

Kuram / İktisat

İzzettin Önder

İktisat üzerine düşünceler

Yordam Kitap

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

2.
Basım

İzzettin Önder (1940, Erzurum)

1959 yılında İstanbul Amerikan Koleji'nden (Robert Kolej), 1963 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı fakültede 1967 yılında doktora derecesini, 1971 yılında doçent ve 1980 yılında da profesör unvanını aldı. Doktora sonrasında, 1967-68 döneminde İngiltere'de York Üniversitesi'nde araştırmalar yaptı, 1969 yılında kısa süreli olarak ABD'de muhtelif üniversitelerde incelemelerde bulundu ve 1974-75 döneminde bir akademik dönem süresince Japonya'da Seijo Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak çalıştı.

Meslek yaşamını esas olarak İstanbul Üniversitesi'nde sürdüren Önder, bu üniversitede uzun yıllar lisans ve doktora düzeylerinde dersler verdi. 1976 yılından günümüze dek Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nde de öğretim üyeliği yaptı. Emeklilik sonrasında bu faaliyetlere ilaveten Mimar Sinan Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde Türkiye Ekonomisi konulu iki dönemlik lisans dersini yürütmektedir. Yine son iki yılda Antalya Üniversitesi ve Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde de birer dönemlik yüksek lisans dersleri yapmıştır.

Seyrek olarak Özgür Üniversite'de konferans niteliğinde faaliyetlere katılan İzzettin Önder, akademik faaliyetlerinin yanında, emekçi sendikalarında ve farklı platformlarda seminerler, konferanslar ve panellerde çeşitli sorunları iktisatçı gözü ile irdelemeye gayret etmiştir. Bir süre *Cumhuriyet* gazetesinde köşe yazarlığı yapmış ve yazıların bir bölümünü kitaplaştırmıştır. Halen *Eyvensel* gazetesi ve *Açık Gazete*'de köşe yazarlığını sürdürmektedir. Akademik alanda Türkçe ve İngilizce olarak çeşitli makaleleri yayınlamıştır.

2007 yılında yaş nedeniyle emekli olmuş, bir süre İstanbul Üniversitesi rektörü tarafından görevini sürdürmesine izin verilmemiş, ancak rektör değişimi sonucunda görevine geri dönmüştür.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Yordam Kitap: 149 ♦ İktisat Üzerine Düşünceler ♦ İzzettin Önder

ISBN-978-605-5541-48-4 • Düzeltme: Asaf Taneri

Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • Sayfa Düzeni: Gönül Göner

Birinci Basım: Mart 2012 • Yayın Yönetmeni: Hayri Erdoğan

© İzzettin Önder, 2011; © Yordam Kitap, 2011

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)

Çatalçeşme Sokağı No: 19 Kat: 3 Cağaloğlu 34110 İstanbul

T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09

W: www.yordamkitap.com E: info@yordamkitap.com

Baskı: **Pasifik Ofset** (Sertifika No: 12027)

Baha İş Merkezi

Haramidere - İstanbul

Tel: 0212 412 17 77

İKTİSAT ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	9
SUNUŞ	11
I. KISIM: TEORİK YAZILAR	13
Dünya Ekonomisinde Krize Bakış	17
Krizin Öğrettikleri ve Öğretemediği	34
Küreselleşmenin Mali Politikalara Yansıması	47
Küreselleşme Sürecinde Kamusal İşlevlerde Görülen Organik Değişim	63
Sosyal Hakların Ekonomik Açıdan İrdelenmesi	80
İslam Ekonomisi Doktrini Savı	90
Anayasal İktisat, Anayasal Maliye	99
II. KISIM: TÜRKİYE ÜZERİNE YAZILAR	113
1961 Anayasası'nın Ekonomik Modeli	117
Başvekil İsmet'e Göre Devletçilik	133
Türk Vergi Sistemi Üzerine Rapor	141
Aşarın Kaldırılması	160
Hedefler, Programlar, Bütçeler ve IMF ile İlişkiler	175
Emperyalizmin Türkiye'yi Dönüştürme Etkisi: 1980 Sonrası Politikalar	195
Özelleştirme	213
Bölgesel Dengesizlik Ortamında Yerel İdarelerin Mali Muhtariyeti Problemi	233
Ekonomik Kriz	245
Türkiye'de Kamu Maliyesi	260
Japonya'da ve Türkiye'de Vergi Sistemlerinin Gelişimi	307

Kamu Kesimi Göstergeleri ve Yatırımlar	331
Emperyalizm-Küreselleşme Döneminde “Dönüşüm” Betimlemesi ve Üstyapı Kurumlarında Yaşanan Mücadeleler: Türkiye Örneği.....	343
III. KISIM: MUHTELİF KONULAR.....	359
İsmail Beşikçi Armağanı.....	363
Üniversite Özerkliği, Bilimsel Özgürlük ve Demokrasi	371
Küreselleşme ve Sosyal Yabancılaşma	386
Ekonomik Davranış Kalıplarımızda Sosyal Etkiler.....	396
Biyoekonomi.....	404
Hakem ve Jüri Sistemlerinde Aleniyet	414
Ekonomi Uyumlu Zaman.....	419
İktisat ve Dostluk.....	434

TEŞEKKÜR

Makalelerimin bir bölümünün bir araya getirilerek kitaplaştırılması fikri değerli dostum Hayri Erdoğan'dan geldiğinde mutlu oldum. Böylece çeşitli alanlardaki dağınık yazılarım toplanıp bir kitap içinde ortaya çıkacaktı. Ancak aynı anda karşıma çok ciddi bir sorun çıktı. Zira yazıları nereden ve nasıl toparlayacağım konusunda paniğe kapıldım. Bilgisayar çağında arşiv tutmak ve istendiğinde gerekli bilgiyi arşivden sağlamak zor bir iş değil, ancak her bir makalenin nerede verilmiş konferans metni ya da nereye verilmiş metin olduğu konusu, maalesef, arşive muntazam işlenmemişti. Bu durum öylesi aşılabilir bir tablo koydu ki önüme, tüm bu zorluklarla psikolojik mücadele gücümü ayağa kaldırmak bir hayli zaman aldı. Böylesi bir hazırlığımı duyan bazı genç meslektaşlarımin tüm yardım ve destek taleplerine rağmen benim konuya eğilmem bir hayli gecikti. Bu konuda bana destek veren, hatta zorlamalarıyla teşvik eden tüm meslektaşlarıma sonsuz teşekkürler.

Konuya yoğunlaşarak yaptığım çalışmalar sonucunda birçok makalenin künyesini bulabilmekle beraber, az sayıda da olsa, maalesef bulamadıklarım da oldu. Bu konuda, adını zikredemediğim konferans ya da dergi sahiplerinden af diliyorum ve hiçbir kasıt olmadığına inanmalarını rica ediyorum.

Basılması öngörülen makaleler ortaya çıkıp Yordam Kitap'a teslim edildikten sonra da yazıların düzenlenmesi, okunması ve basıma hazır hale getirilmesi oldukça külfetli ve zaman alan bir iş olarak karşıma çıktı. Bu konudaki tüm güçlükleri aşmada zorlu bir çaba harcayan ve üstün başarı gösteren yayınevi çalışanlarına burada teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Böyle bir macera hiç aklımda yokken, makalelerimin toplanıp basılmasının iyi olacağı yolunda beni ikna eden, tüm tembel ve yan çizici davranışlarıma rağmen yoğun ısrarlarıyla konudan caymamamı sağlayıp yazıları

hazırlamamda çok büyük itki sağlayan, hatta bir kez daha son okuma yapmam için çok ciddi ikazda bulunan Yordam Kitap'ın yayın yönetmeni ve değerli dostum Hayri Erdoğan'a çok teşekkür borçluyum. Şu bir gerçek ki, Hayri Erdoğan'ın kararlı ve ısrarlı itki ve desteği olmasa idi bu kitap ortaya çıkamazdı.

Kitaba her aşamada büyük katkı koyarak ortaya çıkmasında destek olan Sayın Tuğçe Turcan'a, Sayın Gönül Göner'e, Sayın Asaf Taneri'ye ve Sayın Gülistan Özdemir'e özverili çaba ve tüm katkıları için teşekkür etmeyi bir borç biliyorum. Bu değerli emekçi dostların üstün çabalarıyla kitap ortaya çıkabildi.

SUNUŞ

Bir akademisyenin fikirlerinin ve çalışmalarının yansıdığı asıl alan makaleleridir. Farklı zaman ve mekânlarda yapılan sunumlar ve tartışma sonuçlarını yansıtan raporlar ve makaleler akademisyenin düşünce çizgisini ve gelişimini yansıttığı gibi, yaşanan ekonomik ve sosyal sorunların araştırmacının gözünden yansıma biçimi ile de okuyucuya bir fikir verir. Bu itibarla, akademik makaleler salt akademik olarak değil, toplumsal değişimlerin yazar gözünden yansıtılmış izdüşümleri olarak da görülebilir. Bu çerçeveden ele alındığında, muhtelif zamanlarda ve çeşitli vesilelerle yazmış olduğum makalelerden seçilmiş bir demetten oluşan bu kitap, meslek yaşamımda geliştirdiğim düşünce sistemimin bir izdüşümü niteliğindedir.

Genel ilgi alanım olan iktisat mekânsal ve zamansal olarak çok geniş bir fiziksel yelpazeye yayıldığı gibi, insan ve toplumla ilgili bir bilim alanı olarak da felsefeden sosyolojiye, psikolojiden sanata dek uzanan çok geniş ve girift bir alan tayfını kapsar. Bu hali ile iktisat, toplumsal ilişkilerin tüm alanlarını kapsarken, öznel durumları, hatta değer yargılarını da içine alır ve etkiler. İktisadi konular tartışılırken kantitatif alanın ihata edemediği beşerî olay ve olguların alan dışında kalmasına göz yumulmaması gerektiği görüşü ile, kitabın düzenlenmesinde teknik konulardan çok, iktisat gözlüğü ile çeşitli alanlarda gezinti niteliği taşıyan yazılara ağırlık verildi.

İktisat bilimini sosyal alanın hemen her yönü ile bağlantısı olan geniş perspektifte ele alma yaklaşımıyla kitabı üç kısma ayırmayı uygun gördüm. Teorik yaklaşım yazılarından oluşan I. Kısım'ı, Türkiye üzerine yoğunlaşmış yazılardan oluşan II. Kısım izlemektedir. III. Kısım ise, sosyal alanın diğer yönlerine değinen yazılardan oluşmaktadır. Açıktır ki, çalışma yoğunluğumun da yansıdığı Türkiye üzerine olan yazılardan oluşan II. Kısım kapsam ve hacim olarak diğer iki kısma göre daha geniştir. Kitapta küçük bir yer tutan III. Kısım'daki konulara değinmiş olmam, bu konulara

olan ilgimin ötesinde, genç meslektaşlarıma heyecan katıp çalışmalarını bu yöne yönelterek alanın zenginleşmesine katkı yapmaları umuduna yöneliktir.

Yaşamım boyunca yaptığım çalışmaların bir kısmının yansıması olan makalelerin oluşum aşamasında çok önemli katkı sağlamış olan meslektaşlarıma, öğrencilerime ve tüm tartışmacılara çok teşekkür ediyorum. Meslek yaşamım boyunca uğraşlarım esnasında benden desteğini hiç esirgememiş ve yaşadığımız tüm olumsuzluklara vefakârca göğüs germiş olan rahmetli çok sevgili eşim Müren'e ve şimdilerde meslektaşlarım olan çok sevgili oğullarım Ali Mirza ve Ali Sina'ya teşekkürlerimle, bu eseri kendilerinin değerli varlıklarına armağan ediyorum.

I. KISIM

TEORİK YAZILAR

“Teorik Yazılar” başlığı altında toplanan yazılar ekonomik sistemler, sistemlerin işleyiş dinamikleri, krizler ve güncel olduğunu düşündüğüm İslam ile ekonomik sistem ilişkisini işlemektedir. Tarihsel olarak üçüncü büyük krizini yaşayan kapitalizmin kriz bağlamında ele alınması, sistemin işleyiş dinamiklerinin anlaşılabilmesi bakımından, kitabi düzeyde ele alınmasından daha açıklayıcı bir niteliğe sahip olduğu kanaatini taşı-maktayım. Kapitalist sistem bir yandan derin krize sürüklenirken, diğer yandan da sistemin hemen her dokusundan yükselen yozlaşma ve bozul-ma sistemin nasıl bir etik doku üzerine oturduğu ya da nasıl bir etik doku oluşturduğu konusunda kafalarda kuşkular uyandırmaktadır. Diğer yan-dan, sosyal olarak yükselen dinsel görüşler de sistem-din ilişkisinin tartışılmasını zaman zaman gündeme taşımaktadır. Hepsinin ötesinde, kapi-talizmin kararttığı alanlardaki halkları kutsal duygularla teskin etme ve yatıştırma anlayışı da yine sistem-din ilişkisinin tartışılmasını gerektir-mektedir. Bu itibarla, krizler kadar, din-sistem ilişkilerinin de tartışılması yararlı görülmektedir. Din-sistem ilişkisi sosyolojik alanın bir konusu gö-rülebilir; buna rağmen bu kısımda ele alınmasının nedeni, dinsel doku-nun bireysel ve toplumsal etkisinin iktisadi sistemin işleyiş dinamikleri ile ilintilendirilmesi amacından kaynaklanmıştır. Okuyucunun kafasında soru işaretleri oluşturarak, bu meseleler üzerinde günlük politika dışı ve üstü fikrî uğraşıya yönlendirmenin yararlı olduğunu düşünüyorum. Bu kısımda sosyal hakları irdeleyen ve neoliberal anlayış çerçevesinde ge-liştirilmiş olan anayasal iktisat konularını ele alan yazılara da yer veril-miştir. Sosyal haklar, toplumsal politikalara yansıtıldığı zaman gereğince anlaşılamamış niteliğini, günümüzde içi boşaltılıp daraltılırken çok daha belirgin bir şekilde sergilemektedir. Aynı şekilde anayasal iktisat konusu da, yükselen neoliberal görüşlerin toplumsal karar mekanizmalarını nasıl dar kalıplara sıkıştırmaya çalıştığı açısından önemli ipuçları vermektedir. Bu nedenle söz konusu konuların irdelenmesi, kapitalizmin bu tarihsel aşamadaki gücü ve kriz yalpalamaları hakkında fikir vererek, sistemin gerçek yüzünü ortaya koyabilir.

DÜNYA EKONOMİSİNDE KRİZE BAKIŞ¹

Bir meslektaşın adına hazırlanan anı kitabına yazmak çok zor bir iştir. Hele de bu sevgili meslektaşla birçok anı paylaşmış ve ondan çok şey öğrenmişseniz! Bu his, işin duygusal, çetin yanıdır. Türkel için yazı yazmanın bir başka güçlüğü de fevkalade karmaşık iktisat konularını halk düzeyine indirgeyerek toplumu aydınlatan, bir tür Türk Pavarottisi rolü üstlenmiş bir akademisyene yakışır yazı mimarisi oluşturmada karşıma çıkmaktadır. Her şeye rağmen, sevgili Türkel dostuma karşı hissettiğim derin dostluk ve muhabbet tüm bu zorlukları, bir dereceye kadar da olsa, aşmada ve Hoca'nın anı kitabında yer almada cesaret sağlamaya yetti!

Yazıyı iki alt bölümden oluşturmaya çalıştım. Yazının bir bölümünü dünya ekonomisinde yaşanan krizi çözümlemeli olarak açıklamaya ayırdım. Bir iktisat hocası için anı yazısı yazarken salt krizin ekonomisi ile yetinmenin yakışık almayacağını düşünüyorum; böyle bir yazı kesinlikle akademik hesaplaşmayı da gündeme getirerek, ekonomi biliminin krizini de mutlaka tartışmaya açmasını gerektirir. Bu amaca yönelik olarak, yazının diğer bölümü de bilim dünyasının göz kamaştıran parıltıları arkasındaki ideolojik parmaklıkların aralanmasına tahsis edilmiştir.

* * *

Önce son dönemde ortaya çıkan ve çoğu yerde krizin nedeni olarak kamuoyuna takdim edilen fotoğrafı görelim. ABD Merkez Bankası FED faiz oranlarını indirince kredi talebi yükseldi ve ipotekli gayrimenkul alımı hız kazandı. Gayrimenkul ipoteği sağlayan finansal kuruluşlar ipotek borçlularından vaki alacaklarından oluşan aktiflerini diğer finansal kuruluşlara satarak yaygın bir finansman zinciri oluşturdular ve böylece potansiyel riski yaymaya gayret ettiler. Vadesi gelen ipotek borçlarından

1 Prof. Dr. Türkel Minibaş Armağanı (baskıda).

bazılarında ödeme güçlüğü ortaya çıkıp, borçlular acze düştüğünde ipotekli gayrimenkullerin satışına gidildi. Acze düşen borçluların artması ve ipotekli gayrimenkullerin satışa sunulması gayrimenkul piyasasında fiyatların düşmesine yol açarak, borç tutarlarının karşılanmasını olanaksızlaştırdı ve finansal kuruluşlar mali krize sürüklendi. Lehman Brothers firmasının batışına dek durumu fazla ciddiye almayan yönetimler yavaş davranışları ile krizin diğer finans kuruluşlarına ve Avrupa ülkelerine yayılmasına neden oldu. Krizin bu denli yaygınlaşması toplumsal panik havası yaratarak reel sektörün de etkilenmesine yol açtı. Böylece kriz derinleşti ve hemen tüm gelişmiş ekonomileri içine alarak etki alanını genişletti.

ABD hükümetinin krize karşı tepkisi hızla piyasaya dolar sürerek, krizin derinleşmesinin önüne geçme şeklinde ortaya çıktı. ABD’de genişletilen para tabanı, borçlulara para aktarılması yoluyla değil, finans kuruluşlarının zararlarının karşılanması yoluyla gerçekleştirildiğinden, borçluların sorununa değil, alacaklıların sorununa çare olarak yorumlandı. ABD dışına yayılan panik ve kriz Avrupa Birliği içinde bazı Doğu Avrupa ülkelerini ve İrlanda’yı sarsarken, Yunanistan çok ciddi bir çöküşle karşı karşıya geldi, İtalya ve İspanya da sarsılır konumda seyrederken, euro bölgesinin parçalanması tehlikeleri ortaya çıktı. Bunun üzerine, Almanya ve Fransa ulusal bütçelerinden kaynak ayırarak zor durumdaki ekonomilerin yardımına koştı. Avrupa Merkez Bankası ise İtalya devlet kâğıtlarını satın alarak aşırı değer kaybının önüne geçmeye çalıştı. Kriz seyrini sürdürürken kimi zaman sonlandığı, kimi zaman da ikinci dalganın ekonomileri vuracağı savları ileri sürüldü.

Kapitalizm, birincisi 1850’lerde, ikincisi 1930’larda olarak, günümüzde üçüncü derin küresel krizini yaşarken, ana-akım iktisat teorisyenleri ve çoğu Nobel ödüllü birçok akademisyen krizi öngöremedikleri gibi, kriz sonrasında da 1929 Krizi sonrası yaşananlardan alınmış deneyimler doğrultusunda hareket edilmesi gerektiği savında bulunmuş ve hükümetleri de o yola itmişlerdir. Bilindiği üzere, 1929 Krizi sonrasında FED’in taşınması da bahane edilerek, tüm finansal işlemler durdurulmuş olduğundan dolayı kriz çok derinleşmişti. Friedman ile Galbraith’in karşıt tezlerine, 1936 tarihli ünlü eseri ile Keynes pratik çözüm getirerek, neoklasik ekolün tabularını yıkmış ve devleti ekonomide baş ve düzenleyici aktör olarak sahneye çekmiştir. Gerek Friedman ve Galbraith’in birbiri ile çelişen tezleri gerekse Keynes’in teorik çözümlemeli kitabı ile geliştirdiği siyasal çözümlerin tarih sahnesinde ancak çeyrek asır kadar bir süre için kısmen başarılı görüntü sergilemesine karşın, günümüzde sistemin yine derin bir krize sürükleniyor olması, işin esasına inilmemiş olduğunun kesin delili olarak görül-

melidir. Keynes akademik çevrede o derece etkili olmuştu ki, günümüzde parasalcı görüşlerin sahibi olarak anılan ünlü Friedman 1965 yılında *TIME* dergisine de kapak olurcasına, “Artık hepimiz Keynesçiyiz” ifadesini kullanmıştır (Akerlof & Shiller, 2009; viii).

Ana-akım iktisat öğretisinin bazı ünlü akademisyenleri de eserlerinde kriz tahminleri ve krize ait görüşler konusunda birbirlerini suçlamışlardır. Krugman’dan öğrendiğimize göre, Chicago Üniversitesi’nden Robert Lucas ekonomilerde geçmiş dönemlerde yaşanmış olan depresyon sorununun çözüldüğüne inanmış. Aynı şekilde, Princeton Üniversitesi profesörlerinden ve bir zamanlar FED başkanı olan Ben Bernanke de iş çevrimleri sorununun çözüldüğünü ve artık ekonomilerde büyüme gibi daha başka sorunlarla uğraşılması gerektiğini söyleyebilmiştir (Krugman, 2009; 9–10). Tüm iyimser yorumlar, hatta yaşanmış olan çeyrek asırlık “pembe dönem”in ardından üçüncü küresel krizin patlak vermesi böylesi görüş ve politikaları geçersiz kılmıştır. O kadar ki, bilindiği üzere, İngiltere Kraliçesi dahi krizin öngörülmemesinden ünlü Londra İktisat Okulu’nu sorumlu tutarak, buradaki akademisyenlerden bu konuda bir açıklama talep etmiştir. Söz konusu akademisyenler de meseleyi aralarında müzakere ettikten sonra, ulaştıkları sonucu kraliçeye bir mektupla iletmışlerdir.

Konuya yüzeysel düzeyde ve salt aletsel bakışın bir örneğini FED’in eski başkanı Alan Greenspan’ın ABD Temsilciler Meclisi’nde 23 Ekim 2008 tarihinde yaptığı konuşmada görmekteyiz. Greenspan, “*Finansal Kriz ve Federal Düzenlemelerin Rolü*” konulu oturumda yapmış olduğu konuşmasında yaşanan derin krizin öngörülememesini şöyle fevkalade basit bir yanılsamaya bağlayabilmiştir:

“Son dönemlerde matematikçilerin geniş sezileri yanında, bilgisayar ve iletişim teknolojisindeki büyük ilerlemelerin de yardımı ile oldukça yoğun bir risk yönetimi ve fiyatlama sistemi oluşturulmuş bulunmaktadır. Türev ürünlerin fiyatlaması konusundaki buluşlar üzerine Nobel ödülü verilmiştir. Risk yönetimi paradigması geçtiğimiz onlarca yıl içinde kendisine oldukça yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Ancak, bu muazzam entelektüel birikime rağmen, sadece yükselişin dorukta olduğu son iki yılın verileri kullanıldığı için, finans sistemi geçen yaz çöktü. Eğer veri seti geçmişteki sıkıntılı yılların da verilerini kapsıyor olsa idi, sermaye gereksiniminin daha yüksek olduğu anlaşılır ve finansal dünya bugün daha iyi bir konumda olabilirdi!” (Lowenstein, 2010; 285–286).

Yaşanan krizlerin öngörülememesi sistem çözümlemesi yapılmamasının doğal sonucudur. Sistemin genetik yapısının analiz edilmemesi ve işleyişinin anlaşılmaması zaman içinde oluşabileceklerin öngörülememesi sonucunu doğurur. Sistemik yaklaşım yapmayıp kısa dönemli çözümleme-

ler oluşumların kesit boyutlu statik durumu hakkında bilgi oluştururken, zaman içindeki olası dinamik süreçler hakkında bilimsel çözümlemeye olanak sağlamaz. Bilgi statik durum sergilemesi ve görüntülemesi olduğu halde, işleyişi ve süreci analiz edemediği için kesinlikle bilim hüviyetini iktisap edemez. Ana-akım iktisat öğretisi ekonomik sistemin genetik yapısını analiz edip, işleyiş hakkında teori ortaya koyamadığı için zaman içindeki olası değişim ve dönüşümler hakkında bir hükme varamamaktadır. Bu nedenle de içinde yaşadığımız krizi öngöremediğimiz gibi, krizin hangi aşamasında olduğumuz ve nereye doğru sürüklendiğimiz hakkında da güvenilir bir tahmin üretememekteyiz.

Bilginin oluşturduğu verilerin bilimsel kanala sokulması ancak veriler arasında nedensellik ilişkisi kurulması ile olasıdır. İçinden geçtiğimiz kriz hakkında yukarıda verdiğim salt bilgi niteliğindeki yalın görüntüyü nedensellik bağlantısı ile bilimsel çözümlemeye dönüştürebilmek için bir dizi soru sormamız ve bunlara yanıt bulmaya çalışmamız gerekmektedir. Bu sürece FED'in faiz indiriminden başlayacak olursak, önce ABD'nin şahdamarını oluşturan dolar alanının korunmasından birinci derecede sorumlu olan FED onlarca matematikçi ve ekonomist ile kararlar alırken niçin ve hangi gerekçeye dayanarak dünya ekonomilerini günümüzdeki koşullara eviren faiz indirimi politikasına yönelmiştir? Daha da ileri giderek, niçin ve hangi gerekçeye dayalı olarak ileri kapitalist sistemlerde finansal kurumlar bu denli hızla ve girift bir biçimde büyüdü ve neoliberal döneme damgasını vuran üst düzey finans yöneticilerini ekonomilerin hâkimi konumuna yükseltti? İleri ekonomilerin en iyi üniversitelerinde eğitim almış ve yüksek derecelere mezun olmuş olan yüzlerce finans yöneticisi nasıl oldu da finansal işlemleri reel kesimden bu denli kopuk olarak genişletti de, günümüzdeki krizin ana nedeninin oluşumuna çanak tuttu? Bu ve benzeri soruları çoğaltmak olanaklı olmakla beraber, en can alıcı soru ile bu faslı kapatmada yarar var. Şöyle ki, onlarca ünlü akademisyen durumu açıklayamaz, ileriye öngöremezken acaba içinden geçtiğimiz kriz bizlere sistemi açıklamada kullandığımız araçların yetersiz olduğunu göstermiyor mu? Başka bir deyişle, reel yaşamda ekonomik krizi yaşarken, akademik dünyada da acaba iktisat öğretisinin krizini mi yaşamaktayız! Gerçekten de ana-akım iktisat öğretisinin krizini yaşamaktayız. Şöyle ki, tarihten ve felsefeden kopuk olarak, salt aletsel düzeyde ve bir zaman kesitindeki oluşumları mekanistik yöntemle açıklamaya yönelik ana-akım iktisat öğretisi geleceği öngöremeden, sosyo-ekonomik olguları oluştukları aşamada gündeme almakta ve krizin oluşum sürecinde krizi açıklamaya ve çözmeye çalışmaktadır. Günümüzde çok güçlü aletlere sahip olmakla beraber, ana-akım iktisat öğretisinin neden sadece statik bilgi oluşturma

aşamasında kalıp, bunca tarihsel deneyim ve bilgiyi bilimleştirme düzeyine yükselemediğini, krizi açıklamaya çalıştığım ileriki bölümlerde ortaya koymaya çalışacağım.

* * *

İki büyük kriz yaşadıkdan ve üçüncü krizin içinde debelenirken, geriye dönüp tarihe bir göz attığımızda, iki büyük paylaşım savaşı acısının yaşandığına, iki büyük sosyalist devletin tarih sahnesine çıktığına, kapitalist dünyada yaklaşık otuz yıllık oldukça olumlu bir sosyal politika uygulama döneminden geçtiğimize, dönem sonuna doğru iki sosyalist devletin ekonomi politikalarında derin dönüşüm yaşandığına ve küreselleşme ve yoğun bir finanslaşmadan sonra derin bir krize sürüklendiğimize tanık olmaktayız. Bu denli yoğun değişim sadece yüz yıllık bir döneme sığmış bulunmaktadır. Her hal ve koşulda kesinlikle huzurlu geçmediği açıkça görülen ve geçmiş dönemlerde ancak birkaç yüzyılda, o da belki gerçekleşebilecek olaylara denk düşebilecek böylesi fırtınalı dönemi bir şekilde tanımlamak ve adlandırmak gerekirse, bir cümlelik ifade ile “*devamlı mücadele*” olarak nitelemek yanlış olmaz. Öyle ki, bu mücadele üstyapıda teorilere de yansiyarak, liberal klasik teorilerden neoklasik teorilere, oradan Keynesyen yaklaşımlara, daha sonraları arz-yanlıkt iktisat görüşlerine ve son dönemde de neoliberal teorilere ulaşmış bulunmaktayız. Tümü anaakım iktisat öğretisi içinde yer alan bu teoriler demetinin hemen hiçbirinde kriz mantığı gerekli boyutu ile açıklayıcı ve çözümleyici bir yaklaşıma kavuşturulmuş değildir. O nedenle, ilkin anaakım iktisat öğretisinin metodolojisi içinde krize değinip, ancak daha sonra krizlere sistemik açıklama getiren Marksist yaklaşıma yer vereceğim. Bu iki yaklaşımı bir arada ele almamın nedeni, yaklaşımlar arasındaki çok ciddi farkları ve anaakım iktisat ekolünün basit ve tutarsız açıklamalarının yetersizliğini ortaya koymaktır.

2007 sonlarında sinyal veren, 2008 yılı ortalarında en şiddetli görüntüsü ile su yüzüne çıkan son krizin tetikleyicisi olarak ABD Merkez Bankası FED’in faiz indirimi ve onu tamamlayıcı nitelikte olarak, finans kesiminin mutlak olarak denetim dışında tutulması gösterilmektedir. Finans kesiminin denetim dışı tutulması neoliberal politikalar bağlamında devletin hiçbir şekilde ekonomiye müdahale etmemesi ve süreçlere dahil olmaması ilkesi ile ilintili olarak geliştirilmiş olduğu ileri sürülmektedir. FED’in politikası ve finans kesiminin aşırı serbestiye kavuşturulması sonucunda yaşanan kredi genişlemesi, ipotek destekli gayrimenkul alımına yönelik aşırı bir talebin ortaya çıkmasına yol açtı. İpoteğe dayalı kredi veren kuruluşlar

oluşturdukları alacakları karşılığında diğer kredi kuruluşlarından kredi sağlamak üzere “*varlığa dayalı senet ihracı*” yoluna giderek, hem nakit sıkıntısını çözmeye hem de alacak riskini diğer kurumlara geçirmeye çalıştı. Bu süreçte ipotekli alacaklar risk durumlarına göre kategorileştirilerek çok farklı fiyatlarla (kırılma faizi) diğer finans veya yatırımcı kuruluşlara satılmaya çalışıldı. Bu durum, emlak piyasasında aktif değerlerde olağanüstü fiyat yükselişlerine yol açarak, müteakip kredi talepleri üzerinde olumlu etki yaptı. Böylece, kredi talepleri genişlerken, finans kuruluşları da kredi arzını artırma yönünde fazla bir tedirginlik yaşamadı. Alacakların ve olası risklerin kurumlar arasında olağanüstü bir geçişkenlikle seyreliyor olması karşısında, söz konusu genişleme konusunda finansal kuruluşlarda bir tedirginlik yaşanmadığı gibi, FED ve sair merkez bankaları nezdinde de kuşkulu bir bekleyiş ortaya çıkmadı. Bu nedenle, mesken piyasasında gözlemlenen olağanüstü fiyat yükselişleri de ne finans kuruluşlarını ne de FED’i ayağa kaldırmaya yetti.

Böylece seyreden saadet zinciri ipotek borçlarının ödenme aşamalarında ortaya çıkan sıkıntılar ve meskenlere finans kuruluşları tarafından el koyularak satışa sunulmasıyla yaşanan hızlı fiyat düşüşleri borcun tüm taraflarını zora soktu. Bilindiği üzere Lehman Brothers’ın kuşkulu çöküşü ve AIG gibi dev finans ve sigorta kuruluşunun zor duruma düşmesi ve sosyal güvenlik sistemindeki fonların hızla erimesi ve milyonlarca insanın birikiminin bir anda buharlaşması ekonominin reel kesiminde panik oluştururken, hükümetler de bazı önlemler almaya yöneldi. Önlemlerin alınması zorunluydu, zira ipotek işlemlerinde ve ona bağlı olarak güçlü finans kurumlarında baş gösteren çöküş, tüketici davranışlarında panik havası yaratarak reel sektöre de yansımaya başladı. Tüketici piyasalarında güven hızla geriledi, talep düşüşleri yaşandı ve kaçınılmaz olarak reel sektörde de, farklı kesimlerde farklı düzeylerde olmak üzere, çöküşler yaşanmaya başladı.

Günümüzün yoğun ekonomik ilişkileri ile birbirine bağlanmış olan ekonomiler ortamında ABD’de başlamış olan kriz çevre ekonomilere de yansımaya başladı. İlk etapta krizin ABD’den Avrupa ülkelerine geçmesi finans kesimi üzerinden gerçekleşti. ABD finans çevrelerinin ipotekli alacaklarını diğer finans kurumlarına geçirmeleri doğal olarak Avrupa’daki muhabir kurumları ve diğer finans kuruluşlarını da ipotekli alacak riskleri zincirine dahil ediyordu. Bu nedenle, ABD’de başlamış olan ve “*asit fonlar*” olarak tanımlanan çürük ipotek alacaklarını temsil eden kâğıtların çöküşü Avrupa bankalarına da yansiyarak, onların da finansal krize sürüklenmesine neden oldu. Doğal olarak, finansal şok yaşayan Avrupa’da da ABD benzeri reel sektör krizi baş gösterdi ve İrlanda ve eski

Sovyetler blokuna dahil olan bazı Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan şok, zamanla çok daha şiddetli ve kalıcı olarak Yunanistan ve İtalya'yı vurdu. Yunanistan, özellikle de İtalya'nın şoktan etkilenmesi, hatta İspanya ve Portekiz'in de devrede olduğu yönünde sinyallerin alınması üzerine, bilindiği gibi, başta Almanya ve Fransa olmak üzere, Avrupa Birliği topluluğu harekete geçti ve ilk ağızda Avrupa Merkez Bankası kaynaklarından olmayıp, bizzat Almanya ve Fransa ağırlıklı olarak topluluk ülkeleri bütçelerinden Yunanistan'ın yardımına koşulmaya çalışıldı. Yunanistan'a şiddetli bir kemer sıkma direktifi ile parasal destek sunan Avrupa Birliği kısa sürede sorunu çözüme ulaştıramadı. Yunanistan'ın bütçe sıkıntısının, oldukça iyimser bir şekilde, önümüzdeki beş yıla yayılı bir zaman dilimi içinde ancak dengeye geleceği tahminleri yapılmaktadır. Sıkışık durumda olan İtalya'ya yönelik olarak da Avrupa Merkez Bankası öne çıkarak, İtalyan hükümet kâğıtlarını alma kararı vererek, kâğıtların değerinin aşırı şekilde düşmesini önlemeye çalıştı. Tüm bu önlem ve çabalara karşın, Avrupa Birliği'nin derin bir mali krizden geçtiği ve bu krizin siyasi krize dönüşerek, Birliğin parçalanmasına yol açabileceği ve euro birliğinin çözüleceği yolunda tahminlerde bulunmaktadır.

ABD'de ve Avrupa'da yaşanan çalkantılar, çeşitli iniş çıkışlarla sürgit devam ederken küresel çapta ikinci bir dalganın, hatta gerekli önlemlerin alınmadığı durumda ekonomileri “*kara delik*” tehlikesinin beklediği söylentileri dillendirilmektedir. Krizin derinleşmemesi, ikinci dalganın yaşanmaması için Yunanistan gibi aşırı riskli ekonomilerin euro bölgesinden çıkarılması, bankaların sermaye yeterlilik oranlarının yükseltilmesi, bazı ülkelere yoğun yardım yapılması ve bazı ülkelerde kemer sıkma politikalarının yoğunlaştırılması gibi bir dizi önlem tartışılmaktadır. Kara Delik tartışmaları, 1857'de Engels'in Marx'a iki hafta ara ile yazmış olduğu notu çağrıştırmaktadır. İlk metin şöyle: “*Amerika'nın çöküşü muhteşem ve bu çöküş çok uzun sürecek... Şimdi çok şanslı bir durumdayız.*” İki hafta sonra Engels şunları yazmaktadır: “*1848'de öngördüğümüz zamanın geldiğini söylüyorduk, bu bir anlamda doğru idi, şimdi ise zaman kesin olarak geldi, bu bir ölüm kalım durumudur.*” (Panitch & Gindin, 2010; 1). Tarihin nasıl seyredeceği kestirilemeyecek olmakla beraber, kapitalizmin henüz zamanını tamamlamamış olduğunu, daha uzun süresi bulunduğunu tahmin etmek fazla zor olmasa gerek. Ümidimizi başka bahara taşıyarak, radikal yaklaşımlara geçmeden, bir nebze de alınan önlemlerden söz etmek istiyorum.

2008 krizi sonrasında geliştirilmiş ve geliştirilmeye çalışılan önlemler paketinde hâkim felsefe Keynesgil yaklaşım olmuştur. Keynes üzerinde çok detaylı araştırmalar yapmış olan Minsky'ye göre, olası krizleri kar-

şılayabilecek en önemli önlem kamu kesiminin belirli boyutta olmasıdır. Minsky'nin Keynes politika ve felsefesinden esinlenerek geliştirdiği politika önleminin ana hatları, kriz esnasında yaşanacak ekonomik dalgalanma ve istihdamdaki düşüşlerin önlenebilmesi için kamu kesiminin açık bütçe politikası uygulaması gerektiği şeklinde özetlenebilir. Minsky, kamu kesiminin boyutunun yüksek tutulması gerektiğini, zira kriz döneminde oluşacak yüksek düzeydeki kamu kesimi borçlanma gereğinin gelir akımındaki aksamayı telafi edebileceğini ileri sürmüştür (Minsky, 2008; 330–336). Minsky bu görüşlerine salt Keynesyen yaklaşımların etkisiyle değil, 1929 Krizi'nin de tahlili sonucunda ulaşmıştır. 1929 Krizi'ni inceleyen Minsky, krizin derinleşmesinde kamu kesiminin yeterli boyutta olmamasının önemli bir etken olduğu sonucuna ulaşmıştır. Aynı görüşü, banka işlemlerinin durdurulmasının krizi derinleştirdiği görüşü ile Friedman da taşımaktadır.

Böyle bir genel görüş çerçevesinde krize çare olarak ve yeni krizlerin önlenebilmesi için ana-akım iktisat ekolü yandaşlarının üzerinde ittifak ettiği konu ekonomilere ve finans kesimine yeni bir düzenin getirilmesi, özellikle de “*gölge bankacılık sistemi*”nin kesinlikle sıkı bir denetim altına alınması çerçevesinde şekillenmiştir. Çürük finansman yöntemi olarak nitelenen “*Ponzi Finansman*” yöntemine başvurulmaması şiddetle savunulmaktadır. Bunun yanında düzgün işleyen ve güvenilir bir finans kesimi oluşturulması gerektiği savunulmaktadır (Krugman, 2009; 189–190. Stiglitz. 2010; 265–268). Finansal işlemlerin denetim altına alınmasının gerekçesini, finansal kurumların riski dağıtmak ya da sigorta etmek amacıyla “*varlığa dayalı tahvil*” ihracı yöntemine yönelmeleri sonucunda finansal piyasaların reel ekonomi tabanından kopmasını ve kriz oluşumunu önlemek oluşturmaktadır. Zira finansal zincirin bir halkasının çökmesi, diğer halkaların da çöküşüne neden olarak sistemi çökertebilmektedir.

Krizlere karşı alınabilecek önlemler konusunda Shiller'in tezi, hem aktif sepetinin çeşitlenmesi hem de tasarrufların yükseltilmesi olarak şekillendirilmiştir. Shiller sosyal güvenlik ve emeklilik sistemlerinin de kamu destekli bir fon veya fiyat endeksli bir çipa gibi dayanıklı bir temele dayandırılmasını önermiştir (Shiller. 2005; 216–228).

Stiglitz, “*Büyük hezimete yol açan kuralları önerenlerin serbest piyasacı iman ile gözleri o denli kör olmuştur ki, bu gidişin nasıl bir sonuç oluşturacağını görmemeleri şaşılacak bir şey değil!*” şeklindeki çarpıcı ifadelerle Chicago okulunu ve Milton Friedman ekolünü suçlayarak, krizleri önleyebilmek için yeni bir düzene geçmenin gerekli olduğunu vurgulamıştır (Stiglitz, 2010; 239–274). Neoklasik iktisadı ve Chicago ekolünü ciddi olarak eleştiren Stiglitz, bununla da yetinmemiş ve görüşlerini, “*Eğer ABD ekono-*

misini düzeltmek istiyorsa, iktisat öğretisini reforme ederek işe başlanmalıdır!” ifadesiyle ana-akım iktisat öğretisini de suçlayacak derecede ileri düzeye taşımıştır (Stiglitz, 2010; 238).

Uygulamada alınan önlemlerde de, teorik tartışma ve görüşler doğrultusunda olmak üzere, sistemin yapısı ve işleyişine girilmeden, genelde Keynesyen politikalar öne çıkarılmıştır. Bilindiği üzere ilk tepki ABD’de FED’in milyarlarca dolarlık kurtarma operasyonu şeklinde gündeme geldi. Lehman Brothers’ın batışı ile yükselen panik karşısında FED para tabanını genişletti ve finans kuruluşlarının mali sıkışıklıklarını telafi yoluna gitti. Bunun anlamı, açıktır ki, devlet borçluların değil, alacaklıların yanında yer aldı. Kapitalist devlet yapılarında bundan daha doğal bir yaklaşım beklenemez! Avrupa Birliği alanında ise, Avrupa Merkez Bankası FED benzeri davranışta bulunmayıp, Yunanistan ve diğer sıkışık durumdaki ekonomilere Almanya ve Fransa ulusal bütçeleri olmak üzere AB devletlerin bütçelerinden destek sağlanmaya çalışıldı. FED ile Avrupa Merkez Bankası’nın farklı tutum içine girmelerinin nedeni, dolar alanının euro alanına karşı çok daha güçlü ve geniş olması ve Avrupa Birliği topluluğunun küreselleşme ortamında enflasyona sürüklenerek rekabet gücünün zayıflayabileceği korkusuna dayanmaktadır.

Ana hatları ile özetlenebilecek olan krize karşı ana-akım iktisat öğretisinin önerileri ve bu öneriler doğrultusunda alınan önlemler de, hem önlemlerin isabet dereceleri hem de olası sonuçları itibariyle eleştiriye açıktır. İkinci bir dalganın bekleniyor olması yanında, ABD de dahil olarak birçok ülkede halkların ayakta olması önlemlerin niteliği ve sonucu hakkında önemli bir fikir verebilir. Kapitalist dünya yeni beklentilere dalarken, biz krizin bir başka anlatımına geçelim.

* * *

Bilgi ya da veri ile bilim arasında çok sıkı bağlantı olduğu gibi, süreçleri ve sonuçları itibariyle de çok temel farklılıklar bulunmaktadır. Bilgi statik durumla ilgilidir ve bize veri ya da veri seti sağlar. Sağlanan veri ya da veri setinin nedensellik sorgulamasına tabi tutulması bilgi aşamasından bilim yapma aşamasına geçilmiş olduğunu ifade eder. Bu kısa açıklama birinci aşamada, yani bilgi setinden bilim yapma aşamasında bizim yolumuzu açmaya yeter. Bu yolun başlangıcında şu soruyu sormamız gerekiyor: Krizi tetikleyen unsur düşük faiz haddine bağlı olarak finans kesiminin deneimsiz ve olağanüstü büyümesi ise, niçin dünyanın en büyük ekonomisine sahip olan ABD hükümeti böylesi bir faktörü tetikledi de, arkasından tüm kapitalist dünyayı sürüklercesine büyük bir krizi başlattı. Bunun te-

mel nedeni, 1963–1965 arasındaki geçici yükseliş haricinde İkinci Paylaşım Savaşı sonrası dönemde ABD’de kâr oranlarının gerilemesidir. Bu durum tedricen neoliberal politikaları gündeme taşıyıp, küreselleşme politikaları ile tüm yerküreyi emperyalistlerin emrine vermeye yol açtı. Son 20 yıl içinde ABD’deki sanayi alanında kâr oranlarındaki değişime baktığımızda, 1990’ların sonunda %10 dolaylarındaki oranın 2008’e doğru %8,5 düzeyine kadar gerilediğini görmekteyiz (Shaikh, 2010; 50–51). Böylesi durgunluk ortamının canlandırılması gereği Greenspan’ın yönetimindeki FED’i faiz haddi indirimi politikasına yöneltti. FED’in faiz haddi indirimi yanında geniş finansal serbesti, ipotekli gayrimenkul alımını tetikledi. Böylece öteden beri var olan bir faaliyet ve kâr alanı fevkalade büyük bir hızla açılmaya ve yayılmaya başladı. Bu gelişme finans çevreleri, ev satın almak isteyenler ve siyasiler olmak üzere tüm tarafların işine geliyordu. Finans çevreleri ise olağan bir kapitalist firma gibi çalışarak bir yandan üretimini artırıp gelirini yükseltmeye, diğer taraftan da maliyetleri baskılayıp kârını yükseltmeye yönelikti. İpotekli kredi işlemleri tüketicilerin taleplerini kamçıladıkça gayrimenkul değerleri yükselmeye, bu durum ipotek taleplerinin karşılanmasında finans kurumlarını teşvik etmeye başladı. Finans kurumları ipotekli alacaklarını diğer finans kurumlarına satarak hem olası riskleri diğer kurumlara aktarmaya hem de nakit sıkıntısını aşmaya çalıştı. Böylece oluşan “*sekürütizasyon*” işlemleri ve türev ürünler piyasaları işgal ederken, finans kurumlarını da zincirleme birbirine bağlamış oldu. Bu işlemler o denli benimsendi ve olağan karşılandı ki, ipotekli borç senetleri güvenilirlik derecelerine göre sınıflandırıldı ve piyasada dahil oldukları sınıflara göre işlem görmeye başladı.

İşler böylesi suhuletle yürütülürken ne oldu da ani bir kriz oluştu, sorusunun yanıtı ikinci basamaktaki konumuzdur. İpotekli kredi müessesesi sürgit devam ederken ve gayrimenkul fiyatlarındaki yükseliş sürerken, diğer bir ifade ile piyasalarda arz ve talep birbiri ile dengede devam eder görüntüsü sergilerken neden ani bir çöküş oldu? Bunun yanıtı gayrimenkul ipotek borçlarının ödenmesinde aciz durumu ortaya çıktı olarak verilemez. Zira finans kurumu ipotekli kredi ihdas ederken ürün değerlemesi yapıyordu ve krediyi ona göre veriyordu. Başka bir ifade ile kredi verilirken saptanmış olan değerın niçin gayrimenkul satışa çıktığında ani düşüşe geçtiği sorusunun yanıtı, maalesef, neoklasik iktisat öğretisi bağlamında kolaylıkla verilemez. Evet; gayrimenkullerde toplu satış olduğunda, arz bolluğu nedeniyle fiyatlar düşer, ama bu sürecin henüz başlangıç aşamasında devreye girmesi arz bolluğu ile açıklanamaz. Esas açıklamaya mehz teşkil edecek şekilde sığ alandan yürürsek şunları söyleyebiliriz. Fiyatlar anormal yükselmiş ve balon yapmıştı! Bu ifadenin hiçbir anlamlı

içeriği olamaz; eğer piyasa kavramı geçerli ise, zaten görelî fiyatlar ortamında bir ürünün fiyatı yüksek değerindeki düşük olabilir, hatta fiyatların yükseliş ve alçalış dönemlerinde de görelî fiyatlarda kesinlikle değişiklikler görülür. Bu soru ancak emek-değer teorisi ile yanıtlanabilir. O da şudur: Başlangıç döneminde bir gayrimenkulün diğer bir ürünle olmuş değişim değerinin dönem sonunda anlamsız olarak ve hiçbir şekilde ürünün maliyetini yansıtmayacak şekilde yükselmiş olmasıdır. Öyle ki, fazla hesap yapmadan bu gayrimenkulü alan kişi ikinci bir talip bulamaz! İşte bu durum finans kesimi ile reel kesimin birbirinden kopmuş olduğu anı simgeler. Finans kesiminin reel kesimden kopmuş olması ise, kapitalizmin mantığına uygun olarak sermaye genişleme sürecinin bir engelle karşılaşması ve krize sürüklenmesi durumudur. Finans kesimi genişleme eğilimini sürdürürken, sürecin çalışması ve devam edebilmesi için müteakip ipotekli kredi talebinin olması ve ipotek borçlarının geri dönüşüne girmesi gerekir. Oysa, gayrimenkulün fiktif değeri o denli yükselmiş ki, hiçbir ürünle değişim değeri olmadığından fiyatının düşmesi gerekiyordu. İpotekli borç alan bireyin kendi emeğinin değişim değeri ile borcu ödeyememesi de yine ipotekli gayrimenkulün fiyatının yansıtılmış olan borç tutarının, yani gayrimenkulün değerinin ekonominin başka bir alanında makul değişim değeri bulamaması anlamına gelir. Şu hale göre, finans sermayesi kesiminde genişleme eğilimi sürerken bir tıkanma noktası yaşanmış ve bunun üzerine kriz çıkmıştır.

* * *

Yukarıdaki çözümlemede “bilgi” olgusundan “bilim yapma” sürecine, bir tür, “tüme varış” mantığı ile geçmeye çalıştım. Neoklasik yaklaşımın renksiz ve tutarsız anlatımından, radikal yaklaşımın tutarlı ve nedenselliğe inen çözümlemesi kafamızdaki bazı soru işaretlerine çözüm getirmiş olmakla beraber, resmin bütününe görebilmek için, teorik düzeyde anlamlı bir çerçeveye ve uygulamada da kesit analizini aşan daha geniş zaman perspektifine gereksinim bulunmaktadır. Raporun bu bölümünde krizleri en tutarlı açıklama gücü sergileyen Marksist analize yönelmek kaçınılmazdır. Marx’ın kendisi de “Marksist değilim” demiş olmakla beraber, bugünkü bilgilerimizle yaşadığımız dünyayı ve içinden geçtiğimiz ekonomik olay ve olguları açıklayan en yetkin teori Marksizm olduğundan onu kullanmamız kaçınılmazdır.

Marksizmin kriz teorisi tek nedene dayanmayıp, azalan kâr hadleri, sermayenin organik bileşimi, arz fazlası ve sektörler arası dengesizlikler gibi farklı gelişmelere dayanıyor olmakla beraber, genel olarak kapitalizmin

dinamik sürecinde kriz olgusunu ortaya koymak, özellikle de son krize tatminkâr bir açıklama getirebilmek amacıyla sermayenin organik bileşimi ve devamlı genişleyen üretim ilişkileri olgularını kullanacağım. Bu süreç kapitalizmin DNA'sını oluşturan genetik yapının ve bu yapı bağlamında sistemin işleyişinin irdelenmesini gerektirir (Mandel, 1977 ve Satlıgan & Sungur, 1988).

Kapitalizmin işleyiş dinamiği özel sermaye birikim dürtüsüne dayanır. Söz konusu birikim süreci kâra ve bunun için de devamlı üretime bağlıdır. Sermaye birikimi dinamiği girdi maliyetlerinin baskılanmasını, ürün fiyatının yükseltilmesini gerektirir ki, bu koşullar ancak faktör piyasasında monopson, ürün piyasasında ise monopol olmayı zarurî kılar. Sermaye birikimi dürtüsü sermaye dokusu içinde mücadeleyi gündeme taşır. Faktör girdilerinin maliyetini baskılayabilmek ve ürünün satış değerini yükseltebilmek için sermayeler arasında yaşanan yıkıcı rekabet, üretim sürecinde teknolojinin giderek yoğunlaşmasına yol açar. Üretim sürecinde teknoloji yoğunlaştıkça emek/sermaye oranı emek aleyhine değişerek emek verimliliğini yükseltirken, aynı zamanda da işsizlik oranının büyümesine neden olur. Bu süreç, ilk anda sermayedarın lehine gibi gözükse de, yükselen arz karşısında işsizliğin de yükseliyor olması piyasalarda sıkışıklık yaratır.

Üretimde emek/sermaye oranının değişmesiyle, yani teknoloji-yoğun üretim sürecine geçildikçe, yaratılan katma değerden sermayedara giden pay, emeğe giden pay aleyhine yükselir. Emekçiler tüm gelirlerini tüketime yöneltirken, sermaye sahiplerinin elde ettikleri kârın bir bölümünü birikim için ayırıp, tüketime sokmamaları, toplam faktör payları ile tüketim harcamaları toplamı arasında tasarruf miktarına eşit bir farkı ortaya çıkarır. Görülüyor ki, sermayenin organik bileşiminin değişmesi Marx'ın arz fazlası dediği olguyu gündeme taşıyarak, kapitalist krizleri tetikleyen ana unsuru oluşturur. Daha genel bir ifade kullanmak gerekirse, kapitalist sistem işleyiş dinamikleri çerçevesinde devamlı kriz üreten bir yapı göstermektedir. Ancak, tarihsel süreç içinde reklamlar, sosyal devlet politikaları, aşırı finanslaşma ve nihayet küreselleşme politikaları ile krizler ertelenmiştir. Başka bir ifade ile tarihin çeşitli aşamalarında devreye sokulmuş olan politikalar sistemin krizini perdeleyen ve öteleyen, bu yönleri ile de, aslında kriz göstergeleri olarak değerlendirilmek durumundadır.

Son krizde ana sorumlu olarak görülen finans kesiminin genişlemesinin iki önemli görev gördüğü anlaşılmaktadır. Bu kesim bir yandan sermayedarlar açısından borçlanma yöntemi ile risksiz sermaye tedarik kaynağı olarak işlev görürken, diğer yandan da düşük ve orta gelirli gruplar için kredi kaynağı olarak kullanılır. Finans kesiminin sağladığı krediler, piyasa-

ların canlı tutulmasında rol oynadığından, reel sektör açısından da olumlu karşılanır. Ne var ki finansal kesim de, işleyiş dinamikleri doğrultusunda, reel sektörde olduğu gibi, sistemi tıkanıklığa götürmeye mahkûmdur. Şöyle ki, tüketiciye sağlanan kredi, gelecekte elde edilecek olan gelirler üzerine faiz yükü bindirip tüketimi şimdiki zamana çekerek ilk anda piyasaların açılması şeklinde ortaya çıkan canlılığın uzun dönemde sönmesi sonucunu doğurur. Diğer yandan, bu süreç yoluyla sermaye sahiplerinin elde ettiği gelir de, finans kesiminin reel kesimden daha hızlı büyümesine yol açar. Kapitalist davranış kalıbı içinde devinen finans kesimi birikimini artırabilmek için, bir yandan finansal araçları çeşitlendirip çoğaltırken, diğer yandan türev finans ürünleri adı verilen yeni alanların da önünü açmada beis görmemiştir. Finans kesiminin reel kesimden daha hızlı büyümesi, Marksist öğretide “*sektörel dengesizlikler*” adı altında kapitalist kriz nedeni olarak gösterilir (Mandel, 1977; 366).

ABD’de finansal sektörde baş gösteren krizin reel sektöre ve diğer ekonomilere yansımaları, aslında gelişmiş ekonomilerde reel sektörün de potansiyel olarak krize fevkalade açık olduğunu göstermektedir. Bunun nedeni, ileri kapitalist ekonomilerde tüketicilerin doyum halinde olmaları ve ortaya çıkan panik sonucunda kısa sürede reel sektörde ani ve aşırı talep kısılmasının olanaklı olmasıdır. Tüm gelişmiş merkez ekonomilerde tüketici doyumu bu derece yüksek düzeyde olmamış olsa idi, ABD’de finansal alanda baş gösteren krizin reel sektöre yansımaları bu denli hızlı ve güçlü olamazdı. Böylesi bir bütünsel dönüşüm, krizin finansal sektörde başlamış olmasına rağmen, tüm sistemin kronik kriz ortamında olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

* * *

Son bölümde de krize karşı alınmış ve alınmaya çalışılan önlemler hakkında bazı noktalara vurgu yapmam gerekiyor. Her şeyden önce kriz, görüntüsel olarak alet düzeyinde olmakla beraber, sistemik yapı ve işleyişle ilgili olduğundan sistem içi önlemlerle çözülebilir gözükmemektedir. Alınan önlemler krizin sistemik amacına ulaşp yeni dengesini kurana dek yaşanabilecek derin çöküntüleri kısmen önleme işlevi görecektir. FED’in saçtığı milyarlar ve Avrupa Birliği’nde devlet bütçelerinden Yunanistan gibi zor durumdaki ekonomilere yapılan yardımlar hep derin çöküşleri önlemek ve yeni dengelere ulaşıncaya dek sistemi aksak-topal götürmeye yöneliktir. Böylesi önlemler sistemin olağan salınısında geçici şoklar yarattığı için ikinci bir şok vb. gibi olası oluşumlardan kuşku duyulmakta ve tedirginlik yaşanmakla kalmamakta, aynı zamanda sistemin yeni dengeyi

oluşturması da geciktirilmektedir. Piyasalara saçılan paralar batamayacak kadar büyük firmaların batışını önledi, belki işsizliğin derinleşmesini hafifletti ama gelecek krizlerin tohumlarını da sisteme ekmiş oldu. Böylesi semptomatik sağaltım yollarına başvurulması çözümlemenin de semptomatik yapılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa kriz sistematik olarak kapitalizmin içsel dinamiklerinden ve işleyişinden kaynaklanmaktadır. Hal böyle olunca krize gerçekçi ve kalıcı önlem sistemin içsel dinamiklerinin ve işleyişinin değiştirilmesi yöntemi ile sağlanabilir. Ne var ki, sistemin başat güçleri bu yolla sisteme müdahaleye izin vermez. Bu yasak, başat güçlerin salt sistemden yararlandıkları için değil, bizatihi, krizden müstefit olmalarındandır. Bu görüş doğrultusunda şu sorunun sorulması gerekmektedir: “*Krizin sistemik amacı nedir?*”.

Krizin sistemik amacının ne olduğunun sorgulanması hem oluşumun anlaşılması hem de alınması gerekli önlemlerin saptanabilmesi açısından elzemdir. Krizin sistemik amacı sermayenin genişlemesi aşamasında karşılaşılan engelin yıkılarak aşılmasıdır. Nitekim kronik kriz aşamalarında oluşmuş sosyal demokrasi politikalarının ya da finansın aşırı şişkinliği veya küreselleşme gibi politikaların devamlı genişleyen sermayenin piyasa sorununu çözmeye yönelik olarak talebi genişletme çabalarından başka bir şey olmadığı, aslında tüm bu politikaların kronik kriz ortamının birer semptomatik yansıması olduğu şeklinde algılanması gerekmektedir. Tüm bu politikaların tıkanığı evrede krizin devreye girmesi ise, arzın talebe denkleştirilmesi yönünde talep cephesinde yeterli artış sağlanamaması nedeniyle, sermayenin büyüme yolunun tıkanmış olmasının sonucunda bu tıkanıklığa dayanamayan ya da akut tıkanıklık nedeniyle oluşan panik havasında zarar eden ünitelerin devreden çıkması ile arz üzerinde gerçekleşen otomatik ayarlama olarak görülmelidir. Son krizin finans kesiminde patlak vermesi de, büyük bir hızla gelişen ve reel sektörde karşılık bulamayan bir alana geçmesi nedeniyle ödeme aczi içine düşen potansiyel borçlular engeli ile karşılaşmasından kaynaklanmıştır. Son krizin “*aşırı birikim ve yetersiz tüketim olarak değil, tam tersine, aşırı tüketim ve yetersiz birikim*” (Duménil & Lévi, 2010; 37) olarak görülmesi gerektiği tezi, farklı bir yorumla kısmî görüntü ile yetindiği için tatminkâr görülemez. Zira “*aşırı birikim*”-“*eksik tüketim*” tezinin, finansal işlemlerin günümüzde aldığı şekliyle olağanüstü geliştiği aşamada finans sektörü ile reel sektör arasındaki uyumsuzluk görüntüsü ile ele alınması gerekir. Finansal araçlara olan talep türev talep olup, reel sektör ürünlerine vaki talep tarafından belirlenir. Bu hali ile tanımlandığında, finansal araçlara yönelik türev talebin üst sınırını, sabit fiyat koşullarında reel sektör üretimi belirler. Nitekim tüketim kredileri açısından potansiyel gelirlerin bugüne

çekilme aracı olarak yorumlanabilecek finansal olanaklar faktör gelirleri arasında görece dengenin sağlandığı noktaya kadar fiyatlarda hareketlenme yaratmadığı halde, bunu aşan noktalarda fiyat artışlarına neden olmaktadır. Başka bir deyişle, finansal kredi olanakları, tüketici piyasasına çıkan faktör gelirlerini birincil piyasa faktör gelirlerinin eşitlenmesi noktasına kadar fiyatlarda hareketlenme yaratmamaktadır. Bu noktanın aşılmasının enflasyonist baskı oluşturması paranın miktar teorisi ile uyumlu bir kıpırdanıştı. Bu yorumun sonucunda iki çıkarsama yapabiliriz. Bunlardan birincisi, faktör piyasalarında birincil faktör getirisi dağılımının adil olduğu (tercihan eşit olduğu) durumda kapitalist nitelikli krizlerle karşılaşma olasılığı, gelir dağılımının bozuk olduğu duruma göre daha düşüktür. İkinci çıkarsama ise, reel sektörde karşılığı olmamakla beraber, finansal piyasalarda görülen aşırı ürün çeşitliliği ve devamlı artışı sonucu piyasalar arasında oluşan dengesizlik ve kopukluğu kapitalizmin tetiklediği “*hayvansal dürtülerin*” (animal spirit) sonucu olarak görmek gerekir (Akerlof & Shiller, 2009).

Bu yaklaşım kriz ertesinde piyasalara saçılan paraların niçin derde deva olmadığını gösterdiği gibi, kriz yalpalamaları ile durumun sakinleştiği aşamada üretimin yükseltilmesinin en kalıcı çare olarak ileri sürülmesinin de gerekçesini açıklamaktadır. Genel küresel üretimin yükseltilmesi, ilk aşamalarda son krizin tahribatını telafi edebilecek, orta veya uzun dönemde finans kesiminin de doymak bilmez iştahına yeni gelişme alanları açabilir olmakla beraber, aynı zamanda yeni ve daha da derin krizlerin tohumlarını taşımaya adaydır. Krizin tahribatının giderilmesine yönelik olarak üretimin yükseltilmesi taleplerinin arkasındaki mantık, borçlu ulus ya da bireylerin üzerinde oluşturulacak sömürü mekanizmaları ile kriz esnasında girilen kurtarma faaliyetlerinin maliyetinin karşılanmasıdır. Diğer bir deyişle, kriz ortamında mağdur olan halk kesimleri, krizin tahribatının giderilmesinde de ağır yükümlülüklerle devreye sokulmuş olacaktırlar. Kapitalist mantık çerçevesinde bunda bir yanlışlık olmadığı gibi, aksini düşünmek de kapitalist mantıkla tutarlı görülemez. Kapitalist krizlerin içsel dinamiklerle aşılabilmesi olası olmadığı gibi, sistem içi önlemlerle de kalıcı olarak çözüme kavuşturulması olası görülmemektedir. Krizlere kalıcı önlem alma yönünde sistem dışı değişimlere gitmeye sistemin başat unsurları izin vermezler. Bunun nedeni, sistemin egemen güçlerinin hiçbir krizde önemli bir hasar almamış olmaları bir yana, her krizden rakipleri elenmiş olarak daha güçlü çıkabilmeleridir.

* * *

Kriz dönemleri sistemin dokusunun ve işleyişinin anlaşılması açısından fevkalade ısk tutucu ve yol göstericidir. Ancak, kriz dönemleri temel sorunlar yanında acil çözüm beklentileri de oluşturduğundan, uzun dönemli sistem tartışmaları çoğu zaman yerini kısa dönemli sistem içi uyarılma ve politika önerilerine bırakmaktadır. Bu durum gerek araştırmacıları gerek kamuoyunu sistemle daha yakından ilgilenme durumu ile karşı karşıya getirmektedir. Böyle bir ortamda sistem soyut olarak ve bir bütünsellik içinde algılanmamakta, salt duyu organları ile yapılan somut algılamalarla, sistemin bütünselliğinin doğal tamamlayıcısı olan bazı noktalar arızî hatalar olarak görülmekte ve bunların düzeltilmesi yoluna gidilmektedir. Böylece araştırmacı ile sistem arasında bir tür yakınlaşma gerçekleşerek, kısa dönemli sorun çözümü yaklaşımı orta ve uzun vadede sistem yandaşlığına dönüşebilmektedir. O nedenle, bir sorun karşısında olgulardan hareket edip tüme varmadan çözüm üretmek yerine, tutarlı teorik yaklaşımla olguları yorumlamak ve öylece çözüm üretmek, kesinlikle farklı yöntemle aynı sonuca gitmek anlamına gelmemektedir. Genellikle son dönem basit tanımlayıcı sosyolojik yaklaşımın benimsenmesi araştırmacıyı salt magaziner boyutta tutarak sisteme bağlarken, salt sosyolojik görüntünün tanımı ile yetinmeyip, görüntünün oluşumunda başat olan ekonomik sistemin analize dahil edilmesi ise eleştirel bireyi ya da gerçek anlamda araştırmacıyı oluşturur. Günümüzde her dokuya olduğu kadar bilimsel çalışmalara da müdahale edilerek, çoğu zaman algılama boyutlarımızı aşan denetim mekanizmaları ile araştırmacıların salt sosyolojik resimsel görüntüde tutulmaya çalışılması yanında, sosyal olgu ve oluşumların çok değişkenle şekillendiği, bu nedenle tek faktörle açıklanamayacağını iddia eden post-modernist yaklaşımların tüm bilimsellik iddiası ve görüntüsüne rağmen, insanın muhalefet etme ve değiştirme iradesini baskılayıp körelterek var olan sisteme hizmet ettiği aşikârdır.

Sistemin ideolojik aygıtlarla en etkili korunma politikası, yaşanan sorunlara arkaplan soyut çözümlemesi geliştirmek yerine, somut veriler arasında ilişki kurulmadan, salt semptomatik öneri geliştirme ve uygulama yönteminin devreye sokulmasıyla gerçekleştirilir. Somut verilerin arkaplan soyut çözümlemesi yapılmadığı sürece, algılamada bütünsellik kaybedilir, böylece sistem devre dışına atılarak, yaşanan olguların sorumluluğu atomistik ünitelere bağlanır. Bu yöntemle sorunlara yanıt arandığında parçalı semptomatik çözüm önerileri geliştirilir. Böylesi baskılama sistemi ancak kısa süreli rahatlık sağlayabilir, ama soruna köklü çözüm üretmediğinden ileriki dönemlerde sorunun yinelenmesini engelleyemez. Sorunlara kalıcı çözüm üretebilmek için veri seti arkaplanının soyut çözümlemesi yapıp,

öylece geliştirilebilecek çözüm önerilerinin devreye sokulması gerekmektedir. Arkaplan soyut çözümleme yönteminin uygulanmaması, sorunlardan sorumlu olarak sistemi muhatap almamak ve sorgulamamak amacına yöneliktir.

Kaynakça

- Akerlof, George A. & Robert J. Shiller: *Animal Spirits*, Princeton University Press, Princeton, 2009.
- Duménil, Gérard & Dominique Lévy: *The Crisis of Neoliberalism*, Harvard University Press, Londra, 2010.
- Krugman, Paul: *The Return of Depression Economics*, W.W. Norton & Co. New York, 2009.
- Lowenstein, Roger: *The End of Wall Street*, The Penguin Press, New York, 2010.
- Mandel, Ernest: *Marxist Economic Theory*, Merlin Press, Londra, 1977.
- Minsky, Hyman P.: *Stabilizing an Unstable Economy*, McGraw-Hill, New York, 2008.
- Panitch, Leo & Sam Gindin: "Capitalist Crisis and the Crisis This Time", (L.Panitch, G. Albo, V.Chibber, dnl.) *The Crisis This Time, Socialist Register 2011*, The Merlin Press, Londra, 2010.
- Satlıgan, Nail ve Savran Sungur, *Dünya Kapitalizminin Bunalımı*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- Shaikh, Anwar: "The First Great Depression of the 21st Century", *The Crisis This Time* (L.Panitch, G. Albo, V.Chibber, dnl.), *Socialist Register 2011*, The Merlin Press, Londra, 2010.
- Shiller, Robert J.: *Irrational Exuberance*, Broadway Books, New York, 2005.
- Stiglitz, Joseph E.: *Freefall*, W.W. Norton & Co., New York, 2010.

KRİZİN ÖĞRETTİKLERİ VE ÖĞRETEMEDİĞİ¹

GİRİŞ

Kapitalizm 2008 yılında üçüncü küresel krizini yaşarken, ne acıdır ki, dünyanın ileri düzeydeki yüzlerce üniversitesi ve o üniversitelerde görevli, çoğu Nobel ödüllü, onlarca akademisyen krizi öngörememiş olduğu gibi, kriz oluşuktan sonra da sadece 1929 Krizi'nden alınan dersin uygulamasından başka, ne krizin organik nedeni ne de derinliği hakkında tahminden öteye geçen tek bir bilimsel ifadede bulunmuşlardır. 1929 Krizi ertesinde FED'in de taşınması bahane edilerek tüm finansal işlemler durdurulmuştu. Friedman'ın iddiasına göre, finansal işlemler durdurulmamış olsaydı kriz o denli derin yaşanmazdı. Bunun karşısında yer alan Galbraith aksi iddiada bulunarak, finansal işlemlerin durdurulmuş olmasını olumlu karşılamış ve finansal işlemler durdurulmamış olsaydı krizin daha da derinleşeceğini ileri sürmüş olmasına rağmen, son krizde Friedman'ın fikrine rağbet edilerek finansal işlemler durdurulmadığı gibi, tam tersine, finansal kurumlar desteklendi ve piyasalara tonlarla nakit sürüldü. Kriz sonrası önlemlerin değerlendirilmesi ile ilgili Friedman-Galbraith tartışmasını bir tarafa bırakarak, krizin teorik açıklamasına yöneldiğimizde iki akademisyenden de doyurucu bir açıklama alabildiğimiz söylenemez. Zira, ikisi de sistemin genetik dokusunu çözümleyerek işleyişi ve bu işleyiş sürecinde krizlerin oluşumunu irdelememişlerdir. Bu nedenledir ki, iki akademisyen farklı sonuçlara varmıştır. Buna rağmen şöyle bir kestirmede bulunmak hatalı olmaz diye düşünüyorum. Friedman daha Keynesyen bir açıdan meseleye bakarken, Galbraith, derin analize girmeden salt yüzeysel ve sonuçla ilgili olarak daha Marksien bir yaklaşım izlemiştir. Zira, Friedman türü öneri kısa dönemde krizi önleyebildiği halde, uzun dönemde krize yol açarken, Galbraith türü öneri ise, bunun tersi olarak, kısa dönemde krizi derinleştirirken, uzun dö-

1 Sav, 2010 sayısı.

nemde krizin önünde daha güçlü bir duvar örme eğilimi taşır. Bir zamanlar Friedman'ın Keynesçi olduğu o denli gerçektir ki, 1965 yılında TIME dergisinde yayınlanan bir söyleşisinde, sonraları çok tartışılan, “*Şimdi artık hepimiz Keynesçiyiz*” ifadesini kullanmıştır (Akerlof & Shiller, 2009; viii).

İleri gelen bazı ünlü akademisyenlerin kriz sonrası yayınlanmış eserlerinde de birbirlerini suçlamalar önemli yer kaplamaktadır (Krugman, 2009; 9-10). Krugman'ın bildirdiğine göre, Chicago Üniversitesi'nin Nobel ödüllü ünlü profesörü olan Robert Lucas bir konuşmasında, ekonomilerde depresyon sorununun çözüldüğünü ifade etmiştir. Bir başka ünlü isim, Princeton Üniversitesi profesörlerinden ve bir zamanlar Federal Amerika Merkez Bankası (FED) başkanlığını da yapmış olan Ben Bernanke de iş çevrimleri sorununun çözüldüğünü ve bu sorunun birçok daha önemli sorunun yanında çok gerilerde kaldığını söyleyebilmiştir. Ama, tam işlerin düzeldiği, küreselleşme ile “*tarihin sonu*” ve “*ideolojilerin sonu*” ilan edildiğinde üçüncü küresel kriz patlak verdi. İçinden geçtiğimiz krizin ne boyutunu bilebiliyoruz, ne ne kadar derinleşeceği hakkında bir fikrimiz var, ne de ne zaman sonlanacağı konusunda bir tahminde bulunabiliyoruz. Demek ki; bunca birikim ve akademisyenlerin bunca çabalarına rağmen kapitalizmin işleyiş dinamik ve süreçleri hakkında henüz fazla bir analitik bilgiye sahip bulunmuyoruz.

Geniş tecrübe olanaklarının önümüze açıldığı zengin tarihsel sürece rağmen nasıl böyle derin bir körlüğe sahip olabildiğimiz İngiltere Kraliçesi'nin de dikkatini çekmiş olacak ki, kraliçenin ünlü Londra İktisat Okulu'nu (London School of Economics) ziyaretinde akademisyenlere endişesini belirtmesi üzerine, akademisyenler Haziran 2009 tarihinde Kraliçe'ye durumu açıklayıcı bir “*özür mektubu*” sunmuşlardır. İngiltere'nin çok sayıda ağır toplarının Kraliçe'ye ilettiği mektupta da derin bir süreç analizi yapılmamış, sadece düşük faizlerin kredi mekanizmasını aşırı şişirdiği ve bankacıların risk ayarlaması sisteminde çok güvenilir yöntemler geliştirmiş oldukları konusunda politikacıları ve kamuoyunu ikna etmeleri nedeniyle, sıkı önlemler alınmaması sonucunda ve nihayet, krizin çok karmaşık süreçlerle ve bireysel olarak hiç kimseye veya hiçbir kuruma atfedilebilecek suçlara bağlı olmadan oluştuğu görüşü ifade edilmiştir. Dünyanın ileri gelen iktisat otoritelerinin (daha doğrusu, kendilerini böyle gören!) böylesi âciz beyanda bulunmaları iktisat öğretisinin ne denli sığ olduğunun, hatta tüm matematiksel modelleme yöntemlerine rağmen belki de henüz bilimsel nitelik kazanmamış olduğunun çok açık bir göstergesidir. Ana-akım iktisat ekolünün yaklaşımının durumunu saptamak açısından bu yaklaşımın kriz sonrası çözümlemelerine ve olası krizleri önleme yöntemleri konusundaki önerilerine göz atmak yararlı olur.

KRİZ SONRASI ANA-AKIM İKTİSAT EKOLÜNÜN YAKLAŞIMLARI

Kriz sonrası ana-akım iktisat ekolünün yaklaşımının gözden geçirilişi, iktisat otoritelerinin sistemin işleyişini ve krizin oluşumunu nasıl algıladıklarını ve krize karşı ne tür önlemler önerdiklerini anlamak açısından önemlidir. Zira, maalesef, süresi belirsiz bir dönem için, dünya sisteminin ana-akım iktisat sözcülerinin yorumu üzerine gelişeceği görülüyor. Öyle anlaşıyor ki, Marx'ı ve Marksizmi tüm yönleriyle reddeden Keynes, sadece 1929 Krizi sonrasında komünizme karşı kapitalizme yeni bir rota çizmekle kalmamış, aynı zamanda günümüzün ana-akım iktisat sözcülerine de ilham kaynağı olmuştur. Keynes, iktisadi olayların açıklanmasında Marksist altyapı-üstyapı ve sınıfsal yaklaşımı benimsememiş ve Gesell türü yaklaşım yaparak, kapitalizmin olumsuzluklarının para ve maliye politikaları ile hafifletilip çözülebileceğini ileri sürmüştür (Mattick, 1974; 22). İddialarını daha da ileri götüren Keynes, Shaw'a yazdığı bir mektubunda, ileriki yıllarda toplumların ekonomik olayları algılamasında köklü değişiklik yapacak olan bir kitap hazırladığını ifade etmiştir (Mattick, 1974; 22). Nitekim, Keynes sözünü ettiği ünlü *Genel Teori* kitabının sonunda, toplumlara olumlu ya da olumsuz yönde etkili olacak unsurun yerleşik çıkarlar değil, fikirlerin olacağını belirtmiştir (Keynes, 1960; 384). Diğer bir deyişle sistemik dinamikler karşısında fikirler hâkimiyeti! Ne hazindir ki, bu noktada da Marksizmi reddeden Keynes, aynı zamanda klasik geleneği, hatta Ricardocu görüşü de silmeye yeltenmiştir.

Kriz sonrası ana-akım iktisat akımına baktığımızda Keynes geleneğinin açıkça sürdüğünü saptamak zor değildir. Nitekim, kriz sonrası piyasaya çıkmış olan eserlerin tümünü, alt-detayda ayırtılabılse dahi, aynı çizgide toplamak olasıdır. Kriz sonrası açıklama yapan hemen tüm ana-akım iktisat otoritelerin birleştiği nokta; uygulamada bazı hataların yapılmış olduğu, bireysel psikolojilerin bu hatalar doğrultusunda tetiklenmesi neticesinde ekonomik göstergelerin ulaştığı yapay şişkinliğin bir süre sonra hafif bir tetikleme ile, doğal olarak, sert inişe geçmiş olduğu şeklindedir. Kabaca böylesi bir tanı ile yola çıkılınca, doğal olarak, krizin etkilerinin de aynı yoldan geri dönülerek önlenebileceği görüşü hâkim olmuştur. Bu düşünce doğrultusunda, kriz er veya geç bitecek ve sistem tekrar yükselişe geçecektir mantığı, ucu açık şekilde, hafızalara kazınmaktadır. Krizler sistemin içsel dinamikleri ile bağlantılı görülmedikçe, sistem dinamiklerine radikal müdahale söz konusu olmamakta, parasal ve mali alanda alınan ve alınması öngörülen bazı önlemlerle yetinilme yoluna gidilmektedir. Böylesi önlemlerle yetinmenin yanında, yapılan ciddi yorum hatası da, bizzat krizin kendi çöplüğünü temizleme işlevi gördüğü, dolayısıyla sistemin yolunu tıkayan engelleri krizle aştığı anlayışı da kesinlikle dikkate alınmamaktadır. Oysa,

reklamlar, sosyal devlet politikaları, finansal gelişmeler ve küreselleşme olgusu kapitalizmin bunalımını piyasaları genişleterek aşmaya çalışma yöntemleri olarak devreye girmiş olmalarına rağmen, sorun çözülemeyince, bu kez operasyona gereksinim duyulmuş, krizle bazı sermaye unsurları ve kurumları değersizleştirilerek, bu kez de arzın denetlenmesi yoluna gidilmiştir. Keynesgil gelenek doğrultusunda geliştirilen ana-akım iktisadının bu ciddi hatası neticesinde, sonlanan her krizin yeni kriz tohumunu ekerek üretim alanı açtığı ve krize karşı alınan her önlemin kısa vadede krizi hafifletiyor görüntüsüne rağmen, uzun dönemde yeni kriz dalgasına yol açıyor olduğu gerçeği algılanamamaktadır. Nitekim son kriz ertesinde ünlü akademisyenlerin aşağıda sergilenen görüşleri bu hazin manzarayı açıkça ortaya koymaktadır.

Kriz sonrası ortaya dökülen ana-akım iktisat görüşlerini; krizin tanımı ve krizler tarihi ile ilgili yaklaşımlar, politik ve yorum yanlışlığı yaklaşımları ve psikolojik yaklaşımlar olmak üzere başlıca üç ana eksende toplamamız olasıdır. Maalesef, ele alacağımız tüm üst düzey, hepsi Nobel ödüllü profesyonel iktisatçıların hiçbirisi sistemin ideolojisi ve işleyiş dinamikleri üzerinde bir görüş ortaya koymamıştır ya da koyamamıştır! Birinci kategoride hemen tüm akademik profesyoneller krizin yüzeysel olarak görüntüsel tanımını yapıp, krizler tarihi ile ilgili görüş belirtmişlerdir. Bunların arasında en ünlülerinden olan Charles P. Kindleberger ve Robert Aliber krizleri 1636 Lale Krizi ile başlatıp, son küresel kriz hariç olmak üzere, günümüze gelene dek 10 adet önemli kriz olayını açıklayan önemli bir tarihsel belge ortaya koymuşlardır. “*Çılgınlıklar, Panikler ve Çöküşler*” (Manias, Panics, and Crashes) olarak çevrilebilecek başlıkla kaleme alınmış olan eserde, başlığın telkin ettiğinin aksine, psikolojik davranış modellerine aşırı yer verilmeyip, bu konuda yüzeysel geçiş yapılmış ve Minsky’nin görüşü temel alınarak krizlerin görüntüsel izahı yapılmıştır.

Kindleberger ve Aliber ikilisinin geniş çapta yararlanmış ve alıntı yapmış olduğu Hyman P. Minsky, bilindiği üzere büyük bir Keynes hayranı olup, 2008 yılında yayınlamış olduğu *John Maynard Keynes* (Minsky, 2008) başlıklı Keynesyen teorinin yorumu niteliğindeki eserde Keynes’in finans sektörüne ne denli önem atfettiğini ve gelecekteki akımların temel belirleyicilerinin geniş çapta finansal operasyonlar olacağını vurguladığını açıklamıştır. Minsky’ye göre, ekonomik sisteme dıştan oluşan egzojen bir şok “*deplasman etkisi*” yaratarak, sistemin dengesini sarsar ve bunu izleyen dalgalar şok şeklinde tüm alana yayılır. Herhangi bir şok, büyüklüğüne ve şiddetine bağlı olarak, makro büyüklükleri etkiler ve bu etkileşimin yarattığı elverişli atmosferden yarar sağlamak isteyen bireyleri ve/veya firmaları borç almaya yönlendirerek, yeni piyasalara açılmalarına neden olur. Böylece ilk ivmenin yarattığı etki dalga dalga yan alanlara geçerek, zaman içinde tüm

ekonomiye hâkim olur. Sonuçta aktif değerler anormal büyümeye başlar ve ilgili çevrelere zenginlik ve yeni olanaklar olarak yansır. Bu oluşum ABD’de yaşanan 1920 Krizi ile örneklendirilmektedir. Bu örnekte, söz konusu tarihte hızla yükselen otomobil üretimi ve buna bağlı olarak yaygın karayolu inşaatı sonucunda ekonomide yaşanan ani ve hızlı büyüme ve ertesinde gelen çöküş anlatılmaktadır (Kindleberger & Aliber, 2005; 25-26).

Böylesi şekilsel bakış açısı ve salt krizlerin tarihinden oluşan yaklaşımın karşısında, literatürde iktisat biliminin gerçek anlamda bir bilim olma niteliğini de tartışan ve bu bağlamda şekilsel yaklaşıma karşı çıkan görüşler de yer almaktadır. “İktisat olayları öngörü niteliğinde bir bilim olması gerekirken, neoklasik iktisadın birçok ana öngörülleri kolayca reddedilebilir niteliktedir” (Stiglitz, 2010; 245) savını ortaya atabilen Stiglitz, bu savının arkasından neoklasik iktisadın rekabetçi piyasalar kavramı ile özdeşleştirildiğini belirterek, böyle bir modelin günümüzde asla geçerli olmayan tam istihdam ve arzın talebe eşit olduğu varsayımlarına dayalı olduğunu ifade etmektedir. Bunun da ötesinde Stiglitz, neoklasik iktisadın gerçek yaşamdan kopukluğunu gösteren diğer önemli bir unsurun da, günümüzde yaygın olarak kullanılan finansal süreçler ve kredi mekanizmasına aşırı önem atfedilmiş olmasını göstermektedir. Stiglitz’e göre, Franco Modigliano ve Merton Miller’in işletmelerin finansmanında özsermaye karşısında borçlanma olanağının kullanılmasının sonuçları ile ilgili analizleri iktisada yapmış oldukları büyük bir katkı olduğu gibi, günümüz sisteminin işleyişini anlamada da çok büyük önemi haizdir. Finansal süreçlerin devreye girmesiyle ekonomik faaliyetlerin sınırı günlük koşulları aşarak, gelecekteki olanakların da kullanılmasını imkân dahiline sokmaktadır. Buna ilaveten, finansal kurumların işlerlik kazanması ve borçlanma müessesesinin yaygın kullanıma girmesi neticesinde, borsalarda yansıyan kurum kâğıtlarının firmaların gerçek değerini yansıtmaktan bir hayli uzaklaştığı da savlanmaktadır (Stiglitz, 2010; 246). Stiglitz’in neoklasik iktisat öğretisinin krizi açıklayamadığı savını desteklemek için ileri sürdüğü diğer iki noktadan biri gelir dağılımı, ikincisi ise toplumsal ayrımcılık olarak verilmektedir. Ona göre, neoklasik iktisat öğretisi bireylerin gelirlerinin ekonomiye yaptıkları marjinal katkıya göre belirlendiği tezine dayandığı halde, özellikle son zamanlarda mavi ve beyaz yakalıları arasında çok büyük ücret uçurumunun oluştuğu, beyaz yakalıların hiçbir şekilde hak etmedikleri kadar yüksek ücret aldıkları ve böylece toplumsal katmanlar arasında ücret ve gelir farklarının oluştuğu ileri sürülmektedir. Yine neoklasik iktisat öğretisinde dikkate alınmayan toplumsal ayrımcılığın da toplumlarda gelir dağılımı farklarının oluşmasına ve ekonominin krize sürüklenmesine neden olduğu ileri sürülmektedir (Stiglitz, 2010; 247). Nihayet, Stiglitz’in itiraz ederek vurguladığı son bir neoklasik varsayım da bireylerin akılcı davrandığı

(*rational behavior*) savıdır. Stiglitz'e göre, ekonomide her tür ürün için çok uzun dönemli sanal piyasaların oluşturulması, kaçınılmaz olarak, bireyleri olanakları dışında davranışa sürükleyerek, ekonomik balonlara yol açabilmektedir (Stiglitz, 2010; 251–252).

2008 Küresel Krizi'nin öncülleri olarak Asya Krizi'ni ve Meksika Krizi'ni ciddiye almamanın da son yanılığında önemli olduğunu vurgulayan diğer önemli iktisatçı Paul Krugman da, benzerleri gibi, tarihte yaşanmışları nedensellik ilişkisi içinde görmeyip, başka türlü yaşanmaları gerekmiş gibi bilimsellikten uzak bir sonuca varmaktadır (Krugman, 2009; bölümler 4,5,7 ve 8). Krugman'ın bu bölümlerde yapmış olduğu açıklamalara göre, son kriz öncesinde IMF'nin Tayland, Endonezya ve Kore gibi ülkelerde uygulamaya koymuş olduğu ekonomi politikalarının talep kısıcı ve dünya ticaretini daraltıcı etki yaptığını ileri sürmektedir. Krugman bu savını ileri sürerken, söz konusu ekonomilerin niçin borçlu konumuna düştüğünü ve IMF'nin nasıl bir misyonla bu ekonomilere, dünya finansal sisteminin işleyişini ve güveni sağlamak üzere malum programı uygulattığı yönünde bir analiz geliştirmemektedir. Zikredilen ekonomilerin borç krizine sürüklenmeleri nedenli kapitalizmin işleyiş dinamiklerinin bir sonucu ise, IMF'nin önerdiği politika araçlarının da o derece kapitalizmin işleyişine aykırı olduğu açıktır, ama sistem güçlülere açısından zaruridir. Zaten kapitalizmin çelişkili niteliği sonucunda bunlar yaşanmaktadır. Tayland, Endonezya ve Kore gibi ekonomiler hızlı büyüme gerçekleştirirken dış borca ve dış yatırıma ağırlık verdikçe, merkezde gelişmiş ekonomilere kaynak aktarma işlevi görmekte idiler. Ancak sürecin belirli aşamasında, uluslararası finansal dünyada güvenin sarsılmaması ve alacaklıların alacaklarının güven altına alınabilmesi için de IMF'nin bu ülkeler üzerinde malum reçetesini uygulamaya koyması kaçınılmazdı. Krugman, krizin nedenleri arasında, pek çok iktisatçının yaptığı gibi, FED'in iki başkanını, William McChesney Martin Jr. ile Alan Greenspan'ı sorumlu tutma yoluna gitmiştir. Krugman'a göre, 19 yıl FED'in başkanlığını sürdürmüş olan Martin'in, işlerin dengeli yürütülmesi amacıyla, ekonominin fazla ısınmaması ve enflasyonun önlenmesi için faiz haddinin yükseltilmesi gerektiğini ima etmesine, onu izleyen dönemde Greenspan'ın de, aynı imayı yapmasına rağmen, politikaların bu yönde geliştirilmemesi krizi tetikleyen önemli bir etken olmuştur (Krugman, 2009; 142-143). Alan Greenspan'ın 5 Aralık 1996 tarihinde Temsilciler Meclisi'nde yapmış olduğu konuşmasında, spekülörlerin davranışlarını tanımlarken "*Mantıksız Coşkunculuk*" (Irrational Exuberance) ifadesini kullanması dünya borsalarını ciddi olarak geriletmiştir (Shiller, 2005; 1). Dünya borsalarının yükselişe geçtiği bir dönemde böylesi etkili bir ifade kullanmış olan Greenspan'ın (Greenspan, 2007; 174) faizleri yükseltmemesinin ve borsaların krize girdiği 2000 yılına dek beklemesinin ciddi bir hata olduğu ileri

sürülmektedir (Krugman, 2009; 142). Ancak, FED başkanı Greenspan'ın bu politikasının ABD'de işsizlik oranının %5 düzeyinin üzerinde olduğu bir dönemde uygulanmış olması, ekonominin canlanması ve işsizliğin 1990'lı yılların sonuna doğru %4 sınırının altına inmesine hizmet ettiği de bizzat Krugman'ın analizleri içinde yer almaktadır (Krugman, 2009; 143).

2008 Küresel Krizi sonrasında krizi açıklayıcı girişimler arasında üçüncü yaklaşım da psikolojik alanı kullanan yorumlardır. Bu alanda öne çıkan iki eser, Robert Shiller'in 2005 yılında yayınlanmış olan *Irrational Exuberance* başlıklı eseri ile George A. Akerlof ve Robert Shiller'in 2009 yılında yayınladıkları *Animal Spirits* adlı eserdir. "*Animal spirits*" (hayvanal dürtü) kavramı ortaçağda tıp dünyasında kullanılan bir deyiş olarak zamanımıza dek gelmiştir. Keynesyen teori bağlamında bu kavramı kullanan Akerlof ve Shiller'in Keynes yorumu, ekonomik olayların bireylerin akılcı (rasyonel) davranışları etrafında oluşmakla beraber, ekonomik anlamda akılcı olmayan bazı davranışların da ekonomik olayların şekillenmesinde önemli yeri olduğu, hatta ekonomik dalgalanmaların ve gayri iradî işsizliğin genellikle bu tür davranışlardan kaynaklandığı şeklindedir (Akerlof & Shiller, 2009; ix). Bu görüşlerin üzerine oturttukları açıklamalarını sürdüren yazarlar, Keynes'in 1936 yılında yayınlanmış olan ünlü eserinde ortaya atılan görüşün zaman içinde kaybolduğunu ve politikaların belirlenmesinde dikkate alınmadığını ileri sürmektedirler.

Shiller 2005 yılında yazmış olduğu *Irrational Exuberance* adlı eserinde, ekonomik krizlerin psikolojik temelini "*psikolojik çıpalar*" ve "*sürü davranış*" kavramları ile açıklamıştır. Shiller psikolojik çıpaları "*kantitatif çıpalar*" ve "*moral çıpalar*" olarak iki alt başlıkta incelemektedir. Kantitatif çıpalar da spekülâtorlerin borsada oluşan değerler etrafında kanaat oluşturdıkları ve kararlarını buna göre verdikleri açıklaması yapılmaktadır. Bu görüşe göre, borsada oluşan değerler oyuncularını belirli kümelerde toplayarak, kendi momentumunu oluşturmaktadır. Moral çıpalar da ise, borsada yükselen değerler karşısında yaşam düzeyini borsa değerlerine göre ayarlamak isteyen oyuncunun davranışı incelenmektedir. Borsa değerlerinin yükselişi karşısında bu değerleri realize ederek yaşam kalitesini yükseltmek isteyen oyuncular ellerindeki kâğıtları nakte çevirmeye yöneldikçe kâğıtların borsada değerleri düşmeye başlar. Süreçte hızlı davrananlar kazançlı, ağır davrananlar zararlı çıkar. Borsada oyuncular bu denge içinde davranış kararlarını belirlerler. (Shiller, 2005; 148-151) Borsada spekülâtorlerin davranışı hakkında Shiller'in üzerinde durduğu ikinci açıklama belirli bir bilgi etrafında genellikle oyuncuların, kolektif karar alınmışçasına birlikte hareket etmeleridir. Sürü davranışına açık olan spekülâtif piyasalarda yükseliş ve düşüşlerin ekonominin genel durumunu yansıtmaktan çok uzak olmasına aşırı şekilde zirve ve çöküş yapar.

ANA-AKIM İKTİSATIN KRİZ ÖNLEYİCİ ÖNLEMLERİ

Yukarıdaki örneklerde ele aldığım ana-akım iktisat ekolünün Nobel ödüllü iktisatçılarının bu kez de krizleri önleyici önlemlerle ilgili fikirlerini tartışacağım. Keynes geleneğine bağlı olan, ancak Keynesyen yaklaşımda krizlerle ilgili çok derin bir analizin bulunmadığını kaydetmekle beraber, bazı ufak ayarlamalarla Keynesyen politikaların krizleri önlemede başarılı olacağı tezine prim veren Minsky'ye göre, olası krizleri karşılayabilecek en önemli önlem kamu kesiminin belirli boyutta olmasıdır. Keynes sisteminde etkilenecek politika önlemini geliştiren Minsky, kriz esnasında yaşanacak ekonomik dalgalanma ve istihdamdaki düşüşlerin önlenmesi için kamu kesiminin açık bütçe politikası uygulaması gerektiği tezini savunmaktadır. Bu noktadan hareketle Minsky, kamu kesiminin boyutu ile ilgili görüşlerini de, kriz esnasında daralacak olan özel sektör yatırımlarını telafi edebilecek düzeyde kamu kesimi açığı oluşturabilecek büyüklükte kamu kesiminin bulunması gerektiği şeklinde geliştirmiştir (Minsky, 2008; 330-336). Kriz esnasında daralacak özel kesim yatırımlarını ve özel harcamaları finanse edebilecek kadar açık verebilecek olan bir kamu kesiminin GSYİH'daki yerinin de büyük olması kaçınılmaz görülmektedir. Nitekim, 1929 Krizi'ni analiz eden Minsky, kamu kesiminin yeterli boyutta olmamasının krizin derinleşmesinde önemli bir etken olduğunu savunmaktadır. Bu görüşün Friedman'ın, banka işlemlerinin durdurulmasının krizi derinleştirdiği görüşü ile örtüştüğü görülmektedir.

Gerek küresel krizin nedeni olarak gerekse yeni krizlerin önlenmesi için ana-akım iktisat profesyonellerinin ittifak ettiği alan, ekonomilere yeni bir düzenin getirilmesi, özellikle de “*gölge bankacılık sistemi*”nin ve genelde finansal işlemlerin denetim altına alınması konularını kapsamaktadır. Serbest piyasa mantığı ile aşırı boyutta ve denetimsiz gelişmiş olan finansal işlemlerin varlık fiyatlarının kâğıt üzerinde olağanüstü yükselmesine ve bunu izleyen süreçte de derin bir çöküşe sürüklenmesine neden olduğu genel iddiadır: Finansal alanda “*Ponzi Finansman*” yöntemine gidilmemesi ve böylece krizlerin olmadığı ortamlarda da düzgün işleyen ve güvenilir finans kesimi oluşturulması önerilmektedir (Krugman, 2009; 189-190. Stiglitz, 2010; 265-268). Finansal reform alanında alınması gereken en önemli önlemler, borcun borçla kapatılmasını ifade eden Ponzi finansman yöntemine gidilmemesi ve asit fonlar piyasasının sonlandırılması şeklinde geliştirilmektedir. Finansal kurumların alacaklarını sigorta etmeleri ya da diğer bir finans kurumuna “*varlığa dayalı tahvil*” ihracı yöntemi ile devrettiklerinde, bu tür işlemlerin hacmine bağlı olarak, finansal piyasalar reel ekonomi tabanından kopmakta ve sanal âleme yayılmaktadır. Böyle bir ortamda finansal zincirin bir halkasının karşılıksız kalması, diğer halkaların da çöküşünü

getirerek, domino etkisi ile, sistemi çökertebilmektedir. Finansal sistemin çökmesi, ilk anda, yapay olarak şişmiş hayali ve kâğıt üzerindeki varlıkların değersizleşmesine yol açarken, reel sektördeki gerçek değerleri anında etkilemeyebilir. Böyle bir değerlendirme ile, finansal çöküşlerin gerçek olmadığı ve ekonomideki reel değişkenleri etkilemediği ileri sürülebilir. Ancak iki nedene bağlı olarak bu sav doğru görülemez. Birincisi, her ne kadar şişmiş finansal varlıklarda görülen değer erimesi gerçek anlamda değersizleşme anlamına gelmemiş olsa da, bu durum bireyler arasında gelir dağılımını bozar. Zira, finansal şişkinliğin bir döneminde varlığını nakde çeviren kişi ile böyle bir yola girmeyen kişi arasında ciddi gelir kayması oluşur. İkinci olarak da, finansal çöküşler tüm piyasalarda panik yaratarak reel sektörü de etkiler ve o alanda gerçek değersizleştirmelere neden olur. Böylece, reel sektör krizini perdeleyen finansal sektörün çöküşü, aynı zamanda reel sektörün krizini de açığa çıkarmış olur.

Borsalardaki ani aşırı şişkinliklerin bir nedeninin de merkez bankalarının faiz haddi politikası olduğu belirtilmektedir. Merkez bankalarının sıkı para politikası izlediği dönemlerde faiz haddi yükselmekte ve borsada değerler gerilemektedir. Bu durum 1929 Krizi'nde ABD'de ve 1989 Krizi'nde Japonya'da farklı şekilde test edilmiştir. Şöyle ki, ABD'de FED Şubat 1929 tarihinde reeskont oranlarını yükseltmiş ve FED'in sıkı para politikası 1930'lar boyunca sürdürülmüştür. Sonuçta, bilindiği üzere, ABD 1930'larda tarihinin en derin krizini yaşamıştır. Japonya'da ise, Mayıs 1989'da borsa zirvede iken Japon Merkez Bankası iskonto oranını %2,5'tan %6'ya çıkartarak borsayı denetlemek istemiştir. Ancak, bunu izleyen dönemde Japonya'da derin bir borsa krizi yaşanmıştır. Buradan çıkarılacak ders şudur ki, borsa dalgalanmalarına parasal müdahalelerin ani ve sert değil, yumuşak ve zamana yayılı olarak yapılması gereklidir (Shiller, 2005; 224-225). Merkez bankaları, uyguladıkları para politikası ile faiz haddini ve faiz haddi ile ters yönde hareket eden borsa değerlerini kontrol edebilmektedir. Bu kontrolün ince ayar şeklinde yapılmasının gerekli olduğu ileri sürülmektedir. Merkez bankaları “*son borçlanma kaynağı*” (the lender of last resort) olarak işlev gördüklerinden, kamusal politikalarla uyum içinde olmak zorundadır.

Finansal işlemlerin serbestleştirilmesi lehinde ileri sürülmüş olan savlar, finansal akımların gelişmekte olan ekonomilerde Shaw hipotezine uygun olarak tasarruf açığını kapatacağı ve böylece kalkınma çabalarına destek vereceği görüşüne dayandırılıyordu. Son yıllarda aşırı derecede hızlanmış olan uluslararası finansal akımlar ile ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi araştıran çok sayıda ampirik çalışma yapılmıştır. Genel olarak ortaya çıkan sonuç şudur ki; denetimsiz finansal akımlar ile kalkınma arasında dikkate değer önemli bir ilişki söz konusu değildir. Öte taraftan, finansal akımlarla güçlü ve verimli ekonomiye sahip olmayan gelişmekte olan eko-

nomilerde ani şokların ve finansal krizlerin oluşması yönünde ise güçlü göstergeler saptanmıştır (aktaran Epstein, 2009; 118-120).

Krizlere karşı ne tür önlem almanın yararlı olacağı konusunda aletsel düzeyde Shiller'in önerileri, kriz esnasında değersizleşecek aktiflere karşı hem aktif sepetinin çeşitlenmesi hem de tasarrufların yükseltilmesi olarak şekillendirilmiştir. Benzer şekilde, sosyal güvenlik ve emeklilik sistemlerinin de dayanıklı bir çığaya bağlanması gerektiği, böyle bir çığanın kamu destekli bir fon veya fiyat endeksi olabileceğini vurgulayan Shiller, finansal fonların riske karşı korunma önlemleri konusunda da kamu otoritelerinin topluma ve kurumlara yol gösterici olması gerektiğini ileri sürmüştür (Shiller. 2005; 216-228).

Krize karşı en kapsamlı önlem, *“Büyük hezimete yol açan kuralları önerenlerin serbest piyasacı iman ile gözleri o denli kör olmuştu ki, bu gidişin nasıl bir sonuç oluşturacağını görmemeleri şaşılacak bir şey değil!”* ifadesi ile Chicago okulunu ve Milton Friedman ekolünü suçlayarak, yeni bir düzene geçmenin gerekli olduğunu vurgulayan Stiglitz'den gelmiştir (Stiglitz, 2010; 239-274). Neoklasik iktisadî ve Chicago ekolünü ciddi olarak eleştiren Stiglitz, neoklasik modelin çöktüğünü ve gerçek yaşam koşullarını yansıtmadığını ifade ettikten sonra, uygulanan ekonomik sistemin gelir dağılımını bozduğunu, işsizliğe karşı bigâne kaldığını, insan dokusunu da yıpratarak, algılamalarımızı ve değerlerimizi değiştirdiğini ve toplumların önemli bir moral krize sürüklenmiş olduğunu vurgulamaktadır. Tüm yoğun eleştiriler sonunda, *“Eğer ABD ekonomisini düzeltmek istiyorsa, iktisat öğretisini reforme ederek işe başlamalıdır!”* ifadesini kullanmaktan çekinmeyen Stiglitz de sistem dinamiklerine girmeden, sonuçta, sistem için bazı önlemlerle işlerin yoluna gireceği savunusunu yapmaktadır.

SONUÇLANDIRICI DÜŞÜNCELER

Bu yazının konusu kriz değil, ana-akım iktisat ekolünde metoda yönelik eleştiridir. Eleştirilerin amacı ise, böylesine derin kriz karşısında ana-akım iktisat ekolünün niteliğini sergilemek ve böylece bu konuda müşterek bilinç oluşturmaya katkı yapmaktır. Bu nedenle ana-akım iktisat alanında önde gelen profesyonellerin krizi açıklama çabalarının ve olası krizlere karşı geliştirdikleri önlemlerin kısa bir manzarasını verdim. Bu manzarada görüldü ki, Nobel sahibi ünlü akademisyenlerin kriz hakkında doyurucu bir açıklaması olmadığı gibi, olası krizleri önlemeye yönelik ciddi, ikna edici önerileri de bulunmamaktadır. Yukarıda verilmiş olan akademisyen örneklerine, Posner'in *A Failure of Capitalism* adlı eserinde, başta Nouriel Roubini olmak üzere, Raghuram Rajan, Paul Krugman, Martin Feldstein, Robert Shiller ve Alan Blinder gibi sadece birkaç akademisyen dışında hiç-

bir akademisyenin krizi öngöremediği notunu da ilave edebiliriz (Posner, 2009; 252). Posner'in krizi öngörenler listesine aldığı akademisyenler de kriz öngörüsünü sistemin işleyiş dinamikleri doğrultusunda teorik olarak değil, emlak fiyatlarının aşırı yükselişi ve 2008 yılında yaşanan bazı firma çöküşlerinin müşahedesi sonucunda ampirik olarak geliştirmişlerdir. Hal böyle olunca, "*Bilim nedir ve işlevi nasıl saptanmalıdır*", sorusunun ve bunun akabinde de verilen tanım çerçevesinde ana-akım iktisat ekolünün niteliğinin ne olduğu konusunun tartışılması kaçınılmaz olmaktadır.

Bilim, en yaygın tanımına göre, inceleme alanındaki sùjeler arasındaki ilişki kuralını saptayan ve işleyiş dinamiklerini kavramsallaştıran ve teoretize eden kurallar manzumesidir. Böylece oluşturulan kurallar manzumesi çerçevesinde, belirli mesafede ve belirli olasılıklarla, sistemin işleyişine müdahale edilebilir ve ileriye yönelik tahmin yapılabilir. Böyle bir tanımlamada iktisat öğretisinin bilimsel niteliği bir hayli tartışmaya açık gözükmektedir. Nitekim, 2008 Küresel Krizi'nin öngörülmemiş olması, tüm kapitalist dünyayı etkisi altına alarak bazı sermaye dokularını değersizleştirilmesi ve toplumların büyük bölümünü yoksulluğa itmesinin ana-akım iktisadın profesyonel temsilcilerini tedirgin edip, uygulanan politikalar ve kullanılan aletler konusunda tereddütlere sevk etmesi, bilimin tanımı çerçevesinde iktisadın durumunu açıklamaya yetmektedir. Son kriz karşısında yaşanan panik ve tedirginlikten yararlanarak, iktisadın niteliğinin ortaya koyulmasına yönelik bu kısa çalışmada ana-akım iktisat profesyonellerinin düşünce ve yorumlarının irdelenmesinin yararlı olacağı düşüncesini taşımaktayım. Bu düşünce ile, ileri sürülen görüş ve yorumların irdelenmesini ve değerlendirilmesini yapmaya çalışacağım.

Bilimin ilk kuralı münferit gözlemlerden elde edilen bilgilerin bilimleştirme kalıbına aktarılmasıdır. Bilginin bilimleştirilmesi, müşahede ya da deneyle elde edilen parçalı bilgiler yığınınından, devamlı olarak test edilebilir ve reddedilebilir genel kurallara ulaşmaktır. Parçalı bilgilerden yoruma yönelmek bilimsellik olmayıp, bilgi demetinden ad-hoc sonuçlar oluşturmak anlamına gelir ki, sistematize olmayan bu tür sonuçlar hiçbir şekilde genel kural niteliği taşımaz. Çünkü, bilgi yığını statiktir ve süreci göstermez. Sürecin görülmediği yerde, işleyişteki sapmalar ve gelecek öngörülemez. Oysa bilgi demetinden elde edilen bilimler, aksi ispat edilinceye kadar, süreci ve oluşumu açıklama niteliğine sahip olduğundan, geleceğe yönelik ciddi ipuçları verir. Salt bilgilerden oluşan ve statik aletsel düzeyindeki ana-akım iktisat öğretisi, statik niteliği ile, süreci açıklayamamakta ve geleceğe ait tahmin gücü taşımamaktadır.

Ana-akım iktisat ekolü veri bilgilerden statik aletler oluştururken, söz konusu statik verileri oluşturan arka plandaki güç ilişkilerini ve değişimini tümü ile ihmal ederek, Marshall'ın bile iktisadın insana yönelik bir bilim

olduğu vurgusunu reddedercesine, mekanik bir yaklaşımla iktisat kurallarını vaz ederken, iktisadi ajanlar arasındaki ilişkinin de doğa olaylarındaki objektif kurallar gibi yansız ve objektif olduğu intibasını yaratmaya çalışmaktadır. Oysa, doğa bilimlerinden ve biyolojik birimlerden çok farklı olarak, iktisat alanında objektif kurallar yoktur; ağırlıklı olarak iktisadi olarak güçlü olanların çıkarları doğrultusunda oluşturulan kurallar geçerlidir. Hal böyle olunca, doğa ve biyolojik bilimlerde sükut arasındaki ilişkileri belirleyen kurallar eleştiri hedefi olamazken, iktisadi ajanlar arasındaki kurallar eleştirinin tam odağında olmalıdır. Güçlüler tarafından oluşturulan kurallar eleştirilmeden, güç ilişkilerinin oluşturduğu görüntülerle teori oluşturmaya kalkmak, güç ilişkisini meşrulaştırmaktır. Şu soruyu sorarak, meseleyi burada bağlamak istiyorum: iktisat biliminin işlevi güç ilişkisini meşrulaştırmak mıdır? Bu sorunun yanıtı “*evet*” ise, böyle bir yaklaşım “*bilim*” olarak nitelenebilir mi?

Hal böyle olunca, yani güç ilişkilerini meşrulaştırma işlevini yüklenmiş bir alan, güç ilişkileri sonucu oluşan krizlere yüzeysel yanıt vermeden öteye gidemez. Bu durumda, doğal olarak, akademisyenler birbirini suçlarlar ya da Stiglitz’in yaptığı gibi neoklasik iktisadın bir dizi yaklaşımının gerçekte uyuşmadığı söylemi ile topluma sempatik mesajlar vermeye çalışırlar veya insanların denetlenemez aşırı hırsı ile rasyonellik sınırlarının aşıldığı savı ileri sürülür, vs... Krizin nedenleri tatminkâr olarak açıklanamadığı gibi, önerilen önlemler de tatminkâr görülmemektedir. Zira, FED’de istihdam edilen en üst düzey matematikçiler, birçok derecelendirme kuruluşunda istihdam edilen burnundan kıl aldırmayan üst düzey yöneticiler öyle önerilerde bulunuyorlar ki, sanki bunlar hiç yoktu ya da şimdiye dek kimsenin aklına gelmemişti! O zaman da şu soru akla geliyor: önerilen önlemler niçin zamanında düşünülmeyi ya da olanlar gevşetildi? Örneğin, daha düne kadar “*ekonomilerin serbestleştirilmesi*” tezini kimler savunuyordu, niçin bugün aksi uygulamalar yapılıyor ya da öneriliyor? Bütün bu mülahazaların tek bir açıklaması var. O da; krizi gerçekçi olarak açıklayan gerçekçi teorik yaklaşım, ana-akım iktisat ekolünün girmedığı güç ilişkisine girdiği için dışlanmakta, onun yerine havada uçan yüzeysel açıklamalarla durum idare edilmeye çalışılmaktadır. Başka bir ifade ile, kriz karşısındaki tüm yaklaşımlar “*sert-çekirdek*” (hard-core) içine girmeden ya da giremeden, “*yumuşak kuşak*” (soft-belt) üzerinde seyretmektedir.

Ana-akım iktisat ekolü birey-sistem ilişkisinde bireyin sisteme başat olduğu faraziyesinden hareketle, sistemin işleyişinde bireyin rolü olağanüstü düzeyde görülmektedir. Oysa, Freudien görüşün aksine diyalektik görüşe göre, birey-sistem ilişkisinde sistem bireye başattır ve sistemin devinim aşamalarına göre bireysel psikolojiler dönüşür ve şekillenir. Hal böyle olunca

“hayvansal dürtü” kavramı kadar, yöneticilerin hataları yaklaşımı da sistemi ve oluşumları açıklamada hiçbir önemi haiz olamaz. Finansal aşamanın hızlandığı bir dönemde her birey, çok doğal olarak, reel üretimin başat olduğu geçmişteki davranışından çok farklı bir davranış kalıbına bürünür. Bu durumda bireyi değil, sistemi dikkate almak kaçınılmaz olur. Ana-akım iktisat ekolü ise, tam ters bir yaklaşımla, FED başkanının veya sair yöneticilerinin hatalı addedilen davranışları gibi bireyin davranışını öne çıkartmaktadır.

Namütenahi örneklerle açıklayabileceğim bu yaklaşımın nedeni nedir? İşte bu noktada, iktisadın siyaset ile yakın ilişkisine girmektediriz. İktisat-siyaset ilişkisi tam bir ideolojik yaklaşım çerçevesinde gelişir. Adam Smith’ten (Smith, 1960; 231-232), bazı farklarla, Lenin’e (Bottomore, 1993; 280-284) dek birbiri ile örtüşen hâkim ideoloji tanımı, “*hâkim sınıfların çıkarı*” ya da “*burjuva sınıfının proletaryanın politik bilincine sirayet ederek üzerinde tahakküm kurması*” şeklinde ifade edilebilir. Althusser’in bilimi ideolojinin karşısına koyma savı çerçevesinde, toplumdaki güç ilişkisini irdelemeden, görüntüsel yüzeysel oluşumlardan bilgi kuramları çıkarmaya çalışan ana-akım iktisat ekolünün bilimler tanımı ve tasnifindeki yeri ve ağırlığı hayli kuşkulu gözükmektedir.

Kaynakça

- Akerlof, George A. & Robert J. Shiller: *Animal Spirits*, Princeton University Press, Princeton, 2009.
- Bottomore, Tom (yayın yön.): *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İletişim, İstanbul, 1993.
- Epstein, Gerald: “Should Financial Flows Be Regulated? Yes”, *Reforming the International Financial System for Development* (drl. J.K.Sundaram) G24 Secretariat, Washington, D.C., 2009.
- Greenspan, Alan: *The Age of Turbulence*, The Penguin Press, New York, 2007.
- Keynes, John Maynard: *The General Theory of Employment, Interest, and Money*, MacMillan & Ltd., Londra, 1960.
- Kindleberger, Charles P. & Robert Aliber: *Manias, Panics, and Crashes*, John Wiley & Sons Ltd. New Jersey, 2005.
- Krugman, Paul: *The Return of Depression Economics*, W.W. Norton & Co. New York, 2009.
- Mattick, Paul: *Marx & Keynes*, Merlin Press, Londra, 1969.
- Minsky, Hyman P.: *John Maynard Keynes*, McGraw-Hill, New York, 2008.
- Minsky, Hyman P.: *Stabilizing an Unstable Economy*, McGraw-Hill, New York, 2008.
- Posner, Richard A.: *A Failure of Capitalism*, Harvard University Press, Cambridge, 2009.
- Shiller, Robert J.: *Irrational Exuberance*, Broadway Books, New York, 2005.
- Smith, Adam: *The Wealth of Nations*, Everyman’s Library, Londra, 1960.
- Stiglitz, Joseph E.: *Freefall*, W.W. Norton & Co., New York, 2010.

KÜRESELLEŞMENİN MALİ POLİTİKALARA YANSIMASI¹

GİRİŞ

Kamu kesimi, tarih boyunca kapitalist süreçte ekonomik altyapıdaki dönüşümlerin etkisinde ve buna uyumlu olarak gelir ve harcama politikalarında değişimler sergileyerek gelişmiştir. Örneğin, kapitalizmin ilk dönemlerinde salt zorunlu kamu hizmetleri üretimi ile işlevlendirilmiş olan kamu kesiminin boyutları jandarma-devlet görevi ile sınırlandırılmış, kamu gelirleri de sadece söz konusu asgari hizmetlerin görülebilmesi amacıyla gerekli kaynakların sağlanabilmesi için devreye sokulmuştur. Zaman içinde kapitalizmin gelişmesi ile gelir dağılımının bozulması ve sosyal düzenin sarsılması tehlikesi karşısında kamu kesiminde “sosyal işlev” görüşü geliştirilmiş ve harcamalar kadar vergilerin de “sosyal amaçlı” olarak kullanılması yoluna gidilmiştir. 1929 Krizi’nde ise yaşanan ekonomik çöküş ve derin işsizlikle mücadele görevi de kamu kesimine yüklenerek, Keynes teorisi temelinde kamu harcama ve gelir sistemini kapsayan “maliye politikası” araçları gündeme gelmiştir.

Çağımızın uluslararası ekonomik yapılanmasında önemli değişiklikleri simgeleyen küreselleşme olgusu ulusal mali sistem ve felsefelerde de çok ciddi değişimlere neden olmuştur. Ulus-devlet sınırları içinde oluşan değişimlerin 1970’lerin ortalarından itibaren ulus ötesine taşınmasına yol açan merkez kapitalist ekonomilerdeki kâr sıkışıklığı, ulusal kamu kesimi yapılarına da yansyarak vergi ve harcama politikalarında ciddi değişikliklere yol açmıştır. Küreselleşme olgusu çerçevesinde ulusal ekonomilerin hareket ve etki kabiliyetinin ulusal sınırların ötesine taşınmasına bağlı olarak, üretici altyapının kamu kesimi ve politikaları üzerindeki etkisi de, hükümetlerin görelî bağımsızlık sınırlarını daraltırcasına ulus devlet

1 Bilsay Kuruç’a Armağan, (S. Şahinkaya-N. İ. Ertuğrul) Mülkiyeliler Birliği Yayını, 2011.

dönemindekine oranla çok daha güçlü olmuştur. Şöyle ki, ulus devlet dönemlerinde mikro ve makro etkileri ile ekonomi üzerinde aktif başat düzenleyici olarak görülen kamu kesimi, (Musgrave, 1959; Stiglitz, 1990) küreselleşme etkisi altında bizzat şekillenerek görece pasif konuma geçmiş bulunmaktadır. Makalede bu boyutu ile incelenecek olan kamu kesiminin mali faaliyeti, Keynesgil anlamda “*maliye politikası*” alanı dışında, kamu hizmetlerine yönelik harcama ve gelir faaliyetleri ile sınırlı olarak “*bütçe politikası*” olarak ele alınacaktır. Ancak, Türkiye bölümü ile ilgili açıklamalarda bütçe politikasını ilgilendirdiği boyutuyla kamu iktisadi teşebbüsleri ve özelleştirmelere de yer verilecektir. Araştırmada istatistiklerin izin verdiği ölçüde ülkeler arasında sadece gelişmişlik düzeyi itibariyle tasnife gidilecektir. Buna karşın, böyle bir yazının boyutunu aşan ve çok daha geniş istatistiksel veri ve analizi gerektiren, ülkelerin nüfus yapıları ya da kimlik yapıları gibi sosyal yapıları veya dışa açıklık ya da cari denge vb. gibi ekonomik özellik farklılıkları dikkate alınmayacaktır. Konunun işleniş sırası itibariyle, öncelikle küreselleşmenin tanımı yapıлып, küreselleşme akımının kamu kesimi politikaları üzerindeki etkilerinin literatürde ele alınış biçimi açıklanacaktır. İzleyen bölümlerde ise söz konusu etkileşimin önce dış ülkelerdeki görünümü irdelenecek, bilahare Türkiye’deki yansımalarına yer verilecektir.

KÜRESELLEŞME VE KAMU KESİMİ ÜZERİNDEKİ POLİTİKALARIN İNCELENİŞİ

İleri kapitalist merkezlerde kâr hadlerinin gerilemesinin sermayeyi yeni açılım alanları aramaya yöneltmesi, sermaye kurallarına göre şekillenen ana-akım ekonomi öğretisi ve politikalarında da aynı yönde köklü değişikliklere neden olmuştur. “*Neoliberal ekonomi*” (Harvey, 2009; Saad-Filho & Johnston, 2007) ya da “*arz yanlı iktisat*” (Gandhi, 1987) olarak anılan yeni öğreti demeti üzerinde şekillendirilen politikalar, komünist blokun çökmesi ve iletişim araçlarının olağanüstü gelişmesi neticesinde hızla çevre ekonomilere yayılarak, “*piyasa*” söylemi altında tüm yerküreyi büyük bir ekonomik yapı olarak şekillendirme yoluna girdi. Bu politikalar çerçevesinde, arz yanlı iktisat politikasıyla savunulan uluslararası serbest ekonomik ilişkilerin tüm ülkelere refah sağlayacağı görüşü doğrultusundaki uygulamanın taşıyıcı unsuru olan küreselleşmenin rayları 1989 yılında John Williamson tarafından döşendi. J. Williamson’un esaslarını saptanmış olduğu Washington Uzlaşması’nın (Washington Consensus) ekonomik uygulama koşulları şöyle belirlenmiştir. (The Free Encyclopedia - www.wikipedia.org/)

- Her ülkede kamu kesiminin boyutları küçültülecek ve özel kesim üzerindeki vergi yükü hafifletilecektir;
- Ticaret serbestleştirilecek, özel firmaların bulunduğu veya girebileceği alanlardan kamu kesimi çekilecek ve devlet piyasa işleyişine müdahale etmeyecektir;
- Kamu iktisadi teşebbüsleri özelleştirilecektir;
- Deregülasyon kuralı uygulanacak, bu bağlamda emek piyasalarında eski uygulamalar terk edilecek ve endüstri ilişkileri alanında yeni üretim koşullarına uygun yeni kuralların (emek istihdamının kuralsızlaştırılması) uygulamaya koyulması yanında, işçi sendikalarının gücü zayıflatılacaktır;
- Dışarıdan gelecek rekabete karşı hiçbir koruma önlemi alınmayacaktır;
- Mali politikalar gözden geçirilecek ve kamu harcamalarında israftan kaçınılarak, harcamalar eğitim ve altyapı gibi ekonomiyi güçlendirici alanlara yönlendirilecektir;
- Faiz haddi reel düzeyde tutulacaktır;
- Rekabetçi döviz kuru oluşturulup, korunacaktır;
- Özel mülkiyetin korunmasına özen gösterilecektir.

Washington Uzlaşması'nın ana doğrultusunu, tüm ekonomilerin denetimsiz olarak dış dünyaya açılması, bir ekonomi içinde yerli ve yabancı tüm ekonomik ajanların mutlak serbesti içinde ve eşit koşullarda davranması, klasik devlet görevleri dışında kamu kesiminin ekonomiye hiçbir şekilde müdahale etmemesi, tüm ekonomik göstergelerin küresel piyasa temelinde belirlenmesi kuralları oluşturmuştur. Ulusal ekonomik sınırların aşındırıldığı küreselleşme ortamında güçlü sermaye grupları tarafından oluşturulan küresel piyasa koşulları üzerinde fazla bir etki oluşturmada var olma koşullarını zorlayan çevre ekonomileri, doğal olarak, bu kurallar çerçevesinde sağlayabilecekleri avantaj alanlarına yönelmişlerdir (Bayliss, Fine, Waeyenberge, 2011, s. 263–282; Bhagwati, 2004, s. 253–262). Ekonomik işleyiş alanlarında “küreselleşmeye uyum sağlama” olarak tanımlanabilecek davranışları oluşturacak ve kolaylaştıracak politikalardan sorumlu addedilen ulusal kamu kesimi alanlarının da bu doğrultuda şekillenmesi ve politika üretmesi devreye sokulmaya çalışıldı. Söz konusu politikalar, doğal olarak, ülkeler itibarıyla farklılıklar göstermekle beraber, konu üzerinde yapılan araştırmalar iki hipotez biçiminde şekillendi. Bunlardan biri uluslararası piyasalardan sermaye çekmek ve/veya sermayeyi ekonomi içinde tutmaya yönelik politikalar demetini ifade eden “*etkinlik hipotezi*” (efficiency hypothesis), diğeri ise, küreselleşmenin

yarattığı riskleri telafiye yönelik ve beşerî sermaye vb. gibi sermaye unsurlarını uluslararası rekabete hazırlamaya yönelik politikalar demetini ifade eden “*telaifi hipotezi*” (compensation hypothesis) olarak ileri sürüldü. (Tanzi, 2006, S. 109) Muhtelif ülke ekonomilerinde kamu kesiminin genel büyüklüğü yanında, harcama ve vergi kalemlerinin alt dağılımı söz konusu hipotezlere temel oluşturmuştur.

Yerküreyi saran küreselleşme akımının hemen tüm ekonomilerdeki ulusal kamu kesimlerini boyut, felsefe ve uygulama değişimine iten bir neden hem üretici hem de finansal sermaye dokusunun yeni yatırım ve kâr alanları arayışı içinde çevreye yayılmasıdır. Aynı bağlamda diğer bir neden de, maliyet tasarrufu sağlamaya yönelik olarak üretimin parçalanarak farklı coğrafi bölgelerde yapılan üretimin merkez ünitelerde monte edilerek piyasaya sürülmesi ve emek istihdamında esnek sisteme yönelimdir. Böylece, başat sermaye dokusu için hem parçalı üretim alanı hem de esnek istihdam şartlarının oluşturulması açılarından tüm ülke ekonomileri aynı ya da benzer standartlar taşıma koşulu ile karşı karşıya geldiler. Hal böyle olunca, tüm ekonomiler birbirlerine karşı şiddetli bir vergi ve enflasyonsuz çevre koşulu oluşturma rekabetine girdiler ve sermaye ve üretim ünitelerinin yeryüzünde dağılımında vergi faktörünü olumsuz öge olmaktan çıkartıp, tam tersi, çekici bir unsura dönüştürme gayreti içine girdiler (Frenkel, Razin, Symansky, 1990, s. 211-217; Wildasin, 2006, s. 517-518).

KÜRESELLEŞMENİN ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE MALİ ETKİLERİ

Bu bölümde küreselleşmenin çeşitli ülkelerdeki mali etkileri, küreselleşme etkisi altında ele alınan ülkelerin bütçelerinde görülen gelişmeler bağlamında irdelenecektir. Küreselleşme ve çeşitli ülkelerin bütçelerinde izlenen değişimlerin açıklanmasına hazırlık oluşturmak üzere, önce seçilmiş bazı ülkelerdeki bütçe kalemlerinin küreselleşme dönemindeki gelişme biçimine bir göz atalım.

Tablo-1: Seçilmiş Ülkelerin Seçilmiş Yıllardaki Toplam Kamu Harcamaları (GSYİH'ya oran olarak)

	1995	2000	2008
Ülke Kategorileri			
A-tipi ülkeler			
ABD	37,1	33,9	39,0 (+)
İngiltere	44,1	36,6	47,4 (+)
Japonya	36,0	39,0	37,2 (+)
Almanya	54,8	45,1	43,8 (-)
Fransa	54,4	51,6	52,9 (-)
B-tipi ülkeler			
İsveç	64,9	55,1	51,7 (-)
Norveç	50,9	42,3	40,6 (-)
Kanada	48,5	41,1	39,8 (-)
C-tipi ülkeler			
Çekoslovakya	54,5	41,8	42,9 (-)
Yunanistan	45,7	46,7	49,7 (+)
Macaristan	54,9	46,7	48,8 (-)
Polonya	47,7	41,2	43,2 (-)

Kaynak: *OECD Economic Outlook*, Cilt 2011, Sayı 1- No. 89, Tablo-25: “Genel

Kamu Harcamaları” <http://www.oecd.org/eco/sources-and-methods>.

Not: A-tipi ülkeler: gelişmiş ve piyasa tipi sosyal politika uygulayan ekonomiler

B-tipi ülkeler: gelişmiş ve kamu ağırlıklı sosyal politika uygulayan ekonomiler

C-tipi ülkeler: gelişmekte olan ekonomiler (yükselen piyasalar = emerging markets)

– Son sütundaki parantez içi işaretler, dönem boyunca (kamu harcamaları/GSYİH) oranındaki değişim yönünü göstermektedir.

Tablonun incelenişi, tüm ülkeler arasında da, gruplanmış ülkeler arasında da homojen bir gelişmenin gözlenmediğini ortaya koymaktadır. Genel eğilim olarak, kamu harcamalarının yurtiçi hasılaya oranında yüksek harcama eğilimli ülkelerde gerileme, düşük harcama eğilimli ülkelerde ise yükselme temayülü izlediği söylenebilir. Tablonun genel görünümü şöyle bir izlenim vermektedir: incelemeye alınmış ülkelerde kamu harcamalarının yurtiçi hasılaya oranları 1995 yılından 2008 yılına gelene dek birbirine yakın değerlere dönüşmüştür. Tablonun 1995 yılını veren birinci sütundaki oranlar %64,9 ile %36,0 arasında dağılırken, son sütundaki 2008 oranları %52,9 ile %37,2 arasında dağılmışlardır. Tablodaki değişimlerin salt ülkele- rin gelişmişlik ya da sosyal devlet politika uygulama dereceleri bağlamında ele alınmasının yetersiz olduğu ortadadır. Buna karşın, daha açıklayıcı bir analiz, ülkelerin tarihsel gelenek ve mirasları, nüfusları, toplumsal bilinç

düzeyleri kadar, özellikle de küreselleşmenin irdelendiği durumlarda ekonomilerin dışa açıklık derecesi, doğrudan sermaye yatırımlarına ya da spekülasyon sermaye girişlerine açık olma koşullarının da dikkate alınmasıyla gerçekleştirilebileceği açıktır.

Giriş kısmında belirtmiş olduğum sınırlamalara rağmen, konumuzla ilgili olan bir bulguyu dikkate alarak, küreselleşme ile kamu harcamaları arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan görüşlere geçebiliriz. Rodrik'in çalışmasında gösterilmiş olduğu şekliyle, genellikle ekonomilerin dışa açıklık olmaları ile kamu harcamalarının yurtiçi hasılaya oranında doğrusal ilişki içinde olduğu görülmekte, ancak bu ilişkinin düz çizgi halinde ve muntazam seyretmediği, birinci türevi giderek düşen bir eğim görüntüsünde şekillendiği izlenmektedir. Şöyle ki, kamu harcamalarının yurtiçi hasılaya oranının yüksek olduğu Fransa, İngiltere, İtalya ve İsveç gibi ülkelerin dışa açıklık dereceleri, kamu harcamaları görece düşük olan İrlanda ve Belçika'dan daha küçüktür (Rodrik, 1998, s. 48). Ekonomilerin dışa açıklık derecesi ile kamu harcamalarının görece olarak artışı arasında doğrusal ilişki olduğu hipotezini ileri süren Rodrik bu görüşünü küreselleşme etkisi altında dışa açılan ekonomilerde toplumsal risklerin arttığı ve devletin bu risklere karşı sigorta olma işlevi ile büyüdüğü savına dayandırmaktadır. Literatürde telafi hipotezi olarak anılan bu görüş destekleyen ilk çalışmanın Cameron tarafından yapıldığı rapor edilmektedir. (Rodrik, 1998; s. 2) Bu görüşü netleştirmek üzere, ekonomilerin dışa açıklığı ile büyüyen kamu harcamaları arasında pozitif ilişki bulmuş olan Cameron'un 1978 yılında yapmış olduğu çalışmaya yöneldiğimizde, ileri sürülen savların günümüz için geçerli olmadığını görürüz. Zira Cameron ekonominin dışa açıklığı ile kamu harcamalarının artışı hipotezini, günümüz koşullarında geçerli olmayan, dışa açık ekonomilerde sanayi yoğunlaşmasının yüksek olduğu ve buna bağlı olarak işçileşme ve sendikalaşmanın güçlü olduğu görüşüne dayandırmaktadır (Cameron 1978). Bu yaklaşım çerçevesinde, telafi hipotezinin sosyal devlet harcamalarının artışı ile desteklendiği ileri sürülmektedir. Telafi hipotezinin geçerliliğini test edebilmek için Tablo-1'de ele alınmış ülkelerin bu kez de kamu sosyal harcamalarına yönelmek gerekmektedir.

Tablo-2: Seçilmiş Ülkelerin Seçilmiş Yıllardaki Kamu Sosyal Harcamaları (GSYİH' a oran olarak)

	1995	2000	2008
Ülke Kategorileri			
A-tipi ülkeler			
ABD	15,5	14,5	16,2 (+)
İngiltere	23,0	18,6	20,5 (-)
Japonya	13,5	16,5	18,7 (+)
Almanya	27,5	26,6	25,2 (-)
Fransa	29,2	27,2	28,4 (-)
B-tipi ülkeler			
İsveç	33,0	28,4	27,3(-)
Norveç	26,0	21,3	20,8 (-)
Kanada	19,6	16,5	16,9 (-)
C-tipi ülkeler			
Çekoslovakya	18,9	19,8	18,8 (-)
Yunanistan	21,4	19,2	21,3 (-)
Macaristan	----	20,4	23,1 (+)
Polonya	23,8	20,7	20,0 (-)

Kaynak: OECD, Library, *Government Social Spending* [http://www.oecd-ilibrary.org/preview/sites/20743904-2010-table 1/index.html?jsessionid=9e30kcrfod80d.delta](http://www.oecd-ilibrary.org/preview/sites/20743904-2010-table%201/index.html?jsessionid=9e30kcrfod80d.delta)

– Son sütundaki parantez içi değerler dönem boyunca müşahade edilen artış ve azalışları göstermektedir.

Tablonun incelenişi yeknesak bir sonucun elde edilmesine yol açmamaktadır. Örnek ülkelerden sadece ikisi sosyal nitelikli kamu harcamalarını artırmıştır. Dönem içinde sosyal nitelikli kamu harcamalarını yükselten ABD ve İngiltere dönem başında en düşük sosyal nitelikli kamu harcamasına sahip olan ülkelerdir. Tablo-1 ve Tablo-2'nin birlikte analizi de bizi tutarlı ve yeknesak bir sonuca taşımamaktadır. Örnek ülkelerde yıllar itibarıyla kamu harcamalarının artış hızına baktığımızda hemen tümünde pozitif yönde gelişme görmekteyiz. (*OECD Economic Outlook. Sources and Methods*, [http://www.oecd.org/eco/sources and Method](http://www.oecd.org/eco/sources%20and%20Method)) Bu bulgular, örnek ülkeler bağlamında kamu harcamalarındaki artışın Wagner hipotezine uygun gerçekleşmediğini göstermektedir.

Rodrik makalesinin başlangıç bölümünde şöyle bir ifadeye yer vermektedir: “*Dünya ekonomisi ile yüksek düzeyde entegre olan ekonomilerde etkili kamu müdahalesi düzeyinin düşük olduğu düşüncesi yaygındır. Bunun an-*

lamı, ülkenin dışa açıklığı ile kamu kesimi büyüklüğü arasında negatif ilişkinin bulunduğu. Ancak Orta ve Kuzey Avrupa'nın ufak, fakat dışa açık ekonomilerinde (örneğin, Avusturya, Hollanda, Norveç) yurtiçi hasılaya göre kamu harcamalarının dünyada en yüksek oranlara ulaşıldığı görülmektedir.” (Rodrik, 1998). Rodrik'in bu yargısı farklı bir yaklaşımla önceleri Cameron tarafından ileri sürülmüştür. Cameron'a göre, ekonomilerin dışa açıklığı ile kamu kesimi büyüklüğü arasındaki ilişki ağırlıklı olarak ülkelerin tarihsel koşulları ile ilgilidir (Cameron, 1978). Bazı desteklere rağmen Rodrik'in düşüncesi, bulgularında nedensellik ilişkisine girmediği gerekçesi ile ciddi eleştiriye muhatap olmuştur. Rodrik hipotezine aykırı görüşler “*etkinlik hipotezi*” altında toplanmaktadır. Etkinlik hipotezinin temsilcisi durumundaki Garrett 1970'lerden 1995'e dek uzanan zaman boyutu içinde yapmış olduğu araştırmada, ekonomilerin dışa açıklık derecesinin yükselmesi karşısında kamu kesimi büyüklüğü ve faaliyetlerinin tahdide uğradığı bulgusuna ulaşmıştır (Garrett, 1999). Etkinlik hipotezinin başlıca iki temele dayandığı görülmektedir. Birincisi, uluslararası rekabete açılan ekonomilerde maddi sermayeyi ekonomi içinde tutabilmek için özel faaliyet ve kâr alanlarının genişletilmesi ve sermaye üzerindeki kamusal yüklerin hafifletilmesi amacı önemli rol oynamıştır. Bu görüş “*arz-yanlı iktisat*” tarafından ileri sürülmüş ve bu görüşün çok çeşitli politika demeti yaygın olarak uygulanmıştır. İkinci olarak da, finansal sermayenin ekonomi içinde tutulması amacı öne çıkmış ve bu gaye ile mali disipline sadık kalınma ve enflasyona yol açmama hedefleri gözetilmiştir. Garrett ve diğer araştırmacıların çalışmalarında kamu kesimi hacmi üzerinde küreselleşmenin finansal sermaye hareketleri boyutunun maddi sermaye hareketlerinden daha etkili olduğu ortaya koyulmuştur (Garrett, 1999).

Kapalı ekonomi modelinden açık ekonomi modeline geçilirken kamu kesimi hacminde ve onun göstergesi niteliğindeki kamu harcamalarında gözlemlenen görece daralma eğilimi, kamu kesimi hacminin kamu hizmetleri arz ve talep edenler arasındaki denge ile belirlendiğine vurgu yapan Peacock-Wiseman hipotezi ile açıklanabilir (Peacock-Wiseman, 1967). Ekonomilerin dışa açıklık dereceleri ile kamu harcamaları arasındaki ilişkide tüm resmi görebilmek için ekonomilerin vergi gayretlerini dikkate almak kaçınılmazdır. Kamu harcamaları ana kaynak olan vergilerle finanse edildiği ve kapitalizmin finanslaşma aşamasında kamu kesimi borçlanma gereksiniminden olabildiğince uzak durulması gereği doğrultusunda analizi sürdürebilmek için ele alınmış ülkeler itibarıyla vergi gayreti tablosunun oluşturulması gerekmektedir. Aynı tabloda kamu kesimi dengesinin verilmesi görüntüyü netleştirecektir.

Tablo-3: Seçilmiş Ülkelerin Seçilmiş Yıllardaki Toplam Vergi Gelirleri ve Kamu Mali Dengesi (GSYİH'ya oran olarak)

	2002	2008
Ülke Kategorileri		
A-tipi ülkeler		
ABD	26,0 (-4,0)	26,1 (-6,3)+
İngiltere	34,6 (-2,0)	35,7 (-4,8)+
Japonya	26,2 (-8,0)	28,1 (-2,2)+
Almanya	35,4 (-3,6)	37,0 (+0,1)+
Fransa	43,4 (-3,2)	43,2 (-3,3)
B-tipi ülkeler		
İsveç	47,5 (-1,5)	46,3 (+2,2)
Norveç	43,1 (+9,2)	42,6 (+19,1)
Kanada	33,7 (-0,1)	32,3 (0,0)
C-tipi ülkeler		
Çekoslovakya	36,3 (-6,8)	36,0 (-2,7)
Yunanistan	33,6 (-4,8)	32,6 (-9,8)
Macaristan	37,8 (-8,9)	40,2 (-3,6)+
Polonya	33,1 (-5,0)	34,3 (-3,7)+

Kaynak: OECD Library: Total Tax Revenue <http://www.oecd-ilibrary.org/previewsites/20758510-2010able2/index.html?webPreview=true>

Not: Parantez içindeki oranlar KKBG'den farklı olarak, kamu mali dengesini gösterir. Son sütundaki (+) işaretler dönem boyunca vergi gelirlerindeki artışı ifade eder

Tablo-3 Peacock-Wiseman hipotezi çerçevesinde kamu hizmeti arz edenlerin, diğer bir deyişle vergi yükümlülerin, harcama artışı üzerine koyduğu baskıyı göstermektedir. Vergilerin tür itibariyle dağılımı meseleye daha fazla netlik katabilir. Ancak açıklamaları belirli boyutta tutabilmek için vergilerin tasnifine girilmeden, genel değerlerle yetinildi. Tabloda fiilen toplanan vergiler gösterilmiştir. Oysa daha detaylı bir araştırmada “*vergi harcaması*” olarak bilinen çeşitli vergilerdeki istisna ve muafiyetlerin de dikkate alınması gerekir. İnceleme boyutları içinde kalarak Tablo-3'ün incelenmesinde, ileri ülkeler kategorisinde yer alan beş ülkeden dördünde, gelişmekte olan ülkeler kategorisinde ise dört ülkeden ikisinde gayrisafi yurtiçi hasılaya oranla vergi gelirlerinde ihmal edilir boyutta artış görülmektedir. Örnelemeye alınmış olan ülkelere Almanya, İsveç ve Norveç dışında tüm ülkelerde dönem boyunca finansman açığının ortaya çıktığı görülmektedir. Şu hale göre, ekonomilerin dış

dünyaya açık olmaları karşısında kamu kesiminin büyüklüğü ilişkisinin açıklanmasında telafi hipotezi ikinci plana düşmekte, buna karşın etkinlik hipotezi ön safa geçmektedir.

TÜRKİYE'DE DURUM

Türkiye, ulus devlet politikalarının etkisi altında 1979 yılında derin bir ekonomik krizle ithal ikameci dönemi kapatıp, ihracat ağırlıklı politikalara yöneldi. Ağır dış borç ve bütçe açığı ile 1980'lere girilirken küreselleşme akımına uyularak, denetimsiz olarak ekonomi dış dünyaya açılmış, hatta 1980'lerin sonlarında 32 sayılı kararname ile finans piyasasına da kapılar açılmış oldu. Böylece, yabancı doğrudan yatırıma olduğu kadar, spekülasyon sermayeye de açık hale gelmiş olan ekonomide kamu kesimi de birçok açıdan köklü ve devamlı değişime uğradı. Burjuvazinin *“devletin asıl faaliyetlerine dönme gereği”* çağrısı kamu kesimi alanlarının daraltılması yolunu açarken, kamu iktisadi işletmelerinin özelleştirilme talebi de ağırlıklı olarak gündeme geldi. Her politika dönüşümünde olduğu gibi, kamu kesiminin daraltılması zaman içinde devreye sokulmaya çalışılırken, özelleştirmelerin yasal zemininin hazırlanması da zaman aldı ve özelleştirmeler uzun bir zaman boyutuna yayılarak, yaklaşık otuz yıla yakın bir süre içinde gerçekleştirilebildi. Kamu kesiminin küçültülmesi ve özelleştirmeler dış sermaye kadar iç sermayenin de yoğun talepleri arasında yer aldı. Zira her iki politika da bir yandan sermaye üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesine, diğer yandan da sıkışan sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanı yaratmaya yönelik idi. Kamu işlerinin emanet sistemi yerine ihale sistemi ile görülmesinin genişletilmesi ve özel kesimden hizmet satın alınması sistemine geçilmesi özel sermayeye çok geniş faaliyet ve kâr alanı açmaya yönelikti. Özel sektör üretiminde kamu sektöründen farklı olarak müteşebbis unsuru devreye girdiğinden ve yeni bir faktör getirisi olarak kâr ortaya çıktığından, özel sektör üretiminin kamu sektöründen daha pahalı olması beklenirken, özel sektörde verimliliğin yüksek olduğu savı bu görüşü perdelemeye kullanıldı. Şu hale göre, küreselleşme neticesinde kamu kesiminde gözlemlenen değişiklikler, kamu kesimi alanının daraltılması, hizmetlerin özelleştirilmesi ve ticarileştirilmesi, kamusal sunumda özel üretim sistemi uygulaması, özel kesimden hizmet satın alınması ve ademi merkezî yönetime geçilmesi şeklinde ana hatlarıyla özetlenebilir. (Güler, 2005; Güzelsarı, 2008)

Yazının genel yaklaşımı bağlamında, diğer ülkelere uygulanan yöntemin paralelinde olarak, Türkiye incelemesini de bütçe boyutunda tutaca-

ğım. 1980 yılını küreselleşmeye giriş yılı olarak kabul ederek, salt süreç içindeki değişikliklerle yetinmeyip, geçiş farklılığını da gösterebilmek amacıyla, zaman serisini 1975 yılından başlatarak, yukarıdaki yöntemle küreselleşmenin ve ekonomiyi dış dünyaya açmanın bütçe üzerindeki etkisini irdelemeye çalışacağım.

Tablo-4: Konsolide Bütçe Kalemlerinin Gelişimi (GSYİH'ye oran olarak)

Yıllar	Toplam Harcamalar	Olağan Gelirler	KKBG
1975	16,3	15,6	0,8
1980	20,3	17,2	3,1
1985	15,0	12,8	2,3
1990	16,9	13,9	3,0
1995	22,2	18,9	3,3
2000	37,2 (31,4)	27,9	9,3 (3,5)
2005	31,2 (23,2)	30,6	0,6 (-7,4)
2008	37,1 (31,8)	28,5	8,6 (3,3)

Kaynak: DPT: *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler* (1950–1995), Ankara, 1996, 2001, 2007 ve 2008 yılları *Bütçe Gereçekçeleri*, T.C. Maliye Bakanlığı.

Not: İkinci sütundaki parantez içindeki değerler, faiz dışı harcama oranlarını, dördüncü sütundaki parantez içi değerler ise faiz hariç bütçe dengesini gösterir.

Tablo-4 verileri ile sağlıklı sonuca varabilmek için 2000 yılından itibaren IMF direktifi ile uygulanan “faiz dışı fazla” kavramını modelden eline etmek gerekmektedir. 1998 yılından itibaren durumu izlediğimizde şu bulguları modele katmamız gerekmektedir. Yıllar itibariyle (faiz dışı fazla/GSYİH) oranları şöyle gelişmiştir: 1998 yılı %4,4; 1999 yılı %2,0; 2000 yılı %5,8; 2001 yılı %7,1; 2002 yılı %4,2; 2003 yılı %5,1; 2004 yılı %6,4; 2005 yılı %8,0; 2006 yılı %7,2; 2007 yılı %4,1 ve 2008 yılı oranı ise %5,3 olarak verilmektedir (muhtelif yıllar bütçe gerekçeleri). Bu veriler ışığında Tablo-4’te “Toplam Harcamalar” sütununda değişiklik yaptığımızda, tablodaki parantez içindeki değerlere ulaşıyoruz. Bu görüntüler altında oluşturabileceğimiz ilk sonuç, küreselleşme etkisi altında kamu kesimi şekillenmesinin “etkinlik hipotezi”ne uygun olarak gerçekleşmiş olduğu şeklindedir. Kamu kesimi gelirleri fazla yükseltilmeden, hatta 2000’lerin ortalarından itibaren kamu gelirlerinin GSYİH içindeki payı düşürülerek, kamu kesiminin küçültülmesi yoluna gidilmiştir. Özelleştirmelerin yoğunlaştığı 2002–2009 döneminde toplam olarak 31 bin dolar dolayında

bir satış hasılatı elde edilmiştir ki, (2010 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 14) bunun 2008 yılı GSYİH'ya oranı %5 dolayındadır. Vergi gelirlerinin GSYİH'nın %30 dolayına yaklaşmış olması vergi gayretinin daha üst sınırlara zorlanamayacağını ortaya koymaktadır. 1968–1995 dönemini kapsayan uzun zaman aralığında vergi elastikiyeti bir oranı etrafında seyretmiş, en yüksek oran 1960'larda (1,5) olarak saptanmıştır. 1980'ler ve 1990'larda ise oran (0 – 1) arasında kalmıştır. (1996 Yılı Bütçe Gerekçesi, s. 76) Hal böyle olunca, olağan koşullarda, orta dönemde, olağan bütçe gelirlerinin GSYİH'ya oranının tablo değerlerinin üzerine çıkması için geçerli bir gerekçe görülmemektedir. Aksine, küreselleşmenin dayatmaları ve içte sermaye verimsizliğinin yol açtığı kayıt-dışılık olgusu gelirlerin yükseltilemeyeceği yönünde ciddi karine oluşturmaktadır.

Küreselleşme koşullarında kamu gelirlerinin artırılmayacağı, tersinden analizle, kamu harcamalarının gereği kadar artırılmaması olgusu ile de kanıtlanabilir. Bu amaçla, kamu kesimi yatırım kaleminden oluşan ekonomik nitelikli ve eğitim ile sağlık kalemlerinden oluşan sosyal nitelikli harcamalara yönelmek gerekmektedir. Ekonomik gelişme ve küreselleşme koşulları kamu altyapı yatırımlarının gereği biçimde artırılmasını gerektirmektedir. Benzer şekilde, artan nüfusun nitelikli insan gücü olarak istihdamının sağlanabilmesi ve uluslararası düzeyde rekabet gücünü kazanabilmesi de genel olarak eğitim harcamalarının yükseltilmesini ve ileri Avrupa ülkeleri standardına yaklaştırılmasını gerektirmektedir. Bunun da ötesinde, küreselleşme ortamında ekonomilerin en güçlü mücadele araçları teknolojik atılımlar olarak görülmektedir. Hal böyle olunca, gençlerin temel bilimler alanında yetiştirilmeleri ve mezuniyetten sonra kamu araştırma ünitelerinde istihdam edilmeleri ülke selameti açısından kaçınılmaz görülmektedir. Bu gaye ile AR-GE harcamalarının üst düzeylere çıkartılması ve teknolojik atılıma gerekli ağırlığın verilmesi gerekmektedir. Görülüyor ki, kamu harcama kalemlerinde gerekli artış düzeyinin, GSYİH'ya göre istikrarlı olmaktan öte, ileri ülkeler düzeyine ulaşmak amacı ile, yükselen eğilim göstermesi gerekmektedir.

Tablo-5: Seçilmiş Bütçe Kalemlerinin GSYİH'ya Oranı

	1981	1990	2001	2002	2005	2007	2008	2009	2010
Genel Hizmetler	5,0	4,5	8,3	8,1	11,3	13,2	13,7	11,9	10,7
Savunma	3,9	3,1	3,8	3,5	2,1	2,1	1,8	1,8	1,7
Adalet-Emniyet	1,0	1,2	1,0	1,2	1,8	2,0	1,8	1,8	1,7
Yatırım	3,8	---	2,4	2,5	2,3	1,8	1,6	1,7	1,7
Eğitim	3,0	4,4	3,5	3,5	3,8	4,2	4,0	3,8	3,6
Sağlık	0,8	1,1	0,8	0,8	1,5	1,2	1,6	1,6	1,5
Kültür-Turizm	0,2	0,2	0,1	0,1	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4
Sosyal Hizmetler	0,1	0,2	0,1	0,1	5,0	5,3	5,4	5,3	5,3

Kaynak: İlgili yıllar *Bütçe Gerekçeleri ve Ekonomik Raporlar*.

Not: Bütçe harcama tasnifindeki değişiklikler nedeni ile 2005 yılı bazı harcama kalemleri, eski tasnif düzeninde verilmemektedir.

“*Sosyal Hizmetler*” kaleminde 2005 yılından itibaren görülen anormal artış, bütçe tasnifinden kaynaklanmaktadır.

1990 yılı “Yatırım” kalemi oranı, resmî verilerde işçilik “personel harcamaları” içine alındığından, gösterilmemiştir.

Tablo-5’te açıkça görüldüğü üzere, “*Genel Hizmetler*” kalemi dışındaki harcama kalemleri arasında savunma ve yatırım harcamalarında ciddi gerileme, buna karşın adalet-emniyet, eğitim, sağlık, kültür-turizm kalemlerinde kısmi yükselme, sosyal hizmetler kaleminde ise bütçe harcama kalemleri tasnifinden kaynaklanan önemli artış görülmektedir. Söz konusu harcama kalemlerindeki artışlara rağmen ne eğitim harcaması ne de sağlık harcaması, artan nüfus ve ihtiyaçlar karşısında gerekli düzeye yükseltilebilmiştir. Örneğin, eğitim harcama kaleminin GSYİH’ya oranı Avrupa ülkelerinde %7 – 11 düzeylerinde seyrederken, Türkiye’de ulaşılan marjinal artış aslında artış olarak değil, harcama baskılaması olarak görülmelidir. Büyüyen ekonominin gereksinimleri artarken, kamu altyapı yatırım harcamalarının geriletilmesi, bütçe tahdidi sonucu olarak görülmesi yanında, ekonominin genel verimlilik düzeyini sınırlama özelliği nedeniyle küreselleşme koşullarına da ters düşmektedir.

Tabloların yansıttığı genel duruma dayanarak, küreselleşme olgusu karşısında Türkiye’de kamu kesimindeki dönüşümün “*telafi hipotezine*” göre gerçekleşmesi gerekirken, bir yandan GSYİH’nın düzeyine, diğer yandan da düşük vergi gayretine bağlı olarak oluşan bütçe kısıtı altın-

da “*etkinlik hipotezi*” koşullarına uygun yapılanma gayreti içinde olduğu söylenebilir. Bu durumun küreselleşme koşullarına uyum sağlamada ve ekonomide sağlıklı gelişmenin sağlanmasında kamu kesiminin manevra alanını sıkıştırdığı ortadadır. Nitekim kamu hizmetlerinin aksamadan ve aşırı kamu kesimi borçlanma gereksinimi oluşturulmadan üretilebilmesi için, ülke değerlerinin satılması yoluna gidildiği görülmektedir. Bunun yanında, kamusal projelerde “*yap-işlet-devret*” gibi özel üretim kamusal sunum ya da “*yap-işlet*” gibi özel üretim ve özel sunum tipi projelere giderek ağırlıklı olarak yer verilmesi kamusal dönüşümde ülke çıkarına aykırı, ancak dış sermaye için avantajlı alanlar açılması olarak yorumlanmalıdır. Aynı şekilde, bazı kamu hizmetlerinde yaşanan ticarileştirme ve/veya özelleştirmelerle kamu kesimi hacminin daraltılması yoluna da gidilmektedir. Küreselleşme ortamında Türkiye’de kamu kesiminde yaşanan radikal dönüşümü, ülke halkları lehine değil, dış ve iç sermaye lehine “*etkinlik hipotezi*”ne uygun olarak değerlendirmek yanlış olmaz!

SONUÇ

Kapitalist sitemde tarihin her aşamasında kamu kesimi özel sermaye birikimine katkı yapacak şekilde faaliyetini sürdürmüştür (O’Connor, 2002). Kamu kesiminin ulus devlet döneminde burjuvaziye yönelik bu işlevi, küreselleşme döneminde uluslararası sermayeyi kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Şöyle ki, piyasa hâkimiyeti altında büyük bir köye dönüştürülmüş olan yerkürede tüm ekonomiler aynı kurallarla küreselleşme alanı içinde ekonomik faaliyetlerini sürdürecektir. Hal böyle olunca, farklı ekonomilerin farklı altyapıları dikkate alınmaksızın sermaye üzerindeki kamu kesimi yüklerinin hafifletilerek birbirine yaklaştırılması politikası izlenmektedir. Farklı ülkelerdeki vergilerin birbirine yaklaştırılması görüşü iktisadi entegrasyon hareketlerinin yoğunlaşmaya başladığı Ortak Pazar dönemlerinde, 1960’ların başlarında ortaya atıldı. Ancak o dönemde Avrupa ülkelerinin bütünleştirilmesi politik görüşü doğrultusunda ileri sürülmüş olan “*vergi ahenkleştirilmesi*” tezine karşı, bazı iktisatçılarca ekonomik ve mali araçların değil, farklı yapıdaki ekonomik yapıların uyumlaştırılmasının amaçlanması, buna yönelik olarak da ekonomik araçların ve özellikle de vergi yapısının farklılaştırılması gerektiği tezi ortaya atılmıştır (Dossier, 1967; 108–113). Siyasi ve ekonomik güç ağırlıklarına dayalı olarak, zaman içinde birinci tez geçerlilik kazandı ve parçalar halinde uygulamaya sokuldu. Günümüzün serbest ticaret ve sermaye hareketleri önündeki engellerin kaldırılması sürecinde tüm yerküre bir tür

ekonomik entegrasyona sürüklenirken, vergi ahenkleştirilmesi görüşleri, bu kez de dünya çapında vergi rekabetine dönüştürülerek uygulama alanına girmiş bulunmaktadır.

Küreselleşmenin dayattığı “piyasa” uygulamasına yönelik ortak ekonomi ve vergi politikası gelişmiş merkez kapitalist ekonomilerde büyük sorun yaratmazken gelişmekte olan ekonomileri güç duruma soktuğu görülmektedir. Örneğin, Washington Uzlaşması ile tüm ekonomilere dayatılmış olan “hükümetlerin israftan kaçınarak, eğitim ve altyapı harcamalarına yönelmesi gerekir” ya da emek istihdamında deregülasyon kurallarının hâkim kılınması gibi hükümler özellikle gelişmekte olan ekonomileri güç koşullara sürüklemektedir. Zira sermaye alma yarışı içindeki gelişmekte olan ülkeler, bir yandan sürekli değişen istihdam koşullarına uyum sağlayabilecek emek ordusunun oluşturulması diğer yandan da görece ucuz hammadde, yarı mamul ve çevre koşulları sunma gereğiyle zorlanmaktadır (Duménil & Lévy, 2011, s. 323–325).

Türkiye gibi çevre konumlu ekonomilerde ağırlıklı olmak üzere, ancak hemen tüm kapitalist ekonomilerde küreselleşmenin mali politikalara etkisi, özelleştirmeler ve ticarileşmelerle kamu kesiminin görece küçültülmesi, harcama politikalarının sermaye yanlı alanlara yönelmesi, sermaye üzerindeki vergi yüklerinin görece hafifletilmesi şeklinde bir görüntü oluşturmuştur. Ancak, son krizin de gösterdiği gibi, kapitalist sistemin genişlemesi kaçınılmaz olarak kamu kesimini de yanında sürükler. Bu sürüklenme sakin dönemlerde yoğun ticarileşme, özelleştirme ve sosyal harcamaların kısıtlanması politikalarıyla kamu kesiminin küçültülmesi ve mali araçların kısıtlanması şeklinde ortaya çıkarken, kriz dönemlerinde şirket kurtarmaları ve/veya piyasaları genişletme olarak kamu kesiminin büyütülmesi ve mali politikaların yaygınca kullanılması şeklinde ekonominin kurtarıcısı olarak sahneye çıkar!

Kaynakça

- Bahagwati, Jagdish: *In Defense of Globalization*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- Bayliss, Kate, Ben Fine, Elisa Van Waeyenberge: *The Political Economy of Development*, Pluto Press, Londra, 2011.
- Cameron, David: “The Expansion of the Public Economy: A Comparative Analysis”, *American Political Science Review*, 72 (4), 1978.
- Dosser, Douglas, “Economic Analysis of Tax Harmonization”, *Fiscal Harmonization in Common Markets* (C.S. Shoup, drl.), Columbia University Press, New York, 1967.
- Duménil, Gérard & Lévy Dominique: *The Crisis of Neoliberalism*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, 2011.

- Frenkel, Jacob A., Assaf Razin, Steve Symansky: "International Spillover of Taxation", *Taxation in the Global Economy* (drl. A. Razin & J. Slemrod), The University of Chicago Press, Chicago, 1990.
- Gandhi, Ved P. (drl.): *Supply-Side Tax Policy*, IMF, Washington, D.C., 1987.
- Garrett, Geoffrey: "Globalization and Government Spending Around the World", www.international.ucla.edu/profile/ggarrett/papers.asp, 1999.
- Güler, Birgül Ayman: *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge, Ankara, 2005.
- Güzelsarı, Selime: *Küresel Kapitalizm ve Devletin Dönüşümü*, SAV, İstanbul, 2008.
- Harvey, David: *Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Musgrave, Richard A.: *The Theory of Public Finance*, McGraw-Hill, New York, 1959.
- O'Connor, James: *The Fiscal Crisis of the State*, Transaction Publisher, Londra, 2002.
- OECD, Library, *Government Social Spending* [http://www.oecd-ilibrary.org/preview/sites/20743904-2010-table 1/index.html?jsessionid=9e30kcrfod80d.delta?](http://www.oecd-ilibrary.org/preview/sites/20743904-2010-table%201/index.html?jsessionid=9e30kcrfod80d.delta?)
- OECD *Economic Outlook*, Cilt 2011, Sayı 1- No. 89, Tablo-25: "Genel Kamu Harcamaları" <http://www.oecd.org/eco/sources-and-methods>.
- OECD *Economic Outlook. Sources and Methods*, [http://www.oecd.org/eco/sources and Method](http://www.oecd.org/eco/sources-and-methods).
- Peacock, Alan T. & Jack Wiseman: *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, George Allen & Unwin Ltd., Londra, 1967.
- Rodrik, Dani: "Why Do More Open Economies Have Bigger Governments", *Journal of Political Economy*, 106 (5), 1998.
- Saad-Filho, Alfredo & D. Johnston: *Neoliberalizm* (çev. Ş. Başlı & T. Öncel), Yordam Kitap, İstanbul, 2007
- Stiglitz, Joseph E. Et al.: *The Economic Role of the State* (drl. A.Heertje), Basil Blackwell, Cambridge, Mass, 1990.
- Tanzi, Vito: "Globalization, Public Spending, and Social Welfare", *The New Public Finance* (drl. I. Kaul & P. Conceicao), Oxford University Press, 2006.
- T.C. Maliye Bakanlığı, muhtelif yıllara ait *Bütçe Gerekçesi*.
- Wikipedia, *The Free Encyclopedia*
- Wildasin, David E.: "Fiscal Competition", *The Oxford Handbook of Political Economy* (drl. B.R. Weingast & D.A. Wittman), Oxford University Press, Oxford, 2006.

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE KAMUSAL İŞLEVLERDE GÖRÜLEN ORGANİK DEĞİŞİM¹

Kapitalist üretim ilişkisinin hâkim olduğu ekonomilerde, diğer sistemlerle mukayesede, kamu kesiminin, birbiri ile ilintili iki tipik özelliği belirgin olarak ortaya çıkar. Bunlardan birincisi, kapitalist sistemde kamu kesiminin mülkten arındırılmış olup, “süzgeç devlet” konumuna indirgenmiş olmasıdır. Sosyalist sistemlerde ya da İslam devleti modelinde olduğunun aksine, kapitalist devletin mülkiyetinde artı değer yaratan malvarlığının bulunmaması, siyasal erkin vergi yükümlülerinin örtülü denetimi altına girmesine neden olmaktadır. Bunun doğal sonucu olarak ortaya çıkan ikinci belirgin özellik ise, süzgeç devletin ekonomik altyapıya göre şekilleniyor olmasıdır. Bu iki özellikten birincisinde, kapitalist sisteme özgü kamu kesiminin niteliği ve yapılanması açılarından sosyalist sisteme özgü yapılanmadan temelde farklı olduğunu, ikincisinde ise, kapitalist sistemler içinde de farklı ekonomik altyapılara göre farklı nitelikte kamu kesimi oluşumlarının ortaya çıktığını görürüz. Kapitalist ve sosyalist sistemlerde kamu kesimi yapıları arasında nitelik farkı olmasına rağmen, farklı düzeylerdeki kapitalist ekonomilerdeki kamu kesimleri arasındaki ayrım derece farkından ibarettir. Kapitalist ve sosyalist ekonomik yapılardaki kamu kesimi tanımlamaları hizmetlerin sunum yöntemine göre yapıldığından dolayı, kapitalist toplumlarda siyasal tercihlerde vergi yükümlülerinin ağırlıklı hâkim olması, buna karşın sosyalist toplumlarda siyasal tercihlere genel kamu tercihinin yansıyor olması, kamu kesiminin büyüklüğünde ve hizmet kanallarının şekillenmesinde sistem farkı olarak yansır.²

1 Prof. Drç Gülten Kazgan’a Armağan, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2000.

2 Kamu kesiminin tanımı, üretim araçlarının mülkiyet biçimine göre değil, hizmetin sunum biçimine göre yapılmaktadır. Bu nedenle, eski Sovyetler Birliği’nde de, Kızıl Çin’de de kamu kesimi büyüklüğü, kapitalist ekonomilerinkine yakın düzeyde idi. Ancak, burada önemli olan, hem farklı ekonomik aşamalarda kamu ve özel kesimler arasındaki hem de kamu kesimi içinde farklı hizmetler arasındaki kaynak dağılımında, sosyalist ve kapitalist sistemlerde oluşan kamusal tercihlerde farklı karar mercilerinin farklı seçim yapıyor olmalarıdır. Bu konuda önemli bir yapıt Pryor’un çalışmasıdır (Pryor, 1968).

Kapitalizmin günümüzde ulaştığı küreselleşme aşamasına dek ve bu aşamayı da içerecek biçimde kamu kesiminde görülen organik değişimin ana hatlarıyla incelenmesini konu alan bu yazıda, önce kısaca bu sistemde, tarihsel süreç içinde görülen farklı ekonomik altyapılarda ve bu yapıların belirlediği siyasal oluşumlar çerçevesinde kamu kesiminde gözlenen değişim irdelenecek, daha sonra da, özellikle küreselleşme olgusunun gelişmiş ve gelişmekte olan kapitalist ekonomilerde devlet yapısında neden olduğu organik değişim üzerinde durulacaktır.

* * *

Ekonomi politikalarının kamu kesiminde yoğun olarak yansıdığı alan, kuşkusuz, kamu bütçesidir. Bu itibarla, kamu bütçelerindeki gelişmeler, bütçelerin hacminde gözlenen mutlak değişimler yanında, çeşitli harcama kalemlerindeki oransal değişim ve gelişmeler de, hem ekonomilerin içinde bulundukları koşullar, hem de toplumsal tercihler hakkında fikir verir. Feodal dönemden kapitalist döneme evrildiğinden ve düzenli kamu bütçeleme sistemi oluşturulduğundan beri, bu alanda iki temel konu iktisatçıların ve maliyecilerin ilgisini çekmiş ve farklı açıklama ve yorumlamalara sahne olmuştur. Bunlardan biri kamu harcamalarının önlenemeyen artış trendi, diğeri ise, kronik bütçe açıklarıdır.

Üç gelişmiş kapitalist devletin, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Almanya'nın 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın ortalarına dek kamu harcamalarındaki genel gelişme çizgisinin incelenmesi, birinci olarak, niçin kamu harcamaları artışının, ikinci olarak da, niçin borç sorununun daimi olarak incelemelerin odağına koyulduğu hakkında genel bir fikir vermektedir. Doğal olarak, kamu harcamalarının artışı meselesi, bizi bir yandan artışı tetikleyen faktörlerin irdelenmesine, diğeri yandan da kamu harcamalarının artışı ile gündeme gelen borç konusunun ele alınmasına zorlamaktadır.

Tablo-1: ABD, İngiltere ve Almanya'nın Seçilmiş Yıllar İtibariyle Kamu Harcamalarının GSYİH'ye Oranları

Yıllar	Genel İdare	Ekonomik ve Sosyal H.	Savunma	Borç	Toplam
ABD					
1890	1,2	3,8	1,4	0,7	7,1
1902	1,1	4,0	1,5	0,5	7,9
1922	0,9	7,1	1,9	1,9	12,6
1932	1,6	12,3	2,8	2,3	21,3
1948	0,9	9,8	8,4	2,0	23,0
1962	1,0	17,3	10,6	1,7	22,2
İngiltere					
1890	1,7	3,1	2,4	1,6	8,9
1900	1,4	5,1	6,9	1,0	14,4
1923	2,0	11,9	3,2	7,1	24,2
1932	1,9	16,8	2,8	7,1	28,6
1950	3,7	23,7	7,2	4,4	39,0
1963	--	(toplam 28,2)	6,5	3,3	38,0
Almanya					
1891	--	(toplam 9,9)	--	13,2	
1901 -	--	(toplam 11,5)	--	--	14,9
1925	4,3	20,0	3,6	0,2	25,0
1932	5,6	28,1	2,7	1,2	36,6
1950	4,6	28,8	6,5	0,8	40,8
1958	4,0	34,0	5,2	0,9	44,1

Kaynak: Musgrave, R.A. (1969), s. 94-95.

Tablodan da açıkça izlenebildiği gibi, kapitalist ekonomilerde kamu harcamalarının gayrisafi milli hasılaya oranı 19. yüzyılın sonuna doğru, farklı ülkelerde oldukça farklı olmakla beraber, %10'lar düzeyinde, hatta ondan daha da geride iken, bu oran 20. yüzyılın ortalarına doğru %30'lar, 40'lar düzeyine ulaşmış bulunmaktadır. Artık durağan düzeye ulaşmış olan kamu harcamaları, günümüzde, Orta Avrupa'nın gelişmiş ekonomilerinde %45'lere, Kuzey Avrupa ülkelerinde ise çok daha yüksek düzeylere erişmiştir.

Kamu harcamalarının artışı meselesi, bilindiği gibi, ilk olarak, 'kamu harcamaları artışı hipotezi' adı altında Adolf Wagner tarafından ortaya atılmıştır. Wagner 1883 yılında yayınlamış olduğu *Finanzwissenschaft* adlı eserinde kamu harcamalarının devamlı artış kaydettiğini belirtmiş ve bu gözlemini 'kamu harcamalarının artış hipotezi' olarak ileri sürmüştür.

tür.³ Wagner, bu eserinde devletin temel görevlerinin nelerden ibaret olduğu konusunun kamu maliyesi alanının değil, daha çok politika bilimi ve kamu yönetimi alanlarının uğraş konusu olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle Wagner, sanayileşme ve kentleşme süreçleri içinde şekillenerek artan kamusal işlevlerin organik sonucunda yükselen kamu harcamalarının artışı olgusunu ucu açık bir hipotez olarak ortaya atmıştır. Ancak, harcamaların sonsuza dek artamayacağını düşünen Wagner, eserinde “*Kamu harcamalarının, vergileri özel kesimi aşırı derecede bunalacak derecede yükseltecek kadar artışına izin verilebilir mi? Böyle bir durumda normal tüketim aşırı derecede kısılmış olacak, hatta normal tasarruflar aşırı derecede kısılmış veya tamamıyla baltalanmış olmaz mı?*” sorgulaması ile, harcamalara bir sınır getirilebileceğini ima etmiştir (Wagner, Musgarve-Peacock, 1964 içinde).

Wagner, tezini ortaya attığı dönemin etkisi altında kalmış olmakla beraber, kamu faaliyet alanı için ilginç bir açıklama yapmıştır. Bu tanımlamaya göre, hiçbir ön açıklamaya gerek kalmaksızın, fiilen kamunun girmiş ve faaliyet göstermiş olduğu tüm alanlar kamu faaliyet alanı olarak tanımlamıştır. Kamusal faaliyet alanına böylesi ucu açık bir tanımlama getirmiş olan Wagner, kamu harcamalarında israfa kaçmamak, mali disipline uymak koşulu ile, kamu harcamalarının kısılmasına da karşı çıkmıştır. Örneğin, Wagner tasarruf gayesi ile kamu harcamalarının kısılması politikalarını benimsememiştir.

Kamu harcamalarının artışı ve bu artışın sınırları ile ilgili teorik tartışmalar, ampirik bulgularla da desteklenerek, küreselleşme akımının kamu harcamaları üzerinde radikal etkisini hissettirene dek sürmüştür. Nitekim, Wagner’in temelini attığı kamu harcamaları artışı hipotezini İngiltere üzerinde test eden Peacock-Wiseman, harcama artışının ekonomik ve sosyal gerekçesini ortaya koymaya ve böylece artışı sınırlayıcı faktörleri saptamaya çalışmışlardır.⁴ Peacock-Wiseman İngiltere’de 1792’den başlayarak, ağırlıklı olarak 1890 ile 1955 yılları arasındaki kamu harcamalarının artış trendini incelemiş ve harcamaların “sıçrama-plato” hipotezini ortaya koymuşlardır. İngiltere modelinde çok net biçimde yansıdığı üzere, toplumsal ve ekonomik istikrar dönemlerinde, kamu hizmeti talep edenlerle kamu hizmetlerini finanse edenlerin arasındaki sosyal uzlaşmanın sonucunda kamu harcamalarının arz ve talep cephelelerinde ters yönde etkili eşit güçler oluştuğundan,

3 Wagner’in “*kamu harcamaları artışı*” hipotezi, 1890 tarihinde yayınlamış olduğu, *Finanzwissenschaft* başlıklı eserinde ortaya atılmıştır. Bu eserin ilgili bölümleri İngilizce olarak, editörlüğünü Richard A. Musgrave ve Alan T. Peacock’un yapmış olduğu *Classics in the Theory of Public Finance* (1964) başlıklı eserde şu başlık altında yayınlanmıştır: “*Three Extracts on Public Finance*”.

4 Wagner hipotezini İngiltere için Peacock-Wiseman, Japonya için de Koichi Emi test etmiştir. Her iki çalışmada da kamu harcamalarının artışı tespit edilmiştir. İlginç olarak, Emi’nin Japonya modelinde Peacock-Wiseman “sıçrama-plato” hipotezi de doğrulanmıştır.

kamu harcamalarının GSYİH oranları oldukça sabit bir seyir izlemektedir. Böyle bir denge durumu sürdüğü sürece kamu harcamaları artış trendi durmakta ya da çok yavaşlamaktadır. Bu duruma “plâto” adı verilmektedir. Ancak, harp, sosyal kalkış veya deprem gibi sosyal veya doğal çalkantılar dönemlerinde kamu hizmeti talep edenlerin yarattığı toplumsal baskı söz konusu hizmetleri finanse edenlerin baskılama gücüne galip gelerek, harcamaların GSYİH içindeki oranını yükseltmektedir. Nitekim, İngiltere’de 1914-1918 ve 1939-1945 aralıklarında kamu harcamaları zıplayan bir biçimde yükselmiş ve olayların etkisi geçtikten sonra da yeni ulaşmış oldukları seviyede durağan konuma geçmişlerdir. Bu sürece de yazarlar “sıçrama” eşiği adı takmışlardır.

Peacock-Wiseman’ın, kamu harcamalarının, sıçrama eşiğinden sonra, eskiye göre daha yüksek bir düzeyde yeni bir plato aşaması oluşturdukları bulgusuna ve bu bulgu üzerine inşa ettikleri hipoteze karşın, Musgrave, harp vb nedenlerle arızî olarak yükselmiş olan kamu harcamalarının, artış nedeni ortadan kalktıktan sonra eski düzeylerine dönebileceklerini ileri sürmektedir (Musgrave, 1969, s. 87-90). Tablo-1’de de, yıllar itibariyle ayrıntı verilmemiş olmakla beraber, Birinci Dünya Savaşı’nı izleyen 1923 yılında ve İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen 1950 yılında kamu harcamalarının GSYİH içindeki oranında sıçrama biçiminde bir yükseliş görülmektedir. Belirtildiği üzere, ayrıntı verilmemiş olmakla beraber, genel görüntü Musgrave hipotezini değil, daha çok Peacock-Wiseman hipotezini doğrulamaktadır.

Wagner’in de üzerinde durmuş olduğu, kamu harcamaları ile olağan kamu gelirleri arasında eşitlik aranması, klasik maliye görüşünü yansıtmaktadır. Sadece harp ya da doğal âfetler gibi olağanüstü harcama gereksinimi ortaya çıktığında veya ekonomide verimliliği artırarak ileride kamu gelirini yükseltebilecek olan yatırım türü kamu harcamalarının borçlanma ile finanse edilebilmesine olanak tanıyan klasik maliye görüşüne göre, tüm kamu harcamaları olağan kamu gelirleri ile, yani vergi ile finanse edilmelidir. Zira, klasik maliye görüşüne göre, kamu borçları ekonominin birikim potansiyelini kısırarak, nesiller arasında kaynak dağılımını gelecek nesiller aleyhine bozar. Bu nedenlerle, klasik maliye görüşüne göre, harp ya da doğal âfetler gibi öngörülmedik zaruri koşullar oluşmadıkça ya da kamu yatırımları gibi ekonominin genel verimliliğini yükseltici alanlar dışında borçlanmaya başvurulmamalıdır. Borçlanma dışında kalan olağan kamu gelirleri ise vergilerdir. Ürün ve faktör piyasalarında oluşan görece fiyatların ekonomiyi yönlendirici tek gerçek gösterge olduğunu varsayan klasik görüş yanlıları vergilere de fazla sempatik bakmazlar. Zira, onlara göre, vasıtasız vergiler faktör piyasalarında, vasıtalı vergiler ise ürün piyasalarında görece

fiyatları bozduğundan, vergilerin de aşırı düzeyde artırılmaması gerekir. Bu görüşlerden hareketle kamu harcamalarının düşük düzeyde tutulması klasik maliye görüşünün temel yaklaşımı olmuştur. Bu mantık doğrultusunda klasik maliye görüşüne göre, kamu kesimi küçük olacak ve bütçenin finansmanı da, tercihen, ikame etkisi sıfır olan tarafsız vergilerle karşılanacaktır. Böylece, ekonominin temel ayarlayıcısı olan görelî fiyatlar olabildiğince korunmuş olacaktır.

Ulus-devlet dönemlerinde, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda kamu harcamalarında görülen artışların açıklaması politik nedenlerin yanında ekonomik kaynakların elverişliliğine de dayandırılmıştır. Harold Wilensky, Wagner’i izleyerek, birçok ülke üzerinde yapmış olduğu ampirik araştırmalarının sonucunu bir hipoteze dönüştürmüştür (Wilensky, 1975). Wilensky’ye göre, kamu harcamalarının önlenemeyen artışı, refah devletin ortaya çıkışının bir sonucudur. Ancak, yine Wilensky’ye göre, refah devleti politikalarının uygulamaya koyulabilmesi için, ekonomilerin belirli refah düzeyinde olması gerekmektedir, çünkü refah devleti uygulaması ekonomiden kaynak çeker. Bu ilişkinin doğal sonucu olarak, zengin ekonomiler refah devleti politikalarına daha fazla yer veriyor olduklarından, bu ekonomilerde kamu harcamalarının artış hızı, fakir ekonomilere göre daha yüksek olur. Fakir ekonomiler refah devleti politikaları uygulamaya koymaya çalışsalar da, ekonomik kaynakları elvermediğinden dolayı, bu ekonomilerde kamu harcamaları gereği biçimde artmaz ve sosyal devlet politikaları da gereği biçimde hayata geçirilmiş olmaz.

Wilensky’nin hipotezi vergi miktarı ve yapısı ile ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi ortaya koyan Hinrichs tarafından da desteklenmiş ve güçlendirilmiştir. Zira, Columbia Üniversitesi’nde bir doktora tezi olarak ortaya çıkmış olan, ekonomik yapı değişiklikleri ve vergi sistemindeki değişiklikler ilişkisi şunu ortaya koymuştur ki, ekonomiler gelişme aşamasında ilerledikçe hem ekonomi içinde vergilerin görelî payı artmakta hem de vasıtalı-vasitasız vergi oranları ciddi olarak değişime uğramaktadır (Hinrichs, 1966). Ekonomik gelişme sağlanıp, vergilerin millî gelirdeki oranı yükseldikçe, kamu ajanlarının sosyal devlet politikalarını uygulamaya koyma olanakları da yükselmektedir. Bu nedenle, zengin ekonomilerde sosyal harcamalar ağırlıklı toplam kamu harcamaları ekonomi içinde büyük bir orana ulaşmaktadır.

Kamu harcamalarının Wagner ve Wilensky bölümleri bir arada ele alındığında, belirli sınırlar içinde, harcamaların millî gelir elastikliğinin “bir” değerinden büyük olduğu iddia edilmiştir. Ancak açıktır ki, salt kamu hizmetleri ile sınırlı tutulan Wagner tanımı çerçevesinde kamu harcamalarının millî gelir elastikliği “bir” değerine eşit ya da ondan yüksek de olsa, kesinlikle Wagner-Wilensky tanımı çerçevesinde kamu harcamalarının

milli gelir elastiklik katsayısından daha küçüktür, çünkü Wilensky kamu harcamalarına sosyal boyutu da dahil etmiştir.

Kamu harcamalarının artışında büyük bir rol oynayan sosyal nitelikli hizmetlerin ve harcamaların kamu kesimi içine alınması, kamusal işlevlerin sınırlarının, teknik nitelikli kamu mallarını aşacak ve yarı kamusal hatta teknik olarak özel nitelikli hizmet alanlarını da içine alacak biçimde genişletilmesi anlamına gelmektedir. Gelişmiş kapitalist merkezlerde kamu hizmet alanlarının saf kamu mallarını aşacak biçimde genişletilmesi, başlıca iki nedene dayandırılmaktadır. Bunlardan birincisi, 1917 Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nin, İkinci Dünya Savaşı sonrasında da Kızıl Çin'in ortaya çıkmasının kapitalist dünyayı ürkütmesi ve buna karşı kapitalist dünyanın ideolojik savunma mekanizmalarını geliştirmesidir. Kapitalist dünya, komünistlere karşı en etkili mücadele yolunun gelir dağılımının düzeltilmesi ve sosyal nitelikli harcamaların genişletilmesi olarak benimsemiştir. Böylece, yaygın işçi ordusu ve yoksulların bilinçlerinin çelinerek, kapitalist sisteme uyumlu hale getirilmeleri amaçlanmış ve bu amaca ulaşılmıştır da.

Ancak, Wilensky'nin de belirtmiş olduğu gibi, kamu kesiminin sınırlarının saf kamu hizmetleri alanını aşacak şekilde genişletilmesi ve bunu gerçekleştirebilmek için kamu harcamalarının artırılabilmesi için, hizmetlerin finansmanının yapılabilir olması, daha doğru bir ifade ile, bu finansmanı yapacak kesimlerin projeye onay vermesi gerekir. Finansör kesimlerden alınması gerekli bu onay, bir yandan sisteme yandaş kazanmaya, diğer yandan da bizzat sermayenin piyasa gereksinimini gidermeye yönelik olarak sağlandı. Kapitalist dünyayı sarsan 1929 Krizi ve bir süre sonra patlak veren İkinci Dünya Savaşı klasik maliye görüşünün terk edilmesinde etkili oldu ve sosyal devlet politikalarının teorik temellerini oluşturan Keynesgil maliye politikaları da böyle bir ortamda geliştirildi (Barry, 1989, s. 1-26).

1929 Krizi ABD ve Avrupa ülkelerini sarsarken, klasik maliye görüşünün temelleri de sarsılıyor olmakla beraber, ilgili taraflar, Alvin Hansen'in kronik durgunluk görüşleri çerçevesinde, hâlâ harcamaların kısılması ve kamu kesiminin daha da daraltılması fikrini savunuyordu (Weber-Wildavsky, 1986, s.430-436). Bu ortamda, Keynes'in klasik maliye yaklaşımını tümü ile değiştiren görüşü, kamu hizmet alanlarında ve kamu bütçelerinde de olağanüstü değişikliklere yol açtı. Piyasaların eksik istihdamda dengeye gelebileceğini belirten Keynes, piyasa boşluklarının kamu hizmetleri ve harcamaları ile doldurulması gerektiği tezini ileri sürdü. Böylece, klasik denk bütçe yaklaşımından açık bütçe yaklaşımına geçiliyordu.

Tablo-1'de de açıkça görüldüğü ve maliye yazınından da izlenebildiği üzere, kamu borçları yeni bir olgu olmadığı gibi, yanlış kamu yönetiminin ya da salt kamudaki israfın bir sonucu olarak da gelişmez. Kamu borçları-

nın kronikleşmesi olgusunun tarihi de yeni olmayıp, Rudolf Goldscheid'in "Kamu Maliyesi Sorunlarına Sosyolojik Yaklaşım" başlıklı yazısını yayınladığı 1925 yılına dek uzanır.⁵ Maliyenin işleyişini sosyolojik temelleri ile ele aldığı bu yazıda Goldscheid, kapitalist sistemlerde mülkten arındırılmış devletlerin ne derece vergi verenlere muhtaç olduğunu açıklamaktadır.

Kamu borçlanması kronikleşmesi konusundaki görüşünde Goldscheid yalnız değildir. Ancak bu görüşün netleştirilebilmesi için, kamu maliyesi biliminin ana ekollerinin yaklaşımlarına kısaca değinmekte yarar vardır. Samuelson-Musgrave geleneği doğrultusunda geliştirilmiş olan klasik maliye görüşüne göre, ulus-devlet aşamasında kamu maliyesinin üç türlü işlevi vardır. Bunlardan birincisi, ekonomide statik anlamda optimum kaynak dağılımını sağlamaktır. Özel kesimin üretemediği tam kamu malı niteliğindeki hizmetlerin üretimi ve dışsallıkların düzeltilmesi bu alana dahildir. Devletin ikinci işlevi piyasanın işleyişi sonucunda oluşan birincil gelir dağılımını toplumsal açıdan kabul edilebilir biçimde düzeltmektir. Kamu kesiminin üçüncü işlevi ise, konjonktür dalgalarını telafi ederek, iç ve dış dengeleri oluşturmak, bu bağlamda fiyat istikrarını sağlamak ve istihdamı yüksek düzeyde tutmak ve dış ödemeler bilançosunda dengeyi korumaya çalışmaktır. Görülüyor ki, klasik maliye yaklaşımı daha çok kapalı ekonomi modeline dayanmakta ve neoklasik piyasa işleyişini esas almaktadır. Neoklasik ekolün bir uzantısı niteliğindeki bu görüş, ilke olarak, denk bütçe görüşünü savunmakta, ancak kamu bütçesinin ekonomik işlevi gereği olarak, devresel ve telafi edici bütçe politikaları çerçevesinde, ihtiyaç durumuna göre bütçe açık ve fazlaların yer vermektedir.

Oysa, radikal maliye görüşü klasik maliye görüşünden tamamıyla ayrılarak, devletin tek işlevinin sistemin idamesini sağlamak olduğunu ileri sürmektedir. Ulus-devlet aşamasında kapitalist sistemde var olan devlet yapılarının ve kamu kesiminin amacını klasik görüşten çok farklı bir biçimde açıklayan O'Connor'un sözcülüğünü yaptığı bu görüş de, Goldscheid gibi, kamu borçlanma gereksiniminin sistemin işleyişinin kaçınılmaz olarak ortaya koyduğu organik bir sonuç olduğunu ifade eder (O'Connor, 1973). Kapitalist sistem özel sermaye birikimine dayandığı için, radikal görüşe göre, devletin görevi özel sermaye birikimine katkıda bulunmaktır. Sistemin idamesi çerçevesinde özel sermaye birikimine katkıda bulunulurken toplumun bazı kesimlerinde sıkıntılar yaşanır. Bu

5 Rudolf Goldscheid, 1925 yılında yayınlamış olduğu, "Staat, öffentlicher Haushalt und Gesellschaft, Wesen und Aufgaben der Finanzwissenschaften vom Standpunkte der Soziologie", *Handbuch der Finanzwissenschaft* (drl. W. Gerloff-F.Maisel), Tübingen, 1925, cilt 1, s. 146-185, başlıklı makalesinde mali olaylara sosyolojik bir bakış geliştirmiş ve kamu borçlarının devletin işleyiş dinamiklerinin sonucunda oluştuğunu belirtmiştir. Goldscheid'in makalesi, *Classics in the Theory of Public Finance* (drl. R.A. Musgrave-A.Peacock, 1964) adlı eserde İngilizce olarak yayınlanmıştır.

konuda devletin görevi de sıkıntı yaşayan kesimler üzerinde yumuşatıcı önlemler almak ya da bu kesimleri baskılamak ve sistemi meşrulaştırmaktır. Devletin elindeki maddi ve maddi olmayan baskı araçlarının tümü, sistemin meşrulaştırılması ve/veya bazı kesimlerin baskılanması için eşgüdüm içinde çalıştırılır. Bu yönü ile devlet, sermaye kesiminin siyasal karar organı olma işlevini sürdürürken, aynı anda sermaye dışı kesimler üzerinde de büyük bir baskı organı olarak işlev görür.

Özel sermaye birikimine katkı yapmaya ve bu arada sistemi yumuşatarak meşrulaştırmaya yönelik kamusal faaliyetler başlıca iki türlü harcama kanalı ile yürütülür. Birinci harcama kanalı özel sermaye birikimine doğrudan katkı yapmaya yönelik “*sosyal sermaye*” harcamalarıdır. Kendi içinde “*sosyal yatırım*” ve “*sosyal tüketim*” olarak ayrıştırılan sosyal sermaye harcamaları, Marksist kategoride sabit sermaye ve değişir sermaye kavramlarına denk düşer. Sosyal yatırım harcamaları emeğin verimliliğini yükselterek sermayenin kârlılık oranını artırmaya yöneliktir. Sosyal tüketim harcamaları ise, emeğin yeniden üretim maliyetini düşürerek yine sermayenin kârlılık oranını yükseltir. Sermayenin kârlılık oranı ile ilgili olmayan, sadece sistemin yumuşatılmasına ve meşrulaştırılmasına yönelik harcamalara ise “*sosyal harcama*” adı verilir. Refah harcamaları sosyal harcamaların en belirgin ve yaygın türüdür (O’Connor, 1973, s. 97-178).

Kapitalizmin ulus-devlet döneminde kamu sektörünün temel göstergesi niteliğindeki kamu bütçesi başlıca iki evre geçirmiştir. Birinci evre olan klasik dönemde, piyasalarda oluşan göreceli fiyatların bozulmaması ya da fiyatlar genel düzeyinin bozulmasının asgari düzeyde tutulabilmesi için vergilerin düşük düzeyde tutulması, buna koşut olarak da kamu harcamalarının düşük düzeyde gerçekleşmesi amacı güdülmüştür. Ancak, bir yandan savaşlar ve krizlerin ciddi olarak sarstığı kapitalist dünyayı komünist blokun tehdit etmesi, diğer yandan da piyasada görülen talep boşluğunun doldurulması gereksinimi bütçelerin büyümesine yol açmıştır. Böylece büyüyen bütçeler daha çok O’Connor tanımı ile sosyal harcama kanalından kendilerine genişleme alanı yaratmışlardır. Bütçelerin sosyal harcama kanalından büyümesi, vergilemede yararlanma ilkesinden ödeme gücü ilkesine ağırlık verilmesine neden olmuştur. Tüm bu oluşum, ulus-devlet felsefesine de uygun olarak, kaba hatlarla, ferdiyetçi görüşten çok toplumsalcı görüşün bir tür yansımasını da ifade etmektedir.

Kapitalizmin ulus-devlet döneminde kamusal işlevlerin niteliğinin ve çerçevesinin belirlenmesinde hâkim yaklaşım, farklı devletlerde farklı biçimde şekillenmekle beraber, organik devlet görüşü ile ferdiyetçi devlet görüşü arasında gerçekleşiyordu. Örneğin, ABD ve Fransa yönetimlerinde ağırlıklı olarak ferdiyetçi görüş hâkim olduğu halde, Almanya’da daha

çok organik devlet görüşü hâkim idi. Açıktır ki, organik devlet görüşünde toplumsalcı felsefe öne çıkarken, ferdiyetçi devlet görüşünde bireyselci felsefe öne çıkar. Klasik dönemden Keynesçi döneme geçiş, politik anlamda değil, fakat ekonomik anlamda ferdiyetçi devlet örgütlenmesinden organik devlet örgütlenmesine geçişi ifade eder. O kadar ki, kamusal görev olarak benimsenen yeniden gelir dağıtımını politikaları, bir görüşe göre, varsıl kesimin diğergam davranışının bir uygulamasından çok, sonucu tüm toplumu ilgilendiren tam kamu hizmeti ya da dışsallığı olan yarı-kamusal hizmet üretimi olarak yorumlanmıştır.⁶

* * *

Küreselleşme ve arz-yanlı ekonomi akımlarının ortaya çıkışının sermayenin bileşiminin organik dönüşümü sonucu olarak yorumlanması halinde, buna koşut olarak kamu kesiminin işlevlerinin ve bu işlevlerin yerine getirilmesine yönelik olarak kamu harcama ve gelir sistemlerinin, kısacası bütçe sistemi ve yapısının da değişmesi kaçınılmazdır. İlk defa, Profesör Herbert Stein tarafından 1976'da ortaya atılmış olan "arz-yanlı iktisat" kavramı da özünde küreselleşme olgusu ile iç içe geçmiş ve küreselleşmenin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır (Gandhi, 1987, s.4-11).

Ulus-devlet aşamasında sermaye, gelişmiş ekonomilerde olgunlaşma sürecini tamamlamış ve teknoloji boyutunu en üst düzeye çıkarmıştır. Sermayenin olgunlaşma aşamasında zirveye ulaşılmış olması, teknolojinin, enerji kaynaklarının ve diğer girdilerin pahalılaşmasına karşın, emek-yoğun üretim tekniklerinden uzaklaşmış olmasına bağlı olarak hem piyasaların hem de emek sömürü havzalarının daralmış olması nedeniyle kâr oranları üzerinde olumsuz etkiye neden olmuştur. Sermayenin krizi olarak ortaya çıkan bu durum, aynı anda, yaygın işsizliğe ve gelir dağılımı bozukluğuna yol açmıştır. Böylece kronik bunalıma girmiş olan gelişmiş ekonomilerde konuşlanmış sermaye, üretim tekniklerinin parçalı üretime olanak sağlaması yanında, haberleşme tekniklerinin de gelişmiş olmasından yararlanarak üretimini yerküreye yaymaya başladı. Üretimin yerküreye yayılması faktör piyasalarında girdi arzının arttırılması ve birim girdi maliyetlerinin baskılanması anlamına gelir. Öte yandan, ürün piyasalarını da tüm yerküreye yayılabilen büyük sermaye, ürün piyasalarında talep fonksiyonunu arttırmaya gayret etmiştir. Böyle bir açıdan yaklaşıldığında, salt ekonomik anlamda küreselleşme olgusu, kronik kriz yaşayan gelişmiş merkez sermayenin faktör ve ürün piyasalarını genişletmek amacı ile tüm yerküreyi kaplama hareketi olarak görülür.

6 Kapitalist toplumlarda mali olayların tarihsel süreç içinde değişimi ile ortaya çıkan farklı vergi ve harcama politikalarını açıklayan ferdiyetçi devlet görüşü ve organik devlet görüşü ile ilgili açıklamalar için Buchanan'ın çevirisine (1966) bakılabilir.

Büyük merkezlerde konuşlanmış olan merkez sermaye yaşadığı kronik krizini aşabilmek için, yukarıda kısaca anlatıldığı biçimde küreselleşme akımına kapılırken, aynı anda benzer davranış sergileyen karşıt sermaye ile de hem faktör piyasalarında hem de ürün piyasalarında rekabete sürüklenmektedir. Sermayenin amacına hizmet edecek biçimde küreselleşmenin ekonomik amacına ulaşılabilmesi için, son aşamada, rekabetçi firmaların faktör piyasalarında monopson, ürün piyasalarında ise monopol konumuna gelmiş olması gerekmektedir.

Küreselleşmenin bu aşamalarındaki devinimi kamusal işlevlerin de sermayenin gereksinimleri doğrultusunda değiştirilmesini gerektirmektedir. Kronik krizini yaşayan sermaye girdi maliyetlerini asgari düzeye çekmeye çalışırken, bu arada kamu kesiminin yükünü de geriletmeye çalışmaktadır. Sermaye krizi karşısında kamu kesiminin şekillenmesi idari ve mali yönlerden gerçekleşmiştir. ABD’de başta petrol ve ilaç alanlarında olmak üzere, hemen her alanda yaşanan şirket birleşmeleri ve devirleri ile oluşan dev oligopollere veya monopollere ünlü Sherman anti-tröst yasalarının uygulanmaması, yeni dünya düzeni çerçevesinde yaşanan oluşumlar karşısında kamu kesiminin yumuşak idari şekillenme biçimini yansıtmaktadır. Ancak, doğrudan konumuz olmadığı için oligopolleşen veya monopolleşen küresel sermaye sorununu irdelemeyip, söz konusu oluşumların, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kamu bütçeleri üzerindeki etkilerini tartışacağım. Önce genel hatlarla yaklaşım yapıp, küreselleşmenin ekonomi teorisi olarak ortaya atılan arz-yanlı iktisat kuramına baktığımızda; gerek piyasayı ve görelî fiyatları esas alan birinci yaklaşım, gerek yatırımların vergi elastiklik katsayılarına dayanan ikinci yaklaşım kamu kesiminin klasik boyutları ve gelir-harcama kanallarının oluşumunda ciddi değişiklikler yaratmış ve yaratmaktadır. Köklü geleneklerin oluştuğu merkez kapitalist ekonomilerde yeni dünya düzeninin kamu bütçesi üzerinde yaptığı zorlamaların etkisi gecikmeli olarak ortaya çıkmakta olup, günümüzde henüz açıkça görülemeyen bu tür etkilerin ileriki dönemlerde daha da netleşeceğine kesin gözü ile bakılmalıdır.

Kronik krizini yaşayan sermaye, bir yandan girdi maliyetlerinde tasarrufa, diğer yandan da yaratılan katma değerın sermaye dışı taraflarca paylaşılmasının engellenmesine yönelik olarak, kamu kesiminin işleyişi üzerinde ikili etki yaratır. Bunlardan birincisinde kamusal faaliyet alanlarının daraltılması ve hizmet alanının salt kamu malları ile sınırlandırılması; ikincisinde ise, finansmanın kamusal kaynaklardan yapılan temel hizmetlerin üretim faaliyetinin özelleştirilmesi politikaları dayatılmaktadır. Böylece KIT’lerin özelleştirilmesine ilaveten, bazı kamu hizmetlerinin üretiminde de yer almaya çalışan özel sermaye, kendisine hem yeni faaliyet ve kâr alanları yaratmayı, hem de gerek faktör piyasalarında gerek ürün piyasalarında kamusal rekabeti ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Doğal

olarak, iç ekonomide gerçekleştirilen bu politikalar, küreselleşme aşamasında da tüm ekonomilere yayılmaya çalışılmaktadır. Söz konusu politikalar ekonomi yazınında “*kamu kesiminin küçültülmesi*”, “*kamu faaliyet alanlarının ve KİT’lerin özelleştirilmesi*” ve “*piyasaların serbestleştirilmesi*” ifadeleri ile kavramsallaştırılmaktadır.

Kamusal faaliyet alanları içinde yürütülen ekonomik veya idari nitelikli hizmetlerin topluma sunumunun ve/veya üretiminin özelleştirilmesi sonucunda, kamu kesiminde olmayan, fakat özel kesimde müteşebbis faktör payı olarak oluşan “kâr” unsuru üretim maliyetlerine eklenmiştir. Böylece kâr olarak ortaya çıkan yeni faktör getirisi, özelleştirilen KİT’lerde yaratılan katma değerden, kamu bütçesinde ise kamu gelirlerinden pay almış olur. Bu durumda, üretim teknikleri ve verimlilik düzeyinin değişmediği varsayımı altında, kamusal faaliyetlerin üretiminin özelleştirilmesi halinde, üretilen hizmetlerin topluma ve kamu bütçesine olan maliyeti, özelleştirmenin uygulanmadığı duruma göre daha yüksek olur. Kârın devreye girmesiyle faktör maliyetlerinde meydana gelen artışın ve bu artışın eksik rekabet koşullarında piyasalara yansımalarının kamuoyunda perdelenmesi ise, kamu ve özel kesimlerin verimlilik farkları ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Şöyle ki, özelleştirme yanlılarınca ileri sürüldüğü biçimi ile, özel kesimin yüksek verimlilik düzeyi, yeni faktör getirisi olan kârın ilavesi ile gerçekleşen maliyet artışını telafi eder. Oysa, özel ve kamu kesimlerinin işleyişlerinde mülkiyet farkından kaynaklanan verimlilik farkı teorik olarak iddia edilemeyeceği gibi, ampirik olarak da gözlemlenmemiştir.⁷

Derinleşen kriz yaşayan sermayenin kamu kesimine yönelik ilk tepkisi, özel finansman yöntemi ile finanse edilebilecek hizmetlerin kamusal finansmanı yöntemine son vermektir. Bu politikalar, başta sosyal devlet politikaları olmak üzere, çeşitli nedenlerle kamu kesimi içine alınmış olan hizmetlerin özelleştirilmesini ve kamu finansman sisteminden ayrılmasını içerir. Böylece bütçe kalemleri arasında salt kamu hizmetleri dışında, politik nedenlerle bütçe finansmanına alınmış olan hizmetler ayıklanmakta ve bu süreç sonucunda kamu kesiminden soyutlanan hizmetler tedricen özel kesim alanına itilmektedir. Kamu kesiminden dışlanmaya çalışılan bu alan, emeğin üretimi ve idamesini sağlamaya yönelik sosyal yatırım ve sosyal tüketim harcamalarını da kapsamaktadır. Eğitim ve sağlık harcamaları da bireysel olarak finanse edilebiliyor olduğuna göre, sermaye bu tür harcamaların finansmanına katılmak istememektedir. Sermayenin nihai amacı, teknik olarak tüketicilerin dışlanmadığı tam kamu hizmetlerine yönelik harcama kalemlerinin bütçede tutulması, diğerlerinin ise bütçe dışına çıkarılmasıdır.

7 Kamu ve özel kesimlerde faaliyette bulunan ekonomik ünitelerde mülkiyet farklılığından kaynaklanan ciddi verimlilik farkı olmadığı birçok yerde açıkça belirtilmiştir. Bunlara örnek olarak, Stiglitz (1990) ve Boratav (1993) verilebilir.

Böyle bir politika manzumesinde, açıktır ki, özel sermayeye hiçbir katkıda bulunmayan sosyal harcamalara yer yoktur. Zira, ulus-devletin çökerildiği ve sermayenin tüm yerküreyi hâkimiyeti altına aldığı bir ortamda, sistemin yumuşatılması ve meşrulaştırılması diye bir amaç olamaz. Sosyal demokrasinin yaygınlaştırıldığı İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemlerde olduğunun tam tersine, sosyalizmin derin kriz içinde olduğu, buna karşın sermayenin de giderek derinleşen ekonomik kriz yaşadığı bir dönemde, sermayenin sistemin yumuşatılmasına ve meşrulaştırılmasına ihtiyacı olmadığı gibi, bu amaca ayıracak kaynağı da yoktur. Dünya sistemi başat sermayenin yaşadığı sorunlara ve onun öngördüğü çözümlere göre şekillendiğine göre, Yeni Dünya Düzeni'nde sosyal sermaye niteliğindeki harcamalara da, salt sosyal harcamalara da gereksinme duyulmaz. Bunun nedeni, eğitim ve sağlık gibi sosyal sermaye niteliğindeki harcamaların, sıkışan kapitalist dünyada bireye kurtuluş olanağı sağlayacağından, birey tarafından fazla itiraz edilmeden karşılanabilir olmasıdır. Açıktır ki, bu durumda sermaye, topluma saçılan dışsallıklar da dahil olarak tüm maliyeti bireye yıkmaya çalışmaktadır. Hal böyle olunca, söz konusu maliyetlerin sosyalize edilerek, bütçe içine alınmasına gerek kalmamaktadır. Aynı şekilde, sosyal harcamalara da fazla izin verilemez, zira kapitalizmin dünya düzeni görüntüsünü aldığı ve sosyalizmin kriz içinde bulunduğu bir dönemde artık ulus-devlet dönemlerinde olduğu gibi sistemi meşrulaştırmaya ya da yumuşatmaya bir gerek yoktur. Bu anlamda sosyal demokrasi politikalarına da fazla gerek kalmamaktadır (Rieger – Leifried, 2000).

Gelişmekte olan ekonomiler de Yeni Dünya Düzeni'nde yeni bir kavramla dünya sistemine dahil edilmektedir. Bir zamanların gelişmekte olan ekonomileri şimdilerde “*gelişen piyasalar*” (emerging markets) kavramı ile dünya sistemine monte edilmeye çalışılmaktadır. Söz konusu montaj işleminde uygulanan politikaların hâkim söylemleri de, yukarıda da belirtilmiş olduğu üzere, “*özelleştirme*”, “*devletin küçültülmesi*” ve “*piyasaların serbestleştirilmesi*” gibi içleri farklı biçimlerde doldurulabilecek amorf kavramlardır. Yeni Dünya Düzeni uygulaması ile merkez sermayenin yoğun hâkimiyeti altına giren çevresel konumlu ekonomilerin bu bağlamdaki rolleri, bâkir alanlarında merkez sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanları açmaktır. Doğal olarak, kamu iktisadi teşekkülleri gibi kuruluşlarla kamunun kapattığı ya da kamu kesiminin tekel hâkimiyetindeki alanların da yine merkez sermaye lehine serbest bırakılması amaçlanmaktadır.

Gelişmiş merkez kapitalist ekonomiler ile gelişmekte olan çevresel konumlu ekonomiler arasında, ekonomik altyapı açısından; teknolojik, verimlilik ve katma değer üretme kapasite farklılıkları ikinciler aleyhine olduğundan, yeni ekonomik oluşumda çevresel konumlu ekonomiler tümü

ile merkez sermaye için birer bâkir alan olarak görülebilir. Kapitalizmin uluslararası işbölümü çerçevesinde, katma değeri görece düşük, emek istihdam oranı yüksek ve çevre kirletici bazı üretim alanları çevresel konumlu ekonomilere kaydırılmaktadır.

Özellikle 1970’lerde ve dönemin sonuna doğru, merkez ülkelerde aşırı fonların birikmesine karşın bu ekonomilerde yaşanan ekonomik durgunluk sonucunda, fonların çevresel konumlu ekonomilerde değerlendirilmesi yoluna gidildi. İç tasarruf yetersizliği yanında, gelir dağılımı bozukluğunun da beslediği dış açıklar gelişmekte olan ekonomileri dış kaynaklara yöneltti. Böylece, merkez ekonomilerden çevresel konumlu ekonomilere, borç olarak, ciddi bir sermaye akımı oluştu. Gelişmekte olan ekonomiler aldıkları sermayeyi, yüklendikleri faiz oranının üzerinde getiri sağlayacak biçimde kullanamayınca Domar-tipi borç sarmalına sürüklendiler. 1980’lerde iyice hızlanan spekülâtif sermaye akımları çevresel konumlu ekonomileri tam bir finansal sömürü altına almış oldu. Kısa dönemlerde ekonomiyi ve bunun sonucunda da politikacıları rahatlatıcı nitelikte etki oluşturan spekülâtif sermaye hareketleri, uzun dönemde çevresel ekonomileri büyük faiz yükleri altına aldı. Türkiye de, 1975’lerde başlayarak, özellikle de 1980’lerde serbest sermaye hareketiyle ciddi borç krizine sürüklenmiştir (Kazgan, 1999, s.117-212).

Gelişmiş ekonomilerde daha çok Keynesgil anlayışla piyasa yaratmaya yönelik olarak büyüyen kamu harcamaları, gelişmekte olan ekonomilerde “*çocuk sanayi*” (infant industry) geliştirmeye yönelik olarak arttı. Gelişmekte olan ekonomilerde kamu harcamalarının artışı salt harcama biçiminde değil, kamu gelirlerinin gereği hızda arttırılamaması anlamında, “*vergi harcaması*” olarak da ortaya çıktı. Böylesi bir gelişmenin çok belirgin bir örneğini Türkiye ekonomisinin çeşitli dönemlerdeki vergi politikası oluşturmaktadır. Bu politikalar çerçevesinde, 1950-59 ticari liberalizasyon döneminde ithalatçılar, 1960-1979 döneminde montaj sektöründe faaliyette bulunan sanayi firmaları, 1980 ve sonrasında da ihracat ve finans kuruluşları vergi yasalarında yer alan çok çeşitli istisna ve muafiyet hükümlerinden yararlanarak “*vergi harcaması*” yoluyla sıfır maliyetli kaynak kullanma yoluna gittiler. Zamanla kronikleşen bu durum diğer nedenlerle birlikte giderek büyüyen bütçe açıklarına neden olmaya başladı. Zira, vergi gelirleri kamu harcamalarının olağan artış hızına ayak uyduramaz hale geldi. Bu aşamada borçlanma, sadece vergilerle karşılanamayan kamu harcamaları için değil, aynı zamanda alınan borçların oluşturduğu faiz yükü için de başvurulur bir gelir kaynağı haline gelince, milli gelir artış hızının üzerine çıkan bir faiz yükü artışı ile karşılaşmış oldu.

Kısaca özetlenmeye çalışılan bu gelişmelerin gelişmekte olan ekonomiler kamu bütçelerine yansıma şekline gelince, söz konusu ekonomiler büt-

çelerinin hem mutlak hem de GSYİH içindeki oran olarak büyüdüğünü, ancak bu büyüklük içinde reel kamu hizmetlerine yönelik harcamaların gö-
reli olarak küçüldüğünü müşahade etmekteyiz. Bu durum karşısında, Yeni
Dünya Düzeni platformuna çıkan çevresel konumlu gelişmekte olan ekono-
milerde kamu bütçeleri hem yetersiz gelir hem de şiddetli harcama baskıları
ile karşı karşıya kalmaktalar.

Yetersiz düzeydeki gelir baskısının nedeni, bu tür ekonomilerde, eko-
nomik altyapının verimsizliğine bağlı olarak yetersiz gelir kaynaklarının
ortaya çıkmasıdır. Ekonomilerin yaygın olarak kayıt-dışına çıkmaları ve
küreselleşme etkisi ile daha düşük vergili alanlara kayma korkusu, bir yan-
dan gelişmekte olan ekonomi yönetimlerini vergi konusunda korkulu dav-
ranmaya ve başarısız olmaya iterken, diğer yandan da ülke içinde ve kayıt
içi çalışan firmaların aşırı vergi yükü altına itilmelerine neden olmaktadır.

Diğer taraftan gelişmekte olan ekonomiler yoğun bir harcama baskısı
altında bulunmaktadırlar. Harcama baskısı başlıca üç kaynaktan gelmek-
tedir. Bir defa, bütçelerin çok büyük bir bölümünü devamlı baskı oluşturan
faiz yükü oluşturmaktadır. İkinci olarak da, faiz nedeni ile giderek sıkış-
tırılan reel kamu harcamaları da, yükselen fiyatlar ve hayat standartları
karşısında devamlı olarak yükselme eğilimi taşımaktadır. Tüm bu taleplere
rağmen kamu bütçelerinden reel kamu harcamalarına ayrılan pay oransal
olarak gerilemektedir. Üçüncü olarak da, yukarıda vergi konusunda bah-
sedildiği gibi, verimsiz işletmeler durmadan kayıt dışına kayarak ve türlü
yollarla vergiden kaçarak vergi yükümlülüklerinden kaçınmaya ve bütçe
üzerinde “*vergi harcaması*” baskısı oluşturmaktadır. Kısacası, kamu açığı
olarak topluma yansıyan görüntü, kuşkusuz kamu kesiminin de hataları
yanında, aslında verimsiz ekonomik altyapının açıklarının birikimli olarak
kamu kesimine aktarılmasından ibarettir.⁸

Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomileri küreselleşme evresinde kamu-
sal bütçeleri açısından ele aldığımızda, birbirine benzemeyen farklı geliş-
meler görmektediriz. Bunları kısaca özetlemek gerekirse, şu konularda genel
yargıya varmak olasıdır:

1. Küreselleşme olgusunu, ekonomik anlamda, gelişmiş merkez kapita-
list ekonomilerde sermayenin olgunlaşması ile derinleşen krizi aşmaya yö-
nelik, merkezden çevreye dönük bir ekonomik istila hareketi olarak algıla-
dığımızda, küresel ekonomik ilişkilerde kumanda gücünün giderek merkez
sermayeye geçtiğini görmekteyiz. Bu gücün işleyişi çerçevesinde, merkez
sermaye, üretim sektörlerinin yeryüzündeki dağılımı konusundaki karar-

8 Kamu maliyesinin detaylı ve arkaplan incelemesi göstermektedir ki, “*kamu açığı*” olarak topluma yansıyan borçlanma gereksinimi, “*süzgeç devlet*” işleyişi bağlamında tümü ile kamu kesiminin değil, bir bölümü ile özel ekonominin açığının kamu bütçesine yansımından ibarettir. Bu konuda bakınız Webber-Wildavsky, 1986, s. 590-594.

da başat olma yanında, çevresel konumlu ekonomilerin iç dinamiklerini ve siyasal kararlarını da etkileyerek, onları da “tek tip ekonomi” modeli içinde evrilmeye zorlamaktadır. Küreselleşme aşamasında yaşanan bu süreç, merkez kapitalist ekonomilerde olduğu kadar, çevresel konumlu ekonomilerde de bütçe süreçlerinde önemli organik değişimler yaratmış ve yaratmaktadır.

2. Gelişmiş merkez kapitalist ekonomilerin bütçe süreçleri, ulus-devlet aşamasında başlıca iki evreden geçmiştir. Klasik ve neoklasik iktisat doktrinlerinin hâkim olduğu birinci evrede, görelî fiyatlara sadık kalınması amacıyla, asgari vergi, dolayısıyla küçük ve denk bütçe modeli benimsenmiştir. Ferdîyetçi devlet modeline dayanan bu sistemde vergilerde “*yararlanma ilkesi*” uygulamasına gidilmiştir. Ancak, savaşlar, krizler ve tarih sahnesine çıkmış olan komünizme karşı savunma mekanizması olarak geliştirilmiş olan sosyal devlet politikaları bütçelerin büyütülmesine ve bütçe denklîğinden uzaklaşılmasına neden olmuştur. Aslında, kapitalizmin işleyiş dinamiklerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan piyasa yetersizliği, “*sosyal devlet politikaları*” söylemi ile bir anlamda perdelenmiş oluyordu. Sosyal devlet politikaları, bütçelerde sosyal nitelikli harcamalara ağırlık veriyordu. Üretim alanlarına ve faaliyetlerine fazlaca müdahale etmeden, sosyal harcamaların artırılması yoluyla ekonomiye müdahale yönteminde, kapitalizme fevkalade uygun olarak, sermayenin üretim faaliyet alanları kısılmamış oluyordu. Açıktır ki, bu dönem, ekonomik anlamda, organik devlet teorisini yansıtmakta olup, vergilemede “*ekonomik güç ilkesi*”nin uygulanmasını gündeme getirmiştir.

3. Küreselleşme aşamasına ulaştığımızda, bir yandan olgunlaşan sermayenin derinleşen krizi, diğer yandan da komünizmin krizi, kapitalizmin ulus-devlet kılıfını yırtmasına yol açtı. Gelişmiş iletişim ve parçalı üretim teknolojilerinin de katkıda bulunduğu sermayenin küreselleşmesi hareketi artık ulus ötesi piyasalara açıldığından, iç piyasaların genişletilmesine de gereksinme kalmadı. Ancak, yükselen üretim maliyetleri karşısında, sermaye bu kez de devleti maliyetleri paylaşıcı bir ajan olarak işlevselleştirdi. Vergilerin hafifletilebilmesi için devletin küçültülmesi, çoğu kamusal hizmetlerin özelleştirilmesi gibi talepler karşısında, kamu bütçeleri sosyal harcamalardan başlayarak, küçülme rayına sokuldu. Ancak, bu tablo henüz tam olarak ortaya çıkamamıştır. Bunun bir nedeni, sermayenin derin krizinin aşılmasında devletin de göreve çağırılıyor olmasıdır. Başka bir ifade ile, kamu harcamalarının kısılması ilk ağızda söylendiği kadar kolay olmayacaktır⁹. İkincisi ise, merkez kapitalist ekonomilerin geliştirmiş oldukları ekonomik ve sosyal kurumların erozyona uğratılması karşısın-

9 Bu yazının kaleme alınmasından sekiz yıl sonra, 2008 yılında üçüncü büyük kriz patlak verince, “devletin ekonomiye müdahale etmemesi” ya da “devletin küçültülmesi” gibi neo-liberal söylemlerin terk edilerek, devletlerin ekonomilere nasıl müdahale ettiklerine tanık olduk.

da yaşanan sosyal dirençtir. Kapitalizmin sıkıştığı nokta tam da burasıdır: Sosyal direncin ve bizzat sermaye krizinin yukarıya doğru çekmeye çalıştığı bütçenin finansmanının, giderek daralan sermaye getirisi karşısında nasıl yapılacağı meselesi!

4. Gelişmekte olan ekonomilere geldiğimizde de zamanla bütçelerin büyümesi gelişmiş ekonomilerle benzer bir çizgi izlerken, küreselleşme aşamasında bu ekonomilerin bütçeleri, gelişmiş ekonomiler bütçelerine oranla çok daha sıkışık bir görüntü sergilemekteler. Zira, bir yandan yüksek borç faiz yükü, diğer yandan ekonomilerini küreselleşme koşullarına hazırlamaları için ortaya çıkan kaynak gereksinimi ve nihayet, sıkışan ve çöken reel kamu harcamalarının ortaya koyduğu baskıların gerekli gelir artışı ile karşılanamaması, gelişmekte olan ekonomiler bütçelerini tam bir açmaza sokmaktadır.

Kaynakça

- Barry, Norman P.: *Yeni Sağ*, (çeviren Dr. Cevdet Aykan), Tımasat, Ankara, 1989.
- Boratav, Korkut ve diğerleri: *Türkiye’de Sanayileşmenin Yeni Boyutları ve KİT’ler*, (drl. K. Boratav-E. Türkcan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.
- Buchanan, James M.: *Maliye Teorisi ve Politik İktisat* (çev. A. Nemli-S.Y. Öncel), İstanbul Üniversitesi, Maliye Enstitüsü, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1966.
- Gandhi, Ved P.: “Relevance of Supply-Side Tax Policy to Developing Countries”, *Supply-Side Tax Policy* (drl. Ved P. Gandhi), International Monetary Fund, Washington, DC, 1987, s. 3-41.
- Goldscheid, Rudolf: “A Sociological Approach to Problems of Public Finance”, *Classics in the Theory of Public Finance* (drl. Richard A. Musgrave- Alan Peacock), MacMillan and Co. Ltd., New York, 1964, S. 202-213.
- Hinrichs, Harley H.: *A General Theory of Tax Structure Change During Economic Development*, The Law School of Harvard University, Cambridge, 1966.
- Kazgan, Gülten: *Tanzimat’tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1999.
- Musgrave, Richard A.: *Fiscal Systems*, Yale University Press, Londra, 1969.
- O’Connor, James: *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin’s Press, New York, 1973.
- Peacock, Jack! & Peacock, Alan T.: *The Growth of Public Expenditures in the United Kingdom*, George Allen and Unwin Ltd., Londra, 1967.
- Pryor, Frederic L.: *Public Expenditures in Communist and Capitalist Nations*, George Allen and Unwin Ltd., Londra, 1968.
- Rieger, Elmar – Leibfried, Stephan: “Welfare State Limits to Globalization”, *The Global Transformations Reader*, (drl. D. Held – A. McGrew), Blackwell Publishers Ltd., Oxford, 2000.
- Stiglitz, Joseph E.: “On the Economic Role of the State”, *The Economic Role of the State*, (drl. Arnold Heertje), Basil Blackwell, Londra, 1990.
- Wagner, Adolph: “Three Extracts on Public Finance”, *Classics in the Theory of Public Finance*, (drl. Richard A. Musgrave ve Alan T. Peacock), MacMillan and Co. Ltd., New York, 1964, s. 1-15.
- Webber, Carolyn- Wildavsky, Aaron: *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, Simon and Schuster, New York, 1986.
- Wilensky, Harold L.: *The Welfare State and Equality*, University of California Press, Berkeley, 1975.

SOSYAL HAKLARIN EKONOMİK AÇIDAN İRDELENMESİ¹

GİRİŞ

“*Sosyal Haklar*” insan hakları genel çerçevesinde ikinci kuşak haklar arasında yer alır. Genel olarak insan hakları kavramının tarihsel kökleri çok gerilere gidiyor olmakla beraber, günümüze dek gelen anlayışın kökenleri 17. yüzyılda “*doğal hukuk*” ve “*toplumsal sözleşme*” kavramlarına dayanır. Feodalizmin burjuva devrimi ile çökertilmesinin ve Fransız İhtilali’nin insan hakları açısından önemi büyüktür. Kapitalizmin feodalizmi ortadan kaldırması, toprağa bağlı köleliğe son vermiş olmakla beraber, bu kez de, emeğin metalaştırılması süreciyle, ücrete bağlı kölelik ortaya çıkmıştır. Kapitalizmde paranın sermayeye dönüştürülebilmesi için özgür kapitalist- le, özgür emeğin karşı karşıya gelmesi gerekir. İronik olarak emeğin özgür olduğu söylemi, bir yandan meta olarak satacağı emek gücüne sahip olmasına, diğer yandan da, emek gücünü satarak elde edebileceği gelirden başka bir kaynağa sahip olmadığını ifade etmektedir (Collins; 2006; s. 147). Emeğin metalaştırılması olarak anılan “*emek piyasası*” işleminde emeğin değişim değeri emeğin yeniden üretim maliyeti ile belirlenirken, kullanım değeri ile değişim değeri arasındaki fark ise, kâr ve sermaye birikimine potansiyel katkı olarak sermaye sahibine intikal eder (Wolf & Resnick, 1988; s. 167-71).

Kapitalizmin işleyiş sürecinde emeğin metalaştırılması sınıf çatışmalarını yoğunlaştırırken, hem sermayedarın piyasa gereksinimini karşılayabilmek hem de dünyada gelişen sosyalist akımların önünü alabilmek için, tarihsel süreçte emeğin metalaştırılması önüne engeller koyulması politikası geliştirilmiştir. Bu politikalar bir yönü ile emeğin mutlak olarak metalaştırılmasının önü alınarak, hem sınıf çatışmalarının hafifletilmesi hem

1 Akdeniz Üniversitesi’nde sunulan rapor, 2009.

de ulus-devlet içinde piyasaların genişletilerek hızla artan üretime piyasa olanaklarının yaratılması amaçlanmıştır. Sosyalizm karşısında sistemi korruma refleksi ile Aralık 1948 tarihinde “*Avrupa İnsan Hakları Bildirgesi*” yayınlandı. Bu bildirgede, kapitalizmin emeğin mutlak köleleştirilmesine karşı önlem alındığı gibi bir izlenim seziliyor olmakla beraber, ne yazık ki, emeğin köleleştirilmesi sürecinin baş sorumlusu olan “*mülkiyet hakkı*” da korunuyordu. Böylece, kapıdan kovulmaya çalışılan bir sosyal yanlışlık bu kez pencereden içeri alınıyordu.

İkinci Paylaşım Savaşı sonrasında Keynes teorisine dayandırılarak uygulamaya koyulmuş olan “*Refah Devleti*” modelinde emeği metalaştırmanın sınırlandırılması (decommodification) kavramı geliştirildi ve emeğe bazı sosyal haklar verildi. (Esping-Andersen, 2006; s. 49-51) Böylece sosyal yardım kavramı yanında, sosyal haklar kavramı da hem literatüre hem de devlet uygulamalarına girmiş oldu (Buğra & Keyder, der., 2006; s. 49-51). sosyal haklar kavramı ve olgusu, genel insan hakları tablosu içinde “*sosyal, iktisadi ve kültürel haklar*” bağlamında ikinci kategori haklar olarak ele alınmaktadır. Bu kategoride; çalışma özgürlüğü ve hakkı, sosyal güvenlik ve sağlık hakkı, toplu sosyal haklar, sendika ve grev hakkı ve toplu sözleşme hakkı olarak sosyal haklar; ve, mülkiyet hakkı ile girişim özgürlüğü olarak da iktisadi haklar yer almaktadır (Kobaoğlu, 1997; 24).

KAPİTALİST SÜREÇTE SOSYAL HAKLARIN İRDELENMESİ

Sosyal haklar kavramı ve olgusu kapitalist işleyiş sürecinde, sermaye ile emek arasına devlet mekanizmasının girmesiyle oluşturulmuş bir savunma mekanizmasıdır. Söz konusu savunma mekanizması, ilk bakışta emek lehine gibi gözüküyor, hatta bir dereceye kadar da öyle olduğu kabul ediliyor olsa da, sosyal haklar konusunda asıl savunma sermaye kesimi lehinedir. Sosyal haklar kümesi emek açısından çeşitli risklere karşı kısmi koruma olduğu halde, sermaye açısından mutlak bir manipülasyon aracıdır ve sistemin devamına yöneliktir. Kapitalist sistemin işleyiş mantığı çerçevesinde, aşağıda açıklanacağı üzere, sosyal haklar demokratik olarak işleyen bir sistemde özgürce ve hakça oluşturulmuş bir mekanizma olmayıp, emeğin kullanım değeri ile değişim değeri arasında sermaye lehine oluşturulan fark üzerinden, sermayenin rızası ile, emek lehine yapılmış tırtıklamadır. Bu tırtıklamada emeğin örgütlü mücadele gücünü ve bu yolla elde ettiği kazanımları (ki, bu kazanımlar emeğin sermaye lehine terk ettiği değerden ancak bir miktarını ifade eder!) yadsımadan, karar mekanizmasının asıl komuta merkezinde sermayenin bulunduğunu kabul etmek kaçınılmazdır.

Ulus-devlet modeli içinde olduğu kadar, küreselleşme politikalarının geçerli olduğu günümüz koşullarında da sermayenin mücadele gücü emekten

çok üstündür. Sermaye, üretimi kontrol ederek, üretim alanını değiştirerek, reel sektörden finansal sektöre olduğu kadar bir ülkeden başka bir ülkeye de geçme olasılığını elinde tutarak hem siyasal kadroya hem de emekçilere karşı büyük bir üstünlüğe sahiptir. Kapitalizmde devlet yapısı “*mülk devlet*” ten “*süzgeç devlet*”e evrilirken mülksüzleşmiş ve üretici sermaye karşısında güç kaybına uğramıştır. Zira işbaşına gelen siyasal kadrolar oy alabilmek için hizmet üretmek, hizmet üretebilmek için de vergi toplamak zorundadır. Vergi, oluşturulan katma değer üzerinden emeğin değişim değeri ödendikten sonra sermayeye kalan pay üzerinden ödenir. Hal böyle olunca, dolaysız vergi gelirlerini belirli düzeyde tutmaya çalışan kapitalist devlet yapısı, emekten önce sermayeyi kollama zorunluğu hisseder. Bu zorunluluk o denli inanılmaz boyutlara ulaşabilir ki, dolaysız vergi gelirlerinin yeterli olmadığı çoğu durumda devlet tarafından dolaylı vergiler yolu ile emeğin değişim değeri dahi tırtıklanır. Kamu harcamalarının tahsis yönü dikkate alındığında, özel sermaye birikimine yönelik harcamaların bir bölümünün de emekçiye ödenmiş değişim değerinden sermaye tarafından geri alındığı anlamına gelir. Üstelik de bu aktarım, emekçiler tarafından fazla bir vergi baskısı hissedilmeden gerçekleştirilir. Toplumsal artıktan pay alma durumunda olan devlet, özel sermaye birikimini destekleyerek, ideolojik olarak, emeğe yeni iş olanakları açtığı savını ileri sürerken, sermayenin emekten yapacağı yeni aktarımlarla giderek daha büyük sermaye mülkiyetine ulaşacağını da gizlemiş olur. Başka bir deyişle, yaratılan ulusal artı üzerinde salt emekçiler ve sermaye pay almamakta, devlet de bu paya ortak olmaktadır. Bu ortaklıkta, gerek devlete ayrılacak fonların miktarı gerekse fonların tahsis yerleri, emek ile sermaye kesimi arasındaki toplumsal güç dengeleri ve devlet üzerinden sürdürülen pazarlıklarla belirlenmektedir. Vergileme teorisinde “*yararlanma ilkesi*” olarak bilinen teorinin politik felsefik temelleri, aynı anda, toplumsal sınıf çatışmasının da anatomisini oluşturur. Vergilemede yararlanma ilkesi, ödenen vergilerle sağlanan kamu hizmetleri arasında bir ilişki kurarken, aynı zamanda temelde, vergi ödeyen kesimin veya sınıfın, kamu harcamalarının miktar ve bileşimine de müdahale etme durumunda, hatta gücünde olduğunu ortaya koymaktadır.

Kapitalist sistemde sosyal hakların irdelenmesine, vergide yararlanma ilkesi çerçevesinde bakmanın, var olan sınıf çatışması ve uzlaşma dengelerinin açıklanması açılarından fevkalade açıklayıcı olduğunu düşünüyorum. Zira, piyasa ekonomisi ortamında gerçekleştirilen üretimin niteliği, fiilen üretimin fiziksel özelliği ya da kimin tarafından kullanıldığı ile değil, söz konusu üretim için ödeme yapanın sağladığı yarar açısından açıklanır. Bu bakış açısından, yaygın olarak emeğin değişim değerinin, diğer bir deyişle ücretinin, emeğin yeniden üretim maliyetine eşit olduğu asgari düzeyde

saptandığı varsayımı altında, yaratılan ulusal gelirden oluşturulan artık değer sermaye ile, sermayenin izin verdiği kadarı ile, devlet arasında paylaşmakta ve sosyal politikalara buradan pay ayrılmaktadır. Söz konusu sosyal politikalar havuzu ister kamu kesiminde, isterse özel kesimde oluşturulsun, son karar sahibinin, maalesef gücüne dayalı olarak, sermaye kesimi olduğu yadsınamaz. Bu nedenle, emekçilerin siyasal katılımı, devlet üzerinden sermaye kesiminden ilave haklar alacağı görüşü doğru ve geçerli olarak kabul edilemez.

Sosyal hakları, üretim alanına girme ve çalışma özgürlüğü olarak öne sürmek, özellikle günümüzde geçerli sermaye-yoğun holdingleşme ve küreselleşme koşullarında sadece emek için değil, küçük ve orta-boy sermaye için dahi geçerli görülemez. Özellikle bu sorunu tarihsel süreçte irdelediğimizde, sermayeler arasındaki rekabet ve bunun sonucunda ortaya çıkan sermaye temerküzü kapitalizmin derin krizini yaratırken, aynı anda da emeğin ve küçük sermayenin özgürce üretime girme alanlarını kapatmaktadır. Dolayısıyla, salt yasalara böylesi uygulanamaz bir madde koymak, sistemin işleyişini toplumsal algılamadan kaçırmaktan fazla bir şey ifade etmemektedir. Kapitalizmin krizlerle yol aldığı ve böylece yeniden yapılandığı her dönemde, sermaye dönüşümü yapılırken emekçiler açısından üretim alanı kapanmakta ve/veya ağır sömürü koşulları devreye sokulmaktadır. Bu süreçte toplu sözleşme yapma ve grev hakkının yaşama geçirilmesi, reel yaşamda da net olarak görüldüğü gibi, tümü ile olanaksızlaşmaktadır. Doğal olarak, emek açısından böylesi olası sonuçlar salt sermayenin güçlü olmasının değil, ama aynı zamanda, emeğin de parçalanmış, örgütsüzleşmiş ve yaşam savaşı içinde birbirine rakip konuma getirilmiş olmasının da doğal bir sonucudur.

Sosyal hakların bir başka veçhesini de; biyolojik varlığın emeğe dönüştürülmesi, yani emeğin üretilmesi işlemi anlamındaki eğitim hizmetleri ile, emek-yoğun üretimin geçerli olduğu, bir zamanların “*tam istihdam*” varsayımı altında emeğin üretimde tutulması amacıyla oluşturulmuş sağlık hizmetleri oluşturmaktadır. Eğitim ve sağlık hizmetleri genellikle toplumda sosyal adaleti sağlamaya, gelir dağılımını düzeltmeye ve bireylere fırsat eşitliği oluşturmaya yönelik harcamalar olarak görülürse de, söz konusu hizmetlerin zaman içinde örgütlenme ve finansman modellerine baktığımızda, bunların ne denli sermaye kesimine hizmete yönelik olduğunu görürüz. Gerçekten de; eğitim hizmeti emeğin yeniden üretim maliyetini toplumsallaştırarak, sağlık hizmeti de emeğin üretimden kopmasını engelleyerek ve/veya ağır iş risklerini sermayeden soyutlayarak sermaye birikimine katkı yapan harcamalardır. Bu harcamaların kamusal finansmanı ise, söz konusu maliyetlerin toplumsallaştırılarak, sermayeye görece ucuz girdi sağlanması

anlamına gelmektedir (O'Connor, 1973). Sağlık hizmetlerinin artırılması toplumsal yararı artırırken, aynı anda toplam yararın dağılımını da daha adaletli konuma getirebilir. Oysa, eğitim hizmetlerinin artırılması, veri sermaye yatırımı koşulu altında, ücretler üzerinde baskı oluşturarak, kaliteli emekçinin sermayeye yaptığı katkıyı artırırken, göreceli ücret gerilemesi nedeniyle emek aleyhine gelir dağılımını olumsuz etkileyebilir.

Sağlık harcamalarında çelişkili bir durum söz konusudur. Sağlık alanında yapılan kamu harcamalarından hastalar olduğu kadar, hizmetin sunulmasında kullanılan alet, ilaç vb gibi sağlık malzemesi sunucuları da yarar sağlamaktadır. Bu koşullarda kamusal sağlık harcamaları konusunda siyasal karar zıt yöndeki çıkar sahiplerinin baskısı altında şekillenmektedir. Sağlık alet ve malzemesi sunanlar, hizmetin maliyetini paylaşan yaygın kitle karşısında az sayıda fakat organize olduğundan sağlık harcamalarının bileşim ve miktarında ciddi söz sahibi olmaktadır. Başka bir deyişle, sosyal politika olarak, sağlık hizmetlerinin finansmanının ağırlıklı olarak kamu sektöründe yürütülmesinin asıl nedeni, halkın sağlığı konusunda siyasilerce duyulan endişe olmayıp, sağlık malzemesi sunan büyük şirketlerden gelen yoğun baskıdır.

Yeni Dünya Düzeni çerçevesinde sağlık ve eğitim hizmetlerinin özelleştirilmeleri, doğrudan kâr amacına yönelik olduğu kadar, ideolojik amaca da hizmet etmektedir. Diğer bir deyişle, sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesinde maddi kâr gayesi ön plana çıkarken, eğitim hizmetinin özelleştirilmesinde ise ideolojik çıkar gözetilmektedir. Ancak, özellikle sağlık alanında günümüzde dayatılan politika, sunumun kamusal, üretimin ise özel olmasıdır. Böyle bir planlamayı sosyal devlet ve sermaye kesiminin amaçları açısından irdeleyebilmemiz için iki kesimin işleyiş dinamiklerine göz atmamız gerekmektedir. İşleyiş dinamikleri ve oluşturdukları sonuçlar itibarıyla iki kesim arasında şöyle bir fark vardır: Kamu kesiminde üretim faktörleri arasında müteşebbis olmadığından, bütçeye yansıtılan maliyet içinde kâr payı yoktur. Buna mukabil, özel kesimde kamu kesiminde geçerli faktör paylarına ilaveten bir de kâr payı vardır. Bu farkı göz önünde tutarak, hizmetin niteliğini ve niceliğini değiştirmeden bir kamu hastanesinin özelleştirilmesi sonucunda, ünite ürün başına maliyet içinde müteşebbisin kâr payı da dahil olacağından, tüketiciye yansıtılacak fiyatın yükseleceğini ileri sürebiliriz. Eğer bu hizmet özel üretim kamusal sunum formülü ile sunuluyorsa, bu durumda da bütçeye yansıtılacak maliyet yükselmiş olacaktır. Bunun anlamı, özelleştirme sonucunda bütçe yükünün artacağıdır. Sermaye açısından baktığımızda ise, kriz yaşayan sermayeye Yeni Dünya Düzeni ve özelleştirme politikaları sonucunda yeni faaliyet ve kâr alanları açılmış olmaktadır.

Eğitim alanı ise, denetimli olarak toplumsal ideolojinin oluşturulup toplum bireylerine “*bilimsel faaliyet*” görüntüsü altında verilmesini amaçlamaktadır. Üretim aşamasında yoğun olarak eğitilmiş kitlelere gereksinim kalmadığı günümüz koşullarında eğitim hizmetlerinin özelleştirilmesi ile bir yandan eğitici kadronun denetlenmesine, diğer yandan da eğitim taleplerinin denetlenmesi yoluna gidilerek, toplumsal ideolojinin üretilmesinde ve toplumsal düzeyde yaygınlaştırılmasında suhulet ile ilerlenmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Vakıf üniversitelerinde öğretim kadrosunun sözleşmeli olması yanında, okul ücretlerinin (harçların) yüksek tutulması da hizmet talep edenlerin toplumsal ideolojinin oluşumunda başat sınıf kesiminden gelmesini sağlamaktadır. Böylece, eğitime girişte yoğun sınıfsal çatışmalar yaşanmadığı gibi, eğitim hizmetinin toplumun geneline ne denli hizmete yönelik olduğu ya da olmadığı da öğrenciler tarafından algılanmamaktadır. Eğitim hizmeti, bu niteliği ile, başlangıç kademelerde prototip vatandaş üretim işlevini görürken, ileri düzeylerde de sisteme uyumlu yönetici ve üst düzey emek üretmektedir.

Eğitim ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmeleri sadece hizmet maliyetini artırmakla kalmamakta, aynı zamanda, söz konusu hizmetlere olan potansiyel talep karşısında kamu kesiminde potansiyel sunumun da kısılmasına neden olmaktadır. Neticede, özelleştirilmiş alanlarda istihdam edilen eleman sayısı arttıkça, kamusal alandaki eleman sayısı azalmakta ve kamu kesiminde eleman başına hizmet talep eden sayısı artarak kamu kesiminde nitelik erimesine yol açmaktadır.

Sosyal hakların bir bölümünü de emeklilik konusu oluşturmaktadır. Emeklilik hakkının oluşması ve bu haktan yararlanma koşullarına, alanım olmadığından dolayı girmeden, söz konusu alanın kamusal ve özel olarak sunulmasının refah devleti bağlamındaki yerine ve önemine değinmekle yetineceğim. Emeklilik hakkı ya da işsizlik sigortası hakkı, ilgili dönemlerin ulusal gelirinden emeklilik hakkı kazanmış bireylere kaynak aktarımı anlamına gelir. Bu operasyon, bir yandan ulusal gelirden pay almayı gerektirir ve ifade ederken, diğer yandan da ulus devlet sınırları içinde piyasa genişlemesi yaratarak, üretimin önünü açabilir. Zıt yöndeki bu etkiler emeklilik sisteminin oluşturulması kadar, kısıtlanması politikasını da devreye sokar. Nitekim, ileri sanayi ülkelerindeki ileri düzey emeklilik sistemi ve Türkiye’de 1961 Anayasası ile getirilmiş görece ileri düzeyde sosyal politika önlemleri yanında, kapitalizmin krize girdiği günümüz koşullarında söz konusu politikalarda kısıntıya gidilmesi de, zıt yöndeki etkileri açıkça ortaya koymaktadır.

Emeklilik ya da işsizlik fon yönetiminin kamu kesiminde veya özel kesimde olması ciddi farklılıklar oluşturur. Şöyle ki, her iki fon yönetiminde de, kamu kesimi emanet sistemi ile çalıştığından dolayı, birim hizmet

maliyeti özel kesimden daha düşük olur. Bunun da ötesinde, son krizde de açıkça görüldüğü üzere, özel kesimde yönetilen fonlar önemli ölçüde risk taşıdıkları halde, kamu kesiminde böylesi risk söz konusu değildir ya da özel kesime göre çok daha hafiftir.

GENEL YORUM VE SONUÇLAR

Sosyal devletin özünü oluşturan sosyal haklar olarak algıladığımız olgu, özünde, kapitalist devletin insani duyguları sonucunda değil, sisteme başat sermaye güçlerin çıkarı gereği oluşturulmuştur. Sisteme başat sermaye kesimi, kısmen emekçileri soğurtmak, kısmen dünyada yükselen sosyalizme karşı kalkan oluşturmak, kısmen de kendi piyasasını genişletmek amaçları ile sosyal politikaların geliştirilmesinde önyak olmuş ve bu amaca kaynak tahsis edilmesine izin vermiştir. Sermaye kesiminin sosyal amaca tahsis ettiği kaynak, aslında emekten aldığı sömürünün ancak bir bölümüdür. Bu açıdan bakıldığında, sosyal haklar çerçevesinde emeğin kazanımı olarak sözü edilen pay da, aslında emeğin sermayeye bıraktığı sömürünün ancak bir bölümüdür. Üstelik de, söz konusu pay üzerinde her zaman sermaye kesiminin hâkimiyeti oluşmuştur ve sermayenin sıkıştığı her dönemde bu payın daraltılmasında da bir beis görülmemiştir.

Bir bireyin veya emekçinin en temel sosyal hakkı olarak çalışma özgürlüğü, sistemin işleyişi bağlamında sermaye kesiminin “işveren” sıfatını ihraz emesiyle ortadan kalkmış, bu konuda yetki sermaye kesimine devredilmiş olmaktadır. Emeğini satmak durumunda olan emekçi, ancak sermayenin talebi ile bir işe kavuşabilir. Kaldı ki, kapitalizmin işleyiş kuralı gereği, emekçinin her işe girişi sermaye birikimine katkı yaparak, gelecek dönemlerde emeğin yerini makinenin almasına yol açar. Başka bir deyişle, belirli dönemdeki istihdam potansiyeli, gelecek dönemlerde işsizlik potansiyeli anlamına gelmektedir. Yaratılan ulusal değerın tasarrufu üzerinde sermayenin söz sahibi olması, emekçinin çalışma özgürlüğünü elinden almakta ve bu alandaki hakkını ortadan kaldırmaktadır. Kapitalist müellifler sermaye kesiminin söz konusu hâkimiyetini perdeyerek sistemi aklamaya çalışmışlardır. Örneğin, “Marshall’a göre Marx haklıdır: kapitalizm toplumu böler ve kutuplaştırır. Bu nedenle kapitalist bir toplumun sürdürülmesi çok zordur. Fakat kapitalizm pratikte devletin kurduğu düzen(!) içinde gelişir; devletin sınıflaşmayı harekete geçireceği bir araç vardır, o da siyasal olarak verebileceği ‘statü’dür. Yani devletin yurttaşları toplumda sadece sınıfsal konumları ile bulunmazlar; böyle olsaydı toplum dağılırdı, onlar aynı zamanda yurttaş olarak kendilerini belli koşulları ortak olarak yaşayan kişiler şeklinde görürler” (Buğra & Keyder, 2006; s. 11). Marshall’ın İkinci Paylaşım Savaşı bitiminde belirtmiş olduğu bu görüş, kapitalizmin genetik yapısı gereği iş-

leyişini ve giderek azgınlaşan günümüzün güçlerini toplum gözünden kaçırma çabasından öteye gitmemektedir. Yukarıda açıklandığı üzere, sermayenin giderek yükselen hâkimiyeti karşısında emekçinin giderek zayıflayan ve çözülen gücü, bu iki kesimin kendilerini “*belli koşullar altında ortak olarak yaşayan kişiler şeklinde*” görmelerini engellemektedir.

Çalışma özgürlüğü ve hakkı elinden alınmış olan emekçilerin işsizlik sigortası kapsamında yoksulluk çekmelerinin önlenmesi de, yine ulusal üretimden kaynak çekme anlamına geldiğinden, son kertede, sermayenin söz hakkına takılmaktadır. Toplumsal görüşten yoksun kapitalizm, her kriz döneminde daha da hırçınlaşarak, en uç halde bireyciliği savunmayı demokrasi ve özgürlük olarak toplumlara propaganda etmekte ve bunda da başarı sağlamaktadır. Zaten farklı çıkarları olan sınıfların ortak siyasal ortamda tutulması, Marshall’ı haklı çıkarırcasına, başat ideolojinin üretilmesi ve topluma yaygınlaştırılması ile olası olmaktadır (Larrain, 1993; s. 280-3).

En temel sosyal hak olarak görülen ve bireye fırsat eşitliği sağladığı, hatta iş olanakları sunduğu ileri sürülen eğitim ve sağlık alanlarına geldiğimizde, maalesef, bu alanların da başat sermaye kesimi tarafından tutulduğunu ve kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirildiğini görmekteyiz. Ulus-devlet modeli içinde vatandaş oluşturma ve emek üretim alanı olarak algılanan eğitim, sermaye kesimi tarafından sistemin üstyapı kurumu haline getirilerek, bireyleri teknik olarak donanım sahibi yaparken, aynı zamanda onları sistemin işleyişine psikolojik olarak uygun kişilikler konumuna da sokmaktadır. Çağdaş eğitim sistemi ile özgür ve eleştirel birey yetiştirme yerine, sermayeye teknik olarak hizmet sunacak “*formatlanmış robotlar*”ın üretilmesi hedeflenmektedir. Bununla da yetinilmeyerek, sermaye kesimi robot yetiştirme maliyetinden masun tutulmaya çalışılmaktadır.

Benzer şekilde, emeğin üretimden uzak kalmaması ve/veya iş risklerinin sermayeden alınabilmesi için üretilen sağlık hizmetleri de, özünde sermaye çıkarı doğrultusunda planlanmakta ve finanse edilmektedir. Üretimin özel, sunumun kamusal yapılması, kamu kesiminden özel sermayeye kaynak aktarımı anlamına gelmektedir. Böylece sağlık alanındaki sermaye kesimi, toplumca karşılanan maliyetten önemli bir miktarda kâr elde etmiş olmaktadır.

Genel görüntüsü ile sosyal haklar, gerçek anlamda bir hak olmayıp, çeşitli nedenlerle sermaye tarafından tasarlanan ve kaynak tahsis edilen bir tür kapitalizm kalkanıdır. Nitekim, sosyalizmin zayıfladığı ve üretimin ağırlıklı olarak sermaye-yoğun tarzda yapıldığı ve emek örgütlülüğünün çözüldüğü günümüz koşullarında sosyal haklar eritilmeye çalışılmaktadır. Zira, günümüz koşullarında sermaye giderek güç kazanmış ve tüm yerküreyi gerek üretim gerekse tüketim alanı olarak açmış, emek ise çözülmüş ve güçsüzleşmiştir. Bu durumda; sosyalizm korkusunun hiç değilse şimdilik

ortadan kalktığı, emekçilerin çözüldüğü ve mücadele gücünü kaybettiği ve sermayenin tüm yerküreyi piyasa olarak hizmetine açtığı bir dönemde sosyal hakların zayıflatılması ve sermayenin yaratılan değerden bu amaca kaynak tahsis etmemesi fevkalade acıdır, ama kapitalizmin sistem dinamikleri açısından bir o kadar da doğaldır.

Aynı yaklaşımla, sosyal demokrasi politikalarının da, ki içinde sosyal haklar barındırılır, zayıflamasını doğal olarak karşılamak ve bu olumsuz gelişmeyi programsızlık ve/veya lidersizlik sorunu olarak görmemek gerekir. Frankfurt Okulu geleneği içinde zayıflatılmış ve özünü yitirmiş olan sosyal demokrasi programı da, bir zamanlar sosyalizme karşı kapitalist kalkan olarak işlev görmüşken, artık bu işlevini yitirmiş bulunmaktadır. Ancak, bilinç düzeyi çok yüksek ve proleter geleneği ileri olan merkez kapitalist ekonomilerde, çevreden aktarılan kaynaklarla, sosyal demokrasi geleneği, zayıflıyor olmakla beraber, gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksektir ve sürdürülmeye de gayret edilmektedir (Ferrera, 2006 ve Standing, 2006).

Sosyal haklar konusunun ekonomik açıdan irdelenmesi iki konunun aydınlığa kavuşturulmasını gerektirmektedir. Bunlardan birincisi, söz konusu hakların ne derecede gerçek anlamda kazanım olduğu; sözü edilen kazanımların emekçilerin ya da genel halkın yarar hanesine mi, yoksa sermayenin yarar hanesine mi yazılacağıdır! İkinci konu ise, sosyal hak olarak ele aldığımız çok temel hizmet alanlarının yüzeysel görüntülerinden kurtulup, derindeki oluşum modeli ve amaçsal anlamlarına bakmamız gerekmektedir. Eğitim hizmetinde çok net olarak görülebildiği gibi, sosyal hak diye bilinen bir hizmet alanı pekâlâ sistemin üstyapı kurumu olarak şekillendirilerek, sisteme ve sermayeye hizmete yönelik faaliyette bulunabilmektedir.

Sosyal haklar konusunda ekonomik açıdan kesinlikle irdelenmesi gereken çok temel bir konu da, sermaye karşıtı kesimlerin söz konusu haklardan yararlanmasında devlet ve yasaların fazla bir güç ifade etmediğidir. Zira, sosyal hakların kullanılması kaynak gerektirdiğinden, kapitalist devletler de mülkten yoksun olduğundan, bu alana kaynak tahsisi için sermaye kesiminin ekonomi-politik onayının alınması gerekmektedir. Sermaye kesimi ile diğer kesimler arasındaki güç dengeleri ya da dengesizliği sosyal haklar alanının genişliğini ortaya koyar. Bu nedenle, sosyal haklar olgusunu ve kavramını kapitalist sistemde savunmak, sermayenin gücünü yadsımak ve sonuçsuz bir mücadeleye girişmek anlamına gelir. Bu alanda kısa dönemde kesinlikle sosyal hakları savunmak ve bu alanı genişletme yönünde politikalar üretmek kaçınılmaz olmakla beraber, sosyal haklar alanını bir mücadele alanı olmaktan çıkartıp, ortak yararlanma alanı haline ge-

tirebilmek için asıl ve uzun dönemli mücadele sisteme yönelik olmalıdır. Zira, sosyal haklar alanını bir mücadele ve sosyal dengelerle oluşturulan alan olarak görmek, güç dengesizliğini ve bu dengesizlik sonucunda ortaya çıkabilecek olumsuz sonucu da peşinen kabul etmek demektir. Böylesi bir yola girmeden net sonuca ulaşabilmek için üretim ve yaratılan ulusal değer üzerinde toplumsal hâkimiyet ve karar oluşturarak, sosyal haklar alanını göstermelik olmaktan çıkarmak gerekmektedir. Kısa dönemli mücadelenin sistem içi olmasına karşın, uzun dönemli mücadelenin sisteme yönelik olması kaçınılmazdır.

Kaynakça

- Buğra, Ayşe&Çağlar Keyder: *Sosyal Politika Yazıları*, İletişim, İstanbul, 2006.
- Collins, Denis: *Marx'ı Anlamak*, (çev: I. Ergüden), Versus, İstanbul, 2006.
- Esping-Andersen, Gosta: "Altın Çağ Sonrası? Küresel Bir Ekonomide Refah Devleti İkilemi", *Sosyal Politika Yazıları* (der. A. Buğra&Ç. Keyder), İletişim, İstanbul, 2006, 53-100.
- Ferrera, Maurizio: "Sosyal Avrupa'da 'Güney Avrupa Refah Modeli'", *Sosyal Politika Yazıları* (der. A. Buğra ve Ç. Keyder), İletişim, İstanbul, 2006, 195-230.
- Kabaoğlu, İbrahim Ö.: "*İnsan Hakları*", *Çağdaş Toplum Değerleri*, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği, İstanbul, 1997, 13-44.
- Larraín, Jorge: "İdeoloji", *Marksist Düşünce Sözlüğü*, (çev. M. Küçük), İletişim, İstanbul, 1993, 280-283.
- O'Connor, James: *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York, 1973.
- Standing, Guy: "Sosyal Güvenlik Ağları Çılgınlığı: Temel Gelir Avrupa'da Neden Gereklidir", *Sosyal Politika Yazıları* (der. A. Buğra ve Ç. Keyder), İletişim, İstanbul, 2006, 333-374.
- Wolf, Richard D. & S.A. Resnick: *Economics: Marxian Versus Neoclassical*, The John Hopkins University Press, Baltimore, 1988.

İSLAM EKONOMİSİ DOKTRİNİ SAVI¹

GİRİŞ

Toplumlardaki ekonomik ilişkilerin temelini oluşturan üretim ve tüketim faaliyetleri, günümüzde hâkim iki ayrı ekonomik sistem çerçevesinde yürütülmektedir. Bunlar, kapitalizm ve kolektivizmdir. Ancak bu iki sistem hemen hiçbir ülkede saf hali ile bulunmamakta; her bir ülkede bir sistemin öğeleri hâkim olmakta ve bu hâkim öğeye göre sistem belirlenmektedir. Batı ekonomilerinde hâkim doku kapitalist sistem tarafından belirlenirken, eski Sovyetler’de, Çin’de ve Küba ile eski Doğu Avrupa ülkelerinde hâkim doku kolektivist sistem tarafından belirlenmiş idi.

Çoğu ülkelerde hâkim doku bir sistem tarafından belirlenmiş olduğu halde, çoğu zaman diğer sistemin unsurları da geçerli olmaktadır. Kapitalizmin hâkim olduğu bazı ülkelerde planlama ve bazı üretim araçlarında kamu mülkiyeti söz konusu olabilmektedir. Buna karşılık, kolektivist sistemin hâkim olduğu ekonomilerin bazı işkollarında ise, özel mülkiyet geçerli olabilmektedir.

Görülüyor ki, “*iktisadi sistem*” kavramının açıklanmasında temel kriter, sermaye niteliğindeki üretim araçlarının mülkiyet biçimidir. Sermaye mülkiyetinin özel kişi ve kurumlarda olması halinde kapitalist sistem oluşmaktadır. Buna karşılık kolektivist sistemde ise, sermaye mülkiyeti, toplum adına kamu kesiminde ya da onun ifadesi olan devlettedir. Sermaye mülkiyetinin böylece farklı mülkiyet biçimine göre, hem sistemlerin kurumsal yapıları oluşur hem de bireysel davranış biçimleri şekillenmeye başlar. Sermaye mülkiyet biçimi dışında, dinsel esaslara göre şekillenen bir ekonomik sistem yoktur. Bir Budist ekonomisi ya da Hıristiyan ekonomisi olmadığı gibi, İslam ekonomisi de söz konusu değildir.

Ekonomik sistemler, mutlak kurumlar olmayıp, toplumlardaki üretim güçlerinin gelişmesine ve sermaye olgusunun oluşumuna bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Örneğin, ilk çağlardaki toplumlar ne kapitalist ne de ko-

1 “İktisat” Dergisi, İFMC, 1994.

lektivist idi. Sermayenin oluşmadığı, üretimin emek ve tabiat faktörlerine bağlı olarak gerçekleştirildiği dönemlerde bugünkü anlamda hiçbir sistemden söz edilemez. Ne zaman ki, ticaret döneminin sonlarına doğru, sermaye birikimi ortaya çıktı, diğer bir ifade ile sermaye-emek ayrışımı gerçekleşti, ekonomik sistemler de tarih sahnesine çıktı. Toplumların belirli sistem aşamalarından geçeceği yönündeki katı görüşe saplanmadan da açıkça şu ifade edilebilir ki, ekonomik sistemler havada oksijenin varlığı ya da yerçekimi gibi, mutlak olgular değildir.

Ekonomik sistemler şekillenirken üretim ve tüketim koşul ve kurumları da oluşmaktadır. Piyasa yapısı, kaynak dağılımı, gelir dağılımı ve devletin rolü her iki sistemde farklı şekilde oluşmaktadır.

Her iki sistem de, hiç kuşkusuz insan faktörüne dayalı olduğu halde, bireylerde farklı dürtüler oluşturmaktadır. Kapitalist sistem, bireysel girişim ve risk taşıma gibi temel nedenlere bağlı olarak bireyin dikkatini toplumdan çok kendisine çevirmektedir. Burada birey her girişiminde bireysel çıkarını ön plana çıkartmaktadır. Toplumun çıkarının düşünüldüğü gibi algılanan durumlarda dahi birey, aslında yine uzun-dönemli kendi çıkarını düşünmektedir. Buna karşılık, kolektivist sistem bireysel girişim ve risk taşıma faktörlerine yer vermediğinden, bireyi kapitalist sistemden daha farklı dürtüler.

SİSTEMLERİN İŞLEYİŞİ

Ekonomik sistemler, toplumlarda ekonomik olayları düzenlerken, kaynak ve gelir dağılımının şekillenmesine neden olmaktadır. Bu nedenle, her iki sistemde de önce kaynak dağılımını, daha sonra da gelir dağılımını ele alıp incelemek gerekmektedir.

Kapitalist sistemde, bir yandan üreticiler kâr dürtüsü ile diğer yandan da tüketiciler ihtiyaçlarını giderme ve yarar sağlama dürtüsü ile hareket ederek, toplumda neyin üretilceğini, yani kaynak dağılımını gerçekleştirir. Tüketici tercihleri ile üretici maliyet koşulları piyasada karşılaşarak, üretimin miktar ve fiyatını belirler. Piyasanın rekabetçi olduğu koşulda, piyasa fiyatları bir yandan malların nispi kıtlık derecesini, diğer yandan da tercihlerin şiddet derecesini yansıtarak, toplumda istenen malların üretilmesi için en sağlıklı sinyali oluşturur. Üretici ve tüketiciler davranışlarını bu sinyale göre belirler ve böylece kaynak dağılımı sağlanır.

Kapitalist sistemde gelir dağılımı esas olarak faktör piyasasında oluşan fiyatlarla sağlanır. Sistem tarafından kabul edilen üretim faktörleri sahiplerinin, böylece topluma yaptıkları katkı oranında pay almış olduğu ileri sürülür. Doğal olarak bu sonuç, faktör piyasalarında da rekabetin olduğu koşulda geçerlidir.

Kapitalist sistemde devletin temel görevi kamu hizmeti üretmektir. Bunun yanında, sosyal güvenlik önlemlerinin oluşturulması ve gerektiğinde ekonominin özel kesimini de düzenlemek kamu kesiminin görevleri arasındadır.

Kolektivist sistemde ise, üretim araçları devletin mülkiyeti altında olduğu için, özel girişimciler yerine kamu girişimi yer alır. Ekonomi tümü ile planlanır ve üretim ona göre gerçekleştirilir. Bu sistemde bireyler sadece tüketici rolü üstlenir, üretim kararları devlete aittir.

Planlamanın hâkim olduğu kolektivist sistemde kaynak ve gelir dağılımında piyasa mekanizmasının rolü çok ufaktır. Hemen tüm üretim araçlarına sahip olan devlet, planlama ile hem kaynak hem de gelir dağılımında hâkim rol oynar.

Sermaye mülkiyeti biçimine bağlı olarak iki sistemde farklı kurumlar oluşmuştur. Örneğin, kapitalist sistemde tasarruf sahipleri ile yatırımcılar farklı olduğundan, faiz kurumu oluşmuştur. Paranın fiyatı olarak bilinen faiz, aslında zamanlararası tercih göstergesidir. Kapitalist sistemde girift finansal kurumlar ve bankalar etkilidirler. Borsa, tasarruf sahiplerinin, kıymetli kâğıt alışverişinde bulunduğu piyasalardır. Vergi ve harcama sistemleri de yine her iki sistemde ciddi farklılıklar gösterir. Kapitalist sistemde dolaysız vergiler daha hâkim iken, kolektivist sistemde dolaylı vergiler ağırlıklı konumdadır. Devletin ekonomik ve sosyal işlevleri de her iki sisteme göre şekillenir. Sistemlerin tercihleri farklı konularda olduğu için, doğal olarak ortaya çıkan sonuçlar da farklı olur.

Her iki sistemin işleyişi de bireylerin ahlaki sınırlar içinde ekonomik davranışlarda bulunduğu varsayımına dayanır. Kapitalist sistemde tüketiciler ihtiyaçlarını tatmine yönelik yarar en çoklaştırmaya, üreticiler de üretim faaliyetleri ile kâr en çoklaştırmaya giderken ahlak dışı bir davranış içinde görülmezler. Piyasa süreçleri çalışırken topluma verilen bilgilerin doğru ve gerçek olduğu, sistematik davranış bozukluğu bulunmadığı kabul edilmektedir. Hatta, sistemin verdiği sinyaller doğrultusunda davranmayan bireylerin sadece kendi çıkarları aleyhine değil, toplumun çıkarları aleyhine de davrandıkları ileri sürülmektedir. Bu davranış normu ise, bireysel çıkarıcılık ve yarar ilkesi olarak tanımlanır.

Klasik iktisadın babası olarak anılan Adam Smith, temel iktisat kitabının basımından 17 yıl önce ahlak üzerine bir kitap yazmıştır. “*Ahlak felsefesi profesörü ve klasik iktisat biliminin kurucusu olan Smith şizofrenik bir davranışta bulunmadı.*” (Sen, 1987, s. 28). Klasik iktisadın çağımızdaki gelişimi, üretim güçlerinin bu denli geliştiği bir dönemde, Smith’in temel kitabında açıkladıkları ve savunduğu fikirlerle bir paralellik göstermemektedir. Günümüzde teorik alanda gözlemlenen bunalım

(Sen, 1987. f.z) ve toplumların ve bireylerin davranış biçimlerinin dejene-re olduğu yönündeki savlar (Mannan, 1972, s. 55), özünde teori ile pra-tiğin zamanla birbirinden ayrışarak uzaklaştığını ortaya koymaktadır. Kapitalist sistemin bireyde yarattığı, giderek yükselen ve doymak bilme-yen kazanma hırsı, başlangıçta teorisinin değil, fakat uygulama koşullarının bir sonucudur. Günümüzdeki kapitalist uygulama ne Smith, ne Mill, ne Ricardo ne de diğer teorisyenlerin ürünüdür. Bu uygulama, uygulanan sis-temin ürünüdür. İnsanın toplumla ve doğa ile ilişkisini oluşturan temel doku, uygulanan ekonomik sistemin ürünüdür.

Sistem, kendi güvencesine yönelik olarak bazı ıslah önlemleri de geliştiri-miştir. Piyasanın monopolleşmesi karşısında anti-tröst yasaların çıkartıl-ması, sistemin yarattığı sorunları hafifletebilmek için refah devleti oluşturu-lması, gelir dağılımı bozukluklarına kısmi çözüm getirilmesi, bu konuda verilebilecek çok genel örneklerdir.

Monopol, hem gelir ve kaynak dağılımını bozar hem de teknolojik ge-lişmeyi engeller. Bu nedenle, özellikle de Soğuk Savaş döneminde, ulusla-rarası rekabette avantajlı çıkabilmek için monopoller ulusal düzeyde en-gellenmeye çalışılmıştır. Ulusal ekonomik gücü tehlikeye attığı için ulusal düzeyde önlenmeye çalışılan monopolist yapılanma, uluslararası düzey-de aynı engelle karşılaşmamıştır. Çünkü, uluslararası tekelleşme, bu tür kararlarda etkili olabilecek merkezlere, diğer ekonomiler aleyhine yarar sağlamaktadır.

Kapitalist sistem bünyesinde refah devleti kavramının oluşturulması ve bu yönde uygulamanın geliştirilmesi, yine sistemi kurtarma ve sistemden yarar sağlayanların çıkarlarını korumak anlamına gelmektedir. Zira bu yöntemle sistem yumuşatılmakta ve meşrulaştırılmaktadır. Olay burada da bitmemekte, fakat sosyal devlet politikası uygulamaları ile piyasa genişle-tilerek, sistemin işleyiş tikanıklıkları da giderilmektedir. Sonuçta yine, sis-temin hâkim unsuru olan sermaye kazanmaktadır.

Kapitalist sistemin ortaya çıkardığı gelir dağılımı, toplumun kabul etme-yeceği ve sistemi tehlikeye sokabilecek boyutlarda bozuktur. Yeniden gelir dağılımı oluşturarak dağılım çarpıklıklarını gidermek için geliştirilmiş olan politikaların temelinde şöyle bir görüş yatmaktadır: bir bireyin refah fonk-siyonu sadece kendi kaynakları ve tüketiminin değil, fakat toplumdaki di-ğer bireylerin tüketiminin de sonucunu yansıtmaktadır. Böylece, zengin bir bireyden fakir bir bireye aktarım yapılırken, zengin, ilk anda refah kaybına uğramakta, fakat fakir insanın belirli bir gelir düzeyine ulaşması ile refah düzeyini yükseltmektedir. Bu görüşe dayanılarak yeniden gelir dağılımı bir tür pareto-iyileştirici politika olarak ele alınmaktadır. Görülüyor ki, kapita-list sistem teorisi de zengin bireylerin fakirlerin durumu ile ilgilenmeleri ge-

rektiği görüşünü benimsemiştir. Ama böyle bir görüş ahlaki bir esastan yoksundur. Çünkü, ahlaki yaklaşım, soruna geçici bir rahatlama getirmekten daha ileri gider ve sistemi ya da eşitsiz gelir dağılımının nedenini sorgular.

Görülüyor ki, ekonominin temelinde hâkim olan üretim ilişkileri insanları bireyci ve çıkarıcı dürtülerle tetiklerken, sistemin koruyucu önlemlerini almaktan da geri kalmamaktadır. Bu tür önlemleri insancıl ve ahlaksal yaklaşımlarla açıklamak yerine, sistemin savunma mekanizmaları olarak görmek gerekmektedir. Zira, bilimsel ve ahlaksal bir yaklaşım, ortaya çıkan sorunları çözmek yerine, onları ortadan kaldırmaya yönelik bir yaklaşımı sergilemelidir. Örneğin, gelir dağılımı konusunda, ahlaki bir yaklaşım yeniden gelir dağılımı politikaları geliştirmek yerine, gelir dağılımı bozukluğu yaratmayacak bir sistem oluşturma çabaları içinde olmalıdır. Görülüyor ki, ekonomik üretim ilişkilerinin oluşturduğu düzen dayatması, ahlakın da önüne geçerek, tüm davranış biçimlerini şekillendirmektedir.

İSLAM EKONOMİSİ DOKTRİNİ SAVI

Bazı çevrelerce ekonomik politika ve uygulamalarda İslami esasların uygulanması ile tüm bugünkü zorluk ve sorunların aşılabacağı ileri sürülmektedir. İktisat literatürüne oldukça yabancı olan “İslam ekonomisi” iddiası (B. Essadr, 1978, Mannan, 1989, vb.) günümüzde hâkim olan hem kapitalist hem de kolektivist düzene karşı çıkarak, kendi sistemlerini oluşturma iddiası içinde görülmektedir. “Üretimden önce dağıtım” ve “üretilen servetin dağıtımı” biçimi de, ana hatları ile ikiye ayrılarak incelenen İslam ekonomisi sistemi (B. Essadr, 1978), fiyatlar, kâr ve faiz, bankacılık, devletin işlevleri ve mali sistem konularında İslami esaslara dayalı görüşler ileri sürmektedir. Bu görüşlerin temel nitelikleri şöylece ortaya konabilir:

- Bir kere, ileri sürüldüğü biçimi ile İslam ekonomi sisteminde, sınırlı da olsa özel mülkiyet benimsenmektedir. Mannan, kamu mülkiyeti ve planlamayı reddederek, bu konuda şunu ileri sürmektedir: “Bu tip bir planlama İslam’a ters düşer. Çünkü İslam özel mülkiyeti, kişisel serbestliği ve demokrasiyi önerir.” (Mannan, 1972, s. 446) Burada bahsedilen planlama, kapsayıcı planlamadır. Özel mülkiyetin sınırı, kamusal zarar olarak gösterilmektedir. Özel mülkiyete konu olabilecek varlıkların kamu yararına kullanılacağı esası belirtilmektedir.

Sermaye mülkiyet biçimine göre yapılan tasnife dayanılarak, ileri sürüldüğü şekli ile, İslam ekonomisi kapitalist bir nitelik taşımaktadır. Bu yönü ile, emek-sermaye çatışması ve gelir dağılımı sorunu halledilmemektedir.

- Faizin reddedildiği İslam ekonomisinde kâr ortaklığı önerilmektedir. Kapitalist sistem geçişi yapıldıktan, tasarruf sahipleri ile yatırımcılar bir-

birinden ayrıştırıldıktan sonra, faizi kabul etmemek tutarsız bir yaklaşım olmaktadır. Bu konuda İslam kaynaklarını lafzî yorumla ele almak yanlış olur. Çünkü, İslam'ın geldiği dönemde bugünkü anlamda sermaye ve ekonomik sistem yoktu. Nitekim, zaman içinde ekonomik sistemler şekillendikçe, ekonomik hayata hülle yolu ile faiz de girmiştir.

Faiz yerine önerilen kâr ortaklığı, aslında faizin bir başka görüntüsüdür. Bir defa böyle bir sistem fazla adil değildir, zira bu sistemde özellikle küçük tasarrufçular yönetimlerde az oya sahip oldukları halde, kendileri dışında oluşacak zararı da paylaşma durumunda olacaklardır. Ayrıca günümüzde uygulandığı biçimi ile kâr ortaklığına baktığımızda, böylece elde edilen gelirlerin piyasada geçerli faiz haddine yakın, hatta çoğu zaman buna eşit olduğu görülmektedir. Ayrıca, böylece belirlenen kâr payı, genelde, işletmelerin ortalama kâr hadlerinin de üzerinde oluşmaktadır.

- Üçüncü olarak, İslam ekonomisi sisteminin ileri sürüldüğü rekabetçi fiyat, sosyal dayanışma gibi ilkeler günümüzdeki sistemlerin de kâğıt üzerinde taşıdığı, pratikte de, sistemi kurtarma çabası ile kısmen oluşturmaya çalıştığı amaçlar arasında zaten bulunmaktadır. Kaldı ki, günümüzde İslam ülkelerinde gelir dağılımı sorunu da çözümlenmiş değildir.

Hiçbir ekonomik sistem, teorik düzeyde, monopolist yapıları ve gelir dağılımı bozukluklarını savunmamıştır ve savunamaz da. Ne var ki, bu sonuçlar sistemlerin işleyişleri sonucunda oluşmaktadır. Teorik yaklaşımların bu tür oluşumlara tepkisi ise, yukarıda da bahsedildiği gibi, sistemi sorgulamak yerine, yüzeysel düzeltici önlemler almak şeklinde gelişmiştir. Teorik iktisat alanında yapılan hata, İslam ekonomisi görüntüsü altında sürdürülecek işleyişte de devam edecektir. Zira piyasalar ve fiyatlar ve bunlara bağlı olarak oluşan gelir dağılımı, sistemsel yapılanmaların belirli koşullardaki sonuçlarıdır.

- İslam ekonomisi taraftarlarının tutarsız diğer bir yönü de, gününüzde hâkim çok karmaşık ve farklı boyuttaki ekonomilerde, İslam'ın başlangıç ya da ilk dönemlerinde geçerli olan mali sistemi önermeleridir. (Sıddıki, 1968). O dönemlerde uygulanan vergilerin matrahları bugün artık geçersiz olmuştur. Aynı şekilde, o dönemlerde uygulanan vergi oranları da bugünkü ekonomik boyutlar ve gereksinimler karşısında da çok yetersiz kalır.

SONUÇ

İktisat, temel süjesi birey olan ve sosyal alanda yer alan bir disiplindir. İhtiyaçlarını giderme çabası içinde olan birey, bir yandan doğa, diğer yandan da çevresindeki bireylerle ya da toplumla ilişki içine girer. Bu ilişkilerin niteliği mutlak olmayıp, zaman içinde değişmiş ve değişmektedir.

Ekonomik ilişkiler içinde gelişen birey-sistem etkileşiminde, hâkim eleman sistemidir. Diğer bir ifade ile, uygulanan ekonomik sistem, kendisi de mutlak olmamakla beraber, bireyin psikolojisi, algılaması ve davranışları üzerinde etkili olur. Örneğin, herkesin kendisini kurtarmasını öğütleyen kapitalist sistemde, enflasyonist bir dönemde servetini ve işlemlerini dövize dönüştüren birey, toplumuna karşı olumsuz bir davranışta bulunurken, sisteme göre rasyonel davranmış olur.

Sistemin bireyi etkileme gücü, bireyin soyut etik ve ahlak duygularını köreltecek boyuttur. Kaldı ki, çoğu halde, birey ahlaki kurallara aykırı olduğu bilincinde olsa dahi, kendisini ayakta tutabilmek için sisteme uygun bazı davranışlarda bulunabilir. Bu durumda birey, karaborsa fiyatını “ticaretin gereği olarak algılar, fakirlere karşı, sistemi sorgulamak yerine, zekât gibi aktarımlarda bulunmak yoluna giderek vicdanını rahatlatır, enflasyon karşısında döviz alarak kendini kurtarır, ama enflasyonu hızlandırır. Benzer şekilde, tasarruf sahibi de şu veya bu şekilde faiz ya da aynı şey olan kâr ortaklığı formülüne razı olur. Fabrikatör çok kazansa da, emekçiye piyasada oluşan ücreti öder. En önemlisi de, bir yatırımcı kendisine sermaye veren ortak görse de, tüm üretimini yapan ve asıl ortağı olan emekçiyi dışlar ve bunu yaparken de hiç rahatsız olmaz. Tüm bu işlemler böylece sürüp gider, üstelik birey bu eylemleri hiç farkında ve rahatsız olmadan gerçekleştirir. Bu eylemlerin fevkalade bilincinde olan bir birey dahi bundan farklı davranmaz, davranamaz. Zira aksi davranış sergileyen birey, sistem içinde ayakta kalamaz.

İktisadın bugünkü durumundan ve toplumların sağlık derecelerinden kimsenin memnun olmadığı her geçen gün biraz daha iyi anlaşılmaktadır. Bu olumsuz gidişin ahlaksal normların hâkim kılınması ile giderilebileceği düşünülmektedir. Ahlaksal normlar arasında hiç kuşkusuz, dinler de yer almaktadır.

Ahlaksal normları iki kategoride ele almak gerekmektedir. Bunlardan birincisini, bireysel düzeyde ve sistem içi ahlaksal normlar oluşturur. Ölçü ve tartının doğru yapılması, yalan söylenmemesi, hesapların doğru tutulması vb. gibi ahlaksal normlar sistemler tarafından da desteklenir, hatta bu hususlar yasalarla da çerçeveslenir.

İkinci ve daha üst düzeyli ahlak normları ise, çoğu zaman sistemle çatışabilir. Fakirliği sorgulamak gibi bir ahlak normu, çoğu zaman bireylerin ve toplumun gündeminde dahi yer almaz. Servet dağılımının çok çarpık olduğu bir toplumda, özel mülkiyetin özgürlük ve demokrasi getirmeyeceğini ileri sürmek ahlakı, sisteme ters düşeceği için çoğu zaman savunulmaz. Hatta Halife Hz. Ebubekir’in maaşlarda eşitlik ilkesini savunduğunu ve, “Bana, İslami kabul edilebilir önceliğe göre bir sıra yapmamı salık veriyorsunuz. Bunu ben de biliyorum, onun mükâfatını Allah öbür dünyada

verecektir, bizim şimdiki meselemiz, bir insanın geçimi ile ilgilidir, ben, bunda, eşitliği, ayrıcalığa tercih ediyorum.” (nakleden, Sıddıki, 1968, s. 200-201) savını ileri sürdüğünü dahi, sistem bireylere unutturur.

O zaman yapılması gereken, ahlaki normlar öğütlemek yerine, bu normlara en fazla uyan sistemi önermek ve bu sistem içinde bireysel ve toplumsal davranışları güçlendirmektir. Böyle bir yaklaşımda, insanı kullanan, gelir dağılımını çarpıtan, bireyleri giderek artan hırsla paraya kurban eden bir sistem, hiçbir şekilde öncelik kazanamaz. Buna karşılık, toplum ve diğer insanlar için, doğrudan kendi çıkarını düşünmeden çalışan insanları barındıracak, doğrudan kendine dönüşümü olmadığı gerekçesi ile atıl durmayan, tam tersine, daima yenilikler yaparak toplumu yararlandıran insan tipi oluşturmaya yönelik insan ögesine dayalı sistemin önceliği olmalıdır. Böyle bir sistem, tüm iddiaların aksine, Marksist sistemdir, çünkü ancak bu sistemde.

Ne kadar azsan
Yaşamını ne kadar az görkemli kurmuşsan,
O kadar çoksun demektir ve
Görkemsiz yaşamın da o denli büyüktür! (Fromm, 1992)

Kafamızda oluşturduğumuz ideal ahlak normlarını ileri sürerek, bu normlarla uyuşmayan bir sistem seçişi yapılması, sistem-içi ahlak normları gerçekleşiyor olsa bile, sistemsel davranışların, hem de kutsal bir çerçeve içine alarak meşrulaştırılması anlamına gelecektir. Dinsel kaynaklar ve çerçeveler doğal ve sosyal bilimler alanlarında uygulanmaya hazır ve detaylı kurallar oluşturmazlar. Bu kaynakların toplumsal kurallar biçimindeki esasları zaman içinde yoruma muhtaçtır. Zira bu tür kurallar, döneminin örf ve âdetleri ile uyum içinde olacağı gibi, örf ve âdetlerin değişmesi ile değişime uğrayacağı da kabul edilmektedir. (Santillana, 1952, s. 306). Nitekim bundan 13 yüzyıl önce gelmiş olan İslam dini, o toplumun ve o çağın ekonomik ilişkilerini düzenlemiştir. Sermayenin oluşmadığı bir çağda faizin yasaklanması, sanayinin kurulmadığı dönemde ticaretin yüceltilmesi çok doğaldır. Bu tür pratik hükümler, günümüze olduğu gibi değil, ancak yorumlanarak taşınabilir.

Diğer dinlerle birlikte İslam'ın ve ahlak öğelerinin tam bir ahenk içinde geliştirdiği ve hemen her zaman için geçerli olan ahlak ve davranış kuralları ise, günümüzde sistem seçişinde ancak birer yönlendirici olabilir. Böyle bir yönlendirici ailesine ters düşen bir sistem önermek hem özünde bu kurallara uymayan bir sistemi kutsamak, hem de ahlak normlarının çiğnenmesine göz yummak anlamına gelir. Böyle bir davranış ancak bazı çıkarları korumak için yapılabilir. Din müessesinin “*toplumsal afyon*”a dönüştürülmesi budur.

Herhangi bir dine dayalı bir ekonomik sistem olmamakla beraber, bir toplumda uygulanacak ekonomik sistemin dinî esaslara bağlanması ancak dine bağlı devlet sisteminde söz konusu olabilir. Böyle bir devlette ise, “Hukuk, ahlak, kanun, tahsil ve terbiye hatta ilim ve sanat bile dinî düşünce ve esaslara göre ayarlanır ve memleket mabetten idare edilir. Devlet ise, dinî müessese ve nizamın muhafazasına memur bir jandarma rolünde kalır. Bu surette yalnız ruhani hâkimiyeti değil, aynı zamanda cismani hâkimiyeti de emrinde tutan mabet, ister istemez taşkın bir taassuba kayar. Devlet kuvvetleri ile silahlanan ruhaniyet, memlekette başka din, fikir ve kanaatlere karşı bir müsaadesizlik yoluna sapar.” (Başgil, 1962, s. 162).

Eğer bireysel özgürlük, hakça bölüşüm vb. gibi talepler samimi ise, bunların çözümü yüzeysel değil, ciddi bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Bugünkü bilgilerimizle, teori ve tarihteki uygulamaya bakarak, aralarında önemli farklılıklar olmakla beraber, temelde iki ekonomik sistemin olduğunu biliyoruz. Her sistem kendi kurumsal yapısı içinde çalışır. Toplumlar, tarihsel ve toplumsal koşullar tahdidi altında, sistem seçimlerinde serbest olabilirler, ama aynı serbesti sisteme hâkim olmada söz konusu olamaz. Sistemlerin kendi dinamiği ve işleyiş kuralları vardır. Bu kuralları değiştirmek, sistem tercihinden çok daha zor ve olanak dışıdır.

Kaynakça

- Başgil, A. F.: *Din ve Lâiklik*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1962.
- B. Essadr, M.: *İslam Ekonomi Doktrini*, (Çev. R. Özdenören) Hicret Yayınları, İstanbul, 1978.
- De Santillana, D.: “Law and Society”, *The Legacy of Islam* (drl.: Sir Thomas Arnold-Alfred Guillaume), Oxford University Press, Londra, 1952, 283-310.
- Fromm, E.: *Marx’ın İnsan Anlayışı*, (Çev.:K.H. Ökten), Arıtan Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Mannan, M.A.: *İslam Ekonomisi Toplumunun Kuruluşu*, (Çev.: A. Seidoğlu) Fikir Yayınları, İstanbul, 1978.
- Mannan, M.A.: *İslam Ekonomisi*, (Çev.: B. Zengin-T. Ömeroğlu) Fikir Yayınları, İstanbul, 1972.
- Sen, A.: *On Ethics and Economics*, Basil Blackwell, New York, 1987.
- Siddiki, S.A.: *İslam Devletinde Mali Yapı*, Fikir Yayınları, İstanbul, 1968.

ANAYASAL İKTİSAT, ANAYASAL MALİYE¹

James M. Buchanan, Lord Keynes'e şiddetle karşı çıkan, demokrasinin işleyişinin seçilmiş iktidarların kararlarına bırakılmayarak, anayasalarla belirlenmiş kamu harcama ve gelir sistemi ile düzenlenmesi gerektiğini ileri süren, "kamusal seçiş" teorisinin kurucu babası olarak anılan ve 1986 yılı Nobel ödülü sahibi, Virginia Üniversitesi'nin ünlü iktisatçısıdır. Buchanan, seçilmiş siyasilerin elindeki para ve enflasyon oluşturma süreci ile ilgili tekel gücünün özgürlükçü toplum yönetimi açısından fevkalade önemli ve bir o kadar da riskli olduğu ve bu bağlamda, siyasilerce uygulamaya koyulan Keynesyen politikaların bütçe disiplini kuralının çiğnenmesine yol açarak, enflasyona zemin hazırladığı tezlerini ileri sürüp, söz konusu patolojilerin önlenmesi amacıyla "anayasal iktisat" görüşünü ortaya atan iktisatçıdır. Bu görüşlerini seçmen davranışları kadar, seçilmiş iktidarların da davranış kalıpları üzerinden geliştirmiş olan Buchanan, salt siyasal oy ve karar süreçleri ile siyasilerin davranış kalıplarının değiştirilmesinin söz konusu olamayacağı gibi, tam tersine, daha da şiddetlenebileceğini ileri sürerek, demokrasinin ve özgürlüklerin korunabilmesi amacıyla bu konuda anayasalara maddelerin koyulması gerektiğini savunmuştur. Buchanan bu görüşlerini, geliştirdiği ve çeşitli yayınları ile kamuoyuna yansıttığı "kamusal seçiş" ve "anayasal iktisat" teoremleri çerçevesinde açıklamıştır. Buchanan'a göre, anayasal çerçeve ile sınırlandırılmamış bir kamusal seçiş sisteminde, piyasa sürecinden farklı olarak, doğrudan halkın seçiş yapması yerine, halkın adına temsilcilerin seçiş yapıyor olması demokrasi görüşünün en zayıf halkasını oluşturmaktadır (Buchanan, 1991; x).

* * *

Tüm neoklasik maliye öğretisinde olduğu gibi, Buchanan'ın kamu kesiminin işleyişi bağlamında geliştirdiği demokrasi görüşü de piyasa felse-

1 Akdeniz Üniversitesi'nde 2010 yılında tertiplenmiş toplantıya sunulmuş tebliğ.

fesine dayanmaktadır. Bu görüşe göre, ekonomik ajanların her türlü karar süreçlerinde uymaları gereken kuralın piyasa mekanizması olduğu felsefesinden hareketle, kamu kesiminin işleyişinin de bu sürecin paralelinde işlemesi gerektiği savunulmaktadır. Kamu kesiminin işleyişinde de özel kesime analogik olarak, tüm toplumsal karar odaklarının siyasi kararlarda etkili ve söz sahibi olması demokrasi açısından kaçınılmazdır. Ancak, kamu kesiminin işleyişi, büyüklüğü ve hizmetlerin dağılımı iki açıdan piyasa sürecinden ve kamuoyu kararlarından saptırılabilir. Her ikisi de kamu bütçe sistemi ile ilgili olmak üzere, biri kamu bütçe sisteminin denkliliği meselesi, diğeri ise, daha dar olarak, vergi sisteminin özelliği olarak belirtilmektedir. Söz konusu her iki kanalda politik elverişliliğe göre sürdürülen uygulamanın kamu kesiminin hacmi ve kaynak dağılımı açılarından toplumsal tercihlerin tam olarak yansıtılmasını engellediği ileri sürülmektedir.

Buchanan'ın kamu kesimi hacmi ve işleyişi ile ilgili kaygısının bir kaynağı da siyasi kararlarla oluşturulan rant mekanizmasıdır. Kamu kesiminin işleyiş süreçlerinde izlenen önemli bir kaynak kaybı olgusu “*avantaj kollama*” (rent-seeking) faaliyetlerinden kaynaklanmaktadır. Avantaj kollama faaliyeti devletin çeşitli alanlarda sağladığı tahsislerle kaynak kullanımında kısıtlılık yaratarak, o alanda kârların olağanüstü artmasına neden olması şeklinde tanımlanır (Buchanan, 1991; 39). Örneğin, TV yayınlarında frekans tahsisi, ihracat veya ithalatta kota tahsisi ya da arsalar üzerinde inşaat izni vb. gibi kısıtlayıcı tahsislerin o alanlarda aşırı kârlılık yaratarak, kaynakların buralara hücumu şeklinde kaynak dağılımı bozukluğu oluşturduğu ileri sürülmektedir. Avantaj kollama parasal aktarımlarla da gerçekleştirilebilir. Örneğin, belirli koşullarda bireylere parasal avantaj sağlanması, bireyleri avantajlı sahalara yönelmek üzere gerekli koşulları yaratmaya iter. Görülüyor ki, devletin avantaj sağlama faaliyeti sonucunda oluşan kaynak dağılımı, söz konusu rantların oluşturulmadığı durumdakinden farklı olur. İki durum arasındaki fark, avantaj sağlama sonucunda ortaya çıkan yanlış kaynak dağılımını gösterir.

Buchanan'a göre, seçilmiş siyasilerin seçenlerden farklı görüş ve davranışa, hatta seçmenlerden daha yüksek etige sahip olmaları için hiçbir geçerli neden olmayıp, tam tersine, “*Seçilmişlerin kendi çıkarlarını seçmenlerinden geri plana atması söz konusu olmadığı gibi, ellerindeki güç ve etkileme mekanizmalarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaları beklenir.*” (Buchanan, 1991; viii). Neoklasik maliye disiplininin kamu yöneticilerinin olağanüstü ahlak ve halka hizmet duygusu ile donatılmış olduğu varsayımına dayandırılan görüşünü Buchanan daima kuşku ile karşılamıştır. Zira, sosyal yararın en çoklaştırılması vb. gibi sosyal yarar maksimizasyon görüşlerine dayandırılan kamu ekonomisi teorilerinin zimni olarak kabul ettiği ulvi amaçlı siyasiler görüşü gerçek yaşam koşulları ile bağdaşmamak-

tadır. Gerçekte siyaset uygulayıcılarının amaçlarının böylesi ulvi görüşler olmayıp, bu kişiler de aynen mikro-iktisat yaklaşımında olduğu gibi, bireysel yararlarını öne çıkaran ve içinde bulundukları ortamda yararlarını en çoklaştıran ekonomik ajanlardır.

Buchanan’a göre, toplumsal tercihlerin saptırılarak demokrasiye aykırı sonuçların ortaya çıkmasına neden olan asıl sebep Keynes teorisine dayandırılarak oluşturulan bütçe anlayışıdır. 1929 Krizi’ni izleyen dönemde kapitalizmin içine girdiği bunalıma çözüm olarak Keynes’in 1936’da yayınlanan *Genel Teori* adlı eseri, klasik ve neoklasik teorilerin mutlak uyulması gereken kural olarak ortaya koyduğu “küçük devlet ve denk bütçe” görüşünü dışlıyor ve tam tersine, “büyük devlet ve açık bütçe” görüşünü devreye sokuyordu. Söz konusu görüş doğrultusunda geliştirilen politikalarla Marx’ın “aşırı üretim” görüşü Keynes tarafından “eksik tüketim” görüşüne tahvil edilerek, ekonomik krizlerin, devletin ekonomide aktif rol alarak, bir yandan kamu işletmeleri kurup diğer yandan da açık bütçe uygulaması ile piyasalarda yaşanan eksik tüketim sorununun giderilebileceği anlayışı yerleştirildi. Bilindiği üzere, bu görüş doğrultusunda geliştirilen politikalarla İkinci Paylaşım Savaşı’ndan 1970’lerin ortalarına dek kapitalist dünya oldukça müreffeh bir dönem yaşamıştır. Keynes görüşü “hafif enflasyon” la da desteklenmiş olmakla beraber, eksik kapasitenin harekete geçirilmesi nedeniyle, aşırı enflasyon endişesi taşımamakta idi.

Ancak Buchanan, gerek ABD’deki, gerekse İngiltere’deki ulusal sağlık sistemi uygulamalarına bakarak, sistemin Keynes’in öngördüğü şekilde çalışmadığını ve gerek politikacı gerekse seçmen davranışları nedeniyle çalışmayacağını ileri sürdü. Başka bir ifade ile, Keynes teorisinin pratikteki uygulamasında devamlı büyüyen bütçe açıklarına gidilerek, hafif enflasyonun ötesinde müzmin enflasyona sürükleneceği görüşü ileri sürüldü. Enflasyon sürecinin ise, toplumda gelir ve kaynak dağılımının bireysel iradeler dışı mekanizmalar oluşumuna yol açacağından, kapitalist bir toplumda demokratik işleyiş ve bireysel hak kavramı ile bağdaşmayacağı iddia edildi.

Buchanan Keynes sisteminin politik işleyiş platformunda aşırılığa gideleceği ve enflasyonu tetikleyeceği görüşünü seçmenlerin ve seçilenlerin davranışlarındaki paralelliğe oturtmaktadır. Buchanan’a göre, temsili demokraside seçilenlerin kendi çıkarlarından arınmış ve sanki bir tür insan üstü varlıklar olarak düşünülmesi doğru değildir. Seçilenler de insani varlıklardır ve ellerine geçirdikleri olağanüstü güç ve yetkiyi kendi ve çevresinin çıkarları için kullanacağı düşünülmelidir. Hal böyle olunca, bütçelerin daimi olarak genişletilmesinin siyasete güç sağlaması durumunda, devamlı açık bütçe politikasına savrulacağı ve bunun sonucunda da enflasyonist baskının önlenemez şekilde yükseleceği kaçınılmaz olur. Kaldı ki, bu süreçte seçmen de siyasilerle aynı yönde davranış sergiler. Şöyle ki, bütçe ola-

naklarının serbestçe genişletilmesi siyasilere oy avantajı sağlarken, ileride oluşacak enflasyonu gerçek boyutu ile algılayamayan seçmene de olumlu olarak yansır. Böylece, seçmen ve seçilenlerin paralel davranış kalıbı ile açık bütçe uygulaması önlenemeyecek şekilde yaygınlaşır, bunun sonucunda da enflasyon müzminleşerek sürgit devam eder.

Abba Lerner'in geliştirmiş olduğu "*fonksiyonel maliye*" görüşünün (Lerner, 1944; böl. 24) Keynes'in açık bütçe görüşünü dengeler olabileceği ileri sürülmüştür. Bu görüşe göre, bütçe denklığı bir yıl itibariyle değil, bir konjonktür dönemi itibariyle korunduğu takdirde enflasyon tehlikesi yaratılmadan konjonktür dalgaları hafifletilmiş olabilir. Depresyonist dönemlerde bütçe açığı verilerek ekonominin ayağa kalkması sağlanır, buna karşın enflasyonist dönemlerde ise bütçe fazlası verilerek, hem geçmiş dönemin bütçe açığı finanse edilmiş hem de enflasyonist baskı önlenmiş olur. Hatta, fonksiyonel maliye görüşünde vergilerin esnek yapılarından hareket edilerek, zamansal ayarlamalar için iradi karara gerek kalmadan, otomatik olarak dönemsel dengenin sağlanabileceği ve konjonktür dalgalarının hafifletilebileceği de ileri sürülmüştür.

Buchanan Keynesgil yaklaşıma geçmeden, fonksiyonel maliye görüşünün dahi teoride gösterildiği şekilde uygulanamayacağını ileri sürmüştür. Buchanan'a göre, depressiv dönemlerde bütçe açığı vermek hem siyasilerin hem de seçmenlerin işine gelirken, enflasyonist dönemlerde gerekli bütçe kısıntılarına karşı tarafların aynı uyumu ve rızayı göstereceği beklenemez. Zira, bütçenin genişletildiği dönemlerde topluma sağlanan hizmetler toplumu mutlu ederken, siyasilere de politik avantajlar sağlar. Buna mukabil, enflasyonist dönemlerde bütçede yapılacak kısıntılar, hizmet kısıntısı şeklinde kamuoyuna yansıtacağından seçmenleri rahatsız eder, dolayısıyla böyle bir politika siyasilerin de işine gelmez. Şu hale göre, gerek depressiv gerekse enflasyonist dönemlerde daimi olarak genişletici bütçe politikası uygulanması tüm tarafların davranış kalıplarına uygun düşer. Buchanan bu durumu, yukarıda da ifade edildiği üzere, seçilmişlerin de davranış kalıplarına oturarak, bir tür politik etik sorunu olarak görmektedir. Gerçeğin teori ile uyuşmadığı da ısrarlı bütçe açıkları ve enflasyonist süreçlerde açıkça görülmektedir.

Siyasilerin rant peşinde koşanlara avantaj sağlayan bir güç olduğu görüşü yanında, Keynesgil politikaların siyasiler tarafından istismara açık şekilde kullanılarak müzmin kamu açıkları ve bunun sonucunda da enflasyon yaratıldığı görüşü Buchanan'ın özel kesimde "*piyasa bozuklukları*" görüşünün yanına, "*kamu kesimi bozuklukları*" savını koymasına neden olmuştur.

Buchanan'a göre, fonksiyonel maliye politikalarında görülen davranış bozuklukları Keynesyen politika uygulamalarında da ortaya çıkar. Şöyle ki, Keynesyen politikalara dayanarak karar verme durumunda olan siya-

siler, farklı durumlarda benzer davranış sergileme eğilimine girdiklerinden, konjoktür dönemi itibariyle denk olacağı öngörülen bütçe uygulaması dönem sonuna büyük açıkla sonuçlanmaktadır. Zira, ekonomik durgunluk dönemlerinde açık veren bütçe uygulaması, yükseliş dönemlerinde de, fonksiyonel bütçe görüşünde varsayıldığı üzere fazla vermeyip, yine açık vererek, konjoktür dönemi genellikle net açıkla kapatılmaktadır. Buchanan'a göre, konjoktürün farklı dönemlerinde daima bütçe açığı verme eğilimi salt siyasilerden kaynaklanmamakta, bu politikalar seçmenlerce de onaylanarak desteklenmektedir. Şöyle ki, konjoktürün kriz dönemlerinde vergiler yükseltilmeden kamu harcamalarının artırılmasının toplumca desteklenmesine benzer şekilde, konjoktürün yükseliş dönemlerinde de aynı politikaların sürdürülmesi kamuoyunca desteklenmektedir. Konjoktürün yükseliş dönemlerinde vergilerin yükseltilmesi ve kamu harcamalarının kısılması kamuoyunca desteklenir politikalar olarak görülmezler. Hal böyle olunca, bütçe uygulamasının yıllık denkliği bir yana, konjoktür dönemi itibariyle de denklik sağlanması olası olamamaktadır.

Siyasi kararlar ve kamuoyunun da söz konusu kararları desteklemesinin Keynesçi politikaların istismarına yol açması ve bu sürecin olağan demokratik yollarla denetlenmesinin olası olmaması, kamunun denetimindeki ulusal paranın aşınmasına yol açmaktadır. Para erki üzerinde Hayek'in ileri sürdüğü rekabetçi ortamın yaratılması görüşü (Hayek, 1990) karşısında Buchanan'ın tezi, kamu bütçesi uygulama kurallarının, özellikle de bütçe açığı oluşturma koşul ve boyutlarının anayasalara koyulacak hükümlerle sıkı şekilde kontrol altına alınmasıdır.

Bütçe gelir sisteminde kamusal seçişleri optimumdan saptıran diğer bir konu da vergi sisteminin yükümlüler üzerinde oluşturduğu "*vergi yanılsaması*" (tax illusion) (Buchanan, 1967; 132) nedeniyle, bütçe tercihlerinde yükümlülerin kararlarının siyasilerinkiler lehine arka plana atılmasıdır. Bütçesel kararlarda yükümlülerin kararda pasif konuma itilmesine yol açan mekanizma vergi sisteminde dolaylı vergilere yer verilmesi, hatta zaman zaman bu vergilerin sistemde ağırlıklı olarak kullanılmasıdır. Dolaylı vergiler ürün piyasalarında mal ve hizmet alımı esansında fiyatın içinde salınan vergiler olduğundan, tüketiciler genellikle bu tür yükümlülükleri dolaysız vergilerde olduğu gibi bilinçli olarak algılayamazlar. Tüketicilerin algılama bilinci zayıflatılıp, hatta köreltildiği bu durumda yükümlülerin vergiye ve dolayısıyla kamusal sürece tepkileri ya çok zayıf olur ya da hiçbir tepki geliştirmezler. Yükümlülerin vergiye karşı tepkisiz kaldığı dolaylı vergiler siyasiler için oldukça elverişli ve verimli gelir kaynağı olarak görülür. Yükümlülerin bilinçli algılamasını körelten dolaylı vergilerin teknik hedeflerin dışında ve aşırı şekilde kullanılması, bu konuda İtalyan ekolünden esinlenen Buchanan'a göre, yükümlü tercihlerinin siyasi alana yansımaları

engellediğinden, demokrasiye aykırıdır. Buchanan'ın kamusal seçişler kuramına göre, dolaylı vergiler dışsallıkların denetlenmesi vb. gibi teknik nedenler dışında, politik tepki doğurmadan bol gelir sağlayan bir araç olarak kullanılmamalıdır.

* * *

Özetlenen bu görüşlerin ışığı altında Buchanan'ın ekonomik ve politik amacını nasıl saptayabiliriz? Böyle bir politik tartışmaya girmeden önce, Türkiye'de oldukça sık karşılaştığımız, Batı'da geliştirilmiş bir teoriyi ya da görüşü mutlak olarak benimseme ve/veya ret yaklaşımı ile ilgili görüşümü açıklamak istiyorum. Gelişmiş ülkelerde geliştirilen ve bizim gibi çevresel ülkelerce benimsenen Batı kökenli teoriler, açıktır ki, o ülke ve ekonomi koşullarında ve oralarda karşılaşılan sorunlara o koşullarda yanıt aramaya ve oluşturmaya yöneliktir. Söz konusu teorik kavramsallaştırmalar, tabiatıyla, kendi içinde bir ideoloji taşımaktadır ve bu ideoloji de var olan başat ideoloji cümlesinde bir eleman mesabesinde kalmaktadır. Sosyal ve ekonomik yapıların birbirinden çok farklı, hatta çıkarların birbirine oldukça zıt olduğu durumlarda, sosyal alanda bir ekonomide geliştirilmiş bir kuralın farklı bir ekonomide peşinen kabul veya reddedilmesi her şeyden önce bilimsel yaklaşıma aykırı bir davranıştır. Zira, sosyal alanlardaki teori ve görüşler, doğa bilimleri ya da biyoloji alanındaki kurallar gibi üniversal bir geçerliliğe sahip değildir. Bu itibarla, sosyal alandaki aktarımların çoğu durumda fazla bir geçerliliği olmadığı gibi, ideolojik amaçların güdülmediği kabulü altında, çoğu durumda anlamsız da olabilir. Buchanan ve Virginia ekolünün geliştirmiş olduğu “*anayasal iktisat*” ya da “*anayasal maliye*” görüşü konusunda da, bağınazlıktan uzak olarak ve yararlanılacak yerlerinden ilham alarak, teori alanında “*kes-yapıştır*” modeli yerine, kendi orijinal görüşlerimizi ortaya atıp, bu fikirlerin etrafında tartışma yapılmasının daha yararlı olacağını düşünmekteyim. Buradaki konumuz Türkiye'de kamu açıkları ve önleme yöntemleri olmadığından, salt Buchanan'ın görüş ve önerilerini, kendi akademik ortamında, tartışmaya açmak istiyorum.

Buchanan da, farklı kulvarda yürüyor gözükmekle, hatta karşı çıkıyor olmakla beraber, sistemik bir sorunu sistem içinde kalarak çözme çabası içine girerek Keynes'le özdeşlik göstermekte, bunun da ötesinde akademik alanda Keynes'in gerisine düşmektedir. Önce, bu cümlelerin birinci açılımı olan Buchanan'ın da sistem içinde kalarak Keynes'le özdeşlik gösterdiği konusunu ele alalım. Buchanan kamu açıklarının kapatılamamasını, maalesef, bir yandan Keynesgil politikalara sığınarak genişletici politika izleyen siyasilerin, diğer yandan da genişletici politikalara olumlu bakan seçmenlerin paralel davranışları sonucunda oluştuğu gibi sığ bir düşünceye dayan-

dırmaktadır. Diyalektik analiz mantığına aykırı bir düşünce yöntemi ile varılan bu sonuç, sistemin işleyiş dinamiklerini ve bu dinamikler sonucunda ortaya çıkan organik sonuçları ihmal etmektedir. Kamu kesimi borçlanma gereksinimi neoklasik maliye öğretisindeki Musgrave-Samuelson yaklaşımı çerçevesinde kurulan kamu kesiminin kaynak dağılımı, gelir bölüşümü ve istikrar olarak belirlenen üçlü işlevi bağlamında geliştirilmiş arkaik bir çözümleme sonucunda varılan görüştür. İkinci Paylaşım Savaşı'ndan beri gerçek yaşamda test edilmiş olan Musgrave-Samuelson hipotezinin geçerli olmadığı, kamu açıklarının salt siyasilerin hatalarına ve/veya seçmenlerin davranışlarına bağlanamayacağı ve sistemin işleyişi sonucunda önlenemez şekilde organik olarak ortaya çıktığı pratik olarak test edilmiş olduğu gibi, teorik olarak da izah edilmiştir (O'Conner, 1973). Kamu açıkları konusunda Mastrich Kriteri'nin getirilişi bizatihi kamu açıklarının nasıl önlenemez şekilde oluştuğunu kanıtladığı gibi, bu kritere rağmen AB ülkelerinde, özellikle de Almanya ve Fransa gibi birliğin lokomotifi konumundaki ekonomilerinde dahi Mastrich Kriteri'nin aşılması, bunun üzerine eğitim ve sağlık gibi sosyal nitelikli harcamalar dışında kalan bütçe büyüklükleri ile Mastrich Kriteri'ne uyulması gerektiği gibi revizyona gidilmesi, kamu açıklarının nedeni üzerinde farklı yaklaşım yapılması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Okyanus ötesinde de benzer durum yaşanmıştır. Şöyle ki, ABD'de sistematik kamu açıklarının önlenebilmesi için 1990 yılında Gramm-Rudman-Holling isimli üç senatör imzasıyla “*Bütçe Uygulama Yasası*” çıkarılmış ve 1991 yılında kamu açıklarının sıfırlanması yasaya bağlanmış olmakla beraber, bu yasa amacına uygun olarak uygulanamamıştır (Dornbusch & Fisher, 1994; 576). Ne ilginçtir ki, adeta bu yasayı güçlendirmeyi amaçlarcasına, Buchanan'ın kamu denklığı konusunun anayasal hükme bağlanmasını işleyen *Anayasal İktisat* başlıklı ünlü eseri de 1991 yılında yayınlanmıştır.

Kamu açıklarının sistemin işleyişi bağlamındaki teorik açıklaması radikal iktisat okulundan gelmektedir. Bu okulun ileri sürdüğü görüşe göre, kamu kesiminin ana işlevi özel sermaye birikimine katkı yapmak, bunun yanında tali işlevi ise ana işlev sürdürülürken oluşan sosyal sorunların telafisi yoluyla sistemi meşrulaştırmaktır (O'Connor, 1973). Bu iki temel işlevle, ekonomik yararlar özelleştirilir, maliyetler ise kamu kesiminde yoğunlaştırılırken monopolistik eğilimler oluşarak kamu gelirlerinin artış hızı kamu harcamalarının artış hızının gerisine düşerek sonuçta önlenemez şekilde kamu açıkları oluşur.

Buchanan'ın teorik olarak Keynes'in gerisine düştüğü görüşü ise, Keynes'den farklı olarak, sisteme muhafazakâr bir mantıkla yaklaşıyor olmasına dayanmaktadır. Şöyle ki, Keynes'in 1929 Krizi'ni ve genelde ekonomik krizleri, Marx'ın “*aşırı üretim krizi*” olarak açıklamasına karşın, “*eksim*

tüketim krizi” olarak görmesi ve açıklaması, Marx’ı reddediyor olmasına rağmen, sistemin özünü kavramış olduğunun açık göstergesidir. Keynes’in Marx’a karşı aşırı olumsuz duygular beslediği eserlerinin muhtelif bölümlerinde olduğu kadar, G.B. Shaw’a yazdığı mektuplarda da açıkça görülmektedir (Mattick, 1974; 21-2). Marx’ı, bizatihi kendi akademik düzeyine de yakışmayacak şekilde yermiş olan Keynes, kamu müdahalesi olmadan kapitalizmde tam istihdamın sağlanamayacağını göstererek, zımni olarak, Marx’ın görüşünü teslim etmiş olmaktadır. Buchanan’ın Keynes’ten farklı olarak algılayamadığı ve kamu açıklarının sistem içinde önlenebileceğini düşünebilmesi ve bu noktada Keynes’e karşı çıkması, kapitalizmin tarihsel gelişme sürecinde sistem dinamiklerindeki değişimleri dikkate almaması ve kapitalizmin klasik ve neoklasik dönemdeki niteliği ile devam ettiği algılamasına kapılmasının bir sonucudur. Ters yorumlama şeklinde de olsa, Keynes’in kapitalizme dıştan bir ivme verilmesi gerektiği fikrini reddederek, sistemin içsel dinamikleri ile dengeye gelebileceği fikri Buchanan’ı Keynes’ten geri plana atmaktadır. Buchanan o denli sisteme inanmış ki, sistem-birey ilişkisini (Lichtman, 1982; böl. 2) hemen tümüyle dışlayarak, kamu açıklarının siyasilerin ve seçmenlerin yanlış davranışının doğal sonucu olarak görebilmiş ve söz konusu davranışsal patolojinin önlenebilmesi için anayasalara hüküm koyulması gerektiği fikrini ileri sürebilmiştir.

Buchanan’ın temel felsefik yaklaşımı kamu açıklarını önlemekten çok, bütçe hacmini daraltmaktır. Bizzat Buchanan’ın ifadesi ile, amaç “*ekonominin politizasyon derecesini hafifletmek*”tir (Buchanan, 1991; 4-5). Buchanan’a göre 20. yüzyıl kapitalist ekonomilerinin hâkim görüntüsünün kamu kesimi ve bütçesinin büyük olduğu ve siyasi kararların merkezîyetçi nitelikli olduğu şeklindedir. Bu temel yapı içinde kalındığı sürece kamu kesiminin küçültülmesinin olası olamayacağını ifade eden Buchanan, kamu bütçe sisteminde radikal dönüş yapılarak, bütçe hacminin daraltılması gerektiği görüşünü savunmuştur. Hatta, bu görüşe dayanarak, yani bütçe felsefesi içinde kalarak değil de, bütçe felsefesini değiştirerek bütçe hacminde önemli değişiklikler yapılabileceği ümidi ile Reagan politikasını benimseyen Buchanan, bu dönemin sonunda önemli yol alınmadığını belirtip, büyük bir fırsatın kaçırıldığını da ileri sürmektedir. (Buchanan, 1991; 1) “*Kamu maliyesi teorisi politika bilimi teorisinden tümüyle ayrı düşünülemez*” (Buchanan, 1991; 34) diyen Buchanan’ın vergi toplama ve harcama yapma sınırlarının anayasa gibi temel bir yasaya yazılmasındaki amacı politikacıların yanında, belki de ondan da öte, toplumu disipline etmeye yöneliktir. Nitekim, Gramm-Rudman-Hollings yasasına atıf yapan Buchanan, hiç değilse bu yasanın topluma ve siyasilere bütçe hacmi ve açığı konusunda zecrî (yasaklayıcı) önlemler alınması gerektiği konusunda ikaz olması gerektiğini ümit ettiğini belirtmektedir. (Buchanan, 1991; 12-13)

* * *

Buchanan'ın görüşlerini maliye teori ve yazınında bir yere oturtabilmek için, bizzat Buchanan'dan esinlenerek, İtalyan maliye ekolüne başvurmamız gerekmektedir (Buchanan, 1960). Organik devlet görüşü ile bireyseldi devlet görüşüne yer verilen İtalyan ekolüne göre, hâkim vergi felsefeleri de bu görüşler doğrultusunda şekillenir. Organik devlet görüşünde ödeme gücü ilkesi öne çıkarken, bireyseldi devlet görüşünde yararlanma ilkesi önem kazanır. Buchanan'ın ABD ve İngiltere'deki sistem ve işleyişleri dikkate alarak geliştirmiş olduğu “*anayasal iktisat*” yaklaşımı doğrultusunda devletin küçültülmesi ve borçlanmaya gidilmemesi tezleri, daha çok ileri kapitalist ekonomiler için geçerli olabilecek bireyseldi devlet görüşü ve verilemede yararlanma ilkesini öne çıkartmaktadır. Bu görüşlerin savunulmasında, medeniyet tarihinde Hayek'in “*yüce toplum*” (the great society) (Hayek, 1979), Buchanan'ın ise “*moral düzen*” (moral order) (Buchanan & Wagner, 1978) olarak belirlediği toplumsal yapıların biyolojik evrimle değil, sosyolojik gelişme ile ulaşılmış aşamalar olduğu tezi esas alınmaktadır. Ancak böylesi yüksek aşamalara gelebilmiş olan toplumlar “*Viktoryan mali disiplini*”ni oluşturabilmişlerdir. Viktoryan mali disiplin kuralı, topluma sadık bireylerden oluşan olgunlaşmış yapılarda, bireyin özünde olan “*hayvansal ruh*”un (Akerlof & Shiller, 2009) dizginlenerek, rasyonelleştirilen bütçe ve mali yapılanma kuralını ifade eder (Buchanan, 1986; 190-191). Söz konusu kurallar bütçe denkliği kadar bütçe hacmi ile de yakından ilişkilidir. Bu yönü ile Buchanan'ın görüşleri Friedman'ın görüşleri paralelindedir.

Yukarıda da ifade etmiş olduğum üzere, gerek Buchanan gerek Friedman gerekse sair Batılı iktisatçıların kendi ekonomileri üzerindeki yorum ve çözüm önerileri Türkiye gibi geç kapitalistleşmiş ekonomilere örnek ve yol gösterici olamaz. Viktoryan mali disiplini uygulama durumunda olan gelişmiş ekonomilerde genel gelir düzeyi ve gelir dağılımı geç kapitalistleşmiş ekonomilerdekinden çok farklıdır. Gelir dağılımının oldukça dengeli olduğu bir ekonomide, maliye uygulamalarında bireyseldi devlet görüşü öne çıkabilir. Bu tür ekonomilerde teknik nitelikli kamu harcamaları hariç, kamulaştırılmış hizmetler alanı zaten fevkalade sınırlıdır ve bu alanlar için salınacak vergilerde de yararlanma ilkesi geçerli olabileceğinden, vergi yükümlülükleri toplumda diğer kişilerin yararlandığı hizmetlerin finansmanı ile hesap sorma durumunda olabilir. Ortalama gelir düzeyi düşük ve gelir dağılımı oldukça bozuk ekonomik yapılarda ise organik devlet felsefesi ve ona uygun olan verilemede iktidar ilkesi daha anlamlıdır. Zira bu tür yapılanmalarda devletin gelir dağılımını düzeltme işlevi varsıl ülkelerdekine göre çok daha acildir. Görülüyor ki, ileri bir ekonomi için ileri sürülen görüş, kalkınmakta olan bir ekonomi için aynı geçerliliğe sahip olamaz. İleri

ve geri ekonomiler arasında, ortalama gelir düzeyi, bireysel ve bölgesel gelir dağılımı, teknoloji ve üretim düzeyi gibi çok sayıda ekonomik göstergelerde çok ciddi farklar vardır. Hal böyle olunca farklı ekonomilerde kamu kesiminin görev tanımında da çok ciddi farklılıklar ortaya çıkarak, teknik nitelikli kamu hizmetleri dışında toplumsal gereksinimlerle kamulaştırılan hizmet ve üretim alanları da farklılaşır. İleri ekonomilerde kamulaştırılmış alanların boyutu, gelişmekte olan ekonomilerdekinden çok daha küçüktür.

Bu genel açıklamanın ışığı altında Buchanan'ın sözünü ettiği "*moral düzen*" ve ona bağlı olarak geliştirilmiş olan "*Viktoryan mali disiplini geleneği*"ni irdelerken dört açıdan meseleye yaklaşım yapmanın yararlı olacağını düşünüyorum. Bunlardan birincisi kamu harcamaları ve seçmenler; ikincisi demokrasi ve bütçe; üçüncüsü özellikle kamulaştırılmış tercihler alanında halkın kendisi yerine siyasilerin karar vermesi; ve dördüncüsü de Keynesyen politikalar bağlamında yapılan tartışmalardır. Buchanan yaklaşımında kamu harcamaları ile seçmenler arasında ortaya koyulan ilişkide saf kamu hizmetlerinde sorun olmamakla birlikte, özel kesim tarafından üretilen, ancak kamu kesimi içine alınmış olan "*kamulaştırılmış hizmetler*" alanında siyasilerin kararda söz sahibi olması demokrasiye aykırı görülmektedir. Zira, bu durumda birilerinin malvarlığı üzerinde o kişinin iradesi dışında kamusal tasarruf yetkisi kullanılmaktadır. Oysa, piyasa süreci içinde düşündüğümüzde faktör getirileri piyasada belirlendiğine göre, onun dışında gelir dağılımına müdahale edilmeyip, sadece kamusal hizmetlerin finansmanı için kamu kesimine aktarım yapılmalıdır. Ortalama gelir düzeyinin yüksek ve gelir dağılımının da oldukça dengeli olduğu gelişmiş ekonomilerde söz konusu kamulaştırılmış alanlar oldukça sınırlıdır. Hal böyle olunca, böylesi marjinal alanlar için demokrasi tartışması yapılıyor ve özel finansmanla karşılanabilir ve özel piyasalardan temin edilebilir hizmetlerin kamu kesimi içine alınarak anlamsız bir şekilde yeniden bölüşüm trendi oluşturma ile ilişkisi tartışılıyor olabilir. Oysa, geç kapitalistleşen ekonomilerde sermaye birikimi ve kalkınma sancıları çok ciddi sosyal sorunlara ve gelir dağılımı bozukluklarına neden olduğundan, bu tür ekonomilerde kamulaştırılmış alanlar oldukça yaygın olur, zira aksi durumda bu tür hizmetlerin toplum kesimlerinde özel finansman yolu ile piyasadan temin edilmesi söz konusu değildir. Başka bir ifade ile, geç kapitalistleşen ekonomilerde kamulaştırılmış hizmetler, aksi halde piyasaya giremeyecek ve dolayısıyla çok temel hizmetlerden mahrum kalacak olan geniş toplum kesimleri için üretilmektedir. Kamu kesiminin büyüklüğü konusunda tartışmaya giren ve bu bağlamda, bazı rezervasyonlarla ve refah ekonomisinin telafi ilkesi mantığını da kullanarak sosyal devlet politikasına karşı çıkan Buchanan'ın (Buchanan, 1986; 178-185) bu görüşleri geç kapitalistleşmiş kalkınmakta olan ekonomiler için geçerli olmadığı gibi, eko-

nomiler arasındaki olağanüstü farklılıklardan dolayı, Buchanan'ın da ilgili görüşlerini bu tür ekonomiler için ileri sürdüğü, kesinlikle iddia edilemez.

Buchanan'ın ileri sürdüğü görüşlerden bütçe ile demokrasi arasındaki ilişki konusu da, yukarıda anlatıldığı gerekçelerle ve onun da ötesinde ileri sürülebilecek nedenlerle kalkınmakta olan ekonomiler için geçerli olamaz. Bütçe harcamalarında vergi yükümlülerinin birinci derecede söz sahibi olması kapitalist sistemlerde esas olmakla beraber, vergi-hizmet ilişkisi gelişmiş ekonomilerde olduğu kadar doğrudan yararlanma ilkesine otur-tulamaz. Gelişmiş ekonomilerde saf kamu hizmetleri dışında kalan alan-larda, yüksek maliyeti gerektiren sağlık harcamaları dışında kalan hizmet alanlarında toplumun hemen tümü piyasaya girebileceğinden, vergi-hizmet ilişkisi birbirinden tümü ile ayrıştırılmadan tartışma konusu olabilir. Ağır masrafi gerektiren çok temel sağlık harcamaları dışında kalan ve genel gelir düzeyi ve gelir dağılımı açılarından toplumun hemen tüm kesimlerince pi-yasadan sağlanabilir hizmetlerin bedava sunum içine alınarak kamulaştırıl-masında vergi verenler ile hizmet alanlar arasında husumet yaratabilir. İleri ekonomilerde bu konu vergi verenlerin katlandıkları yük ile hizmetlerden yarar sağlayanlar çıkarı tartışma konusu olabilir. Buna karşın, gelişmekte olan ekonomilerde ise, ortalama gelir düzeyinin düşük ve gelir dağılımının bozuk olması nedenlerine bağlı olarak, kamulaştırılmış hizmetlerin bü-yük bölümünde toplumun yoksul büyük kesimi piyasaya girememekte ve ihtiyaçlarını giderememektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ekonomilerde oluşturulan kamulaştırılmış hizmet alanları Buchanan yaklaşımı ile açık-lanamaz.

Buchanan'ın savunduğu, halkın parası üzerinde siyasilerce karar verildi-ği görüşünün gelişmekte olan ekonomiler için geçerliliği yoktur. Zira, özel kesime de bırakılabilecek bazı hizmet alanlarının kamulaştırılarak kamu kesimi içine alınması bütçe hacmini büyüttüğü anlaşılır olmakla beraber, bu alanlarda vergi yükümlülerinin paralarının siyasiler tarafından, biraz da savurganca, kullanıldığı iddia edilemez. Bu paraların salt söz konusu hizmetlere gereksinimi olan ve hizmetleri piyasadan temin edemeyenlerin tercihi doğrultusunda kullanıldığı da iddia edilemez. Zira kamulaştırılan alanlardaki hizmetlere tahsis edilmiş kaynakların, kapitalist sistemlerde devletin bir görevinin de işleyişi yumuşatıp meşrulaştırarak sistemin de-vamını sağlamak olduğu görüşüne (O'Connor, 1973) uygun olarak, bizzat vergi yükümlülerinin tercihleri doğrultusunda kullanıldığı sistem mantı-ğı ile uyumludur. Bu itibarla, kamulaştırılmış alanların genişliğini baha-ne ederek, sermaye çevrelerince ileri sürülen ve farklı bir açıdan Buchanan görüşünü andıran, *“devletin temel görevleri ile sınırlandırılması”* görüşü, özellikle kalkınmakta olan ekonomiler için bizzat kapitalist mantıkla çe-lişmektedir.

Buchanan'ın görüşlerinin gelişmekte olan ekonomilere uygulanamayacağı dördüncü konu ise, Keynesyen görüşlerin bütçe hacmini büyütme ve bütçe açığı verme konusunda siyasilere kolaylık sağladığı görüşüdür. Bilindiği üzere, Keynes de *Genel Teori* eserindeki görüşlerini gelişmemiş ekonomiler için değil, 1929 Krizi'ne Marksist yaklaşıma aksi görüşle yaklaşarak, olgunlaşmış kapitalist ekonomilerin karşılaştığı krizin tedavisi için ileri sürmüştür. Keynes teorisi sermaye birikim sorunu olmayıp, tam tersine sermaye bolluğu ve aşırı üretim nedeniyle yaşanmış olan tipik olgunlaşmış kapitalizm krizi için geliştirmiştir. Keynes'in devlete verdiği görev iktisadi kalkınmayı sağlamak değil, yaygın ifadesi ile "çukur aç- çukur kapat" mantığı ile piyasada ilave talep yaratarak, toplam talebin tam istihdamı sağlayan "efektif talep" düzeyine yükseltilmesine yönektir. Bu yaklaşımın kalkınmakta olan ekonomilerdeki kamusal işlevlerle uzaktan yakından bir ilgisi olmadığı gün gibi ortadadır. Keynes görüşü ile ilgili olmaksızın, gelişmekte olan ekonomilerde ve bu bağlamda Türkiye'de devletin bölgesel dengesizliği gidermek amacı ile Doğu ve Güneydoğu bölgelerine kaynak aktarımı sağlaması, gerektiği koşullarda kamu iktisadi teşebbüsleri kurarak yöresel ekonomilerin canlandırılması ve sermaye birikiminde öncü atılımın yapılması vb. gibi ekonomiyi canlandırıcı ve kalkındırıcı önlemler almasının kamusal gereklilik olduğunu görürüz. Bu işlevlerden hemen hiçbir ileri ekonomilerin gündeminde ilk sıraları işgal eden sorunlar olarak karşımıza çıkmamaktadır. Geç kapitalistleşen ve bir tür karma ekonomi modeli uygulanan ekonomilerde kamu kesimi, kaçınılmaz olarak, gelişmiş ekonomiler düzeyinde, hatta oransal olarak ondan da daha yüksek olarak, özel kesim alanındaki bazı hizmetleri de kamusal alanda gerçekleştirmek durumunda, hatta zorundadır!

Buchanan'ın üzerinde durduğu ikinci konu olan kamu kesimi açığının önlenmesi meselesine gelince, bu konunun da, belirli sınırlar içinde kalınmak şartı ile, geç kapitalistleşen ekonomilerde farklı ele alınması gerekmektedir. Özellikle büyük altyapı yatırımları ve sanayileşmenin hızlandırılması amacıyla kamu kesimi içinde girilen yatırım harcamaları için kamu kesimi borçlanmasına gidilmekten korkulmamalıdır. Zira, yatırımların ilk aşamasında yükselen talep nedeniyle oluşan enflasyonist baskı, ileriki dönemde yaratılan kapasite artışı ile massedilir ve enflasyonist baskı ortadan kalkar. Klasik maliye görüşünde de yatırım harcamaları için kamu kesiminin borçlanmaya gitmesi kabul edilir bir uygulamadır. Gelişmekte olan ekonomilerde kamu kesiminin gelişmiş ekonomilerdekinden çok farklı işlevlere sahip olması nedeniyle, kamu açıkları konusunu da Buchanan yaklaşımı ile ele almak doğru olmaz.

Sonuç olarak; tüm açıklamaları, birincisi Buchanan'ın görüşlerinin ileri ülke koşulları bağlamında ele alınmasının gerekli olduğu, zira bu görüşlerin

kalkınmakta olan ekonomilerle uzaktan yakından bir ilgisinin bulunmadığı, ikincisi de, Buchanan'ın görüşlerinin bizatihi kapitalist dinamiklerle bağdaşmadığı ve bu konuda Keynesyen görüşlerin dahi gerisine düştüğü şeklinde iki noktada toplamak olasıdır. Kamu kesiminin bozukluğu olarak ifade edilen rant yaratılması vb gibi alanlar devletin işleyişinden çok, sistematik patolojinin sonucudur. Seçilmiş siyasilerin de bir insan olduğu ve her hal ve koşulda kendi çıkarlarını düşündüğü ne denli sistemin işleyiş mantığı gereği ise, aynı şekilde reel devlet aygıtının da toplumun ve sistemin bir parçası ve bir kurumu olduğu ve ondan ayrı düşünülmemesi gerektiği kabul edilmelidir. Bu itibarla, meseleye seçmenler, siyasiler vb gibi isteksel bakış yerine, sistem ve sistem dinamikleri çerçevesinde bakmanın daha doğru olacağı kanaatindeyim. Bu cümleden olarak, ileri ekonomilerde de görülen kamu kesimi boçlanma gereksiniminin faturasının da Keynes'e kesilmesi bilimsel yöntem ve diyalektik yöntemle açıklanabilir değildir.

Gelişmiş ekonomi iktisatçılarının kendi ülke ve ekonomi koşullarında geliştirdikleri teoriler, kendi ekonomi koşullarındaki anlamı bir yana, Türkiye gibi koşulların çok farklı olduğu ve gelişmekte olan ekonomiler için ise hemen hiçbir aydınlatıcı fikir veya görüş sunmamaktadır. Sosyal gerçeğin farklı olduğu ortamlarda geliştirilen teorilerin de farklı olacağı ve birinin diğerine yarar oluşturmayacağı açıktır.

Kaynakça

- Akerlof, George A. & Robert J. Shiller: *Animal Spirits*, Princeton University Press, Princeton, 2009.
- Buchanan, James M.: *Fiscal Theory and Political Economy*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1960. (Bu eser Türkçeye, A. Nemli ve Y. Öncel tarafından *Maliye Teorisi ve Politik Ekonomi* başlığı ile çevrilmiştir).
- Buchanan, James M.: *Public Finance in Democratic Process*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1967.
- Buchanan, James M.: *Liberty, Market and State*, Harvester Press, Sussex, 1986.
- Buchanan, James M.: *Constitutional Economics*, Basil Blackwell, Cambridge, Massachusetts, 1991.
- Buchanan, James M. & Richard Wagner: *Democracy in Deficit*, Academic Press, New York, 1978.
- Dornbusch, Rudiger & Stanley Fischer: *Macroeconomics*, McGraw-Hill, New York, 1990.
- Hayek, Frederic A.: *Denationalisation of Money*, Hobart Paper 70, New York, 1978 .
- Hayek, Frederic A.: *Law, Legislation, and Liberty*, University of Chicago Press, Chicago, 1979.
- Lerner, Abba P.: *The Economics of Control*, The Macmillan Co., New York, 1944.
- Lichtman, Richard: *The Production of Desire*, The Free Press, New York, 1982.
- O'Connor, James: *The Fiscal Crisis Of The State*, St.Martin's Press, New York, 1973

II. KISIM

TÜRKİYE ÜZERİNE YAZILAR

Kitabın ikinci kısmında Türkiye ekonomisi, mali yapısı ve sorunları üzerine yazılar yer almaktadır. Bu kısmın birinci bölümünde çok tartışmalı 1961 Anayasası ve bu anayasanın ekonomik işlevi ile ilgili bir yazı yer almaktadır. Anayasaların askerî ya da sivil olduğu savı hiçbir akademik gerekçe ile desteklenemez. 1961 Anayasası'nın da, salt 1960 Darbesi sonrasında askerî cunta altında yapılmış olması, ona bir askerî anayasa olma özelliği kazandırmaz. Bunun nedeni, bizzat darbelerin de salt birer askerî harekât olarak görülmeleri ve olayların çok yüzeysel algılamalarıdır. 1960 Darbesi'nin de 1980 Darbesi'nin de arkasında iç ve dış sermaye gruplarının olduğunu yadsımak, sermayeyi aklayarak hedef saptırmasına yol açar. Bu bölümde yer alan “Başvekil İsmet’e Göre Devletçilik” başlıklı makale de, politik kararlarda silah ile sermaye arasındaki güç dengelerini ortaya koyarak, fiziksel alanda eylem yapanla arka planda güçle yöneten hakkında çok önemli ipuçları vermektedir. Türkiye'nin can alıcı sorunu olan “Bölgesel Dengesizlik” konulu makalenin, bölgesel dengesizlik meselesinin yerel idarelere muhtariyet bağlamında nasıl ele alınabileceği bağlamında, özellikle de günümüzdeki tartışmalar ortamında önemli olduğunu düşünmekteyim. Krizle ilgili yazıda ise, yaşanan ekonomik krizin ekonomiyi nasıl etkilediği ele alınarak, politik söylem ile yaşanan gerçek arasındaki farkın ortaya koyulmasına çalışılmıştır. Yine bu kısımda yer almış bir yazıda da kalkınma aşamasında bir ekonomi olan Türkiye’de yatırım meselesi irdelenmeye çalışılmıştır.

“Türkiye Üzerine Yazılar” kısmında daha çok kamu maliyesi ve vergi alanlarında yoğunlaşarak, ünlü Kaldor Raporu’na da yer verilmiştir. Bilindiği üzere, Devlet Planlama Teşkilatı’nın kurulmasını izleyen yılda vergi reformu alanındaki çalışmalara destek olmak üzere Almanya’dan Profesör Günter Schmölders davet edilmiş idi. Bu öneriye karşı, Planlama’nın bir kısım elemanları da İngiltere’den Profesör Nicholas Kaldor’un çağırılmasını talep etti. Hükümet bu talebi kabul ederek, Kaldor’u da Türkiye’ye davet etti. Profesör Kaldor önerilerinde toprak ağalarının çıkarına dokunan önlemler de bulunduğu raporunu İngiltere’de yazmak durumunda kaldı. Kaldor Raporu arşivde gizlenirken, Profesör Kaldor çeşitli ülkelere önerdiği vergi reformları hakkında iki cilt kitap yayınladı. Bu bölümde yer alan “Türk Vergi Sistemi Üzerine Rapor” başlıklı yazı, metnin İngilizceden tarafımdan yapılmış tercümesidir. “Aşar’ın Kaldırılması” başlıklı yazı ise, 1923 yılında

İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’nde, maalesef, o zamanki adıyla amelelerin de katıldığı oylamada oybirliği ile lağvedilmesine karar verilen, fakat bu kararın ancak Doğu isyanları üzerine 1925 yılında uygulamaya koyulmasının sermaye birikimi ile ilişkisini ortaya koymaktadır. Kaldor Raporu ile öneri düzeyinde ilişkili w görülen bu yazıda, aşarın kaldırılması ile sermaye birikimi yetersizliği arasındaki bağlantı sorgulanmaya çalışılmaktadır. Aşarın kaldırılması ve kalkınma konusunda, 1974 yılında Japonya’da bulunduğum dönemde Meiji Restorasyonu ve Arazi Vergisi uygulamasını incelemem sonucunda netleştirdim. Bu itibarla, Japonya ve Türkiye’de vergi sistemlerinin karşılaştırmalı incelenmesinin de önemli ve yararlı olduğunu düşünüyorum.

1961 ANAYASASI'NIN EKONOMİK MODELİ¹

GİRİŞ

1961 Anayasası, iki kutuplu bir dünyanın Batı yörüngesinde yüzen ve 1950 politika ve uygulamaları ile bu yörüngedeki yerini pekiştiren bir ekonomide uygulamaya koyulmuştur. 1961 Anayasası, ilk bakışta bir tepki modeli olarak görülmekle beraber, ekonomik açıdan detaylı bir inceleme sonucunda, bu tepki görüntüsündeki anayasanın temel rolünün, güçlü ve hâkim ekonomiler karşısında Türkiye'yi onların tercihlerine uygun bir biçimde yeniden yapılandırma ve yönlendirme olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile 1961 Anayasası, tüm kapitalist Batı dünyası içinde, Türk ekonomisini rasyonalize ederek, Batı âlemi içinde etkinliği sağlama işlevi ile yükümlü kılınmıştır. Batı açısından etkinliğin sağlanması, tüm oluşumun Batılı güç dengeleri doğrultusunda ve onların çıkarlarına hizmet edecek biçimde gerçekleşmesi anlamını ifade etmektedir.

Batılı güç dengeleri doğrultusunda ve onların çıkarlarına hizmet edecek biçimde belirlenen 1961 Anayasası ekonomik hükümlerinin, bizzat Türkiye ve Türk ekonomisi açısından ne derecede etken olduğu, yani amaca yönelik olduğu ise, tartışmaya açık bir konudur. 1961 politikaları ile Türkiye, liberal uygulamalardan vazgeçiyor ve ithal ikameci, korumacı politikalara yöneliyordu. Aynı politikalar demeti içinde bir yandan özel kesime ayrıcalıklar tanınırken, diğer yandan da bazı sosyal politika uygulamaları yürürlüğe koyuluyordu. Güçlü bir merkez çevresinde periferik konumlu bir ekonomiye sahip olan Türkiye, bu koşullar altında özel sektör için sadece yol gösterici nitelikli bir planlama ile kalkınmasını gerçekleştirme çabasına yöneliyordu.

Araçlar amaçlara yönelik olduğu sürece etkindir. Diğer bir ifade ile, araçlar ile amaçlar arasında ciddi bir tutarlılığın bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde, ya amaçlar yüzeysel ve göstermeliktir ya da araçlar yanlış seçilmiştir. Bu yazıda, ekonomik hükümleri ile 1961 Anayasasını ve bu doğrultuda geliştirilen politikaları, amaç-arac ilişkisi ve çelişkisi bağlamında ele alarak incelemeye çalışacağım.

1 Prof. Suna Kili adına tertiplenmiş uluslararası konferansa sunulan tebliğ, İzmir, 1996.

GENEL BAKIŞ

1961 Anayasası'nın ekonomik hükümleri, "Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler" başlığı altında düzenlenmiş olan 35-53. maddeler ile "İktisadi ve Mali Hükümler" başlığı altında düzenlenmiş olan 126-131. maddeleri arasında bulunmaktadır. Bu maddelere topluca bakıldığında, sistemin oluşmuş sosyo-ekonomik yapısının korunduğu, ancak bunlara ilave-ten iki yönde önemli bir yeniliğin sisteme monte edildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi, kalkınma faaliyetlerinin plana bağlanması (mad. 129), ikincisi ise, sendika kurma (mad. 46), toplu sözleşme ve grev hakkının (mad. 47) tanınmasıdır.

Bu iki temel müessese yanında, sosyal güvenlik hakkı, eğitim hakkı, öğrenim hakkı gibi diğer bazı ekonomik haklar da 1961 Anayasası'nda yer almış olmakla beraber, bu haklar zaten sistemin gereği olarak geliştirilen haklardır. Kaldı ki, bunların uygulamaya koyulması, anayasanın 53. maddesinde de belirtildiği üzere, olanaklarla sınırlandırılmıştır.

1961 Anayasası ile getirilen planlama, Türkiye Cumhuriyeti'nde bu alanda girilmiş ilk uygulama değildir. 1927 yılında yürürlüğe girmiş olan Teşviki Sanayi Kanunu ile devletçiliğin başlangıç döneminde uygulamaya koyulmuş olan, 1933 tarihli Birinci Sanayi Planı bu alandaki ilk uygulamaları oluşturmaktadır. Birinci Sanayi Planı, Sovyet planlılığından ciddi olarak esinlenmiş olmakla beraber, iki ülke arasındaki temel rejim farklılığı planda korunmuştur. Sovyet plan anlayışına fazla yaklaşmayan Birinci Sanayi Planı, mülkiyet ilişkisine girmeden, sadece sanayi kesiminin planlanması ile yetinmiştir (Boratav (1982), Tezel (1994), Ülgener (1971)).

1933 Sanayi Planı ruhu ile 1961 Anayasası doğrultusunda geliştirilen ve uygulamaya koyulan planlamanın temel felsefelerinin birbirleri ile benzerlikler taşıdığı açıktır. Her iki dönemde de hâkim temel felsefe, kalkınmada devletin fevkalade önemli bir yere sahip olduğudur. Türkiye'nin kalkınma sorununun sanayileşme ile özdeş olduğunu açık ya da örtülü olarak kabul eden her iki dönem yaklaşımı da, bu konuda özel kesime fazla bir güven duymamaktadır. Böyle bir güvensizliğin her iki dönem için de fevkalade geçerli nedenleri de ortadadır.

Cumhuriyet tarihimizin ilk liberal uygulama dönemi olan 1925-1929 arası, özel kesimin mutlak başarısızlığı ile noktalanmış bulunmaktadır. Bir yandan yerli burjuvazinin henüz yeterince oluşmamış bulunması, diğer yandan Batılı büyük sermayenin Türkiye'ye sızma çabaları, 1929 Krizi ile de birleşince, kaçınılmaz olarak kamu kesimini öncülük yapma işlevi ile başa bıraktı. Oldukça benzer bir biçimde, 1950'lerin liberal politikaları da, ekonomiyi 8 yıl gibi kısa bir süre içinde moratoryum ilanına mecbur etti. Bu deneyim üzerine, özel sektörün bu işi yeterince beceremeyeceği, kamu

ajanlarının ve bu arada özellikle de bürokrat kadronun ülke ekonomisinde daha ağırlıklı söz hakkına sahip olması fikri yöneticilere hâkim oldu (Kepenek-Yentürk 1994, s. 129-132).

Bir yandan piyasa ekonomisi içinde kalmak, diğer yandan da ekonomik kalkınmada özel kesime tam olarak güvenmemek, 1961 sonrası yapılan planların hukuksal niteliğini ve uygulanabilirlik derecesini ciddi olarak etkilenmiştir. Özel kesim için sadece yol gösterici, kamu kesimi için emredici nitelikte olarak tasarlanan planlar bir tür hükümet programı niteliğinde olduğu için, tam anlamı ile uygulanamamıştır. Özel sektöre selektif kredi kullanımında ya da diğer teşvik hükümlerinden yararlanabilmek için plana uyma zorunluluğu getirilmesi, bazen başka kredi olanaklarından yararlanabilen, bazen de siyasal ilişki ve güç kullanma yolunu yeğleyen özel kesim üzerinde planın etki gücünü ciddi olarak zayıflatmıştır. Kamu kesimi açısından bakıldığında ise, bir yandan seçmenine verdiği sözlerle kendini bağlı hisseden, diğer yandan da yasalar hiyerarşisinde bütçenin bir yasa olmasından yararlanan siyasal karar organı üzerinde de planlar düşünüldüğü derecede etkili olmamıştır.

Tüm bu düşüncelere rağmen planlama, ekonomik amaç ve ufkun belirlenip, bunların kamuoyuna yansıtılması ve kabul ettirilmesi açısından yararlı olmuştur. Aynı şekilde, 91 sayılı özel yasa ile kurulmuş olan Devlet Planlama Örgütü de ekonomiye ait bilgi toplama ve ileriye yönelik projeksiyonlar yapma açılarından toplum ve ekonomi üzerinde oldukça etkili ve yararlı olmuştur.

1961 Anayasası ve bu doğrultuda geliştirilen planlar, ekonomik ve sosyal kalkınmayı birinci derecede hedef olarak belirlemiş olduğundan, çalışmanın temel dokusunun plan stratejisi etrafında oluşturulmasının, sendikal ve sair sosyal hakların ise, hep bu temel doku açısından ele alınmasının gerekli olduğu kanısını taşımaktayım.

PLANLARIN STRATEJİSİ

Birinci Beş Yıllık Plan esas alınarak, planlamanın stratejisi şöyle ortaya koyulabilir:

“On beş yılda ulaşılabilecek hedefler; Türkiye’nin kalkınması için gerekli olan her sahada yeter sayıda ve üstün nitelikte ilim adamı ve teknik mütehasssın yetiştirilmiş olması, %7’lik bir gelişme hızının sağlanması, istihdam meselesinin çözülmesi, dış ödeme dengesine ulaşılması ve bu hedeflerin sosyal adalet ilkelerine uygun olarak gerçekleştirilmesi şeklinde özetlenebilir” *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl)*, s. 33).

Bu açıklamadan da görüldüğü gibi, planda beş temel hedef sayılmıştır. Bu hedefler şöyle sıralanabilir: (1) Yeterli sayıda ve üstün nitelikli ilim ada-

mı ve teknik mütehassıs yetiştirilmesi; (2) yıllık %7 kalkınma hızının yakalanması; (3) istihdam sorununun çözülmesi; (4) dış ödemeler dengesine ulaşılması; ve nihayet, (5) tüm bu amaçların sosyal adalet ilkelerine uygun olarak yapılması.

Bu hedefler daha organik bir tasnif tarzı içinde ele alındığında, iki temel noktanın çok önemli olduğu görülür. Bunlardan birincisi yılda %7'lik bir kalkınmanın sağlanması, ikincisi ise, bu çabanın sosyal adalet ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirilmesidir. Dolayısıyla, 1961 Anayasası'nın kalkınma ve sosyal adalet ilkeleri, olduğu gibi plan stratejisine taşınmış bulunmaktadır.

Kalkınma ve sosyal adalet hedefleri yanında sayılmış olan diğer hedefler, kısmen bu temel hedeflere ulaşma aracı, kısmen de bu hedeflerin arzulan sonuçları ya da yan amaçlarıdır. Nitekim kalkınmanın sağlanabilmesi, kuşkusuz, nitelikli insan faktörüne dayanır. Bunun yanında, kalkınma yoğun yatırımı gerektirdiğinden, istihdam bir tür sonuç-hedef konumuna dönüşmektedir. Aynı şekilde, dış ödemeler dengesine ulaşılması da kalkınmanın bir tür ortamı ve aynı zamanda sonucu olarak görülmektedir.

Ekonomik kalkınma; bir yandan yılda %7'lik bir büyüme dinamiğine bağlanırken, diğer yandan da üstün nitelikli eleman ve bilim adamı yetiştirme hedefini öngörme mantığı, toplumda salt nicel değişimin değil, fakat onun yanında nitel değişimin de hedeflendiği anlamını taşımaktadır. Toplum, ekonomik olarak zenginleşirken, aynı anda, niteliksel ve kalite açısından da değişime uğratılacaktır. Fiziksel büyümenin ötesinde, ekonomik kalkınmanın anlamı da budur. 1961 Anayasası ışığında yürütülmüş olan plancılık uygulamasının, 1950-60 döneminden ayrıldığı, buna karşın 1930'lar uygulamasına felsefi boyutu itibarıyla yaklaştığı nokta da işte burasıdır: toplumu kaynaklar itibarıyla büyütürken, aynı anda kalitesini de yükseltmek!

Kalkınma sağlanırken aynı anda istihdam yaratılacağı açıktır. Ancak, planda öngörülen istihdam, hızla artan ve şehirlere hücum eden işgücü ile ilgilidir. Zira bir yandan %3 hızla artan nüfus, diğer yandan 1950-60 döneminde uygulanan tarımın mekanizasyonu programı sonucunda tarımdan sökülen işgücünün şehirlere hücumu, ilgilileri ciddi önlem almaya itmiştir. Bu amaca yönelik olarak fazla ciddi bir önlem görülmemekle beraber, iki yönlü bir düşüncenin geliştirilmiş olduğu izlenmektedir. Bunlardan birincisi, kırsal alanlarda iş olanakları yaratılarak, kente nüfus akışını önlemeye, ikincisi ise, kente gelen nüfusun istihdam edilmesine yönelik önlemlerdir (*Birinci Beş Yıllık Plan*, s. 36).

Planın en önemli hedeflerinden biri de dış ödemeler dengesinin sağlanmasıdır. 1950 liberal politikaları Türkiye'yi sekiz yılda iflasın eşiğine getirip, 1958 yılında moratoryumun ilan edilmesi, Türk halkında ve yöneticilerde bir tür döviz ya da dış ödemeler fobisi oluşturmuştur. Döviz sorununu

aşmanın yolu ise ihracatı artırmak, ithalatı kısımdan geçiyordu. İhracat ani bir yükselişe sahne olamayacağına göre, politikanın ağırlık merkezini ithalat oluştuyordu. Kaçınılmaz olarak ithalat kısılacaktı!

Planın dış ödemeler dengesinin sağlanması hedefi, 1961 Anayasası'nda açıkça ifade edilmiş olmamakla beraber, bu hedef ithal ikameci politikayı gündeme getiriyordu. Türkiye, gereksinme duyduğu nihai ürünleri kendisi üretecek, bu üretim faaliyetinin sürdürülebilmesi için gerekli olan girdileri ise ithal edebilecekti!

1961 politikaları bağlamında Türkiye'de uygulamaya sokulmuş olan ithal ikameci politikalar, görüntüsel olarak Türkiye'nin döviz sorununu çözmeye yönelik olduğu halde, öz olarak, Türkiye'nin güçlü Batılı merkeze monte edilmesi operasyonudur. Güçlü Batılı sanayi çevreleri kendi aralarındaki rekabeti önlemek amacı ile geliştirmekte olan ülkeleri ithal ikameci politikalara yönelterek, kendi üretim merkezlerini bu ülkelere kaydırırlar. Bu politikalar çerçevesinde, eskiyen teknolojiyi ve üretim araçlarını da, ithal ikameci politikalar uygulayan ülkelere kaydıran gelişmiş ülkeler, o ülkelerde gümrük koruması altında iç ekonomide yaratılan rantları sömürür.

Sanayileşme politikaları arasında yer alan ithal ikameci politikalar, sanayileşmenin ilk aşamalarında anlamlı ve başarılı olabilir, ancak bu politikalar destek uygulamalarla beslenmelidir. İthal ikameci politikalar, iyi işleyen bir denetim ortamına sokulmadıkça, hızla geri ve verimsiz teknolojilere kayma eğilimi taşır. Ciddi bir rekabet ve denetim mekanizmasının oluşturulmadığı bir ithal ikameci uygulama, ülkede bazı yatırımların yapılmasında önayak olur, fakat ciddi ve rekabetçi bir sanayileşmenin başlatıcısı olamaz.

Bu açıdan Türkiye'deki uygulamaya baktığımızda, hemen tüm olumsuzlukların elbirliği içinde oluşturulduğunu görmekteyiz. İthal ikameci politikanın bir anlamda kaçınılmaz tamamlayıcısı gümrük korumasıdır. Böylece dış rekabete karşı korunan iç üretici firmalar, ya kendi aralarında rekabete sokulmalı (Japonya'da olduğu gibi) ya da kamusal denetim ve gözetim altında tutulmalıydı. Hatta ithal ikameci dönemde devletçilik politikasının sürdürülmesi daha da anlamlı olabilirdi.

Türkiye'de gümrük koruması altında geliştirilmeye çalışılan üretici üniteler birbirleri ile rekabete sokulmadığı gibi, hiçbir etkili denetim de getirilmedi ve bunun da ötesinde sanayide teknoloji ve verimlilik konularında planlarda da bir hedef ortaya koyulmadı. Böylece, fevkalade muhkem bir koruma ağı içinde, dış ve iç rekabetten uzak, teknoloji normları belirlenmemiş bir ortamda, özel firmalar üretime girişti. Kâr dürtüsü altında tüm verimlilik ve teknolojik atılım endişeleri göz ardı edildi.

Özel kesimin talepleri İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda daha da belirgin bir hal aldı. Bunun birinci belirtisi, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndaki tarım ile sanayi kesimleri arasındaki dengenin, İkinci Plan'da

sanayi lehine bozulması olmuştur. Sanayi kesimi ekonominin odağına yerleştirilince, bir yandan iç pazarı genişletme, diğer yandan maliyet tasarrufu sağlama önlemleri gündeme geldi.

İç pazarı genişletme politikası iki temel araç üzerine oturtulmuştur. Bunlardan birincisi kentleşmeye hız verilmesi, ikincisi ise sosyal politikaların devreye sokulmasıdır. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı kentleşmeyi ekonominin çok ciddi bir itici gücü olarak görmüştür. Bu nedenle İkinci Plan, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın aksine kentleşmeye önem vermiş ve bu olguyu destekler bir konuma girmiştir.

Sanayileşmenin diğer bir müşevviki olarak, 1961 Anayasası'nın da ruhuna uygun bir şekilde, sosyal politikalar gündeme getirilmiştir. Emekçi kesimin örgütlenmesine olanak sağlayacak olan Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, 1963 yılında yürürlüğe girmiştir (Tuna, 1971, s. 409-444).

Bir yandan hızlı kentleşme yaşanırken, diğer yandan Sendikalar Yasası ile Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Yasası'nın yürürlüğe girmesi, ücretlerin belirli bir düzeyde tutulmasını sağlamaktadır. Böylece, koruma altındaki sanayi kesiminin emrine, denetimli ücret artışı ile beslenmiş güçlü bir iç pazar olanağı verilmiş oldu.

Hızlı kentleşme, toplu sözleşme ile belirli bir düzeyde tutulmaya çalışılan ücret üzerinde ciddi bir baskı oluşturunuyordu. Bu nedenle, 1961 Anayasası'nın 45. maddesinin, "Devlet, çalışanların, yaptıkları işe uygun ve insanlık haysiyetine yaraşır bir yaşayış seviyesi sağlamalarına elverişli adaletli bir ücret elde etmeleri için gerekli tedbirleri alır," hükmü, Birinci Plan'daki, işsizliği önleme, kırsal alanlara yatırım yapma vb. gibi hükümlerle tutarlı olduğu halde, İkinci Plan'daki kentleşmeye yönelme politikaları ile tutarsızdır. Diğer bir deyişle, 1961 Anayasası ve planlar dikkate alındığında, Birinci Plan döneminde araç-amaç uyumu gözlemlendiği halde, İkinci Plan döneminde araç-amaç çelişkisi görülmektedir.

GERÇEKLEŞMELER

1961 Anayasası ve bu doğrultuda gerçekleştirilmiş olan planlar, sosyal adalet ilkelerine uyularak ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesini hedef olarak benimsemişlerdir. Ancak, bu hedeflere ulaşmada özel sektöre ağırlık verilmiş olması, Birinci Plan'da hedeflenmesinin aksine, amaç-araç çatışmasını gündeme getirmiştir. Bunun da ötesinde, planın özel sektör için "yol gösterici" bir nitelik taşıması, Anayasa'nın öngördüğü sistemin ve hedeflerin iyice sulandırılmasına neden olmuştur.

Plan uygulamasının ekonomi üzerindeki sonuçlarının ilk göstergesi, çeşitli sektörlerde ve GSYİH'de görülen büyüme katsayılarıdır. Planların bu yöndeki etkileri Tablo-1'de verilmiştir.

Tablo-1: Büyüme Hızları

	I. Plan Dönemi		II. Plan Dönemi		III. Plan Dönemi	
	P	G	P	G	P	G
Tarım	4.2	3.0	4.1	1.8	3.7	1.2
Sanayi	12.3	10.9	12.0	9.1	11.2	8.8
Hizmetler	6.8	7.2	6.3	6.6	7.7	7.3
GSYİH	7.0	6.6	7.0	6.3	7.9	5.2
Not: P= Planlanan; G= Gerçekleşen.						
Kaynak: Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-1995, DPT, Ankara, 1996.						

Tablo-1'de de izlenebildiği gibi, ilk iki plan yıllık %7 büyüme oranı hedeflemiş olmasına karşın, gerçekleştirmeler daima hedeflerin gerisinde kalmıştır. Buna rağmen, üçüncü plan kalkınma hedefini daha da yükseltmiş, fakat gerçekleşme, ilk iki plan düzeyinden de geride kalmış bulunmaktadır. Gerçekleşen gelir düzeyinin planlanan gelir düzeyinden geride kalma katsayısı, her bir plan döneminde bir öncekine göre daha yüksektir. Bunun anlamı ve yorumu, planın ekonomik altyapıda fazla etkili olmadığı şeklinde yapılabilir.

Sektör bazında gerçekleştirmelere baktığımızda, ekonominin doğa koşullarına bağlı bir yapıda olduğu derhal görülmektedir. Tarım sektörünün büyüme hızında ciddi bir düşüş görülmektedir. Doğa koşullarına fevkalade açık olan tarım sektörü, plan hedeflerinin çok gerisinde kalmış olduğu gibi, plan dönemleri itibarıyla da gerilemiştir.

Sanayi sektörü de her dönemde hem plan hedeflerinin gerisinde kalmış hem de bir önceki dönemden daha düşük bir büyüme kaydetmiştir. Ekonominin ağırlıklı olarak sanayi sektörüne dayanma politikası karşısında, sanayi sektörü büyüme hızının daima plan hedeflerinin ve önceki yıllardaki düzeyin gerisinde kalmış olması, planın uzun dönemli başarı şansını çok zayıflatmıştır.

Üç plan dönemi boyunca hem plan hedeflerini tutturana, hatta bazı dönemlerde onun önüne geçen, hem de en istikrarlı bir gelişme sergileyen tek sektör hizmetler sektörü olmuştur. Büyük yatırımı gerektirmeyen, bol emek kullanan hizmetler sektörü, planın, diğer sektörlerde aksayan yönünü, bir bakıma telafi görevi de görmüş bulunmaktadır.

Tablo-1'de verilen büyüme hızları, doğal olarak, sektörlerin ekonomi içindeki nispi önemini değiştirmiştir. Tablo-2'de alt-sektörlerin göreceli ağırlıkları verilmiştir.

Tablo-2: Alt-Sektörlerin Ekonomideki Payı

	1960	1965	1970
Tarım	43.3	37.0	31.0
Sanayi	15.5	17.1	18.4
İnşaat	6.5	6.5	7.5
Hizmetler	34.7	39.4	43.1
Kaynak: Cillov (1973), s. 178.			

Tablo-2'deki alt-sektörlerin ekonomideki göreceli payları iki önemli noktayı ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi, ekonomi içinde tarım kesiminin ağırlığı %43,3'ten %31'lere gerilemiştir. Buna karşılık, sanayi kesiminin payı %15,5'ten %18,4'e yükselmiştir. Bu artış fazla önemli gözükmemektedir.

Tablo-2'nin ortaya koyduğu diğer bir gerçek ise, hızla kentlere hücum eden nüfusun hizmetler sektöründe istihdam ediliyor olmasıdır. Gerçekten, sanayi kesimi 1960-1970 arasında %18.7 oranında büyürken, hizmetler kesimi aynı dönemde %24,2 katsayı ile büyümüştür. Hizmetler alt-sektörü patolojik nüfus gelişimini masnetmiştir.

Ekonomik büyümeyi sağlayan temel itici güç yatırımlardır. Ele alınan üç plan dönemi itibariyle sabit sermaye yatırımlarının gelişimi Tablo-3'te verilmiştir.

Tablo-3: Sabit Sermaye Yatırımları (GSYİH Payları, %)

I. Plan Dönemi	II. Plan Dönemi	III. Plan Dönemi
14.2	21.2	22.3
Kaynak: Ekonomik ve Sosyal Göstergeler, 1950-1995, DPT, Ankara, 1996, s. 19.		

Sabit sermaye yatırımları, üç plan dönemi boyunca yükselmiş olmakla beraber, üçüncü plan döneminde ciddi bir artış gözlenmemektedir. Kalkınma hamlesi içinde olan bir ekonomi için %20'ler dolaylarındaki yatırım yeterli görülemez. Dünya istatistikleri verileri ile karşılaştırıldığında, Türkiye'deki oranların düşük kaldığı görülür. Örneğin, Dünya Bankası verilerine göre, Türkiye'ye benzer bazı ülkelerin 1990 yılındaki sabit sermaye yatırım oranları şöyledir: Hindistan %27, Endonezya %34,6, Meksika %23,6.

Sabit sermaye yatırımlarının mutlak düzeyi kadar alt-sektörler itibariyle dağılım da, uygulanan politikaların bir göstergesi olarak önemlidir. Tablo-4, sabit sermaye yatırımlarının alt-sektörler itibariyle dağılımını göstermektedir.

Tablo-4: Alt-Sektörler İtibariyle Sabit Sermaye Yatırımlarının Dağılımı (%)

	I. Plan Dönemi		II. Plan Dönemi		III. Plan Dönemi	
	P	G	P	G	P	G
Tarım	17.7	13.9	15.2	11.1	11.7	11.8
Madencilik	5.4	5.6	3.7	3.3	5.8	3.7
Sanayi	16.9	20.4	22.4	26.8	31.1	28.2
Enerji	8.6	6.5	8.0	9.0	8.5	7.4
Ulaştırma	13.7	15.6	16.1	16.0	14.5	20.6
Turizm	1.4	1.3	2.3	2.1	1.6	1.0
Konut	20.3	22.4	17.9	20.1	15.7	16.9
Eğitim	7.1	6.6	6.7	4.7	5.0	3.3
Sağlık	2.3	1.8	1.8	1.5	1.4	1.1
Diğer Hizmetler	6.6	6.0	5.9	5.4	4.7	6.0
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: Kepenek-Yentürk (1994), s. 167.

Sabit sermayenin yatırımlarının alt-sektörler arasındaki dağılımını gösteren Tablo-4'ün tetkiki şu sonuçları ortaya koymaktadır:

- Sanayi alt-sektörü öncelikli sektör olarak ele alınmış ve yatırımların sektörler arası dağılımında bu sektörün payı giderek yükselmiştir. Yatırımların dağılımı ile sektörün artış hızı arasındaki ilişki, sermaye/hasıla katsayına bağlıdır.
- Sanayi sektörünü destekleyen alt-sektörler olan enerji ve ulaştırma sektörleri de, yatırımlardan gerekli payı almışlardır.
- Tarım alt-sektörüne yapılan yatırımlar geriletilmiştir. Bu sonuç, sanayi ve diğer ilgili alt-sektörlere verilen ağırlığın tarım alt-sektöründeki olumsuz yansımadır.
- Planların temel hedeflerinden biri de, kaliteli eleman yetiştirmek olduğu halde, eğitime ayrılan yatırımlar, maalesef, geriletilmiştir. Bu durum, planın uzun dönemli perspektiften ciddi olarak yoksun olduğunu ifade eder.
- Yine planların hedeflerinden bir diğeri de, sosyal politikalara ağırlık vermesiydi. Ancak, sağlık alt-sektörüne yapılan sabit sermaye yatırımları, hem plan hedeflerinde hem de gerçekleşme değerlerinde mutlak olarak düşük saptanmış olduğu gibi, dönem boyunca oranlar da küçülmüştür. Bu durum, kalkınmakta olan bir ekonominin kaynak sorunu ile ilgili görülmektedir.

Planların bir hedefi de dış ödemeler dengesinin sağlanmasıydı. İthal ikameci politikaların, sanayileşme yanında, dış ödemeler dengesini sağlamaya yönelik bir uygulama olduğu, planlar ve yıllık programlarda açıkça belirtilmiştir. Plan ve programların dış ticaret üzerindeki etkisi, öncelikle ithalat ve ihracat hareketlerinde belirginleşir. 1950, 1960 ve 1970 yılları itibariyle, ithalatın ve ihracatın, sırası ile, milli gelir içindeki payları şöyle gelişmiştir: İthalat %7,7; %4,5; %7,0; ihracat %7,1; %3,5; %4,3. Aynı yıllar itibariyle ihracatın ithalatı karşılama oranı ise şöyle değişmiştir: %92,2; %68,6; %62,1 (*Ekonomik ve Sosyal Göstergeler* 1996, s. 28-32).

1961 Anayasası'nın ruhu ve planların hâkim felsefesi ithal ikameci politikalar uygulayarak dış ödemeler dengesinin sağlanması ve böylece döviz sorununun aşılması olduğu halde, bu amaca ters ilginç bir gelişme ortaya çıkmıştır. Birinci, ikinci ve üçüncü plan dönemlerinde, özel yabancı sermaye girişleri ile kâr transferlerini karşılaştırdığımızda, giderek daha fazla tutarda yabancı sermaye girişine karşılık, bundan çok daha yüksek hızda kâr transferinin gerçekleşmiş olduğu görülür. Tablo-5, söz konusu giriş-çıkışların bir görüntüsünü vermektedir.

Tablo-5: Yabancı Sermaye ve Kâr Transferi Hareketleri (Milyon Dolar)

	I. Plan Dönemi	II. Plan Dönemi	III. Plan Dönemi
Yabancı Sermaye	74	168	342
Kâr Transferi	115	183	362
Net Giriş	-41	-15	-20
Giriş/ Transfer (%)	64	91	95
Kaynak: Kepenek-Yentürk (1994), S. 154.			

Tablo-5'in incelenmesinden, kâr transferlerinin sermaye girişlerine oranının giderek yükseldiği görülmektedir. Bunun anlamı; ülkeye giren her bir üniteye karşılık, giderek daha yüksek oranda artık-değer çıkışı yapıldığıdır. Yabancı sermayenin bir ekonomi için yararlı olması, onun, giderek daha yüksek oranda katma değeri ülkede bırakması, teknoloji getirmesi ve ihracat olanaklarını yükseltmesi koşullarına bağlıdır.

Planlı bir ekonominin temel uygulama aracı kamu iktisadi işletmeleridir. Bu fikirden hareketle, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda KİT'lere özel bir önem verilmiştir. Buna göre, KİT'ler müessir bir özel işletme gibi çalışacak ve kârlılık oranını yükseltmeye özen gösterecektir. Böylece KİT'lerin bütçe üzerindeki yükleri hafifletilecek ve kendi yatırım olanaklarını kendileri yaratmış olacaktır (*Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl*, s. 62; Kazgan 1964, s. 33-49).

Kâr amacı ile dürtülen KİT'lerin bazı kuruluşlara maliyetinin altında satış yapması gerektiğinde, ortaya çıkacak olan zararın bütçeden karşılanması öngörülmüştür.

Bu yönü ile KİT'ler; kamunun elinde, etkin bir plan uygulama aracı ve piyasaları düzenleme kurumu olarak değil, fakat özel sektöre hizmet ve kaynak aktaran bir kanal olarak görülmektedir.

GENEL DEĞERLENDİRME

1950-1960 Demokrat Parti dönemi, hem iktisadi hem de siyasal açıdan büyük bir hüsrarla kapanırken, aynı zamanda, 1961 Anayasası'nın da genel felsefesine temel oluşturuyordu. On yıllık süre içinde ekonominin karşılaştığı sorunlara çözüm bulmak ve ekonomiyi belirli bir raya oturtmak, 1960'lar politikalarının hedeflerini oluşturuyordu. Bu sorunlar; ekonomik kalkınmanın sağlanması, bunun için gerekli insan gücünün oluşturulması, böylece dış ödemelerde rahatlama gibi konuları içeriyordu. Ekonomik kalkınma yanında sosyal adaletin sağlanması da bir hedef olarak belirlenmiştir. Ekonomik ve sosyal amaçların gerçekleştirilebilmesi için Devlet Planlama Örgütü kurulmuş ve beş yıllık kalkınma planları hazırlanmıştır.

Bu yaklaşım çerçevesinde, yüzeysel bakıldığında, ekonomik kalkınmanın ciddi bir toplumsal karar mekanizmaları içinde ve denetim altında yapılacağının öngörüldüğü düşünülebilir. Oysa 1961 Anayasası ruhu ve bu doğrultuda hazırlanan beş yıllık planlar, detaylı bir incelemeye tabi tutulduğunda, bundan çok daha farklı bir görüntü sergilemektedir. Aslında bu süreçle ekonomi, içinde yüzdüğü kapitalist sistemin dinamiklerine tabi olarak ve kendi tarihsel koşulları üzerinde, sistemi rasyonelleştirmeye yöneliyordu. Gerek 1960 harekâtını gerçekleştiren kadro, gerek 1961 Anayasası'nı hazırlayan ekip, gerekse Kurucu Meclis, bilinçli olarak, böyle çifte görüntülü ve işlevli bir icraatı amaç edinmemiştir. Ancak, tarihsel koşullar ve bu koşullar altında yaşanan sürüklenmeler, bu kadroları, sistemi rasyonelleştirme hedefine araç yapmıştır (Küçükömer 1994, s. 21-26).

Toplumların ve ekonomilerin değişim kuralları, fizik kuralları kadar olmasa da kesin ve deterministtir. Toplumsal ve ekonomik alanda çok fazla ve değişik belirleyicinin bulunması, basit bir toplumsal dönüşüm veya bir lider ya da kadronun yönetimi sonucunda toplumsal değişimin sağlanabileceği hayalini yaratmaktadır. Oysa böyle bir dönüşüm söz konusu olamaz. Hatta, yüzeysel bir dönüşüm biçiminde algılanan değişimler de, çoğu zaman sistemin iç dinamiklerinden dürtülen ve sistemi rasyonelleştirerek, onu daha üst ve karmaşık bir konuma yöneltmeyi amaçlar. İşte

1961 Anayasası ve bu doğrultuda gerçekleştirilen planlama ve uygulanan ekonomik politikaların da bu biçimde yorumlanması gerektiği kanaatindeyim.

1960 dönüşümü ekonomik kalkınmaya öncelik verirken, bunun sosyal adalet ilkeleri çerçevesinde yapılacağı ilkesini de benimsemiş gözükmektedir. Böyle bir görüntü ile 1960 dönüşümü, Batı'nın ticari emperyalist akımına Türkiye'yi sınırsızca açan 1950 liberal politikasından farklıdır. Ancak bu farklılık oldukça yüzeyseldir. Zira, biraz yakından incelendiğinde, her iki akımın da, özünde, Batı kapitalizminin gelişme çizgisine özgü taleplerin Türkiye politikalarına yansıma biçimleri olduğu anlaşılabılır. Batının talepleri mal hareketlerinden sermaye hareketlerine kayınca, periferik konumdaki ekonomiler de ticari liberalizmden, ithal ikameci politikalara geçmeye başlamıştır. Böylece, Batı sermayesi kendi arasındaki yıkıcı rekabetten kaçınmış, periferik konumdaki ekonomileri kendi aralarında paylaşarak, üretim faaliyetlerini tedricen o ülkelere kaydırma politikasını uygulamaya koyulmuştur. İşte bu noktada, 1950 ve 1960 dönüşümleri aynı uluslararası ekonomi-politik kodun damgasını taşıırken, 1930 harekâtı bunlardan ayrılır. 1930 harekâtı, olasılık derecesine fazla bağlı kalmadan, Türkiye'yi ileri ülkeler düzeyine ulaştırma, fakat bunu bağımsızlık politikaları ile gerçekleştirme anlayışını yansıtmaktadır. İlk bakışta bu görüşe ters görülebilecek olan o döneme özgü bazı politika ve uygulamaların, bu bağlamda biraz daha dikkatli yorumlanması ve bunların ilk görüntüleri ile değil de, çok daha derin tahlilleri ile ele alınmaları gerektiği kanaatini taşımaktayım.

1960 dönüşümünün içine düşmüş olduğu tarihsel hata (belki de zorunluluk!) ekonomik kalkınmayı özel sektör ağırlıklı bir politika ile yürütmeye kalkışmasıdır. Sosyal yararı dikkate almayan ve mutlak bir kâr dürtüsü ile çalışan özel kesim, yoğun destek ve rekabetten yoksun bir ortamda ülkeyi ve ekonomiyi bugünden daha farklı bir noktaya taşıyamazdı.

1960 uygulaması özel sektöre öncelik vermekle, aynı anda, güçlü Batı sermayesine de belirli bir avantaj sağlamış oluyordu. 1960 dönüşümünün 1930 politikalarından en belirgin farkı da bu noktada ortaya çıkmaktadır. 1930 politikalarında kamu kesiminin öne çıkarılması, güçlü Batı sermayesinin kendi çıkarları doğrultusunda, ülke içinde davranmalarını engellemiştir. 1960 politikaları ise, içeride ayrıcalıklı olanlar yaratma eğilimi yanında, bu tekellerle kâr ve çıkar ortaklığı yapan güçlü Batı sermayesinin de önünü açmış oldu. Böylece korunmuş bir iç piyasa koşulunda, Batı, görece eski tekniğini ülkeye sokarken, iç sermaye de böyle bir işbirliği çerçevesinde, ekonomide yaratılan artık değeri Batı ile paylaşıyordu. Bu politikaların iç sermayeye dönük yansımasını içeride giderek artan gelir dağılımı bozukluğu yansıtırken, dış sermayeye dönük yansımasını da Tablo-5'te özetlenen

oluşum açıkça ortaya koyuyordu: Her plan döneminde giren sermaye başına yapılan kâr transferi oranı yükseliyordu!

İç piyasanın böyle bir oluşuma destek vermesi, hızlı kentleşme ve sosyal politikaların uygulamaya koyulması ile olası idi. İthal ikameci sermaye birikimi sürecinin doğal yasası, böylece Türkiye'de de uygulama alanı bulmuş oluyordu. Yabancı sermaye ile yerli sermayenin önünü açmaya yönelik önlemler; kredi ve vergi politikaları, sosyal politikalar ve KİT uygulamaları gibi kalemlerden oluşmaktadır. Kredi ve vergi politikalarının kalkınma planı amaç ve hedeflerine bağlanması, bir miktar etkili olmakla beraber, zamanla teşviklerin alanının kaydırılması ve/veya genişletilmesi, planın da sulandırılması ile sonuçlandı. Örneğin, Birinci Kalkınma Planı'nda tarım ile sanayi arasında bir denge öngörülürken, İkinci Plan'da açıkça sanayi ağırlık kazanmıştır. Diğer bir örnek ise, kentlere hücum ve kentleşme politikaları karşısında planların değişik yaklaşımlarıdır. Birinci planda kentlere akının önlenmesi yönünde politikalar geliştirilmeye, hatta bu bağlamda kırsal alanlarda yatırımlara öncelik verilmeye çalışılmışken, ikinci planda, kentleşme bir amaç haline dönüştürülmüştür. Birinci plandaki hedef, bölgesel dengesizliği hafifletici, kırsal ve kentsel kesimler arasındaki uyumu sağlayıcı politikaları öngörürken, ikinci plandaki hedef, hemen tamamıyla bu politikalardan uzaklaşmış ve kentsel ağırlıklı politikalara ağırlık vermiş bir görüntü sergilemektedir.

Politikaların kentsel ağırlık kazanarak sanayi kesimi öncelikli olması, KİT politikalarına da yansımaktadır. KİT'ler bir yandan kâr eden kuruluşlar konumuna sokulup, diğer yandan da bazı kuruluşlara ucuz girdi sağlama işlevi ile yükümlenirken, aslında vergi yükümlülerinin üzerindeki yüklerin ağırlaştırılması yanında, sanayi kuruluşlarına doğrudan avantaj sağlanması da hedeflenmiş oluyordu. Böylece, KİT'ler planın etkin bir uygulama aracı olmaktan çıkartılıp, özel kesime ucuz girdi sağlayan bir tür aracıya dönüştürülüyordu. Yine aynı politikalarla KİT'lerin sosyal işlevleri de göz ardı edilmekte ve bölgesel kalkınmadaki olası etkin rolleri işletilmemiş olmaktadır. Oysa, kâr dürtüsü ile çalışan özel kuruluşların gitmediği bölgelere KİT'lerin giderek, o yörelerde ekonomik ortamı canlandırması gerekiyordu. Böylece, bölgesel dengesizlik sorunu, bir dereceye kadar da olsa, hafifletilmiş olabilirdi.

Bölgesel dengesizliği giderici rolleri yanında, KİT'lerin ürün ve faktör piyasasında düzenleyici işlevleri de vardır. Teknolojik atılımlarda KİT'lerin çok önemli bir yeri olabilirdi. Teknolojik atılımda KİT'ler doğrudan olduğu kadar, özel işletmelere rakip olarak, dolaylı da işlev görebilirlerdi. Bugün bile üzerinde ciddiyetle durulan "rekabetçi piyasa" yaratmada KİT'lerin rolü büyük olabilirdi. Böylece, rekabetçi piyasa yaratma tehdidi altında çalı-

şan özel işletmeler de kendilerine daha bir çekidüzen verebilirlerdi. Ancak, böyle bir gelişme önlendi, yaşanmadı.

Sendikalar, grev ve lokavt yasalarının yürürlüğe sokulması, sosyal adalet ilkeleri ile uyumlu olduğu kadar, gelişme halindeki emekçi hareketinin düzenlenmesi ve örgütlenmesi olarak da yorumlanabilir. Bunun da ötesinde, emekçi gelirlerinin yükseltilmesi iç piyasayı genişletirken, emeğin işe uyumunu sağlar. Zaten ilk örgütlenmeler de devlet işletmelerinde gerçekleştiğinden, bu hareketten özel kesim çok fazla etkilenmemiştir. Bugün dahi emekçi kesimin ağırlıklı olarak örgütlü olduğu alan kamu işletmeleridir. Toplu sözleşme ve grev hakkının sadece işçilere verilmesi de sistem dinamiklerinin hâkimiyetini göstermektedir.

Eğitim ve sağlık gibi alanlardaki yatırımlara gelince, 1960 politikalarının gücü, hatta belki de gerçek amacı ortaya çıkmaktadır. Tablo-4'te açıkça görülmektedir ki, eğitim ve sağlık alanlarına yapılan yatırımlar hem ihmal edilir boyuttadır hem de zaman içinde eritilmiştir. Bu oluşumu 1961 Anayasası'nın 53. maddesi, "Devlet, bu bölümde belirtilen iktisadi ve sosyal amaçlara ulaşma ödevlerini, ancak iktisadi gelişme ve mali kaynaklarının yeterliği ölçüsünde yerine getirir," ifadesi ile en veciz bir biçimde açıklamaktadır.

1961 Anayasası'nın ve bu anayasa doğrultusunda geliştirilen planların temel amacının Türkiye'nin kalkındırılması olması, dikkatlerin kaynak sorununa yönelmesini gerektirirdi. Zira bir ekonominin kalkınması iki ana konuyu içerir. Bunlardan birincisi, milli gelirin yükseltilmesi, ki bu alandaki gelişme ülke fertlerinin refah düzeyinin yükseltilmesi için gereklidir. İkinci konu ise, teknolojik atılımdır. Bu konu da, o ülkenin diğer ülkelerle yarışında başarılı olması için gereklidir. Her iki alanda da yürüyebilmek için ekonominin birikim katsayısının yükseltilmesi gereklidir.

Planlamanın ilk aşamalarında Türk vergi sistemi üzerine bir rapor hazırlamak üzere Türkiye'ye gelmiş olan Nicholas Kaldor, 1962 yılında Türk hükümetine bir rapor sunmuştur (Kaldor Raporu, 1980). Bu rapor, ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilmesinde kaynak yaratmanın birinci derecede önemli olduğunu vurgulamıştır. Kaldor'un yapmış olduğu hesaplara göre, milli gelirde %7'ik bir artışın sağlanması, %18'lik bir yatırıma ihtiyaç göstermektedir. Yatırımların arzulanan bu düzeye çekilebilmesi için de tüketimin, milli gelirin %3'ü oranında kısılması gerekmektedir.

Kaldor'un bu basit hesapları fazla dikkate alınmadığı gibi, Kaldor Raporu "gizli" tutuldu ve kaynak yaratma önerisi böylece rafa kaldırıldı. Bunun yerine teşvik sağlama görüşleri hâkim oldu. Kaldor'un toprak ağalarını ve özel sektörü sıkıntıya sokacak önerileri, bu çevrelerin baskıları ile kamuoyunun dikkatinden kaçırıldı.

Kaldor'un önerilerinin dikkate alınmamasında, öyle düşünüyorum ki, sadece iç baskı grubu değil, fakat dış baskı grubu da etkili olmuştur. Kaldor klasik Batı iktisadına radikal çıkışları olan Cambridge ekolüne dahildir. Kaldor'un daveti, Devlet Planlama Teşkilatı'nın talebi üzerine, dönemin başbakanı tarafından gösterilen bir nezaket olarak algılanabilir. Zira aynı dönemde resmi davetli eksper, Prof. Günter Schmolders idi. Prof. Schmolders, vergilemede piyasa teşviklerine ağırlık veren bir görüşe sahipti. Nitekim uygulama da bu yönde gerçekleşti.

Kapitalist bir ortamda bulunan kapitalist eğilimli bir ekonomide devletin görevi soyut olarak belirlenemez. Böyle bir yapıda devletin görevi, neoklasik öğretide belirlenenlerden çok farklıdır. Neoklasik öğretide devlete yüklenen optimum kaynak dağılımını sağlayıcı, gelir dağılımını düzeltici ve ekonomik istikrarsızlıkları giderici işlevler (Musgrave 1959), daha gerçekçi yaklaşımlarda, yerini, özel sermaye birikimine katkıda bulunacak politikaların geliştirilmesi ve bu uygulamalar esnasında oluşacak sosyo-ekonomik olumsuzlukları giderici ve sistemi yumuşatarak, meşrulaştırıcı önlemlerin alınmasına bırakmıştır (O'Connor 1973). Devletin yaptığı sağlık ve eğitim harcamaları, aslında bir yönü ile emeğin yeniden üretimi ve verimliliğinin artırılması, diğer yönü ile de sistemin yumuşatılması ve rasyonalize edilmesi biçiminde yorumlanabilir.

Şu halde, 1960 harekâtı, Türkiye'yi genel yörüngesinden çok farklı bir yörüngeye yerleştirmemiş, fakat sistemi yeniden düzenleyerek, rasyonalize etme çabası içine girmiştir. Böyle bir genel gidiş çizgisi içinde, korumacı ve tekelci politikaların himayesinde faaliyet gösteren iç ve dış sermayenin Türkiye'yi taşıyabileceği nokta, dış dünya ile rekabet gücü zayıf, dışa bağımlı ve teknoloji üretemeyen bir sanayi yapısı, döviz sorununu çözememiş bir ekonomi ve toplumsal sorunları hızla artan bir sosyal yapı olarak nitelenebilirdi. Türkiye de işte böyle bir yapı ile baş başa kaldı!

Böyle bir sonuç, 1960 politikalarında söz sahibi olanların amaç ve niyetlerinden bağımsızdır. Amaç ve niyetler yazılı metinlere yansır. 1961 Anayasası ve bu doğrultuda yapılan planlar da bu tür metinleri oluşturmaktadır. Tarihsel gidiş ve sistemsal dinamikler ise, kendi kanallarını kendi araçları marifetiyle açar. Amaçla aracın çatışması, saptanan hedeflerle sistemsal dinamiklerin çatışması anlamını ifade etmektedir. Böyle bir çatışmada sistemsal dinamikler daima galip gelir. Zira önemli ve güçlü olan sistemdir.

Kaynakça

- Boratav, Korkut: *Türkiye’de Devletçilik*, Savaş Yayınları, İstanbul 1982.
- Cillov, Haluk: “Türkiye Milli Gelirindeki Gelişmeler”, *Türkiye Ekonomisinin 50 Yılı Semineri*, Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayın, No: 4, Sermet Matbaası, İstanbul, 1973.
- O'Connor, James: *The Fiscal Crisis of the State*, St. Martin's Press, New York, 1973.
- DPT: *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler*, Ankara, 1996.
- DPT: *Kalkınma Planı* (Birinci Beş Yıl) 1963-1967, Ankara, 1963
- Kaldor, Nicholas: “Report on the Turkish Tax System (1962)”, *Reports on Taxation-II*, Duckworth, Londra, 1980, s. 310-335.
- Kazgan, Haydar: “Planlı Devrede Devlet İşletmeciliğinin Çalışma İlkeleri”, *Maliye Enstitüsü Konferansları*, Sekizinci Seri, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi Yayını, No. 147, Sermet Matbaası, İstanbul, 1964.
- Kepenek, Yakup-Yentürk, Nurhan: *Türkiye Ekonomisi*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Küçükömer, İdris: “Uzmanların Planı Sosyalist Plan mı?”, *İdris Küçükömer Bütün Eserleri-1: Cuntacılıktan Sivil Topluma*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1994.
- Musgrave, Richard A.: *The Theory of Public Finance*, MacGraw-hill, New York, 1959.
- Tezel, Yahya: *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- Tuna, Orhan: “Türkiye’de Toplu İş Sözleşmesi Tatbikatı”, *Refii Şükrü Suvla’ya Armağan*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, No. 295, Sermet Matbaası, İstanbul, 1971.
- Ülgener, Sabri: “Türkiye’de Planlama ve Planlı Döneme Geçiş”, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, No. 298, Sermet Matbaası, İstanbul, 1971.

BAŞVEKİL İSMET'E GÖRE DEVLETÇİLİK¹

Hocamız, Prof. Dr. Suna Kili'ye armağan olarak yazılacak makalenin Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına ait olması bence iki açıdan çok anlamlıdır. Birincisi, bilebildiğim kadarı ile, Prof. Kili, diğer ilgi alanları yanında, Cumhuriyet tarihimizin başlangıç yılları ile çok yakından ilgilenmiş ve o dönemin düşünce ve eylem sistemini öğrencilerine aktarmada büyük bir çaba göstermiştir. İkincisi ise, Prof. Kili ile doğrudan ilgili olmamakla beraber, günümüzde var olan düşünce ve eylem akımları açısından, o dönemin yaklaşımlarının ciddi biçimde ışık tutucu olabileceği düşüncesidir.

Bu olanağı fırsat bilerek, bizzat o dönemin en önemli kişilerinden birinin kaleminden, devletçilik uygulamasını kısaca irdelemek istedim. Tarihin derinliklerine akıp giden zaman içinde, bundan yaklaşık 75 yıl önceki düşünce ve eylemin bugün için ancak tarihsel bir değere sahip olacağı kuşkusuz olmakla beraber, geçmiş i iyi algılayıp yorumlamanın, bugünkü formasyonumuza da önemli katkıda bulunabileceği bir gerçektir.

Geçmiş i anlamaya yönelik her çaba, en iyi olasılıkla, dönemin gerçeğine oldukça yakın bir yorum üretmekten öteye geçemez. Böylece üretilecek farklı yorumlar sayesinde karşılaştırmalı bir fikir sahibi olmak olasıdır. Bu deneme ise, o dönemin genel bir yorumu olmayıp, sadece Başvek il İsmet'in Kadro dergisinde yayınlanmış olan makalesinin bir yorumudur.

* * *

Cumhuriyetin ilk dönemi olarak kabul edilebilecek olan 15 yıllık 1923-1938 aralığında birbirine zıt iki farklı ekonomi politikasının uygulanmış olduğunu görüyoruz. Birinci alt-dönem olan 1923-1929 yıllarında liberal iktisat politikası, ikinci alt-dönem olan 1930-1938 döneminde ise devletçilik politikası uygulanmıştır.

1 “Suna Kili'ye Armağan”, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1998.

Bu denemede, görünüşte farklı olan bu iki politikanın birbirine nasıl uyumlaştırılabileceğini tartışmaya çalışacağım. Başka bir deyişle, acaba Cumhuriyetin başlangıç dönemine hâkim olan dokuyu liberal kabul edip, devletçiliği mi arızı ve geçici kabul etmek gerekiyor, yoksa devletçiliği hâkim doku olarak kabul edip, liberalizmi mi geçici olarak kabul etmek gerekiyor? Bir üçüncü olasılık da, acaba devletçilik, liberalizmin tamamlayıcı bir unsuru mu, ya da tersi mi daha geçerli? İşte tartışmanın ana eksenini bu konuların sorgulanması oluşturacaktır.

Ele alınan 15 yıllık süre boyunca, liberalizm ve devletçilik arasında gidip gelen politika uygulamalarının teşhisinde *Kadro* dergisinin 2. cildi, 22. sayısında yayınlanmış olan İsmet İnönü'nün yazısını esas alacağım. Böylesine bir kaynağı kullanmanın iki önemli nedeni bulunmaktadır. Bir defa, *Kadro* dergisi, kısa ömrüne rağmen, döneminin resmi yayın organı niteliği taşıyordu. Dergi, dönemin ideolojik altyapısının oluşturulması ve bunun kamuoyuna mal edilmesi işlevi ile yükümlüydü. İkinci olarak, İsmet İnönü, dönemin başbakanı olarak, böyle bir dergide yazdığı yazıda sadece kendi fikrini değil, fakat döneme hâkim olan ideolojiyi yansıtmaktan da geri duramazdı. Başbakan İsmet'in yazısı, hiç şüphe yok ki, yönetim kadrosuna hâkim görüşün kamuoyuna yansıtılması işlevi ile yükümlüydü. Kaldı ki, böylesine sorumlu bir kişinin böylesine kritik bir dönemde, adeta resmi beyan niteliğindeki ifadelerini, dönemin diğer liderleriyle, özellikle de Atatürk'le tartışmadan ortaya koyduğu da düşünülemez. Bu varsayımlar geçerli ise, söz konusu yazıya, dönemin hâkim ideolojisini yansıtan bir kaynak olarak başvurmak fazla yanlış olmasa gerek.

Cumhuriyetin ilk oluşum yıllarında uygulanmış olan politikaların yorumu ile ilgili bu tartışmada, bizzat ilgili dönemin fikir ürünü üzerinde yoğunlaşmam ise şu nedenlere dayanmaktadır. Bir defa, soyut düzeyde geliştirilen bir fikir, çoğu zaman eylem düzeyine geçirildiğinde, uygulama koşulları altında, ilk anda amaçlandığından çok farklı alanlara çekilebilmekte ve farklı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Böyle bir durumda, geliştirilen düşüncenin ve amaçlanan hedefin geçerli ve gerçekçi olmadığı ileri sürülebilir olmakla beraber, aynı anda salt fiili sonuca bakarak amaçlanan hedefi yargılamak fazla haklı görülemez.

İkinci olarak, aradan İkinci Dünya Savaşı tahribatı, 1950'ler ticari emperyalizm tuzağı, 1960'lar ve 1970'ler korumacı politikalar sömürüsü ve 1980'ler finansal liberalizasyon kanaması yaşandıktan sonra, geriye dönüp, 1923-1938 dönemi politikalarını, bugünkü yansımalarına bakarak yargılamak ve değerlendirmek yanlış olur. Zira, hem yarım asır gibi fevkalade uzun bir zaman süresi geçtikten, hem de bir dizi güçlü iç ve dış dinamikler devreye girdikten sonra ortaya çıkmış olan oluşuma bakarak ve o pencereden seyredererek geçmiş i algılamak ve anlamak, isteksel çarpıtmalar dışında

dahi, oldukça güçtür. Zira, böylesine köklü bir dönüşüm eskinin izlerini dahi kökünden kazıyabilir.

Tartıştığımız 15 yıllık dönemin birinci alt dönemi, kuşkusuz, 1923-1929 aralığıdır. Cumhuriyet tarihimizin bu ilk liberal dönemi 1923 İzmir İktisat Kongresi ile başlamaktadır. Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'ne tüccar, çiftçi, sanayici ve işçi kesimleri olmak üzere, dört kesimden toplam 1135 delege katılmıştır. Henüz sanayi aşamasına geçmemiş olan toplumda, açıktır ki, en düzenli ve hazırlıklı kesimi tüccarlar oluyordu.

Her kesiminin kendi çıkarları doğrultusunda geliştirdiği öneriler ve Kongre'de alınan kararlardan, döneme hâkim ekonomik görüşün liberal olduğu anlaşılmaktadır. Çeşitli kesimlerin talep ettiği vergi avantajı, ucuz kredi, gümrük kolaylıkları, çeşitli teşvikler, iş güvencesi vb. gibi liberal politikalar Kongre'nin gündemini oluşturmuştur (Kepenek-Yentürk, 1994, s. 32-3).

Gerek Kongre'nin genel havası gerekse alınan kararlar Kongre'nin politik amacının iç ve dış çevrelere siyasal ve ekonomik güvence vermek olduğu kanaatini uyandırmaktadır (Kepenek-Yentürk, a.g.e., s. 32). 1917 Sovyet Devrimi ile kapitalist dünyanın sürüklendiği korku, Kurtuluş Savaşı'nda izlenen stratejide yardımcı olmakla beraber, İzmir İktisat Kongresi kararlarını da etkilemekten uzak kalmamıştır. Türkiye'nin sol dünyaya kaymayacağı yönünde dış ve iç çevrelere verilen mesaj onları rahatlatırken, yönetim kadrosunun da işini kolaylaştırmış oluyordu.

İzmir İktisat Kongresi'nin söz konusu taviz konusunda en önemli kararı, karar tarihinden ancak iki yıl sonra uygulanabilmiş olan, aşarın kaldırılması ile ilgili olandır. Osmanlı döneminden devralınan ve dönemin kamu gelirlerinin yaklaşık üçte birini oluşturan aşar, temel üretim kesimi olan tarım üzerine salınan bir tür gelir vergisi idi. Tarımsal ürünün onda biri olarak başlatılan, fakat zamanla kimi yörelerde daha yüksek oranlarda uygulanan ve aynı olarak salınan bu vergi, iltizam usulü ile tahsil ediliyordu. İltizam ihalesinin mültezim zulmüne neden olduğu bu vergiye karşı toprak ağaları direniyordu. Bu direnç, Kongre'de ittifakla verginin kaldırılmasına dönüşüp, iki yıl sonra fiilen verginin kaldırılması Türkiye'de sermaye birikimi yolundaki çok ciddi bir engelin de oluşmasına neden olmuştur (Önder, 1981, 76-92).

İzmir İktisat Kongresi ile açılmış olan liberal dönem içinde belki de dönemin yöneticilerinin dahi öngöremediği bir çeşit ekonomik emperyalizm boy gösterdi. Kökeni 1908'e kadar giden ve Türkiye'de birçok ünlü ailenin de katıldığı ünlü Chester imtiyaz sözleşmesi 8 Nisan 1923'te Meclis tarafından onaylandı. Bu proje ile Ankara'dan Kerkük'e, Samsun'a ve Doğu Beyazıt'a kadar uzanan 4400 km. uzunluğunda demiryolu ve üç liman yapılacak idi. Ancak, demiryolu güzergâhı üzerinde 40 km.'lik şerit içerisinde

bulunan tüm maden, petrol vb. gibi doğal kaynakların işletme hakkı da 99 yıl için Chester grubuna devrediliyordu (Boratav 1982, s. 27).

Yine bu liberal dönemin en önemli olgularından biri de, bu süre içinde kurulmuş olan 201 şirketten 66'sının içinde yabancı sermayenin bulunuyor olması ve dönemin var olan şirket sermayesi toplamının %43'ünün yabancı sermayeden oluşması idi (Boratav, a.g.e., s.29).

Çok kaba hatlarla verilmeye çalışan bu görüntünün, rakamsal olarak en net yansıdığı yer dış ticaret tablosudur. 1923-1929 dönemi itibariyle, ithalat-ihracat ilişkisi şöyle verilmektedir.

Tablo-1

Yıllar	İhracat/İthalat (%)
1923	58.5
1924	82.1
1925	79.6
1926	79.4
1927	74.9
1928	77.6
1929	60.6

Tablodan da görüldüğü gibi, ihracat-ithalat farkı daima aleyhte gelişmiş ve bu durum önemli boyutta dış ödemeler güçlüğü yaratmaya başlamıştır.

Görülüyor ki, hangi saik ile olursa olsun, Cumhuriyet döneminin ilk liberal uygulaması, bir yandan yabancı sermayenin saldırgan bir biçimde ekonomiyi ve hatta ülkeyi işgaline, diğer yandan da dış ödemelerde büyük çapta sorunlarla noktalanma aşamasına gelmesine yol açmış oldu.

* * *

Tarih bazen ulusların önüne öngörülmedik fırsatlar çıkarır. 1923 İzmir İktisat Kongresi ile başlatılan Cumhuriyet döneminin ilk liberal uygulaması, 1929 Krizi ile devletçiliğe dönüştürülmemiş ve o dönemde var olan politikaların uygulanmasına devam edilmiş olsa idi ne olurdu sorusunun cevabı belirsizdir. Ancak, 1929 Krizi'nin ülkeye sunmuş olduğu tarihsel fırsat ise, fevkalade büyüktür ve belki de istiklal ve Cumhuriyetin korunmasında Kurtuluş Savaşı kadar önemlidir. Zira, 1930'lar devletçilik uygulaması ile hem liberal gidiş içinde tehlikeye giren ekonomik bağımsızlık konusu çözümlenmiş hem de ülke ekonomisi bir plan çerçevesinde kalkınma rayına

oturtulmaya çalışılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk planları, ilk sanayi kuruluşları, ilk eğitim ve sosyal aktiviteler hep bu dönemde başlatılmıştır. Bu nedenle, nasıl 1917 Sovyet Devrimi, Kurtuluş Savaşı'nda izlenen stratejilerde kolaylaştırıcı rolü oynamışsa, aynı şekilde, 1929 Krizi de ekonomik istiklal ve düzenlemede önemli bir amil olmuştur.

Başvekil İsmet, 1929 Krizi'nden dört yıl sonra, yani 1933'te Kadro dergisinde şöyle yazıyordu: *“Devletçilik'in müdafaa vasıtası olup olmadığı, yedi sekiz seneden beri münakaşa olunmuştur. Fakat son seneler artık bu münakaşa, manasız ve bedihî (apaçık) bir mahiyet aldı. En kuvvetli, en zengin devletler, tasavvur olunamayacak devlet tedbirleri ile iktisatlarını müdafaa çalışıyorlar. Demek ki, bizim, devletçilik'te müdafaa kuvvetini görmüş olmamız, Fırkamız, Cumhuriyet Halk Fırkası için ancak övünülecek bir isabet ve doğru bir karar cümlesinden saymak icap eder”* (İnönü, 1933, s. 4).

Başvekil İsmet'in tarihi makalesinin çok önemli bir ayağını oluşturan bu paragraf iki önemli noktayı açıklığa kavuşturmaktadır. Bunlardan birincisi, dönemin liderinin kafasında, devletçilik ilkesinin aniden ortaya çıkmadığı, fakat yedi sekiz yıldan beri bu konunun aralarında tartışılıyor olduğudur. 1933 yılından 7-8 yıl geriye gidildiğinde 1925-26 yıllarına gelinir. Bu tarih, dönem liderlerinin 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde estirilen liberal rüzgâr esnasında samimi mi, yoksa iç ve dış güçlere karşı verilmesinin kaçınılmaz görülen tavizin bir maskesini mi taşıdığı noktasını aydınlatmada yardımcı olamamaktadır. Zira, bir bakıma iddia edilebilir ki, son Osmanlı aydını olarak kabul edilebilen dönem liderleri, içinde geliştikleri ve ilişki içinde bulundukları sosyo-ekonomik doku itibarıyla kapitalizme daha yatkın idiler. Atatürk de, çeşitli vesilelerle ortaya koymuş olduğu “muasır medeniyet seviyesi” fikrinde daima Batı medeniyetini ve hatta ekonomisini esas almıştır. Bu nedenle, İzmir İktisat Kongresi'nde takınılan tavırlar ve estirilen rüzgâr, dönem liderlerinin samimi niyet ve düşüncelerini yansıtmaktadır, denebilir.

Başlangıçta liberalizmin hâkim olmasına rağmen, öyle gelişmeler olmuştur ki, dönemin liderleri ekonominin ve ondan da önemli olarak, bizzat ülkenin tabanının kaydığını görmeye başlamışlardır. “Askerî zaferlerin ekonomik zaferle taçlandırılması ...” düşüncesi doğrultusunda, bu kez de ekonominin kurtarılması fikri kafaları işgal etmeye ve böylece İzmir İktisat Kongresi'nden hemen 2-3 yıl sonra devletin ekonomiye müdahale fikri tartışılmaya başlanmıştır. Böyle bir yorum, bizi İzmir İktisat Kongresi'nde takınılan tavrın, iç ve dış güçlere verilen mesajın bir maskesi olma payını da dışlamadan, oldukça samimi ve gerçekçi olduğu görüşüne götürmektedir.

Cumhuriyet'in ilk liderlerinin kafalarında Batı modeli olduğunun bir başka kanıtı da yine aynı paragraf içinde bulunan şu cümledir: “En kuvvetli, en zengin devletler, tasavvur olunamayacak devlet tedbirleri ile iktisatla-

rını müdafaaya ve kurtarmaya çalışıyorlar” (İnönü, a.g.e., s.4). Bu cümlede devletler için kullanılmış olan “en kuvvetli” ve “en zengin” ifadeleri, Batı ekonomilerini göstermektedir.

Batı modeli içinde düşünüldüğü zaman, Türkiye’de uygulanan devletçilik ile Batı ekonomilerinde uygulanan müdahaleci politikalar arasında, sözü edilen makalede belirtilmemiş olmakla beraber, çok önemli bir fark olduğu da ortadadır. Zira, 1929 Krizi’ni izleyen yıllarda, “*en kuvvetli*” ve “*en zengin*” devletler, ekonomiye müdahale yolu ile, “*iktisatlarını müdafaaya ve kurtarmaya*” çalışıyor oldukları halde, Türkiye Cumhuriyeti’nde devletçilik, sadece bir müdafaaya vasıtası olarak görülmemiş, fakat aynı zamanda “*inkışaf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müspet bir yol*” sayılmıştır. Zira, makalenin ilerleyen bölümünde de açıkça ifade edilmiştir ki, “*yalnız müdafaaya gibi muhafazakâr bir noktadan değil, ilerlemek ve inkışaf etmek gibi genişleyici politika için de.. (devletçilik) .. müspet ve en müessir vasıta..*”dır (İnönü, a.g.e. s.4). İşte bu noktada, 1929 Krizi’nin Batı ekonomileri ve Türkiye Cumhuriyeti açısından farkı ortaya çıkmaktadır.

Devletçilik uygulamasının bir ilerleme aracı olarak görüldüğü şu cümle ile de açıkça ifade edilmektedir: “*Memleketin muhtaç olduğu sanayii, teşkilatı, vesaiti, devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi, safdil olanlar düşünebilir*” (İnönü, a.g.e., s.4). Bu cümle, gelişmekte olan ekonomilerde, ilk aşamada, ekonomik kuruluşların devletin himayesinde kurulacağı, hatta bizzat devlet tarafından kurulacağı ifade edilerek, ekonomik kalkınmada devletin doğrudan rolü açıklanmaktadır. Ekonomik kalkınmanın motoru olma rolü ile devletin ekonomiye müdahalesi, kuşkusuz, konjonktürel bir durum olan krizin tahribatını giderme işlevinden her açıdan çok farklıdır. Burada, ekonominin ana temellerini atmak, sanayi hamlesi başlatmak, altyapıları kurmak vb. gibi doğrudan ve dolaylı tüm ekonomik faaliyetler devlet tarafından yerine getirilebilir. Türkiye’de devletçilik uygulamasının 1929 Krizi sonrasında devreye sokulmuş olması, bunun Kriz’in tahribatını gidermeye yönelik konjonktürel bir önlem olarak algılanması yanlışını yaratmamalıdır. Türkiye’de uygulanan devletçilik politikasının, aynı zamanda, ekonomik kalkınma hamlelerinin başlatılması ve sürdürülmesi gibi kronik bir nedeni de vardı. Hatta, bağımsızlık içinde ekonomik kalkınmanın sağlanması işlevi devletçilik politikalarının belkemiğini oluşturmuş, ancak 1929 Krizi, bu politikaların uygulanabilmesi için fevkalade elverişli bir ortam ve böylece çok güzel bir tarihsel koşul yaratmış oldu.

Türkiye’de devletçilik fikirlerinin oluşmasında sadece ekonomik gerilik ve bu durumdan yararlanan güçlü yabancı sermayenin ülkeyi işgale yeltenmesi değil, fakat aynı zamanda, yeni palazlanmaya başlamış olan ticaret burjuvazisine duyulan güvensizlik de rol oynamıştır. Örneğin, Başvekil

İsmet'in *"En serbest zannolunan bir sanat veya ticaret, müreffeh olabilmek için, mutlaka devletin yardımına ve müdahalesine ihtiyaç göstermektedir. Su başında olduğumuz için, bu ihtiyacı her gün görüyorum ve sonra 'serbest meslek'in de 'devletçilik'e rüçhanı için, aynı mevzuların delil olarak zikrolunmasına şaşıyorum,"* ifadesi anlamlıdır. Henüz cılız olan özel teşebbüse duyulan güvensizlik, özel çevrelerin kendilerini müdafaalarına rağmen üst düzeye çıkmıştır.

Ancak, özel teşebbüse duyulan güvensizlik ideolojik boyutta olmayıp, var olan duruma göre yaşanan yetersizlik temeline dayalı idi. Makalede de açıkça belirtilmiş bulunmaktadır ki, *"Devlet, ancak ferdin yapamayacağı şeyleri yapmaya çalışmalıdır..."* Ne var ki, basiretle ele alınması gerektiği ileri sürülen bu tezin iki açılımı gösterilmektedir. Birinci açılımı ile, gerçekten bireylerin yapabileceği işlerle devletin uğraşmaması görüşü, devletin elindeki kıt kaynaklara dayandırılmıştır. Bu görüşe göre, devlet, elindeki kıt kaynakları, bireylerin yapabileceği işlerle heba etmemelidir. Yukarıdaki ifadenin ikinci açılımı ise, bireylerin ve devletin faaliyet alanının belirlenmesi ile ilgilidir. Makalede de açıkça ifade edildiği gibi, bir işin bireye mi yoksa devlete mi ait olması gerektiği konusuna, o işin gerektirdiği kaynak değil, fakat, *"meselenin bütün memlekete alakası veya hususi menfaatlere terk edilebilmesi.."* görüşü çerçevesinde karar vermek gerekmektedir.

Başvekil İsmet'in makalesinde devletçilik ilkesinde, kapitalist sistemlerde görülen kamu iktisadi teşebbüsleri uygulamasına da yer verilmektedir. Makalede, daha çok sosyal amaçlı zararların ortaya çıktığı koşullarda devletin faaliyette bulunacağı ileri sürülmektedir. Sosyal amaçlı bir faaliyet sonucunda zarar oluşabileceği ve böyle durumlarda da ancak devletin faaliyette bulunabileceği şöyle ifade edilmektedir: *"Devlet şimendiferleri, bazı yerlerde ve bazı mahsuller için, yaktığı kömür parasını çıkartmayacak kadar ucuz tarife ile nakleder. Devlet elinde olmayan bir şimendiferin böyle bir tedbir almasına imkân var mıdır?"* (İnönü, a.g.e., s.5).

Keza şu paragraf da, teknik nedenden çok, sosyal ve kalkınma nedeni ile devletin işlevini ortaya koymaya çalışmaktadır: *"Hususi müesseseler daima kârlı çalışırlar ve devlet müesseseleri daima masraflı ve zararlı olur, iddiası. Bütün memleketin menfaatine tedbir alırken bazen yaktığı kömürün bedelini veya inhisarın varidatını düşünmeme vaziyetinde kalan Devlet, elbette serbest bir bezirgân gibi, birçok ahvalde kâr etmeyecektir. Bundan daha tabii ne vardır? Ve zaten devletçilik'in memleket için en büyük bir faydası da, ancak bazı ahvalde bu kadar cesurane tedbirler almasının mümkün olması ile izah edilebilir"* (İnönü, a.g.e., s.5).

* * *

Başvekil İsmet'in makalesinden, devrin ileri gelenleri arasında devletçilik fikrinin İzmir İktisat Kongresi'nden sonra oluştuğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle, 1930'lar devletçiliğinin sisteme yönelik bir yanı ve amacı yoktur, denebilir. Ancak, devletçiliğin bir açılımının da sistemsel olabileceği göz ardı edilemez. Nitekim, sınıfsız toplum gibi söylemlerle birleştirildiğinde, devletçiliğin farklı açılımlarının olmasının da olasılıklar içinde bulunduğu tartışılabilir. Ancak, böyle bir tartışma bizim buradaki sınırlamamızın dışına kalır.

Kaynakça

- Boratav, Korkut: *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- İnönü, İsmet: "Fırkamızın Devletçilik Vastı", *Kadro*, 2. Cilt, 22. Sayı, Ankara, 1933.
- Kepenek, Yakup-Yentürk, Nurhan: *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Önder, İzzettin: "Aşarın Kaldırılması" *Toplum ve Bilim*, 13, İstanbul, 1981.

TÜRK VERGİ SİSTEMİ ÜZERİNE RAPOR¹

Nicholas KALDOR

I. KALKINMA POLİTİKASININ MALİ YÖNLERİ

Vergileme sorunları, iktisadi kalkınma ile ilgili olarak, genellikle, birbirinden değişik ve çoğunlukla da çelişkili görüşler içeren iki ayrı açıdan tartışılır: Bunlardan birincisi *teşvikler*, diğeri ise kaynaklar açısıdır. Yatırımların ve kalkınma hızının yetersiz kalmasının kâfi düzeyde teşvik sağlanmamasından kaynaklandığına inananlar, kamu gelir sistemi üzerindeki olumsuz etkilerine bakmadan, vergi sistemini muhtelif yeni vergi indirimleri sağlayacak şekilde, teşvikler açısından geliştirmeyi düşünürler. Yatırımların ve kalkınma hızının yetersiz kalmasının esas itibarıyla kaynak yetersizliğinin bir sonucu olduğuna inananlar ise, teşvikleri kısıcı etkilerin artması pahasına da olsa, ilave vergiler kanalı ile yatırım için gerekli kaynakları artırmayı amaçlarlar.

Kanaatimce, ekonomik kalkınma aşamalarını yönlendiren faktörün teşvik unsurları olmayıp, kaynakların sınırlı olmasıdır ve ilave teşvik unsurlarının yeni kaynak yaratması durumu (dışarıdan sermaye getiren yabancılara tanınan vergi indirimleri gibi) hariç olmak kaydı ile, teşvik tedbirleri hakkındaki düşüncelerin çoğu yetersizdir. Bu fikirden hareket ederek, bu raporda vergileme sorunlarına kaynaklar açısından yaklaşım yapılacaktır.

Türkiye’de ihtiyaçları karşılama açısından vergi gelirleri yetersizdir. Bu olgu, cari ihtiyaçların %9’unun dış yardımlarla (karşılık fonlar), %5’inin ise doğrudan açık finansmanla karşılanması ile kanıtlanmaktadır; bu düzey, milli gelir açısından Türkiye ile aynı kalkınma aşamasında bulunan ülkelerle karşılaştırıldığında düşük kalmaktadır; hızlandırılmış yatırım süreci-

1 Bu rapor, Türk Hükümeti Devlet Planlama Teşkilatı’nın daveti üzerine Türkiye’ye gelen Nicholas Kaldor tarafından Nisan 1962’de Ankara’da İngilizce olarak yazılmıştır. Makalenin çevirisi bana aittir.

nin bir parçası ve kalkınmayı oluşturma aracı olarak mevcut ekonomik faaliyetler genişletilmek isteniyorsa, yine bu düzey çok yetersiz kalır. Aşağıda da belirtileceği gibi, oldukça yaygın görüşün aksine, böyle bir genişletici politika vergiler yolu ile sağlanan ve ekonomide daha iyi bir dengenin oluşturulmasına katkıda bulunacak daha yüksek düzeyde gelire ihtiyaç gösterir. Vergileme hedefi olarak, Türkiye'nin 1961 yılı vergi gelirlerini 3,5 milyar TL artırarak, 1963 yılında en az 10 milyar TL vergi gelirine ulaşmayı amaçlaması gerektiği kanısındayım. Gelir ve kurumlar vergilerinde kısa sürede gerçekleştirilmesi düşünülen ve vergi gelirlerinde 500 milyon TL kadar bir gelir kaybına yol açabilecek olan değişiklikler dikkate alınmazsa, mevcut vergileme sistemi ile bu ihtiyacın 2 milyar TL'lik bir kısmının sağlanacağı kabul edilebilir. Görülüyor ki, devlet hiç olmazsa 2 milyar TL'den düşük olmayacak bir vergi geliri artışını hedef almalıdır.

Kaynakların Yeniden Dağılımı

Ulusal politikanın temel aracı, yıllık %3 nüfus artışının ihtiyaçları dışında genel hayat standardında da önemli iyileşmelere yol açabilecek daha yüksek bir kalkınma hızının sağlanmasıdır. Bu duruma göre, yıllık kalkınma hızı %7 olarak saptanmıştır. Bu kalkınma hızının gerçekleştirilebilmesi için milli hasılanın %18'inin yatırımlara tahsis edilmesi gerekmektedir. Bunu sağlamak için, gayri safi milli hasılanın cari tüketime ayrılan bölümünün en az %3 oranında azaltılması gerekmektedir; bu, ancak –ve yalnızca– ilave vergileme veya zorunlu mükellefiyetlerle sağlanabilir.

Adalet ve eşitlik düşünceleri açısından, gerekli bu kaynakların, esas itibarıyla, lüzumsuz veya lüks tüketimin –mesela, zengin sınıfların tüketimi– azaltılması yolu ile karşılanması gerekir ve bunun mali araçlarla (ithalat kontrolleri veya bina ruhsatları gibi diğer araçlar da sayılabilir) yapılması olanaklı olduğu oranda lüks tüketimi azaltmaya yönelik tedbirler öncelik kazanır. Ancak, zengin gruplar üzerine salınan ilave vergilerin gerekli kaynakları tek başına sağlayamayamalarının çok temel bir sebebi vardır. Artan yatırımlar istihdam artışı yaratır ve sonuçta ücretliler tarafından talep edilen mal ve hizmetlerin artışına yol açar. Bu tür malların içinde en önemlisi, yüksek gelir gruplarının harcamaları içinde ufak bir yer tuttuğu halde, ortalama bir emekçinin harcamalarının üçte ikisi veya daha fazlasını oluşturan gıda maddeleridir.

Ayrıca, iktisadi kalkınma süreci tarım dışında –ikinci (sekonder) ve üçüncü (tersiyer) sektörler diye anılan kesimlerde– giderek artan nüfusun istihdamına yol açtığından, aynı anda “tarımsal artık” da (tarım sektörü içinde tüketilenden fazla üretilen tarımsal ürün) artırılmadığı sürece dengeli kalkınma (enflasyona yol açmadan) sağlanamaz. Böyle bir gelişmenin,

genel ekonomik büyümenin bir parçası olarak otomatik bir şekilde gerçekleşmesi beklenemez. Ekonomideki teşvik unsurları, tarım sektörü üzerinde endüstri ve ticaret sektörlerinde olduğu gibi etkili değildir; gıda maddelerinde ortaya çıkan kıtlık üretim artışını arttırıcı yönde etki yapmaz –temel gıda maddeleri fiyatlarındaki artış, çiftçilerin zâti tüketimlerini arttıracığından ve/veya çalışma teşviklerini azaltacağından, piyasada arz edilen miktarı kısıabilir dahi. Ancak, gıda maddelerinin temel ihtiyaç maddeleri olması özelliğine bağlı olarak bu malların fiyatı– zaten diğer mallarinkine oranla çok fazla yükselmediğinden, (böyle bir eğilim nadiren genel bir enflasyona yol açabilir), diğer sektörlerin üretimine olan toplam talebi, temelde gıda maddeleri arzı belirler. Bundan dolayı, tarım sektörü dışındaki emek talebi artışı, sonuçta, çiftçilerin tarımsal ürün satışları artışı ile sınırlıdır, bunun tersi ise geçerli değildir.

II. TARIMIN VERGİLENDİRİLMESİ

Bu düşünceler ışığında hızlı sanayileşmeyi amaçlayan bir iktisadi planın tarımda verimliliğin yükseltilmesi tedbirlerine birinci derecede öncelik vermesi gerektiği anlaşılır, çünkü tarımda verimliliğin artması sanayileşmenin önkoşuludur. Yine aynı düşünceler ışığı altında, tarımın vergilendirilmesinin (şu veya bu şekilde) iktisadi kalkınmanın hızlandırılmasında önemli bir rolü olduğu sonucuna varılır, zira tarım sektörü üzerine salınan zorunlu yükümlülükler kanalı ile iktisadi kalkınma için gerekli “tasarruflar” genişletilebilir. Japonya veya Sovyet Rusya gibi sosyal kurumları ve koşulları farklı olan ülkeler dahi, iktisadi kalkınmalarının finansmanında tarımsal vergilemeye ağırlık vermişlerdir (Japonya’da arazi vergisi, Sovyet Rusya’da tarımsal ürünlerin zorunlu olarak ve düşük fiyattan satılması mecburiyeti).

Osmanlı İmparatorluğu zamanında kamu harcamalarının hemen tümü tarım sektörünce karşılanırdı. Bu yükün hafifletilmesi ve köylülüğün durumunun düzeltilmesi devrimin önemli katkılarından biridir. Ancak, herhangi bir iradi politikadan daha çok, bir yandan İkinci Dünya Savaşı’nın diğer yandan da enflasyonun ortaya koyduğu sebeplere bağlı olarak, bu durum tamamıyla öbür uca kayarak, tarım sektörü vergi dışı bırakılmıştır. Tarım sektörünün 17,6 milyar TL’lik net geliri (Devlet Planlama Teşkilatı tahminlerine göre), 41,3 milyar TL’lik dahili üretimin %42,5’ini oluşturduğu halde, bu sektör tüm dolaysız vergilerin sadece %0,8’ini, dolaylı vergilerin ise (piyasa mekanizması dışında oluşan, zati tüketimin yüksek olması nedeni ile) sektörün milli gelir içindeki payından daha düşük bir oranını sağlamaktadır. Dolaylı vergilerin yansıma yükünü tam bir kesinlikle sektörlerle bölmek mümkün olmamakla beraber, bu vergilerin tarım sektörü üzerine düşen

bölümü %20-25'i geçmemektedir. Şu hale göre, dolaylı ve dolaysız vergileri bir arada ele alarak, tarım sektörünün toplam devlet gelirlerine katkısının 1/10 veya en fazla 1/8 oranını aşmadığı söylenebilir. Bütün vergi gelirleri bir arada ele alındığında, tarım dışı sektörlerin –sanayi, ticaret, hizmetler vs.– vergi yükü %20-25 civarında olduğu halde, tarım sektörü üzerindeki yük %4-5 civarında bir paya sahiptir.²

Bu durum, yeni gelir vergisi uygulamaya koyulduğunda büyük çapta değiştirilmiş olmamakla birlikte, bir miktar iyileştirilmiş olacaktır. 150 milyon TL'lik vergi geliri tahmini (bazılarınca çok iyimser olarak görül-mektedir) kabul edilse bile, bu miktar, tarımın payını dolaysız vergilerde %5 oranında, bütün vergi gelirlerinde ise %2,5'ten daha düşük oranda arttıracaktır.

Kanaatimce, özellikle Türkiye gibi bir ülkede, gelir vergisi, tarımı vergileme aracı olarak çok hantal ve etkin olmayan bir araçtır. İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri veya Fransa gibi çok ileri Batı ülkeleri dahi tarım kesimi üzerine gelir vergisi salmada başarılı olamamışlardır; sinirlendirici defter tutma ve kendilerine yabancı olan muhasebe kavramları içine itileceklerinden, çiftçiler böyle bir vergiye büyük çapta direnirler. Gerçekten de, temel zorluklardan bir tanesi, modern muhasebe sistemlerinin, cari harcamaları sermaye arttırımı kaleminden ayırmada tarım kesiminde, diğer kesimler kadar başarılı olamamasıdır. Bunun sonucunda, tarımsal üretim ve ürün değeri devamlı artıyor olduğu halde, çiftçilerin hesabında devamlı zarar gözüküyor olabilir. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nde çok iyi bilindiği gibi, ticari faaliyetlerle meşgul olan bir kısım başarılı iş adamları, ticari kazanç nedeni ile ortaya çıkan vergi borcundan, tarımsal kazançta oluşan fiktif zararlar yolu ile kurtulmak için bir çiftlik satın almanın yararlı bir iş olduğunu düşünür.

- 2 Tarımsal verginin düşük oranda varidat sağlaması, 1936'dan beri arazilerin yeniden değerlendirilmesinin yapılmamış olması nedeni ile arazi vergisinin erozyona uğramasından kaynaklanmaktadır. Aşağıdaki tablo, muhtelif tip arazinin (1) 1936 kadastro değerlemesine göre ve (2) Ankara Üniversitesi tarafından yapılmış 1960 yılı itibarıyla piyasa değerlemesine göre bulunan kıymetlerini göstermektedir.

Arazi Tipi	1936	1960	Yöre
Kıraç	3,00	287	—
Sulu	30,00	1081,6	—
Bahçe	15,00	2400	İzmir
Kıraç	2,00	136	Diyarbakır
Sulu	27,00	1044	Konya

Tablo, ülkenin muhtelif yörelerindeki muhtelif tip arazinin ortalama değer artışının 1936 ile 1960 yılları arasında 50 misli olduğunu göstermektedir. Buna karşılık, 1961 yılındaki arazi vergisi geliri 24,2 milyon TL veya 1936 değerinin sadece 2,7 katı idi. Arazi Vergisi'nin toplam vergi gelirleri içindeki payı 1936 yılında %4 olduğu halde, bu oran 1960 yılında sadece %0,3 civarındadır.

Yeni Bir Arazi Vergisi Gereği

Bütün bu sebeplerden dolayı tarım sektörü üzerine salınacak yeni bir gelir vergisinin beklenen vergi gelirini sağlayacağını sanmıyorum. Bütün tahminler doğru çıksa dahi, tarımın dolaysız vergilendirilmesi, tüm tarımsal gelirin ancak yüzde birini biraz aşacak bir gelir sağlayabilir ki, bu rakam daha önce tartışılan görüşler açısından çok ufak bir değer ifade eder. Eğer gerçekten enflasyona yol açmadan yatırımların ve sınai üretimin arttırılması ve böylece ekonomik kalkınmaya tarım sektörünün gerçek bir katkı yapması düşünülüyorsa ve eğer bu sektörün resmî net üretim tahminleri gerçekleri yansıtıyorsa, sektörün dolaysız vergilere katkısı 100 milyon TL değil, 1 milyar TL civarında olması gerekir. Hatta, 1 milyar TL gelir sağlanması durumunda dahi, net tarım gelirlerine oranla vergi yükü sadece %5,7'ye ulaşmış olur, oysa ücretler, kârlar serbest meslek kazançları gibi bütün diğer gelirler üzerindeki dolaysız vergi yükü resmî tahminlere göre %12,5 civarındadır.

Ne kadar mütevazı olursa olsun, böyle bir verginin oldukça yüksek düzeyde eğitilmiş bir kamuoyu gerektirdiğinin çok bilinçli olarak farkındayım. Ancak, Türkiye’de özellikle hızlı nüfus artışı da dikkate alınarak, basit bir tercih olmayıp, bir zaruret olarak ortaya çıkan kalkınma planlarının gerçekleştirilmesi düşünülüyorsa, kamuoyu er veya geç böyle bir yükümlülüğün gerekliliğine inanacaktır. 1 milyar TL dolayında gelir sağlayan bir yükümlülük ise, ancak yeniden düzenlenmiş bir arazi vergisi şeklinde salınabilir. Burada önereceğim Arazi Vergisi ise, Osmanlı döneminde uygulanmış olan aşardan da, Cumhuriyet döneminde uygulanan arazi vergisinden de iki önemli açıdan farklıdır:

Vergi, ne arazinin piyasa değerine (mevcut arazi vergisinde olduğu gibi), ne de arazinin gayrisafi üretimine (eski aşarda olduğu gibi) oturtulacaktır; bunların yerine vergi, her bir yöredeki muhtelif tip arazinin milli muhasebe amacı ile tanımlanmış olan ortalama net tarımsal ürün değeri üzerine oturtulacaktır.

Bu vergi, sahibinin varlığını dikkate almadan doğrudan arazi üzerine salınmış bir vergi olmayıp bireysel çiftçinin arazi büyüklüğünü göz önünde bulunduran, artan oranlı bir yükümlülük olacaktır.

Böyle bir vergi, arazinin gerçek üretimi üzerine değil, potansiyel üretimi üzerine oturtulması açısından bazı eski vergilere benzemektedir. Burada “potansiyel üretim” ile kastedilen, ortalama etkinlikle araziden elde edilebilecek üründür. Böylece, arazi tipine ve yöreye göre üretimi ortalama üretimden düşük olan verimsiz çiftçiler cezalandırılmış, buna mukabil etkin çalışanlar ise teşvik edilmiş olacaktır. Potansiyel ürün üzerine oturan böyle bir vergi, fiilî gelir veya kâr üzerine salınan vergiye oranla ekonomik

etkileri itibariyle çok daha üstündür; ayrıca böyle bir vergiyi diğer sektör-
lere uygulamak fazla mümkün olmadığı halde, tarım sektörüne uygulamak
(arazi ölçümüne müsait bir kıstas oluşturduğundan dolayı), teknik olarak
mümkündür. Vergi, etkin çalışan çiftçilere, arazilerini genişletmek ve üre-
timi arttırmak için büyük bir teşvik sağlar; aynı zamanda arazi verimsiz
çalıştırılan ellerden verimli çalıştırılan ellere doğru kayarak, arazinin or-
talama verimliliğinin en iyi yönetilen arazi verimliliği düzeyine çıkmasına
yol açar. Böyle bir verginin salınması için önerebileceğim yöntem şudur:

- 1 Ülkenin 67 ili için veya gerekli olan durumlarda iller muhtelif bölge-
lere ayrılarak, her bir bölge için, milli muhasebe amacı ile tarımsal net
üretim (farklı metotla vergilendirilmesi gerekli olan hayvancılık ve süt-
çülük hariç tutularak) tahmini yapılmalıdır (veya tüm ülke için mevcut
olan tahmin, 67 il için veri bölgelere göre ayarlanmalıdır). Net üretim
tahmini, tek bir yıl esasına göre değil de, son beş yıl ortalamasına göre
yapılmalıdır.
- 2 Her ilde fiilen ekilen veya büyük bir sermaye yatırımına ihtiyaç göster-
meden ekilebilir hale getirilebilecek olan arazi hektar tahminleri yapıl-
malıdır; ve her yörenin net üretimi ekilebilir hektar miktarına bölüne-
rek, her bir yöre için hektar başına “temel değer”ler bulunur.
- 3 Arazi vergisi idaresinin bu verginin uygulanmasından sorumlu yetkili-
leri, bir komisyon gibi faaliyet göstererek, her bir yöredeki veri bir arazi
parçasının, yöre için saptanmış “temel değer”e olan ilişkisini, ortalama
değer “temel değer”den sapmayacak şekilde saptar. Bu değerlendirme es-
nasında, ürün esasına göre arazi değerlemesi yapılacak olan bahçecilik
ve bağcılık dışında, bütün faktörler –ülkedeki kurak ve sulak toprak-
lar oranı, toprağın kalitesi gibi– dikkate alınmalı, ancak fiilen üretilen
ürün tipi ve değeri göz önünde bulundurulmamalıdır. Bu belirleme es-
nasında, “ekilebilir” arazi miktarı, ilk tahminlerden farklı çıkarsa, buna
göre hektar başına “temel değer” yeniden ayarlanmalıdır. “Temel değer”e
göre gerçek değerın tespiti konusu, hiçbir tartışma ve keyfi değerlemeye
yer vermeyecek şekilde, ilgili kanunlarda ilkeler şeklinde detaylı olarak
tarif edilmelidir. Komisyonun çalışmaları “nokta sistemi” –yani, yıllık
ortalama yağış, sulama, arazinin eğimi, arazinin su geçirime nitelikleri
ve sair gibi birtakım “kalite” göstergeleri esasına göre hukuki tanımla-
ması yapılmış yüzdelerin toplanması ve çıkartılması (bu arada, arazinin
belirli bir pazar yerine uzaklığının da dikkate alınıp alınmayacağı tar-
tışılabilir)– diye adlandırılan metotla sürdürülmelidir.
- 4 Bu yaklaşımın değişik olan yönü, her bir yörenin –vergi geliri olarak
değil de, üzerlerine değişik oranlarda vergi salınacak net üretim olarak–
gerçekleştirmesi gerekli bir “hedefin” saptanması ve böylece net üretimi,

yörenin muhtelif arazilerinin potansiyel üretimlerine göre, kanunda belirlendiği üzere dağıtılmasının sağlanmasıdır.

- 5 Bir yöre için gerçek değerler üzerinden tarhiyat yapılınca kadar vergi, “temel değer” üzerinden salınmalıdır.
- 6 Bu sistemin en önemli üstünlüğü, her bir yöredeki arazi üzerine o ilin veya bölgenin ortalamasına göre ve arazinin değişmeyen özelliklerine dayalı olarak yapılacak tarhiyatın bir defada olması ve yöredeki ortalamalara göre her bir arazi için kesin oranlar saptanabilmesidir. Diğer taraftan, bu oranların irtibatlandırılacağı “temel değerler”, yörenin son beş yıldaki ortalama net değerlerini yansıtacak şekilde her yıl yeniden ayarlanabilir. Böylece, her arazi parçası için yeniden değerlendirilmeden, her bir yöredeki ortalama tarımsal ürün fiyat ve üretim değişimlerine göre sistem devamlı olarak işler tutulabilir.
- 7 Bu esas üzerine uygulanacak olan tarife, çiftçi ailelerinin (yani aile reisi, eş ve gelir vergisine göre kabul edilebilecek çocuklar) sahip oldukları arazi büyüklüklerine ve yılda ortalama net ürünün %6’sını sağlayacak şekilde artan oranlı olarak uygulanır. Açıklayıcı olarak aşağıdaki tarife verilebilir:

Aile Mülkiyet Büyüklüğü	Hektar başına yüzde değeri olarak hektar vergi oranı	Toplam Aile İçindeki Yüzdesi*	Sahip Olunan Toplam Arazi Yüzdesi*	Vergi olarak ödenen tarımsal ürün yüzdesi
0-2	Muaf	30,5	4,2	0
3-10	5	53,0	34,4	1,7
11-50	10	14,3	31,0	3,1
50’den fazla	15	1,5	21,8	3,3
			Toplam	8,1
* 1960 Tarım Sayımlarına göre mülkiyet dağılımı.				

Arazi mülkiyet büyüklüklerine göre aile dağılım yüzdesinden, bunların %30,1 oranının vergiden muaf olacağı ve geriye kalan kategori üzerinde de verginin, toplam tarımsal ürünün net değerinin ortalama %8’i kadar bir yük taşıyacağı görülmektedir. Burada, arazi büyüklüğüne bağlı olarak ortalama arazi kalitesinin değişmeyeceği varsayılmaktadır. Gerçekte, büyük arazi maliklerinin en iyi arazileri ellerinde tutmaları daha olağandır. Bu durumda, sadece 10 hektardan daha büyük arazi sahipleri vergilendirilerek ve çiftçi ailelerinin %83,5’u vergi dışı tutularak ve vergiyi sadece nispi olarak büyük arazi sahibi olan çiftçi ailelerinin %16,5’u üzerinde yoğunlaştırarak 1 milyar TL, yani tarımsal üretimin %6’sına eşit bir vergi geliri sağlamak mümkündür; bu grup üzerinde bile vergi yükü, toprağın net getirisinin %15’ini geçmeyecektir. Tarımsal nüfusun zengin kesimi üzerinde

yoğunlaşan bir arazi vergisi politik olarak daha fazla kabul edilebilir. Ancak bu verginin uygulanabilmesi için, arazi sahibinin vergiden istisna edilmiş bir malik olup olmadığına bakılmaksızın bütün arazilerin değerlendirilmesinin yapılması gerekir.

Yukarıdaki örnekte, artan oranlılık derecesi, ilgili arazinin değeri veya kalitesi göz önüne alınmadan, hektar ölçüsüne göre yapılmıştır. Ancak, arazi vergisinde anlamlı bir artan oranlılık, artan oranlılık derecesinin sadece arazi büyüklüğüne değil, hektar başına arazi değerine de bağlanmasını gerektirir; zira eğer bu yapılmaz ise, sulu arazisi olan bir mükellef, aynı büyüklükte kırıç arazi sahibinden daha düşük oranda vergilendirilmiş olur.

Bunu uygulamanın en basit yolu, zirai toprak için yıllık ulusal değerler saptamak ve aile başına hektar olarak arazi büyüklüğü esasına dayalı kriteri, sahip olunan arazinin ulusal ortalamalar yardımı ile hesaplanmış olan toplam yıllık arazi değeri büyüklüğüne dönüştürmektir. Böylece, hektar başına yıllık ulusal ortalamasının 750 TL (bu sonuç, 17,5 milyar TL tahmin edilen net ulusal tarımsal ürün değerinin 24 milyon hektarlık ekilebilir arazi miktarına bölünmesi ile bulunmuştur) olduğu tahmin edilirse, yukarıdaki tarife şu şekli alır:

Aile Mülklerinin Toplam Yıllık Değeri	Vergi Oranı
1.500 TL'den az	Muaf
7.500 TL'den az	%5
37.500 TL'den az	%10
37.500 TL'den fazla	%15

Böylece, arazisinin takdir edilmiş değeri ulusal ortalamaya eşit olan bir aile için uygulanacak olan tarife, daha önce hektar ölçüğü esasına göre tespit edilmiş olan tarife ile tamamen aynıdır; fakat arazinin gerçek değeri ortalama değerden düşük olduğu zaman, hem muafiyet sınırları hem de oran basamakları hektar esasında kabul edilmiş olan ölçülerden daha büyük arazilerde işlerlik kazanacağı halde, fiilî arazi değerinin ortalamanın üstünde olması halinde söz konusu sınır ve basamaklar hektar esasına göre, belirlenlerden daha küçük arazilerde işlerlik kazanacaktır.

Bu ilkeler dahilinde salınacak bir verginin diğer bir üstünlüğü ise, toprak reformu için oldukça güçlü bir alet olabilmesidir; bu üstünlük, gerçekten büyük arazi sahiplerine, ilave vergi tranşları uygulayarak, daha da artırılabilir. Mesela 200 hektardan yukarı arazi sahipleri için %20, 500 hektardan yukarı arazi sahipleri için %30 gibi uygulamalar yapılabilir. Ancak, bu tür cezalandırıcı sistemler uygulanmadan dahi, vergi tarifesi marjinal

değil, efektif oranlar (global oranlar) şeklinde uygulanarak da birçok mal sahibi için arazilerini satmaları için önemli bir teşvik sağlanmış olabilir. Mesela, 55 hektarlık arazisi olan bir mükellef için 5 hektarlık bölümü satıp, 50 hektarlık mülk sahipliğine geçmek çok avantajlı olur, çünkü son 5 hektarın vergi yükü yüzde 65 ($15 + 250 / 5 = 65$) olur. Hatta, 75 hektarlık arazisi olan da, son 25 hektarlık bölüm üzerindeki hektar başına yüzde 25 ($= 15 + 250/25$) vergi taşımak yerine, bu bölümü satmayı yeğleyebilir. Böylece daha fazla arazi satışa çıkartılır, arazi seyyaliyeti artar ve enerjik ve yetenekli çiftçiler eline daha fazla arazi geçmiş olur. Artan oranlı vergi, arazi mülkiyetinin daha eşit dağılımına yol açar.

Her bir yörenin net tarımsal ürünü hakkında güvenilir ve detaylı istatistiksel tahmin yapılmalıdır, zira sistemin işleyişi ve adaleti buna bağlıdır. Bu amaçla, Türkiye'nin tarımsal ve milli gelir istatistikleri alanında yüksek düzeyli eksperlerin hizmetlerinden yararlanmasını tavsiye ederim. (ABD Tarım Dairesi ve ABD Ticaret Dairesi İşletme Ekonomisi Bürosu muhtemelen bu sahadaki en iyi elemanlara sahiptir).

III. İŞLETME KÂRLARI VE SERMAYENİN VERGİLENDİRİLMESİ

Türk vergi sisteminin diğer bir bozukluğu ise, işletme kârlarının ve sermaye gelirlerinin yetersiz vergilendirilmesidir.

Ücretlilerden elde edilen gelir vergisi gelirleri ile gelir ve kurumlar vergilerinin işletmelerden ve serbest meslek kazançlarından sağlanan gelirleri karşılaştırıldığında, ticari kazançlarda ve gayrimenkul gelirlerinde önemli vergi kaçakları olduğu anlaşılır. 24 milyar TL'lik tarım dışı gelirlerin ancak 13-14 milyar kadarlık, yani %55-60'lık bölümü, ücretlerden oluşmaktadır.³ Buna mukabil, ücretlilerin (gelirleri nispeten düşük olduğundan, efektif vergi mükellefiyetleri düşüktür), toplam gelir vergisi gelirleri içindeki payı %60, toplam gelir ve kurumlar vergileri içindeki payı ise %45'tir.

Vergiden kaçınma ve vergi kaçakçılığının diğer çarpıcı bir örneğini ise, yıllık sadece 12 milyon TL'lik gelir sağlayan veraset ve intikal vergisi oluşturmaktadır. Ulusal sermaye üzerine yapılan kaba bir tahmin, her yıl bir nesilden diğer nesile geçen servet tutarının 3 milyar TL olduğunu ortaya koymaktadır; bu durumda ortalama %10 vergi uygulamasına gidilse 300 milyon TL'lik, yani bugünkünün 25 katı bir gelir elde edilebilir.⁴ Küçük esnaf ve serbest meslek sahiplerinin gelir vergisi sistemi içine etkin bir şekilde

3 400.000 memurun yıllık maaşı 1,5 milyar TL tutar, ayrıca ortalama 15 TL gündeliklik çalışan 1,8 milyon ücretli bulunmakta. Böylece, toplam yıllık ücret tutarı 10 milyar TL'ye ulaşmaktadır.

4 Toplam özel servet tutarı, bunun üçte ikisi veraset vergisine tabi ailelerin ellerinde olmak üzere, 100 milyar TL'den az olamaz. Bunun yirmi beşte birinin -bir neslin hayat süresi 25 yıl olarak alınarak- her yıl ölüm veya bağış yolu ile el değiştirdiği makul bir tahmin olur.

alınamaması sadece Türkiye'ye özgü bir olgu değildir; gelir vergisi uygulayan hemen bütün ülkeler aynı sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu boyuttaki vergi kayıplarının kısa süre içinde ortadan kaldırmasını düşünmek gerçekçi olmamakla beraber, durumu iyileştirmek için bazı önlemler alınabilir:

- 1 Geçen yıl uygulamaya koyulan servet beyanları Maliye Bakanlığınca 1964 yılında kontrol edilmeye başlanınca belirli bir iyileşme umulabilir. Söz konusu servet beyanlarının gerçek servetleri ne dereceye kadar yansıttığı tabiatıyla bilinemez. Ancak, sermaye muameleleri hakkında daha yaygın bilgi toplandıkça (ya mevcut damga resmi veya yeni bir kapital kazançları vergisi yolu ile), zaman içinde bu bildirimlerin doğruluğu sağlanabilir.
- 2 Küçük tacirlerin vergilendirilmesine gelince, son yasada önerilen gayrisafi hasıllattan (ciro) masraflar için sabit bir indirim yapıldıktan sonra vergi uygulamak esası yerine, aktiflerin net değerinden (gayrimenkul, işletme aktifleri, ticari emtia vs. dahil) bütün borçlar çıkartıldıktan sonra kalan miktar üzerine salınacak yıllık bir vergi bu grubu gelir vergisi ağına almakta daha etkili olur düşüncesindeyim. İşyerlerini sık sık denetleyerek, defterlerin incelenmesini gerektiren yaygın idari bir mekanizma kurulmadıkça işletmelerin cirolarının tespitinin işletme kârlarının tespitinden çok daha kolay olmadığı kanaatindeyim. Diğer taraftan, tüccarın varlığı (ister işletme aktifi ister gayrimenkul şeklinde olsun) kolayca gizlenebilen bir şey değildir. Bundan dolayı, ufak tacirler için gelir üzerine oturmuş bir vergi yerine, varlıkları üzerine salınmış bir verginin daha olumlu dolaysız vergileme yöntemi olduğu savunulabilir.
- 3 İsveç, İskandinav ülkeleri, bazı kıta Avrupası ülkeleri, Hindistan ve Seylan'da (Sri Lanka) olduğu gibi gelir ve kârlar üzerine salınan vergilere bir tamamlayıcı olarak net varlıklar (veya net sermaye) üzerine salınan yıllık bir vergi hem adalet hem de vergi sisteminin etkinliği açılarından büyük avantaj sağlar. Adalet açısından bu sistem sadece gelir vergisine dayanan sistemden daha üstündür, zira geliri ve harcanabilir varlığı olan bir şahıs, aynı miktar ücret geliri olan, fakat hiçbir varlığı bulunmayan diğer bir şahsa oranla daha fazla harcama gücüne sahiptir. Bu durumu, harcanabilir varlığın, bu varlığın sağladığı gelirinden ayrı değer ifade ettiğini ortaya koyarak kanıtlayabiliriz: 1.000.000 TL değerinde varlığı olan ve ondan yılda 100.000 TL gelir elde eden bir şahıs her halde, hiçbir varlığı olmayan, sadece yıllık 100.000 TL'lik geliri olan diğer bir şahsa oranla daha iyi durumdadır. Ayrıca, yıllık gelir beyanlarının servet değişiklikleri ile uyumlu halde yapılması ge-

rekliliği, gelirin gizlenmesini zorlaştıracığından idari bir üstünlük de sağlanmış olur. Aynı sonuca yıllık servet bildirimleri ile ulaşılabileceği doğrudur, ancak servet ile ilgili bir vergi olmadan bu bildirimlere tam olarak uyulacağı şüpheli görülmektedir. Servet üzerine bir vergi getirilmeden servet beyan sistemi getirilmiş olduğundan (hatta, bu beyanların ileride bir servet vergisine esas olacak şekilde kullanılmayacağına dair söz verilmiş olduğundan), servet sahibi bütün sınıflar üzerine yeni bir net servet vergisi salmanın bugünkü koşullarda oldukça zor olduğunu anlayabiliyorum.

- 4 Sermaye kazançları vergisinin genişletilmemesi için de hiçbir sebep yoktur. Harcama gücü ve vergileme kapasitesi açılarından sermaye kazancı ile gelir türü kazançlar arasında hiçbir fark olmadığı gibi, sermaye kazançlarının vergiden istisna edilmesi, emek geliri sahipleri karşısında emlak sahipleri lehine bir ayrıcalık yaratmış olur: hatta, işletme sahiplerine, vergilendirilebilir gelirlerini, muhtelif şekilde vergiden istisna edilmiş gelir şekline dönüştürme yolları açık olduğundan, sınırlı gelir tanımları içinde, aslında vergilendirilebilir bir gelir vergisiz hale dönüştürülebileceğinden adaletsizlik daha da artar. İdari açıdan ise, yaygın bir sermaye kazançları vergisi, bütün sermaye muameleleri (sermaye mallarının alış-satışları esnasında) hakkında bilgi sağlayacağından, kârlar ve servet üzerinde önemli bir kontrol aracı oluşturur. Mevcut kanunlar çerçevesinde, ancak kısa dönemli gayrimenkul muameleleri Gelir Vergisi Kanunu'nun yedinci gelir grubu altında vergiye tabi olur. Son yıllara kadar, iktisap tarihinden itibaren iki yıl içinde elde edilen sermaye kazançları vergiye tabi oluyordu, yeni uygulama ile dört yıla çıkartıldı ve 10.000 TL'lik istisna getirildi.⁵ Adalet açısından böyle bir sınır koymanın hiçbir sebebi olmadığı gibi, gelir vergisinde (evli çift için) yıllık 1600 TL'lik istisna tanınmışken kapital kazançlarında böyle yüksek bir istisna sınırının hiçbir gerekçesi yoktur. Adil uygulama, kapital kazançlarını da, aktifin elde tutulma süresine bakılmadan, normal bir gelir gibi ele alınmasını gerektirir. Ancak, böyle bir uygulamanın gelir kavramını genişletmeyi gerektireceği ve çok aşırı bir uygulama olarak görüleceğini tahmin ediyorum. Bu itibarla şunu önerebilirim: dört yıl içinde elden çıkartılan gayrimenkuller doğrudan gelir vergisine alınmalı, dört yıldan sonra satılan gayrimenkullerden elde edilen gelir, elde tutulan dört yıldan fazla her yıl için %10 azaltılarak vergilendirilmelidir. Böylece, sekiz yıl tutulduktan sonra satılan bir gayrimenkul üzerinden elde edilen kazancın sadece %60'ı vergiye tabi olacak, 14 yıl ve daha fazla süre elde tutulan bir gayrimenkulün satışından elde edilen kâr ise hiçbir vergiye

5 Vergi komisyonunun bu nokta üzerindeki görüşlerine aşağıda değinilecektir.

tabi olmayacaktır. (Türkiye’de hisse senetleri üzerine yapılan yatırımlar nispeten zayıf olduğundan, bu düzeyde hisse senedi ve tahvil muamelelerinden sağlanan kapital kazançlarının vergilendirilmesi fazla gerekli görülmemektedir).

- 5 Serbest meslek kazançlarının vergilendirilmesine gelince, durumu iyileştirebilmek için iki metot (ikisi de muhtelif ülkelerde uygulanmıştır) vardır, ancak her ikisinin de başarı şansı şüphelidir. Bunlardan birincisi, bir başkası tarafından çalıştırılmayan, kendi hesabına serbest çalışan doktor, avukat, muhasebeci, mühendis gibi serbest meslek mensuplarına doğrudan çalışma müsaadesi vergisi salmaktır. İkinci metot ise, doktor, avukat vs. gibi serbest mesleklerin yıllık gerçek ortalama kazançlarını tahmin edip, meslekler üzerine global vergiler hesaplayarak, meslek teşekküllerinin, bu vergiyi kendi üyeleri arasında kendi metotlarına göre dağıtmasını sağlamaktır. Her iki metot da ilave gelir sağlamak açısından etkindir, ancak işletme kârlarının ve gayrimenkullerden elde edilen kazançların vergilendirilmesinde yaygın kaçakçılık ve kaçınma varken, sadece bir sınıf mükellefi sıkı önlemlerle takip etmenin anlamlı olduğundan kuşkuluyum.

IV. GELİR ARTIŞI SAĞLAMAK İÇİN DİĞER ÖNERİLER

Mevcut vergi sisteminin temel yapısında büyük değişiklikler yapmadan, muhtelif yollarla gelir arttırıcı ve aynı zamanda sistemi iyileştirici tedbirlerin alınabileceği kanaatindeyim. Bunları şu şekilde açıklayabiliriz:

1. Kurumlar Vergisi ve Gelir Vergisi

Ancak son yıllarda %10’un üzerine çıkartılmış olan kurumlar vergisi oranı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bir arada ele alındığında hâlâ çok düşük görülmektedir. Bu oran Amerika Birleşik Devletleri’nde %52, İsrail’de %58, Fransa’da %50, Seylan’da (Sri Lanka) ise %45’tir. Bütün bu ülkelerdeki kurumlar vergisi, hissedarların temettüleri üzerine uygulanan gelir vergisine ilaveten uygulanmaktadır. Özellikle %20 oranında yatırım indirimi, azalan bakiyeler usulü ile amortisman ayrımı ve sermaye mallarının satışından sağlanan kârların üç yıl içinde yeniden yatırıma yöneltilmesi halinde hiçbir mükellefiyete tabi olmaması göz önüne alınınca kurumlar vergisinin %20’lik oranı fazla tatminkâr görülmemektedir. Söz konusu vergi indirimleri önemli gelir kaybına yol açmış olduğundan, bu kaybı telafi edebilmek için kurumlar vergisinin oranı, uluslararası standartlarda hâlâ düşük sayılabilecek %40 oranına yükseltilmelidir.

Diğer taraftan, sadece temettülerden değil de tüm kurum kazancından gelir vergisi stopajı yapmak, kurum kârının kurumda bırakılmasını cezalandırdığından olumlu görülmemektedir. Türkiye’de bu uygulamayı haklı gösteren gerekçe, kurumların aile-şirketi şeklinde organize olmaları ve kârların ortaklar arasında formel kâr dağıtım mekanizmaları dışında dağıtılabileceğidir. Bu doğru olabilir. Ancak, ekonomik genişleme amacına yönelik olarak çoğu kurumlar kâr dağıtmamak isteyeceğinden, hiç olmazsa, stopajın mesela kârların üçte biri gibi belirli bir oran ile sınırlandırılması halinde vergiden kaçınma tehlikesi halledilmiş olabilir; hatta kurumun yıllık sermaye harcamalarının, amortismanlar ile kurumlar vergisi ve uzun dönemli borçlar dışında arta kalan kurum kârının üçte ikisinin toplamını aştığı sürece bu oranın azaltılabileceği kabul edilebilir.

Diğer taraftan, dağıtılan kârlar üzerindeki gelir vergisi stopajı çok düşüktür ve bu hali ile ücretliler aleyhine gizli bir ayırım niteliği arz etmektedir. Mevcut gelir vergisi tarifesine göre %20 oranına yıllık 20.000 TL’nin biraz üstünde bir gelirden ulaşılır ki, bu miktar Türkiye’de ortalama bir kurum hissedarının gelirinin çok altında kalmaktadır. Bir kurumun üç aile tarafından kurulmuş ve kârın sadece üçte birinin dağıtılmış olduğu varsayımı altında ve ortalama bir kurumun 400.000 TL kâr ettiği düşünülürse, dağıtılan ortalama kâr 45.000 TL civarında olur ki, bu miktara isabet eden vergi oranı %30’dur. Bu durumda önerim şu olacaktır: stopaj oranı %33 1/3 olarak saptanmalı ve bu oran, gerçek temettüler veya dağıtılabılır toplam kârın 1/3 miktarından hangisi büyükse ona uygulanmalıdır. Bu sistem uygulandığında, özel ve kamu kurumları arasındaki mevcut vergi ayrımı gerekçesi ortadan kalkmış (mevcut sistemde kamu kurumları %35, özel kurumlar ise %20 oranlarında Kurumlar Vergisi’ne tabidir) ve bütün kurumlara %40 oranı uygulanması da yerinde olur kanaatindeyim.⁶

2. Veraset ve İntikal Vergisi

Bu verginin çok düşük gelir sağlaması kısmen düşük tarife uygulanmasına, kısmen vergi matrahının tespiti yöntemine ve kısmen de vergi kaçakçılığına bağlıdır. Kaçakçılığı önlemek için mevcut veraset ve intikal vergisi (miras veya hibe alan kişiler üzerine salınan bir yükümlülüğü), miras bırakanın ölümü esnasında toplam varlıkları üzerine salınan bir servet vergisi ile birleştirilmelidir. Servet vergisi ile birlikte kullanılmaması halinde tek başına Veraset ve İntikal Vergisi’nin verimsiz olduğu çoğu Batı ülkeleri deneyimlerinde görülmüştür; zira servet vergisi tam olarak ödenmedikçe, mirasçının hak sahibi olamaması gibi hukuki önlemlerle bu vergi-

6 Gelir vergisinin tarımsal kazançlara ve küçük tacirlere uygulanması sorunu raporun baş kısmında ele alınmıştı, Vergi Reform Komisyonu’nun gelir vergisi tarifesini ilgili tekliflerine ilerde değinilecektir.

nin kaçırılması önlenebilmektedir. Mevcut veraset vergisi oranlarının çok düşük olması karşısında bu verginin üzerine eklenilecek olan ve 5 - 20.000 TL'de %2'den başlayarak artan oranlı ve 1.000.000 TL'nin üstündeki servetlerde %30'a kadar çıkan bir servet vergisi düşünülebilir. Böyle bir uygulama sonucunda ortaya çıkacak kombine oranlar dahi, çoğu Batı Avrupa ülkelerinde uygulanan veraset vergisi oranlarının çok altında kalacaktır.

Mevcut sistemin –çok özel bir sistem olduğunda hiç kuşku yok– en önemli mahzuru, bir işletmenin varlığı içinde olmayan bir gayrimenkulü cari piyasa değerine göre değil de, 1936'daki kadastro değerine göre değerlemesidir. 1936 değerleri ise, daha önce de değinmiş olduğum üzere, özellikle tarımsal arazi durumunda bugünkü değerlerinin ellide biri civarındadır. Diğer taraftan, maddi veya gayri maddi tüm işletme varlıkları Veraset ve İntikal Vergisi konusu oldukları zaman cari piyasa değerleri üzerinden işleme tabi olurlar. Bu uygulama sadece adaletsizlik kaynağı olmakla kalmamakta, aynı zamanda verimli sahalarda kullanılan sermaye aleyhinde ve atıl tutulan sermaye lehinde çok sakıncalı bir ayırım oluşturmaktadır. Riskli yatırımlara karşı teşvik sağlama sorunu açısından, söz konusu ayırımı ortadan kaldırmanın birinci derecede önemi vardır.

3. Karayolları Kullanım Vergisi

Karayolları sistemi üzerine çok ağır harcamalar yapılmış olmasına rağmen, karayolları araçlarının ruhsat resmi veya benzin üzerine salınan vergiler yolu ile sağlanan gelir o kadar azdır ki, karayolları üzerine yapılan ağır yatırımların bir getirisi olmak bir yana yolların bakımına dahi yetmemektedir. Optimal kaynak dağılımı açısından, bu uygulama ile, demiryollarına oranla karayolları kullanımı ciddi bir biçimde desteklenmiş olmaktadır. İlave gelir sağlama amacı dışında, sadece söz konusu bu ayırımı ortadan kaldırmak açısından da karayollarını kullananlar üzerine vergi salmak için çok ciddi bir ekonomik gerekçe mevcuttur.

Bunu yapmanın iki yolu vardır, ya karayolları araçları üzerine yıllık ruhsat resmi salınır veya benzin üzerine vergi salınır. Akaryakıt üzerine ağır vergi salmanın dezavantajı, tüketimin desteklenmesi gerektiği yerlerde de ısınma ve diğer kullanımlarla birlikte (sanayi ve ev işlerinde) cezalandırıcı rol oynamasıdır. Bu düşüncelerin ışığında, ticari araçlar (kamyon ve otobüsler) üzerine mevcut ruhsat resmine ilaveten ve taşıdıkları yük ve yolcu kapasitelerine veya ağırlıklarına göre artan oranlı bir ruhsat resminin uygulanması gerektiği kanaatindeyim; veya böyle bir yükümlülüğü çok fazla ağırlaştırmadıkça gerekli gelir sağlanamayacaksa, her iki yol da birlikte kullanılabilir. Her halde ağır yağlar dışında araba yakıtı üzerine daha ağır vergi alınabilir.

4. Bina Vergisi

Arazi vergisinde olduğu gibi, bina vergisi de, enflasyon ve yeni binaların 10 yıl vergiden istisna edilmesi sebeplerine bağlı olarak büyük çapta erozyona uğramıştır. Bu nedenle sınai, ticari ve mesken olarak kullanılan tüm binaların derhal yeniden değerlemesinin yapılmasını teklif ederim. Kira kontrollerinin, binaların cari kira (kontROLSÜZ) değerleri doğrultusunda değerlendirilmelerini engelleyeceğini düşünmenin doğru olmadığı kanaatindeyim; kira kontrolünün mevcut olduğu durumlarda, artan verginin kiracıdan tahsiline yol açabilecek bir yetki, kontrol kalkıncaya kadar ev sahibine tanınabilir; her halde kira kontrollerini (zaten fazla etkili olmadığından) kaldırmak için güçlü sebepler ileri sürülebilir.

Diğer taraftan, meskenler için tanınmış olan 10 yıllık vergisiz süre fazla haklı görülmemektedir. Burada, (diğer binalarda olduğu gibi) 3 yıllık genel bir vergisiz sürenin tanınmasını ve sadece belirli büyüklüğün üstüne çıkmayan ve genellikle düşük gelir grupları için yapılmış olan sosyal meskenlerin 10 yıllık istisnadan yararlandırılmasını teklif ederim. Diğer taraftan, bir çeşit ihracat teşvik unsuru olacağından ve turizmi arttırıp döviz sağlayabileceğinden yeni otel inşaatları 10 yıllık istisna hudutları içine alınabilir.

5. İthalat Lisans Resmi

Ödemeler dengesi problemleri nedeniyle birçok tüketim malının ithalatı geniş çapta kısıtlı olduğundan ve bu tahditlerin kısa sürede kalkmayacağı belli olduğuna göre, ithalatçıların yaptıkları ithalat üzerinden büyük kârlar (ithal edilen malın maliyet bedeli ile dahildeki fiyatı arasındaki fark) elde etmelerine müsaade edilmesi büyük bir hatadır. İthalât tahditlerinden ortaya çıkan özel kârları kamu sektörüne aktarmanın birçok yolları vardır; ve bunlardan en uygununun, ithal edilen malın fiilî satış değeri ile ithalatın serbest olması halinde sahip olacağı fiyatı arasındaki farka eşit bir ithalat lisans resmi uygulamasıdır. Bu fark, ithalat lisanslarının ithalatçıları arasındaki satışlarda bulunduğu değere eşittir. Bu lisansların piyasa değerinin tespiti zor olduğu mallarda, diğer lisans resimleri ile aynı oranda ad-valorem lisans resmi uygulanması ve bu resmi, fiilî ithalat talepleri kota miktarına eşit oluncaya kadar ayarlanması uygun olur.

6. Devlet İşletmelerinde Fiyatlama Politikası

Geçmiş yıllardaki enflasyon probleminin, geniş çapta, o dönemlerde uygulanmış olan kamu işletmeleri ürünleri fiyatlarının düşük tutulması ve böylece talebin ve dolayısıyla enflasyonist baskıların arttırılması nedeniyle daha da büyük boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu tür fiyat kontrollerinin olmadığı durumda, fiyatlar efektif talebi mevcut arzı aş-

mayacak bir düzeyde tutmayı başarır; böylece işletmelerin kârları (ürün fiyatlarının üretim maliyetini aşan kısmı), bütün ekonomi açısından, tasarrufların yatırımlara eşit olduğu düzeyde tutulmuş olur. Ekonominin önemli bir sektöründe fiyatlar yapay olarak maliyetlerin altında tutulursa, ekonomideki yatırım-tasarruf dengesi, başka bir sektörde oluşacak yüksek kârlar yolu ile sağlanmış olur. Sonuçta, kontrolsüz sektörde fiyatlar yapay olarak yükselir ve fiyat sisteminin bozulmuş olması nedeniyle genel fiyat düzeyi de yükselir. Bunun anlamı şudur: Kamu işletmeleri fiyatlarının maliyetlerin altında saptanması, özel sektörde aşırı kârların oluşmasına yol açar. Görülüyor ki, bu bir anlamda kamu sektöründen özel sektöre bir kâr transfer mekanizmasıdır.

Enflasyondan kaçınma sorunu dışında, ekonomik etkinlik kuralı da, kamu iktisadi teşebbüsleri ürünleri fiyatlarının özel sektör fiyatları içinde saptanmasını gerektirmektedir. Kamu iktisadi teşebbüslerinin ticari kurallar dahilinde belirlenebilecek fiyatların altında fiyatlarla mal satmasının toplumsal bir işlev olduğunu sanmak bir hatadır; etkin kaynak dağılımı açısından aslında tam tersi geçerlidir. Bundan dolayı, kamu iktisadi teşebbüslerinin maliyet fiyatını dahi değil, fakat en kârlı fiyatı yani uzun dönemde en yüksek kâr sağlayan fiyatı uygulamaları kuralının işletilmesi kanaatindeyim.

Kamu iktisadi teşebbüsleri ürünlerinin nihai tüketicilere gitmesi halinde, en kârlı fiyatın altında bir fiyat uygulanması, dolaylı verginin azaltılması anlamındadır. Kamu iktisadi teşebbüsleri ürünlerinin özel işletmelere satılması halinde ise, düşük fiyatlama, söz konusu işletmelere yapılan mali yardım niteliğindedir ve uygulanan politika bu bağlamda, sonuçları ve yansıması kontrol edilemeyen genel bir vergi indirimi niteliğindedir.

Bu itibarla, tekel olarak çalışan ve zaruri hizmet üreten işletmeler hariç olmak üzere Sanayi Bakanlığı tarafından kamu işletmeleri ürünlerine uygulanan fiyat tespitiinden vazgeçilmelidir. Böylece kamu gelirleri de artırılmış olur.

V. VERGİ REFORM KOMİSYONU RAPORU ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Komisyonun Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi ile ilgili Almanca raporunun sadece 30 sayfalık özetini gördüm. Ancak, komisyona, bütün diğer düşünceler dışında, esas itibarıyla vergi mükelleflerine –özellikle büyük mükelleflere– yeni vergi kolaylıkları sağlama endişesinin hâkim olduğu görüşünü ifade etmeden geçemeyeceğim. Her ne kadar komisyona belirli bir amaç fonksiyonu verilmemiş gibi ise de, şu hususları komisyon kendine ilke olarak benimsemiş görünmektedir: “Optimum” vergi geliri sağlamak; vergileri ekonomik ve sosyal fonksiyonları yerine getirecek şe-

kilde düzenlemek; vergi kanunlarında basitlik ve rasyonellik sağlamak; ve nihayet, vergi mükellefinin haklarını koruyacak şekilde demokratik ilkelere üzerinde vergi mevzuatı oluşturmak. Buna mukabil raporda, muhtelif ekonomik ve sosyal gruplar arasında vergi yükünün nasıl dağıtılacağı; veya devletin milli gelirin daha büyük bir bölümünü vergi geliri olarak elde etme zorunda olduğu; yahut da mevcut sistemin etkinliğini arttırarak vergiden kaçınma veya vergi kaçakçılığının nasıl halledileceği meselelerinden hiçbir bahis yok.

Komisyonun teklifi, gelir vergisinin tarım sektörü ve küçük ticaret sahibini kapsayacak şekilde genişletilmesi dışında, ne bu teklifler doğrultusunda geliştirilecek uygulama sonucunda ortaya çıkabilecek direkt, ne de yeni durumda mümkün hale gelebilecek yeni manipülasyonlar ile uğranılacak endirekt gelir kaybını göz önüne almadan bir seri yeni vergi indirimi getirmektedir. Kanaatimce, komisyonun teklifi bir bütün olarak uygulansa, mevcut Türk Gelir ve Kurumlar Vergisi sisteminin herhangi bir şekilde iyileştirilmesi değil, tam tersine, kötüleştirilmesi söz konusu olur.

Sanki Türkiye'nin bol miktarda atıl kaynakları var ve bunların aktif hale getirilmesi iş hayatına yeterli teşvikler sağlanmasına bağlı imiş gibi, teklif edilen vergi indirimlerinin çoğu, bu önlemlerin ekonomik kalkınma ve ekonomik büyümeyi hızlandırma etkileri mantığı üzerine oturtulmuştur. Oysa, gerçek odur ki, enflasyon, yıllık resmi faiz haddi %10-12, piyasa faiz haddi ise %25 olacak şekilde çok sıkı para ve kredi politikası uygulaması ile belirli düzeyde tutulabilir. Eğer komisyonun temel yaklaşımı geçerli olsa ve yatırımlar yeterli teşvik veya mali kaynakların olmaması sebebine bağlı bulunsa idi, vergi indiriminden önce para politikasının gevşetilmesinin doğru olacağı hiç tereddütsüz ileri sürülebilir. Komisyon üyelerinin, mevcut durumda, gevşek kredi politikasının ciddi enflasyon tehlikesi yaratacağını reddedeceğini sanmıyorum. Ancak komisyon, yatırım indirimi ve amortismanlarla ilgili tekliflerinin, en azından diğer vergilerde telafi edici yükseltmeler yapılmadıkça, enflasyonist etkiler yapacağından habersiz gibi görünmektedir. Söz konusu teklifler sonucunda ortaya çıkacak gelir kaybının miktarı ve bu kayıpların nasıl karşılanacağı hakkında komisyon hiçbir açıklama getirmemektedir.

Yeni yatırımları uyuracak elemanlar olarak yeni yatırımlara sağlanan mali yardımlar ve azalan bakiyeler metoduna göre amortisman ayırma yöntemleri lehine, hiç kuşkusuz, bazı şeyler ileri sürülebilir. Ancak, raporda, kurumlar için %60, özel işletmeler için ise %30 oranında yatırım indirimi şeklinde formüle edilmiş olan önerilerin ilk haliyle bu indirimlerin 250.000 TL'lik miktarı aşan yatırımlara tanınması halinde bile, vergilendirilebilir kârı 500.000.000 TL kadar azaltılabileceğine hiç değinilmiyor. İndirimlerin en son aşamada tasvip edilip kanunlaştığı oranlar yukarıda verilenlerin ya-

rısı kadardır; bu durumda dahi yatırım indiriminin yol açacağı gelir kaybı 150 - 200.000.000 TL civarında olabilir. Aynı şekilde, azalan bakiyeli amortisman yöntemi ile –böylece oranlar iki katına çıkmış olacak– uğranılacak vergi kaybı ise, 100.000.000 TL'ye ulaşabilir.

Yatırım indirimlerinin 250.000 TL'nin üzerindeki yatırımlara tanınmasının hiçbir gerekçesi olmamakla beraber, bu önlem, hem anti-sosyal hem de ekonomik olarak anlamsız bir ayırım ortaya çıkartmış olacaktır. Türkiye'nin mevcut durumuna göre büyük işletmelerin veya büyük yatırımların mutlaka daha etkin olabileceğini ileri sürmek için hiçbir sebep yoktur. İktisadi kalkınmanın teşvik edilmesi amaçlandığında, daha hızlı büyüyebileceği halde finansman zorlukları ile karşılaşan ufak işletmelerin teşviki daha etkin görülmektedir; ve bu tür işletmelerin büyümelerinde mali sıkıntılar önemli engel oluşturduğundan, komisyon tarafından teklif edilen yatırım indirimi aslında bu işletmelere yapılmalıdır.⁷⁽⁷⁾

Aynı tür eleştiriler, komisyonun gelir vergisi oranlarının düşürülmesi yönündeki önerileri için de yapılabilir. 5.000-20.000 TL arasındaki ücret gelirleri üzerindeki vergi yükü uluslararası standartlarla yüksek olduğundan, bu hadler arasına düşen gelirlerin vergi yükünü azaltmak için haklı gerekçeler ileri sürülebilir. Ancak özellikle bu gelir düzeyinde komisyonun yaptığı öneriler çok ufaktır – 5.000 TL'lik gelirin vergi oranı %8,5'tan 7,8'e, 10.000 TL'lik gelirin vergi oranı %14,2'den 13,2'ye, 20.000 TL'lik gelirin vergi oranı ise %21,3'den 18,7'ye düşürülmesi önerilmektedir. Buna mukabil yüksek gelir dilimlerinde (bu gelir dilimlerindeki mevcut oranlar, uluslararası standartlar açısından düşüktür) önerilen vergi indirimi ise çok yüksektir; 75.000 TL'lik gelirin vergi oranı %36,5'dan 29,5'e, 300.000 TL'lik gelirin vergi oranı %52,9'dan 44,7'ye, 500.000 TL'lik gelirin vergi oranı ise %59,8'den 49,3'e düşürülmektedir. Diğer taraftan komisyonun önerilerinin kodifiye edildiği tasarıda, gelir vergisinde mükelleflere tanınan indirim yarı yarıya azalmıştır (önceki yasada öngörülenlere göre). Bu oranlar dahi çok düşüktür (benim bildiğim ülkelerde uygulanan oranların çok altındadır). Önceki yasa ile mukayeseli olarak, asgari indirim, bekâr mükellef için 1800 TL'den 810 TL'ye, eş için 1080 TL'den 540 TL'ye, çocuk için ise 720 TL'den 144 TL'ye indirilmiştir. Bu miktarların ne kadar düşük olduğu hakkında bir fikir verebilmek için İngiltere'ye baktığımızda, bekâr mükellefin yılda

7 Komisyon, teklif ettikleri tür yatırım indiriminin son zamanlarda Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulandığını belirtmektedir. Ancak iki ülke arasında komisyonun gözden kaçırdığı önemli bir farklılık vardır. Amerika Birleşik Devletleri'nde tasarruf yetersizliği söz konusu olmayıp, yatırım oranları kârlı yatırım imkânlarının azlığı sebebi ile sınırlandırılmaktadır. Türkiye'de ise, kârlı yatırım imkânları azlığı söz konusu olmayıp (aksi takdirde piyasa faiz haddi bu kadar yüksek olmazdı), enflasyon yaratmadan yatırımların artışını tahdit edecek biçimde bir tasarruf yetersizliği vardır. Tek başına yatırım artışı sağlayabilecek olan tasarruf artışı yaratmak için tüketimin kısılması gerekmektedir, bu ise vergilerin hafifletilmesini değil, arttırılmasını gerektirmektedir.

3.000 TL eşin 3000 TL her bir çocuğun ise 2500 TL asgari indirimden yararlandığını görürüz. Komisyonun önerdiği oran indirimlerinin sebep olacağı gelir kaybı, resmî açıklamalara göre 280 milyon TL olarak hesaplanmaktadır.

Komisyonun önerileri arasında yer almış olmakla birlikte, henüz kabul edilip kanunlaşmamış olan iki noktaya daha değinmek istiyorum. Bunlardan birincisi, vergileme açısından gayrimenkullerin elde tutulma süresi ile ilgilidir. Bu süre, son duruma göre 4 yıla çıkartılmış ve 10.000 TL'lik istisna hükmü getirilmiştir. Komisyon, 10.000 TL'lik istisnaya itiraz etmemekte, ancak sürenin tekrar 2 yıla indirilmesini önermektedir. Hem adalet hem de vergi sisteminin etkinliği açısından, yapılması gerekli olan, hem süreyi uzatmak hem de istisna hududunu daraltmak ve zamanla tamamıyla kaldırmaktır.

Komisyon önerileri ile ilgili ikinci nokta ise, aile toplaması ile ilgili olanıdır. Alman sisteminden alınmış olan mevcut uygulamaya göre, aile reisinin, eş ve çocukların gelirleri toplanarak beyan edilir. Bu ilke bana yegâne âdil olan gibi görünüyor, zira bir aile içinde gelirler gerçekten bir araya getirilir ve aile fertleri arasında ihtiyaçlara göre dağıtılır. Ticari gelir veya gayrimenkul sermaye iradı elde eden mükellefler durumunda aile toplaması esas çok önemli olmaktadır, çünkü bu ilkenin uygulanmaması halinde, söz konusu mükellefler gelirlerini kendileri ve çocukları arasında bölerek vergi yüklerini hafifletme olanakları bulacakları için aynı geliri ücret olarak elde edenler aleyhine ayırım yapılmış olur. Bu ilke ile ilgili olarak komisyon, toplama ilkesinin tamamıyla kaldırılmasını, aile bireylerinin ayrı ayrı vergilendirilmesini önermektedir. Bu “reform” görüşü ise, yeni Anayasa’da yer almış olan insan hakları ilkelerine dayanılarak savunulmaktadır.⁸ Anayasada yer almış olan insan hakları kavramının, zengin kişilerin vergiden kaçınma haklarını da içerdiği durumda –ki fazla kabul edilebilir bir yorum değildir– ancak böyle bir savunma desteği haklı görülebilir.

8 Önerilerine destek olarak, bazı batı ülkelerinde (ABD ve Almanya gibi) yapılan son değişiklikler hatırlatılmaktadır. Ancak, Batı ülkelerinde gerçekleştirilen her vergi değişikliğinin sistem içinde gerçek anlamda, iyileştirme anlamına geldiğini düşünmek bir hatadır. Vergi kanunlarının “gevşetilmesi” yönündeki devamlı baskılar her ülkede olduğu gibi Batı ülkelerinde de söz konusudur.

AŞARIN KALDIRILMASI¹

I

Türk maliye tarihi 17 Şubat 1341 (1925) tarihinde, ekonomik ve mali sonuçları çok ciddi olan bir olay yaşamıştır. “Aşarın ilgası yerine ikame edilecek Mahsûlât-ı Arzîye Vergisi Hakkındaki Kanun” ile, o zamanki vergi gelirlerinin muhtelif kıstaslara göre dörtte biri ile üçte biri arasında yer tutan bir vergi kaldırılıyor ve böylece tarım sektörü, çok kısa bir süre içinde uygulanan toprak mahsulleri vergisi bir tarafa bırakılırsa, doğrudan gelir vergisi kapsamı dışına çıkartılıyordu. Aşarın kaldırılması, 1923 İzmir İktisat Kongresi’nde oybirliği ile kabul edilmişti. Hiç kuşkusuz, mesele, 1923’te ortaya çıkıp, 1925’te noktalanmadı. Zira aşarın ilgası tartışmaları daha eskilere gitmektedir.

Aşarın kaldırılması olayı, hiçbir geçerli ekonomik gerekçeye dayanmayan, bazı sosyal grupların (burada çiftçi grubunun) kısa dönemli menfaati doğrultusunda alınmış bir karardır. Aşarın kaldırılmasının ciddi bir ekonomik gerekçeye dayanmadığı, ortaya koyduğu çok ciddi olumsuz ekonomik sonuçlardan anlaşılmaktadır. Ancak bu olay, ne sebepleri ne de sonuçları açısından o dönemde de, günümüzde de tam olarak ele alınıp incelenmiş değildir. Bu yazı ile amacım, bu tür bir tartışmayı, aşarın kaldırılmasının tarihî veya sosyal sebeplerinden çok, tarım sektörünün etkin bir şekilde vergilendirilmesinin ekonomik ve mali sonuçları açısından başlatmaktır.

Aşarın kaldırılması olayı, tarımsal gelir üzerinden alınan dolaysız bir verginin kaldırılması olarak ele alınmalıdır. Diğer bir ifade ile, burada tartışma konusu yapılmak istenen, bir vergileme sistemi olarak aşarın olumlu veya olumsuz yönleri değil, tarihin belirli bir döneminde tarım sektörünün dolaysız bir vergileme sistemi ile etkin ve zorlayıcı bir biçimde vergilendirilmesi gereğidir. Hiç kuşkusuz, aşar eski ve modası çoktan geçmiş bir vergi

1 *Toplum ve Bilim* (dergi), Sayı: 13, Bahar, 1981, Birikim Yayıncılık. Kafamdaki bu konunun hızlı bir şekilde böyle bir başlangıç yazısına dönüştürülmesinde meslektaşım Asaf Savaş Akat’ın sağladığı teşvik büyük olmuştur. Kendisine teşekkür borçluyum.

idi. Yeni Cumhuriyet idaresinin böyle bir vergiyi uygulamada tutması zaten beklenemezdi. Ancak, acaba böyle bir verginin uygulamadan kaldırılması, ekonomideki yeri 2/3 civarında olan bir sektörün gelirin dolaysız vergi dışı tutulması anlamına gelmeli miydi? Hatta, tarım dışı diğer sektörlerin ya çok cılız veya yeni kurulma aşamasında olduğu bir dönemde, iç tasarrufları arttırma politikasına yönelik olarak, tarım sektörünü zorlayacak bir vergi sistemi geliştirmek gerekli değil miydi?

Meseleye uluslararası uygulamalar açısından baktığımızda ise şu durumla karşılaşyoruz. Genel hatları ile kalkınma yoğun kaynak kullanan bir süreçtir. Başka bir ifade ile, ekonomiler ya iç kaynaklardan veya dış kaynaklardan ekonomik fazla bulmak zorundadır. Bu sorunu farklı uluslararası ilişkiler içindeki ülkeler, farklı şekilde çözümlenmişlerdir. Örneğin, 18. ve 19. yüzyıllarda İngiltere tarım sektöründen sanayi sektörüne kaynak aktarmak yerine, özellikle 19. yüzyıldaki gıda maddeleri fiyat artışları ile ters yönde kaynak aktarımını gerçekleştirmiştir (Landes, 1965, s.167). Almanya içinde aynı durum kısmen geçerlidir (Richard, 1977, s.169) Ancak, bu ekonomiler, dış ekonomik ve politik ilişkileri mekanizması ile kaynak aktarımını, özellikle İngiltere, olağanüstü bir biçimde gerçekleştirmiştir. Bunun tersi örneğini ise doğuda Japonya (Ailen, 1972, s.49; Beasley, 1972, s.390-404). batıda İtalya (Zangheri, 1969, s.29) oluşturmaktadır. Bu ülkeler gelişmelerinin belirli dönemlerinde tarımdan sanayi sektörüne önemli ölçüde kaynak aktarımını zorunlu olarak yapmışlardır.

Uzun savaşımlardan ve en son olarak da Kurtuluş Savaşı'ndan çıkmış, hiçbir sömürgesi olmayan Türkiye başlattığı ekonomik onarım ve sanayileşme hamlelerini sağlam kaynaklara dayandırmak zorundaydı. Tam bu esnada, bütçesinin takriben %20'sini oluşturan bir gelir kalemini ortadan kaldırıyor, daha da önemlisi ekonominin potansiyel olarak en büyük değer yaratan kesimini direkt vergileme dışına çıkartıyordu.

Aşağıdaki bölümlerde bu olgu çerçevesinde, önce tarım kesiminin yapısı ve vergilendirilmesinde güdülecek amaçlar kısaca ele alınacak, daha sonra bu amaçlar doğrultusunda oluşturulabilecek tarımsal vergi yapısı tartışıldıktan sonra, Türkiye'de 1925'ten sonraki vergi yapısı, daha doğrusu, vergi patolojisi ve sağlıklı ekonomik gelişim tartışılacaktır.

II

Tarım sektörü, 1920'ler Türkiye'sinde olduğu gibi, ekonominin üçte ikisine yakın bir bölümünü oluşturduğu zaman, vergileme açısından büyük bir önem kazanmaktadır. Çünkü, bu hacimdeki bir sektör kamusal finansman açısından vazgeçilemez bir kaynaktır. Bu sektöre, temel nitelikleri itibariyle geleneksel bir yapıda olduğundan, piyasa mekanizmaları ile

ulaşmak ve yapıyı kısa sürede etkilemek fazla mümkün değildir. Mesela, ekonomide bir talep artışı olduğunda, tarımsal malların fiyatı yükselecektir, ancak bu piyasa dürtüsü tarımsal üretimin arttırılması yönünde değil, bunun tam tersi, üretimin kısılması yönünde çalışabilecektir. Zira, henüz paralı ekonomi kesimine tam olarak geçmemiş ve ihtiyaçlarını aynı sektör içinde karşılayan geleneksel yapı içindeki çiftçiler, toplam parasal geliri daha az ürün pazarlayarak elde edebiliyorlarsa, bundan fazlası için hiçbir çaba sarf etmeyeceklerdir. İşte bu açıdan vergi çok önemli olmaktadır. Zira vergi yolu ile, veri teknoloji varsayımı altında, fiili üretim potansiyel üretim düzeyine yaklaştırılarak, piyasa mekanizmasının başaramadığı üretim artışı ve buradan oluşturulacak kaynaklarla iç tasarruf yaratma sorunu bir dereceye kadar da olsa çözümlenmiş olabilir. Şu halde, tarım sektörünün vergilendirilmesi kaçınılmaz olduğu gibi, bu sektöre uygulanacak verginin bazı özel nitelikler de taşıması gerekmektedir.

Tarım sektörüne uygulanacak dolaysız verginin amaçlarını iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi, ekonomi için gerekli kaynakları veri imkânlar dahilinde yaratmak, ikincisi ise tarımın geleneksel yapısını değiştirmektir. Birinci amaç olan kaynak yaratma, tarımsal alanları tam olarak kullanma, mevcut teknolojiyi tam olarak uygulama ve emek başına verimliliği arttırma koşullarına bağlıdır. Diğer bir ifade ile, ilk aşamada ekilebilir tüm sahanın kullanılması gerekmektedir. Ayrıca, bu sahalarda üzerinde de veri teknolojiye göre en yüksek verim alınmalıdır. En yüksek verim alınırken tarımsal kesimdeki tüm emeğin kullanılmaması için emek başına verim arttırılmalıdır. Böylece, bir yandan tarımda üretilen değer fazlası sermayeye dönüştürülürken, diğer yandan da bu sermaye ile bir araya gelecek olan emek serbest bırakılmış olacaktır.

Tarım sektörü üzerindeki verginin ikinci amacı ise, bu sektördeki geleneksel yapıyı bozmaktır. Geleneksel yapı ile burada esas olarak şu iki nokta kastedilmektedir: Birincisi, tarımsal arazinin mülkiyet yapısı, ikincisi ise piyasa mekanizmaları ile tarım kesimi arasındaki ters etki-tepki ilişkisidir. Bu faktörler bir yandan tarımsal üretimin potansiyel düzeyde oluşmasını engellemekte, diğer yandan da sistemin ekonomik ve politik düzeyde sağlıklı gelişmesini önlemektedir. Dolayısıyla, söz konusu geleneksel yapıların bir an evvel çözülmesi gerekmektedir.

Bu amaçları gerçekleştirme doğrultusunda oluşturulacak bir vergi sistemi, geleneksel yapının çözülmesine katkıda bulunacağı gibi, kamu hizmetleri ve sanayileşme için gerekli fonları da kendi çapında sağlamış olacaktır.

Tarım sektörünü böyle bir amaçla donatılmış vergi mükellefiyeti altına almadıkça, hem geleneksel yapının çözülmesi daha uzun zaman alır hem de gerekli fonlar bizatihi tarım sektörü içinde de oluşamaz. Çünkü, henüz paralı kesime geçmemiş veya piyasa ile ilişkisi çok zayıf olan bu kesim kendi

haline bırakıldığı zaman, gelişmesini çok yavaş bir hızda gerçekleştirir. Bu yolla oluşturulabilecek fonlar ise, parça parça çeşitli ellerde, etkin olmayan bir biçimde kullanılmış olur. Görülüyor ki, hem tarım sektöründe değer fazlasının yaratılması, hem de bu fazlaların ufak parçalar halinde parçalanmadan tek elde toplanıp bir yandan kamu hizmetlerinin finansmanı diğer yandan da sanayileşme fonlarının oluşturulması için tarım sektörü üzerine etkili dolaysız vergi uygulamak kaçınılmaz bir zorunluluktur.

III

Aşarın 1925 yılında kaldırılması ile tarım üzerinde hiçbir yük kalmamıştır anlayışı kesinlikle söz konusu olamaz. Zira, tarım sektörü ağnam ve arazi vergileri yolu ile direkt vergilemeye tabi tutulmuş olduğu gibi, bu sektör piyasa ekonomisi içine entegre olduğu oranda vasıtalı vergilerden de yük payı almıştır. Bu sektörün taşıdığı yük bunlarla da kalmamakta, iki ayrı mekanizma ile tarım sektörüne çok dolaylı olarak yine yüklenilmiş olmaktadır. Bunlardan bir tanesi tarımsal ürünler aleyhine dönen iç ticaret hadleri, ikincisi ise tarımsal ürünlerin ihracında uygulanan düşük kur politikasıdır. Hiç kuşkusuz, iç ticaret hadleri ve düşük kur politikalarının ve tarım sektörünün yukarıda bahsedilen diğer yüklerinin net etkisini yorumlayabilmek için, bütün bu yüklerin yansıma yön ve şiddeti hakkında bir fikir sahibi olmak gerekmektedir. Hatta, bundan daha da önemlisi, tarımsal ürünlere verilen destekleme fiyatlarının dünya fiyatları düzeyindeki seviyesini de belirlemek gerekmektedir. Çünkü, ancak bütün bu mekanizmalar bir arada ele alınıp incelendiğinde, tarım sektörü üzerindeki net yük hakkında bir karara varılabilir.

Ancak, bu yazıda amaçlanan, sadece tarım sektörü üzerindeki yükün derecesi değildir. Bu, işin sadece bir yönüdür. Nitekim, şimdiki gelir vergisi uygulamasında olduğu gibi, tarımsal gelir üzerine salınan doğrudan bir gelir vergisi, bu sektörün yükünü daha da arttırabileceği halde, böyle bir vergi burada güdülen amaca da hizmet edemez. Çünkü, böyle bir vergi hiçbir üretim teşvikinde bulunmayacağı gibi, aksine üretim artışlarını köstekleyen ve ancak üretim gerçekleştirildikten sonra ondan bir miktarını kamu sektörüne aktarma mekanizmasını oluşturur. Oysa amaçlanan, hiç kuşkusuz, bu değildir. Öyle, bir vergi sistemi kurulmalı ki, bununla tarımsal fiili üretim, potansiyel üretim düzeyine mümkün olduğu kadar yaklaştırılsın ve tarımdaki geleneksel yapıların çözülmesi için bir teşvik sağlanmış olsun. Klasik gelir vergisi ise, ikame etkisi ile, fiili üretimi potansiyel üretim düzeyinden uzaklaştırıcı bir role sahiptir.

Tarımda üretim arttırıcı ve toprak mülkiyeti dağılımını düzeltici etkileri olan vergi bir dereceye kadar arazi vergisi olabilir. Zira, arazi vergisinin

matrahı, arazinin piyasa değeri olarak alındığında, bu değer arazinin verimi hakkında bir fikir verebilir. Vergi yükü bu matrah üzerine oturacağından, bu yolla tarımsal üretim arttırılıyor olabilir. Ancak, arazi vergisi bazı sebeplerden dolayı, tarımsal gelir üzerine salınacak bir potansiyel verim vergisinden daha zayıf durumdadır. Sebeplerden bir tanesi, vergi matrahı ile ilgilidir. Böyle bir vergide vergi matrahı ya yazın usulü ile veya bizzat vergi mükellefinin beyan edeceği piyasa değeri ile saptanır. Yazın usulünde de vergi matrahı, teorik olarak, piyasa değerine eşit olmalıdır. Şu halde, sonuç olarak, ortaya çıkan piyasa değerinin, arazinin potansiyel verimi ile ilgi derecesi önemlidir. Eğer, böylece saptanan piyasa değeri, potansiyel verimi yansıtırsa matrah açısından bir sorun ortaya çıkmaz. Ancak, endojen faktörlerle piyasada belirlenen arazi değeri, doğru beyan edilmiş olsa dahi, bu değer her zaman potansiyel verimi tam olarak yansıtamaz. Beyan edilen değer, potansiyel verime göre bulunabilecek değerden sapmasının sebepleri hem ekonomide tarım dışı oluşan nedenlerden hem de bizzat tarımın geleneksel yapısından kaynaklanmaktadır. Bir defa, ekonomide tarım dışı sektörlerde sermaye talebi arttıkça, buna bağlı olarak faiz haddi yükselecek ve neticede tarımsal araziye olan talep gereği kadar yüksek olmayabilecektir. Bu olay, özellikle kalkınmanın sanayileşme ve buna bağlı olarak kentleşme dönemlerinde görülür. Bu, bir çeşit ekonomik erozyondur.² Oluşan sanayi kırsal alandan sadece emek çekmekle kalmaz, çekebildiği kadar sermaye de çeker. Kırsal alandan kentsel alana doğru oluşan bu akım kentler lehine ve kırsal alanlar aleyhine parasal rantların oluşmasına yol açar. Kentte de sanayileşme ve oluşturduğu gelir dağılımına bağlı olarak merkezi yerleşim alanları ile çevreler arasında farklı rantların oluşmasına yol açar. Görülüyor ki, süreç bir bütündür ve anlaşılması için de hem kırsal hem de kentsel alanlardaki sonuçlarına birden bakmak gereklidir. Kırsal alandaki sonuç, arazi değerlerinin, potansiyel verimi yansıtacak düzeyde yükselmemesidir. Kentsel alandaki sonuç ise rantların oluşumudur. Hiç kuşkusuz, sanayileşme, kentsel alandaki rant oluşumunu ve kırsal alandan erozyonu hızlandırmaktadır. Bu rantların bir kısmı parasaldır, yeni kentsel rantların bir kısmı kırsal alandaki arazi değerleri aleyhine yaratılmıştır. Meseleye bu açıdan bakınca, kentsel alandaki bu rantların kent yerel idarelerince kamulaştırılamayacağı sonucuna varılır. Çünkü, yerel idareler harcamalarını yine aynı yöreye yapacaklarından, erozyon durmayacağı gibi, hızlanabilir de. Bu rantları ekonomik erozyon yönünün aksine pompalayabilecek iktidar kademesi ise, merkezi idaredir. Çünkü ancak o, her iki yöreye de hâkimdir ve her iki yöre halkından da oy almaktadır.

2 Ekonomik erozyon olayı, kırsal kesimle kentsel kesimi belirli ilişkiler içine çeken bir olgu olarak, tarımın geleneksel yapısından ayrı oluştuğu gibi, bu yapıyı kısa dönemde bozmada fazla etkili olmamaktadır.

Ancak, yukarıda belirtilen mekanizmaya uygun bir bölgesel kalkınma programı çerçevesinde bu rantlar çıkış noktalarına geri pompalansa da, kırsal alanlardaki arazi değerleri potansiyel verime göre ayarlanmış olamaz. Çünkü, bir defa ekonominin talebi, tarımı potansiyel düzeyde kullanıracak büyüklükte olmayabileceği gibi tarımın piyasa ekonomisi ile etki-tepki ilişkisi de bu sektörün piyasa talebini tam olarak algılamasını engellemektedir. Bu noktada tarımın geleneksel yapısı, yani piyasa ekonomisi ile bağlantısı, toprak mülkiyet dağılımı gibi sebepler karşımıza çıkar. Piyasa ekonomisi içine tam olarak entegre olmamış, piyasa sinyallerinden sanayi kesimi gibi etkilenmeyen, hatta çoğu zaman ters yönde etkilenen, feodal yapı içindeki bir tarım sektörü, toprağı potansiyel verim kıstasları içinde işlemeyecektir. Devamlı düşük verimle çalışan veya atıl bırakılan toprak ise, piyasada tam değerine ulaşamayacaktır. Bu sorunların piyasa mekanizması içinde çözümü ise, kısa dönemde, fazla mümkün görülmemektedir. Oysa, ekonomilerinin yarısından fazlasını tarımın oluşturduğu ve sanayileşmek için gerekli tasarrufları sağlayabilecek bir dış kaynakla ekonomik ve siyasal bir ilişkisi olmayan bir ülkenin iç tasarruflarını yükseltebilmek için, bu sektörün üzerine eğilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur. Meseleyi, piyasa mekanizmaları içinde otomatik bir şekilde çözemeyince, vergi tek yol gibi görülmektedir. Ancak, böyle işlevlerle yükümlü bir vergi üretimi arttırıcı ve böylece oluşturulan kaynakları sanayi sektörüne aktarıcı olmalıdır. İşte böyle vergi, arazinin potansiyel verimi üzerine salınan bir tür gelir vergisidir.

Potansiyel verim vergisi, ana hatları ile şöyle tanımlanabilir: Potansiyel verim vergisi, arazi sahipleri üzerine, arazinin fiktif verimi esas alınarak, artan oranlı tarife biçiminde salınan ve parasal olarak tahsil edilen bir vergidir.

Vergi mükellefinin arazinin sahibi olması, arazi mülkiyetinin dağılımını etkilemek açısından çok önemlidir. Çünkü, bu durumda mükellef, mükellefiyetten kurtulmak için arazisini elden çıkartacaktır. Böyle olmayıp, geliri fiilen elde eden mükellefiyete alınmış olsa idi, arazi mülkiyet dağılımı etkilenmeden, zilyedlik değişecekti veya muvazaalı olarak gelir muhtelif kişiler arasında bölüşürülecekti. Ayrıca arazi mülkiyet dağılımı da toplumun isteği doğrultusunda değişme göstermeyecekti.

Potansiyel verim vergisinin ikinci temel unsuru arazinin potansiyel verimini esas almasıdır. Diğer bir ifade ile burada matrah, modern gelir vergilerinde olduğu gibi fiilî üretim olmayıp, veri teknoloji varsayımı altında potansiyel üretim kapasitesidir. Matrah, böylece belirlenince vergi oranlarına göre fiilî üretimden bağımsız bir vergi borcu ortaya çıkmaktadır. Bu mekanizma, çiftçiyi arazisini etkin kullanıma zorlamaktadır. Potansiyel verim vergisinin diğer tip gelir vergilerine karşı en önemli üstünlüğü burada-

dır. Çünkü burada çiftçi, vergi borcunu ödeyebilmek için arazisini işlemek, hatta en yüksek verimi alabilecek şekilde işlemek zorunluluğu ile baş başa bırakılmış oluyor.

Vergi matrahının saptanması açısından fiziksel bir ünite olan potansiyel verim kavramının parasal bir ifadeye dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu gaye ile, bu fiziksel ünite belirli kıstaslara göre saptanacak fiyat veya muhtelif ürün türleri için ayrı ayrı saptanacak fiyatlar ile çarpılmalıdır. Fiyatlar dizisinin bir defa saptanmış olması, sorunu başlangıç safhasında çözer, fakat fiyat artışlarının hızlı olduğu bir ekonomide, fiyat indekslerinin buna göre düzeltilmesi gerekmektedir. Muhtelif mallar için muhtelif fiyatların saptanması, uygulamada statik olarak selektif yük dağıtma mekanizması; bu fiyatları zaman içinde enflasyona göre ayarlama ise dinamik yük dağıtma mekanizması oluşturur. Yazının konusu vergileme tekniği olmayıp, daha genel olduğundan, bu soruna sadece değinerek geçeceğim.

Potansiyel verim esasına göre salınan verginin, hem arazi mülkiyet dağılımını hem de veri dağılımında en yüksek verimi almayı sağlamaya yönelik aracı ise, vergi oranları, yani tarifesidir. Arazi verimi, uygun teknolojiler açısından, arazi büyüklükleri ile de ilgili olduğundan, bu iki nokta, yani mülkiyet dağılımı ve verim, bir arada göz önünde bulundurulmalı ve arada optimal bir denge sağlanmaya çalışılmalıdır. Bu tahditler altında, kaçınılmaması gereken iki uç nokta belirlenmiş oluyor. Birinci uç nokta, mülkiyet yapısını değiştirmektir; diğer bir deyişle, daha ufak mülk sahipliğine doğru teşvik sağlamak ve ağalık düzeninin kırılması gerekiyor. İkinci uç nokta ise, toprakların ekonomik verimlilik düzeyinin de altında ufak ünitelere bölünmemesi gereğidir. Başka bir ifade ile, ekonomik optimal büyüklüklere uyularak, toprak mülkiyetinin parçalanması amaçlanmaktadır. Bu amaca uygun vergi tarifi artan oranlı olmalıdır. Düşük ve orta gelir dilimlerinde oran düşük tutulabilir. Fakat toplam gelir yükseldikçe (veri potansiyel verim koşulunda, arazi mülkiyeti büyüdükçe toplam gelir yükselecektir) oran öyle arttırılabilir ki, marjinal oran çok yükseleceğinden, mülk sahibi arazisinin bir bölümünü elinden çıkartmak istesin. Yukarıda vergi matrahının saptama tartışmalarında olduğu gibi burada da asıl konumuz vergi tekniği olmayıp, vergileme ilkesi olduğundan, tarife ile ilgili daha detaylı incelemeye geçmeyeceğim.

Verginin dördüncü temel unsuru ise parasal olmasıdır. Askerlik yükümlülüğünü bir tarafa bırakırsak, günümüzde hemen bütün vergiler parasal olarak salınıp, tahsil edilmektedir. Bu açıdan yaklaşım yapınca, tarım sektörü üzerine salınacak bir verginin parasal olmasını bir nitelik olarak ileri sürmek ilk anda anlamsız gelebilir. Ancak, aşarın ıslahı veya başka bir vergi ile ikamesi gibi konular ele alınırken, sözü edilen vergilerin parasal olmasını ileri sürmek fazla anlamsız olmaz. Çünkü, 1920'ler Türkiye'si göz önü-

ne getirildiğinde ve yukarda belirtilen amaçlar arasında tarım sektörünün monetize edilmesi maddesi hatırlandığında, yeni verginin parasal olması gerektiği fikrinin gerekçesi daha iyi anlaşılabilir.

Yazının baş kısmında ortaya koyduğum amaçlar (ki bunların arasında fiilî üretimi ve o mekanizma ile iç tasarrufları arttırmak en temel olanıdır) ancak genel ilkelerini ana hatları ile yukarıda özetlemeye çalıştığım bir vergi ile sağlanabilir. Çünkü, böyle bir vergi üretim planlamasını, çiftçinin kendi iradesine, hatta ekonominin genel iradesine bırakmayıp, onun üzerinde üretimi arttırma ve pazarlama kanallarını zorlama yönünde etkili olabilir. Böylece, diğer bütün faktörler veri varsayımı altında, vergi fiilî üretimi ve tasarrufu arttırıcı bir etki yaratmış olabilir.

IV

Türk ekonomisinin 1920'lerdeki özellikleri ve başlatılmış olan ekonomik kalkınma çabaları göz önüne alınarak bir amaç fonksiyonu ekonomik ilkeler ışığı altında saptandığında, iç tasarrufları arttırmak için, temel sektör olan tarımda üretimi arttırmanın kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bir ekonomik olgudur. Bir yandan tarımın yapısı diğer yandan da ekonominin temel özellikleri hatırlandığında, bu amaca ulaşmanın temel aracının potansiyel verim vergisi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tarım sektörü üzerine değil böyle bir vergi uygulamak, 1925 yılında alınmış olan bir kararla bu sektör dolaysız vergi (ağnam, arazi vergisi ve kısa süre uygulanan toprak mahsulleri vergisi hariç) dışına çıkartılmıştır. Tarım kesiminin vergi dışı kalması 1960 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte gelir vergisi kanununda yapılan bir değişiklikle tarımsal kazançlar da gelir kalemleri arasına alınmıştır. Ancak, böyle bir gelir vergisi sistemi yukarıda ortaya koyulan öncelikle üretimi arttırma amacını gütmeyeceği gibi, aslında her vergide olduğu gibi, burada da ikame etkisi ile üretim üzerinde geriletici etkiler de yaratmış olabilir. Şimdi bu noktada ele alacağım husus, tarım sektörünün böylece ana dolaysız vergiden azade edilmiş olmasının bu sektör ve ekonomi için gerçekten bir kurtuluş olup olmadığıdır.

Meseleye, sosyolojik kökeni açısından bakarsak, aşarın ilgasını, o dönemde sadece ekonomik olarak değil, fakat nüfus büyüklüğü itibariyle de önemli bir kesimin isteği doğrultusunda alınmış bir karar olarak görebiliriz. Zaten, bizatihi olay bu durumu açıkça göstermektedir. 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde, tüccar ve sanayici grubunun "daha modern bir vergi ile ikame" edilsin gibi nispeten cılız seslerine mukabil, aşarın kaldırılması kararı oybirliği ile alınmıştır. Hiç kuşkusuz, sorun 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya çıkıp, orada karara bağlanmadı. Bu tarihlere gelinceye kadar aşarın kaldırılması ile ilgili bir yığın tartışmanın yapıldığına şahit olmaktadır.

Bütün bunlar, sorunun sosyolojik esaslarını göstermektedir. Şu anlamda ki, aşarın kaldırılışı, bununla ilgili fert, grup veya aşiret lider ve gruplarının kısa-dönemli yararları ile ilgilidir. Hâlbuki böyle bir kararın hiçbir ekonomik gerekçesi yoktur. “Ekonomik gerekçe” ifadesini de şu anlamda kullanıyorum ki, aşarın kaldırılması, daha doğrusu tarım sektörünün etkin bir biçimde vergilendirilmemesi ne bizzat ilgili grubun uzun dönemli yararları ne de bütün ekonominin yararları açısından olumlu bir adım olmuştur! Diğer bir deyişle, tarım sektörünün etkin olarak vergilendirilmemesi, her iki açıdan da olumsuz sonuçlar doğurmuştur; bir yandan patolojik bir vergi yapısı ortaya çıkartırken, diğer yandan ekonomi ve özellikle sanayileşme üzerinde bunun tüm olumsuz sonuçlarını ortaya koymuştur. Nedir bu vergi patolojisi ve ekonomik sonuçları?

Aşarın kaldırılıp yerine fiili üretimi arttıracak bir verginin salınmaması ile kamu hizmetlerinin ve sanayileşmenin finansman yükü büyük ağırlığı ile kırsal alandan kentsel alana çekilmiş oluyordu. 1925 yılında aşar kaldırıldığında kamu gelirlerinin yaklaşık %20’sini oluşturuyordu. O dönemin özelliklerinden dolayı gümrük vergilerini göz önünde bulundurmaz isek, bu oran derhal iki katına çıkmaktadır. Bir kere, bu gelir kaynağı kaybedilmiştir. Bu noktada vergilendirilmekten vazgeçilen bu kaynağın özel sektör elinde kaldığı ve muhtemelen sermaye birikimine gittiği düşünülebilir. Ancak, tarımın geleneksel yapısı bu düşüncüyü fazla haklı çıkartmamaktadır.

Kaldı ki bu yazıda devamlı vurgulamaya çalıştığım mesele, tarım sektöründe fiili bir üretim gerçekleştirildikten sonra bunun şu veya bu şekilde vergilendirilmesi değildir. Asıl sorun, tarım sektörü üretimini potansiyel üretim düzeyine çekip, böylece yaratılacak değerlerle iç tasarrufları yükseltmektir. Soruna bu açıdan bakınca, potansiyel verim vergisi en ideal vergi olmakla beraber, aşar dahi, iltizam usulünün esaslarından kaynaklanan bazı sebeplerle bu amaca bir dereceye kadar yardımcı olabilirdi.

Tarım sektörünü yukarıda bahsedilen hâkim amaca yönelik bir vergi kapsamına almadan geliştirilmiş olan vergi yapısı ve etkileri incelenirken, devamlı olarak geri fonda bulundurulması gerekli mukayese kriteri, tarım sektörü üzerine fiili üretimi potansiyel üretim düzeyine çekecek bir verginin olması halinde ortaya çıkabilecek olan fiktif durumdur. Ancak böylece iki durum arasında mukayeseli bir analiz yapmak mümkün olabilir. Bu duruma göre, tarım sektörü üzerine böyle bir vergi uygulamamakla kamusal finansman yükü kentsel kesime doğru çekiliyordu. Bu temel yöneliş altında da iki alt gelişme derhal göze çarpıyordu. Bunlardan birincisi 1926’da başlatılan gider vergileri (muamele vergisi) yani dolaylı vergiler cereyanı, ikincisi ise sonraki yıllarda çok daha belirginleşen ücretliler üzerinde görüntüsel olarak vergi yükünün yoğunlaşması gelişmeleridir. Dolaylı vergiler, salınış gerekçesi bilinmeden, peşin yargı ile adaletsiz hükmü altında tutulamaz.

Ancak, yine o dönemlerin sanayi yapısı göz önüne getirilince, bu vergilerin bir-iki istisna dışında kamu iktisadi teşebbüs ürünleri üzerine oturtulduğu görülebilir. Böyle bir vergi, yansıma koşullarına bağlı olarak, bir yandan bu teşebbüslerin gelişmelerini önleyebileceği gibi diğer taraftan tüketiciler, ki çoğunlukla kentsel alandaki birimlerdir bunlar, üzerine yük yıkmaktadır. Hiç kuşkusuz, bu malları kırsal alandaki insanlar da kullandıkça, onlar da vergi yükü altına alınmış olmaktadır. Ancak, kırsal alanda yaşayanlar ile kentsel alanda yaşayanlar arasında paralı ekonomi kesimine dahil olma açısından fark gözetmek gerekmektedir. Böylece salınan dolaylı vergiler temel malları kapsadığından nihai tüketim aşamasındaki yük dağılımı adaletsiz olarak ortaya çıkmaktadır.

Vergi yükünün giderek artan dozda, günümüzde görüntüsel olarak çok daha şiddetli bir biçimde, ücretliler üzerinde yoğunlaşması ise gelişmenin ikinci önemli alt-yönüdür.³ Bu gelişme, ücretlinin işverene maliyeti ile ücretlinin elde ettiği gelir arasına mali bir yükün girmesine ve bundan dolayı emek-sermaye bileşiminde gerçek maliyetler yerine görüntüsel maliyetlerin ortaya çıkmasına yol açar. Bu olgunun iki önemli yönü vardır. Bir defa, kapitalist sistem mantığı içinde ücretliler üzerindeki yük görüntüseldir; bu yükün hepsi ilk görüldüğü şekli ile tamamıyla ücretliler üzerinde değildir. Yük, ücretli ve işveren, verginin yansıma payları oranında katlanmaktadır. Meselenin, bu birinci yönü ile ilgili olan-ikinci yönü ise, yükün işletme veya genelde sermaye üzerinde olmasına rağmen, emek aleyhine selektif bir mali araç olarak ortaya çıkmasıdır. Zira, aynı mali kaynak genel işletme kârı üzerinden alınmış olsa, emek ve sermaye payları üzerine yansıması, bunların elastiklik katsayılarına bağlı olacak yerde, vergide aracı olarak sadece emeğin kullanılması, emek aleyhine kesin bir ayırım getirmektedir. Görülüyor ki, ücret üzerinde görülen yoğunlaşma aslında yine sermayeye yansımakta ve sermaye birikimi üzerinde net bir yük oluşturmakla birlikte, emek aleyhine de optimum bileşim dengesini bozmaktadır.

Tarım sektörünü etkin bir şekilde vergilendirememenin bir diğer yanıltıcı görüntüsel yönü de, sanayi sektörüne tanınan vergi teşvik tedbirleri ile ilgilidir. Sermaye üzerindeki baskıyı azaltmak ve bu yolla sermaye birikimini hızlandırmak amacı ile vergi harcaması yolu ile bazı teşvik önlemleri geliştirilmektedir. Bu tür önlemler, sermaye birikimi temel amacına ulaşabilmek için şu mekanizmayı kullanırlar: sermaye birikimi ve yatırımlar

3 Cumhuriyet dönemi vergi yapımızdaki bu gelişmenin bir diğer sebebi de, özellikle 1929 Krizi'nin ekonomide ücret dışı faktör paylarını çok daraltmasıdır. Böylece, nispi olarak yüksek kalan veya en azından diğer faktör paylarına oranla daha avantajlı duruma geçmiş olan ücretlerin vergilendirilmesi yoluna gidildi. Ancak, günümüz vergi yapısında çok çarpıcı bir biçimde ortaya çıkmış olan görüntüsel bordro-mahkûmu olgusu, kesinlikle tarım sektörünün, tarihi gelişim içinde ve günümüzde de etkin bir şekilde vergilendirilmemesinden ileri gelmiştir. Görülüyor ki, bugün dahi, vergi yapımızda gerçek anlamda bir reform, öncelikle tarım sektörüne el atmayı gerektirmektedir.

üzerindeki vergi yükünü hafifleterek, vergiden sonraki net rantabilite oranını yükseltmek. Böyle bir sonucun ortaya çıkabilmesi için bu vergi harcamasının kaynağının sermaye kesimi dışından gelmesi gerekir. Oysa, kırsal alanda gerekli iç tasarruflar yaratılamayınca, alınan önlem sonuç vermeyen bir mekanizmaya dönüşmektedir. Gerçekten, sanayileşme aşamalarında uygulanan vergi teşvik önlemlerinin sonuç verip vermediğini tartışabilmek için, önce bu vergi harcamasının kaynağının nereden geldiğini sıhhatli bir biçimde saptamak gerekir. Eğer bu kaynak, dolaylı yollardan da olsa, üzerine vergi harcaması yapılan kesimden sağlanırsa, o zaman böyle bir önlemin etki derecesini tartışmak abes olur, zira bu durumda tartışılacak çok daha başka mesele var demektir. Selektif teşvik tedbirleri sanayi yatırımları arasında ayrıcalıklı sahalar yaratmış olabilir, ancak sanayi bir bütün olarak ele alındığında net sonucun teşvik olduğu söylenemez.

Aşarın kaldırılması ve tarım sektörünün etkin bir biçimde vergilendirilmemesi, yukarıda bahsedilen vergi patolojisini yaratırken, temelde fiilî, üretimin arttırılamayıp, iç tasarrufların yükseltip, kırsal kesimden kentsel kesime sağlıklı metotlarla aktarılamaması da ekonomik süreçlerde patolojik gelişmelere yol açmıştır. Bir defa tarım kesiminden yeterli ve bol tasarruflarla beslenemeyen sanayi, potansiyel gelişmesi açısından ciddi darboğazlarla karşılaşırken, yine tarım kesiminin paralı kesimle tam olarak bütünleşememiş olması nedeni ile başlangıçlarda iç piyasa talep desteğinden de yoksun kalmıştır. Bunun sonucunda, özellikle sermaye birikimi açısından iki ciddi sağlıklı yol izlenmiştir. Bir yandan yetersiz iç tasarruflar yerine dış tasarrufların ikamesi yoluna gidilerek bunun ekonomi açısından ileri sürülebilecek tüm sakıncaları oluşturulurken, diğer yandan da bizzat tarım kesimi üzerine iç-ticaret hadleri ve/veya tarımsal ürünlere uygulanan düşük kur politikaları gibi vergi dışı ve vergiye oranla daha sağlıklı yöntemlerle yük aktarma mekanizmaları geliştirilmiştir. Ne var ki, bu yük yıkma mekanizmaları sanayi kesiminin yükünün bir kısmını tarıma yüklemesine yol açmıştır, fakat bu metotla tarımın çektiği yük fiilî üretim düzeyi ile sınırlı kalmıştır. Tarım sektöründe çalışanların, sanayi sektöründen karşıladıkları ihtiyaçları arttıkça ve bu arada iç-ticaret hadleri tarım aleyhine döndükçe tarımsal üretimin arttırılabileceği teorik olarak düşünülebilse de, bu yolla potansiyel üretim düzeyine ulaşılmış olduğu iddia edilemez. Görülüyor ki, aslında tarım sektörü aşarın kaldırılması sonucunda da belirli yüklerden kurtulamamıştır. Hem bu yükleri vergi dışı ve daha kontrolsüz parça parça yüklenmiştir, hem de iç tasarruf oranının yükselmesini engellemiş olduğundan ekonominin kalkınma hızını düşürmüştür. Kalkınma yolunda kaybedilen bu zaman çok ciddi gerçek bir yük olarak bütün ekonomiyi kaplarken, tarım sektörü de bunun dışında kalamazdı.

V

Bundan önceki bölümlerde, aşarın 1925 yılında kaldırılmasından sonra, tarım sektörünün ne tür bir vergi ile vergilendirilmesi gerektiğini, ortaya koyduğum amaç fonksiyonu açısından, ileri sürüp, sonra da uygulamanın nasıl geliştiğini ana hatları ile gösterdikten sonra, bu son fasılda, ulaştığımız sonuçları kısaca özetlerken, bu arada akla gelebilecek bazı diğer meselelere de değinmek istiyorum.

Bir defa kesin olan şudur ki, aşar, o dönem vergi gelirlerinin ihmal edilemeyecek kadar büyük bir bölümünü oluşturduğu halde, ıslah edileceği yerde, kaldırılmakla ve hele yerine bir potansiyel verim vergisi getirilmemekle ülke içi tasarruf potansiyeli büyük çapta azaltılmış oluyordu. Eğer mesele gerçekten öyle ise, o zaman bu kararı veya kararlar dizisini kimler, kimin yararına almıştır? Hiç kuşkusuz, karar öncelikle çiftçi grubunun istekleri doğrultusunda oluşturulmuştur. Böyle bir karar, yine hiç kuşkusuz, çiftçi grubunun o andaki çıkarları ile uyumludur. Çünkü, bu sektör böylece ciddi bir vergi yükünden kurtulmuş oluyordu. Bu açıdan bakınca, sosyolojik olarak meseleyi anlamak ve izah etmek fazla zor olmamaktadır. Hatta şu da söylenebilir, ülke bir kurtuluş savaşından çıkmıştır, zaten her yer bir harabe halindedir, canını dişine takmış bir ülke halkı, şimdi bazı yüklerden arındırılmalı idi ki bu kez de ekonomik savaşta başarı kazansın! Yukarıdaki sosyolojik olguyu anlamak ne kadar kolaysa, bu ikinci iddiayı anlamak o kadar güçtür. Anlamayı bir tarafa bırakalım, ikinci iddia çelişkilidir, kendi içinde tutarlı değildir. Çünkü, ekonomik kalkınma savaşı kendi başına bir yüküdür zaten. Diğer bir ifade ile, hem yorulmuş olan insanları biraz hafifletmek hem de ekonomik kalkınma savaşına girmek fazla tutarlı değildir.

Meseleye, şu açıdan da bakabiliriz: Tarım sektörünü vergilendirmediğimiz takdirde, bu fonlar(!) özel sektörde yine oluşacak ve bu kanaldan tasarruf ve yatırıma dönüşecektir. Ancak, bu mantığın karşısına da tarım kesiminin mülkiyet yapısı, ekonominin paralı kesimi ile zayıf ilişkisi, piyasa sinyallerine karşı en azından diğer kesimler kadar duyarlı olmaması, kısacası bu kesimin geleneksel yapısı çıkmaktadır. Dolayısıyla, sadece sosyal bir olgu olarak kabul edilmesi gerekli bu olayı hiçbir ekonomik ve mantıksal gerekçe ile haklı göstermeye fazla imkân yoktur. Sosyal arenada alınan karar, bir anlamda, yerindedir. Çünkü, diğer ekonomik ve mali araçlar gibi vergi de, toplumdaki gruplar arası bir yük bölüşüm aracıdır. Hiç kuşkusuz, her grup böyle bir oylamaya ağırlığını koyarak, kendi çıkarları doğrultusunda bu yükten kurtulmak isteyecektir. Ancak, burada çelişkili olan nokta, bir kişi veya bir grup için lehte olan bir kararın, uzun dönemde sonuçları itibarıyla hem bütün grup için hem de bizzat ilk anda yükten kurtulduğunu

sanan grup için aleyhte olabileceğidir. Nitekim, Türkiye’de tarım sektörünün, fiilî üretimi arttıracak şekilde vergilendirilmemiş olması da böyle bir sonuç doğurmuştur.

Tarım sektörünün etkin bir şekilde vergilendirilmemiş olması, vergi sisteminin gelişme çizgisine patolojik bir görünüm kazandırmıştır. Vergi yükleri kentsel kesime ve orada da en kolay yakalanabilen ücretliler üzerine kaydırılır. Bu arada geliştirilen vasıtalı vergiler ise, önceleri daha çok devlet işletmeleri üzerine oturtulmuştur. 1950 yılında gerçekleştirilen vergi reformunda dahi tarım sektörü kapsanamayınca, ücret gelirleri üzerindeki yük hafifletilememiş ve günümüzde birçok ülkede uygulama alanı bulan sedüler tarife sistemi uygulamaya koyulamamıştır. Oysa ücretliler bu yükü görüntüsel olarak yüklenmektedir. Çünkü yansıma payları oranında, yükler sermaye üzerine binmektedir. Bu durum ise, üretimde emek-sermaye optimum bileşimini emek aleyhine bozmaktadır. Yani tarım sektörü vergilendirilemediğinden, sanayi kesimine tanınan vergi avantajları, finansmanı gerçekte sanayi kesimi üzerine yüklediği için, sadece görüntüde kalmakta ve gerçek hiçbir etki yapamamaktadır.

Vergi alanındaki bu patolojiye paralel olarak ekonomide diğer işleyişlerde de sağlıklı gelişmeler oluşmuştur. Tarım sektöründen sağlıklı yollarla bol ve yeterli kaynak alamayan sanayi, bir yandan dış tasarruflar, diğer yandan da iç-ticaret hadleri yolu ile yine tarıma yüklenme yoluna girmiştir. Bu olgu, dış borçlanmanın bazı gerçek sakıncalarını siyasal ve ekonomik düzeyde oluştururken, cılız sanayileşme ve dengesiz fiyatlar yüzünden sanayi ürünleri ihracatımızı engellemektedir. Kısacası, iç tasarruf oranını arttıramadığımızdan, bir yandan dış tasarruflara açılmak zorunda kalmış, diğer yandan da kalkınmamız gecikmiştir. Bütün bu sonuçlardan ne ekonominin ne de aşardan kurtulan tarım sektörünün uzun dönemde kârlı çıktığı iddia edilebilir. İşte, tarım kesiminin etkin vergilendirilmemesinin ekonomik gereksizliği burada yatmaktadır.

Tarım sektörünün zorlanarak, ağır vergilendirilmesi ile sanayi sektörü ürünlerine yönelebilecek potansiyel iç talebin daralabileceği düşünülebilir. Bir kere, bu iddia tamamıyla doğru olmadığı gibi, iç piyasanın daraltılması içeride oluşturulan tasarruflarla dışarıdan makine, teçhizat, know-how getirtmek açısından doğru ve tutarlı bir politikadır. Önce, iç piyasanın daraltılması ile ilgili iddianın birinci kısım cevabına kısaca bakalım, Potansiyel ve-
rim vergisinin mantığı odur ki, bu vergi olmadığı takdirde fiilî üretim düşük düzeyde oluşacaktır. Şu halde verginin olmaması durumunda bir artık talep bulunmayacağına göre vergi ile kısılmış bir şey olmuyor. Ancak, vergi koyulduğu zaman bir ekonomik fazla değer yaratılmakta ve genellikle bu miktar, vergi yolu ile kamulaştırılmaktadır (tabiatıyla, kamulaştırılan bölüm, yaratılan ekonomik fazlanın altında da olabilir). Şimdi bu kamulaştı-

rılan bölüm, teorik olarak kamusal tasarrufa dönüşmektedir. Bu durumda, bu fonları toplam talebin bir parçası olarak görmemek mümkün değildir.

İşin ikinci yanı ise, iç talebi bir miktar kısmak gereğidir, zaten. Çünkü ekonominin, emekle birleşecek makine, teçhizata ve know-how'a ihtiyacı vardır. Bunları sağlamak için, üretilen mallara karşı dış talebi iç talep yerine ikame etmek kaçınılmaz bir zarurettir. Emek yoğun bir ekonomide de emek ile sermayenin bileşim oranları vardır ve bunlar ekonomik-teknik hesaplarla bulunur. Bir ekonomide emek fazla diye, gereğinden az sermaye kullanarak, emek verimini düşürmek, uzun dönemli kalkınma çabalarını da tehlikeye düşürebileceği gibi, nüfus problemine de köklü bir çözüm getiremez. Nüfus probleminin çözümü genel nüfus politikaları içinde aranmalıdır.

Tartışmaları kapatmadan önce uygulama ile ilgili son birkaç noktaya daha değinmek istiyorum. Bunlardan bir tanesi, potansiyel verim esasına göre salınacak bir gelir vergisi için ekonomik konjonktürün uygun olup olmadığı meselesidir. Özellikle 1929 dünya buhranı düşünülünce, olumlu bir konjonktürün bütün dönemler boyunca var olduğu, hiç kuşkusuz, ileri sürülemez. Ancak, bu yazıda mesele, ana ilkeleri açısından ele alındı. Uygulama geliştirilmiş olsa idi, kötü konjonktür dönemleri için telafi edici önlemleri almak fazla zor olmayabilirdi.

Yine uygulama ile ilgili olabilecek bir başka nokta da potansiyel verimlerin tespiti meselesidir. İlk bakışta zor gibi görülen bu mesele, aslında Osmanlılar döneminde ve Tanzimat'tan önce geniş çapta halledilmişti. Zira, Tanzimat'tan önce imparatorluk hudutları içinde salınan aşar, bölgelerin tarımsal elverişliliğine göre farklı oranlarda uygulanıyordu. Tanzimat ile, izahı mümkün olmayan bir gerekçe ile, vergi her bölge için tek oranlı iptidai bir yapıya indirgenmiştir (Barkan, 1964, s.487-88). Mesele böyle olmasaydı bile, uygulama getirildiği zaman gerekli koşullar yavaş da olsa hazırlanabilirdi. Sosyal olaylarda önce koşulları hazırlamak, sonra uygulamayı getirmek atalet ve zaman kaybına yol açmaktadır.

Yazımı şu hususu belirterek kapatmak istiyorum. Vergi veya sair ekonomik-mali araçlarla her şeyi yapmak kesinlikle fazla mümkün değildir. Kısacası, Türkiye'de tarım, genel bir gelir vergisi kapsamına alınmamış olması bir tarafa, tam potansiyel verime ulaşınca kadar vergilendirilmiş olsa idi, tarihi gelişim içindeki ve günümüzdeki bütün sorunlar tamamıyla halledilmiş olacak mı idi! İddia edilen nokta bu değil. İddia edilen o ki, temel sektör tarım iken, bu potansiyel ve kapasite dahilinde oluşturulabilecek tasarruf imkânı kullanılmamıştır. Bu kapasite kullanılmış olsa idi, bugün varılan noktalar ve çözümler daha farklı görünüm içinde olabilirdi. Bugün içinde bulunduğumuz meselelerin gerisinde, tarihin içinde, bu olaylar yatmaktadır. Ne yazık ki, o tarihe geri dönemeyiz.

Kaynakça

- Ailen, G. C.: *A Short Economic History of Modern Japan*, George Allen and Unwin Ltd., Londra, 1972.
- Barkan, Ö. L.: “Osmanlı İmparatorluğunda Öşür”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, s.487-488, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964.
- Beasley, W. G.: *The Meiji Restoration*, Stanford University Press, Stanford, 1972.
- Bird, R. M.: “Land Taxation and Economic Development”, *Finance in Developing Countries* (Ayre, P.C.I., drl.), Frank Cass and Co. Ltd., Londra, 1977.
- Landes, D.S.: “Japan and Europe: Contrasts in Industrialization” *The State and Economic Enterprise in Japan* (Lockwood, W., drl.) Princeton University Press, Princeton, N.J., 1965.
- Zangheri, R.: “The Historical Relationship Between Agricultural and Economic Development in Italy”, *Agrarian Change and Economic Development* (drl.: Jones, E. L. ve Woolf, S. J.) Methuen and Co. Ltd, Londra, 1969.

HEDEFLER, PROGRAMLAR, BÜTÇELER VE IMF İLE İLİŞKİLER

Bütçe konusu salt ekonomik olmaktan çok, ekonomi ile politikanın keşiştiği alanda yer alan ekonomi-politik bir konu gibi görülmekle beraber, politikalar ekonomik gerçekler üzerinde yükseldiği ve/veya ekonomik güç ilişkilerinin dayatmaları doğrultusunda şekillendiği için, temelde ekonominin başat doku olduğunun kabul edilmesi tartışmasız bir gerçektir. Bu nedenle, tüm ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de iktidar değişimleri dönemsel olarak net bir şekilde bütçelere yansımaz. Zira, ekonomik altyapıyı oluşturan üretim ilişkileri kısa dönemler içinde belirgin olarak değişmediği gibi, bu altyapı üzerine oturan siyasal erkin manevra alanı da oldukça sınırlıdır.

Ekonomik altyapının şekillendirdiği bütçe, hukuksal niteliği ile yasa olduğundan, hukuksal normlar hiyerarşisinde hedeflerin ve programların üzerinde yer alır. Bütçe; hukuksal niteliği ile bir yasa ve fiilen uygulanan pozitif bir belge ya da kaynak olduğu halde, hedefler ve programlar, gerçekliğe uyarlanmaya çalışılsa da, ekonomik altyapının doğal gelişme seyrini zorlayacak şekilde ekonomide bir tür değişimi öngören normatif kaynaklar olarak görülürler. Ekonomik altyapının belirlediği doğal gelişme trendinin kamu kesimi kanadını yansıtan bütçeye karşın, planlar ve programlar ekonomik güç ilişkilerini zorlayacak sosyal dengeleri de odağa çeker. Hal böyle olunca, ekonomik güç ilişkileri bağlamında toplumu yönetme durumunda olan siyasal erk, doğal olarak, bir yandan topluma yaptığı vaatler ile diğer yandan da ekonomik güç dengeleri arasında optimal dengeyi sağlamaya çalışırken, hedefleri ve programları ikinci plana atarak, belirlediği politikalar doğrultusunda bütçesini oluşturur ve bunu uygulamaya koyar. Bir dönemlerin ünlü politikacısının ifadesi olan, “*Halkın plana değil, pilava ihtiyacı var!*” sözü, politikacı gözünde bütçe ile programların yerini açıkça ortaya koymaktadır.

Hedefler ve programlar var olan durumu ve yürüyüşü belirli bir istikamette değiştirmeye yönelik, bir tür yol gösterici niteliğindeki belgeler

olma özelliği taşıırken, bütçeler var olan dokuyu kendi doğal uzantısında sürdürmeyi hedefleyen icra planlarıdır. Bu nitelikleri itibariyle, hedefler ve programlar normatif nitelikli ve siyasetçiyi zorlayan kurallar koyarken, bütçeler daha pozitif ve güç ilişkilerinin doğal çizgisinde işlerin sürdürülmesini olanaklı kılan kurallar koyar. Bu nedenle bütçeleri siyasilerin icra planının mali tablosu olarak görmek yerine, toplumsal güç ilişkileri çerçevesinde kamu ve özel kesim kaynak dağılımının ve kamusal kaynakların belirli hizmetler arasındaki bölüşümün görüntüsünü veren mali-siyasi bir tablo olarak görmek daha doğrudur. Şu hale göre, bütçeler, uygulandıkları dönemin siyasal kadrosunun güç ve kararlılığından çok, dönemin sosyo-ekonomik güç ilişkilerinin bir tür yansımasıdır.

Ekonomik altyapıdaki değişim ve bunun sosyo-ekonomik yansımaları uzun dönemli olduğu gibi, hiçbir dönem tek başına incelemeye değer özellik taşımaz. Zira, her dönem geçmiş dönemlerin birikim ve/veya olumsuzluklarını yansıtırken, aynı anda gelecek dönemlerin de yapı taşlarını oluşturur. Ekonomik süreçlerde ve oluşumlarda zamanlar arası geçişlilik, dönemsel ekonomik ya da bütçe analizleri yerine, zaman içinde gelişme analizlerini daha anlamlı kılmaktadır. Bir ekonomi kendi tarihsel oluşum ve süreçlerini olduğu kadar, içinde bulunduğu sisteme dahil diğer ekonomilerle de etkileşimleri yansıtır. Bu itibarla, hiçbir ekonomi, çevresinden soyutlanarak tek başına ele alınamayacağı gibi, kendi tarihsel süreçlerinden de kopartılamaz.

Böyle bir bütünsel tarihsel süreç içinde Türkiye ekonomisini ele aldığımızda, ekonominin çok kısa dönemli yalpalar yaptığını ve bu yalpalanmaların güçlü kapitalistlerin çıkarları doğrultusunda çevresel konumlu ekonomileri ve Türkiye ekonomisini şekillendirme dürtüleri sonucunda oluştuğunu ve hemen her dönemde merkez ekonomilere kaynak aktardığını görmekteyiz.

* * *

Türkiye ekonomisinin bugünkü konumu ve içinde bulunduğu sıkıntıların başlangıcı, maalesef, ilk kuruluş yıllarına, yani 1923'lere dek uzanır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, Batı dünyası birinci sanayi aşamasını tamamlamış ve teknoloji-yoğun nitelikli ikinci sanayi aşamasına geçmiş bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndan tarımsal bir ekonomik yapı ve zihniyet devralmış olan genç Cumhuriyet, Lozan Antlaşması'na rağmen 1920'lerin sonlarına dek gümrüklerine hâkim olamadığı gibi, Osmanlı harp borçlarını da yüklenmiş bulunuyordu. 1923 İzmir İktisat Kongresi, bir taraftan komünist blokun güney kanadında bir kapitalist müttefik oluştur-

ma yönüyle Batılılara, diğer taraftan da içeride toprak ağalarına mülkiyet açısından ekonomik ve siyasal güvence veriyordu. Bu nitelikleri açısından sonuçları itibariyle Lozan Antlaşması, Kurtuluş Savaşı ile ülkeden kovulan emperyalizmin sadece askerî yönünü yansıtıyordu. Zira, ticari ve ekonomik anlamda Batı emperyalizminin ülke üzerindeki hâkimiyeti devam ediyordu. Ülkedeki ticari firmaların sermayelerinin büyük bölümü yabancıların elinde bulunuyordu. Ünlü ailelerin de aralarında bulunduğu yerli işbirlikçileri Chester projesini, Batı emperyalizminin sembolü olarak neredeyse uygulamaya sokacaklardı. Bu projenin uygulanmasını engelleyen tarihsel koşul, Güneydoğu sınırının Musul'u dışarıda bırakır biçimde çizilmesi olmuştur. Ekonomik emperyalizmin devam ettiği, bazı sıkıntıların yaşandığı ve ihracatın yeteri kadar geliştirilemediği bu dönem, 1920'lerin sonunda döviz sorunu ile kapandı.

1929 Krizi Batı dünyasını derinden sarsıp, tüm ülkelerin kendi içlerine kapanmasına neden olurken, aynı anda Türkiye açısından da kendi milli sanayiini kurması için önemli bir şans yaratmış oldu. Bu dönemde ilk sanayi planı yapıldı, Etibank ve Sümerbank gibi dev kuruluşlar kuruldu ve ulusal sanayiinin ilk basamakları oluşturuldu. Böylece, milli burjuvazinin de temelleri atılmış oldu. Ancak, 1938'de Atatürk'ün ölümü ve 1939'da İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması hemen tüm bu uygulamalara son verilmesine neden oldu.

1950'de çok partili sisteme ve dış ticarete liberal politikalara geçildi. Ancak, tütün, incir, üzüm ve fındık gibi birkaç tarımsal ürün kaleminin ihraç edildiği bu dönemde, dış üreticilere pazar işlevi görmüş olan ekonomi, maalesef, 1958 yılının Ağustos ayında moratoryum, yani devletin ödeme güçlüğüne düştüğünü ilan etmek zorunda kaldı. Açıktır ki, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Marshall yardımı ile kalkındırılmaya çalışılan Avrupa kapitalizmi, bu dönemde Türkiye piyasasından, ekonomiyi iflasa sürüklercesine, pazar anlamında ciddi yararlar sağlamış oldu. Bu sırada kuzey komşumuzdan gelen tehditler karşısında NATO'ya başvuran Türkiye'nin bu örgüte alınması koşulları arasında, Batı'nın politikalarına yakınlaşması ve Kore'ye asker göndermesi, demiryolu politikasından vazgeçmesi gibi ilginç talepler de yer alıyordu. Türkiye, tüm bu politikalara uyum sağlarken Batı'dan ilk mali desteği, daha doğru anlatımla sömürgeleştirme ilmiğini de, 1948 yılında Marshall yardımıyla aldı.

1960 askerî darbesi sonrasında kabul edilen 1961 Anayasası ile Devlet Planlama Örgütü kuruldu. Bu çerçevede ilk Beş Yıllık Plan 1963-1967 dönemi için devreye sokuldu. 1974 yılında da sistem revize edilerek, Planlama-Programlama-Bütçeleme Sistemine (PPBS) geçildi. Bu sistem çerçevesinde, "Beş Yıllık Plan"larla uzun dönemli fiziksel planlama yapı-

lacak, söz konusu planlar her yıl için “Yıllık Program” haline getirilecek ve Yıllık Programlar da mali boyuta taşınarak “Bütçe”ler oluşturulacak idi. PPBS’de plan ve programlar özel kesim için ilke olarak yol gösterici olmakla beraber, teşvik uygulamalarından yararlanmak isteyenler için edici nitelikteydi. Planlar ve Yıllık Programlar kamu kesimi için yatırım kalemleri itibarıyla emredici niteliktedir. Ancak, her yıl konsolide bütçelerde kamu yatırımları için programda belirtilen miktarda tahsisat konulmakla beraber, yıl sonuna doğru bütçe sıkışmaya başladıkça ilk vazgeçilen kalem, maalesef, yatırım harcamaları olmaktadır. Böylece, hemen her dönemin siyasal kadrosu fiilen planları ve programları bir tarafa bırakıp, ekonomik dengelere göre belirlediği siyasetini sürdürebileceği bütçeyi uygulamaya koymuştur.

Bu dönemde Devlet Planlama Teşkilatı’nı kurup planlamayı başlatan ve dış ticaret alanında da ithal ikameci ve korumacı politikalara yönelen Türkiye, bu kez de patent anlaşması ile dışarıdan aldığı reel yatırımlarla dışa bağımlı montaj sanayiye kurdu. Böyle bir yapılanmanın İkinci Dünya Savaşı’nın bitiminin 15 yıl sonrasına rastlaması, kurulan sanayinin ağırlıklı olarak ikinci sınıf nitelikli olmasına yol açmıştır. Böylece, 1950 liberal dış ticaret politikaları ile Batı ürünlerine piyasa işlevi gören Türkiye, 1960 ithal ikameci ve korumacı politikalarıyla da montaj aşamasında Batı sanayiine bağımlı hale gelmiş oldu. Üretimin arttırılması için yarı mamul ithal eden ülke, dış satıma yönelemediği için, 1970’lerin sonunu da tarihinin üçüncü döviz krizi ile kapattı.

1980’e döviz darboğazı ile girmiş olan Türkiye, bu duruma çözüm olarak, bir yandan ihracatını arttırarak, diğer yandan da finansal liberalizasyon uygulamasına geçerek spekülasyon döviz darboğazını aşmaya çalıştı. Korumacı modelden ihracata yönelik açık ekonomi modeline geçildiğinde, görüldü ki, yerli üretim, fiyat ve kalite olarak dünya standartlarının oldukça gerisindedir. Geri bir ekonomik altyapı üzerinde, 1980 politikaları çerçevesinde döviz kuru ve faiz oranları da serbest bırakıldığında, hem yükselen döviz kuru ve faiz haddini dengeleyebilmek, hem de Batı ürünleri ile aradaki kalite ve fiyat farkını ortadan kaldırabilmek için, yerli sermaye bir yandan reel ücreti baskılamaya, diğer yandan da kamu kesiminden vergi ve harcama avantajları sağlamaya yöneldi. Uygulamaya koyulan politikalar sonucunda reel ücretler 1980’lerin ortalarına doğru %45 oranında geriletil- di. Öte yandan 1984 yılında gerçekleştirilen vergi değişiklikleri ve 1985 yılında kabul edilen Katma Değer Vergisi ile de, vergi yükünün ağırlık merkezi dolaylı vergilere kaydırılarak, sermaye üzerindeki yük hafifletildi. Emek üzerindeki vergi ve sosyal ödenti yükleri şikâyet konusu olmakla beraber, bunların fiyatlar içinde yansıtılabilme olasılığının bulunması, söz konu-

su yükümlülüklerin sermaye üzerindeki dolaysız vergilerle değiştirilmesi düşünülmemektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere, sermaye kesiminin devletten sağladığı avantaj vergi ile sınırlı olmayıp, harcamalar yolu ile de önemli boyutlara ulaşmıştır. Kısacası, 1980 politikalarının özünde, emeğin baskılanması ve kamu kesiminden sağlanan avantajlarla özel sermayeye kaynak yaratma amacı yatmaktadır. Açıktır ki, bu tür politikalar sonucunda, etkin vergileme politikası, yerini yavaş yavaş borçlanma politikasına bırakmaya başladı. Söz konusu borçlanma politikası ise, önce kamu kesimini eritmeye, ikinci aşamada da tüm ekonomiyi üretimden uzaklaştırarak, bugünlerin zeminini hazırlamaya başladı.

Bu kısa açıklama şunu açıkça ortaya koymaktadır ki, çevresel konumlu bir ekonomiye sahip olan Türkiye, Kurtuluş Savaşı ile emperyalistleri ülkesinden atmış olmakla beraber, merkez kapitalist doku ile ekonomik bağını ve merkeze olan bağımlılığını halledememiştir. Özellikle 1950 politikalarını izleyen dönemlerde, merkez kapitalist ekonomilerin şekillendirdiği Türkiye ekonomisi, bugün ikinci sınıf bir altyapıya sahip ve ağır borçlu konumda bir ekonomi olarak ayakta durmaya çalışmaktadır. Ancak, ekonomi ile siyasetin bu derece birbiri ile kaynaştığı günümüz koşullarında, Türkiye sadece ekonomik sıkıntılarla değil, aynı zamanda ulusal bağımsızlık konusunda da ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır.

* * *

1960'ların sonlarına doğru ilk sinyallerini veren, 1970'lerde petrol şokları ile de güçlenerek yükselen dünya ekonomik krizi, 1981 Tokyo-Round'u ile kendi çözümünü tüm dünyaya dayattı. Bu çözüm, küreselleşme politikaları olarak bilinen ve Vaşington Uzlaşması (Washington Consensus) ile de içeriği şekillendirilen ekonomik kurallar dizisi şeklinde tüm ekonomilere dayatıldı. Vaşington Uzlaşması'nın temel dayanağı "*piyasa*"dır. Piyasa kuralları çerçevesinde özel kesimin serbest hareketinin sağlanabilmesi için, uluslararası tüm ekonomik engellerin kaldırılması, kamu kesiminin küçültülmesi, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, ekonomik işlem ve süreçlere devletin hiçbir şekilde müdahale etmemesi ve özel kesimle rekabetçi bir ortam yaratmaması koşulları benimsendi ve bu kuralların tüm ülkelerde uygulanması koşulu getirildi.

Dünya ekonomileri tek bir model altında birleştirilirken, uluslararası alanda hareket serbestisi kazanmış olan sermayeye güvence sağlamak için çevresel konumlu ekonomilere ekonomik ve siyasal denetim getirilmesi zorunluluğu ortaya çıktı. Bu gereksinim, bir yandan G-8'lerin genişletilip,

G-20 haline dönüştürülerek çevresel konumlu bazı ekonomileri (bu arada Türkiye'yi de) gruba dahil edip yakın denetime alarak, diğer yandan da IMF'nin özellikle borçlu ekonomiler üzerindeki denetiminin yoğunlaştırılmasıyla çevresel konumlu ülkelerin sermaye hareketliliğini sınırlandıracak ve/veya sermayeye zarar verici davranışlara yönelimini engelleyerek karşılanmaya çalışıldı. Tüm merkez kapitalizm ajanlarının tam bir ahenk içinde çalışarak çevresel ekonomilere dayattıkları ekonomi politikaları, kapitalizmin merkez-çevre ilişkisi bağlamında çevreden merkeze kaynak aktarıcı niteliktedir. Bu nedenle, söz konusu politikaların sosyal yönünün olmadığı iddiası doğru olmakla beraber, bu bağlamda geçerli değildir, çünkü söz konusu politikaların amacı çevresel ekonomileri kalkındırmak ve güçlendirmek ve onları ekonomik ve sosyal refaha kavuşturmak olmayıp, çevreden merkeze kaynak aktarmaktır. Çevre ekonomilerin yeteri derecede kalkınması gerçekleştirilmeden merkez ekonomilere kaynak aktarımı sağlanınca, çevre ulusların ve halklarının yoksullaşması kaçınılmaz olmaktadır. İlginç olanı, çevresel konumlu ekonomiler yoksullaşırken, gelir dağılımı hızla değişmekte ve politik kararlar varsıl kesimin hâkimiyet alanına girerek, ekonomik kararlar halkın çıkarı doğrultusunda değil, merkez ekonomiler ve çevresel ülkelerde merkezle çıkar birliği içinde hareket eden varsıl kesimin çıkarı doğrultusunda alınmaktadır. Böylece, medya ve benzeri ideolojik aygıtlarla baskılanan halk, yeni emperyalizmin kölesi konumuna çekilmektedir. Kapitalist dünyanın çevresinde yüzen Türkiye de bu oluşum dışında kalamazdı ve kalamadı da!

* * *

Türkiye, kuruluş döneminde kapitalist âleme açılırken sadece sosyal açıdan değil, ekonomik açıdan da çok geriden başladığı gibi, 1980'lerde de kapalı ekonomi modelinden çıkıp dışarıya açılırken de yarışa oldukça geriden başlamak durumunda idi. Zira, yukarıda kısaca ana hatlarıyla anlatıldığı üzere, kapitalist dünyaya geri altyapısıyla adım atmış olan Türkiye, özellikle 1950 sonrasında girdiği kapitalist yörüngede ancak ikinci sınıf bir altyapı oluşturabilmiştir. Türkiye, bu kez de, verimliliği görece düşük bir ekonomik altyapısı ile, ileri teknoloji aşamasına geçmiş ve spekülatif finansal işlemlerin aşırı yoğunluk kazanmış olduğu kapitalist dünyaya denetimsiz olarak açılıyordu. Türkiye ekonomisinin Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren kuşbakışı gelişimi aşağıdaki tabloda izlenebilir.

Tablo-1: Dönemler İtibariyle Gayrisafi Milli Hasıla Serilerinde Belirlenen Hedefler ve Gerçekleşmeler

Dönemler	Hedef	Gerçekleşme
1924-1929 Aralığı	--	%10,9
*** <i>(1929 Krizi)</i>		
1930-1939 Aralığı	--	%6,1
1950-1958 Aralığı	--	%7,3
*** <i>(1958 Krizi)</i>		
Birinci Plan Dönemi (1963-1967)	%7,0	%6,6
İkinci Plan Dönemi (1968-1972)	%7,0	%6,3
Üçüncü Plan Dönemi (1973-1978)	%7,9	%5,2
1978 Programı	%6,1	%1,2
*** <i>(1979 Krizi)</i>		
Dördüncü Plan Dönemi (1979-1983)	%8,0	%1,7
1984 Programı	%6,1	%7,1
Beşinci Plan Dönemi (1985-1989)	%6,3	%4,7
Altıncı Plan Dönemi (1990-1994)	%7,0	%3,5
1997 Yılı	%6,0	%6,0
1998 Yılı	%4,5	%4,5
1999 Yılı	%2,0	(-) %2,0
*** <i>(IMF Stand-by)</i>		
2000 Yılı	%6,0	%6,1
*** <i>(Kasım, 2000 Krizi)</i>		
2001 Yılı	%4,5	(-) %9,4
*** <i>(Şubat, 2001 Krizi)</i>		
2002 Yılı	%4,0	%6,5

Kaynak: Muhtelif yıllara ait “Yıllık Ekonomik Rapor”lar.

Türkiye ekonomisi Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Tablo-1’de görülen süreci yaşarken, 1990’ların sonuna doğru merkez kapitalist ekonomilerde 1960’ların ortalarında başlamış olan kriz derinleşerek genişliyordu. Aşırı birikim sonucunda olgunlaşan merkez sermaye, sermaye-yoğun üretime geçtikçe hem işsizler ordusu büyüyor, hem de üretim sürecinde emek oranı küçüldükçe, birikim havzaları daralıyordu. Böylece, ulusal sınırlar içinde bir yandan ücretlerin baskılanmasıyla emeğe, diğer yandan da vergi yüklerinin hafifletilmesi talepleriyle devlete baskı yapan sermaye, dar çerçevede krizini aşamayınca, bu kez de ulusal sınırları zorlayarak, hem ürün piyasalarını, hem de üretim faktörü ve girdi piyasalarını genişletme yoluna gitti. Merkez sermaye, ürünlerini dünyanın her yerinde hiçbir engelle karşılaşmadan satabilme olanağına kavuşmasıyla

tüketim piyasası açısından küreselleşme, üretimi dünyanın herhangi bir yerinde hiçbir engelle karşılaşmadan yapabilme olanağına kavuşmasıyla da üretim piyasası açısından küreselleşme akımını başlattı ve bu politikalarını tüm dünyaya dayattı. Böylece, sermaye gerek üretim gerekse ürünlerini pazarlama aşamalarında, kendi belirlediği kurallarla, tüm yerküreye hâkim oluyordu. Hal böyle olunca, bu oluşumu, edilgen bir anlam içeren “küreselleşme” kavramı yerine, başatlığı ve dayatmacılığı çağrıştıran “küreselleştirme” ya da “küreleştirme” kavramları ile ifade etmek daha doğru olur, kanaatindeyim. Sovyetler’in çöküşü, politik alanda küreselleştirmeye olanak sağlarken, iletişim ve haberleşme araçlarındaki gelişmeler ve üretim teknolojisindeki değişiklikler de bu oluşumu teknik olarak kolaylaştırmış oldu.

Günümüzün küreselleştirme akımı ile, geçmişte sermayenin çevre ekonomilere kaydırılması arasında iki önemli fark vardır. Bunlardan birincisi, günümüzde sermaye, çok belirgin olarak ve ağırlığı spekülâtif amaçlı finansal sermayede olmak üzere, reel yatırımcı ve finansal sermaye olarak ikiye ayrılmıştır. Spekülâtif finansal sermayenin hacmi reel yatırımcı sermayeye oranla çok büyüktür ve özellikle geri ekonomilerde büyük faiz kazancı sağlayan spekülâtif sermaye, aynı zamanda bu ekonomilerde büyük şoklara ve parasal krizlere de neden olmaktadır.

Günümüzde yaşanan küreselleştirme ile, geçmişin dış ülke reel sermaye yatırımları arasındaki ikinci fark ise, geçmişte, sermaye alan ülkeler kendi koşul ve kurallarını sermayeye kabul ettiriyor oldukları halde, günümüzde artık ulusal kurallar karşısında sermayenin kuralları geçerli olmakta ve gidilen ülkenin bu kurallara uyması dayatılmaktadır. MAI (Çok Uluslu Yatırım Anlaşması) ya da GATS (Hizmet Genel Anlaşması) gibi uluslararası anlaşma görüntüsündeki baskılayıcı çerçevelerde de ifadesini bulduğu ve pekiştirildiği üzere, ulusal ve uluslararası arenada sermaye kurallarının geçerli olmasının altyapısını, tüm ekonomilerde devletin ekonomiden çekilmesi, kamu kesiminin küçültülmesi, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi ve ulusal ve yabancı tüm sermayenin homojen koşul ve kurallara tabi olması oluşturmaktadır.

* * *

1980’lerin başında başlayan küreselleştirme akımının çevresel ekonomileri tam denetime alması dönemi içinde Türkiye ekonomisi çok ciddi yalpalanmalara uğradı. Yukarıda da açıklandığı üzere, 1980 politikaları ile dışa açılan sermaye, dünya piyasalarında kalite ve fiyat dengesini tutturabilmek için, bir yandan emeği çökertirken, diğer yandan da kamu kesimi borçlan-

ma gereksinimini hızla yükseltti. Giderek yükselen kamu kesimi borçlanma gereksinimi faiz haddi ve enflasyonu tetikleyerek 1990'ların sonuna dek gelişti. Ancak, 1990'ların sonuna doğru hızla yükselen kamu kesimi borçlanma gereksinimi, kamu açığının finansmanı sonucunda yükselen faiz haddi ve enflasyon ekonominin dengelerini aşırı derecede sarsarak, ekonomiyi, küreselleştirilmeye çalışılan dünyada gerek spekülasyon sermaye, gerekse reel yatırımcı sermaye açısından aşırı derecede riskli hale soktu. İşte de borsa oyuncularının ve büyük sermayenin şiddetli eleştirilerine muhatap olan hükümet, 1999 yılında IMF'nin denetimine girmek zorunda kaldı. Bu dönemde dış yardım almayan Türkiye, salt gözetim altında tutuldu ve 2000 yılı başından itibaren IMF ile stand-by anlaşması yaparak, doğrudan IMF güdüsü ve kontrolü altına girmiş oldu.

Tablo-1'de verilmiş olan milli gelir performanslarının, 1975 – 2005 dar alanı içinde kamu kesimine yansımaları aşağıda, Tablo-2'de görülmektedir.

Tablo-2 Seçilmiş Yıllarda Kamu Kesimi Performansı (1975 – 2005 aralığı)

Yıllar	Kon. Büt. Reel Harc.	Kon. Büt. Gel.	Birincil Denge	Kon. Büt. Topl. Har.	Faiz	Nihai Denge
1975-79	18.76	17.10	- 1.66	19.25	0.49	- 2.15
1980-84	16.86	15.50	- 1.36	18.03	1.17	- 2.53
1985-89	13.40	13.60	0.20	16.40	3.00	- 2.80
1990-94	16.46	16.70	0.24	21.46	5.00	- 4.76
1995-99	18.10	20.44	2.34	28.14	10.04	- 7.70
2000	20.90	26.60	5.70	37.20	16.30	-10.60
2001	22.40	29.20	6.80	45.70	23.30	-16.50
2002	23.40	28.10	4.70	42.50	19.10	-14.40
2003	22.97	28.42	5.45	41.42	18.45	-13.00
2004	20.12	28.00	7.88	35.85	15.73	- 7.85
2005	20.59	28.86	8.27	32.32	11.73	- 3.46

Kaynak: Öner. E. *Bütçe Açıklarının Gelişimi ve Nedenleri*, İstanbul, 1995.

1995-2004 Yılları Ekonomik Raporlar, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara.

1995-2005 Yılları Bütçe Gerekçeleri, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara.

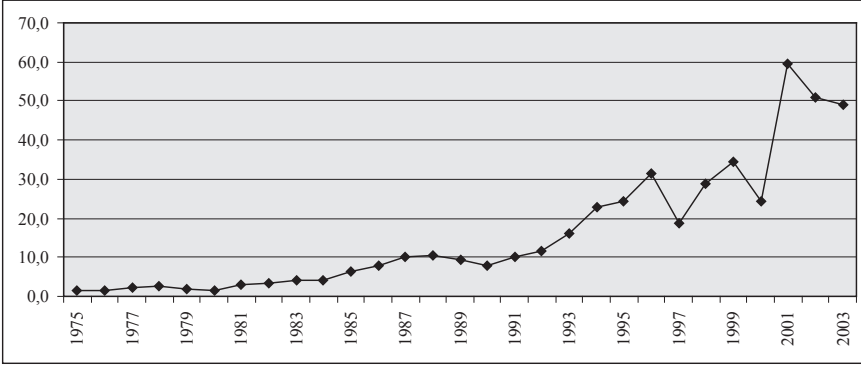
Tablo-2'nin incelenişi, 1975 yılından 2000'li yıllara gelirken, kamu kesimi içinde en önemli ve büyük kalem olan Konsolide Bütçe performansının, dönem boyunca, şu ana özelliklerini ortaya koymaktadır.

- Faiz dahil harcamalar dönem boyunca %67 oranında artmıştır.
- Konsolide bütçe olağan gelirleri de aynı dönem içinde %68 oranında artmıştır.

- Gelirlerin toplam giderlerle yaklaşık aynı oranda artmış olmasına rağmen, bütçe açığının ortaya çıkmasının iki nedeninden biri, başlangıç yılından itibaren gelirlerin milli gelir içindeki payının giderlerden daha düşük olması; ikincisi ise, 1984 yılında yapılan vergi değişikliği ile gelir ve kurumlar vergilerinin sermaye üzerindeki yükünün hafifletilmesiyle ortaya çıkan gelir kaybıdır. Başlangıç dönemi olan 1975-79 aralığında toplam harcamaların milli gelire oranı %19,25 iken, olağan bütçe gelirlerinin milli gelire oranı %17.1'dir.
- Konsolide bütçe harcamalarından faizleri çıkarıp, reel harcama artışlarına baktığımızda, reel harcamaların artış oranının sadece %9.1 olduğunu görürüz.
- Reel harcamaların çok düşük artış oranı karşısında birincil bütçe dengesi, ilk iki dönem hariç, her dönemde fazla vermiştir.
- Faiz harcamalarının milli gelire oranı ise, dönem başında %1 oranına bile ulaşmamışken, 1980'lerin sonuna doğru hızla büyümüş ve 1990'larda da büyümesini sürdürerek, 2000 yılında %16.3 olmuştur.
- Tüm kalemlerde 2001 ve 2002 yıllarında görülen anormal yüksek oranlar, söz konusu kalemlerdeki mutlak büyüklükler yanında, milli gelirdeki olağanüstü gerilemenin sonucudur.
- Bütçe performansının genel değerlemesi, metnin ileriki bölümlerinde daha detaylı açıklamada da görüleceği üzere, reel harcamaların faiz yükü karşısında şiddetle baskılandığı, buna rağmen faiz ödemelerinin bir bölümünün yeni borçlanma ile yapılmak durumunda kalındığı, bu durumun ise borç stokunu yükselttiği şeklinde yapılabilir.

1980'lerde uygulanan dışı açılma politikaları bağlamında özel sermayeye sağlanan kamu desteği çerçevesinde, vergi sisteminde yapılan değişikliklerle, sermaye üzerindeki yükün hafifletilmesi ve vergi yükünün dolaylı vergilere kaydırılarak tüketicilere yansıtılması hedeflendi. Oluşan vergi geliri boşluğu ise borçlanma ile doldurulmaya çalışıldı. Böylece oluşturulan "*vergi alternatifi borçlanma*" politikası neticesinde 1990'ların ortalarından itibaren borç ve faiz tutarları milli gelir içinde katlanarak büyüdü ve "*borç sarmalı*"na yol açtı. Borç anapara ve faiz yükünün milli gelire oranının zaman içinde nasıl olağanüstü boyutlarda büyüdüğü Grafik-1'de görülmektedir.

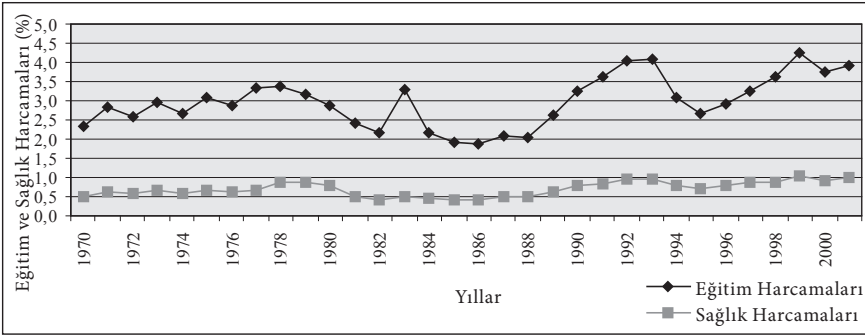
Grafik 1: GSYİH'nın Yüzdesi Olarak Borç Anapara ve Faiz Ödemeleri (1975-2003)

Kaynak: <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>

Konsolide Bütçe’de vergi ve olağan kamu gelirlerinde gerekli artış sağlanamadan borç ve faiz yükünün artması, doğal olarak, kamu mal ve hizmet üretimine yönelik reel harcamaların baskılanması sonucunu doğurmuştur. Bu durum, yukarıda Tablo-2’de de açıkça görülmektedir. Reel kamu harcamaları sıkıştırılırken, hem eğitim ve sağlık gibi sosyal nitelikli harcamalarda, hem de konsolide bütçe kanalından yapılan yatırım harcamalarında çok büyük daralmalar ortaya çıkmıştır. Bu durum da, aşağıda, Grafik-2’de ve Grafik-4’te görülmektedir.

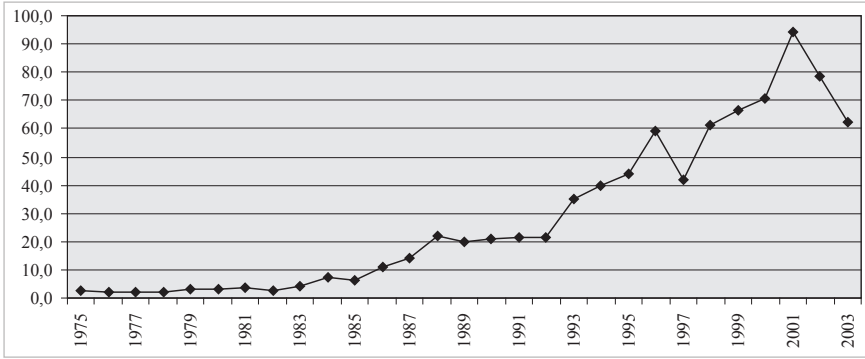
Grafik 2: GSYİH'nın Yüzdesi Olarak Eğitim ve Sağlık Harcamaları (1970-2001)

Kaynak: Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995); 1998 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi; <http://www.bumko.gov.tr>

Tüm bu olumsuz oluşumlar faiz yükü ile vergi gelirlerinin karşılaştırmasında da rahatlıkla izlenebilir. Konsolide Bütçe’deki faiz yükünün vergiyi nasıl erittiği (Grafik-3) ve yatırım harcamalarını nasıl baskıladığı da (Grafik-4) aşağıdaki tablolarda görülmektedir.

Grafik 3: İç Borç Faiz Ödemelerinin Vergi Gelirleri İçindeki Yüzde Payı (1975-2003)

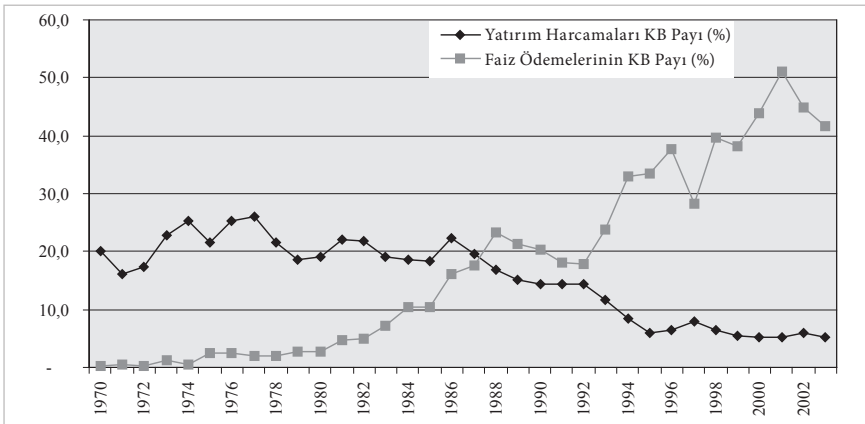

Kaynak: <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>

Grafik-3'te görüldüğü üzere, iç borç faiz ödemelerinin vergi gelirlerini eritme hızı 2000'li yıllara dek yükselerek sürmüştür. İç borç faiz ödemelerinin vergi gelirlerini tırtıklama hızı 1994 krizi ile artmıştır. 2000'li yıllarda vergi gelirlerinin %70'ini götüren iç borç faiz ödemeleri, dolaysız vergilerin gelir tutarının da üzerine çıkmıştır. 2001 yılında oranda görülen olağanüstü yükseliş, aynı yılda milli gelirde meydana gelen %9,5 oranındaki gerilemenin bir sonucudur.

Grafik-4'te ise, aynı hazin tablo, bu kez de, faiz ödemelerinin Konsolide Bütçe'den yatırımlara ayrılan payı nasıl baskıladığı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. 1988 yılında açılan ara, ondan sonra, devamlı olarak faiz yükü lehine seyretmiştir. Konsolide bütçeden yatırıma ayrılan pay, hem bütçe içinde, hem de GSYİH oranı olarak fevkalade gerilemiştir.

Grafik 4: Yatırım Harcamalarının ve Borç Faizi Ödemelerinin Konsolide Bütçe Payları (1970-2003)

Kaynak: Bütçe Gider ve Gelir Gerçekleşmeleri (1924-1995); 1998 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi; <http://www.bumko.gov.tr>; <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>; <http://www.muhasabat.gov.tr/mbulten/T3-1-7.htm>.

Kısa açıklamalar yanında, yukarıda verilmiş olan tablolarda ve grafiklerde de görüldüğü üzere, ele alınan süre içinde, Konsolide Bütçe 13.07 puan büyürken, harcamaların reel kalemlere giden bölümü sadece 1.8 puan artmış, buna karşın faiz ödemeleri 11.24 puan gibi olağanüstü bir boyutta büyümüştür. Bu gidiş, faiz sarmalına dolanmış olan bir ekonominin denetimsiz yoksullaşması ve çöküşü tablosunu vermektedir. Doğal olarak, bu gidişi durdurmak ve ekonomiyi ayağa kaldırmak zorunlu hale gelmişti. Ancak, aşağıda inceleneceği üzere, kapitalist dünyanın, IMF ve Avrupa Birliği dayatmaları ile yaptığı telkinler, ekonominin halkın çıkarları yönünde yeniden düzenlenmesine izin vermeden, merkez ekonomilere kaynak aktarım odağı oluşturma yönünde olmuştur.

* * *

1980'lerden başlayarak kötüleşen ekonominin 2000 yılında IMF ile stand-by anlaşması ile noktalanması, ekonomik ve politik kararların ne derece halkın dışında ve uluslararası büyük sermayenin çıkarı ve gücü doğrultusunda alındığını göstermektedir. Zira, IMF ile yapılmış olan stand-by anlaşmasının amacı ve hedefi, ekonominin güçlendirilmesi ve kalkınmanın sağlanması sonucunda borçların temizlenmesi olmayıp, tam tersine, ekonomik altyapıya hiç bakılmadan ve ekonomik gelişmeyi piyasanın insafına terk ederek, borçların ödenmesi koşullarının harekete geçirilmesi ve uluslararası spekülasyon sermaye açısından ekonominin “*ehlileştirilmesi*” olmuştur.

1999 yılında uygulamaya koyulmuş olan IMF “*izleme programı*”, 2000 yılı başında “*üç yıllık istikrar programı*”na dönüştürülmüş ve söz konusu istikrar programı çerçevesinde yapılan stand-by anlaşmasında “*borçların sürdürülebilirliği*” kavramı odağa koyulmuştur. Böyle bir teşhis iki açıdan yanıltıcı. Bir kere, ekonominin altyapısı ihmal edilerek salt borçların sürdürülebilirliği üzerinde yoğunlaşmak, konuyu sadece bir “*borç yönetimi*” ve finans alanını düzenleme meselelerine hapsedmek anlamına geliyordu. Bu yaklaşım sonucunda, ekonomik altyapıyı güçlendirecek derin sağaltım yerine, semptomatik sağaltım düzeyinde kalınması ve kamu açığının ve cari açığın baskılanarak, enflasyonun ve faiz haddinin geriye çekilmesi yeğlendi. İkinci olarak da, bizzat borç yönetimi konusu da, var olan borçlanma koşullarında konversiyon, konsolidasyon, moratoryum ya da monetizasyon vb. gibi hiçbir değişiklik öngörülmeden, oldukça dar kapsamlı bir çerçeve içinde ve acilen ödenmesi gerektiği biçiminde ele alındı. Bunun da ötesinde, borç ödeme planında hiçbir değişiklik yapılmadığı gibi, yükün toplumda dağıtımında da “*ödeme gücü*” ya da “*adalet*” gibi bir ölçüte de uyulmadı.

Bu iki yaklaşımı bir arada ele aldığımızda, programın ne tür bir mantığa oturtulduğunu anlıyoruz: Borçluya, ekonomiyi raya oturtma ve ayağa kaldırma bakımından hiçbir şans tanımadan ve ödeme koşullarında hiçbir değişiklik yapılmadan, alacaklıların alacaklarını almalarını sağlayacak politikaların düzenlenmesi ve gerçekleştirilmesi! Bunu sağlamanın da iki yolu vardı: (1) Politik olarak güçsüz kesimleri baskılamak; ve (2) değerli kamu varlıklarını likide etmek! Yanlış bir tanıya ve mantığa dayandırılmış olan “*sözde istikrar, özde baskılama ve alacaklı tahsil programı*”, böyle bir mantıkla, üç temel ayağa oturtuldu. Bunlar; para politikası ayağı, maliye politikası ayağı ve yapısal reform ayağından oluşmaktaydı.

Programın para politikası ayağında, Merkez Bankası “*para kurulu*” statüsüne geçirilerek, para emisyonunda bulunma gücü ortadan kaldırıldı ve böylece alacaklılara monetizasyona ve yaşanan enflasyonla borçların eritilmesi uygulamasına karşı garanti sağlanmış oldu. Aynı program çerçevesinde, iddialı bir enflasyon hedefi saptandı ve devalüasyon yapılmadan, hedeflenen enflasyon hızına göre saptanmış olan döviz çıpası uygulamasına geçilerek, Türkiye’nin yabancı tüketicilere pazar olma işlevini sürdürmesi yolu açıldı. Politikanın bütünselliği içinde bakıldığında, döviz çıpası kur riskini kaldırarak kısa dönemde nominal faizleri geriletici bir etki yapmış olmakla beraber, öngörülen hızda denetlenemeyen enflasyon karşısında ithalat-ihracat dengesini bozarak cari açığın büyümesine, buna bağlı olarak da dış kaynak gereksinimine ve faiz haddinin yükselmesine neden oldu. Görülüyor ki, uygulanan programla, borç sıkıntısı içindeki bir ekonomide altyapının güçlendirilmesi için gerekli reel önlemlerin alınması yerine, verimsiz altyapı nedeni ile, ekonomi, dış satıcılara ve faiz parazitlerine elverişli bir pazar konumuna itilmiş oldu.

Açıktır ki, bir yandan ödeme koşullarında hiçbir değişikliğin yapılmadığı, diğer yandan da giderek küçültülerek borç ödeme sorumluluğunu yerine getirmeye zorlanan bir ekonomiye iki ek önlem daha gerekliydi. Bu önlemler de maliye politikası yolu ile iç baskı oluşturmak, yapısal reform gibi aldatmaca bir adla da değerli varlıkları yok pahasına satarak dış kaynak sağlamak ya da daha doğru bir ifadeyle, “borç/özsermaye değişimi”ni hayata geçirmek olarak belirdi.

Bilindiği gibi, sıkı maliye politikasının temel hedefi faiz dışı birincil fazla verilerek, bütçedeki faiz yükünü olabildiğince kamu çalışanlarının özlük hakları ve kamu hizmetleri gibi kalemler üzerine yıkmaktır. Binaenaleyh, faiz dışı fazla ile övünmek, faiz borcunun bir bölümünün, kamu emekçileri ve/veya kamu hizmetleri ve kamu yatırımları gibi bütçe kalemlerine yıkılmış olması ile övünmek demektir. Bu uygulama, son yıllar bütçelerinde bü-

yük bir sadakatle gerçekleştirilmektedir. Hatta, devletin küçültülmesi öyle boyutlara taşınmaktadır ki, devlet asıl görevlerini dahi yapamayacak bir hale gelmiş bulunmaktadır.

Diğer taraftan, yanlış bir isimlendirme ile, yapısal reform programının da iki alt ayağı bulunmaktadır. Yapısal reform programı; bir yönü ile, özelleştirme ve yabancılaştırma kapsamında THY, Petkim ya da Telekom gibi güçlü kuruluşların yabancılara satışını öngörerek, borçlara karşılık ulusal varlıkların yabancılara devrini, ikinci yönü ile de, tüm piyasaların serbestleştirilmesi projesiyle, bir yandan tarım gibi henüz rekabete hazır olamayan alanların, diğer yandan da TEKEK gibi kamusal yöntemlerle denetlenmesi gereken piyasaların dünya devletlerine teslimini öngörmektedir. Telekom'un %55 hissesinin yabancı kuruluşlara devri ekonomiyi ve halkımızı uzun dönemde yoksullaştıracak bir icraat olduğu halde, yabancı sermaye yandaşları ve borsa ajanları bu durumdan mutlu gözüküyorlar.

İstikrar programının birinci perdesi, Kasım 2000'deki öncü şok ve daha da şiddetli yaşanan Şubat 2001 şoku ile, kendi olağan süresini tamamlamadan, az sayıdaki bazı finans çevrelerince çöktürüldü. Bu çevreler Şubat krizinden müthiş kazançlı çıktı. 2000 sonlarında ve 2001 başlarında cari açık inanılmaz boyutta yükselip, devalüasyon söylentileri de hızla yayılırken, Temmuz 2001 için tasarlanmış olan döviz bandının genişletilmesi süresini beklemek yerine, ani devalüasyon gerçekleştirmek güçlü finans kuruluşlarının çıkarıydı. Zira, böyle ani bir patlama, açık döviz pozisyonları yüksek olan güçsüz finans kuruluşlarını elimine edecekti. Buna karşın, döviz pozisyonu görece güçlü olan ya da Merkez Bankası'ndan devalüasyon öncesinde döviz alabilen bankalar (bilindiği gibi, tüm taleplere rağmen bir türlü ismi açıklanmayan birkaç bankadan söz edilmektedir) bu krizden ciddi olarak kazançlı çıkmış oldular.

Şubat krizi ertesinde başlatılan Derviş programı da, ana programla uyumlu bir biçimde, borçların ödeme koşullarında ve yükün toplumda dağıtılması yönteminde hiçbir değişiklik öngörmeden, programın ilk haline göre sadece iki temel noktada farklılık gerçekleştirmiştir. Bunlardan birincisi enflasyon hedefinin belirlenmemesi, daha doğrusu belirlenememesi, ikincisi ise, buna bağlı olarak, döviz kurunun dalgalanmaya bırakılmasıdır. Bu programla ve günümüze dek açık enflasyon hedeflemesi yapılmamakla beraber, örtülü olarak enflasyon hedeflemesi yapıldığı ortadadır.

Derviş programı da yük dağılımında “ödeme gücü” ve “adalet” ilkelelerini bir yana iterek, dört temel alana yük yıkma yoluna gitmiştir. Üzerine yük yıkılması tasarlanan dört ana alan şunlardır: (1) Kamu reel harcamaları artış hızının milli gelir artış hızının altında tutularak, oluşturulacak yüksek faiz dışı fazlanın faiz ödemesine ayrılması; (2) sınırlandırılan üç-

ret artışlarından sağlanacak paylarla tasarruf sağlanması ve sermayenin rahatlatılması; (3) hızlı özelleştirmelerle yaratılacak fonlarla faiz ve borç anapara ödemesi yapılması; ve, (4) faizle alınacak dış krediler ve IMF yardımları ile vâdesi gelmiş borçların ödenmesi. Görüldüğü gibi program ve uygulamalarda, maliyetleri toplumda adalet ve hakkaniyet esaslarına göre dağıtacak ve reel ekonomiyi güçlendirerek ayağa kaldıracak, istihdamı ve ihracatı arttıracak hiçbir önlem yer almamaktadır. Zira, program sosyal ayaktan yoksundur.

* * *

Tek kutuplu kapitalist dünyada, birinci sanayi aşamasından ileri sanayi aşamasına geçememiş olan Türkiye, bir yandan ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmeye, diğer yandan da borç yönetimini sürdürmeye çalışmaktadır. Ekonomik kalkınma için yüksek oranda tasarruf oluşturma çabalarının önündeki iki engel, düşük sermaye verimliliği ve yüksek borç yüküdür. IMF programları, yukarıda da anlatıldığı üzere, ekonominin geliştirilip güçlendirilmesine olanak sağlayacak kadar zaman vermeden, borçların yapılandırılması ve ödemelerin gerçekleştirilmesi yoluna gitmiştir.

Yüksek borç ve faiz yükü reel faiz haddinin de yüksek düzeyde seyretmesine neden olmaktadır. Yüksek faiz oranı ise, bir yandan yatırımları frenlerken, diğer yandan da enflasyonla mücadeleyi güçleştirmekte ve gelir dağılımını bozmaktadır. Faiz-enflasyon kısıcındaki ekonomi, kapitalist işleyiş dinamikleri çerçevesinde, ücret ve gelirlerin bir yandan ücret politikalarıyla baskılanması, diğer yandan da enflasyonla eritilmesiyle emekçilerin ve toplumun bir kesimini yoksullaştırarak gerekli fonların oluşturulmasına gayret etmektedir. Halkın bir kesimi yoksullaşırken, yoksullaşan halkın geliri bütçeden yüksek oranda faiz geliri elde eden finans spekülâtorlerine gitmektedir. Böylece, gelir dağılımı hızla bozulmakta ve sosyal sorunlar artmaktadır.

Halkın gelirlerinin baskılanması ve enflasyonla eritilmesiyle yoksullaştırılması yanında, kamu kesiminin küçültülmesi sonucunda kamusal ve yarı kamusal hizmetlerin nicelik ve nitelik erimesiyle de toplumun bir kesimi yoksullaştırılmaktadır. Örneğin, eğitim ve sağlık gibi sosyal hizmet alanlarında özel sektörü kullanamayan kesimlerin bütçeden sağladığı hizmetler gerilemektedir.

Bütçenin toplum üzerindeki yoksullaştırıcı etkisi salt kamu kesiminin küçültülmesi ve/veya sosyal hizmetlerin daraltılarak, kısıtlı kaynakların sermaye ağırlıklı alanlara kaydırılmasıyla değil, aynı zamanda, konsolide bütçe gelirleri bileşiminin değiştirilmesiyle de gerçekleşmektedir. Kamu

gelirlerinin borçlara kaydırılması yanında, olağan bütçe gelirlerini oluşturan vergi gelirleri yükü de, dolaysız vergilerden dolayı vergilere ağırlık verilerek, gelir vergisinde ve özellikle de kurumlar vergisinde sermaye lehine yoğun muafiyet hükümleri getirilerek, sermaye ve rantıye kesiminden toplumun geneline ve görece dar gelirli kesimlere kaydırılmıştır.

Tablo-3: Seçilmiş Yıllarda Konsolide Bütçe Vergi Gelirlerinin Dolaylı Dolaysız Dağılımı (1990 – 2005)

	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004
Dolaysız Vergiler	52.3	50.4	48.3	39.4	46.6	40.9	33.7	29.7
Dolaylı Vergiler	47.7	49.6	51.7	60.6	53.4	59.1	66.3	70.3

Kaynak: T.C. Maliye Bakanlığı: *2002 Yıllık Ekonomik Rapor*, s. 82, Ankara, 2003.

T.C. Maliye Bakanlığı: *2005 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, s. 46, Ankara, 2005.

Beş yıllık planları ve o doğrultuda hazırlanan programları da rafa kaldırmış olan tüm hükümetlerce, IMF programlarına sıkı sıkıya bağlı kalınmakta ve 2000 yılından itibaren yapılmış olan tüm stand-by anlaşmalarının bütün hükümlerine harfiyen uyulmakta, her denetim döneminde IMF'ye niyet mektubu verilmekte ve orada IMF taleplerinin belirli sürelerde karşılanacağı açıkça ifade edilerek, taahhüt edilmektedir. Zaten, bu taahhütlerin yerine getirilmemesi durumunda IMF kredi dilimlerini serbest bırakmamakta, böylece hem dış ödeme sorunu yaşanma riski ortaya çıkmakta, hem de iş ve finans çevrelerinde hükümetlerin otoritesi sarsılmaktadır. Dolayısıyla, tüm hükümetler IMF direktiflerine karşı eleştirel olmak yerine, uygulanan programın halkın yararına olduğuna toplumu inandırmayı yeğlemektedir.

IMF, Türkiye'ye yaptığı dayatmalarla Türkiye'yi kasıtlı olarak çökertmek amacı gütmemektedir. Ancak, IMF küresel kapitalizmin ve emperyalizmin kurallarını dayatmaktadır. Bu kuralların uzun dönemde Türkiye ekonomisi ve halkı üzerinde tahrip edici etkisi söz konusudur. Kapitalizm, işleyiş dinamiği ile, çevre ekonomiler ve halkları yoksullaştırarak, merkez ekonomileri ayakta tutabilmektedir. Bu nedenle, IMF programları ulusal kalkınma programı olmayıp, birikim krizi yaşayan olgunlaşmış merkez kapitalist ekonomilere kaynak aktarma programıdır. Bu program, yarattığı geçici ve aldatıcı parıltılarla siyasilere tabanlarına hoş gözükmesini sağlayarak, Türkiye'yi yoksullaştırma ve sömürgeleştirme programının icracısı olma sürelerinin uzamasını sağlamaktalar.

Günümüzün küreselleştirme koşulları merkez sermaye odaklarından gelmektedir. Birikim krizi yaşayan merkez sermaye odaklarının çevreye yaptığı dayatmalar, tüm ekonomileri, kendilerinin hâkim olduğu “piyasa”

koşullarına itmek şeklindedir. Çevresel konumlu ekonomilerden istenen, merkez sermayeye ucuz emek, yeni faaliyet ve kâr alanı ve spekülâtif sermaye için risksiz yüksek faiz olanağı sağlanmasıdır. Bu isteklerin gerçekleşme koşulları ise, kamu otoritelerinin ekonomik işleyişe karışmaması, kamu kesiminin küçültülmesi, özel sektöre bırakılabilecek kamu hizmetlerinden devletlerin çekilmesi, ekonomik sınırların açılması ve ücretler ve üretim girdileri maliyetlerinin baskılanmasıdır. Böylece, gerek girdilerin baskılanması, gerekse yaratılan katma değerden devlet ve sosyal güvenlik paylarının küçültülmesi ve/veya tümüyle kaldırılması yanında yatırımcı ve spekülâtif sermayeye yeni getiri alanlarının açılmasıyla krizde bulunan merkez sermayenin rahatlatılması sağlanmış olmaktadır.

IMF politikaları ile ekonomide gerçekleştirilmeye çalışılan değişiklikler başlıca iki kanaldan yapılmıştır. Bunlardan birincisi, ekonominin denetimsiz olarak dış dünyaya açılması ve bu etkiyle güçlü ekonomilerin yörünge-sinde kendiliğinden uyum sürecine girerek, merkeze kaynak aktarımının sağlanması, ikincisi ise, kamu bütçesine ve kamu işletmelerine doğrudan müdahale yoluyla ekonomik dinamiklerin etkilenmesidir.

Ekonomiye birinci müdahale yolu olan ekonominin serbestleştirilmesi ile, IMF programı, ikinci sınıf ve verimsiz ekonomik altyapı koşulunda ağır borç yükü altında bulunan ekonomiyi, hiçbir korumaya gerek görmeden ve zaman tanımadan dünya kapitalizmine eklemeyi hedeflemiştir. Ekonominin kalkınabilmesi için yüksek tasarruf oranı gerekirken, IMF programı doğrultusunda emek ve toplumun bir kesimi baskılanarak gerçekleştirilen zorunlu tasarruflar da borç ve faiz ödemesine yönlendirilerek, reel yatırımlara ayrılacak kaynaklar üzerinde çok ciddi sınırlama getirmiştir. IMF programının bazı üretim alanlarını çökertmesi, ekonominin borç ve faiz ödeme kapasitesini sınırladığı gibi, ürünlerine pazar arayan ya da maliyetleri baskılanmış yeni faaliyet alanları peşinde koşan iç ve özellikle de dış yatırımcılara da yeni alanlar açmış oluyordu. Bu konuda tipik örneği tarım oluşturmaktadır. Dağ gibi yığılmış tarımsal ürünlerine piyasa açmaya çalışan Batı, doğal olarak, üretimle ilintili olmayan, hatta üretimi kısma etkisi olan “*doğrudan destek*” projesi ile Türkiye’de tarımsal üretimi baltalamak durumundadır.

Ekonominin güçlendirilmesine ağırlık verilmeden gelir dağılımının hızla bozulması ve kamu kesimi borçlanma gereksiniminin ortaya koyduğu yüksek faiz ekonomiye sıcak para girişini kamçulamakta ve döviz kurunu baskılamaktadır. Döviz kurunun baskılanması KOBİ’lerden girdi temin eden büyük üreticileri dış satıcılara yönlendirirken, ekonomide bazı alanların çökmesine ve işsizliğin yükselmesine neden olmaktadır. Üretimde dış girdi oranının yükselmesi, hem cari açığı yükseltmekte, hem de ürünlerde ülke içi değer oranı azalmaktadır.

Bu süreçler sonunda birinci etki olarak, gelir dağılımı hızla bozulmakta ve toplumun spekülâtif rant elde eden bir kesimi refah içinde yaşarken, giderek genişleyen bir kesimi de derinleşen yoksulluğa itilmektedir. Sürecin oluşturduğu ikinci etki ise, ekonominin dışa bağımlılığının artması ve gerek girdi alımlarıyla, gerekse yükselen cari açığın finansmanına yönelik olarak yapılan faiz ödemeleriyle dış dünyaya giderek büyüyen miktarlarda kaynak aktarımının gerçekleşiyor olmasıdır.

Ekonomide gerçekleştirilen bu değişimlerin bütçeye yansımaları ve bütçe yoluyla ekonomiye yapılan doğrudan dayatmalar da şu noktalarda özetlenebilir:

- Kamu kesiminin büyümesine olanak sağlanmamaktadır. Faiz ödemeleri, veri bütçe gelirlerden düşük düzeyde reel harcama yapıp, yüksek oranda faiz-dışı fazla sağlanarak gerçekleştirilecektir. Böylece, uzun dönemde borç ve faiz sarmalından çıkıldığı durumda da bütçe hacminin düşük düzeyde kalması amaçlanmaktadır.
- Böylesi bir işlevle yükümlü kılınmış olan konsolide bütçede, vergi vermeyerek kamudan kaynak aktaran ve bütçe açığı oluşturan kesimlerin üzerine yıkılması gereken borca “*kamu*” sıfatı eklenerek, yük sosyalize edilmekte ve borçla doğrudan ilgili olmayan kesimler üzerine yıkılmaktadır. Kamu personeli özlük haklarının, reel kamu harcamalarının ve kamu yatırımlarının baskılanması, faiz yükünün adaletsiz olarak topluma yayıldığı ve alınan borçların yararları özelleştirilirken, yükün kamulaştırıldığı anlamını ifade eder.
- Kamu kesimine borç vererek çok yüksek reel faiz elde edenlere ciddi vergi yükü getirilmeden, asgari ücretin dahi vergiye tabi olması, bütçenin ve gelir sisteminin adaletsiz olduğunu gösterir. Benzer şekilde, bütçeden ve kamu kesiminden sermayeye yapılan çeşitli hibeler ve aynı ve parasal yardımlar da bütçenin sosyal adaletten uzak, sermaye ve rantiyeye kesim lehine gelir dağılımını bozucu nitelikte olduğunu gösterir.
- Kamu kesiminin ve bütçenin küçültülmesinin anlamı, özel kesim işleyiş sürecinde yoksullaşan halkı ekonomik işleyiş ve paylaşım alanı dışına taşımak, bu kesimlere toplumsal üründen pay vermemek ya da asgari düzeyde pay vermektir.
- Konsolide bütçe, bu genel görüntüsü ile, toplumsal alt-yatırımların yapılmasına olanak sağlamayan, gelir dağılımını düzeltici değil, tam tersine, bozucu olan, sosyal sorumluluklardan uzak, salt IMF direktifleri doğrultusunda, borç faizlerini ödeme işlevi ile yükümlü bir hesap planını andırmaktadır.

Kamu işletmelerinin ve/veya bazı kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi ise şöyle yorumlanabilir:

- Özelleştirmeler, kesinlikle ekonomide verimlilik sağlanması, rekabet oluşturularak tüketicinin korunması ya da sermayenin tabana yayılması vb. gibi, toplumu aldatmak için kullanılan göstermelik amaçlarla yapılmamaktadır. Özelleştirmeler, biriktirilmiş toplumsal sermayeye zorla el koyma aracıdır. Bu nedenle, özelleştirmeler çok düşük değer karşılığında yapılır. Satış değerinin düşük olması, özelleştirmenin doğasına ve amacına uygundur. Aksi söz konusu olamaz. Bu yönü ile özelleştirme toplumsal birikime saldırıdır.
- Özelleştirmeler, dönem boyunca sağlanacak kâra el koyma aracıdır. Bu yönü ile özelleştirme, potansiyel kamu kaynaklarına saldırı ve kaynakları yağmalama aracıdır.
- Özelleştirme, üretim sürecinde özel sermayeyi başat kılarak, politik kararlarda toplumsal çıkar aleyhine sermayenin ağırlığını koymaktır. Bu yolla, politik kararlar toplumsal çıkardan çok özel çıkara yönelik olur.

Kapitalist sistemde siyasal erk sermayenin emrindedir ve birinci derecede sermaye çıkarlarını gözetmek durumundadır. Ancak içinde bulunduğumuz küreselleştirme döneminde çevresel konumlu ulusların hükümetleri, iç sermayeye ek olarak, hatta ondan da öte, güçlü uluslararası sermayenin çıkarını korumak durumunda olmaktadır. Ulusal planları ve programları rafa kaldıran hükümetler, IMF ve/veya Dünya Bankası gibi uluslararası sermaye sözcüsü konumundaki kurumların program ve dayatmalarına harfiyen uymaktadır. Türkiye’de de son yıllardaki hükümetlerin performansları ve bütçeleri bu olguyu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu süreçte belirlenen hedefler halkların yararına olmadığı gibi, uygulanan politikalar da halklardan yansımış politikalar olmayıp, gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sermaye çıkarını korumaya yönelik, “*yeni sömürgeleştirme politikaları*”dır.

Kaynakça

- Öner, E: *Bütçe Açıklarının Gelişimi ve Nedenleri*, İstanbul, 1995.
- T.C. Maliye Bakanlığı: Muhtelif yıllara ait *Yıllık Ekonomik Rapor*’lar.
- T.C. Maliye Bakanlığı, 1995-2004 Yılları *Ekonomik Raporlar*, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı 1995-2005 Yılları *Bütçe Gerekçeleri*, T, Ankara.
- T.C. Maliye Bakanlığı: *2002 Yıllık Ekonomik Rapor*, Ankara, 2003.
- T.C. Maliye Bakanlığı: *2005 Mali Yılı Bütçe Gerekçesi*, Ankara, 2005.
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>
- <http://www.bumko.gov.tr>.
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>
- <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/>;
- <http://www.muhasabat.gov.tr/mbulten>.

EMPERYALİZMİN TÜRKİYE'Yİ DÖNÜŞTÜRME ETKİSİ: 1980 SONRASI POLİTİKALAR¹

GİRİŞ

Ekonomik sistemler kapsayıcı şekilde bütünsellik içinde devindiği gerekçesi ile, kapitalist periferide seyreden Türkiye ekonomisini salt kendi dinamikleri içinde şekilleniyormuş gibi ele almanın doğru olmayacağını düşündüğümden, konu başlığını “Emperyalizmin Türkiye’yi Dönüştürme Etkisi...” olarak belirledim. Cumhuriyet dönemi ekonomi tarihine baktığımızda, kısmen devletçilik dönemi hariç, diğer tüm dönemlerde şekillenen ekonomi politikalarının dış mihraklı ve onların etkisinde hareket eden iç güç etkileri ile gerçekleştirildiğini görürüz. Lozan Antlaşması’nın kesildiği dönemde İzmir’de toplanan 1923 İktisat Kongresi kararları kadar, 1950’lerde dış ticaretin liberalize edilmesi sonucunda ülkenin 1958 Moratoryumu’na sürüklenmesi, 1960’lar ve ‘70’lerdeki içe kapalı ithal ikameci politikalar ve nihayet 1980’ler ve onu izleyen dönemlerdeki iktisat politikaları da hep dış güçlerin ve onların içteki bağlantılarının etkisi ile şekillendirilmiş ve uygulanmıştır. Bu itibarla, 1980’ler ve sonralarını da olağanüstü bir gelişme olarak değil de, sadece kapitalizmin farklı olgunlaşma döneminin etkisine bağlı olarak, nicel olduğu kadar nitel farklılıklar da taşıyan bir şekillenme olarak görmek gerekir.

Ekonomiler arasında zaman içinde görülen söz konusu etkileşim ve bağımlılık bağlamında, Türkiye’de uygulanan ekonomi politikalarının dış etkilerden ve iç güçlerden etkilenme derecesi, merkez kapitalizmin gereksinimleri ve içte burjuvazinin olgunlaşmasına bağlı olarak, farklı dönemlerde farklı şekillerde olmuştur. Nitekim, Cumhuriyetin ilk yıllarında, 1923 İktisat Kongresi’nde iç ve dış güçlere verilen tavizler doğrultusunda hiçbir koruyucu ve ekonomiyi geliştirici önlem alınamamış ve ilk döviz krizi ile 1929 yılında karşılaşmıştır. 1950’lerde İkinci Paylaşım

1 Karaburun Bilim Kongresi’nde sunulan tebliğ, 2009.

Savaşı sonrasında merkez kapitalist ekonomilerde restorasyon politikaları uygulanırken, gerçekleştirilen hızlı üretime piyasa arayışları Türkiye'yi ticari emperyalizm alanına itmiştir. 1960'lar ve '70'lerde ise dışa kapalı ve ithal ikameci politikalar görüntüsü altında ekonomi montaj emperyalizmine sürüklenmiş ve dönemi “*bir cente muhtaç*” konumda tamamlamıştır. 1980'ler ve sonralarında ise, merkez kapitalizmin krizi derinleştikçe tüm yerküreyi sararak emperyalist odağa kaynak iletme amacı ile oluşturulan “*küreselleşme*” akımı yanında, hızla gelişen finansal işlemlere de yüksek faiz sağlayan güvenli piyasalara gereksinim ortaya çıkmıştır. Böyle bir ortamda, perifer ekonomiler ve bu arada Türkiye'nin kapsam dışı kalması söz konusu olamazdı. Bir manada küreselleşmenin amacı da, ekonomik işlemler görüntüsü altında merkez kapitalizmin sorunlarını çevreye yaymak ve piyasa süreçleri ile çevreden merkeze kaynak aktarmaktır. 1980'ler ve sonrasını ele alırken böyle bir çerçeveden hareket etmenin yanlış olmayacağını düşünüyorum.

BİLİMSEL YAKLAŞIM ÖLÇÜTÜ VE İDEOLOJİ

Bilimsel yaklaşım, özde, olguları salt saptamaya değil, olguların ya da oluşumların nedenlerini ve oluşum dinamiklerini açıklamaya yöneliktir. Diğer bir deyişle, bilimsel yöntem olguların açıklanmasında “*niçin*” veya “*nasıl*” yöntemini kullanarak, süreci açıklamaya çalışır. Günümüzde uygulanan ekonomi politikaları “*arz-yanlı iktisat*” görüşüne dayandırılmaktadır. Bu görüş çerçevesinde devletler çok çeşitli ekonomi ve mali politikalara yönelmektedir. Arz yanlı iktisat politikasını çerçeveyeleyen “*küreselleşme*” söylemi altında ekonomiler bir araya getirilmekle kalmayıp, aynı zamanda “*tek-tipleştirmeye*” de gidilmektedir. Arz-yanlı iktisat söylemi ve onu çerçeveyeleyen küreselleşme olgusu, merkez ekonomiler sermayesinin organik bileşimindeki dönüşümü nedeniyle girdiği derin krizi aşma çabalarının dayattığı politik süreçlerin politik vitrinleme söyleminden başka bir şey değildir. Bu durumda, politik vitrinleme söylemlerin “*motto*” larının altyapı dünyasındaki kökenlerinin irdelenmesi kaçınılmazdır.

Merkez kapitalist ekonomilerde yaşanan altyapı dönüşüm sürecini, 1648 tarihli Westphalia Antlaşması ile girilmiş olan modernite çizgisi ve bu çizgide oluşturulmuş olan ulus-devlet içinde yeşermiş ve geliştirilmiş politikaların terk ediliş nedenini irdeleyerek açığa çıkarabiliriz. Aynı şekilde, bir dönemde uygulamaya koyulmuş olan Keynesçi sosyal politikaların günümüzde niçin geriletildiğini ve uluslararası alanda sosyal içerikten yoksun küreselleşme politikasının dayatılmakta olduğunu açıklamak durumundayız. Niçin, yaklaşık yarım yüzyıl boyunca devletin ekonomiye müdahalesi uygun görülüş, ekonomiler dış rekabete karşı korunmuş, çeşitli alanlarda

kamu işletmeleri kurulmuş da, küreselleşme akımı ile tüm bu yapılar terk edilmekte, hatta ters yüz edilmektedir! Tarihsel süreçleri, asıl belirleyici olan altyapılardaki değişim ve dönüşümlerle algılamanın ve açıklamanın gerekli olduğu görüşü doğrultusunda, tüm bu süreçleri aydınlatabilmek için, kapitalist sistemin devinim kodunu barındıran sistemik genetik yapıyı çözümllemek ve arz-yanlı iktisadın ve onun uygulama aracı olan küreselleşmenin ekonomi kökenlerine yönelmemiz kaçınılmazdır.

Üretim sürecinde sermaye ile emek kullanım katsayısı, sermaye birikim oranı ve teknolojik gelişmeye bağlı ve paralel olarak, emek aleyhine dönüşür. Gelişmiş kapitalist ekonomilerde ileri düzeyde gelişmiş sermayenin organik bileşiminde sermaye lehine değişim, bir yandan ürün piyasalarının, diğer yandan da sömürü alanlarının genişleme oranını zayıflatarak, kâr ve birikim oranlarının gerilemesine neden olmuştur. Kâr hadleri gerileyen sermaye, bu durumu telafi etmek amacıyla, Vaşington Uzlaşması'nda da açıkça belirtildiği üzere, emek ve diğer girdi maliyetlerini baskımlarken, aynı zamanda da kamusal yüklerden kurtulmaya çalışmıştır (Lipietz, 1995). Gelişmiş merkezlerde konuşlanmış olan sermaye, kendi ekonomileri dahilinde zorladığı tüm bu kanallarla krizini yeterince aşamayınca, daha bol olanaklara kavuşabilmek için, kendi koyduğu ticaret kurallarıyla dış piyasalara yönelerek, ürün ve faktör piyasalarını genişletme çabasına girmiştir. Uluslararası alana açılan merkez sermaye, girmeye çalıştığı çevresel konumlu ekonomilere “piyasa” söylemi altında dayattığı politikalarla, devleti devreden çıkarıp, ekonomileri mutlak olarak korumasızlaştırıp, kâr transferini serbestleştirerek, hem özelleştirmelerle ulusal değerlere el koymaya, hem de o yörelerde yarattığı katma değeri sorunsuzca merkeze aktarmaya çalışmaktadır.

Merkez ekonomi sermayesi, bu yolla girdiği farklı ekonomilerde bir yandan faktör piyasalarını genişletip, bu piyasalarda “monopson” konumu kazanarak girdi maliyetlerini baskılamaya çalışırken, diğer yandan da ürün piyasalarını genişletip bu piyasalarda da “monopol” konuma geçerek satış hasılatını yükseltmeye, bu atılımlarla kâr haddindeki gerilemeyi telafi etmeye, mümkünse yükseltmeye çalışmaktadır. Böylece başlatılan küreselleşme sürecinde aslında sermaye karşıt sermaye ile çatışmaktadır. Bu süreçte, özellikle gelişmiş ekonomilerde olmak üzere, hemen tüm ekonomilerde hükümetler de içeride piyasaları genişletici sosyal politikalar yerine, dışa açılan sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanı açacak ve işletmelerde maliyet tasarrufu sağlayacak şekilde, tekelleşmeye engel olmama, vergi indirimi sağlama, ücretleri baskılama, devleti küçültme ve özelleştirme vb. gibi destek politikaları uygulamaya koymuşlardır. Bu anlamda küreselleşme, geçmiş dönemlerin silah desteğinde emek-yoğun sömürgeleştirme politikasının yerine, günümüzde ekonomik araçların gölgesinde sermaye-yoğun sömür-

geleştirme politikalarının ikame edilmesi şeklinde yorumlanabilir (Foster, 2005; 41-48, Harvey, 2003, Patnaik, 2005; 47-60).

Ekonomik altyapıdaki dönüşümlerin zorladığı ekonomi politikalarının yığınlara suhuletle kabul ettirilebilmesi için sosyolojik alanda çeşitli retoriklerin kullanılması yanında, yönetsel altyapıda da ciddi değişikliklere başvuruldu. Böylece, yerleşmiş yapıların tahrip edilerek, yeni yapılanmalara zemin hazırlanırken, güçlüler tarafından oluşturulacak yeni yapılanmanın da sosyolojik sürtünme ve engellenme maliyeti en düşük düzeyde tutulmaya çalışıldı. Bunların başında, yeni kurallara zemin hazırlamak üzere girilen “kuralsızlaştırma” (Burada kuralsızlaştırma sözcüğü çalışma yaşamındaki esnek istihdam anlamında kullanılmamıştır.) veya “yapı bozuculuk” gelir. Yapı-bozuculuk yoluyla eski yapıların terk edilmesi ve yeni yapılanmalara geçilmesi hedefi bireylere aşılana çalışıldı. Kuralsızlaştırma paketinin açılımında, “yerelleşme”, “özelleştirme” ve “devletin küçültülmesi” politikaları sonucunda “yeniden kurallaştırma” yer almaktadır (Ayman, 2005). Yeni oluşumun adı da “Yeni Dünya Düzeni” şeklinde, içeriği hakkında hiçbir fikir vermeyen, bireyleri ve toplumları “yeni” olan bir şeye yönlendiren, aynı zamanda onları ürküten bir slogan geliştirildi. Bu sloganla, emek alanında esnekleştirme, sermaye alanında monopolleşme ve kamu alanında ekonominin çekilme süreçleri meşrulaştırıldı ve sermaye çıkarı doğrultusunda oluşan yeni düzen ve politikalar halklara kabul ettirilme yoluna gidildi. Kısaca, piyasa ortamında mutlak gücü ele geçiren sermaye, perifer ekonomilere hâkim olabilmek amacıyla, güç dokusu olan piyasa söylemini yaymaya başladı.

Yeni Dünya Düzeni sloganının en önemli niteliği, “dünya düzeni” bölümü ile bireyleri ve toplumları tedhiş ederek ürküntü yaratmasıdır. Zira, bu sloganla kalplere ve kafalara yeni uygulamaların bir düzen olduğu ve bu düzenin tüm dünyayı kapsadığı fikri aşılana çalışıldı. Tüm dünyayı kapsayan bir düzenin hem sanki sermayeden bağımsız ve objektif olduğu görüşü yaygınlaştırıldı, hem de karşı durulamayacak kadar güçlü olduğu anlatılmaya çalışıldı. Bu itibarla kimseyi suçlamaya mahal olmadığı gibi, böyle bir oluşuma karşı durmanın da fazla yararı olmayacağı görüşü sergilendi.

Ancak, sermayenin yeryüzüne yayılmasının oluşturduğu fakirlik göz ardı edilemezdi. Bu konuda da “yoksulluk” retoriği ortaya atılarak, yoksulluğun nedeni araştırılmadan, yoksulluğu yönetme politikaları geliştirme yoluna gidildi. Böylece, kapitalizmin metalaştırma ruhuna uygun olarak, bireyler ve toplumlar yoksullaştırılırken, yoksulluğun yönetilmesi ve denetlenmesi politikaları ile yoksulların sosyo-ekonomik tercih ve kararları satın alındı. Söz konusu metalaştırmanın yanında, yeryüzüne yayılan sermayenin işsizliğin yaygın olduğu bölgelerde yeni iş olanakları sağlayarak,

bireysel ve toplumsal refahın yükseleceğine katkı yapacağı teorik olarak da anlatılmaya çalışıldı.

Arz-yanlı iktisat politikasıyla savunulan serbest ekonomik ilişkilerin ve ticaretin tüm ülkelere refah sağlayacağı görüşü doğrultusundaki uygulamanın taşıyıcı unsuru olan küreselleşmenin rayları 1989 yılında John Williamson tarafından döşendi. Williamson'un esaslarını saptamış olduğu Vaşington Uzlaşması'nın (Washington Consensus) ekonomik uygulama koşulları da şöyle belirlenmiştir (The Free Encyclopedia):

- Her ülkede kamu kesiminin boyutları küçültülecek ve özel kesim üzerindeki vergi yükü hafifletilecektir;
- Ticaret serbestleştirilecek, özel firmaların bulunduğu veya girebileceği alanlardan kamu kesimi çekilecektir ve devlet piyasa işleyişine müdahale etmeyecektir;
- Kamu iktisadi teşebbüsleri özelleştirilecektir;
- Deregülasyon kuralı uygulanacak, bu bağlamda emek piyasalarında eski uygulamalar terk edilecek ve endüstri ilişkileri alanında yeni üretim koşullarına uygun yeni kuralların (emek istihdamının kuralılaşdırılması) uygulamaya koyulması yanında, işçi sendikalarının gücü zayıflatılacaktır;
- Dışarıdan gelecek rekabete karşı hiçbir koruma önlemi alınmayacaktır;
- Mali politikalar gözden geçirilecek ve kamu harcamalarında israftan kaçınılarak, harcamalar eğitim ve altyapı gibi ekonomiyi güçlendirici alanlara yönlendirilecektir;
- Faiz haddi reel düzeyde tutulacaktır;
- Rekabetçi döviz kuru oluşturulup, korunacaktır;
- Özel mülkiyetin korunmasına özen gösterilecektir.

Sosyolojik alanda yaygın olarak devreye sokulan ve arz-yanlı iktisadın dayandırıldığı Vaşington Uzlaşması'nın hükümlerini uygulamada toplumsal direncin kırılmasına yönelik olarak sosyolojik alanda yönlendirici sloganlar kullanılarak küreselleşme sürecinin sorunsuzca işletilmesine çalışılmıştır. Şöyle ki: (Önder, 2001;69)

- İdeolojilerin sonu geldi tezi ile, bireyler ve toplumlar ideolojisiz olduğu kadar alternatifsizmiş gibi gösterilen kapitalist sistem içinde hapsedilmeye çalışılmıştır.
- Tarihin sonu geldi tezi ile, ekonomik sistemlerin ve kapitalizmin evreleri ve bu arada sosyal devlet politikaları toplumsal hafızadan silinmeye çalışılmıştır;

- Bireysellik kışkırtılarak, toplumsalcılık yaklaşımı dışlanmaya çalışılmıştır;
- Alt kimlikler kışkırtılarak, sınıf bilinci geri plana itilmeye çalışılmıştır;
- “Yönetim” sözcüğü yerine, teknolojinin çok geliştiği ve süreçlerin kısa sürede net olarak anlaşılamadığı günümüz koşullarında “yönetişim” sözcüğü ikame edilerek, yukarıdan ve tek yönlü yönetim yerine, birlikte yönetim ya da yönetime aktif katılım gibi sahte görüntüler oluşturulmaya çalışılmaktadır.

1980 dönüşümlerinin irdelenmesinde ihmal edilmeyecek önemli bir nokta da, dünya kapitalizminin güçlü bir biçimde finansal aşamaya geçmiş olduğu olgusudur (Arrighi, 2000; Bölüm II). Elektronik ortamda saniyeler içinde milyarlarca tutarında nakit varlıkların dünyanın bir ucundan öbür ucuna gönderildiği bir ortamda, birikmiş finansal fonlar aynı zamanda kendilerine yüksek faiz sağlayan güvenli piyasalar arıyordu. 1981 Tokyo Roundu’ndan sonra dünya kapitalizminin, bir yönü ile ABD-İngiltere hattının oluşturduğu finansal kapitalizm, diğer yönü ile Japonya-Almanya hattının oluşturduğu üretici kapitalizm olmak üzere ikili yapıya evrildiği ileri sürülmüştür (Albert, 1992).

1980’LER DÖNÜŞÜMÜNÜN EKONOMİK DİNAMİKLERİ

“Kriz” sözcüğü, kullanımı ve anlam itibarıyla genellikle akut durumu ifade eder. Oysa, akut durum, uzun bir birikim sürecinin sonucunda ortaya çıkıyor olduğu gibi, söz konusu birikim döneminde de olası patlamaları, yani akut görüntüdeki patlamaları önlemeye ya da ötelemeye yönelik bazı önlemler alınabilir ve politikalar uygulanabilir. Bu itibarla, kriz olgusunu salt akut görüntüsü ile değil de, kronik seyrediş biçimi ve bu dönemlerde geliştirilen politikalarla birlikte algılamak ve tanımak gerekmektedir. Bu anlamda, Keynesgil sosyal politikalar kadar, küreselleşme akımı da merkez kapitalizmin kronik krizlerinin tipik göstergeleridir. Kapitalizm, 1929 krizi ve İkinci Paylaşım Savaşı’nı izleyen dönemlerde uygulamaya koyulan Keynesgil politikalarla yarım yüzyıla yakın bir sürede ekonomik olarak müreffeh, siyasi olarak da oldukça sakin bir dönem geçirdi. 1960’ların ortalarında İngiltere’de uç veren ekonomik kriz, zaman içinde gelişerek, gelişmiş kapitalist merkezlerde yayılmaya yüz tuttu. Kâr oranlarının gerilemesi, yükselen işsizlik ve kamu açıkları gibi göstergelerle ekonomik karar odaklarını düşündüren söz konusu olumsuzlukların imdadına, Sovyetler’in dağılması yanında, iletişim ve üretim teknolojisinde yaşanan olağanüstü gelişmeler yetişti. Böylece kapitalizm, hiçbir engelle karşılaşmadan, müthiş hızlı iletişim araçları ile tüm yerküreye yayılmaya başladı.

Böyle bir ortamda rampaya koyulan küreselleşme olgusu, toplumlara sosyolojik olarak aktarılmaya ve meşrulaştırılmaya çalışıldığı gibi, teorik alanda da meşrulaştırılmaya çalışıldı. 1981 Tokyo Roundu sonucunda, Fransa Devlet Başkanı Mitterrand dışlanarak, ABD'de Reagan, İngiltere'de de Thatcher liderliğinde politik olarak geliştirilmiş ve uygulamaya koyulmuş olan küreselleşme akımı, tüm dünyaya, durgunluğa girmiş olan sistemin önünün açılmasının yegâne yolu ve yöntemi olarak tanıtıldı. Liberalizmin yeni evresi olarak "*neoliberalizm*" söylemi ile yansıtılan yeni politikalar, toplumlara, iktisadi açıdan dünya çapında etkinliğin yeniden inşası olduğu kadar, bireysel açıdan da daha fazla özgürlük ve daha fazla refah olanağı olarak sunuldu. Yeni iktisadi temeller üzerinde bireysel özgürlüklerin daha geniş gelişme alanı bulacağı ve kültürel kimliklerin özgürce yaşanabileceği savı ileri sürüldü.

1960'lardan itibaren başta İngiltere'de olmak üzere gelişmiş kapitalist merkezlerde baş göstermiş olan işsizlik ve durgunluğa çözüm olarak öne sürülmüş olan arz-yanlı iktisat politikasının temelleri yaklaşık olarak yarım yüzyıl önce ortaya atılmış olan liberal yaklaşımlara ve ekonomik birlikler teorilerine dayandırılmıştır (Buchanan&Tullock,1969; 17-28; Victor & Douglas & Laffer, 1983; fasıl 2). Muhtelif düşünürlerin ortaya koymuş olduğu liberal görüşlere göre, işsizliğin ana nedeni piyasa fiyatlarının üzerinde ücret talep eden sendikalar olduğuna göre, sendikasızlaşma ile işsizliğin önüne geçilebilirse, işsizlik belası ortadan kalkar. Deregülasyon adı verilen bu uygulamada emekçiler sendikasızlaştırıldığı gibi, firma sendikası görüntüsü altında yapay örgütlenmelere de gidilmiştir. Aynı mantık, sermaye üzerindeki kamusal yükler için de kullanılmış ve sermaye arzının elastikliği görüşü üzerine oturtulan politikalarla sermaye üzerindeki vergi yüklerinin hafifletilmesi sonucunda yatırımların yükseleceği, böylece istihdam olanaklarının artacağı ileri sürülmüştür. Bu çerçevede enflasyonun nedeni de, parasalcı görüş doğrultusunda, kamu kesimi borçlanma gereksinimine bağlandı. Ancak, vergi yüklerinin hafifletildiği bir ortamda, aynı zamanda kamu kesimi borçlanma gereksiniminin de azaltılabilmesi, kamu harcamalarının azaltılması koşulu ile olanaklı idi. Böylece, kamu kesiminin daraltılması, enflasyonun önlenmesi gerekçesi ile meşrulaştırılmaya çalışıldı.

Ulusal düzeyde ileri sürülen bu fikirler, üretim teknolojisinin elverdiği ölçüde uygulanmış olmakla beraber, aşırı yatırımların ulusal piyasa boyutlarını aşması nedeniyle söz konusu önlemler tam çözüm olmadı. Uluslararası piyasaların açılması da ciddi bir zorunluluk olarak belirmiştir. Uluslararası piyasaların serbestleştirilmesi fikri de, kökleri liberal görüşlere dayandırılmış olan teorilerle açıklanmıştır. Muhtelif müelliflerin bu konuda ileri sürdüğü fikirlere göre, dünya ticaretinin serbestleştirilip yaygınlaştırılması, üretimin maliyetlerin ucuz olduğu bölgelere kaymasını

sağlayarak, “*ticaretin yaratılması*” yoluyla, ekonomik sistemin işleyişinin ve uluslararası ticaretin önünü açarken, aynı zamanda dünya gelir düzeyini de yükseltip, daha müreffeh toplumlar ve bireyler oluşturur (Lipsey, 1960, Lancaster & Lipsey, 1956, Meade, 1955, Viner, 1950, Bhagwati, 2004). İktisat yazımında “*ticaretin yaratılması*” olarak bilinen bu teori küreselleşmeden çok önceleri, serbest ticaret yanlıları tarafından ileri sürülmüş ve savunulmuştur.

1980’LER TÜRKİYESİ’NDE EKONOMİ POLİTİKALARI

Türkiye 1970’lerin sonunda, ithal ikameci ve korumacı politikaların doğal sonucu olarak, derin bir döviz sorunu ile karşı karşıya geldi. Biriken dış borçların ödenebilmesi ve “*döviz kefeni*”nin yırtılabilmesi için, iç piyasanın baskılanması ve ihracatın artırılması zorunlu görüldü. Böylesi baskılayıcı politikaların uygulanabilmesi için baskıcı bir siyasal yapının oluşturulması da kaçınılmazdı. Kaba hatlarla belirtilen bu politikalar emperyalist güçler için olduğu kadar, içte yükselen burjuvazinin de işine geliyordu. Şöyle ki, 24 Ocak Kararları ile Türkiye ekonomisinin dış dünyaya sınırsız açılması yanında, içte de burjuvazinin, 1961 Anayasası’nın oluşturduğu ortamda emekçilerin kazanımlarının törpülenmesi amaçlanıyordu. Sosyal dinamiklerin sağlayamayacağı böylesi baskıcı bir ortam ancak askerî yönetimle sağlanabilirdi, ve öylece sağlandı. Başka bir deyişle, 1980’ler politikası ile, emperyalistlere yönelik olarak ekonomiyi denetimsiz dış dünyaya açmanın yanında, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu’nun kaldırılması ve dönem sonuna doğru kabul edilen 32 sayılı kararname ile gerçekleştirilen tam konvertibilite ile de döviz giriş çıkışları tam serbestiye kavuşturularak, spekülative sermaye girişine elverişli piyasa oluşturulmaya çalışıldı.

1980 ekonomi politikalarının belkemiğini ekonomiyi serbestleştirme önlemleri bağlamında, para politikası, bütçe-maliye politikası ve kamu iktisadi teşebbüsleri alanlarında geliştirilmiş politikalar oluşturmaktadır. Para politikası alanında, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu kaldırılarak yurt içinde döviz dolaşımı serbestleştirildi. Kontrollü ve baskılı olan faiz haddi serbestleştirildi ve piyasa güçlerine bağlı olarak faiz haddi yükseldi. Çeşitli sektörlerde yaşanan açıklar nedeniyle faiz haddindeki yükseliş, dış spekülatoörlere elverişli finansal piyasa oluştuyordu. Faiz haddinin yükseliş, ticari işlemlerde oluşan kâr daralmalarını telafi etmeye yönelik olarak “*faaliyet dışı kâr*” adı altında içte burjuvaziye yeni birikim olanağı oluştururken, emperyalistlere de yüksek getiri sağlayan elverişli piyasa koşulu sağlıyordu. Para politikası alanında diğör bir önlem de, dönemin başında yapılmış olan %48,62 oranındaki devalüasyondur. Bu yolla, dolar karşılığı TL’nin değeri, 47,80’den 71,40’a yükseltildi (Kepenek &

Yentürk, 2005; 204). Yüksek oranda devalüasyonun, dışa açılan ekonomide ihracata destek sağlayacağı düşünöldü. Ancak, bu denli yüksek devalüasyon içte fiyat denetimini güçleştiriyordu. İçte fiyat baskılanması, serbest piyasa koşulları görüntüsü altında iç piyasanın baskılanması yoluyla sağlanmaya çalışıldı. İmalat sanayii ücret endeksine baktığımızda, 1980 yılı 100 olarak alındığında, 1985 yılında ücretler, kamu kesiminde 68, özel kesimde ise 89 değerine geriletilmiştir (Yeldan, 2001; 100).

Para piyasasında uygulanan döviz serbestisi politikası, en olumsuz yönü ile 1989 yılında uygulamaya koyulmuş olan 32 sayılı kararname ile ortaya çıkmıştır. O tarihe kadar cari açığı dengelemede etken olan döviz girişi, 32 sayılı kararname ile hızlanarak, dış ticaret dengesini de bozucu bir faktör olmaya başlamıştır. 32 sayılı kararnamenin serüveni, dış ödemeler dengesindeki değişimlerle netleştirilebilir. 1980 politikaları ile ihracata açılan ekonominin dış piyasalarda rekabet gücü olmadığı görölünce, o dönemde uygulamada olan “*Gider Vergisi Yasası*” uluslararası ticari kurallar ihlal edilircesine uygulanmaya başladı. Şöyle ki, dış dünyada rekabet gücü olmayan ihraç ürünlerine “*ihracatta vergi iadesi*” uygulaması, bir tür ihracata mali desteğe dönüştüröldü. Verginin şelale tip olmasından ve bu nedenle ürün içindeki vergi yükünün net olarak hesaplanamamasından yararlanan hükümet aşırı vergi uygulamasına girişerek uluslararası rekabet kurallarını ihlal etti. Bunun üzerine harekete geçen dış alıcılar hükümete baskı yaparak, vergi yükünün net olarak hesaplanabildiği katma değer vergisine geçilmesini şart koştu. 1985 yılı itibariyle uygulamaya koyulmuş olan katma değer vergisinde ihracatta vergi iadesi sübvansiyon olarak kullanılamaz hale gelince, ihracatın hızı kesildi ve cari açık büyümeye başladı. Ortaya çıkan döviz sorununa çözüm olmak üzere, dış ödemeler bilançosunda cari açığı kapatabilmek için para hareketlerine hız verilmek istendi. Bunun için içte faiz haddinin yükseltilmesi gerekiyordu. Faiz haddini yükseltebilmek için Merkez Bankası Hazine'ye borç verme işlemini durdurarak, Hazine'nin piyasadan borçlanması yolunu açınca içte faizler hızla yükseldi. Hazine'nin para talebinin faizi yükseltmesi, 32 sayılı kararnamenin sağladığı olumlu ortam içinde “*sıcak para*” operasyonunu başlattı. Günümüze dek uygulanagelmiş olan sıcak para politikası dış ticaret dengesini ihracat aleyhine bozarak, ekonominin dış yükümlölüğünü artırdığı gibi, içte üretimin gerilemesi ve ekonominin montaj ve ticaret alanına yönelmesine yol açmıştır.

Hazine'nin sermaye piyasasından borçlanması nedeniyle faizlerde görölün artış, enflasyon oranının üzerine çıktığı sürece sıcak para getirisini oluşturan arbitraj oranı enflasyonun gerisinde kalan fiili devalüasyona da bağılı olarak yüksek pozitif değer kazanmıştır. Aşağıdaki tablo, 1985 – 1999 yılları arasında, seçilmiş yıllar itibariyle, faiz arbitrajı oranını vermektedir.

Tablo-1: Seçilmiş Yıllar İtibariyle Faiz Arbitraji

Yıllar	Enflasyon Oranı	Hazine Bono Faizi	Net Getiri
1985	45,0	50,2	9,0
1990	60,3	54,0	29,8
1995	93,6	121,9	44,6
1999	65,0	109,5	30,2

Kaynak: Kepenek-Yentürk, 2005; 246.

Tablodan da görüldüğü gibi, dönem boyunca spekülative sermayeye net faiz ödemesi yapan Türkiye ekonomisi, zaman zaman %44,6 oranına varan yüksek hadlerde reel kaynak kaybına uğramıştır. Söz konusu yüksek faiz yükü toplumun görece yoksul ve güçsüz kesimleri üzerine, zamanla enflasyon veya düşük ücret ya da düşük maaş olarak yansımıştır. Bu uygulama, dönemin sermaye yanlısı ve rant sağlayıcı niteliğini net olarak ortaya koymaktadır.

Ekonominin baskılanarak sermayeye kaynak aktarım mekanizmalarından en önemlisi olan emek verimliliği değişimleri karşısında ücret değişimleri, dönem boyunca ciddi birikim kaynağı oluşturmuştur. Aşağıdaki tabloda sermayeye aktarılan “*artık değer*” indeksi görülmektedir.

Tablo-2: Seçilmiş Yıllar İtibariyle Artık Değer İndeksi (1980 = 100)

Yıllar	Emek Üretkenliği	Reel Ücret
1980	100	100
1985	143	78
1990	230	110
1995	290	98

Kaynak: Yeldan, 2001; 78.

Tabloda görülmeyen 1994 yılında reel ücretler dönemin en yüksek düzeyine çıkmış olmakla beraber, aynı yılda emek verimliliği de 250 indeks değerine yaklaşmıştır. Görülüyor ki, her dönemde emek verimliliği ile reel ücret arasında ücretler aleyhine ciddi bir fark vardır. Kapitalist sistemin mantığı gereği, emek verimliliği ile reel ücretler arasında ücretler aleyhine net farkın olması şaşırtıcı olmamakla beraber, tablo verilerinde 1980’ler politikasının söz konusu fark emek aleyhine, sermaye lehine ne denli büyük boyutlara çektiği açıkça görülmektedir.

DEVLETİN KÜÇÜLTÜLMESİ: KAMU KESİMİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

Tanım olarak kamu kesimi, topluma bedelsiz sunulan ve maliyetlerin vergi ve diğer kamusal gelirlerle karşılandığı hizmet alanını ifade eder. Bu tanım çerçevesinde genel bütçe, yerel idareler ve bu çerçevede yer alan idareler kastedilmektedir. Devletin küçültülmesi de, teorik olarak, topluma bedelsiz sunulan ve kamu fonlarından finanse edilen alanların küçültülmesidir. Devletin ya da kamu kesiminin küçültülmesi konusunu, detaydan kaçınmak amacıyla, genel bütçe açılımları üzerinde yoğunlaşarak ele alacağım. Genel bütçe, iktisadi artığın yaratılması ve transferi sürecinde siyasal erkin işlevini ve rolünü ortaya koymaktadır. Bu bağlamda kamu gelirlerinin elde edilme merkezleri ve kamu harcamalarının tahsis merkezleri ve gelirle giderler arasındaki farkın finansman yöntemi, ekonomide gelir ve kaynak dağılımı açılarından birinci derecede önemi haizdir. Önce genel bütçedeki değişimlere ana hatları ile bakalım. Aşağıdaki tablo genel bütçe gelir ve giderlerinde zaman içindeki değişimleri vermektedir.

Tablo-3: Seçilmiş Yıllar İtibariyle Konsolide Bütçe Büyüklüklerinin Gelişimi (GSYİH'ye oran olarak)

Bütçe Kalemleri	1980	1985	1990	1995
Bütçe Gelirleri	17,0	12,5	13,7	14,2
Vergi Gelirleri	14,1	10,8	11,4	14,2
Harcamalar	20,3	15,0	16,9	22,5
Faiz Ödemeleri	0,6	1,9	3,5	7,5

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler:1950-1995; 57-58.

Tablodan da açıkça görüldüğü gibi, dönem boyunca genelde bütçe gelirleri, özelde de vergi gelirleri geriletilirken, harcama kalemlerinde belirli bir artış olmuştur. Ancak, 1995 yılındaki toplam harcama tutarından faiz giderlerini çıkardığımızda, kamu harcamalarının GSYİH'ye oranı %15 olarak bulunur ki, bu oran, 1980 yılındaki (20,3 – 0,6) %19,7 oranından küçüktür. Bu durumda, sermayeden vazgeçilen vergi gelirleri, vergi harcaması şeklinde sermaye kesimine transfer edilirken, bunun finansmanı da, dönemin ikinci yarısında faiz ödemesi olarak yine aynı kesime aktarılmıştır. Bu durum sermaye kesimine yönelik rant aktarım politikasının ana göstergesidir.

Vergilerin miktarı yanında bileşimi de önem arz etmektedir. Dolaysız ve dolaylı vergiler olarak yapılan tasnifte, yıllar boyunca vergi yükünün sermaye kesiminden diğer kesimlere aktarıldığı açıkça görülmektedir. Şöyle ki; gelir ve servet üzerinden alınan dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki oranı %51,6 iken, bu oran, sırasıyla, 1985 yılında %40,4, 1990 yılında 42,8 ve 1995 yılında da 32,7 oranına gerilemiştir (DPT, Ekonomik ve

Sosyal Göstergeler, 1996; 59-60). Özellikle 1985 yılında uygulamaya koyulmuş olan Katma Değer Vergisi ile gerek dahilde, gerekse sınırlarda alınan dolaylı vergi hasılatı yükselmiş ve dolaylı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı da artmıştır.

Vergi konusu ekonomik güç ilişkilerinin çok temel bir göstergesidir (Myrdall, 1965; fasıl 7). 1980 politikaları bağlamında sürdürülen vergi politikasının sermaye yanlı ve emek aleyhtarı görüntüsü, 1984 yılında Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi'nde yapılan değişikliklerde açıkça ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; 1980'lere dek yaşanan enflasyon nominal gelirleri yükselterek, vergi oranlarında aşınma yaratmış ve alt gelir gruplarının nominal vergi yükü %40 dolaylarına yaklaşmıştı. Oysa, o dönemde yürürlükte olan 1963 yılı tarifesine göre, vergi oran yapısı, birinci basamakta %10, son basamakta marjinal vergi oranı %68, ortalama vergi oranı ise %60'tı. 1984 yılında yapılmış olan "*reform*" ile ilk vergi oranı, tedricen %25 oranına indirilmek üzere, %30 ile başlatıldı, son gelir dilimi vergi oranı ise %45'e çekildi. Dilimler arasındaki oran farkları, eşit olarak, 5 puan olarak saptandı. Böyle bir vergi tarife yapısı, ilk dilimde gelir etkisinin ikame etkisine hâkim olması sonucunu doğurarak emek arzının artmasına, üst gelir dilimlerinde ise, dilimler arası oran farkı 5 puan olduğundan, ikame etkisinin zayıflamasına yol açarak, sermaye arzı üzerinde yükseltici etki oluşturulmaya çalışıldı. Böylece, sermaye arzı ile emek arzı dengelenerek, üretimin artmasına yol açılmaya çalışıldı. Doğal olarak, vergi dışı bir dizi faktör de devrede olduğundan, arzulanan bu sonuç tam olarak sağlanamadı.

Kurumlar Vergisi alanında yapılan değişikliklerle de imalattan ihracata yönelik üretim yapan firmalar tümüyle vergi dışında tutuldu. Kurumlar Vergisi'ndeki ünlü istisna ve muafiyet hükümleri 1990'ların ortalarında oldukça tırpanlanmış olmakla beraber, on küsur yıl boyunca kurumlara ciddi vergi avantajı sağlamış oldu.

Vergi alanındaki sermaye yanlısı ve rant oluşturuıcı uygulamalara detay bir örnek olarak, faiz gelirlerine uygulanan sistemi belirtebiliriz. Şöyle ki, vergi felsefesinde bir gelir-harcama kaleminin, harcama olarak ne tür bir işleme tabi tutulmuş ise, gelir olarak da aynı tür işleme tabi tutulması ilkedir. Dönemin rant ekonomisi mantığı çerçevesinde, faiz kalemi gider olarak nominal, gelir olarak reel olarak işleme tabi tutulmuştur. Böyle olunca, faiz geliri elde edenler ve rant sahipleri önemli vergi avantajı sağlamış oldu.

Vergi sistemi üzerinde güçlü sermaye manipölasyonuna bir başka örnek de yine 1980'lerde sermayenin baskısı ile, kurumların dağıtılmış sermaye gelirleri üzerindeki menkul sermaye iradı vergilemesinin kaldırılmasıdır. Şöyle ki, dönemin uygulamasına göre, kurum kazançlarından Kurumlar Vergisi ve Gelir Vergisi stopajı yapıldıktan sonra, kâr dağıtım yapıldığında, temettü geliri Gelir Vergisi içinde menkul sermaye ge-

liri olarak vergiye tabi oluyordu. Sermaye talebi doğrultusunda, kurum kârına uygulanan Kurumlar Vergisi ve Gelir Vergisi stopajı korundu, fakat temettü üzerindeki menkul sermaye iradî geliri Gelir Vergisi dışında tutuldu. Bu yolla kurumlar kâr dağıtımını yoluna gitti. Oluşan özsermaye zayıflığı karşısında kurumların sermaye piyasasından borçlanma yoluna gitmeleri sonucunda, hem sermayeye risksiz alan açılmış, hem de faiz üzerindeki vergi kaldırılmış olduğundan, sermaye sahipleri vergisiz kazanç elde etmiş oldular. Böylece ekonomide önemli rant alanları açılmış oldu. Artan kamu borçları yanında özel sermayenin de sermaye piyasasına başvurusu sonucunda yükselen faizler ekonomiye dış kaynak akışını hızlandırırken, aynı anda bu kaynak üzerinden elde edilen faiz gelirleri yoluyla ekonomi dış dünyaya kapanmış oldu.

Kamu kesiminin işleyişinde özel sermaye hâkimiyetini etkin kılabilmek için özel üretim ve kamusal arz yöntemine başvurulması, maliyet oluşumu açısından ekonomi kurallarına, sosyal haklar açısından da adalet kurallarına aykırıdır. Şöyle ki, kamu kesimi üretiminde müteşebbis ögesi olmadığından, üretim maliyetleri içinde kâr yoktur. Kamu kesiminde yapılan üretimde istihdam edilen emek sosyal haklarına sahip olarak çalıştırılır. Buna karşın, özel kesim üretiminde ek fiyat bileşeni olarak kâr devreye girdiğinden, kaliteyi sabit tuttuğumuz durumda, ürün fiyatı kamu kesiminde olduğundan daha yüksek olur. Ancak, özel kesim istihdam ettiği elemanların sosyal haklarına saygılı olmadığından, sendika ve sigorta bedelleri müteşebbisin kâr hanesine gider veya kısmen fiyat indirimi şeklinde tüketiciye yansıyarak piyasayı genişletme işlevi görür.

DEVLETİN EKONOMİDEN ÇEKİLMESİ VE KİT'LERİN ÖZELLEŞTİRİLMESİ

Dünyada estirilen “neoliberal” politikaların Vaşington Uzlaşması bağlamında çok önemli bir emri de, devletin ekonomiden çekilmesi ve ekonomiyi mutlak olarak “*serbest piyasa*” kurallarına terk etmesi olarak uygulandı. Devletin küçültülmesi ve ekonomiden çekilmesi uygulamasının bel kemiğini kamu iktisadi teşebbüsleri konusu ve özelleştirmeler oluşturmaktadır. Kamu iktisadi teşebbüsleri, teknik ve teorik olarak, kamu kesimi içinde yer almayıp, üretim araçlarının kamu mülkiyetinde olan, ancak piyasa kurallarına göre çalışan kurumlar olarak tanımlanır. Ancak, devlet herhangi bir nedenle KİT'lere bir görev yükleyip, bunun sonucunda bir zarar olursa, bu zarar “görev zararı” olarak genel bütçeden karşılanır. Şu hale göre, KİT'lerin kamusal işlev gördükleri durumlarda oluşan zarar bütçeden karşılandığı için, bu bölüm harcama kamu kesimine dahil olur. Tarım ürünleri alımından, özel sermayeye sağlanan girdi fiyatlarının desteklenmesine

dek birçok alanda devlet KİT'lere görev vererek, görev zararı oluşturabilir. İktisadi anlamda verimli olmayan kuruluş yerlerinde devletin KİT açması, muhasebe zararı oluştururken, aynı anda sosyal fayda sağlayabilir. Bu da bir kamu görevi olduğundan, finansmanın genel bütçeden yapılması gerekir.

KİT'lerin özelleştirilmesinin gerekçesi olarak, bu kuruluşların piyasa koşullarında çalışmadığı, devlet güvencesi altında olduğundan pervasızca zarar ederek bütçeye yük yıktığı, siyasilerin bu üniteleri kendi arka bahçeleri gibi kullandığı vb. gibi bir dizi gerekçe ileri sürülmüştür. Oysa, gerek iktisat teorisinde gerek işletmecilik alanında bir üretim ünitesinin mülkiyet biçimi ile kârlılığı arasında anlamlı bir ilişki görülmemektedir. Kaldı ki, çoğu durumlarda işletme kârlılığı ile ekonomik anlamda verimlilik kavramları da birbirine karıştırılmaktadır. Ekonomik açıdan önemli olan muhasebe kârlılığı yanında, fiziksel verimliliktedir.

Neoliberal söylemlerin yanında, vergi gelirlerinin yeterli düzeye çıkarılamaması ve bütçe açığının büyümesi yanında, bütçeden KİT transferlerinin artması Türkiye'de KİT özelleştirmelerinin temel gerekçeleridir. Bütçeden KİT'lere yapılan transferlerin toplam bütçe giderlerine oranı, yıllara göre, 1980'de %16,4, 1985'de %3,3, 1990'da %1,9 olmuştur (İTO, Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı, 2004; 136). Özelleştirme uygulaması bir yandan bütçe yükünün hafifletilmesi, diğer yandan da bütçeye gelir sağlanması, ancak asıl olarak özel sermayeye mülkiyet aktarımı yapabilmek için yapıldı. Ancak, özelleştirme fikrinin topluma kabul ettirilmesi, özelleştirmenin yasal altyapısının yapılması ve uygulamaya geçilmesi, doğal olarak, zaman aldı ve en büyük özelleştirmeler 2000 yıllarında gerçekleştirildi. Özelleştirmenin yasal altyapısı için özel kesimden kamu kesimine eleman aktarımı yapıldı ve yasa, sermayenin çıkarlarına uygun, bununla birlikte halkın algılamasını çarpıtacak şekilde yazıldı. Örneğin, blok satış yerine halka arz yöntemine ağırlık verileceği, özelleştirme gelirlerinin bütçeye kaydedilerek borç ödemede kullanılmayacağı, özelleştirmede zarar eden işletmelere öncelik ve ağırlık verileceği vb. gibi halkın gözüne hoş gözükebilecek hükümler yasaya koyuldu. Oysa, yasanın aksine kâr eden işletmelere öncelik verildiği gibi, özelleştirmeden elde edilen gelirler bütçeye kaydedildi ve borç ödemede kullanıldı. Satış yöntemi itibarıyla baktığımızda da, özelleştirme gelirlerine göre, halka arz %22 pay oluştururken, blok satış %64 pay oluştuyordu (T.C. Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor, 2008; 76).

Özelleştirmelerden elde edilen gelir, 1980'li yıllar boyunca ancak 160 milyon dolar dolayında gerçekleşti. Ancak, böylece açılan yolla, daha sonraları, 1990'lı yıllarda 4,5 milyar dolar, 2000'li yıllarda ise 35 milyar dolar dolayında gelir elde edilmiştir (T.C. Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor, 2008; 76. İTO, Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı; 138).

KİT'lerin özelleştirilmesinde de, kamu kesiminin küçültülmesi politikası ile devreye giren ekonomik ve sosyal sorunlar ortaya çıkar. KİT'lerde müteşebbis ögesi olmadığından kâr söz konusu olmadığı gibi, kâr benzeri getiri de bütçeye gelir olarak yazılır. Bunun anlamı şu ki, hizmet kalitesini sabit tutarak, yapılan özelleştirme birim maliyetini yükseltirken, elde edilen kâr özel kurumun mülkiyetine geçer. Bu durumda, hizmet kalitesini değiştirmeden, ya bütçe tahsisatının artırılması ya da hizmet miktarının kısılması gerekmektedir. Bu durumu özel kesim lehine avantaja dönüştürebilmek için, özel kesimde üretkenliğin kamu kesiminden daha yüksek olduğu söylemi dillendirilmektedir. Hizmet kalitesi değiştirilmeden aynı hizmet kamu kesimindeki maliyetle üretilebiliyorsa, bunun tek koşulu emekçilerin haklarından yapılan kısıntılardır. Hatta, bu yolla özel kesim üretimi kamu kesiminden de daha ucuza getirebilir. Tabii bu arada hizmet kalitesinin kötüleştirilmesi de söz konusu olabilir. Kamu ihalelerinde yapılan binaların görece dayanıksız olmalarının temel nedeni müteahhide aktarılan ranttır. Çalışanlar açısından da sosyal hakların korunması KİT'lerde özel işletmelere göre daha kolaydır.

SONUÇLANDIRICI DÜŞÜNCELER

Dünya emperyalizminin 1980 dönüşümü ile Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi fevkalade yoğun ve güçlü olmuş olmakla beraber, tarihsel süreç içinde bu dönemin bir istisna olarak görülmesi doğru olamaz. Zira, Türkiye ekonomisi, perifer konumu ile, kısmen devletçilik dönemi dışında, tüm dönemlerde merkez kapitalizmin etkisi altında ve onun gereksinimlerine yanıt oluşturacak şekilde devinmiş, doğal olarak, ciddi zararlarla karşı karşıya kalmıştır. Devletçilik dönemindeki nispi bağımsızlık, merkez kapitalizmin krizine olduğu kadar, içte de sermaye mülkiyetinin yoğun olarak kamusal olmasına bağlıdır. Sırası ile, 1950-59 ticari emperyalizm ve 1960-79 montaj emperyalizmi etkisinde güçsüz ve ikinci sınıf sanayi altyapısı kurmuş olan Türkiye, 1980'lerde de, yine derin krizi ile baş etmeye çalışan ve finansal aşamada yol almış olan emperyalist merkezlerle karşı karşıya gelmiştir.

1929 Krizi'ni sosyal devlet uygulamaları ile çözmeye çalışan kapitalizm, merkez sermayenin aşırı yoğunlaşması nedeniyle üretim ve tüketim piyasalarını dünya çapında genişletme yoluna girdi ki, böylece başlatılan yeni emperyalizmin geçmiştekinden farkı silah yerine ekonomik araçların geçmesidir. Ancak, ekonomik araçlarla dünyaya yayılan sermaye, geçmiş dönemlerdeki yayılma faaliyetlerinden farklı olarak, alıcı ülke kurallarını kendi kuralları ile ikame etme yoluna gitti. "Piyasa" söylemi ile, silahın yerine ekonomik işleyişin ikamesi, Vaşington Uzlaşması ve MAI kuralları ile de kendi belirlediği kuralların tüm piyasalarda etkili ve hâkim olmasını sağ-

layan merkez sermaye yeni emperyalist sürecini yeryüzünde hâkim kıldı. Bu süreçte devletlerin ekonomiden çekilmesi sağlanırken, tüm yerkürede piyasa dışı güçlerin piyasa işleyişine müdahalesi de önlenmiş ve piyasalara hâkim güçlerin tüm yerküreye hâkim olması yolu açılmış oluyordu.

Piyasa süreçlerinin devreye sokulması, aynı anda kamu kesimini de kapsıyordu; bir anlamda devlet işleyişi de ticarileştiriliyordu. Şöyle ki, sorun salt kamu kesiminin küçültülmesi ve/veya özelleştirmelerle bitmiyor, ama aynı zamanda küçültülmüş boyutu ile kamu kesiminin de üretimden çekilip, salt sunum ile iştigal etmesi yeğleniyordu. Başka bir deyişle, özelleştirelemeyecek kamu hizmetleri dahi topluma kamusal sunumla arz edilirken, hizmet üretiminin özel kesim tarafından yapılması tasarlanıyordu. Bir anlamda, özel üretim-kamusal arz mekanizması devreye sokulmak isteniyordu. Aynı bağlamda, kamusal sunumda da hizmet alımı yoluna gidilerek, kamu kesiminde de esnek istihdam yönteminin yerleştirilmesine çalışılmıştır. Emanet sistemi yerine ihale sistemi yoğun olarak devreye sokulmuştur.

Uygulanan neoliberal politikaların temel amacı, çok açık olarak, ikili olarak saptanabilir. Birinci olarak, özel sektör kamusal birikimlere de el koyarak, ulusal veya uluslararası düzlemde faaliyet alanlarını genişletip, kâr olanaklarını artırma politikası gütmektedir. Piyasa sürecinin güçlüler lehine suhuletle çalışabilmesi için de, piyasa süreçleri dışında hiçbir dış müdahalenin olmaması gerekmektedir. Bu amacın önündeki en büyük engel ise, siyasal yapıların politik amaçla veya başka gerekçelerle piyasaya müdahalesiydi. Bunun yolları ortadan kaldırılmalıydı. İşte, devletin küçültülmesi, özelleştirmeler ve hizmet satın alma politikalarının arkasındaki ekonomi-politik amaç, siyasal iradeyi zayıflatarak, piyasanın işleyişinde güç ve hâkimiyeti etkin kılmaktır.

1980’lerde ekonomi dışı açılınca, 1960’lar, 70’lerde uygulanan korumacı politikalarla ne denli ikinci sınıf bir sanayi altyapısı kurulmuş olduğu ortaya çıktı. Dışa açılan bir ekonomide, bir yandan faizlerin serbest bırakılması sonucunda yükselmesi, diğer yandan da kontrollü döviz kuru politikasına son verilmesi sonucunda yükselmesi, verimsiz sanayi altyapısını olumsuz etkiledi. Bu durum karşısında, özel kesim de, emekçiler ve kamu kesimi olmak üzere iki ana alana baskı yaptı. Sonuçta, ücretler baskılanırken, kamu kesimi de açık vermeye başladı. Bu kez de ikinci sınıf sanayi yapısı, yatırım yapma yerine Hazine’ye borç verip, “*faaliyet dışı gelir*” elde ederek faaliyetini sürdürmeye çalıştı.

Dışa açılan ekonomide ekonominin genel verimsizliği firma verimsizliğini net olarak ortaya çıkarınca, yerleşen rant ekonomisinden hem yerli hem de yabancı spekülâtörler, gelir dağılımının bozulması ve sermayenin üretimden uzaklaşması pahasına, büyük yarar sağladı. Ekonomiye spekülâtif para girişine rağmen, yatırım sermayesi girişi güçlü olamadı. 1980’lerde

2 milyar dolar, 1990'larda 8,5 milyar dolar dolayında yatırımcı sermaye girişi oldu. Spekülatif sermaye girişi, kısa dönemde cari açığın finansmanında yararlı olsa da, uzun dönemde ekonominin dışa bağımlılığını artırdığı gibi, döviz kuru üzerinde olumsuz etki yapıp ulusal parayı değerli kıldığından iç üretimin dış dünyaya aktarılmasına ve cari açığın daha da büyümesine neden olmaktadır.

2000'li yıllarda daha da hızlanan küreselleşme ve devletin ticarileşmesi süreçleri, kamu alanında da performans değerlemesi yolunu açan yeni "*Genel Muhasebe Yasası*" ve özel piyasaları denetleme görüntüsünde "*Denetleme Kurulları*" kurulması yanında, bizzat kamu kurumlarının da parçalanması yoluna gidildi (Güzelsarı, 2008). Maliye teşkilatı içinden Gelir İdaresi'nin çıkarılması, Merkez Bankası'nın "*para kurulu*" olarak işlevlendirilerek ağırlıklı olarak "*dış varlıklar*" temeline yönlendirilmesi de siyasal erkin piyasa işleyişine müdahale kanallarını kapatıyordu. Böylece, sermaye dışı kesimlerin ekonomik oluşumlar üzerinde siyasal erk kanalı ile etkili olması da engellenmiş oluyordu. Küreselleşmenin felsefesindeki "*bireyselleşme*", "*demokratikleşme*" ve "*özgürleşme*" kavramlarının nedenli sermaye yanlısı olduğu neoliberal politikalarda açıkça görülmektedir. Sermaye özgürleşerek, tüm yerküre üzerinde hareket serbestisi sağlarken, emek kendi sınırlarına mahkûm ediliyordu; sermaye demokratik tüm haklarını sonuna dek kullanabilirken, emek yasalarda yazılı hakları kullanma olanaklarından yoksun bırakılıyordu; toplumsal artığı paylaşmada piyasa hâkimiyeti kullanılarak, sermaye payından kamu kesimi yolu ile diğer kesimlere aktarım kanalları kapatılarak, kamusal görüşlerden uzaklaşıyor ve her kesim kendi olanakları ile bireyselleşiyordu. Kamunun küçültülmesi programına sadakatle bağlılık sonucundadır ki, artan kamu borçları nedeniyle yükselen faiz giderleri reel kamu harcamalarını sıkıştırırken, vergi gelirlerinin artırılması yoluna gidilmeden, eğitim, sağlık ve kamu yatırımları gibi çok temel harcama kalemlerinde gerekli artışlardan fedakârlık yapılarak, özelleştirme gelirleri ile faizlerin ödenmesine, böylece faiz yükü azaldığında da bütçe hacminin şişmemesine büyük bir özen gösterildi. Böylesi boğaz kesici rant ekonomisinin sürdürülmesinde, yoğun işsizlik nedeniyle ulusal ve uluslararası emekçilerin birbirine rakip olması dışında, toplumları iknaya yönelik gerçek dışı söylemler ve yükseltilen gericilik ve dincilik önemli rol oynadı.

Kaynakça

- Albert, Michel: *Kapitalizme Karşı Kapitalizm*, Afa, İstanbul, 1992.
- Arrighi, Giovanni: *Uzun Yirminci Yüzyıl*, İmge, Ankara, 2000.
- Bhagwati, J.: *In Defense of Globalization*, Oxford University Press, Oxford, 2004.
- Buchanan, J. M ve Gordon Tullock: *The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy*, University of Michigan Press, Ann Arbor, Michigan, 1969.
- Foster, J.B.: *Emperyalizmin Yeniden Keşfi* (çev. Ç. Çıdamlı), Devin Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Güler, Birgül Ayman: *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge, Ankara, 2005.
- Güzelsarı, Selime: *Küreselleşme ve Devletin Dönüşümü*, SAV, İstanbul, 2008.
- Harvey, D.: *Yeni Emperyalizm*, (çev. H.Güldü), Everest Yayınları, İstanbul, 2003.
- Kepenek, Yakup & Nurhan Yentürk: *Türkiye Ekonomisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.
- İstanbul Ticaret Odası: *Türkiye Ekonomisinin 80 Yılı*, İstanbul, 2004.
- Lancaster, K. ve R.G.Lipsey: "The General Theory of Second Best", *Review of Economics and Statistics*, 1956-57.
- Lipietz, A.: "Capital-Labor Relations at the Down of The Twenty First Century", *Capital, The State, and Labor* (içinde), dnl.: Schor, J., Jong Il You, Edward Elgar, Vermont, 1995.
- Lipsey, R.G.: "The Theory of Customs Union: A General Survey", *Economic Journal*, 1960.
- Meade, J.E.: *Trade and Welfare*, Oxford University Press, New York, 1955.
- Myrdall, G.: *Political Element in the Development of Economic Theory*, Harvard University Press, Cambridge, 1965.
- Önder, İzzettin: "Küreselleşme ve Ulusal Ekonomiler Açısından Egemenlik Sorunu", *Küreselleşme ve Ulus Devlet* (derleyen Meryem Koray), Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2001.
- Patnaik, Prabhat: "Yeni Emperyalizm", *Yeni Emperyalizmin Ekonomisi*, (kolektif eser), Yeni Hayat, İstanbul, 2005.
- T.C. Maliye Bakanlığı: *Yıllık Ekonomik Rapor 2008*, Ankara, 2008.
- T.C. Başbakanlık DPT: *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)*, Ankara, 1996.
- Victor, A.C., Douglas H. Joines ve Arthur B. Laffer: *Foundations of Supply-Side Economics: Theory and Evidence*, Academic Press, New York, 1983.
- Viner, J.: *The Customs Union Issue*, Carneige Institute, New York, 1950.
- Yeldan, Erinç: *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim, İstanbul, 2001.
- <http://en.wikipedia.org/wiki> (the free encyclopedia)

ÖZELLEŞTİRME

Tarihin belirli aşamalarında belirli ekonomik ve sosyal akımlar ortaya çıkarak döneme damgasını vurduğundan, ekonomik bağlamda, her dönem o dönemde boy gösteren başat ekonomik akımın adı ile anılır. Örneğın, ulusal ekonomilerin dış rekabetten korunduğı dönem “*korumacı dönem*”, devletlerin ekonomik hayata bizzat üretime katılarak müdahale ettiğı dönem “*müdahaleci dönem*”, finansal akımların hız kazandığı dönem “*finansal serbesti dönemi*” vb. gibi dönemsel uygulamalara uygun adlandırmalarla iktisat tarihinde yer almaktadır. 1970’lerden başlayarak, 1980’lerde netleşen “*Yeni Dünya Düzeni*” ya da daha teknik-ekonomik adıyla, “*arz yanlı iktisat*” dönemi, ileri kapitalizmin geliştirdiğı son aşama olarak görölmektedir. Bu döneme adını veren başat ekonomi politikaları, korumacı ya da devletçi olmayıp, sermayenin tüm yerküreye yayılmasını kolaylaştırıcı, sermaye üzerindeki maliyetleri hafifletici niteliklidir. Bu yönü ile çağımızın dönemine yapılan “*liberal*” nitelmesi yanlıştır. Zira, liberal devlet anlayışında devlet tüm üretim faktörlerine ve sosyal sınıflara aynı uzaklıkta ya da onlara karşı tarafsız olmak durumundadır. Oysa, günümüzün başat iktisat politikalarında sermaye açıkça korunmaktadır. Bu durumda, uygulanan politikalar liberal değil, “*sermaye yanlı*” niteliklidir.

Arz yanlı iktisat ya da, daha popüler adıyla, “*Yeni Dünya Düzeni*” çerçevesinde ulusal ve uluslararası ekonomilerde ciddi değişiklikler gündeme gelmiş ve uygulanan politika araçları eskilere göre farklılaşmıştır. Bunlar arasında, ekonomilerin koruma dışına çıkarılıp serbestleştirilerek dünya piyasalarına açılması; devletin küçültölmesi; kamu hizmetlerinin finansmanının kamu kesimince yapılması, fakat üretiminin özel sektörde gerçekleştirilmesi ve devletin ekonomik hayattaki düzenleyici rolünü terk etmesi; kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi gibi radikal politika araçlarının uygulamaya konulması vardır. Bu yazı çerçevesinde konumuz özelleştirme olduğı için, söz konusu politikalar yelpazesinden sadece devletin küçültölmesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleşti-

rilmesi konularını irdeleyeceğiz. Ancak, söz konusu politikaların hangi ekonomik felsefe ve politikalar ailesinin birer parçası olduklarının netleştirilmesi açısından, arz yanlı ekonomi politikalarına kısaca göz atmak kaçınılmaz olmaktadır. Zira, devletin küçültülmesinin söz konusu olması, bir zamanlar devletin büyütülmüş olduğunu; aynı şekilde, kamu iktisadi devlet teşekküllerinin özelleştirilmesi talepleri de, bir zamanlar kamu iktisadi teşekkülü oluşturulması gerekliliğinin ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir. Bugünkü politikaları anlayabilmek için, bugünkünden farklı politikaların geçerli olduğu geçmişi anlamak önemli olmaktadır. Başka bir ifade ile, olguları ve değişimleri tarihsel bilinç ile ele almak, geçmiş olduğu kadar, günümüzün taleplerini de anlamada gerekli bir yöntemdir.

* * *

Yapay bir üretim faktörü olarak tarih sahnesine çıkmış olan sermaye, doğal kaynakların emek katkısı ile şekil değiştirmiş biçimi olarak, emeğin verimliliğini yükseltici bir faktördür. Doğal kaynakları şekil değişikliğine uğratarak sermayeyi oluşturan ve böylece sermaye niteliğine bürünmüş olan ölü emek birikiminin yaşayan emek faktörü üzerindeki etkisi farklı sistemlerde farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Birikmiş ölü emeğin cisimleştirdiği sermaye üzerinde özel mülkiyetin kurulduğu kapitalist sistemde sermaye, zamanla üretime hâkim oldukça, canlı emeği üretimden dışlayarak ve ücretleri baskılayarak emek faktörünün aleyhine işlediği halde, sermaye mülkiyetinin kolektif olduğu sosyalist sistemde, sermaye canlı emeğin ve toplumun hizmetindedir. Kapitalist sistemde sermaye birikimi amacı sadece sermaye sahipleriyle sınırlı kalmayıp, başat dürtü olarak toplumun tüm katmanlarına yayılır.

Sermaye birikimi, emeğin değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki farka, yani emeğin yarattığı değerın bir kısmına el koyulması yoluyla sağlanır. Başka bir deyişle, sermaye birikiminin kaynağını emek üzerindeki sömürü oluşturmaktadır. Kapitalist sistemi kavramsallaştıran teoriye göre, emek piyasası oluşturulmasıyla emeğin feodal dönemdeki esaret hayatına son verildiği ve özgürleştirildiği ileri sürülmekle beraber, karşıt görüş olan emek-değer yaklaşımına ve gerçek hayattaki sistemin işleyişine göre ise, emeğin piyasasının kurulması, emeğin metalaştırılmasına neden olmuş ve emek açısından ücretli kölelik uygulamasının da başlangıcını oluşturmuştur. Piyasada emeğin değişim değeri, üretimde yarattığı kullanım değerinin altında tutulduğu sürece canlı emek sermaye birikimine katkıda bulunmaktadır. Diğer bir deyişle, kapitalist sistemde emeğin piyasasının oluşumu emeği metalaştırırken, aynı anda emeği üretime yabancılaştırmakta ve sermaye birikiminin de temel kaynağını oluşturmaktadır.

Emeğin mutlak anlamda metalaştırılmasının önündeki tek engel sosyal güvenlik önlemleridir. Özellikle İkinci Paylaşım Savaşı'nı izleyen yıllarda, bir yandan piyasaları genişleterek fordist üretim teknikleri ile hızla artan üretim potansiyelini eritebilmek, diğer yandan da tarih sahnesine çıkmış olan sosyalist sistemler karşısında emekçi bilincini çelebilmek için sosyal devlet politikaları geliştirilmiştir. Kapitalizmin işleyişi sonucunda oluşan piyasa dengelerinin toplumsal dengeleri sağlayamadığının görülmesi üzerine geliştirilmiş olan sosyal devlet politikaları, bir yandan piyasaların genişletilerek sermayenin önünün açılmasını hedeflerken, diğer yandan da Batı tipi demokrasinin kurulmasında temel sosyolojik doku olan orta sınıfın oluşturulmasına yönelmiştir. Bu amaçlarla, özel kesim içinde gerçekleştirilebilecek bazı üretimler kamu kesimi içine alınmış, kamu iktisadi teşebbüsleri eliyle devlet fiilen üretime girmiş, hem piyasaları genişletici hem de sistemi meşrulaştırıcı sosyal politikalar uygulamaya koyularak bütçe harcamaları arttırılırken, vergi gelirlerinde paralel artışlar gerçekleştirilmemiş olduğundan bütçe açıkları verilmesinde fazla sakınca görülmemiştir. Piyasaları genişleterek ve elverişli yatırım atmosferi yaratarak ekonomiyi canlandırmaya yönelik bu politikalar bütünü Keynesgil talep-yanlı politikalar olarak anılır. Dikkat edilirse, günümüzden geçmişe bakışla, “*kazanılmış haklar*” nitelemesiyle nostaljik olarak anılan bazı görece kazanımlar, o dönemlerde üretime görece hâkim olan yoğun emekçi kesimlerin mücadeleleri sonucunda “*kazanılmış*” değil de, aslında uzun dönemli perspektifte, sermaye birikimine yönelik olarak ve sermaye çıkarları doğrultusunda “*verilmiş*” haklar olarak görülmelidir. Gerçekten, eğer söz konusu “*haklar*” mutlak anlamda elde edilmiş hak olmuş olsaydı, ne emek kesimi bugünkü konumunda olurdu, ne de sermaye kesimi bu muazzam birikimi gerçekleştirebilirdi. Bunun da ötesinde, söz konusu haklar “*kazanılmış*” olsaydı, bu haklar bugün bu denli kolay kaybedilmezdi de. Sosyal devlet politikalarının emeği kandırdığı nokta, emeğe bir miktar satın alma gücü sağlarken, onu sermaye mülkiyetinden ve üretim kararlarından uzak tutmuş olmasıdır.

Tamamıyla sermaye yanlı ve sistemi meşrulaştırıcı bir sosyal politika çerçevesinde işleyen kapitalist üretim biçimi içinde oluşturulan sermaye birikim modeli, zamanla sermayenin teknolojik boyutunu yükselterek, giderek canlı emeğin daha büyük bölümünü üretim dışında tutmaya başladı. Sermayenin olgunlaşarak teknolojik boyutunun büyümesi, hem emeğin hem de bizzat sermayenin varoluş koşullarını ağırlaştırmaktadır. Şöyle ki, teknolojik boyutu büyüyen sermaye, giderek daha büyük oranda birikime gereksinim duyarken, daha küçük oranda emek kullandığından dolayı daralmış sömürü havzaları ile karşı karşıya gelmiş olmaktadır. Bu oluşumun diğer bir sonucu da, özellikle yaygın emekçi sınıfın hâkim olduğu toplumlarda tüke-

tici hacminin ve ürün piyasalarının küçülmesi, buna bağlı olarak da satış hasılatının daralmasıdır. Bir yandan sömürü havzalarının daralmış, diğer yandan da satış hasılatının görece gerilemiş olduğu ortamda sermayenin kâr ve birikim oranı küçülür. Sermayenin kâr ve birikim oranının küçülmesi, yatırım teşviklerinin gerilemesiyle birlikte, işsizlik biçiminde sistem krizi olarak topluma yansır. Böylece, kapitalist sistemlere özgü davranış kalıpları içinde daimi birikim yapma ve bu amaca yönelik olarak da piyasa için üretim yapma dürtüsü hem canlı emeğin istihdam alanlarını daraltmakta hem de sermayenin birikim olanaklarını sınırlamaktadır. Aşırı birikim modeli çerçevesinde oluşan sermaye krizinin toplumsal krize dönüşmesi sermaye yanında, kamu otoritelerini de bazı önlemler almaya yöneltir.

Kâr oranı küçülen sermaye bu krizini aşabilmek için sistemik refleksler geliştirir. Bu bağlamda sermayenin geliştirdiği ilk refleks emek ve kamu kesimi üzerinde baskı kurarak birikim kanallarını genişletmek olmaktadır. Sendikalarda örgütlülüğün çözülmesi ve ücretler üzerine uygulanan baskı sonucunda reel ücretlerin geriletilmesi ve sosyal haklara getirilen sınırlamalar yanında, kamu hizmetlerinin yükünden olabildiğince kaçınmak ve kamusal fonlardan daha geniş çapta yarar sağlama politikaları, sermayenin krizini aşabilmek için başvurduğu ilk kademe önlemlerdir.

Kâr haddinin sıkışması biçiminde oluşan sermaye krizinin aşılmasının en etkili yolu, sermaye için yeni faaliyet ve kâr alanlarının açılması yanında, rekabetçi güçlerin de ortadan kaldırılmasıdır. Başka bir ifade ile, sıkışan sermaye sadece emekçilerle değil, aynı zamanda karşıt sermaye ile de çatışmaya girer. Bu cümleden olarak, kamu iktisadi kuruluşlarını kendisine güçlü rakip olarak gören özel sermaye, bu kuruluşları ortadan kaldırmaya yönelir. Sermaye için başka bir yeni faaliyet ve kâr alanı da kamusal hizmetlerin üretimlerine girmektir. Tek alıcısının devlet olduğu üretim alanları sermaye için fevkalade avantajlıdır. Aynı şekilde, devlet ajanlarının görmekle sorumlu olduğu bazı hizmetlerin “*imtiyaz*” sözleşmesiyle özel sermaye tarafından yerine getirilmesi de, özel sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanı açmak anlamına gelir. Ancak, aşırı derecede olgunlaşan ve teknolojik boyutunu yükselten sermaye ulus-devletler içinde alabileceği tüm bu önlemlerle yetinmeyip, ulus ötesi piyasalara açılma ve benzer politikaları tüm bu alanlara yayma refleksi geliştirir.

Krizini aşmak için ulus ötesi piyasalara açılan sermayenin başlatmış olduğu ve “*küreselleşme*” ya da daha farklı bir açıdan “*Yeni Dünya Düzeni*” olarak anılan bu yeni dönemin eski dönemlerden farkı, reel ve/veya finansal sermayenin büyük miktarlarda ve olağanüstü hızda yerküreyi dolması olmayıp, ulusların kendi politikalarını terk etmeye zorlanması ve merkez ekonomiler sermayelerinin kararlarının diğer ulusal ekonomilerde uygulanması dayatmasının yapıyor olmasıdır. Böyle bir uygulama

çerçevesinde, geliştirmekte olan ulusal ekonomilerin dış rekabete karşı korunması ya da dış sermayeye ulusal koşullara uygun bazı kurallar getirilmesi gibi, merkez ülkeler sermayesinin önünü tıkayıcı ve onun serbest hareketini kısıtlayıcı tüm engellerin kaldırılması “*Yeni Dünya Düzeni*” politikaları gereğidir. Başka bir ifade ile, merkez konumlu sermayenin yer-küre üzerinde uygun gördüğü alanlarda yayılabilmesi için, tüm ülkelerin kapitalist üretim modeli çerçevesinde “*tektipleştirilmesi*” dayatması, “*Yeni Dünya Düzeni*”nin ana hedefidir. Tektipleştirme hedefinin amacı ise, tüm ekonomileri piyasa hâkimiyeti altında serbestleştirip dışa açarak, sıkışan merkez konumlu sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanları oluşturmaktır.

Sıkışan merkez sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanları oluşturarak, yaşanan derin krizin aşılmaya çalışıldığı “*Yeni Dünya Düzeni*”nde, piyasa çerçevesinde hâkim konumda bulunan sermayenin önündeki piyasa dışı engellerin kaldırılması politikaları dizisi, devletin küçültülmesinden özelleştirmelere dek bir dizi ekonomik uygulamaları içerir. Bu politikalar kümesi nedeniyle, ülkeye gelen yabancı sermaye, piyasa gücüyle o ülke sermayesinin üretim alanını ele geçirebileceği gibi, kamu kesiminin üretim alanlarına da girerek fiilî faaliyet alanlarını genişletebilecektir. Görüldüğü gibi, söz konusu küreselleşme politikaları çerçevesinde krizini aşmaya çalışan merkez sermayenin yeni piyasa ve faaliyet alanları açma çabaları, çevresel konumlu ekonomilerde cılız özel sermayenin olduğu kadar, kamu kesiminin de üretim ve faaliyet alanlarını kapsar.

* * *

Sıkışan merkez sermaye küreselleşme politikaları ile çevreye yayılırken, merkez ekonomilerde de, çevresel konumlu ekonomilerde de devleti sıkıştırmakta ve güç duruma sokmaktadır. Küreselleşme politikaları çerçevesinde sermaye çevrelerinden gelen böyle bir baskı karşısında gerek merkez gerek çevresel konumlu devletler İkinci Paylaşım Savaşı ertesinde uygulamaya koyulmuş olan sosyal devlet politikalarını terk etmişlerdir. Sermaye faaliyetinin önünün açılabilmesi için, ulus içi piyasaların genişletilmesi politikalarını terk eden devletler, bu kez de uluslararası rekabet ortamına çıkan sermayeye üretim maliyetlerinde tasarruf sağlayıcı arz yönlü politikalara yönelmişlerdir. Gelişmiş ekonomiler uluslararası alanda sermayenin önünü açabilmek için, ulusal ekonomisini kapatmaya çalışan ya da sadece belirli ülkeler sermaye gruplarına avantaj sağlayan geliştirmekte olan ülkelere silah zoruyla girmeye çalışmaktalar. ABD’nin Afganistan ve Irak saldırıları “*Yeni Dünya Düzeni*” çerçevesinde gelişmiş ekonomilerin militarist rolünü ortaya koymaktadır. Avrupa Birliği topluluğunun bu saldırıya karşı çıkma-

sı insancıl ve kültürel nedenlerden çok, ABD hâkimiyetine karşı duyduğu tepki üzerine oturmaktadır.

“Yeni Dünya Düzeni” çerçevesinde kendisine yeni faaliyet alanları ve piyasalar bulmak amacıyla çevreye yayılan gelişmiş ülkelerde konuşlanmış sermaye grupları, girdikleri yeni alanlarda faktör piyasalarında monopsonist, ürün alanlarında ise monopolist konumda olmak isterler. Ancak, birden çok büyük sermaye grubunun aynı amaçla hareket ederek çevreye yayılması, karşıt sermayenin söz konusu amaçlarını engeller. Aynı ürün piyasasına birden fazla sermaye grubunun girmesi, aksi halde her bir sermaye grubunun oluşturabileceği monopolist konumu bozabileceği gibi, aynı durum her bir sermayenin girdi piyasalarında oluşturabileceği monopsonist konumu da engeller. Bu durum gelişmiş sermayeler arasındaki rekabeti kızıştırarak, aralarında çatışmaya neden olur. ABD’nin petrol ve doğal kaynak bölgelerini ele geçirme çabaları, bu ülkenin karşıtı olan Avrupa Birliği ülkeleriyle çatışması anlamına gelmektedir. Nitekim, böyle bir çatışmadır ki, Avrupa Birliği ülkelerini, istisnalar dışında, bir bütün olarak ABD’nin Irak politikasına karşı çıkmalarına neden olmuştur. ABD’nin Irak’a saldırısı, Irak petrollerini silah zoruyla ABD adına “özeleştirilmesi” olarak görülebilir.

“Yeni Dünya Düzeni”nde ekonomisini serbestleştirerek dışa açmaya zorlanan gelişmekte olan ekonomiler ise, verimsiz ikinci sınıf bir ekonomik altyapı üzerinde yükselen ağır borç sorunu ile karşı karşıya bulunmaktalar. Dünya finansal piyasalarının aşırı gelişmiş olduğu ortamda, kamusal dengeler önem kazanmaktadır. Zira, kamu açıkları döviz ve faiz dalgalanmalarına neden olarak, ekonomileri dış şoklara açık hale getirmektedir. Dış şoklara aşırı derecede duyarlı ekonomiler reel sermaye yatırımları için elverişli alanlar olmaktan çıkar. Borç ödeme yükümlülüğü yanında, kamu açıklarını da denetlemeye çalışan gelişmekte olan ekonomiler hükümetleri, bir yandan sosyal devlet politikalarını terk etmek, diğer yandan da sermayenin ve toplumun altyapısını oluşturan kamusal hizmetlerden ve kamu yatırımlarından feragat etmek durumu ile karşı karşıya gelirler. Böylece, kendi sermayesini ve toplumunu besleyemeyen, tam tersine çökerten bir tür kamu politikası oluşturulmaktadır.

Gelişmekte olan ekonomilerde bir yandan aşırı kamu açığı nedeniyle yüksek faiz haddi, diğer yandan da verimsiz ve geri sanayi altyapı, ekonominin üretim ve birikim kapasitesini ciddi olarak engellemektedir. Böylece gelir gereksinimi içine düşen gelişmekte olan ekonomiler hükümetleri, kamu harcamalarını şiddetle baskılamak yanında, öz varlıkların satışı anlamına gelen özeleştirme alanına yönelmekteler. Özeleştirme politikaları gelişmekte olan ekonomilerde yoğun kaynak gereksinimi nedeniyle şiddetli

bir biçimde ortaya çıkmakla beraber, belirtilmesi gereken asıl nokta şu ki, konumuz olan özelleştirme politikaları sadece gelişmekte olan ekonomilere özgü olmayıp, “*Yeni Dünya Düzeni*” politikaları çerçevesinde tüm kapitalist ülkelerde uygulamaya koyulmuş genel bir politikadır. Bu nedenle, özelleştirme uygulamasını, farklı ekonomilerdeki farklı gerekçelerini yazının ileri bölümlerinde ortaya koyuyor olmakla beraber, öncelikle kapitalist sistemin ulaşmış olduğu ileri birikim döneminin genel uygulaması olarak ele alıp, incelemek kaçınılmazdır.

* * *

Gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomileri saran özelleştirme cereyanı, tüm ekonomiler için geçerli olan bazı ekonomik gerekçelere dayandırılmaya çalışılmıştır. Özelleştirme yazınında ileri sürülen ve tartışılan gerekçeler şunlardır:

- Özelleştirme ile, ekonomik faaliyetler kamu kesiminden özel kesime aktarılmış olacağından, piyasa dürtüleri ve artan rekabet nedeniyle verimliliğin artacağı ve ekonomik refahın yükseleceği iddia edilmiştir. Bu iddiaya göre, kamu kesimi kâr dürtüsü ile çalışmadığından ve oluşan zararlardan fazla etkilenmediğinden, ekonomik faaliyetlerde etkinlik kuralına riayet etmez. Kamu kurumlarından sağlayabilecekleri finansman olanaklarına güvenen kamu iktisadi teşebbüsleri zarar ettiklerinde iflas etmediklerinden, ekonomik etkinlik kurallarına riayet etmeye gerek duymazlar. Oysa, özel kuruluşlar, zarar ettiklerinde iflasla karşı karşıya gelmiş olacaklarından, ekonomik etkinlik kurallarına uyarak, daima kâr amacı güderler. Özel kesim kuruluşları borsada işlem gördüğünden, borsada hisse senetlerinin hareketi firmanın ekonomik performansı hakkında hem topluma hem de yöneticilere gerekli bilgiyi sağlayarak, gerekli zamanlarda gerekli önlemlerin alınmasında önemli bir işlev görür. Kamu kuruluşlarında söz konusu borsa göstergeleri bu hassasiyetle işlemediğinden, firmanın performansı hakkında gerekli bilgiye ulaşamaz. Kâr, ekonomide kaynak dağılımında önemli bir gösterge olarak alındığında, özel kesimde kamu kesimine göre daha etkin bir kaynak dağılımı sağlandığı sonucuna ulaşılabilir. Bu görüşle, tüm ekonomik faaliyetlerin kâr göstergesi alanına çekilmesiyle, kaynak dağılımının etkinleştirilebileceği savunulmaktadır.
- Özelleştirmenin gerekçesi olarak ileri sürülen diğer bir konu, özelleştirme yoluyla mülkiyetin tabana yayılmasıyla, gelir ve servet dağılımında olumlu bir adım atmak olarak ifade edilmektedir. Bu görüşe göre, özelleştirilen kurumların hisse senetleri borsada halka sunulurken, hem borsa

hacmi genişletilmiş, hem de mülkiyetin tabana yayılmasında önemli bir adım atılmış olur. Bu amaca yönelik olarak, özelleştirmelerde genellikle blok satışlar yerine, ufak hisseler halinde satışlara gidileceği ifade edilmektedir.

- Özelleştirme lehine ileri sürülen diğer bir gerekçe ise, özelleştirme olanığının bulunduğu durumlarda, bu yolla sağlanacak gelirlerin vergileme yolu ile sağlanacak gelirlerden daha düşük maliyetli olması nedeniyle, özelleştirmelerin vergilere tercihli olduğu yönündeki iddiadır. Bu iddiaya göre, özelleştirmelerle elde edilen bir ünite gelirin vergilerle elde edilmesi durumunda, bireylerin ekonomik davranış kalıbı etkileneceğinden ve aşırı vergi yükü oluşacağından, toplumda bir üniteden daha fazla kayba yol açacaktır. Aynı miktar gelirin özelleştirme yoluyla sağlanmasının topluma hiçbir aşırı yük yıkmaması, özelleştirmeden elde edilen geliri vergilerden elde edilecek gelire tercihli kılmaktadır.
- Özelleştirme lehine ileri sürülen bütçe ile ilgili iddiaya göre de, kamu iktisadi teşebbüslerinin özel kesime devri ile, bu kurumların bütçe üzerine yaktığı yük ortadan kalkmış ve böylece rahatlamış olan kamu kesiminde, asıl devlet hizmetleri olarak nitelenen eğitim, sağlık, ulaştırma vb. gibi alanlara daha etkili olarak ağırlık verilmiş olur.
- Özellikle küreselleşme bağlamında özelleştirme lehine ileri sürülen diğer bir iddia da, bir yandan borsanın genişliyor olması, diğer yandan da bazı büyük kamu kuruluşlarının piyasaya sunumuna bağlı olarak, ülkeye yabancı sermaye girişinin kolaylaşmasıdır. Böylece teknolojik atılım ya da ihracat vb. gibi kronik sorunlara yardımcı olabilecek yabancı kaynak girişi hızlandırılmış olabilir. Aynı mantıkla, bazı çevreler, özelleştirmelerle iç tasarrufların da değerlendirilebileceği bir açılımın ortaya çıkmış olabileceğini iddia etmektedirler.

Bu savlar ilk bakışta doğru ve geçerli olarak görülebiliyor olmakla beraber, irdelendiğinde, geçerliliklerini kaybederler. Yukarıdaki sıra ile ele aldığımızda, her bir madde için şu karşıt iddialar ileri sürülebilir:

- Özelleştirme yoluyla piyasaların rekabete açılacağı iddiası doğru olmayıp, çoğu durumda, özelleştirme sonucunda kamu tekelleri özel tekele dönüşmektedir. Piyasaların rekabete açılması firma sayısının çoğaltılmasıyla olası olduğu halde, özelleştirme yoluyla firma sayısı arttırılmamış, sadece el değişimi gerçekleşmiş olmaktadır. Özelleştirme yoluyla piyasalarda rekabet koşulu oluşturulamayacağı gibi, etkinliğin sağlanması da doğru değildir. Zira, kamu tekelinin özel tekele dönüşmesi, hem üretim etkinliğinin bozulmasına hem de tekel kârının özel kişi ya da kurumlarca elde edilmesiyle gelir dağılımının bozulmasına neden olur. Özel tekeller kâr

eder, ancak tekel konumunda kâr edilmesi hiçbir şekilde firmanın etkin olduğunun kanıtını oluşturmaz. Türkiye örneğinde görüldüğü gibi, büyük holdingler fevkalade kârlıdır, hatta bunların sahipleri dünya zenginleri arasında yer almaktadır. Ancak, bu büyük holdingler Türkiye'yi ihracat alanında ve ekonomik güç olarak ileri düzeye taşıyamamışlardır. Kârlılık sadece tam rekabet halinde verimlilik göstergesi olarak kabul edilebilir. Bunun dışında, kâr her hal ve koşulda toplumsal açıdan tek başına arzulan bir olgu da değildir. Muhasebe kârı karşısında sosyal kazancın öne çıktığı durumları da ekonomik olarak dikkate almak gerekmektedir. Örneğin, Türkiye'nin doğu ve güneydoğu bölgelerine özel sektör yatırım yapmaz. Bu bölgelere devlet yatırım yapabilir ve büyük bir olasılıkla zarar eder, ancak kamu yatırımlarıyla, sosyal açıdan, o bölgelere kaynak transferi yapılmış olur. Muhasebe kârı karşısında sosyal yarar kavramı sadece kamu kesimi için geçerlidir, özel kesim bu kavramlarla faaliyette bulunamaz. Şu hale göre, özelleştirme akımı, bir ekonomide bölgesel ve kişisel gelir dağılımını ve ekonomik birikimin geri düzeyini dikkate almadığı gibi, bu dengelerin bozulmasında da etkili olmaktadır.

- İkinci iddia olan özelleştirmelerle borsa hacminin genişleyeceği ve mülkiyetin tabana yayılacağı iddiası da geçerli değildir. Zira, özel kesimde güçlüler tarafından olduğu kadar, devlet tarafından da özelleştirmelerin global satış şeklinde yapılması tercih edilmekte ve öylece gerçekleştirilmektedir. Hal böyle olunca, mülkiyet tabana yayılmamakta, tam tersine, özel kesimde güçlüler elinde özelleştirmeden önceki duruma göre çok daha büyük bir birikim oluşmaktadır. Böylece ele geçirilen kurumlar daha sonra borsada hisse satışı yoluyla da halka yayılmamaktadır. Özelleştirmelerle mülkiyet tabana yayılmış olmamakta, tam tersine, halka ait olan kamusal mülkiyet az sayıda özel kesim ajanlarına devredilmiş olmaktadır. İngiltere ve diğer bazı ülkelerde görülen bir durum da, özelleştirmeler esnasında oluşan hissedar adedinin belirli süreler sonunda sayı olarak azaldığıdır. Başka bir ifade ile, gelir düzeyi Türkiye'den daha yüksek ve gelir dağılımı daha düzgün olan ekonomilerde dahi halka arz, hisselerin tabana yayılmasını sağlayamamakta, zaman içinde hisseler belirli ellerde toplanmaktadır.
- Özelleştirme yolu ile gelir elde etmenin vergileme yoluyla gelir elde etmeye göre daha kolay olduğu ve ekonomide aşırı yük oluşturmadığı iddiası da doğru değildir. Şöyle ki, gerçekten özelleştirme ile gelir elde etmek vergileme ile gelir elde etmeye göre çok daha kolaydır. Ancak, özelleştirmelerin çoğunlukla blok satış halinde yapılmasının ve özel kesimde güçlü ajanlara vadeli olarak gerçekleştirilmesinin, aynı miktar verginin ekonomide oluşturacağı aşırı yükten daha fazla bir maliyete yol açabi-

leceği ortadadır. Nitekim, Türkiye’de de özelleştirmeler genellikle blok satış halinde, güçlü özel sermaye sahiplerine ve bizzat kamu kesiminden sağlanan kredilerle vadeli olarak yapılmaktadır. Kaldı ki, özelleştirilen varlığın satış bedeli, piyasa değerinin çok altında saptanmaktadır. Bu yolla, devlet, genellikle Batı’da anlaşıldığı anlamıyla özelleştirme yapmamakta, fakat kamu mülkiyeti altındaki varlıkların bir bölümünü özel kesimde güçlülere karşılıksız olarak aktarmış olmaktadır. Bu anlamda özelleştirme iç tasarrufları yükseltmede etkili olmadığı gibi, bu yolla sağlanan dış kaynaklarla da yeni bir yatırım yapılmış olmamaktadır.

- Özelleştirmeler sonucunda bütçe yükünün azalacağı ve devletin temel hizmetlerine ağırlık vereceği iddiası da ilk görüldüğü kadar doğru değildir. Özelleştirme başlı başına bir politika olmayıp, arz-yanlı ekonomi politikalarının bir parçasıdır. Bu politikalara göre, özelleştirme yanında devletin küçültülmesi de gündemde ve yürürlüktedir. Arz yanlı ekonomi politikasına göre, devlet, özel kesimin girebileceği tüm alanlardan çekilip, sadece idare ve düzen hizmetlerinin sağlanması ile yükümlü görülmektedir.
- Nihayet, özelleştirmelerle dış ve iç tasarruf sahiplerine olanaklar yaratılacağı ise tam bir aldatmacadır. Zira, özelleştirme yapılmaması, kamu işletmelerinin bulunduğu alanlarda devlet tekelinin bulunduğu ve bu hakkın devlet lehine korunduğu anlamına gelmemektedir. Nitekim, TEKEl’in yanında yabancı ve yerli tütün ürünleri üreticileri faaliyet gösterebilmektedir. Aynı şekilde, PETKİM iç piyasanın sadece %30’unu karşılarken, geri kalan ihtiyaç ithalatla karşılanmaktadır. Bu bölümler için yerli ve yabancı sermaye sahiplerinin yatırım yapmalarına bir engel yoktur. Bu anlamda özelleştirme ülke ekonomisi açısından net yatırım anlamına da gelmemekte, mevcut varlıkların transferini, el değiştirmesini ifade etmektedir.

Özelleştirme politikalarını meşrulaştırabilmek için ileri sürülen gerekçelerin, yukarıda da açıklandığı gibi, fazla geçerli olmadığını gördükten sonra, söz konusu politikaların sistemin işleyişinden kaynaklanan gerçek nedenlerine geçebiliriz. Özelleştirme, gerileyen kâr hadleri karşısında özel sermayenin belirtilen şu temel üç dürtü ile dayattığı politikadır. Özelleştirme politikasının temel dürtüleri şöylece özetlenebilir: (1) Özel sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanları açmak; (2) Karşıt bazı sermaye grupları arkasındaki kamusal desteği ortadan kaldırarak, emekçiler ve tüketiciler aleyhine sermaye gücünü pekiştirmek; ve (3) Üretimden gelen gücü özel sermayede toplayarak, siyasal karar mekanizmalarına hâkim olmak.

Özelleştirmenin birinci ve temel amacı, yeni faaliyet ve kâr alanları açarak, gerileyen kâr oranlarını telafi etmek, hatta olanaklar dahilinde yük-

selmektir. Yeni faaliyet alanlarının açılması eski faaliyet alanlarının genişletilmesi anlamına gelebileceği gibi, değersizleşen faaliyet alanlarının yenileriyle ikame edilmesi olarak da görülmesi gerekebilir. Kamu kesiminin sağlam alıcı olması nedeniyle, kamu kesiminin elindeki faaliyet alanları özel kesim için özel bir önem taşır. Kamu kesimi içinde sunulan hizmetlerin üretiminin özel kesime ihale edilmesi de bir tür özelleştirme olarak, özel kesime büyük avantaj sağlar. Zira, bu alanlarda piyasa ve ürünün alıcısı bellidir. Kamu sağlık ünitelerinin özelleştirilmesi ve kamu kesimi tarafından finanse edilen sağlık hizmetlerinin özel kurumlarda üretilmesi, özel kesime piyasa açmak anlamına gelir. Bu nedene bağlı olarak, kamu kesimi küçültülmeden, hizmet üretiminin ihale yoluyla özel kesime yaptırılması önerilmektedir. Üretimin ihale yoluyla özel kesime aktarılması, özel kesimin kamu kesiminden daha verimli olduğu savına dayandırılarak, özel kesimdeki kâr unsurunun bütçeye ilave yük yıkmayacağı görüşü savunulmaktadır.

Bilindiği gibi, özelleştirmeleri sadece bazı kamu kuruluşlarının mülkiyetinin el değiştirmesi olarak görmek dar bir görüş açısı sağlar. Uluslararası arenalarda hizmet özelleştirmesi de yoğun olarak gündemdedir. GATS/TRIPS sözleşmeleri, serbest hizmet alanları kadar bazı kamu hizmet alanlarının da özelleştirilmesini ve uluslararası rekabete açılmasını öngörmektedir.

Özelleştirme politikalarının ikinci gerçek nedeni de, işleyişi ve ilişkileri itibarıyla, toplumun ve emekçinin haklarını özel kesim ajanlarından daha fazla düşünen kamu ekonomik ajanlarının piyasadan kovularak, emekçileri, tüketicileri ve tüm toplumu güçlü sermaye karşısında korumasız bırakmaktır. Kamu işletmelerinde emekçilerle yapılan toplu sözleşmeler özel kesimdeki emekçilerle yapılacak sözleşmelere emsal oluşturabileceğinden, kamu işverenini devreden çıkarmak kaçınılmaz olmaktadır. Örneğin, özelleştirilmeden önce Sümerbank fabrikalarında emekçilerle yapılan toplu sözleşme, özel sektör tekstil fabrikalarında yapılacak toplu sözleşmelere emsal teşkil edebilir. Aynı şekilde, kamu ürününe biçilen fiyat, aynı ürünü üreten özel kesim firmaları için veri alınmak zorundadır. Örneğin, özelleştirilmeden önce SEK ürünleri piyasa fiyatlarını belirleyici bir konuma sahipti ve her bir üretici bu fiyatları veri olarak almak zorunda idi. Başka bir ifade ile, tam rekabet koşulları oluşmadığı sürece, özel sermaye ajanları emekçiler ve tüketiciler aleyhine aralarında anlaşabilirler. Emekçiler ve tüketiciler aleyhine böyle bir anlaşmayı bozabilen tek güç kamu firmalarında yapılan üretim ortamında saptanan fiyat olabilir. Bu haliyle kamu kesimi, ürün ve faktör piyasalarında özel kesime karşı “*rekabetçi piyasa ortamı*” yaratabilen tek sunucudur.

Özelleştirmelerde şöyle bir iddia da ortaya atılmaktadır. Devlet fiilen üretim yapmamalı, ekonomiye fiilen girmemeli, ekonomik hayatı düzenleyici kurallarla tanzim etmelidir. Ekonomide fiilen üretimde bulunmayan kamu otoritesi yasa yoluyla düzenleyici işlevini tam olarak yerine getiremez. Bunun nedeni ikilidir. Özel kesimin emekçilere ve topluma karşı bir tehdit oluşturmasının karşısına, ancak ya tabanda gerçek rekabetçi bir ortam yaratılarak, ya da kamusal üretimle geçilir. Bu iki koşuldan birinin eksik olması halinde, üretimi elinde tutan özel kesim ajanları, üretimden gelen güçleri ile kamu kesimini tehdit ederek, istediklerini elde edebilirler. Bu nedenle, kamu kesimi etkili düzenleyici önlem alamaz. Diğer taraftan, kamu kesiminin etkili düzenleyici önlem aldığı koşulda da, alınan kararların uygulanmasına özel kesim karşı çıkar ve kararların uygulanmasını engelleyebilir. Örneğin, ABD’de Sherman yasaları olarak bilinen çok güçlü anti-tröst yasalar, bankacılık, ilaç, benzin ve sair sektörlerdeki dev birleşmelere karşı uygulanamamaktadır. Şimdiye dek sadece Microsoft firmasını tehdit eden söz konusu yasalar, diğer birleşmelere sessiz kalmaktadır. Microsoft firması üzerindeki uygulama da, tüm firmalara yazılım altyapısı sağlayan bu firmanın casusluk yapabileceği korkusu ile, diğer firmaların talepleri doğrultusunda geliştirilmiş bulunmaktadır. Aynı şekilde, Avrupa ülkelerinde de anti-tröst uygulamalara gidilememektedir. Gelişmiş merkezlerde söz konusu anti-tröst yasaların uygulanamaması, uluslararası rekabet ve sermaye gereksinimi gibi sözde gerekçelere dayanmaktadır.

Sermaye üretim gücünü rakipsiz olarak ele geçirdikten sonra, sadece üretim ve fiyatlama alanlarında değil, emekçilerin yasal yollarla korunması ya da sosyal güvenlik önlemlerinin ihdası ve geliştirilmesi aleyhinde olduğu kadar, çeşitli vergi ve kamu harcama yasalarının da kendi çıkarları lehinde oluşturulması için çaba sarf eder ve bu çabalarda da başarıya ulaşır. Nitekim, gerek gelişmiş gerek gelişmekte olan ekonomilerde emekçilerin sosyal haklarının kısıtlanması veya arz-yanlı ekonomi politikaları doğrultusunda sermaye yanlı vergi ve harcama kanallarının oluşturulması da güçlü sermayenin kamu otoritesi üzerindeki hâkimiyetinin sonuçlarındandır.

TÜRKİYE’DE ÖZELLEŞTİRME

Kamu iktisadi teşebbüsü kavramı, “teşebbüs” sözcüğünün niteliğini belirleyen iki sıfattan da anlaşıldığı üzere, karma bir örgüt tipidir. İfadedeki “kamu” sözcüğü üretim araçlarının mülkiyet ilişkisini belirtmektedir. Bu nitелеmeden anlaşılan, bu tür kurumların üretim araçlarının kamuya ait olduğudur. Nitekim, KİT’ler ile bütçe arasındaki birinci ilişki bu noktada

başlar. Bu kuruluşların başlangıç ve tevsii sermayeleri bütçenin “*sermaye teşkili ve transfer*” kaleminden yapılan aktarımlarla oluşturulur. KİT ifadesindeki “*iktisadi*” sözcüğü ile de, bu kurumların piyasa için üretim yaptıkları, üretimlerini fiyat karşılığında tüketicilere sundukları ve faaliyetlerinin sonucunda da kâr veya zarar elde ettikleri anlaşılır. Bu kuruluşların sağladıkları kârlar kamu kesimine gelir, zararları ise, bütçe üzerinde yük oluşturur.

Bu niteliği ile kamu iktisadi teşebbüsleri, kamunun idari yönünden ayrılır ve devletin ekonomik alana girişini ifade eder. Devletin KİT kanalı ile ekonomiye girişi, genel teoriye ilaveten, Türkiye özelinde de şu gerekçelere dayandırılmıştır:

- Havaalanları, elektrik ve gaz şebekeleri ya da demiryolları gibi ağır sabit maliyetlerle kurulan ve “*doğal tekel*” olarak çalışan işletmeler, teknik nedenlerle veya tam kapasiteye ulaşınca dek zarar ederler. Bu tür kuruluşların özel kesime terk edilmeleri, işletmeleri kârlı kılabilir, ancak işletmenin etkinliği azalır ve ekonomide kaynak israfı ortaya çıkar. Bu tür işletmelerde optimal kapasite kullanımına ulaşabilmek için kamu işletmeciliği gerekmektedir.
- Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında özel sermayenin yetersizliği ve müteşebbis kıtlığı, sanayileşmede ilk hamlelerin devletten gelmesi zaruretini ortaya çıkarmıştır. Böylece, yabancılara ait işletmelerin millileştirilmesi yanında, özel sektörün girebileceği alanlarda da devletçilik faaliyetlerine girişilmiştir.
- Bölgesel dengesizliğin keskin olduğu ülkemizde, kamuya ait işletmelerin yurt sathına yayılarak kurulmaları ve işletilmeleri, geri bölgelerin kalkındırılmalarında önemli bir hamle olmuştur.
- Teknolojik atılım maliyetli yatırımları gerektirir. Bu nedenle, özel kesim yatırımları, özellikle korumacı dönemlerde, rekabete yönelik ve teknoloji ağırlıklı olmaktan uzaktır. Maliyetli ve teknolojik yatırımları kamu kuruluşları gerçekleştirerek olumlu ve uygun piyasa ortamını hazırlar ve özel sektörün önünü açar.
- Kamu yatırımları ve işletmeciliği istihdam sorununun çözümünde de yardımcı olabilir. Kamu işletmeleri, aşırı istihdama yönelmeden, optimum istihdam koşulları yaratarak, özel kesimin ememediği emek gücüne istihdam olanakları sağlamış olur.

Türkiye’de özelleştirme düşüncesi, 1950’lere, Demokrat Parti’nin iktidar dönemine kadar gider. 1930-1945 aralığında devletçilik ve “*yerli malı kullan*” slogan ve politikalarıyla geliştirilen ekonomi, 1950 Demokrat Parti iktidarıyla yeni bir aşamaya giriyordu. Demokrat Parti’nin programında

yer alan ekonominin libere edilmesi bağlamında kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirileceği ifade ediliyordu. Özelleştirme felsefesini daha da gerilere götürerek, devletçilik dönemi ilkelerinde, özel teşebbüs geliştiğinde kamu kuruluşlarının özel kesime devredileceği hükmünün yer aldığını görürüz. Örneğin, 1925 yılında kurulan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası, 1933 yılında Sümerbank'a dönüştürülürken oluşturulan kuruluş yasasında, Sümerbank hisselerinin tümünün ya da bir bölümünün özel kesime devredilebileceği hükmü yer almakta idi. 1938 yılında çıkarılmış olan 3460 sayılı yasada da özelleştirme hükmü tüm KİT'leri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ancak, 1930-1945 döneminde devletçilik ilkeleri doğrultusunda kamu işletmeciliğine hız verilmiş olduğu gibi, daha sonraları, Demokrat Parti iktidarı döneminde de, programındaki ifadenin aksine, bu uygulamanın sürdürüldüğünü görmekteyiz. Demokrat Parti'nin bu uygulaması, devletçiliğin de bir devamı şeklinde, Türkiye'de burjuvaziyi oluşturmaya ve kurulacak olan özel firmalara temel girdi sağlamaya yönelik olarak görülebilir.

İthal ikameci ve planlı dönemde de, onu izleyen dönemlerde de kamu kuruluşları özel firmalara temel girdi veren üniteler olarak korundu ve var olan kuruluşlara yenileri de ilave edildi. Örneğin, güçlü bir kuruluş olan PETKİM tesislerinin kuruluş tarihi 1974'e rastlar. 1980'lere gelene dek, kamu iktisadi teşebbüslerinin korunması, "görev zararı" uygulaması nedeniyle özel sermayenin çıkarına da uygundu. Görev zararı uygulaması, kamu iktisadi teşebbüslerinin yasal görevleri arasında idi. Zira, ilgili yasa maddesine göre, kamu iktisadi teşebbüsleri özel sektörde bir işletmeye girdi sağladığında, Bakanlar Kurulu fiyata müdahale edebilir ve böylece belirlenen fiyatın maliyetin altında oluşması durumunda, oluşan fark bütçeden karşılanır. Görülüyor ki, görev zararı hükmü ile kamu iktisadi teşebbüsleri özel kesime rant aktarır bir kaynak haline getirilmişlerdir.

1980'lerin başı itibarıyla, Türkiye'de KİT tablosunun genel görüntüsü şöyle idi:

- Tarım
TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi), ORÜS (Orman Ürünleri), YEM SAN, TZDK (Türkiye Zirai Donatım Kurumu)
- İletişim
PTT
- İmalat
ŞEKER (Şeker Fabrikaları), EBK (Et ve Balık Kurumu), SEK (Süt Ürünleri), ÇAYKUR, TEKEL, SÜMERBANK, YAPAĞI (Yün ve Moher

İşlemeleri), SEKA, DMO, TÜPRAŞ, PETKİM, TÜGSAŞ, ÇİTOSAN, GERKONSAN (Çelik İşletmeleri), MKEK (Makine-Kimya Endüstrisi Kurumu), TAKSAN (Makine Sanayi), TUMOSAN (Motorlu Araçlar), Asil Çelik, GEM SAN (Gemi Sanayii)

– Madencilik

TPAO, ETİBANK, KBİ (Bakır İşletmeleri), ÇİNKUR, TTK (Kömür İşletmeleri), TKİ (Linyit İşletmeleri)

– Hizmetler

BOTAŞ (Akaryakıt Boru Hattı), POAŞ (Petrol Ürünleri Dağıtımı)

– Ulaştırma

TCDD (Demiryolları), DHMİ (Devlet Hava Meydanları) TDİ (Deniz İşletmeleri), D.B. Deniz Nakliyat (Deniz Kargo İşletmesi), THY-USAŞ.

Bu tabloya göre, 1980'lerin başında Türkiye'de ve diğer bazı Avrupa ülkelerinde KİT'lerin ekonomi içindeki ağırlıkları şöyle idi:

Türkiye %15
İngiltere %12
Almanya %11
Fransa %13
İtalya %16
Portekiz %22

1980'lere gelindiğinde bir yandan büyüyen kamu açıkları, diğer yandan da KİT açıkları yanında, dünya konjonktürü ve ekonominin yeniden şekillendirilmesi çalışmaları, bu kurumların özelleştirilmeleri politikalarını gündeme taşıdı. Yukarıda da kısaca açıklandığı üzere, giderek büyüyen bütçe açıkları ve KİT açıkları siyaset kademelerinde özelleştirme düşüncesini gündeme taşıırken, iç ve dış sermaye çevrelerinin de bazı değerli kurumları gözlerine kestirmeleri özelleştirme dalgasının yükselmesine neden oldu. Bilindiği gibi, 1980 politikalarının iki temel sloganından biri devleti ekonomik faaliyetlerden çekmek ve bu alanı özel sermayeye devretmek, diğeri ise, ekonomiyi krize sürükleyen döviz darboğazını aşmaktır. Özelleştirme programı çerçevesinde yürütülen yabancılaştırma uygulamalarıyla bazı KİT'lerin yabancılara satışı sonucunda ekonomiye döviz girişinin arttırılabileceği düşünüldü.

Özelleştirmelerle ilgili ilk atılım, Anavatan Partisi'nin 1985 yılında, merkezi New York'ta bulunan Morgan Guaranty Trust Company adlı kurumu fizibilite raporu hazırlamakla görevlendirmesi ile atılmış oldu. Morgan Guaranty, Devlet Planlama Teşkilatı'nın koordinatörlüğünde, dört

kurumla (Sınai Kalkınma Bankası, Sınai Yatırım ve Kalkınma Bankası, Yatırım ve Kredi Bankası ve Price Waterhouse and Muhas Company) işbirliği içinde ekspertiz işlemlerine başladı. Bu proje, Dünya Bankası tarafından finanse edildi ve Dünya Bankası eksperlerinin de katılımıyla yürütüldü. Projenin yürütülüşünde, farklı kesimlere ait ekspertiz işlerinde görev almak üzere, bazı Fransız, ABD ve başka ülkeler ekspertiz şirketlerine de ihaleler yapıldı. Morgan Bank ilk etapta 32 kuruluşu incelemeye aldı ve inceleme sonucunda oluşturduğu rapora göre, TURBAN, THY ve USAŞ tümü ile satılabilir; YEMSAN ve ÇİTOSAN büyük bölümü itibariyle satılabilir; TİGEM, TPAO ve ETİBANK önemli bölümleri itibariyle satılabilir; SÜMERBANK ve TSEK kısmen satılabilir, bu kurumların geri kalan bölümleri ise ıslah edilebilir veya kapatılabilir; PTT ve TEK zaman içinde özelleştirilebilir; EBK, TKİ, MKEK, T. GEMİ ve ORÜS politikalara bağlı olarak satılabilir veya tutulabilir; ÇAYKUR, T. ŞEKER, SEKA, PETKİM, TÜGSAŞ, TDÇİ, ASOK ve TDK devlet yardımı ile satılabilir; DMO, TDİ, TCDD, DHMİ, TMO, TZDK ve TUSAŞ özelleştirilmeden kamu hizmeti gören kurumlar olarak bırakılabilir, olarak saptamıştır.

Özelleştirmelerle ilgili yasal çerçeve Anayasa ile sağlanmamış olmakla beraber, başlıca üç yasa ile çizilmeye çalışılmıştır. Bunlar, sırasıyla, 17 Mart 1984 tarihinde yürürlüğe girmiş olan 2983 sayılı Tasarrufları Teşvik ve Kamu Yatırımlarını Hızlandırma Yasası; ikincisi, 3 Haziran 1986'da yürürlüğe girmiş olan 3291 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüslerini Özelleştirme Yasası; üçüncüsü ise, 27 Kasım 1994 tarihinde yürürlüğe girmiş olan 4046 sayılı, mevcut özelleştirme yasının sınırlarını genişleten yasadır. 233 sayılı kanun hükmündeki kararname ise, sermayesinin tamamı kamuya ait KİT statüsündeki kuruluşları kapsamaktadır.

Özelleştirmeden sorumlu idareler ise zaman içinde oldukça sık değişikliğe uğramıştır. Başlıca değişiklikler ve kurumlar şunlardır. 2983 sayılı yasa çerçevesinde Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı idaresi; bu idarenin 1990'da Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı olarak ikiye ayrılması; 1994'te 4046 sayılı yasaya bağlı olarak Özelleştirme Yüksek İdaresi ve Özelleştirme İdaresi. Bunların üzerinde de Bakanlar Kurulu üst merci olarak bulunmuştur.

Özelleştirme yöntemleri olarak da çeşitli yollar denenmiştir. Bunlar arasında en önemlileri, gelir sertifikası satışları; yönetimin devri; imtiyaz sözleşmesi yoluyla hizmetlerin ihale edilmesi; parçalı satışlar ve blok satışlar sayılabilir.

Hatırlanacağı üzere, 1980'lerin başında siyaset arenasında "köprü satışı" olarak bilinen bir tartışma vardı. Bu tartışmanın konusu, Boğaz köprülerinin gelirlerine mahsuben gelir sertifikası çıkarmak ve bunları halka ve finans kurumlarına satmaktı. Gelir sertifikası projesi kamu kesimine

net gelir sağlamadan, ileride elde edilecek gelirlerin belirli bir faiz haddinden önceden tahsiline yönelikti. Bir anlamda, bu proje ile, devlet belli gelirler karşılığında borçlanmış oluyordu. Hem piyasa faiz haddinin hem de gelir senetlerine uygulanan faiz haddinin zamanla değişik olması nedeniyle, uygulama sonuçları hakkında kesin yargıda bulunamamakla beraber, ilke olarak, gelir senetlerinin faiz oranlarının piyasa faiz oranından düşük olması durumunda devletin avantajlı olacağı açıktır. Ancak, yine teorik olarak, böyle bir durumda, yani gelir senetlerinin faiz haddinin piyasa faiz haddinden düşük olması durumunda, halkın ve finans kurumlarının bu senetlere rağbet etmemesi de aynı derecede açıktır. Şu hale göre, devlet, içinde bulunduğu sıkışık durumu günlük yönetebilmek için, gelir ortaklığı senedi ihracı yoluyla, piyasa faiz haddine eşit ya da ondan daha yüksek faiz haddinden borçlanmaya razı olmuştur denebilir.

Özelleştirmelerde diğer bir tartışma konusu da bazı hizmetlerin ihalesinde geçerli olan imtiyaz sözleşmesidir. Türkiye, Osmanlı döneminin “*Düyun-u Umumiye İdare*”nin kalıntısı fobisi ile “*kamu yararı*”na yönelik hizmetlerin ihalesinde oldukça sıkı önlemleri anayasa hükmü olarak belirlemişti. Buna göre, kamu yararına yönelik hizmetlerin sunumunda ilke olarak kamu organı görevli ve yetkilidir. Ancak, hizmet sunumu, gerektiği koşullarda, özel kişi veya firmalara “*imtiyaz sözleşmesi*” ile ihale edilebilir. İmtiyaz sözleşmesinin geçerli olabilmesi için, sözleşmenin Danıştay tarafından da onaylanması gerekli görülmüştü. Zamanla Anayasa’da “*kamu yararı*” hükmü değiştirilerek, tüm işlemler ve sunumlar ticari nitelikte işlem görmeye başladı. Böylece, imtiyaz sözleşmesi hükmü geçersiz kılındı ve hizmet devri sözleşmesine Danıştay onayının gerekli olduğu hükmü yerine, Danıştay’dan mütalaa alınacağı hükmü getirildi. Bu değişikliğin bir başka cephesini de, ihtilaf halinde ulusal yargı organlarının yerine, uluslararası “*tahkim komisyonlarının*” getirilmiş olmasıdır. Bilindiği gibi, tahkim görüşmeleri gizli olarak yapılır ve tahkimi yürüten ve karara bağlayan kişi ya da heyet yargıçlardan oluşmayıp, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü’nün belirlediği hakem listelerinden saptanan hakemlerden oluşmaktadır. Hakemlerin görevi, hizmetin görülmesinde kamu yararının gözetilip gözetilmediği olmayıp, ana sözleşme hükümlerine uyulup uyulmadığıdır.

Hizmet sözleşmeleri genellikle bütçe içindeki hizmetlerin görülmesi ile ilgili olarak gündeme gelmektedir. Böylesi sözleşmeler, kamu giderlerinin küçültülmesine değil, tam tersine büyütülmesine yol açmaktadır. Bunun nedeni, kamu hizmetleri görülürken devreye giren müteahhitlerin, kamu kesiminde olmayan, “*kâr*” elde ediyor olmasıdır. Hal böyle olunca, hizmet kalitesinden fedakârlıkta bulunmadan ve üretim örgütlenme koşullarında

bir değişiklik yapılmadan aynı hizmetin görülmesi, açıktır ki, araya giren kâr faktörü kadar pahalıya mal edilmiş olacaktır. Söz konusu ek maliyet unsurunun telafisi, hizmet kalitesinden fedakârlıklarla ve/veya kayıt dışı üretim faktörü kullanmak gibi üretimin örgütlenme koşullarında yapılacak olumsuz işlemlerle söz konusu olmaktadır.

Bir başka özelleştirme yönteminde de, işletmelere ait malvarlıkları parçalanmakta ve böylece ayrı ayrı satışa sunulmaktadır. Örneğin, bir işletmeye ait arsa ayrı satılmakta, fabrika ayrı satılmakta ya da farklı fabrikalar birbirinden ayrılarak, her biri ayrı işleme tabi tutulmaktadır. Parçalı satış durumunda da genellikle blok satış yapılmaktadır.

Satış yoluyla özelleştirilecek varlıkların toplam itibari değeri 60 milyar dolar olarak hesaplanmaktadır. Satış yoluyla yapılan özelleştirmelerden 1985-2001 döneminde sağlanan toplam kaynak 3,2 katrilyon TL (yaklaşık 10 milyar dolar) olarak verilmektedir. Aynı dönemde yapılan kullanım ise 3 katrilyon TL'dir (yaklaşık olarak 9,7 milyar Dolar). Kullanım kanalları, özelleştirme bonolarına ilişkin borç, özelleştirme kapsamındaki kurumlara sermaye iştiraki, kredi borçları, personel ödemeleri ve Hazine'ye yapılan aktarımdır. Bu duruma göre, Hazine'ye yapılan aktarım yoluyla borç eritmede kullanılan özelleştirme geliri fevkalade düşüktür.

1980'lerin ikinci yarısında başlatılmış olan özelleştirme faaliyetleri çerçevesinde muhtelif alanlarda faaliyet gösteren KİT'ler ya da kamu hisseleri özelleştirilmiştir.

ÖZELLEŞTİRME FELSEFESİNİN RUHU VE BUNU PERDELEME YÖNTEMLERİ

Özelleştirme politikaları sadece Türkiye'ye özgü olmayıp, tüm kapitalist dünyanın gündeminde bulunan büyük bir dönüştürme projesidir. Ancak, bu genel projeye ek olarak Türkiye'deki özelleştirmelerle ilgili bazı özel nedenler de söz konusudur. Bu arada, kamuoyundan asıl amacı gizleyebilmek için de bazı ideolojik, çarpıtıcı söylemler geliştirilmektedir. Bu konudaki görüşler öz olarak şöylece toplanabilir:

- Özelleştirme, ister kamu kuruluşunu satın alma ister kamu hizmetinin görülmesini yüklenme biçiminde olsun, sermayenin daralan kâr hadlerini telafi etmeye yönelik olarak, özel sermayenin emeğe, topluma ve devlete karşı giriştiği bir tür sınıfsal saldırıdır.
- Özelleştirme ve/veya devletin küçültülmesi, ekonomik kararlarda toplum adına hareket eden devletin karar alanlarının, kendi çıkarı doğrultusunda davranan özel sermaye lehine daraltılması anlamına gelmektedir. Devleti ekonomik faaliyetlerden uzaklaştıran özel sermaye, kendi

karar alanını genişletirken, sadece devlete karşı değil, aynı zamanda emeğe ve tüketiciye karşı da karar alanlarını genişletmiş olmaktadır. Böylece emek ve benzeri maliyet unsurlarından tasarruf eden sermaye, aynı anda giderek oligopolistik bir yapıya bürünerek fiyatları arttırabilmekte ve devletten vergi ve harcama avantajları sağlama gücüne kavuşmuş olmaktadır.

- Özelleştirme yolu ile güçlü ve kârlı kamu kuruluşları çok ucuz değerlerle özel sermayeye devredilirken, daha ilk basamakta özel sermaye büyük bir rant sağlamış olmaktadır. Özelleştirme sözleşmelerindeki hükümlere uymayan, taksitlerini zamanında ödemeyen özel sermaye büyük bir servet transferi sağlamış olmaktadır.
- Özelleştirme sonucunda, kurumların kârları özel sermaye kesimine geçerken, ekonomide yaratılan katma değerın giderek büyük kısmına özel kesim el koymuş olmaktadır. Kurumların satış bedellerinin de çok düşük tutulması, bunların sermaye değerlerinin kapitalize edilmesini engellemektedir.
- Özelleştirmelerle ekonomik faaliyetlerin ve katma değerın giderek büyük bölümüne el koyan özel sermaye, gerek faktör gerek ürün piyasalarında gerekli kamusal denetim güç ve yetisini yitirmiş olmaktadır.
- Özel sermayenin devlet karşısında bu denli büyümesi toplumun sağlığına yönelik olarak devletin yapmakla sorumlu olduğu hijyenik ve sağlık denetimlerini etkisiz kılmaktadır. Örneğin, tüm alkollü içkiler ve tütün ürünleri piyasalarını ele geçiren özel kesimin, bu ürünlerin tüketiminin kısıtlanabilmesi için reklam vb yollarla kamusal denetimi etkisiz kılması engellenemez.
- Özelleştirmeler sonucunda vergi gelirleri açısından da kamu gücü zayıflamış olur. Örneğin, sigara üzerine salınan yüksek orandaki dolaylı verginin, sigara üretimi yoluyla denetlenmesi, ancak üretimin kamu kesiminde olması ile olasıdır.
- Özel kesimin kamu kesiminden daha verimli çalıştığı tam bir aldatmacadır. İngiltere, ABD ve Türkiye’de yapılmış olan çalışmalar aynı çalışma ve üretim koşullarının sağlanması halinde her iki kesimde de üretim verimliliğinin aynı olduğunu ortaya koymaktadır.
- Avrupa Birliği ve Dünya Ticaret Örgütü monopollere sözde karşı olmakta, ancak mülkiyet üzerinde söz söylememektedir. Üretim araçlarının mülkiyetinin kamuda olması işletmenin rekabete tabi olmaması anlamına gelmemektedir. Nitekim, TEKEL bir kamu kuruluşudur, ancak piyasalarda monopol durumu yoktur. Bu nedenle, gerekli olan özelleştirme değil, monopolist yapıların kırılmasıdır. Bu açıdan özelleştirme

monopolist yapılanmayı güçlendirirken, kamu işletmeciliği, aksi halde oluşacak olan monopolleşme önünde engel oluşturur. Özelleştirmeden dönülebilir ve bu durum topluma anlatılabilir.

- KİT'lerin aşırı istihdam kullandıkları da, kısmen doğru olmamakla beraber, doğru olduğu alanlarda tümü ile siyasilerin hata ve kasıtlarını yansıtmaktadır. Bu yanlışın düzeltilmesi söz konusu iken, bu kısmi yanlıştan yararlanarak, KİT olgu ve kurumunu kafalardan ve uygulamalardan silmeye çalışmak özel sermaye çıkarları doğrultusunda bilerek ve kasıtlı olarak siyasal karar oluşturmakla eş anlamlıdır.

BÖLGESEL DENGESİZLİK ORTAMINDA YEREL İDARELERİN MALİ MUHTARİYETİ PROBLEMİ¹

I

Yerel idareler konusunun, Türk bilim hayatında ve politik çevrelerde birbirinden kopuk olarak değerlendirildiği kanaatindeyim. Bu konuda karşılaşılan problemler, derinlemesine ele alınmamakta ve tüm toplum yararına çözmek çabasıyla uzak bir biçimde tartışılmaktadır. Bilimsel yayınlar, konuyu, kısmen müesseselerin tarihsel gelişimine ağırlık vererek, kısmen de bugünkü görünümün şekilsel açıklamasını yaparak ortaya koymaktadır. Yerel idarelerin bugün içinde bulunduğu zorlukları ele alan bazı kaynaklar ise, sorunu bir bütün içinde işleyen ekonomik sürecin ortaya çıkarttığı sebep-sonuç ilişkisi bağlamında değil de, sanki bu bütünden soyutlanmış bir adacığın problemleri gibi yaklaşma eğilimi göstermektedirler. Hemen bütün bu yaklaşımlarda ise, daha çok bizden farklı yapı ve tarihsel-ekonomik gelişme süreci içindeki ülkelerin kaynakları kullanılagelmıştır. Yine bu çalışmalarda Türkiye bölümleri ise, tartışma ve açıklamalarını daha çok müesseselerin hukuksal yapı ve yetkileri etrafında yoğunlaştırmışlardır. Böylece, sonuçta, ekonomik sürecin etkisi altında oluşan bir olgunun analitik görünümünden çok, büyük ağırlığı ile, şekilsel ve hukuksal yapı ve yetkileri açıklayıcı bir görünüm ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Yerel idareler sorununun politik çevrelerce ele alınış tarzına gelince, gerek düşüncelerin oluşturulması, gerekse oluşturulan bu düşünceler etrafında kamuoyunun yaratılması, en azından kaynakların ülke çapında rasyonel dağıtılması ilkesi ile kolayca bağdaştırılabilir şekilde bir gelişme göstermemiştir. Ekonomik ve sosyal süreçler sonunda önemli ölçüde rant oluşturan ve zenginleşen yöreler bu rantlara sahip olma çabası içine girerken, topluma da en fazla sesini duyurabilenler, maalesef, bunlar olmuşlardır Siyasal parti çekişmelerinin de körüklediği bu gelişme hemen hemen hâkim görüş kazanır bir duruma gelmiş bulunmaktadır.

1 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ankara, 1983.

Burada, her iki gelişimin de etkisinden imkân dahilinde kurtulmuş olarak, Türkiye'deki oluşumu ele alıp, yerel idarelerin mali muhtariyeti problemini biraz da analitik olarak ortaya koymaya çalıştım. Yazımda hiç dipnot kullanmadım. Bunun sebebi, Türkçe ve yabancı kaynaklar için farklıdır. Türkçe kaynaklar, yukarıda da belirttiğim gibi buradakinden farklı bir yaklaşım içinde oluşagelmıştır. Bunların hepsini başka açılardan değerli bulmakla beraber, burada fazla yardımcı olacakları kanaatini taşıyorum. Bundan dolayı da, sırf bir şekil şartı olarak, bu konuda dipnot vermeyi fazla uygun bir davranış biçimi olarak benimsemedim. Yabancı kaynaklara gelince, onların bir bölümünden düşünce sisteminin oluşması esnasında yararlanmakla beraber, bu makalede kullandığım özel bir kaynak söz konusu olmadı. Kutuplaşma eğilimleri, merkez-çevre ilişkileri gibi genel yaklaşımlar için dipnot vermek gerekli değil, kanaatindiyim. Zaten, bu genel yaklaşımları Türkiye özel durumunda ele almak istediğim için, belirli kaynakları doğrudan kullanmak yerine, onlardan, bu konuda oluşturmaya çalıştığım genel yaklaşımı esas alarak, dolaylı olarak yararlandım ve yararlandığım genel kaynakları da yazının sonunda belirttim.

Ortaya koymaya çalıştığım düşünce sisteminde ve vardığım sonuçlarda düştüğüm muhtemel hataları gösterecek meslektaşlarıma şimdiden teşekkür ederim. Değerli hocamız Profesör, rahmetli, Fadıl H. Sur'u saygı ile anarken, bu ciltte düşüncelerimi açıklamama imkân veren ilgililere de burada teşekkür ederim.

II

Hızlı kentleşmeye sahne olan Türkiye'de sosyal ve ekonomik alanda en acil çözüm bekleyen sorunlardan biri, hiç kuşkusuz, yerel idarelerin mali durumlarıdır. Kırsal alanlardan kopup gelen büyük insan kitleleri şehirlerle dolmakta, böylece şehirlerde hizmetler yetersiz kalmaktadır. Şehirlerde hızla artan nüfus, konut, sağlık, eğitim, ulaşım gibi çeşitli kamu hizmetleri talebinde çok ciddi boyutlara varan artışlar meydana getirmekte. Hızla artan talep karşısında yetersiz kalan arz sebebi ile, hizmetlerin bir kısmı yürütülemez hale gelmektedir.

Kentsel alanlarda hizmetlerin aksaması bir yandan ekonomik verimliliği düşürürken, diğer yandan da ciddi sosyal sorunlar yarattığı için konu ile ilgilenenlerce, bazı çözümlerin ortaya atılmasına yol açmaktadır.

Bu arada, kentlerde yaşayan düşük gelirli emekçilerin konut, sağlık, eğitim gibi temel sorunlarının çözülmesi sosyal bir amaç olarak belirlemekte, bu sorunların çözülmesi ile ekonomide gelir dağılımına katkıda bulunulacağı ve hızlı kentleşmenin yarattığı huzursuzlukların düzeltilebileceği düşünülmektedir.

Tabiatıyla, bütün bu düşünce ve tasarıların sonucunda, kent idarelerinin önemli mali kaynak sorunu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir ifade ile, eğer mali kaynak bulunup, söz konusu yerel idareler bu açıdan güçlendirilirse, kentleşmenin yarattığı sorunlara, bir miktar da olsa, çözüm getirilebileceği ifade edilmektedir.

Böylece, hadise yerel idarelerin mali kaynaklarla teşhizi formülüne dönüştürüldüğünde, çözüm de kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Zira, özellikle kentleşmeye sahne olan yörelerde oldukça hızlı rant artışları gözlenmektedir. Söz konusu rant artışları, emlak vergisi veya başka bir tür ser- vet vergisi gibi mekanizmalarla yerel idareye aktarılabilirse, önemli ölçüde gelir sağlanmış ve bu gelirle sorunun bir kısmı, belki de önemli bir bölü- mü çözüme kavuşturulmuş olur. Hatta, böyle bir çözüme, sosyal görünüm kazandırmak da mümkün olabilir: Hızlı kentleşmeye sahne olan yörelerde oluşan rantlar yerel idarelere aktarılıp, bu yörelerde yoksullaşan halk yığın- ları üzerinde konut, sağlık vs. gibi sosyal harcamalara dönüştürüldüğünde, gelir dağılımı da olumlu yönde etkilenmiş olur.

Özellikle Türkiye’de de algılandığı biçimi ile ifade edilmeye çalışılan bu yaklaşım yakından incelendiğinde ne gibi sonuçlar verecektir? Eğer yuka- rıda özetlenen yaklaşım kabul edilmez ise, bunun yerine ne önerilebilir?

III

Konuya yaklaşım yöntemi üzerine ilk vurgulanması gereken, ne so- runun ne de buna bağlı olarak geliştirilen çözümlerin sadece kentsel yö- relere açısından ele alınmaması zorunluluğudur. Zira, bizatihi kentleşme- nin kendisi bir süreç içinde ortaya çıktığı gibi, yarattığı sorunlar da aynı sürecin sonucunda yapısal bir biçimde oluşmaktadır. Böyle olunca, bütün bir süreç ve bu sürecin içinde olduğu ekonomi, tüm idari kesiti ve sektö- rü ile ele alınmalıdır. Meselenin tam olarak kavranması, bir yandan yerel olarak tüm ülkenin, diğer yandan da gelişim olarak zaman boyutunun birlikte ele alınması ile mümkün olabilir. Meselenin anlaşılmasından son- ra, birtakım hedefler saptanıp, buna uygun düşecek çözümler araştırıla- bilir. Yoksa, meseleyi tam olarak açıklamadan geliştirilecek bir çözüm söz konusu olamaz.

“*Kentleşme ve sorunları*” genel kavramı ve olgusunun açıklanması, he- men hiçbir değer yargısını gerektirmeyen, pozitif bir yaklaşım ifade eder. Diğer bir deyişle, böyle bir yaklaşımda, belirli bir ortamda oluşagelen olay- lar sebep-sonuç ilişkisi içinde kavranmaya çalışılır. Bu sürenin iyice an- laşılması, söz konusu oluşumun normatif amaçlara uygunluk derecesinin belirlenmesi ve gereği halinde, ileri sürülecek önlemlerin de hem normlara uyma hem de etkinliklerinin sağlanması açılarından son derece gereklidir.

Olgunun, pozitif olarak açıklanması yanında, bu oluşumu kabul etme veya değiştirmeye yönelik çabaların belirlenebilmesi için amaçların saptanması da gerekmektedir. Amaçlar, sadece oluşumu değerlendirmede değil, aynı zamanda, önlemlerin ortaya koyulmasında da kullanılmalıdır. Diğer bir ifade ile, normatif olarak saptanan amaçlar açıklanmalıdır ki; önce olgu bir değerlemeye tabi tutulsun, daha sonra da hem değiştirme yönü, hem de bunun için uygulanacak alet ve yöntemler saptanabilsin.

Bölgesel dengesizliğin hâkim olduğu, kalkınmakta olan ülkelerde temel amaç, ekonomik etkinlik kurallarına uyularak, tüm milli serveti ve servet yaratma olanaklarını ekonomide dengeli bir şekilde yaymak olmalıdır. Ancak, böyle dengeli bir yayma politikası sonucunda hem bölgesel dengesizlikler hafifletilmiş ve zamanla ortadan kaldırılmış, hem de milli refah toplam nüfus arasında oldukça adaletli bir şekilde bölüşülmüş olur. Bu noktada, iktisadın ezeli-ebedî çelişkisi olan dağılım adaleti ile hızlı kalkınma için etkinlik kriterlerinin çatıştığı düşünülebilir. Bazı noktalarda çatışma olsa bile, yerel idareler açısından meseleye yaklaşıldığında bu tür bir çatışma olmadığı gibi, tam ters durumlar da söz konusu olabilir. Diğer bir ifade ile, bölgeler arası kaynak dağılımı adaleti sağlamakla etkinlik her durumda azaltılmış olmaz. Dağılım adaleti ile ekonomik etkinlik ilkeleri arasındaki yüzeysel çelişki, gelirin nüfus itibarıyla dağılım ve tasarrufun gelirin artan fonksiyonu olduğu varsayımlarına dayanmaktadır. Oysa, bölgeler arası kaynak dağılımı, bir kere, sonuçları itibarıyla nüfusa göre dağılımdan farklıdır. İkinci olarak da, bölgeler arası kaynak dağılımı, nüfus itibarıyla dağılımda gözlenebileceği gibi ortalama tüketim eğilimini yükseltmez, tam tersi azaltabilir. Görülüyor ki, adalet-etkinlik tartışması her türlü koşulu ve sonucu ile bu bağlamda fazla geçerli değildir.

Bölgesel dengesizliğin bir ucunda yer alan konu, görece olarak gelişmiş kentlerde oluşan söz konusu rantların nereden kaynaklandığı meselesidir? Bir diğer deyişle, kentlerdeki birikim neyin pahasına veya nerelerin aleyhine oluşmuştur? Bu noktayı aydınlatmak, oluşan bu birikimin paylaşımında adaleti sağlamak açısından son derece önemlidir. Eğer bu birikim gerçekten kentlerde yaratılan ve/veya köken olarak kentlerden kaynaklanan değerlerden oluşuyorsa, o takdirde geri bölgelere yapılacak aktarmalar, bölgeler arası yardım veya hibe anlamına gelebilir. Buna mukabil, eğer bu birikim kent dışı kaynaklardan geliyorsa, o takdirde geri bölgelere yapılacak aktarmalar, hiçbir yardım veya hibe anlamı taşımadan, doğrudan kaynağı merkezine dönüştürmeyi ifade edebilir.

Şu halde, kentlerde oluşan birikimin kökenini aramak mecburiyeti ortaya çıkmaktadır. Görülüyor ki, daha ilk adımda, kentleşmenin bir bütün içinde ve bir süreç çerçevesinde ele alınması kaçınılmazdır.

Kentlerdeki üretim, köken itibariyle, kırsal alandaki, yani sonraki dönemler itibariyle geri bırakılmış durumda kalan alanlardaki birikimin kentlere aktarılan bölümü ile gerçekleştirilmektedir. Sermaye olarak kristalize bir şekilde biriktirilmiş değerler, kırsal alandan kaynaklanmaktadır. Sanayileşmeden önceki ve sanayileşmenin ilk dönemlerinde bu değerler, tarım sektöründeki üretim ve bölüşüm sisteminden ortaya çıkar. Toprak mülkiyeti ve toprak üzerinde emekçi olarak çalışma rejiminin ortaya koyduğu bölüşüm mekanizması, yaratılan değerın bir bölümünün, toprak üzerinde mülkiyet hakkını elinde tutanlarda birikmesine yol açmaktadır.

Böylece oluşan birikim, kente sermaye olarak aktarılmakta ve süreci kısaltmak amacı ile ticaret aşamasını atlarsak, sanayi için gerekli fonu oluşturmaktadır. Bu fon, şehre göç edenlerce oluşturulan emek gücü ile birleşince, üretim için hazır ortam oluşmuş olur. Gerçekleştirilen üretim, ikinci bir mekanizma ile de kırsal alandan kentsel alana değer transferi yapmaktadır. Bu transfer mekanizması iç fiyat hadleridir. İç fiyat hadleri yolu ile, yani ticaret mekanizması ile, pazarlama aşamasında kırsal kesimden kentsel kesime değer transferi gerçekleştirilmektedir. Bu mekanizma ile kırsal kesimde hem toprak sahipleri hem de emekçiler olumsuz yönde etkilenmektedir. Görülüyor ki, kentsel sanayi üretiminin ülke çapında pazarlanması kırsal kesim üzerine yük yıkarken, toprak sahipleri bu yükün dışında kalmamaktadır. Toprak sahipleri ile emekçiler marjinal tüketim eğilimlerine bağlı olarak belirli bir yük altına girmekle beraber, ilk aşamada her ikisi de bu yükü taşımaktadır. Ancak, bu yük aktarımı veya tersinden bakarsak değer aktarım mekanizması tek başına işlememektedir. Söz konusu mekanizma ile, kentsel alanlara aktarılan değerlerin bir bölümü, sistem içinde bulunan, nispi vergi yükleri ve destekleme alımları gibi diğer mekanizmalarla kırsal alanlara geri dönmektedir. Ancak, bu dönüşüm kırsal alanda toprak sahiplerine olmakta, toprak üzerindeki emekçilerin bu dönüşümden aldıkları pay ise, ya nispeten çok az olmakta veya hiç olmamaktadır. Böylece, toprak sahiplerini görece olarak kârlı kılan bu mekanizma, kente değer aktarma mekanizmasına fazla güçlü bir itirazın gelmesini bir anlamda engellemektedir. Tabiatıyla, iktisadi etkinlik kurallarına bağlı olmadan ve politik karar sürecinin hâkim etkisi altında yürütülen bu süreç, böylece gelir dağılımında iki hâkim grubu gözetenek, bir çeşit kapalı toplumsal anlaşmanın sürdürülmesini sağlamış olmaktadır.

Bu çok basit modeli kısaca özetlemek gerekirse, başlangıç aşamasında kırsal alanlarda yaratılan değerler kentsel üretim merkezlerinin kurulması için gerekli birikimi oluşturmaktadır. Sürecin işleyişi esnasında ise, yine

kırsal alanlarda yaratılan değerlerle, yeni oluşmuş kentsel alanlarda yaratılan değerler hem kırsal hem de kentsel alanda çalışan emekçilerin payı çıktıktan sonra geriye kalan büyük bölümü itibariyle iki hâkim grup arasında, yani kırsal alanda toprak sahipleri, kentsel alanda ise, sermaye sahipleri arasında bölüşülmektedir. Bu bölüşüm mekanizması içinde, kente göç, iç fiyat hadleri ve destekleme alımları gibi tüm araçlar yer almaktadır.

Şu halde, kentsel alanlarda oluşan rantlar bir yandan kırsal alanlardan, diğer yandan da kentsel yörelerde yürütülen üretimin paylaşılması sonucu ortaya çıkmaktadır. Böylece oluşan rantlar sermaye sahiplerine kanalize olduğundan, rant artışları daha çok bu tür insanların çevrelerinde gözlenmektedir. Nitekim, kentlerde gayrimenkul fiyat artışlarına bakıldığında, kent merkezine oranla banliyö bölgelerinde söz konusu artışın daha hızlı olduğu görülür. Bu açıklamalardan şu sonuca gidebiliriz: Rantların, hiç değilse bir kısmının kaynağı kırsal alanlardır. Diğer bir ifade ile, kentlerde ortaya çıkan rantlar, kısmen kırsal alanların ekonomik erozyonu pahasına oluşmaktadır. Daha kesin bir ifade ile ortaya koyabiliriz ki, kentsel alanlarda görülen rantlar, oluşumları itibariyle kentsel değil, kısmen de olsa kırsaldır.

Bu olguyu saptadıktan sonra, ikinci nokta olarak şunu ortaya koymak gerekiyor: Kentsel alanlarda görülen, hatta bizzatı kentsel alanlarda oluşan rantlar, milli servetin patolojik dağılımının bir sonucudur. Dolayısıyla, rantların oluşmasını önleyecek tedbirleri alarak veya bu mümkün olmaz ise, bu rantların, hiç değilse bir kısmının, kamulaştırılması gerekmektedir. Böylece kamunun eline geçen kaynakların, oluşum ve/veya ortaya çıkış yerine bakılmadan, yöreler arasında hiç değilse yapılan her son ünite harcamadan en yüksek değer sağlayacak şekilde dağıtılması gerekmektedir.

Yine kentsel alanlarda belirginleşen rantların kamulaştırıldıktan sonra alternatif harcama kanalları arasında dağıtılmasında göz önünde tutulması gereken bir üçüncü nokta da, özellikle bölgesel dengesizliklerin hâkim olduğu ekonomilerde, söz konusu dengesizlikleri hafifletici veya giderici önlemlerin alınması gereğidir.

İşte bir yandan kentsel rantların oluşumu ve ortaya çıkışı, diğer yandan bu rantların kamulaştırıldıktan sonra kullanım politikalarına hâkim olması gereken normlar bakımından, yerel idarelerin mali yetkileri kısıtlıdır, kısıtlı da olmalıdır, kanaatindeyim. Daha açık bir ifade ile, kentlerde oluşan rantlar üzerinde oturan bir vergi sistemi geliri, yukarıda kısaca açıklamaya çalıştığım sebeplerden dolayı herhangi bir gerekçe ile tamamıyla ilgili kent idaresine bırakılamaz.

Şimdi, buraya kadar yapılan açıklamaları da göz önünde bulundurarak, temel kamusal fonksiyonlar (ki, bunlar klasik maliye öğretisinin ortaya

koyduğu genel fonksiyonlardır) açısından, kentsel alanlarda oluşan rantların, ilgili yöre yönetimlerince vergilendirilip, kendi bölgeleri içinde harcamasının sonuçlarını da görmemiz gerekiyor. Yani, kentsel alanlarda oluşan rantların, oluşum şekli ve menşei görüşlerinden ayrılıp, tahsis biçimi itibarıyla da sonuçlarına bakmamız gerekiyor. Bu bakış açısında, yerel idareleri, demokratik seçim sistemi ile işbaşına gelmiş, gelir ve harcama kaynak ve kalemlerinin saptanmasında tam yetkili olarak varsayıyorum. Bu varsayım temelde merkezî yönetim modeli uygulayan Türkiye örneğine uymamakla beraber, varsayılan modelin uygulama sonuçlarının saptanması için yapılması gereken bir uç-varsayımdır.

Kamusal fonksiyonlar, temelde kaynak dağılımı, gelir dağılımı ve istikrar olarak üçe ayrılmaktadır. Klasik, normatif maliye öğretisinin temel aldığı bu üç fonksiyon açısından meseleye baktığımızda şu sonuçla karşılaşırız: Kaynak dağılımı, eş zamanlı statik kaynak dağılımı ve zamanlararası dinamik kaynak dağılımı olarak ikiye ayrılır. Statik kaynak dağılımında, tüm bölünmezlik ve dışsallık sorunları yerel idarelerin yetkilerini kısıtlamaktadır. Bölünmezlik çok uç hal olduğundan ve milli güvenlik, diplomasi faaliyetleri gibi bir-iki sınırlı hizmet türüne inhisar ettiğinden, daha çok dışsallık konuları üzerinde durulmaktadır. Dışsallık açısından yaklaşım yapıldığında ise, gelişen teknoloji ve bölgeler arası iletişim kolaylıkları sebebi ile dışsallıklar artmakta ve bu artış oranında da yerel idarelerin karar sahaları sınırlanmaktadır. Temel konum bu olmadığı için çok sathi ve kısa olarak değindiğim bu konuyu kapatmadan, dışsallıkların olduğu durumda da yerel idareler aralarında anlaşma yaparak karar yetkilerini ellerinde tutabileceğini belirtmek yararlı olur. Ancak, zaten böyle bir pazarlık ve/veya anlaşma, karar süreç ve yetkisinin yerel idarelerin üstüne çıktığı anlamına gelmektedir. Dışsallıkların olduğu durumda, karar sürecine ilgili tarafların katılmaması ise, gelir dağılımı kadar kaynak dağılımını da bozar. Özet olarak diyebiliriz ki, statik kaynak dağılımı açısından yerel idarelerin karar sahası, hizmetin etkisinin o yerel idare ile sınırlı olduğu hizmetlerle belirlenir.

Dinamik kaynak dağılımı ise, öncelikle kamu sektöründe, daha genelde ise, tüm ekonomide tasarruf ve tüketim dengeleri ile ilgili kararlar sonucu oluşur. Kısaca burada, kamunun kalkınma fonksiyonu söz konusu olmaktadır. Kalkınma, özellikle bölgesel dengesizliklerin hâkim olduğu ekonomilerde, bir bütün ülke sorunudur. Yerel idareler böyle bir sorunun çözümü açısından, kendi olanak ve ihtiyaçları ile baş başa bırakılırsa Myrdal tipi kutuplaşma kaçınılmaz olur. Böyle bir sonuç ise, ne kalkınma stratejileri ile ne de “*kaderde, kıvançta bütün bir ülke*” amaçlayan demokrasi görüşleri ile bağdaşır. Zengin yörelerin oluşturdukları nispeten

bol kaynaklar, aynı yörelerde yatırıma ayrıldığında özel verimliliği yüksek gözükse de, sosyal verimliliği, aynı miktarın fakir yörelerde yatırıma tahsis edilmesi sonucu elde edilecek olan sosyal verimliliğin altında kalmaya mahkûmdur.

Gelir dağılımı sorununa gelince, önce bireysel düzeyde gelir dağılımını ele alalım. Bireysel gelir dağılımı açısından, yerel idarelerin hareket sahaları çok sınırlıdır. Zira, Tiebout'dan beri artık kesinlikle bilinmektedir ki, bir yerel idare kendi yöresinde gelir dağılımını iyileştirici bir proje uygulasa, bu projenin kaynağı kuruyacağı gibi, projeden yararlanmak isteyenler de sayısal olarak artar. Çünkü, böyle bir gelir dağılımını düzeltici proje zenginlerin o yöreden kaçışına, fakirlerin ise o yöreye hücumuna yol açar. Böylece, proje etkin olarak uygulama alanına koyulamaz. Hiç kuşkusuz, bir toplumda bölgeler arası nüfus hareketleri böyle tek bir olay sonucu ve bu kadar hareketli değildir, ancak projenin muhtemel etki yönü bu şekilde oluşur.

Bireysel gelir dağılımı meselesi tartışılırken, yine göz ardı edilmemesi gereken bir mesele de, yeniden dağılıma tahsis edilen bir ünite paranın hangi yöredeki ihtiyacın karşılanmasına tahsis edilmesinin daha yüksek yarar sağlayacağı sorunudur. X ve Y diye biri zengin, öbürü yoksul iki yöre varsayalım. X yöresinin idarecileri yeniden gelir dağılımı sağlamak için kendi yörelerinden belirli bir fon oluşturduklarını düşünelim. Şimdi, bu fondan bir ünitenin X yöresindeki bir muhtaca mı, yoksa Y yöresindeki bir muhtaca mı vermek sosyal refahı yükseltir! Gelirin marjinal yararı ve bireylerin tercihleri hakkındaki tüm klasik varsayımların her iki muhtaç için de aynı derecede geçerli olduğu varsayımı altında, en azından, Y yöresindeki muhtacın da yeniden dağıtım programı çerçevesinde ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu sonuç ise, söz konusu meselede uygun çözümün, sadece X yöresi yerel idare karar sahası içinde olmadığını belirlemektedir.

Gelir dağılımı sorununu bireysel dağılımdan çıkartıp, bölgesel dağılım haline çevirdiğimizde yerel idarelerin karar sahaları iyice kısıtlanmaktadır. Zira, bölgesel dengesizlikler, bölgeler arası kaynak transferini gerektirir. Bu ise, bir merkezî devlet fonksiyonudur. Yerel idareler çoğunlukla ve doğal olarak Parkinson Kanunu gereğince, kalkınmış yörelerde hizmet genişletme mantığı içinde hareket edebilirler. Bunun tipik örneğini sağlık ünitelerinin belirli merkezlerde toplanması oluşturmaktadır. Tabiatıyla bu birikmenin, sağlık personelinin büyük merkezlerde toplanması, onkolojik araştırmalar gibi bazı sahaların büyük merkezlerde bulunması gibi gerçek sebepleri vardır. Fakat, söz konusu oluşumdaki tüm sebepler bundan ibaret değildir. Bir yerel idare sağlık hizmetlerini çevreyi de kapsayacak kadar genişlettiğinde, sosyal maliyetler artacağından, hizmetin ekonomiye net

yararı azalır. Bu hesabı ise yerel idare, niteliği itibariyle yapamaz. Çünkü o, hizmetin o yörede açılması ve/veya genişletilmesi en azından politik bir başarıdır. Çevreden çok sayıda insanın, bu merkeze gelmek için katlandığı maliyet ise, o idarenin karar hesaplarına girmemektedir.

Görülüyor ki, gelir dağılımı, özellikle bölgesel kalkınma sorunları, bölgeler arası kaynak transferini gerektirmektedir. Böyle bir kaynak transferi ise, bireysel bölgesel idarelerin karar mekanizmaları sahası ve daha önemlisi, amacı dışına düşmektedir.

Üçüncü kamusal fonksiyon olan istikrar açısından yerel idarelerin hareket sahaları söz konusu değildir. Zira, bir yerel idare istikrar sağlayıcı önlem aldığı anda, o idare dışından oluşacak akımlar söz konusu önlemi etkisiz hale getireceği gibi, ilk dengesizliği daha da arttırabilir.

Buradaki konum, temel kamusal fonksiyonlar açısından yerel idarelerin açıklanması olmadığı için, yukarıdaki açıklamaları kısa tutmak gerekiyordu. Ancak, bu kadarını da ele almak gerekliydi, çünkü bu kısa açıklamalarla şu ortaya çıktı ki, yerel idareler aldıkları kararlarda sadece yöresel düşünce ve amaçların etkisi altındadır. Bundan ayrı olarak, yerel idarelerin aldıkları karar sonucunda, ilk belirlenen ve temel amaç olarak karşımıza çıkan bölgesel dengesizlik sorunu daha da büyüyebilir. Neticede kentlere hücum, daha da çözümsüz ve büyük boyutlarda sorun yaratacak şekilde artabilir. Mesela, büyük kentsel alanlarda oluşan rantlar yerel idarelerce vergilendirilip, yine o yöre ihtiyaçlarına harcadığında, gerçekten o yörede belirli bir rahatlatma olabilir, ancak bu olay o yörenin cazibelerini arttırarak, o yöreye olan göçü durdurmayacağı gibi, hızlandırabilir de. Oysa, bölgesel dengenin sağlanması amaçlandığında, alınacak önlem o yöreye göçü organik nedenlerle azaltıyor olmalıdır.

Bütün bu açıklamalar şunu ortaya koymaktadır ki, özellikle bölgesel dengesizliklerin hâkim olduğu bir yapıda hızlı kentleşme merkezlerinde ortaya çıkan rantların söz konusu merkezlerle ait yerel idarelerce vergilendirilip yine aynı merkezlerde harcamaya dönüştürülmesi, ilk bakışta olumlu, hatta ekonomik dengesizlikleri giderici nitelikte görülebilirse de, mesele biraz derinleştirilip, daha detaylı bir tahlile tabi tutulduğunda farklı sonuca ulaşılmaktadır. Zira, yukarıdaki açıklamalarda kısa da olsa belirtilmeye çalışıldı ki, bir defa bu rantlar kaynağı itibariyle tümü ile kentlere ait değildir; bunlar kırsal kesimden kentsel kesime ekonomik süreç içinde çekilen değerlerdir. Dolayısıyla, eğer bu iddia geçerli ise, en azından ekonomik erozyonu ve bununla birlikte ortaya çıkan hızlı, kontrolsüz ve sağlıklı bir kentleşme sürecini hafifletmek için rantların bir bölümü kentlerde kullanılmamalıdır.

Bu olgu üzerine eklenilebilecek diğer bir olgu ise, bölgesel dengesizliklerin hâkim olduğu durumda, dengeyi sağlamaya yönelik önlemler

bölgesel kaynak transferini gerektirdiğidir. Bu kaynak transferinin ise, ekonomik süreçler içinde kırsal alandan kentsel alana doğru oluşagelen erozyonun ters yönünde olması gerekir. Daha başka bir deyişle, kentsel alanlarda oluşan rantlar oluşum kaynağı itibariyle kırsal alanlarla hiç ilgili olmasa da, kırsal alanlarla kentsel alanlar, hatta farklı ekonomik kalkınmışlık düzeyindeki kentsel alanlar dahi kendi gelir potansiyelleri ve harcama zorunlulukları ile baş başa bırakılamaz. Hiç kuşkusuz, bu nokta sadece rantlar açısından söz konusu olmayıp, tüm kamu gelirlerinin alternatif kullanım yöreleri arasındaki tahsisi açısından da geçerlidir.

Kentsel yörelerde toplanan rantların sadece yine aynı yöre idarelerince harcanmasının hem rantların kaynağı, hem bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesi politikalarının uygulanması, hem de temel kamusal fonksiyonların etkin bir biçimde gerçekleştirilmeleri açılarından sakıncaları belirtilmeye çalışılırken, söz konusu kamusal kaynaklardan kent idarelerine hiçbir pay ayrılması gerektiği tezi savunulmamaktadır. Zira, hiç kuşkusuz, kentlerin çok ciddi sorunları vardır ve bunların çözümü ekonomide genel verimliliği yükseltir. Burada vurgulanmak istenen nokta, hızlı kentleşmeye sahne olan yörelerde çarpıcı bir biçimde ortaya çıkan rantlarla, yine aynı yörelerde çok belirgin ve acil çözüm bekleyen sorunların birbiri ile karşılaştırılmasından vazgeçip, bu yöre sorunlarını, tüm ülke sorunları arasında ele alıp, bir öncelik listesi yapmak ve tüm kamusal fonları, en yüksek sosyal refah oluşturacak biçimde bu öncelik listesine göre ihtiyaçlar arasında bölüştürmektir. Bir an için politik tercihleri bir tarafa bırakırsak, bu bir ekonomik hesap meselesidir.

Meselenin Türkiye’de ele alınış biçimine baktığımızda, yukarıda anlatmaya çalıştığım ana sorun ihmal edilerek “*demokratikleşme*” ve “*sivil toplum oluşturma*” başlıkları altında yerel idarelere, bir anlamda, mali muhtariyet (özerklik) verme eğilimleri göze çarpmaktadır. Mesele, “*demokratikleşme*” ve “*sivil toplum oluşturma*” başlıkları altında sunulunca, belirli bir haklı sempati ile karşılanmakta ve doğrusu derinliğine incelemeye tabi tutulmadan, kabul edilir hale gelmektedir. Oysa, kanaatimce, demokratikleşme veya sivilleşme çabaları yerel idarelerin organlarının demokratik olarak seçilmesi ve kararlarının yine demokratik olarak oluşturulması aşamalarını kapsar. Yerel idarelerin karar süreci içinde kendi gelir kaynaklarına hâkim olma görüşü olduğunda, ilk anda demokratik ve eşitlikçi bir yaklaşım gibi gözüken bu anlayış, aslında eşitsizliği arttırıcı, dolayısıyla demokrasiyi de zedeleyici nitelik kazanır. Çünkü, yerel idareleri kendi gelir kaynaklarına hâkim kılmak, kendisine rant akan yörelerin idarelerini zenginleştirmek, ekonomik erozyona uğrayan yörelerin idarelerini ise görece olarak fakirleştirmek demektir. Bu süreç ise, kutuplaşmaya yol açar.

Ayrıca, bir ekonomide ekonomik süreç işlerken, bölgeler arası değer akımları oluşur. İşte bu akımlar rant aktarımlarını ve rant oluşumunu ifade eder. Görülüyor ki, ekonomik değerlerin bölgeler arası akımı son derece canlı bir olaydır. Bu akım sonucu bazı bölgeler görece olarak zenginleşip bazıları aynı süreç içinde görece olarak geri kalırken, bu bölgeleri kompartımanlara ayırıp, her aşamada her yöreyi kendi imkânları ile sınırlamak, ilk grup içindekileri memnun edebileceği halde, ikinci gruptakileri ekonomik sıkıntılara sokacaktır.

Ekonomi düzeyinde devamlı bir değer akımı oluşuyor ise, kamusal temel görev, bölgesel dengesizliği hafifletmek ve dengeli kentleşmeyi sağlamak için, bu değer akımını ikinci aşamada ters çevirmektir. Bu fonksiyon ise, yerel idarelerce yapılamaz, zira bu bir merkezî idare fonksiyonudur. Çünkü demokratik süreç içinde oluşan merkezî hükümet her yöreden oy almaktadır. Oysa, yerel idare yöneticileri kendi yörelerinden oy almaktadır. Zengin bir yöre idaresi, oy aldığı yöre halkından topladığı vergiyi, o yöre dışına transfer edemez. Çünkü oy kaybeder. Oysa, merkezî idare, değerlerin vergilendirildiği yöreden de, bunların transfer edildiği yöreden de oy almaktadır. Dolayısıyla, bölgeler arası kaynak transferinde transferde bulunan yöre idaresi açısından eksi sonuçlu bir politik karar söz konusu olduğu halde, merkezî idare açısından sıfır toplamı bir politik karar söz konusudur. Transferde bulunan ve transfer alan yörelerin politik baskı güçlerinin farklılıklarına bağlı olarak, merkezî yönetimin de karar ortamı zorlaşabilir, hatta karar yönü burada varsayılandan farklı olabilir. Ancak, böyle bir ihtimale karşı, transfer yapma durumunda olan yöre idaresinin karar yönü kesinlikle belirlidir.

Şu hale göre, bölgesel dengesizliklerin hâkim olduğu ekonomilerde, ekonomik süreçlerin oluşturduğu bölgeler arası değer akımları idari kademelerce alınacak kararlarla ve idari olarak kısmen veya belirli bir dozda değiştirilebilir. Ekonomik güçler olgusunu bir an ihmal ederek, böyle bir güce sadece merkezî idarenin sahip olduğu sonucuna varırız. Yerel idarelerin ise, demokratik politik sürecin doğal koşulları nedeniyle, böyle bir gücü yoktur. İçeriğini fazla kurcalamadan, “*demokrasi*” vs. gibi kılıflar altında yerel idarelere kendi yörelerinin potansiyellerine bağlı olarak kendi mali kaynaklarına hâkim ve sahip olma politik yetkisinin verilmesi, ülke çapında işleyen ekonomik sürecin ortaya koyduğu sonuçları, özellikle bu bağlamda, oluşan bölgeler arası değer akımlarını olduğu gibi muhafaza edecek bir hukuksal-idari temel oluşturmaktır. Oysa bu durum, temel kamusal norm olarak kabul edilen, nüfus itibarıyla ve bölgesel gelir ve kaynak dağılımının düzenlenmesi fonksiyonu ile çatışmaktadır. Dolayısıyla, böyle bir durum içerik olarak, “*gerçek anlamda demokrasi*” kavramına

da ters düşer. Bölgeler arası dengesizliklerin hâkim olduğu ekonomilerde, önce yöreler arası yeniden kaynak dağılımı (ki, bu bir merkezî idare fonksiyonudur) gerçekleştirildikten sonra, yerel idarelerin, hisselerine düşen pay üzerindeki tasarruf haklarını kabul etmek demokrasi kurallarına daha uygun düşer kanaatindeyim.

Kaynakça

- Bradford, David F. ve Oates, Wallace E; "Suburban Exploitation of Central Cities and Governmental Structure", *Redistribution Through Public Choice*, dnl: Harold M. Hochman ve George E. Peterson, Columbia University Press, New York, 1974, 43-93.
- Downs, Anthony: *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Row, New York, 1957.
- Frank, André G.: *On Capitalist Underdevelopment*, Oxford University Press, Londra, 1975.
- Hirsch, Werner Z.: *The Economics of State and Local Government*, Mc-Graw-Hill Book Co., New York, 1970.
- Leibenstein, Harvey: *Economic Backwardness and Economic Growth*, John Wiley and Sons, New York, 1957.
- Myrdal, Gunnar: *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Methuen and Co. Ltd., Londra, 1964.
- Stiglitz, Joseph E.: "Estate Taxes, Growth, and Redistribution," *Public and Urban Economics*, Ronald E. Grieson (dnl.) Lexington Books, Londra, 1976, 225-233.
- Tiebout, Charles M.: "A Pure Theory of Local Expenditures" *Journal of Political Economy*, Ekim 1956.

Ekonomik Kriz

GİRİŞ

“Kriz” sözcüğü Yunanca ve Latince köklerden gelmektedir. Yunancada “*krinein*” kökünden gelen “*krisis*” sözcüğünün anlamı “*karar vermek*”tir. Latince de kriz sözcüğü, Yunanca ile aynı anlama gelmekte, karar vermek olarak tanımlanmaktadır (Collins, s. 369).

Günümüzde alışlagelmiş kullanım biçimi ile kriz sözcüğünün ifade ettiği anlam, “bir süreçte ani dönüşüm noktası; ekonomi ve politika alanında istikrarsız ve tehlikeli bir durumu ifade eden güç dönem” olarak verilmektedir (Collins, s. 369).

Latince ve Yunancadan türeyen kriz sözcüğünün, günümüz ekonomi ve politika alanındaki yaygın anlamı ikili olarak verilmektedir. Kriz sözcüğü, bir yönü ile, dışsal bir faktöre bağlı, beklenmedik bir zamanda ortaya çıkan sancılı bir dönem olarak anlaşılmaktadır. Aynı sözcük, ikinci anlamı çerçevesinde ise, bazı çevreler veya kesimler için yeniden yapılanma yolunda bir fırsat, bir olanak olarak anlaşılmaktadır. Dikkatlice bakıldığında, bu iki farklı yorumun birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğu ve yaşanan ekonomik ve politik bunalımın, bir kesim için gerçek anlamda bunalım ve çöküş olduğu halde, diğer kesimler için, eskiye oranla daha güçlü yeni bir yapılanma ile içinden çıkılabilecek bir olanak olduğu anlaşılır (Yılmaz, 2001, s. 10-32).

İktisat yazımı içinde kriz sözcüğü, kapitalist ve sosyalist çevrelerce oldukça farklı biçimde ele alınmıştır. Tarihsel boyuttan yoksun olarak ve sistemin işleyişinin organik sonuçlarını görmezden gelen kapitalist yaklaşımda, krizler kötü yönetim veya sair ekonomi dışı nedenlere bağlanmaktadır. Keynes’le beraber gelişen akım içinde ise kriz kavramı, biraz daha sistemik bir olgu olarak ele alınmaya başlanmış ve krizleri aşmanın tek yolu olarak da sosyal politikalar önerilmiştir. Bu bağlamda, devletin faaliyet alanlarının genişletilmesi, açık bütçe politikalarına geçişte esneklik sağlanması vb. gibi ileriye yönelik beklentilerin olumlulaştırılmasına hizmet eden politi-

kalar gündeme getirilmiş ve uygulanmıştır. Kapitalist dünyada, önceleri sömürgecilik uygulamaları ile, daha sonraları ise ticari emperyalizm ve dışa bağımlı montaj sanayi emperyalizmi süreçleri üzerinden çevresel konumlu ekonomiler, bu yöntemlerle yoğun emperyalist baskılar uygulayan, merkez kapitalist ekonomilerin potansiyel kriz sorunlarını hafifletilebilmiş veya bazı zamanlarda geçici çözüme ulaşmışlardır. Bu süreçte ana-akım iktisat yazını kriz sorunsalı üzerinde sistemik bir olgu olarak durmamıştır. Açıktır ki, söz konusu merkez-çevre ilişkileri sürecinde kriz sorununun merkez-hâkim bir karar çerçevesinde çözümlenmesi, merkezin çevreyi metalaştırarak, zaman içinde değersizleştirmesine ve yoksullaştırmasına neden olmuştur ve olmaktadır.

Sol yazında kriz olgusu, kapitalist sisteme içkin ve özgü bir dönüşüm olarak irdelenmiş ve sistemi tahrip edecek ana doku olarak sistemin işleyişinin merkezine oturtulmuştur. Başka bir ifade ile, kapitalist üretim ilişkisinde kriz, sistemin içsel dinamiklerinden kaynaklanmakta ve sistemin işleyişinin doğal sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kapitalistlerin sermayelerini arttırmaya yönelik giriştikleri aşırı yatırımlar, hem yeryüzü kaynaklarının aşırı biçimde sömürülmesine neden olmakta, hem de aşırı üretime yol açarak, piyasaları zorlamakta ve ileriye yönelik beklentileri olumsuzlaştırarak, ekonomiyi krize ve karamsarlığa sürüklemektedir. Ancak, sistemin işleyiş süreci içinde içsel dinamiklerle ortaya çıkan krizlerin kapitalist dünya açısından iki önemli avantajı söz konusudur. Bir defa, durağan dönemlerde kapitalist dünyada istenen düzeyde ve hızda birikim yapılamaz. Bununla bağlantılı olarak, krizler, marjinal firmaların piyasadan çekilmesine neden olarak, krizlere dayanabilen güçlü firmaların, daha da güçlenmiş olarak krizden çıkmalarına neden olmaktadır. Böylece, piyasalarda tekelleşmeye yol açan krizler, ekonominin bir kesiminin değersizleştirilmesine karşın, bazı firmaların güçlenmesine ve tekeller oluşturmalarına neden olur. Bu yönü ile krizler, aynen savaşlar gibi, kapitalist işleyişin sürdürülmesi için gerekli koşullardan biri olarak görülür (Mandel, 1977, s. 46 373-376).

Şu hale göre, kapitalist dünyada krizler, sistemin içsel dinamiklerinden kaynaklanan uzun dönemli devinim mekanizmalarıdır. Bu yönü ile krizler, kapitalist dünyada güçlü kuruluşların görece zayıf kuruluşları değersizleştirip sistem dışına iterek, güçlerini pekiştirme ortamıdır. Açıktır ki, bu yönü ile krizler, genelde bireylerin ve küçük firmaların aleyhine olduğu halde, giderek merkezleşen ve güçlenen sermayenin lehinedir. Başka bir ifade ile, kapitalist sistemlerde krizler, sermayenin bunalımını ve sıkışıklığını aşma araçlarındandır.

Uluslararası bağlamda ele alındığında, krizler çevresel konumlu ekonomileri değersizleştirip çökertirken, merkez ekonomilerin gücünü koruma-

sına hizmet etmektedir. Yaşanan krizler sonucunda, yaratılan katma değerin büyük bölümü merkez ekonomilere doğru kayarken, çevresel konumlu ekonomiler giderek değersizleşme ve yoksullaşma girdabı içinde erimeye yüz tutarlar.

KISA TÜRKİYE EKONOMİSİ TARİHÇESİ

Konumuz, Türkiye’de kriz olduğundan, Türkiye ekonomisinin kısa bir tarihçesine göz atmanın, günümüz koşullarının anlaşılabilmesi açısından gerekli ve zaruri görülmektedir.

Hiçbir ekonomi salt, kendi soyut ortamında ele alınamayacağına göre, buradaki incelememiz, kısa bir tarihçe yanında, çevresel dokunun da irdelenmesini kapsıyor olacaktır. Bu bağlamda ele alındığında, her ekonomi gibi Türkiye ekonomisi de, bir yandan kendi iç dinamikleri, diğer yandan da dışsal dinamiklerin etkisi altında gelişme sergilemiştir. Bunun nedeni, iç dinamiklerin, güçlü bir biçimde dış dinamiklerden etkilenerek tarihsel süreci oluşturmastır. Bu düşünce çerçevesinde, genelde Türkiye ekonomisini, özelde de yaşanan krizleri irdelerken, Türkiye’de uygulanan ekonomik sistemin nasıl yapılandığının ve bu yapının dış dinamiklerden nasıl etkilendiğinin irdelenmesi kaçınılmaz olur.

1920’lerde Türkiye Cumhuriyeti kurulurken, Batı dünyası birinci sanayi aşamasını tamamlamış ve ileri sanayi aşamasına, yani teknoloji devrimine yönelmişti. Oysa, genç Cumhuriyet, Osmanlı yönetiminden ciddi anlamda maddi sermaye birikimi almamış olduğu gibi, beşerî sermaye açısından da Batı’dan çok geri idi. Bu olumsuz başlangıç, hiçbir dış ve iç sömürü kaynağının söz konusu olmaması ile daha da pekişmiş idi. Gerçekten, kalkınma dönemlerinde Batı dünyasının pervasızca sömürdüğü kaynaklara benzer olanaklar genç Cumhuriyet idaresi için söz konusu değildi. Buna ilave olarak, kapitalist kalkınma süreçlerinin ilk aşamalarında kullanılan tarımsal rantlar da, aşarın kaldırılması ile çok daraltılmış, hatta ortadan kaldırılmıştı. Nitekim, böylesi olumsuz koşullarda Batı dünyasına ve toprak ağalarına olumlu mesajlar içeren Lozan Konferansı sonunda kurulan ulus-devlet, henüz gümrüklerine dahi tam anlamı ile hâkim olamamışken, ilk döviz şokunu 1929’larda yaşadı.

1917 Devrimi’nin Kurtuluş Savaşı üzerindeki olumlu etkisi kadar, 1929 Krizi’nin de ekonomik altyapıyı kurmada çok olumlu etkisi olmuştur. Büyük Kriz nedeni ile kendi içlerine kapanan ve faşist yönetimler kuran Batı karşısında Türkiye Cumhuriyeti ilk sanayileşme temellerini atmıştır. Devletçilik olarak anılan ve 1930-45 arasında etkili olan hızlı sanayileşme dönemi, Türkiye’yi ayağa kaldırmış ve miraslarını bugün dahi yiyerek bitiremediğimiz bir yapı oluşturmuştur.

Ne var ki, İkinci Paylaşım Savaşı sona erip, Soğuk Savaş dönemine girildiğinde, Batı kapitalizmi, çevresel konumlu ekonomilerin komünizme yanaşmalarını engellemek için, bu ekonomileri yakın denetime almanın yanında, onlar üzerinde ekonomik araçlarla da ciddi sömürü ağları oluşturmuştur. Devletçi kafayı Türkiye'den kazımak için, hızla yeni partileşmelere itilen Türkiye'de işbaşına gelen Demokrat Parti, ilk iş olarak özelleştirmelere gidileceğini ilan etti ve dış ticarete liberal politikalara yer verdi. O dönemde incir, üzüm, tütün, fındık vs. gibi az sayıda tarım ürünü ihraç eden Türkiye, Batı'nın sanayi ürünlerinin pazarı haline getirildi. Hızlı ve plansız traktörleşen kırsal alanlardan yoksul köylülerin bir bölümü dağ köylerini oluştururken, bir bölümü de kentlere akın ederek ilk gecekondulaşma olgusuna imza attılar. Bu dönem, yani Batı'nın ticari ilişkilerle Türkiye üzerinde kurduğu ticari sömürge ağı, acı bir biçimde, Ağustos 1958 Moratoryumu ile sonlandı. 1958 Moratoryumu, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nde ikinci derin döviz krizinin de tarihidir. Batı, oyununu güzel ve akıllıca oynamış ve kazanmıştı. Zira, Demokrat Parti iktidarı başlangıcı, her ne kadar demokratikleşmenin başlangıcı olarak verilirse de, ne yazık ki, aynı tarih, o tarihe kadar yerli mallarına yönlendirilen Türk halkının Batı mallarına hayranlığının da başlangıcı olmuştur. Yine, maalesef, aynı tarih, her mahallede bir milyon yaratma ve Türkiye'nin Batı'nın ticari emperyalist ağı içine sokulma tarihinin de başlangıcıdır.

1960 askerî darbesini izleyen dönem, ilk bakışta sosyal açılımları ile umut veren yeni bir anayasal dönem olarak görülür. Oysa, hiçbir tarih kesiklilikle geçmişinden ve çevreden soyutlanarak sürdürülemez. Her dönem, kendisini hazırlayan geçmişten olduğu kadar, içinde bulunduğu çevreden de etkilenecek şekilde şekillenir. Nitekim, 1960-1979 dönemi de aynı kurallara tabi olarak gelişmiş ve şekillenmiştir. Batı âlemi, 1950 politikaları çerçevesinde geliştirilen ticari emperyalist politikalarla Türkiye'yi sömürdükten sonra, şimdi sıra, üretici merkezleri bizzat ülke içine sokup, ekonomiyi gümrüklerle dış korumaya alıp, patent sözleşmeleri ve dışa bağımlı ithal ikameci politikalarla sömürmeye gelmişti. Bunun için de, dışa kapanarak gelişmesini sürdürmeye çalışan her kapitalist sistemde olması gereken sosyal politikaların, Türkiye'de de oluşturulması kaçınılmazdı. Zira, bir yandan işçileşme hareketi başlıyordu, diğer yandan da özel kesimde bir tür sanayileşme başlatılıyordu. Söz konusu sanayileşme hamlesini yönlendirmek üzere, kamu kesimi için zorunlu, özel kesim için yol gösterici nitelikli planlamaya da geçildi. Ancak, demir kural burada da geçerli oldu ve planlamaya rağmen, dış dinamiklerin etkisi ile Türkiye ikinci sınıf bir ekonomi ve sanayi altyapısı kurdu. Ekonomi o denli dışa bağımlı idi ki, milli gelirin yükseltilmesi için üretim arttırıldığında, yarı-mamul girdi ithalatı artıyor, fakat ürün ihracatı gerçekleştirilemediği için dış borçlar da aynı tempoda yükseliyordu.

Türkiye için yine acı bir son; 1979'da 70 cente muhtaç bir ülke konumuna düşüldü. Gerçi bu acı sonu pekiştiren Kıbrıs harekâtı ve 1974 ve 1976'da yaşanan petrol şokları da etkili olmuşsa da, sonucu belirleyen temel faktör, maalesef, dönemin dışa bağımlı ekonomi politikasıdır.

1980 politikalarının oluşumu kadar yaşadığımız krizleri de anlayabilmek için, 1960-1979 döneminin irdelenmesi fevkalade önemlidir. Zira, 1950-1958 dönemi de iflasla kapanmış olduğu halde, nitelik itibarıyla 1960-1979 döneminden farklıdır. Şöyle ki, 1950-1958 politikaları ile merkez kapitalist ekonomilerin ticari emperyalist ağına girmiş olan Türkiye, o dönemde ciddi olarak kanatılmış, sermaye kaybına uğratılmış ve etkili birikim yapması engellenmiştir, ama 1960-1979 politikalarında olduğu gibi, ülkenin uzun dönemli geleceğini etkisi altına alacak olan bir ekonomik altyapı oluşturmamıştır. Bir bakıma, 1950-1958 aralığı bir dönemlik vurgun dönemi olarak nitelendirilebilir. Oysa, 1960-1979 dönemi, 1950'lerden farklı olarak, bir oluşum ve yerleştirme dönemidir. 1960'larda, tüm planlama çabalarına rağmen Türkiye'ye ikinci sınıf teknolojinin sokulmasına engel olunamamıştır. Hem 1950'ler, hem de 1960'lar ve 1970'ler politikaları dış dinamiklere uygun olarak şekillendirilmişlerdir. 1950 dönemi, İkinci Paylaşım Savaşı'nın bittiği ve Batı'nın, özellikle de Avrupa ve Japonya'nın ABD Marshall Planı ile yeniden yapılandırıldığı restorasyon dönemidir. Hızla yeniden yapılanan ve hızlı üretime geçen Batı, üretimini pazarlayabileceği piyasa ararken, Türkiye 1950 politikalarına itilmiştir. Oysa, 1960'larda, İkinci Paylaşım Savaşı'nın üzerinden 15 yıl geçmiş ve ilk teknolojisini değiştiren Batı, bu kez de kendi arasındaki rekabeti önleyecek ve eski teknik ve teçhizatını pazarlayabilecek koşullar yaratmaya çalışıyordu. Açık ki, patent sözleşmeleri ile korunmuş, dışa bağımlı ithal ikameci politikalar bu gereksinime en uygun yanıtı oluşturuyordu. İşte, Batı çıkarları paralelinde oluşturulan 1960-1979 politikaları belirli bir altyapı kurduğu için, 1950'ler politikasından farklı olarak, ekonomi üzerinde günümüze dek sarkan uzun dönemli ve olumsuz bir etkiye sahip olmuştur.

"Nedir bu 1960'lar ve 1970'ler politikalarının etkileri?", diye baktığımızda, 1980 politikalarının şekillenme biçimini anlayabiliriz. 1979'ların sonlarına geldiğimizde üçüncü ağır döviz krizini yaşamış, borçlu ve dışa kapalı bir ekonomi ile karşı karşıya bulunuyoruz. Böyle bir ortamda 1980'lerin sloganı, Türkiye'nin döviz darboğazını aşacağı şeklinde idi. Bunun yolu da, bir yandan kısa dönemde uygun koşullarda borç bulmak, diğer yandan da, uzun dönemde ihracatı arttırmak olarak görüldü. Ancak, aynı anda yine görüldü ki, ürünlerimiz kalite ve fiyat yönünden dış piyasalarda rekabet edebilecek düzeyde değil. İşte bu acı gerçek, 1960-1979 politikaları ile oluşturulmuş ikinci sınıf ve verimsiz ekonomik altyapının kalıcı sonucu idi. Bu verimsiz sanayi altyapısı, ihracatı besleyemeyince, bir yandan emeğin

reel ücretini baskıladı, diğer yandan da devlete yönelerek vergi ve harcama sistemleri ile kendisine kaynak aktarımı sağlama yoluna gitti. O dönemde kurulan Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı özel kesime yönelik teşvik ve destek sağlamak amacıyla inanılmaz kaynaklar tüketti. Öte yandan 1984 yılında gerçekleştirilen vergi değişiklikleri ile vergi sisteminde dolaylı vergilere kayış yanında, gelir ve kurumlar vergilerinde çok yaygın istisna ve muafiyetler getirilerek, vergi gelirleri geriletildi. Vergi gelirlerinin geriletilmesi ile çöken gelir sistemini ayağa kaldırabilmek için 1985 yılında Katma Değer Vergisi uygulamaya koyuldu. Bilindiği gibi, Katma Değer Vergisi'nin uygulamaya koyulmasının bir nedenini de, önceleri yürürlükte olan Gider Vergisi'nin piramitleşme etkisinden yararlanarak, ihracatta vergi iadesi görüntüsü altında, ihracatın gizli sübvansiyonuna Batı dünyasının karşı çıkması oluşturmıştır.

1960-1979 politikalarının oluşturduğu verimsiz ve ikinci sınıf sanayi altyapısı, hem emekçi kesimi hem de kamu finansman yapısı üzerinde ciddi tahribata yol açmıştır. 1985 yılında Katma Değer Vergisi'nin uygulamaya koyulması ile, ihracatta yapılan vergi iadesinde sübvansiyon faktörü sıfırlanınca, ihracat artış hızı duraklamaya başladı. Döviz darboğazının aşılabacağı vaadi ile işbaşına gelen siyasi kadro, dönemin sonuna doğru tekrar döviz darboğazına girilir hava oluşmaya başlayınca, bu kez de, ABD'de FED Başkanı Dr. Volcar'ın 1970'lerin sonuna doğru uyguladığı "*para programı*" devreye sokuldu. Para programına göre, Merkez Bankası, belirli limitin üzerinde Hazine bonosu kabul etmeyecek, sadece döviz karşılığı para emisyonunda bulunacaktı. Para programı, bütçe açığının finansmanını Merkez Bankası dışı kaynaklara, bankalar sistemine ve genelde sermaye piyasasına itiyordu. Kamunun sermaye piyasasından güçlü fon çekmesi faiz haddini yükseltti.

Döviz girişini sağlamaya yönelik olarak uygulanan para programı ve onun sonucunda yükselen faiz haddi, maalesef, ekonomiye ve bütçeye de büyük yük yıkan bir kambur oluşturmaya başladı. Faiz haddinin yükselmesi karşısında TL'nin aşırı değerlenmesi "*sıcak para*" adı verilen operasyonu başlattı. Bilindiği gibi, sıcak para operasyonu döviz girişini sağlıyordu, ancak kullanılan her ünite döviz başına çok yüksek faiz ödeniyordu. 1980'lerin sonunda 1990'ların başında dolar başına %40'lara varan net faiz ödenildiği dönemler yaşanmıştır (Kazgan, 1999, s. 213-229). Yine bilindiği gibi, aynı dönem politikalar çerçevesinde hayali ihracatın hacminde de aşırı büyümeler görüldü. Kısacası, gerçek anlamda ihracat yapmadan, çok yüksek reel faizlerle döviz sıkıntısının atlatılmış olduğu görüntüsü topluma veriliyordu. Yüksek bedellerle ekonomiye giren dövizler bir yandan gereksiz ithalatı beslerken, diğer yandan da yüksek faizler yolu ile yurt dışına önemli miktarda kaynak çıkışına neden oluyordu.

Sıcak para operasyonu sadece yüksek faizle ekonomiyi israfa açmakla kalmıyor, aynı zamanda TL'nin baskılanması nedeni ile de, ithalatı körük-lüyor, ihracatı ise baltalıyordu. Böylece ekonomi tam bir açmazla karşı kar-şıya gelmiş oldu. Bir yandan dış ticaret dengesinin ithalat lehine bozulması, diğer yandan da sıcak para üzerinden ödenen yüksek faiz, ekonominin dış tasarruflara olan gereksinimini giderek yükselen bir biçimde arttırıyordu. Başka bir ifade ile, 1980'lerin başında 12 milyar dolar dolaylarında bir dış borçla başlayan dışa açılma politikası, ticaret yoluyla cari dengeyi düzelt-mek bir yana, tam tersine, ekonomiyi dış âleme kanatarak, dışa bağımlı ve giderek aşırı borçlu hale getirdi.

1980'ler, 1960-1979 tahribatını, dünya kapitalizminin de etkisinde ka-larak, denetimsiz finansal serbestleştirmeye geçerek daha da büyüttü. Ekonominin denetimsiz finansal serbestiye geçirilmesi ve bu bağlamda uygulamaya koyulan 32 sayılı finansal serbestleştirme kararnamesi sıcak para operasyonunu hızlandırdığı gibi, yabancı finans kuruluşlarının Tür-kiye'deki spekülâtif faaliyetlerinin arttırılmasına da neden oldu. Bir yan-dan kamu kesiminin aşırı borçlu konuma ulaşmış olması, diğer yandan da finansal serbestleştirme politikaları, içeride faiz haddinin yükselmesine ve ekonominin reel üretici alanlardan finansal spekülâtif alanlara kaymasına yol açtı. Böylece üretimden ve ihracattan uzaklaşan ve giderek yükselen bir tempoda dış tasarruflara bağlanan ekonomi, 1960'larda temeli atılmış olan, çevresel konumlu ikinci sınıf ekonomi kimliği ile, derinleşen kronik krizin içinde sürüklenmeye başladı. Dış tasarruflarla döviz krizinin perdelendi-ği dönemlerde durumun sürdürülmesi siyasilerin işine geldiğinden, hiç-bir siyasal dönemde sıcak para ve borç sarmalı konularına ciddi ve çözüm sağlayıcı bir biçimde eğilinmedi. Oysa, teorik olarak biliniyor ki, dış borç bağlamında, dış borç stokunun artış oranı ekonomik büyüme ve ihracat hacminin artış oranının üzerine çıktığında, önü alınamaz borç sarmalına girilmesi kaçınılmazdır. Türkiye, en fazla %4 ya da 5 oranında kalkınma sağlarken, %40'lara varan faiz ödemesi ile bir yere varamazdı.

Bu bir iflas tablosu idi. Ne var ki, 1980 politikaları uygulanırken, politi-kanın geçici olumlu sonuçları o dönemdeki iktidarları ayakta tutarken, fat-urayı ileriki dönemlere taşıyordu. Kapitalist bir yönetim biçiminde, politik mantıkla buna karşı çıkmak olanaksızdı (Yeldan, 2001, s. 54-62).

Aşırı borçlu konumda olan kamu kesimi, bir yandan hesaplarını perde-lemek için kamu hesaplarını tek bütçede toplamak yerine, ayrı bütçelerde göstermeye çalışırken, diğer yandan da hem dış kaynak akışını sürdürebil-mek, hem de finans kurumları arasında rekabet yaratarak faizleri baskıla-yabilmek için, hiçbir ülke uygulamasında görülmeyen, mevduata kamu gü-vencesi getirdi. Bundan maksat, bir yandan potansiyel mevduatı çok sayıda

finans kurumu arasında bölerek, mevduat faizini yükselterek tasarrufları olumlu etkilemek, diğer yandan da kredi kurum sayısının arttırılması sonucunda kurumlar arasında rekabet oluşturarak, kredi faizlerini baskılamaktı. Böylece toplumsal tasarruf yükseltilmiş, devletin borçlanma faizi de baskılanmış olacak idi.

Ancak, yurt içi tasarrufların kamu açıklarını ve ekonominin finansman gereksinimini karşılamada yetersiz kalması sonucunda, finans kuruluşları, hemen hiçbir denetime tabi olmadan, yurt dışı kaynaklara yönelerek devlete borç vermeye yöneldiler. Böylece finans kuruluşlarının oluşturdukları döviz yükümlülüğü, vade sonunda dövize aşırı talebi gündeme getirmeye başladı. “*Açık pozisyon*” olarak anılan bu işlem döviz piyasasında aşırı istikrarsızlıklara neden olurken, aynı zamanda da hesapsız davranan finansal kurumların mali yapılarını tahrip etmeye başladı. Bu arada, halkın arasında “*hortumlama*” olarak anılan, finans kurumlarının kaynaklarının yandaşların şahsi malvarlıklarına aktarılması süreci de, finansal dokuyu tümü ile eritti. Açıktır ki, bu durum, giderek yükselen faiz oranlarının sürüklemesi ile zaman içinde tümü ile denetimden çıkarak, hem iç yükümlülükleri hem de dış borçları tehlikeye atmaya başladı.

KRİZ VE KRİZİN YÖNETİMİ POLİTİKALARI

1999 yılı, giderek derinleşen krize ilk ciddi müdahale yılı olarak anılmaktadır. 1999’da IMF ile “yakın izleme” anlaşması yapılarak, ekonomi IMF’nin izlemesi ve denetimine sokuldu. Bu durum, ekonomide ciddi bozuklukların olduğu yönünde bir işaret idi. Gerçekten de, o yıllarda kamu kesimi borçlanma gereksinimi GSYİH’nin %10’u düzeyine ulaşmıştı, borç stoku milli gelirin kritik %60 düzeyine yaklaşmıştı, enflasyon %70 düzeylerinde seyrediyordu, reel faiz %30-35 oranlarında idi. Kısacası tüm ekonomik göstergeler olumsuzdu ve gelişme yönleri de olumsuza doğru idi. Bu durumda borç yönetimi de olanaksızlaşıyordu. Borç yönetiminin olanaksızlaşması, kur riskine de bağlı olarak, faizlerin aşırı biçimde yükselmesine ve ekonominin iflasına neden olma eğilimi taşıyordu. Açıktır ki, böyle olumsuz bir gelişmeden iç ve dış kreditorler fevkalade rahatsız oldular ve bir biçimde duruma müdahale edilmesini dile getirdiler. Yönetim üzerindeki hâkimiyetini kaybeden siyasal kadro da aynı yönde kaygılar taşıyordu. Artık ekonomiye cerrahi bir müdahale gerekiyordu.

Baştan beri yapılan tüm açıklamalar şu noktayı netleştirdi ki, Türkiye, ileri ülkelerin yaşadığı kapitalist krizlerden farklı bir kriz ortamında sürükleniyordu. İleri merkezler, sermayenin organik birleşimindeki değişimlere bağlı olarak, aşırı birikim krizi yaşarken ve bu krizlerini zaman içinde geliştirdikleri sömürü yöntemleri ile aşmaya çalışırken, Türkiye geri kalmış-

lığının ve merkezi kanamanın krizini yaşıyordu. Üstelik, çevresel konumlu bir ekonomi olarak Türkiye'nin elinde, merkez ülkelerdeki gibi, aktif çözüm araçları ve gücü de yoktu. Merkezî ekonomiler, ticari emperyalizm veya montaj emperyalizmi, en son aşamada da küreselleşme uygulamaları ile sorunlarını çevreye yayarak, merkezi rahatlatırken, çevresel konumlu ekonomiler, bunun tam tersine, bir yandan geri kalmışlıkları ile boğuşurken, diğer taraftan da merkeze kaynak aktarmanın yükünü çekmekteler. Türkiye bu ikinci grupta yer alan bir ekonomidir. Ekonomisi tam olarak gelişmeden Gümrük Birliği'ne giren Türkiye, bu sözleşme gereğince taahhütlerini artırdı ve bunun sonucunda cari açığı büyüdü. Bunun yanında, tam finansal serbestleştirme politikaları ile, yabancı finansörlere spekülative alanlar açıldı. Tüm bu işlemler merkez kapitalist ülkelerin lehine, fakat Türkiye'nin aleyhine olmuştur. Türkiye sıkıştıkça, geçici rahatlama karşılığında daha fazla taviz vermeye itildi ve buna razı edildi.

2000 yılı başında IMF ile yapılan stand-by anlaşması çerçevesinde Türkiye'nin sorunları, ekonomik altyapıdaki verimsizlik ve olumsuzluklarla fazla ilintilendirilmeden, kamu kesimi borçlanma gereksinimi, buradan kaynaklanan aşırı enflasyon ve yüksek faiz oranları ve cari açıkla sınırlı tutuldu. Böylesi yüzeysel tanının doğal sonucu olarak da, salt parasal ve piyasa mekanizmalarına dayanan önlemlere başvuruldu. Uygulamaya koyulan program üç temele dayandırıldı: (1) para programı; (2) mali program ve (3) yapısal reform programı.

Para programı, ekonomideki para arzını denetlemek amacıyla, başlıca iki ayağa oturtulmuştu. Bunlardan biri, Merkez Bankası'nın para arzını doğrudan denetlemeye yönelik olarak, Banka'yı "*para kurulu*" olarak çalıştırmak ve Hazine bonosu kabul etmeyip, sadece döviz karşılığında para basan bir statüye oturtmak oldu. Böylece, Hazine'nin Merkez Bankası kanalları tıkanmış oldu. Merkez Bankası'nın para kurulu olarak çalıştırılması, para arzının denetlenerek, sadece enflasyonun değil, aynı zamanda döviz paritesinin de korunacağı amacını gütmekte idi. İkinci olarak da para programı, ilk yıl için %35 enflasyon hedefi kabul etti ve döviz kurunun bu had içinde değişebileceği sınırlamasını getirdi. Enflasyon hedeflemesinde, ikinci yıl olan 2001 için %15, üçüncü yıl için ise tek haneli enflasyon hedefi belirlendi.

Maliye politikasının temel amacı, reel kamu harcamalarının baskılanarak, faiz dışı bütçe açığı oluşturmak ve böylece faiz yükünün bir bölümünün bu fondan karşılanmasıdır. Buna yönelik olarak, kamu personeli sayı ve ücretlerinde kısıntıya gidilmesi, kamu kesiminin küçültülmesi gibi, faiz dışı fazlanın oluşumunda etkili olabilecek önlemlere başvurulması önerildi.

Programın üçüncü ayağını ise, piyasaların serbestleştirilmesi ve yapısal reform adı altında devletin ekonomiden çekilmesi ve özelleştirmeler oluş-

turdu. Böylece, ekonomiye tümü ile piyasa ilişkilerinin hâkim kılınması amaçlandı ve siyasetin ekonomi üzerindeki hâkimiyeti kaldırılmaya çalışıldı. Nitekim, çok sayıda kurulların oluşturulması da aynı amaca yöneliktir.

İstikrar programının, dikkatlice incelendiğinde, şu nitelikleri taşıdığı açıkça görülmektedir. Tanı yapılırken, ekonominin reel altyapısı dikkate alınmamış, sadece göstergeler üzerinde durulmuştur. Enflasyon olgusu, talep fazlası olarak saptanmış ve talep kısıcı yöntemler devreye sokulmuştur. Bu temel yaklaşıma bağlı olarak da, ekonomik altyapının düzeltilmesi işi, hiçbir plan veya programa yönelinmeden, tümü ile piyasa süreçlerine bırakılmıştır. Oysa, Türkiye’de son yirmi yıldır yaşanan enflasyonun temel altyapısı ekonominin verimsizliğidir. Yukarıda ele alındığı gibi, 1960-1979 politikaları ile kurulan dışa bağımlı ve verimsiz ekonomik altyapı toplumu ayağa kaldıramamıştır. Bunun sonucu olarak da, kamu kesimi açığı, enflasyon ve yüksek faizler ortaya çıkmıştır. Verimsiz altyapının artan toplumsal gereksinimlere yanıt veremediği yerde de dış kaynaklara başvurularak, dış borç yükü oluşturulmuştur.

Verimsiz altyapı, ekonominin hızla ilave verimsiz alanlarda ilerlemesine neden olmuş ve kayıt dışı sektörü oluşturmuştur. Verimsiz ekonomik altyapı ve yaygın kayıt dışı kesimin oluşması, hem maliyet-enflasyonu tipindeki yapısal dokuyu ve enflasyonu, hem de vergi gelirlerinin arttırılamamasına neden olarak, talep enflasyonunu tetiklemiştir. Rekabetten uzak piyasa yapıları içinde korunan hâkim üretici ve fiyat belirleyici davranış kalıpları da, verimsiz yapılar üzerinde yaygın rant alanları oluşturarak, enflasyonun yakıtını oluşturmuştur.

Böyle bir doku üzerine oturtulan çatışmalı hedefli sert yapısal önlemler ekonomiyi hızla daraltırken, iç ve dış dengeleri de şiddetle bozdu. Bir defa, yirmi yıl gibi uzun süreli yapısal enflasyon yaşayan bir ekonominin, aniden piyasa süreçlerine açılması ile, bir yıl içinde enflasyonu %35’e düşürmesi gerçekçi olamazdı. %35 enflasyon hedefi ile çıpalanan döviz, denetlenemeyen enflasyon karşısında aşırı değerlenmiş para ya da baskılanmış döviz kuru yapısını ortaya çıkardı. Var olan bozuk gelir dağılımı ve aşırı değerlenmiş yerli para olgusu, ilk yılda ithalatın yükselmesine ve cari açığın büyümesine neden oldu. Açıktır ki, Gümrük Birliği üyeliği de bu süreci arttırarak hızlandırmıştır. İçeride baskılanan kesimler yanında, yükselen cari açık ekonomide nakit sıkışıklığı yaratarak, ekonomik faaliyeti durma noktasına taşıdı. Öte yandan yükselen cari açığa ilaveten, kamu açıklarının finansmanına ağırlıklı yönelen bazı finans kurumlarının 2000 yılı sonuna doğru oluşturdukları açık pozisyonları da dövize olan talebi yükseltti. Giderek durgunlaşan işlem hacimleri ve ödemelerin durması, şirket tasfiyelerine yol açtı ve buna bağlı olarak da bankalar zor durumda kaldı. Yoğunlaşan işten çıkarmalar piyasada talebi hızla daralttı ve ekonomide

yaygın bir güvensizlik ortamı oluşmasına neden oldu. Ancak, bir yandan verimsiz ekonomik altyapı, diğer yandan da rekabetten uzak piyasa yapıları nedenleri ile enflasyon denetlenemedi. Böylece, ekonomi daralıp, firmalar kapanıp, işsizlik yayılırken, enflasyon üzerinde denetim sağlanamaz hale geldi. Bu gidişin sonucunda Kasım krizi oluştu.

Tanıda hata yapıldığı ve buna bağlı olarak da politikaların yeterli ve isabetli olmadığı konularına kulaklarını tıkayan IMF ve yetkililer döviz kurunu enflasyona uygun olarak yükseltmeyip, planlandığı üzere, Temmuz beklerken, Milli Güvenlik Kurulu'nda cereyan eden nahoş bir hadise bahanesiyle, Şubat 2001'de, döviz tüm frenlerini kopardı ve aniden ilk hamlede %60'lara varan bir devalüasyon gerçekleşti. Bir iki gün içinde yayılan bilgilerden anlaşıldığı üzere, açıklanmayan dört finans kuruluşu ve bazı üst düzey bürokratlar dövizin denetimden çıkmasından hemen önce dövize, özellikle de dolara, önemli miktarda yatırım yapmışlar.

Şubat 2001 krizi siyasetler yanında, IMF ve ABD'yi de tedirgin etti ve telaşlandırdı. Çünkü, bu krizle, hem Türkiye'nin ABD politikalarına hizmeti sorgulanır, hem de son yıllarda Güneydoğu Asya ve Latin Amerika'da başarısız olmuş IMF politikalarının güvenilirliği sarsılır bir hale gelmiş oldu. Dünya Bankası Başkanı Wolfenson, Dünya Bankası uzmanlarından Dr. Kemal Derviş'i Türkiye'ye gönderdiğini, aynı anda Bülent Ecevit de Derviş'i çağırdığını açıkladı. Derviş, uzun bir inceleme yapıp, zamana yayarak peyderpey açıkladığı programını ilk IMF programına oturttu. Ancak, yeni programda enflasyon hedeflemesi ve döviz çıpası terk edilerek, dalgalı kur rejimine geçildi. Bunun yanında, talebin baskılanması, piyasaların serbestleştirilmesi ve hızlı özelleştirme uygulamalarına devam edildi.

2000 yılı başından itibaren uygulanan ve Şubat 2001 krizinden sonra IMF destekli Derviş programına dönüştürülen politikalar sonucunda, 2001 yılı kapanırken, ekonomi %8,5 oranında küçülmekte, TEFE %60'larda, TÜFE ise %80'lerde seyretmektedir. Ekonominin borç stoku yükselmiş bulunmaktadır. Bu arada, binlerce işyeri kapanmış ve var olan işsizler ordusuna bir milyonun üstünde yeni işsiz katılmıştır. Türkiye, ileriye yönelik hiçbir plan ve program yapmadan, hâlâ IMF'den gelecek kısıtlı ve denetimli yardımlarla günlük yaşamını sürdürmeye ve maalesef, ciddi politik tavizlere sürüklenmektedir.

SONUÇ

Hiçbir ekonomi, kendi tarihsel çizgisi ve bu çizgisinden üzerinde farklı dönemlerde farklı derecelerde hâkim olan çevresel koşullardan soyutlanarak incelenemez. Çevre ile ekonomi arasındaki ilişki, ekonomilerin gücüne bağlı olarak, çevreden merkeze ya da merkezden çevreye doğru hegemonik

ilişki biçiminde gerçekleşir. Türkiye, kalkınmakta olan bir ekonomi olarak, çevresel dinamiklerden yoğun olarak etkilenmiştir ve ekonominin tarihsel şekillenme haritası, çevresel dinamiklerin güçlü etkisi altında gerçekleşmiştir.

Kurtuluş Savaşı sonucunda emperyalist güçlerin silahlı kanadının ülkeden çıkartılmasına karşın, ekonomik güç ve etki, devletçilik uygulamasının hayata geçirildiği 1930-1945 dönemi kısmen hariç olmak üzere, tüm dönemlerde ekonomiye hâkim olmuştur. 1950’de ticari emperyalizm politikalarıyla bir anlamda soyulan ekonomi, bu soygunu ancak 1958 Moratoryumu ile durdurabilmiştir. Bunu izleyen dönemde ise, patent sözleşmeleri ile dışa bağımlı montaj sanayii dönemi, Türkiye’yi bugünkü olumsuzluklara taşıyan başlangıcı oluşturmuştur. Bu dönemde korumacı politikalar altında oluşturulan verimsiz ve ikinci sınıf sanayi altyapısı, Kıbrıs harekâtı ve petrol şokları ile de birleşerek, dönemin tam bir tükenmişlik ile kapanmasına neden oldu. Bu tükenmişlik üzerine inşa edilen ve “*döviz darboğazı aşılacak*” sloganı ile beslenen 1980 politikaları ise, verimsiz ekonomik altyapıyı, bir yandan reel ücreti baskılayarak emeğin, diğer yandan da vergi avantajları ve harcama politikaları ile devletin üzerinde yükseltmeye yeltendi. Sonuçta, kalite erimesine uğrayan emek ve yozlaşmaya yüz tutan bir mali sistem ile, yaklaşık 12 milyar dolar dış borçla başlatılan dönem, günümüze 120 milyar doların üzerinde bir borç yansıttı. Zira, 1980 politikaları, reel sektörü güçlendirme yolu ile aşamadığı döviz sorununu, verimsiz sanayi altyapıyı aşırı destekleyerek, hayali ihracata kapı açarak ve sıcak para operasyonu da dahil olarak, hesapsız ve sorumsuz döviz girişine izin vererek aşmaya çalıştı. Hiçbir plana ve öngörüye dayandırılmayan bu politikalar, verimsiz ekonomik altyapı üzerinde yükselen ve giderek artan kamu açıklarından beslenen bir finans kesiminin oluşmasına ve dış borçların tehlikeli boyutta yükselmesine neden olmuştur.

Verimsiz ekonomik altyapı, yaşlı insanlarda görülen kemik erimesine benzer biçimde, ekonomiyi içten içe çürütürken, ciddi sömürü aracı olan dış kaynaklar, siyasilerin günlük politikalarını sürdürmelerine hizmet ederek ekonomik sorunu perdeleme işlevi gördü. Giderek üretimden uzaklaşarak, balonlaşan finans kesimine yönelen iç ve dış sermaye, ekonomiye yararlı olmak bir yana, giderek artan dozda zarar vermeye başladı. Reel ekonomik ilişkilerin çöktüğü ve kamu gücünün kasıtlı olarak çöktürüldüğü son dönemlerde, özelleştirme politikalarından da yararlananlar, ekonomi üzerinde tam bir vurgun faaliyetine girişti.

Son yılların vurgun ve çöküş dönemi olarak görüntülenmesi, uzun birikimin son yıllardaki patlaması ve çözülmesi olarak görülmelidir. Kriz olgusu, uzun bir patolojik dönemin son kerteadaki patlamasıdır. Uzun patolojiyi ise, iç ve dış vurgunlar oluşturmuş ve şekillendirmiştir. Şöyle ki:

- Verimsiz ekonomik altyapı, artan nüfusun taleplerini, kamu kesimini ve sosyal güvenlik sistemini besleyememiştir. Sonuçta, yükselen kamu kesimi borçlanma gereksinimi, sosyal güvenlik kurumunun borçları, cari açık, enflasyon ve faiz haddi sorunu gündeme gelmiştir.
- Giderek yükselen kamu kesimi borçlanma gereksinimi, içeride finans kesiminin sağlıksız koşullarda büyümesine neden olurken, finansal serbestleştirmeden yararlanan dış finans kuruluşlarına da içeride döviz spekülasyonu yolu açılmış oldu.
- Giderek yükselen enflasyonu denetlemek ve artan borç stoğunu düşürebilmek için uygulamaya koyulan istikrar programı reel sektörü sıkıştırırken, kredilerin geri dönüşü aksamış ve domino etkisi ile finans kesimi sarsılmıştır. Finans kesiminin krizinde bir başka etken olarak da, kamu kesimi açıklarını finansmanına soyunan finans kesiminin hesapsız açık pozisyon oluşturması karşısında döviz kurunun ani ve önlenemez yükselişi görülmelidir.
- Birikimli patolojinin oluşturduğu krizin derinleşmesinde de, ani yaşanan daralma ve ortamdan yararlanarak istihdam politikalarını değiştiren firmaların yoğun eleman çıkarma ve ödemelerini ertelemesi önemli rol oynamıştır. Yaygın bir korku halinde ekonomiye hâkim olan işten atılma veya iş yapamama, dolayısıyla gelirden mahrum olma kuşkusu ve korkusu piyasaları kilitlemiş ve krizin derinleşmesine neden olmuştur.
- Banka ve sair yollarla yaşanan vurgunların hesabının etkin bir biçimde sorulmaması, ortaya çıkan büyük maliyetlerin topluma yıkılma politikaları, bir yandan siyasilere karşı güveni sarsarken, diğer yandan toplumda benzer yollara sapma eğilimlerini güçlendirmiştir.

Tüm kapitalist âlemin olduğu gibi, Türkiye'nin krizini de dış faktörlere bağlı ve öngörülemez bir şok olarak görmek yanlıştır. Kapitalist krizler sistemden işleyişinden kaynaklanır. Türkiye'nin yaşadığı kriz de, merkez kapitalizmin kendi sorununu çözmek için Türkiye'ye vantuzlarını uzatması yanında Türkiye'nin dinamiklerinden kaynaklanmıştır. Hem kapitalist âlemde hem de Türkiye'de yaşanan kriz dönemsel değil, devamlıdır. Başka bir deyişle, ekonomiler giderek sıkışık dönemlere doğru evrilmektedir. Ne var ki, merkezdeki gelişmiş ekonomiler, bir yandan gelişmişlik düzeylerinin ürünlerini, diğer yandan da çevresel konumlu ekonomilerden aktardıklarını tüketerek hayatîyetlerini sürdürmekte ve krizin etkisini en aza indirebilmekteler. Ancak, küreselleşme olgusu, özelleştirmeler ve devletin küçültülmesi vb. gibi "*Yeni Dünya Düzeni*" örgütlenme biçimi, dünya medeniyetinde ilerleme olarak değil, merkezi sermayenin krizini ve sıkışıklığını aşma politikaları olarak görülmelidir. Bu sıkışıklık içinde, merkezden çevre

ekonomilere verilen, aynı yönde, “*kamu kesimini küçültün*”, “*özelleştirmelere hız verin*”, “*ekonomiyi serbestleştirin*” ve “*devleti ekonomiden çekin*” ya da “*özel sosyal güvenlik sistemi oluşturun*” gibi komutlar hep sıkıntı içindeki merkez sermayenin yararınadır. Çünkü, sıkışan merkez sermaye, tarım ürünü fazlalarını ve diğer ürünlerini satacak piyasa aramakta; Petkim ya da THY veya Telekom gibi güzide ve kârlı kuruluşları, yeni kâr alanları olarak ele geçirmek istemekte; dönüşünü garantiye aldıktan sonra, gelişmekte olan çevresel konumlu ekonomilere yüksek faizle borç vermek ve böylece hem faiz geliri elde etmek, hem de piyasa oluşturmak istemektedir.

Kapitalizmin işleyiş dinamikleri ve tarihsel devinim süreçleri irdele-nip anlaşılmadan merkez kapitalist ekonomilerin krizleri anlaşılamayaca-ğı gibi, Türkiye gibi çevresel konumlu gelişmekte olan ekonomilerin ko-numları ve sorunları da anlaşılamaz. Hal böyle olunca, Türkiye’deki gibi, eğitim kurumları ve medyası güçlü sermaye çevrelerinin elinde veya deneti-minde olan ülkelerde yaşayan toplumlar ve toplumun lideri konumundaki-ler kendi sorunlarına ve bu sorunların çözüm yollarına yabancılaşırlar. Bu durumda bu ülkelere, dışarıdan ısmarlama formüller uygulanır. Bu uygula-malar merkez kapitalizmin yararına olduğundan, çok doğal olarak, içeride işler kötüleşir. Krizi çözme söylemi ve aldatmacası ile çevresel ekonomiler üzerinde oluşturulan hegemonik ilişkinin olumsuz sonuçları için bir günah keçisi bulmak da çok zor olmaz; “*siyasetin güven vermemesi*” veya “*yozlaşan siyaset*” söylemlerinden daha iyi günah keçisi olur mu!

Türkiye dönemlik (konjonktürel) kriz yaşamamakta, kronik kötüleş-me görüntüsünde ve giderek derinleşen bunalım içine sürüklenmektedir. Osmanlı’nın gerileme döneminden beri süregelen biçimde gelişen bu çizgi, iki faktörün etkisinde, zaman içinde bir miktar yukarıya doğru sıçrama göstermiştir. Bunlardan birincisi, Cumhuriyet dönemi atılımları, ikincisi ise Batı’dan yapılan teknoloji transferidir. Birinci atılım daha gerçekçi oldu-ğu halde, Batı teknolojisinin alınmasını tüketici sıfatı ile yaptığımızdan do-layı aldatıcıdır.

Türkiye kronik krizini aşabilmesi için, ulusal seferberlik havası içinde, yoğun tasarruf ederek beşerî ve maddi sermaye birikimi gerçekleştirmeli, istihdama ve ihracata yönelik üretime ağırlık vermelidir. Ancak, tüm bu atılımların yapılabilmesi için, öncelikle ekonominin ve kamu bütçesinin borç yükünden arındırılarak rahatlatılması gerekmektedir. Söz konusu rahatlatma operasyonu için, geçmişteki yağmalama faaliyetlerinin yükü il-gililere yıkılmalıdır. 32 sayılı finansal serbestleştirme kararnamesi, döviz üzerindeki spekülâtif atakların önlenmesi amacıyla bir süre için askıya alınmalıdır. IMF desteği altında dış borçlar ertelenmeli ve ileri bir tarihte daha rahat bir ödeme planına bağlanmalıdır. İç borçlar ise ya kısmi mone-tizasyonla eritilmeli ya da nominal değeri üzerinden devamlı borç (konsol)

haline getirilerek, zaman içinde eritilmelidir. Kamu gelir sistemi, sağlıklı bir yapıya kavuşturulmalıdır. Bunun için de, kayıt dışı alanlar kapsanmalı, vergi idaresi güçlendirilmeli ve gerçekten israf niteliğindeki harcamalara son verilmelidir. Türkiye’de kamu kesimi büyük değil, küçüktür. Kamu kesiminde etkinlik çalışmaları yapılmalı ve kamu personeli statüsü yeniden düzenlenmelidir. KİT ve sosyal güvenlik kurumları ortadan kaldırılmadan, bunlar siyasal müdahaleden uzak tutularak yeniden düzenlenmelidir. Tüm ekonomi için, bölgesel dengesizlikleri giderici, Türkiye’nin dünyadaki yeri ile ilgili gerçekçi bir perspektif veren esnek planlama sistemine gidilmelidir. Türkiye’nin sorunları, plan yapılmadan, günlük piyasa göstergeleri ve yönlendirmeleri ile çözülemez.

Kaynakça

- *Collins English Dictionary*, (P. Hanks, W. T. Maleod, L. Urdang), İkinci baskı, William Collins and Sons & Co. Ltd., Londra, 1986.
- Kazgan, Gülten: *Tanzimattan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1999.
- Mandel, Ernest: *Marxian Economic Theory*, Merlin Press, Londra, 1977.
- Yeldan, Erinç: *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Yılmaz, Levent: “Umberto Eco ile Kriz Üzerine”, *Cogito*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

TÜRKİYE’DE KAMU MALİYESİ¹

GİRİŞ

Tüm toplumlarda, hiç kuşkusuz, en kapsayıcı ve yetkili örgüt devlettir. Devlet, yetkisi dahilindeki çok çeşitli araç ve mekanizmalarla, toplumun tüm alanları üzerinde etkili olur. Devletin, siyasal karar alma ve bunun somutlaşmış görüntüsü olan kanun, kararname vb. yapma ve yürürlüğe koyma yetkisi vardır. Bu tür kararlar, emredici, yasaklayıcı ve düzenleyici yönleriyle ekonomide gelir ve kaynak dağılımını ciddi olarak etkiler. Örneğin, gümrük duvarlarının yükseltilmesi tüketici rantlarının aleyhine, üretici rantlarının lehine bir sonuç ortaya çıkartabilir. Aynı şekilde, tütün ithalatının serbest bırakılması, sadece ilgili üretici ve tüketici rantlarını etkilemekle kalmaz, ekonomisi bu ürün üzerine kurulmuş olan bölgeleri de olumsuz yönde etkiler. Siyasal otoritenin alabileceği kararlar, kaynakların uluslararası paylaşımını dahi etkiler. Kur ve faiz politikaları böyle bir etki üretebilecek örnekleri oluşturmaktadır.

Devlet adı verilen örgütün almış olduğu siyasal kararları uygulayan ve böylece topluma hizmet sunan yanını “kamu sektörü” oluşturmaktadır. Kamu sektörü, hizmetlerin topluma ücretsiz veya çok küçük bedellerle sunulduğu ve maliyetin vergi ya da vergi benzeri gelir kaynaklarıyla karşılandığı alandır.

Türkiye modelinde kamu sektörü dört alt bölüme ayrılmaktadır. Kamu sektörü içinde en önemli yeri, hiç kuşkusuz genel bütçe ile yönetilen daireler ile katma bütçeli idareler oluşturmaktadır. Buna göre, genel ve katma bütçelerin oluşturduğu konsolide bütçe, kamu sektörünün en önemli

1 *Türkiye’de Kamu Maliyesi, Finansal Yapı ve Politikaları* (T. Berksoy ve K. Boratav, dnl.). Bu yazı, yayıldığı dönemin durum ve koşullarını tanımlamakta, bu yönü ile de tarihsel bir nitelik taşımaktadır.

bölümüdür. Kamu sektörünün ikinci bölümünü fonlar oluşturmaktadır. Yine kamu sektörü içinde üçüncü önemli alan, yerel idarelerdir. Kamu sektörünün dördüncü ve oldukça cılız bölümü ise, döner sermayeli daireleri kapsamaktadır².

Teknik olarak kamu sektörüne dahil olmayan, fakat devletin ekonomik hayata uzantısı niteliğindeki bölümünde kamu iktisadi teşebbüsleri bulunmaktadır. Bunlar mülkiyeti kamuya ait, işleyiş modeli itibariyle özel ekonomi koşullarına tabi olan ve piyasa için mal ve hizmet üreten kuruluşlardır. Kamu iktisadi teşebbüsleri, teknik olarak kamu mal ve hizmeti üretmez, piyasa için üretim yapar. Özel sektör alanı içinde kalan söz konusu kamu iktisadi teşebbüslerinin varlığı, karma ekonomi modelini ortaya çıkarmaktadır. Kamu sektörünü ele aldığımız bu bölümde, kamu iktisadi teşebbüsleri konumuz dışı kalmaktadır.

Kapitalist sistem dahilinde, sosyal demokrasi politikalarının ağırlık kazanması, kamu sektörünün ekonomideki yeri ve rolüne farklı bir nitelik kazandırır. Toplumda hâkim ekonomi politikaları bir yandan kamu sektörünün hacmini, diğer yandan da çeşitli harcama ve gelir kalemlerinin bileşimini belirler. Ağırlık merkezinde yoğun piyasa ekonomisi bulunan görüşlerin hâkim olduğu ekonomilerde görece küçük kamu sektörü benimsenirken, sosyal politikalara ağırlık verilen toplumlarda daha büyük kamu sektörüne yer verilir. Gelir dağılımı ile ilgili hâkim görüş ve politikalara göre de kamu harcama ve gelir kalemleri şekillenir. Gelir dağılımını düzeltici ve fırsat eşitliği sağlayıcı felsefelerin hâkim olduğu toplumlarda, sosyal nitelikli harcamalar ağırlık kazanırken, kamu gelir sistemi de yük dağılımında adaleti gözetecek şekilde yapılıyor.

Birinci bölümde, kamu sektörünü açıklayan liberal, radikal ve sosyal demokrat yaklaşımlar sunuluyor ve tartışılıyor. Bu tartışma bize, bugün Türkiye’de bir hayli yaygın olan “*serbest piyasacı söylem*”in, devletin ekonomiye müdahalesi konusunda geleneksel maliye kuramını etkilemiş olan liberal yaklaşımın dahi çok gerisinde yer aldığını gösteriyor.

İkinci bölümde, kamu maliyesinin harcama boyutu ele alınıyor. Bu bölümde Türkiye’de toplam kamu giderlerinin görece büyüklüğü ve zaman içindeki gelişimi kimi Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılıyor, işlevsel ve ekonomik sınıflamalar esas alınarak Türkiye’de kamu harcamalarının yapısında 1980’lerde meydana gelen gelişmeler inceleniyor.

Üçüncü bölümde benzeri bir inceleme kamu gelirleri için yapılıyor. Vergiler üzerinde uluslararası bir karşılaştırma, Türkiye’de vergi yükünü yükseltme doğrultusunda önemli bir potansiyelin bulunduğunu gösteriyor.

2 Yazının kaleme alındığı dönemde geçerli olan dörtlü yapı, zamanla, fonların önemli bölümünün genel bütçeye dahil edilmesiyle ve 5018 sayılı yasa ile önemli değişikliğe uğramıştır.

Bu saptamadan hareketle, verim ve adalet hedeflerini birlikte gerçekleştirebilecek bir vergi reformunun ana öğeleri ortaya koyuluyor. Son yıllarda kamu maliyesinin çarpık bir boyutunu oluşturan fonlar daha sonra ele alınıyor. İç ve dış kamu borçlanması kamu maliyesine ve ulusal ekonomiye getirdiği sorunlar bölümün sonunda tartışılıyor.

Dördüncü bölümde yerel yönetim mali yapıları inceleniyor ve sorunları tartışılıyor.

Beşinci bölümde ise önceki bulguların ışığı altında genel bir değerlendirme yapılıyor ve belirlenen amaçlara yönelik politika önerileri geliştiriliyor. Amaçlar, hiç kuşkusuz, normatif ve biraz da ütöpiktir. Amaçların ütöpik olması işin doğasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, kamu sektörünün büyüklüğü ile harcama ve gelir bileşimleri konusunda yapılan saptamalar, olan durumu yansıtır. Bu durum ise, toplumda mevcut sosyo-ekonomik güç ve karar dengeleri (ya da dengesizlikleri) sonucunda oluşmuş pozitif olgulardır. Bu olgular toplumsal tercihlerle, hele de kısa dönemde, kolayca değişmez, değişemez. Bu nedenle, yapılabilecek şey oluşumun yanlışlarını göstermek, toplum için olumlu amaçlar ortaya koymak ve hepsinden önemlisi, bu amaçları uygulama alanına geçirebilecek siyasal gücü oluşturmaktır.

KAMU SEKTÖRÜNÜ AÇIKLAYAN GÖRÜŞLER

Kamu sektörünün işlevi ve bu sektörün ekonomideki büyüklüğü farklı ekol ve yaklaşımlar tarafından farklı şekillerde açıklanıp, yorumlanmaktadır. Kamu sektörünün ekonomideki işlevini yerine getirme aracı olan kamu harcamaları ve bu harcamaların dökümü de yine farklı ekollerce farklı açıklanmaktadır. Burada, ana hatları ile üç yaklaşım açısından kamu sektörünün işlevi ve bu bağlamda kamu harcamalarının gelişimi ve bileşiminin yorumu tartışılacaktır. Bunlar, liberal ya da neoklasik yaklaşım, sosyal demokrat yaklaşım ve radikal veya Marksist yaklaşımdır.

A. Liberal Yaklaşım

Liberal yaklaşım bireyci toplum ve kapitalist piyasa örgütlenmesi varsayımlarına dayanır. Bu yaklaşımda toplumsal refah düzeyi, bireysel refah düzeylerinin toplamından oluşur. Bireylerin üzerinde, onlardan ayrı bir karar örgütü yoktur. Toplumsal refahın oluşumunda atomistik elemanlar olarak ele alınan bireylerin refah düzeyleri ise, kapitalist piyasa koşulları içinde belirlenir.

Liberal yaklaşımda, kamu sektörünü de kapsayacak biçimde tüm ekonominin işleyiş kurallarını, sermaye malları mülkiyetinin hâkim olarak

özel kesimde bulunduğu piyasa tipi belirler. Üretim faktörleri fiyatlarının belirlendiği faktör piyasaları ile mal ve hizmet fiyatlarının belirlendiği mal piyasalarının işleyişleri sonucunda, bir yandan gelir dağılımı, diğer yandan da kaynak dağılımı sorunu çözülür.

Liberal teorinin en Ortodoks neoklasik çözümlemesinde temel varsayımlar olan fiyat esnekliği ve sektörler arası faktör geçişliliği kabulü ile, üretim faktörlerinin marjinal katkılarının faktör eşitlenmesi ile hem sektörler arasında optimum faktör dağılımı hem de gelir dağılımı sorunları çözülmüş olur. Piyasa o denli bu çözümü etkin sağlar ki, geçici bozukluklar halinde hiçbir kamu müdahalesi gerekmez. Bundan da öte, böyle bir geçici bozukluğu gidermeye yönelik kamu müdahalesi, çözüm getiremeyeceği gibi, sistemin kendi iç dinamiklerini de tahrip ederek, sistemi etkinlikten uzaklaştırır ve çözümü daha da zorlaştırır.

Mal ve hizmet piyasalarında da aynı dinamikler hâkimdir. Üretim koşullarına bağlı olarak piyasada açıklanan maliyet fonksiyonları ile, gelir ve tercihlerine bağlı olarak tüketiciler tarafından açıklanan talep fonksiyonlarının karşılaşması ile oluşan fiyatlar, tüketiciler açısından marjinal yarara, üreticiler açısından da marjinal maliyete eşit olunca, bu piyasada da, tüketici tercihleri doğrultusunda kaynak dağılımı sağlamış olur.

Doğal olarak bu tür piyasalar düzeninin etkin çalışması ve ekonomide gerekli dengeleri sağlaması, tam rekabet koşullarının var olmasına bağlıdır. Ekonomi tam rekabetten uzaklaştıkça, gelir ve kaynak dağılımı da bozulur. Gerçek hayatta tam rekabet koşulları bulunmamakla beraber, aşırı olmayan sapmalar olağan sayılmaktadır. Ancak belirli derecenin üzerindeki monopolleşmeler müdahale edilmesi gerekli bozukluklar olarak görülür.

Monopoller iki türlü oluşabilir. Birinci tür monopol, üretim arttıkça maliyetin yükseldiği ve üreticinin üretimi optimumun altında gerçekleştirerek, aşırı monopol kârı elde ettiği piyasa tipidir. İkinci tür monopol ise, üretim arttıkça ünite başına maliyetin düştüğü ve yine burada da üreticinin üretimi optimumun altında gerçekleştirerek, aşırı monopol kârı elde ettiği piyasa tipidir. Gerek artan gerek azalan maliyetli monopollerde kamu müdahale yöntemi, üretimi KİT şeklinde organize etmektir. Böylece organize edilen üretimde, artan maliyetli monopol türünde mali tekel, azalan maliyetli monopol türünde ise, optimum üretim koşulunda zarar eden kamu firması ortaya çıkar. Doğal olarak, ekonominin dış rekabete açılabilme koşuluna bağlı olarak, artan maliyetli monopollerle, bu firmaları özel kesim içinde tutarak da mücadele, bir dereceye kadar, olasıdır.

Liberal yaklaşıma göre kamu sektörünün işlevi üç noktada toplanmaktadır. Bunlar; kaynak dağılımı, gelir dağılımı ve istikrardır (Musgrove, 1959). Kaynak dağılımı, mikro düzeyde, kaynakların kamu

ve özel kesim arasındaki bölünümünü ifade etmektedir. Kamu hizmeti olarak bilinen hizmetler bireylere ve topluma yarar sağladığı halde, tüketimde rekabetin olmaması ve bedel ödemeyenin sistem dışında tutulmaması nedeni ile, söz konusu hizmetlere olan bireysel tercihler piyasada belirlenmez. Talebin piyasada oluşmamasından dolayı, özel kesim bu malın üretimini gerçekleştiremez ve kamu sektörü devreye girer (Samuelson, 1954). Genel yönetim, savunma, bayındırlık gibi hizmetler, farklı derecelerde olmak üzere, kamu hizmetlerinin tipik örneğini oluşturmaktadır.

Liberal yaklaşımda, kamu sektörünün kaynak dağılımı bağlamında bir diğer işlevi de dışsallıkları önleyecek önlemleri geliştirmektir. Özel yarar ve maliyetlerin sosyal yarar ve maliyetlerden ciddi olarak saptığı durumlarda devletin düzenleyici işlev görmesi kaçınılmaz olur. Sağlık vb. hizmetlerin tipik örneğini oluşturduğu dışsal yararın bulunduğu koşullarda, devlet üretime mali destek sağlar ve bunun finansmanını genel gelir kaynaklarından gerçekleştirir (Meade, 1952).

Piyasa bozukluğunun söz konusu olduğu bir diğer piyasa koşulu da, sosyal maliyetlerin özel maliyetleri aştığı ve çok tipik örneğini de çevre kirlenmesinin oluşturduğu üretim koşuludur. Burada özel firmalar, çevre koşullarını ya gerçek maliyetinin altında bir fiyatla ya da sıfır maliyetle kullanarak, kendi kâr marjını yükseltir. Bu tür piyasa koşulunun kamu sektörüne yansıyan sonucu, kamu harcamalarını değil kamu gelirlerini artırmasıdır (Buchanan, 1962, Coase, 1960).

Liberal teoremin ilk halinde gelir dağılımı sorunu gündemde yer işgal etmiyordu. Ancak, çağdaş ekonomilerin işleyişi sonucunda ortaya çıkan gelir dağılımı bozukluğu, sistemi aksatan ciddi boyutlara ulaştıkça, bunun düzeltilmesi de günümüzde kamu işlevleri arasına alındı. Ancak, kamu sektörünün bu bağlamdaki görevi, faktör piyasalarına radikal müdahalede bulunarak birincil gelir dağılımını değiştirmek değil, kısmen kamu harcamaları, kısmen vergi sistemi ile geliri yeniden dağıtma şeklinde algılanmaktadır.

Kamu sektörünün üçüncü temel görevi, ekonomik istikrarı sağlamaktır. Fiyat istikrarı ve istihdam, çağdaş ekonomilerde devlet olmadan çözülebilecek bir sorun gibi görülmemektedir. Enflasyon ve işsizliğin bir arada seyrettiği stagflasyon, günümüz ekonomilerinin karşılaştığı en önemli sorundur. Hiçbir ekonomi, devlet olmadan bu sorunu çözememektedir. Yoğun devlet müdahalelerine rağmen, yine de sorunun tam olarak çözülmediği görülmektedir.

Kamu harcamalarının milli gelir içindeki büyüklüğü ve sektörel dağılımı, liberal teori bağlamında kamusal seçimler süreci ile karara bağlanmaktadır. Bu yaklaşıma göre, kamu hizmetlerine olan talepler kamu harcamala-

rını arttırma yönünde baskı oluştururken, vergi yükümlülerinin dirençleri bu artış eğilimini frenleme işlevi görür. Böylece, sosyal talepler ve kamu hizmeti arzı arasında bir tür sosyal denge oluşur (Gemmell, 1993).

Teorik olarak belirlenebilecek sosyal dengeden, iki nedene bağlı olarak sapma meydana gelebilir. Bunlardan birincisi, Galbraith etkisi olarak bilinen ve kamu sektörünü olması gerekenden düşük düzeyde tutan reklam etkisidir (Galbraith, 1958). Reklam etkisi, toplumun gözünde özel sektörü daha verimli ve etkin çalışan, kamu sektörünü ise verimsiz çalışan ve israfın yüksek olduğu bir kesim olarak yansıtır. Bunun sonucunda toplumsal tercih, optimum düzeyin altında bir kamu sektörüne eğilimli olur. Kamu sektöründe, özel kesimde olduğu gibi bir piyasa mekanizması yoktur; kâr ve zarar göstergeleri çalışmamaktadır. Bu koşullarda konjonktürel nedenlere bağlı olarak kamu sektöründe bazı israfların olabileceği doğru olabilir. Ancak, özel kesimde kâr faktörü, her koşulda verimlilik kriteri oluşturamaz.

Kamu sektörünün hacmi ile ilgili sosyal dengeyi bozan diğer faktör Baumol etkisi olarak bilinmektedir (Baumol, 1967). Bu etkiye göre, kamu hizmetleri emek yoğun bir üretim olduğundan ve emeğin fiyatı tüm ekonomi düzeyinde uzun dönemde eşitlenme eğilimi taşıyacağından, kamu harcamalarının artış hızı yüksek olur. Zira, emeğin fiyatı, yoğun sermaye kullanımına bağlı olarak özel kesimde yüksek belirlenirken, sermaye-yoğun olmadığından emek verimliliğinin aynı hızda yükselmediği kamu kesiminde de emek ücretinin yükselme eğilimine girmesi, kamu kesiminin nominal şişmesine neden olur. Kamu harcamalarının, Baumol etkisine bağlı olarak hızlı artış eğilimine girmesi vergi yükümlülerince frenlenince (Peacock-Wiseman, 1961), kamu sektörünün nispi büyüklüğü optimum düzeyinin altında kalmış olur.

Sosyal denge ya da optimum üretim düzeyini açıklamaya çalışan teorik görüş alanında iki farklı yaklaşım görülmektedir. “*Yararlanma ilkesi*” olarak tanımlanan birinci yaklaşıma göre, bireyler kamusal tercihlerini, hizmetlerin fiyatları (kendilerine isabet edecek vergi payları) ile birlikte belirlerler. Kamu mallarına böylece oluşan toplam talep, kamusal malların arz fonksiyonu ile kesiştiği yerde, üretim düzeyi ve maliyetin toplumdaki dağılımı belirlenmiş olur. Tam anlamı ile neoklasik piyasa kuralını kullanan bu model, siyasal karar alanı ile ekonomik güç ve karar alanlarının tam örtüşmesi sonucunda, kamu sektörüne gelir dağılımına aktif müdahale alanı bırakmamaktadır. Ancak, yeniden gelir dağılımının potansiyel vergi yükümlülerinin refah fonksiyonunda etkili olarak yansıdığı koşullarda, vergi yükümlülerinin tercihleri doğrultusunda yeniden gelir dağılımı gündeme gelebilmektedir.

Kamu sektörü optimum dengesinin saptanmasında yol gösterici olarak yararlanılabilecek bu yaklaşımı çökerten en önemli sorun, kamu hizmetleri için bireysel taleplerin belirlenememesidir. Bedel ödemeyenin yararlanma sistemi dışında tutulamaması, tüketicileri “*bedavacı*” davranışa itmekte ve bu nedenle de kamusal mallara olan talep belirlenememektedir. Zaten bu tür malların üretiminin kamu sektörü içinde gerçekleştirilmesi gereği de, temel olarak, bu noktadan çıkmaktadır.

Kamu sektörünün optimum dengesi ile ilgili, günümüzde daha geçerli olan yaklaşım, “*ödeme gücü ilkesi*”ne dayanmaktadır. Bu yaklaşımda, kamu harcamaları ile kamu gelirleri arasındaki doğrudan ilişki kurulmamakta ve önce kamu harcamaları düzeyi ve bileşimi saptanmaktadır. Doğal olarak, kamu harcamalarına olan talep, bu yaklaşımda, gönüllü yararlanma yaklaşımından daha yüksek olmaktadır.

İlk bakışta, ödeme gücü ilkesi yaklaşımında, ödeme gücünü elinde tutanların kamu hizmeti düzeyi ve bileşimiyle doğrudan ilgili olmadığı düşünülebilir. Hatta teorik yaklaşım da böyledir. Ancak, gerçek hayat koşulları içinde bu yaklaşım iki yönlü değişime uğramaktadır. Bir defa, teoride öngörüldüğü biçimde, gelirler hiç dikkate alınmadan harcamalar saptanmaktadır. Son aşamada, gelirler düzeyi, harcama düzeyini belirlemektedir. İkinci olarak, güçlü ekonomik merkezler, siyasal karar süreci üzerinde etkili olarak hem kamu harcamaları bileşimini hem de finansman yükünün dağılımını oldukça önemli şekilde belirleyebilmektedir. Bunun sonucunda, kamu harcamaları yükü, görece fakir gruplar üzerinde yoğunlaşabilmektedir. Vergi adaletinin sağlanamaması, önlenebilen kamu açıklarının borçlanma yolu ile karşılanması sonucunda enflasyon vergisinin ortaya çıkması, finansman yükünün görece fakir gruplar üzerinde yoğunlaşması anlamını taşımaktadır.

B. Radikal Yaklaşım

Radikal düşünürlerin devletin işlevi ile ilgili yorumları, liberallerinkinden çok farklıdır. Liberallere göre, kamu sektörü, hâkim özel sektörün bir tür tamamlayıcısıdır ve bu sektörün çalışma kurallarına uygun olarak işlev görür. Buna karşılık radikal görüşü savunanlara göre ise, kamu sektörü özel sektörün marjinal bir tamamlayıcısı değil, özel sektörün işleyişi için gerekli koşulları hazırlayan ve sistemin işleyiş sonuçlarını çözen, hafifleten ya da meşrulaştıran gerekli ana destek sektördür (O'Connor, 1973). Başka bir ifadeyle, kamu sektörünün işlevi, liberal yaklaşımda olduğu gibi kaynak ve gelir dağılımını sağlamak olmayıp, özel kesimde sermaye birikimine katkıda bulunmak, maliyetleri sosyalleştirmek ve sistemi yumuşatarak, meşru-

laştırmaktır. Bu yaklaşımda kamu sektörü yanlıdır; işlevlerinin asıl amacı yanında, sergilediği görüntü de farklıdır.

Kapitalist üretim biçiminde temel amaç kârdır. Özel kesimde sermaye birikimi kârdan gerçekleştirilir. Kârların en üst düzeye çıkartılması, böylece, asıl amaç haline gelir. Böyle olunca da bir yandan girdi maliyetlerinin baskılanması, diğer yandan da satış hasılatının artırılması ayrı ayrı veya bir arada gündeme gelir. Birincisi, temel maliyet elemanı olan ücretlerin baskılanmasına, ikincisi ise, aşırı kâr sağlayabilecek monopolleşmeye neden olur. Böylece birinci halde ücretliler, ikinci halde de tüketiciler sömürülmüş olur. Bu iki sürece eklenecek bir üçüncü süreç ise, finansman kârı sağlayan tahville finansman yöntemidir. Bu üçüncü yolla da ufak tasarruf sahipleri sömürülmektedir. Bu üçlü sömürü düzeni, firmaların monopolleşme gücü arttıkça derinleşip, yoğunlaşır.

Kamu sektörünün birinci işlevi, özel sektöre ait temel girdilerin maliyetini yüklenerek ve bunu devletin işleyiş süreci içinde topluma yayarak -yani sosyalleştirerek- özel sektörde oluşan kârların marjlarını büyütme-ktir. Kamu sektörünün ikinci işlevi ise, bu süreçlerde bozulan sosyal dengeyi kurarak sosyal denetimi sağlamak ve sistemi meşrulaştırmaktır. Bu işlevlere yönelik olarak kamusal harcamalar ikiye ayrılır: (1) sosyal sermaye harcamaları; (2) sosyal masraflar. Sosyal sermaye harcamaları doğrudan veya dolaylı sermayenin getirisini artırmaya yönelik harcamalardır. Bu kategori içindeki birinci harcama grubunu oluşturan sosyal yatırımlar, emek gücünün verimliliğini yükselterek, sermayenin getirisine katkıda bulunur. Aynı kategorideki ikinci harcama grubunu oluşturan sosyal tüketim harcamaları ise, emeğin yeniden üretim maliyetini sosyalleştirerek, sermaye üzerindeki yükü hafifletir ve kâra katkıda bulunur. Sosyal güvenlik harcamaları bunun iyi bir örneğini oluşturur. Sosyal masraflara gelince, bunların sermaye verimliliğine ve dolayısıyla kâra katkısı yoktur. Bu harcamalar sistemi yumuşatır ve meşrulaştırarak sosyal düzeni korur. Refah harcamaları, sosyal masraflara iyi bir örnek oluşturur.

Radikal görüşe göre, özel kesimde sermaye birikimine yönelik kamu çabaları sonucunda, özel sektörün monopol gücü artar. Bu süreç ile bir yandan sosyal huzursuzluklar büyürken, diğer yandan kamu sektörünün finansman kaynakları monopolleşen kesimin hâkimiyetine geçer. Böylece harcama gereksinimi artan devlet, gerekli finansmanı vergiyle sağlamakta zorluk çekmeye başlar. Doğal olarak harcama gereksinimini vergi ve benzeri kaynaklarla karşılayamayan kamu sektörü, giderek artan borçlanma gereksinimiyle karşı karşıya kalır. İşte böylece ortaya çıkan, ve bir türlü önlenemeyen kamu borçlanması gereksinimi, “*devletin mali krizi*” olgusunu oluşturur. Ekonomideki monopolleşme süreci derinleştikçe ve uluslararası

boyut kazandıkça, devletin mali krizi de büyür. Başka bir anlatımla, kamu sektörü borçlanma gereksinimi, bazı önlemlerle önlenebilecek, konjonktürel bir olgu olmayıp, sistemin içsel dinamiklerinden kaynaklanan yapısal ve kronik bir niteliğe sahiptir.

C. Sosyal Demokrat Yaklaşım

Kapitalizmin tarihsel aşamaları içinde, bir yandan alternatif sistemler ortaya çıkarak Batı ekonomilerini dıştan sarsarken, diğer yandan da kapitalist üretim ilişkileriyle ekonomilerin iç dengelerinde oluşan bozukluklar, sistemi içten sarsmaya başladı. Bu ikili tehdit karşısında, kapitalist sistem çıkış yolunu sosyal devlet, sosyal adalet, fırsat eşitliği gibi kavramları geliştirip uygulamada buldu. Daha çok tüketime yönelik bu yaklaşımda, hem bireyselci felsefe ve değerler korunmaya hem de fırsat eşitlikçi bir uygulama geliştirilmeye çalışıldı.

Özünde liberal yaklaşım ağırlıklı olan, fakat radikal görüşlerden de yararlanan sosyal demokrat yaklaşımda kamu harcamaları bireylere fırsat eşitliği sağlarken, sadece radikal anlamda sistemi rahatlatıcı sosyal masraf türü harcama yapmamakta, aynı zamanda emeğin yeniden üretim maliyetini sosyalleştirme işlevi gören bir sosyal tüketim türü harcama da yapmış olmaktadır. Böylece, bir yandan sosyal adalet sağlanırken, diğer yandan da sermayenin getirisine katkıda bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, sosyal maske altında sermayeye yönelik harcama yapılmış olmaktadır.

Kamu sektörüne liberal yaklaşımdan çok daha fazla görev yükleyen bu yaklaşımda, hiç kuşkusuz, sosyal masraf niteliğinde olan ve sermaye birikimine hiçbir katkı yapmadan, sistemi rahatlatmaya yönelik harcamalar liberal devlet yaklaşımından çok daha ağırlıklıdır. Bu tür harcamalar arasında yaşlı ve muhtaçlara sağlanan sosyal destek, işsizlere sunulan işsizlik sigortası vb. hizmetler sayılabilir. Şu noktanın da açıkça belirtilmesi gerekir ki, bu tür sosyal masraf niteliğinde olan ve sermayenin getirisine fazla katkısı bulunmayan harcamaların da ekonomide iç piyasayı genişletme işlevi vardır. Sermayenin sıkıştığı dönemlerde iç pazarı genişletmek amacıyla popülist politikalar izlenebilir. Bu tür politikalar hem toplumdaki dengelerin aşırı sarsılmasını önler, hem de sermayeye katkıda bulunabilir.

Sosyal demokrat yaklaşım, liberal ve radikal yaklaşımların aksine, zaman içinde daha hızlı değişmeye adaydır. Çıkış tarihi ve yeri itibarıyla, liberal yaklaşıma radikal elemanlar katarak Batı ekonomilerine önemli hizmet vermiş olan sosyal demokrat yaklaşıma, radikal yaklaşıma liberal elemanlar katarak daha desantralize ve piyasa verileri ile işleyen sistemler yaratmaya çalışan düşünür ve politikacılar tarafından da sempatiyle

bakılmaktadır.³ Şimdilik temelde oldukça farklı olmakla beraber, piyasa sosyalizmi ya da sosyalistleşmiş piyasa kuramları, sosyal demokrat kuram ve uygulamalarına giderek yaklaşmaktadır. Bu yaklaşımlar, doğal olarak, kamu sektörünün ekonomideki yeri ve işleviyle de ilgili yeni görüşler geliştirmektedir.

Sosyal demokrat ilkelere uygun olarak geliştirilen kamu harcamalarında, adalet/etkinlik çatışması ya da daha adil gelir dağılımı/daha hızlı kalkınma çatışması gündeme gelebilir. Toplumların kritik sosyal krizlerden geçtiği dönemlerde etkinlik veya hızlı kalkınma, geçici olarak gündem dışı kalabilir. Ancak varlığını sürdürmek, hatta sosyal demokrat politikaların kaynağını yaratabilmek için her sistemin gelişmesi ve büyümesi gerekir. Bu nedenle, sistem rasyoneli, uzun dönemde etkinlik kuralının göz ardı edilmemesini gerekli kılar. Üretici güçlerin açığa çıkmasına yönelik, fırsat eşitliği sağlayacak ve maliyetleri toplumda adil yayacak sosyal demokrat politikalarda etkinlik/adalet çatışması önlenabilir.

HARCAMA SİSTEMİ

Genel ve katma bütçelerden oluşan konsolide bütçe harcamaları, toplam kamu harcamaları içinde en büyük payı oluşturur. Konsolide bütçe harcamaları toplamının GSYİH içindeki payı, kamu sektörünün, harcamalar kanalı ile ekonomideki göreceli ağırlığı hakkında iyi bir fikir verir.

Toplam kamu harcamalarının ekonomideki payı, bir yandan toplumun kamu hizmetlerine olan talebini, diğer yandan da vergi yükümlülerinin vergi ödeme limitlerini yansıtır. Wagner hipotezine göre, milli gelir yükseldikçe, kamu harcamalarının ekonomideki payı da yükselir. Buna karşılık, milli gelirin ekonomideki dağılımı ve sair sosyo-ekonomik nedenlere bağlı olarak oluşan vergi ödeyicilerinin baskısı, kamu harcamalarının artış trendini frenler.

Kamu harcamalarının milli gelir içindeki payının ve harcamaların yatay dağılımının optimum büyüklüklerinin ne olması gerektiği konusunda elimizde teorik, normatif bir gösterge bulunmamaktadır. Soyut düzeyde, refah ekonomisi yaklaşımının optimum büyüklük göstergesi fiktisel düzeyde anlamlı olmakla beraber, pratikte geçerli bir ölçü oluşturmamaktadır. Zira, kamu harcamalarının topluma sağladığı marjinal yararı ve vergilerin oluşturduğu marjinal maliyeti ölçmek olası değildir.

Kamu harcamalarının düzey ve bileşimi ile ilgili yargılarımızı, ancak ülkeler arası karşılaştırmalar yaparak oluşturabiliriz. Söz konusu kar-

3 Piyasa sosyalizmi tartışmalarına katılan düşünürlerin kamu sektörü ile ilgili görüşleri bunun iyi bir örneğidir. Akınbay, 1992.

şılaştırmalar, kesit ve zaman analizleri şeklinde yapılabilir. Kesit analizlerinde benzer düzeydeki ülkelere ait kamu harcamaları birbiri ile karşılaştırılır. Zaman analizinde ise, tek ülke harcama bileşim ve trendinin belirli bir zaman boyutu içindeki gelişmesi incelenir. Ancak böylece, ortalamalardan sapmalar üzerinden bir sonuç sağlanmaya çalışılır.⁴

A. Toplam Harcamaların Gelişimi

Cari, yatırım ve transfer harcamalarının birlikte ele alındığı toplam konsolide bütçe harcamaları, uluslararası karşılaştırmalı olarak hem kesit hem de zaman boyutu içinde Tablo-1’de verilmiştir.

Tablo-1: Seçilmiş Yıllarda ve Ülkelerde Kamu Harcamalarının GSYİH içindeki Oranları (%)

Ülkeler	1981	1983	1985	1987	1989	1991
Yunanistan	35.9	38.2	43.7	44.6	-	-
Portekiz	43.9	47.9	43.4	-	-	-
İspanya	35.6	38.8	42.1	-	-	-
Dört Büyük Avrupa ülkesi	48.1	48.8	49.1	48.2	-	-
AT ülkeleri	48.2	49.3	49.5	49.2	-	-
Türkiye	27.6	27.3	22.4	23.3	20.7	22.5
	(22.0)	(22.1)	(17.0)	(17.5)	(15.2)	(16.5)

Kaynak: *National Accounts*, OECD Yayını, Paris, 1989, s.195.

Not: Türkiye için parantez içinde verilmiş olan değerler, yeni milli gelir serisine göre bulunmuş olan değerlerdir.

Bu tablonun incelenmesi şu sonuçları ortaya koymaktadır:

- Tabloda ele alınmış olan üç ülkede, dört büyük Avrupa ülkesinde ve AT ülkelerinde kamu harcamaları büyüklükleri, 1981-1991 dönemi içinde azalma eğiliminde değil, tam tersine artma eğilimine girmiş bulunmaktadır.
- Türkiye’de kamu harcamalarının milli gelir içindeki payı, tüm ülkelerdeki düzeyin altındadır. Bu mukayesenin daha gerçekçi yapılabilmesi için, yeni ve düzeltilmiş milli gelir serisini kullanmak gerekmektedir. Düzeltilmiş seriye göre elde edilen oranlar, yine “Türkiye” sırasında parantez içinde değerler olarak verilmiştir. Bu değerlere göre, Türkiye’de kamu harcamalarının ekonomideki payı, karşılaştırma yapılan diğer ülkelere göre, hemen her yılda, yarıdan daha azdır.

4 Maliye literatüründe her iki açıdan da çok sayıda çalışma olmakla beraber, sadece örnek vermek amacı ile şu çalışmalar sayılabilir. Zaman analizi için bkz. Peacock- Wiseman (1961); aynı modelin Japonya’ya uyarlanması için bkz. Emi (1963); aynı modelin Türkiye testi için bkz. Önder (1974). Kesit analizi için bkz. Gupta (1968).

- Zaman içindeki gelişmeye baktığımızda, harcamaların ekonomideki ağırlığı, karşılaştırma yapılan diğer ülkelerde görülen gelişmenin tersine, giderek azalmıştır. Yeni milli gelir serisine göre bulunan değerlere göre, zaman içindeki azalma, eski seriye göre olandan çok daha şiddetlidir.

Kamu harcamaları ile milli gelir arasındaki ilişkiyi araştıran Harold Wilensky’nin, altmış dört ülke üzerinde yaptığı çalışmalar sonucunda ulaşılmış olduğu sonuç (Wilensky, 1975), Türkiye için saptanan trende uymaktadır. Wilensky’nin bulgusu, milli gelir ile kamu harcamalarının aynı yönde geliştiğini ortaya koymaktadır. Oysa Türkiye’de bunun tersi gözlenmektedir.

B. Kamu Harcamalarının İşlevsel Bölünümü

Kamu harcamalarının global dağılımı, ekonomide kaynakların global dağılımı hakkında bir fikir verir. Harcamaların işlevsel dağılımı ise, bir yandan konsolide bütçe içinde kullanılan kaynakların iç dağılımını, diğer yandan da sosyal nitelikli harcama kalemleri kanalı ile devletin fırsat eşitliği ve/veya sosyal adalet açısından oynadığı rolü ve böylece, bir bakıma, harcamaların gelir dağılımına etkisini ortaya koyar.

İşlevsel bölünümü itibarıyla konsolide bütçe harcamaları Tablo-3’te verilmiştir.

- Uygulanan finansman tekniğinden kaynaklanan borç faiz ödemeleri, kamu harcamalarında ciddi bir yük oluşturmaktadır. 1987 yılına kadar yükselen borç faiz ödemeleri, 1987’den itibaren sosyal hizmetlerin tümünü, 1989’dan itibaren de ekonomik hizmetler toplamını aşmıştır. Giderek büyüyen faiz ödemeleri oranını, toplam oran değerinden indirdiğimizde, aynı yıllar için Tablo-2’deki oranları elde ederiz:

Tablo-2:

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
(Kons. Bütçe-Faiz)/GSYİH	27.5	25.3	19.9	19.4	14.9	17.2
Faiz/GSYİH	0.0	2.1	2.5	3.9	5.8	5.3

Tablo-3: İşlevsel Tasnifli Konsolide Bütçe Harcamalarının Seçilmiş Yıllarda GSYİH Payları (%)

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
1. Genel İdare Hizm.	18.3	14.9	11.3	10.9	8.4	9.1
Genel Hizmet	12.4	8.4	5.8	6.2	5.0	5.7
Savunma	4.9	5.5	4.7	3.8	2.7	3.0
Adalet-Emniyet	1.0	1.0	0.8	0.9	0.7	0.4
2.Ekonomik Hizmet	5.1	6.1	5.1	4.8	3.2	2.9
Tarım-Orman-Köy İşl.	1.4	1.6	1.2	1.2	0.9	1.2
Su İşleri	1.6	1.5	1.6	1.8	1.2	0.9
Karayolları	1.2	1.3	1.1	0.9	0.6	0.6
Ulaştırma	0.2	0.6	0.4	0.3	0.2	0.1
Madencilik	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
3. Sosyal Hizmetler	4.1	4.3	3.5	3.7	3.3	5.2
Eğitim	3.0	3.3	2.6	2.7	2.5	4.0
Sağlık	0.8	0.7	0.6	0.7	2.6	0.9
Kültür	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2
Turizm	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1
4. Borç Faiz Ödemeleri	0.0	2.1	2.5	3.9	5.8	5.3
Toplam	27.5	27.4	22.4	23.3	20.7	22.5
Kaynak: 1981-1991 Bütçe Gerekçeleri, T.G. Maliye ve Gümrük Bakanlığı						

Tablonun incelenmesi şu sonuçları vermektedir:

- Faiz ödemeleri payı yükselirken, reel kamu harcamaları payı gerilemektedir. Faiz ödemeleri transfer niteliğinde olup, ekonomide gelir ve kaynak dağılımını bozmaktadır.
- Sosyal harcamalar, zaman içinde gerilemiş, ancak dönem sonunda yükselmiştir. Bu tür harcamalar içinde en önemli kalem olan eğitim, son yıl hariç, tüm dönem boyunca gerilemiştir. Yıllık nüfus artış hızı %2'nin üzerinde olan ve nüfusunun yarısı eğitim çağında olan bir ülkedeki bu gelişme, beşerî sermaye faktörünü yıpratmakta ve bu kaynakların, özel olanaklarla, ancak maddi sermayeye sahip olanlarca kullanılabilmesi durumunu ortaya çıkarmaktadır. Böylece, fırsat eşitliği ve sosyal adalet ilkelerinden uzaklaşmaktadır. Sağlık, kültür, turizm vb. sosyal hizmet kalemleri ise, çok cılızdır, giderek de cılızlaşmıştır. Bu niteliğiyle sosyal hizmetler, gelir dağılımını ve fırsat eşitliğini bozan bir niteliğe sahip görülmektedir.

Sosyal harcamaların bu görüntüsü Sam Peltzman (Peltzman, 1980). ve Mancur Olson’un (Olson, 1982). tezlerini doğrulamaktadır. Bu tezlere göre, fırsat eşitliği sağlamaya yönelik kamu harcamaları ile gelir dağılımı arasında doğrusal bir ilişki vardır. Gelir dağılımı düzeldikçe, söz konusu harcamalar da artar. Buna karşılık, gelir dağılımı bozuldukça, bu harcamalar görece olarak geriler. Bunun nedeni, aşırı bozuk gelir dağılımında, finansman yükünü çeken grupların, sosyal nitelikli harcamalara sempati duymaması ve ekonomik güçleriyle toplumsal tercihleri bastırmasıdır. Bu bastırma, zengin gruplara sadece kısa dönemli vergi avantajı sağlamakla kalmaz, aynı zamanda ileriye yönelik yönetici ve ekonomik güçleri de etki alanları altına almalarına neden olur.

- Ekonomik hizmetlerin gelişimine baktığımızda, bu tür hizmetlerin de genelde zaman içinde geriletilmiş olduğunu görmekteyiz. Ekonomik hizmetler, önemli altyapı, ulaştırma vb. kalemlerden oluşmaktadır. Bu tür harcamaların görece olarak geriletilmiş olması, hiç kuşkusuz, kısa dönemde diğer alanlar, özellikle de özel kesim içindeki alanlar lehine bazı kaynakların serbest bırakılmış olması anlamına gelmektedir. Ancak, genel olarak ekonomide yatırımların verimliliğini yükseltici niteliğe sahip olan bu harcamaların optimum düzeyde gerçekleştirilmesi, uzun dönemde başlıca verimsizlik nedeni olabilir.

C. Kamu Harcamalarının Ekonomik Bölünümü

Cari, yatırım ve transfer şeklinde bölünen kamu harcamaları Tablo-3’te verilmiştir. Bu tablonun incelenmesiyle şu noktalar ortaya çıkmaktadır:

- Transferler dışındaki tüm harcamakalemleri gerilemiştir. Transferlerdeki durum ise Tablo-4’te verilmiştir. Burada da görüldüğü gibi, borç faizi ve diğer borç ödeme kalemleri bir arada alındığında, diğer kalemlerin aksine, oran değeri yükselmektedir. Tabloda görüldüğü üzere, sermaye teşkili kalemi de gerilemektedir. Bu duruma göre, KİT’lerin sermaye teşkiline devlet katkısı azalmıştır.

Yatırım harcamaları geriletilmiştir. Konsolide bütçe yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı yıllar itibarıyla değişmekle beraber, %50 dolayındadır. Bu durumda, toplam yatırımlar içinde kamu yatırımları azaltılmış olmaktadır. Kamu ve özel yatırımların karşılıklı ağırlıkları, plan hedefleri doğrultusunda, kamu yatırımları aleyhine değiştirilmektedir. Dönem başı itibarıyla toplam yatırımlarda %50’nin üzerinde olan kamu yatırımları payı, 1989 yılında %45,1’e, 1991 yılında ise, %43,9’a düşürülmüştür. Konsolide bütçe yatırımlarının yapıldığı alanlar Tablo-6’da verilmiştir.

Tablodan da izlenebileceği gibi, eğitim, tarım-orman-köy işleri ve su işleri, yatırımlardan büyük pay almaktadır.

Tablo-4: Ekonomik Ayırma Göre Konsolide Bütçe Harcamaları GSYİH Payları (%)

	Cari Harcamalar	Yatırım Harcamaları	Transfer Harcamaları	Toplam
1981	11.2	7.1	9.2	27.5
1983	11.4	5.9	10.1	27.4
1985	9.3	3.8	8.3	22.4
1987	8.7	4.4	10.0	23.3
1989	7.1	3.4	10.1	20.7
1991	9.9	2.9	9.7	22.5

Kaynak: 1984-1992 Bütçe Gerekçeleri T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı

Tablo-7’de kamu yatırım harcamalarının, bölgeler arasında yüzde olarak dağılımı görülmektedir. Kamu harcamalarının, bölgeler arası kaynak dağılımını düzeltici önemli kalemlerinden biri yatırım harcamalarıdır. Kamu yatırım harcamalarının bölgeler arası dağılımı, bölgesel dengesizliğin giderilmesinde önemli rol oynayabilir. Bu etki açısından, kamu yatırımlarının bölgeler arası dağılımı, dengeleyici görülmemektedir. Yatırımların yarısı Marmara, Ege ve Akdeniz bölgesinde yapılmaktadır. Yaklaşık 1/3’ü Orta Anadolu ve Karadeniz bölgesine yapılan yatırımların, ancak %15-20 dolayındaki bölümü Doğu ve Güneydoğu’ya yapılmaktadır. Doğu ve Güneydoğu bölgelerine yapılan yatırım oranlarında bir artış (%12,3’ten %19,7’ye) gözlenmekle beraber, küçük tabandan başlayan yüksek oranda artışın bölge kalkınması için yeterli olmadığı açıktır.

Tablo-5: Transfer Harcama Kalemleri GSYİH Payları (%)

	1985	1987	1989	1991
K. Payı ve Sermaye Teşkili	0.9	0.9	0.7	0.6
İktisadi Transfer ve Yardım	0.6	0.6	0.4	0.5
Mali Transferler	1.7	1.7	1.2	2.3
Sosyal Transferler	1.0	0.9	0.8	0.5
Borç Faizleri	2.8	3.9	5.6	4.0
Dış Borç Ödemeleri	0.6	0.8	0.8	0.9
Kamulaştırma	0.4	0.2	0.2	0.2
Diğerleri	0.2	0.2	0.1	0.2

Kaynak: 1985-1991 Bütçe Gerekçeleri, T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı

Tablo-6: Konsolide Bütçe Yatırım Harcamalarının GSYİH Payları (%)

	1985	1987	1989	1991
Genel Hizmetler	0.17	0.19	0.11	0.20
Savunma	0.05	0.01	0.02	0.01
Adalet-Emniyet	0.03	0.03	0.02	0.01
Tarım-Orman-Köy İşleri	0.58	0.77	0.57	0.59
Su İşleri	1.35	1.46	1.34	0.74
Karayolları	0.65	0.53	0.42	0.35
Bayındırlık	0.55	0.36	0.24	0.05
Ulaştırma	0.21	0.17	0.07	0.08
Madencilik	0.08	0.07	0.08	0.08
Eğitim	0.26	0.31	0.40	0.48
Sağlık	0.02	0.06	0.07	0.09
Kültür-Turizm	0.01	0.02	0.02	0.05
Sosyal Hizmetler	0.02	0.03	0.02	0.03

Kaynak: 1985-1991 Bütçe Gerekçeleri, T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı

Tablo-8’de, konsolide bütçe yatırım harcamalarının tarım ve ulaştırma kalemlerinde, diğer kalemler aleyhine bir gelişme olduğu görülmektedir. Sağlık alanı gerilemiştir. Eğitim alanı 1985’lere gelene dek gerilemiş, sonra yükselmiştir, fakat dönem sonu ile dönem başı yaklaşık aynı oransal değerleri vermektedir. İmalat alanı da ağırlıklı olarak özel kesime terk edilmiş görülmektedir.

Tablo-7: Kamu Yatırım Harcamalarının Bölgeler Arası Oransal Dağılımı

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
Marmara- Ege- Akdeniz	57.0	56.4	58.3	54.8	55.5	51.9
Orta Anadolu-Karadeniz	30.5	30.0	26.5	29.4	25.7	28.2
Doğu Anadolu-Güneydoğu	12.3	13.2	15.0	15.5	18.5	19.7

Kaynak: Kamu Yatırımları Raporu, (Koordinasyon Gn. Md.), DPT, Ankara, 1992

Tablo-8: Konsolide Bütçe Yatırım Harcamalarının Sektörler İtibariyle Oransal Dağılımı

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
Tarım	21.8	21.4	17.4	21.3	25.8	25.3
Madencilik	2.2	1.8	2.0	2.0	2.1	2.6
İmalat	5.7	2.1	0.1	0.1	0.2	0.1
Enerji	14.6	13.3	18.7	14.0	15.8	12.5
Ulaştırma	23.4	24.2	25.3	25.2	22.4	26.7
Turizm	1.2	1.6	0.7	0.6	0.8	1.0
Konut	4.1	5.4	6.4	2.3	1.2	1.0
Eğitim	10.2	10.3	9.7	12.6	13.0	11.4
Sağlık	4.5	3.6	2.9	3.7	3.4	4.4
Diğer Hizm.	12.3	16.3	16.9	18.0	15.5	15.5
Toplam	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Kaynak: *Tarım Hizmetleri*, T.C Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara, 1993, s.33.

- Cari harcamalar da zamanla azalmakla beraber, erime şiddeti diğer kalemlerden daha hafiftir. Bu harcama kalemi içinde en büyük payı, personel carileri almaktadır. Personel cari harcama kalemlerindeki artışa rağmen, bir yandan enflasyon oranının, diğer yandan da memur sayısının yükselişi dolayısıyla, fert başına reel maaşlarda gerileme gözlenmiştir. Cari harcamaların önemli bir özelliği de sosyal altyapıyı oluşturmastır. Cari sözcüğü tüketimi çağrıştırır, ancak kamu cari harcamalarının, özel tüketim harcamalarından farklı olduğunu hatırlamak gerekir. Tüm kamu örgütü, yasama-yürütme-yargı, ekonominin işleyişi ve toplumun ayakta durması için gerekli sosyal ve idari altyapıyı oluşturur. Dolayısıyla, sadece kamu yatırımları değil, fakat kamu cari harcamaları da özel kesim ve tüm toplum için sosyal altyapı anlamına gelir. Bu nedenle, söz konusu cari harcamalara, optimal boyutta olmak koşulu ile, tüketici nitelik vermek yanlış olur.

KAMU GELİR SİSTEMİ

Konsolide bütçe harcamalarının yükünü topluma yayan gelir sistemi, genel ve katma bütçe gelirlerini kapsayan konsolide bütçe olağan gelirlerinden oluşmaktadır. Konsolide bütçe olağan gelirleri ise, vergi gelirleri, vergi dışı normal gelirler, özel gelirler ve fonlardan meydana gelmektedir. 1993 yılı bütçesine 63 adet fonun dahil edilmesi sonucunda, özel gelir ve

fonlar kalemi, diğer yıllar bütçelerine göre oldukça kabarıktır. Bu istisna dışında (zaten burada 1993 yılı kapsamamaktadır), konsolide bütçe gelirleri içinde vergi dışı normal gelirler, özel gelirler ve fonlar kalemi, konsolide bütçe gelirleri içinde %15-20 dolayında bir yer tutmaktadır. Bu nedenle, tartışmalarımızda bu kalem dikkate alınmayacak, önce vergi gelirleri üzerinde durulacaktır.

Vergilerin temel amacı kamu sektörüne kaynak aktarmak olmakla beraber, salt vergi gelirlerinin milli gelir içindeki payının, kamu sektörünün ekonomideki göreceli yükü açısından tam ve doğru bilgi oluşturmadığı açıktır. Zira, kamu harcamalarının finansman araçları arasında yer alan fonlar ve kamu borçlanması da özel kesimden kaynak aktarım mekanizmalarıdır. Bu nedenle, kamu sektörünün, özel kesim üzerindeki birincil yükü araştırılırken, sadece vergi gelirleri değil, fon gelirleri ve borçlanma gelirleri de dikkate alınmalıdır.

A. Vergiler

Kamu harcamalarının yükünü topluma yayan temel araç olan vergilerin birinci işlevi, gelir sağlamaktır. Bu amaca ulaşma derecesi, harcamaların vergilerle finanse edilme derecesi ile ölçülür. Bir başka deyişle, vergi salmada ana amaç kamu harcamalarını finanse etmek olduğundan, harcamaların vergilerle finanse edilme oranı yükseldikçe, gelir sağlama amacıyla da mesafe sağlanmış olur. Vergilerin gelir sağlama amacı mutlak olmayıp önceden saptanmış harcama hedefine göre belirlenir. Tablo-9’da vergi gelirlerinin konsolide bütçe harcamalarını karşılama oranı görülmektedir.

Tablo-9: Vergi Gelirlerinin Konsolide Bütçe Giderlerini Karşılama Oranı (%)

	1985	1987	1989	1991
Faiz Ödemeleri Dahil	63.9	70.8	65.7	60.2
Faiz Ödemeleri Hariç	72.1	86.0	83.5	73.7
Fark	8.2	15.2	17.8	13.5

Kaynak: Vergi İstatistikleri Yıllığı (1982-1991), TC. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 18.

Tabloda da açıkça görüldüğü gibi, birincil bütçe açığı ile toplam bütçe açığı arasındaki fark, dönem sonuna doğru bir misli artmıştır. Faiz ödemelerinin bütçe hacmi içinde olağanüstü yüksek boyutlara ulaşmış olması bu sonucu doğurmuştur.

Kamu harcamalarının olağan bütçe gelirleri ile karşılanmasından vazgeçilerek, ağır borçlanma yolunun seçilmiş olması, ileriki dönem bütçele-

rinin toplam büyüklüklerini, birincil büyüklüklere göre aşırı artırdığı için bütçe açığına da katkıda bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, bir dönemdeki bütçe açığı, ileriki dönemlerde giderek büyüyen bütçe açıklarına neden olmaktadır.

Konsolide bütçe vergi gelirlerinin bütçe harcamalarını karşılama oranının düşük olması, hiç kuşkusuz, kamu harcamalarının hacminin yüksek olması kadar, vergi gelirlerinin düşük olması nedenine de bağlıdır. Vergi gelirlerinin düzeyi hakkında fikir edinebilmenin tek yolu, uluslararası mukayesedir. Böyle bir mukayese Tablo-10'da verilmektedir.

Türkiye'de vergi yükü, tüm Batılı ülkelerden düşüktür. Ekonomik yönden Türkiye'ye görece en fazla benzeyen İspanya, Portekiz ve Yunanistan'daki vergi yükü oranları da Türkiye'den oldukça yüksektir. Böyle bir karşılaştırma, Batılı ülkelerde fert başına gelir düzeyinin Türkiye'deki düzeyin üzerinde olduğu, vergi idaresinin Türkiye'dekinden çok daha etkin çalıştığı vb. gerekçelerle eleştirilebilir. Ancak bu savlar, bir dereceye kadar doğruluk payı taşımakla birlikte, fazla haklı görülmemektedir. Zira karşılaştırmada ele alınan ülkelerde ölçülen vergi yükü, çok yüksek bir olasılıkla gerçek vergi yükünü yansıtmaktadır. Diğer bir ifadeyle, Batılı ülkelerin verileri, kalkınmakta olan ülke verilerinden farklı olarak, çok daha güvenilir niteliktedir. Oysa, Türkiye'deki ekonomik veriler bu kadar güvenilir değildir. Nitekim, eski ve yeni milli gelir serilerine göre yapılan hesaplama farklılıkları bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Yeni milli gelir serisine göre bulunan vergi yükü oranı, oldukça düşük çıkmaktadır.

Öte yandan, yurt içi veriler incelendiğinde, vergi yükünü yükseltme kapasitesinin bulunduğunu da anlarız. Önceden belirtildiği gibi, kamu sektörünün özel kesim üzerindeki gerçek yükü, faiz ödemeleri dışında kalan birincil bütçe harcamalarının ağırlığı ile ölçülür. Başka bir ifadeyle, kaynak kullanıcı kamu harcamaları, finanse edildiği kaynaktan bağımsız olarak, özel kesimden kaynak aktarımı yapmaktadır. Şu halde sorun, mutlak yük miktarı ile ilgili olmayıp, yükün toplumdaki dağılım yöntemi ile ilgilidir. Birincil bütçe açığı kadar, toplumun vergi dışı ilave bir yüke katlandığı da bir gerçektir. Bu durumda, söz konusu bölümün de denetlenebilir gelir kaynağı olan vergi gelirine dönüştürülmesi, hem kaynak hem de gelir dağılımı açısından çok daha akılcı bir uygulamadır.

Tablo–10: Çeşitli Ülkelerde Vergi Gelirlerinin GSYİH İçindeki Payı (% , Sosyal Güvenlik Primleri Hariç)

	1985	1987	1989	1991
Belçika	31.8	31.3	29.1	-
Kanada	28.6	30.0	30.7	-
Fransa	25.2	25.4	24.6	-
Almanya	24.1	23.7	24.3	-
Japonya	19.3	21.2	22.1	-
Yeni Zelanda	34.1	37.9	40.3	-
Portekiz	23.4	22.6	25.9	-
İspanya	16.9	20.8	22.5	-
Yunanistan	22.6	25.8	22.8	-
OECD Ortalaması	28.1	29.1	29.3	-
AT Ortalaması	27.9	28.8	28.6	-
Türkiye				
– Eski seri	15.6	18.5	18.9	23.1
– Yeni seri	12.1	14.1	13.7	16.6

Kaynak: Vergi İstatistikleri Yıllığı (1982-1991), T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 114. DİE Verileri.

Asıl amacı, kamu hizmetlerinin finansmanını sağlamak olan vergi sisteminin sosyal amacı da önemli bir öğedir. Sosyal adalete hizmet amacı, yatay ve’ dikey vergi adaleti ilkelerinin gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Bu bağlamda, vergi sisteminin yüzeysel görüntüsünden çıkıp içeriklerine bakmak gerekmektedir. Bu açıdan Türk vergi sistemi, görüntüsel avantajlarını koruyamamaktadır. Bir kere dolaylı vergilerin sistem içindeki payı, fonların da dahil edilmesi ile %60 oranının üzerine çıkmaktadır (Oyan-Aydın, 1991, 46).

Dolaylı vergilerin vergi sistemi içindeki yeri, sadece şeklen dolaylı olarak salınan vergilerden oluşmamakta, fakat emek üzerindeki Gelir Vergisinin özellikle ilk gelir diliminden sağlanan bölümü de kapsamaktadır. Zira bu yük, hemen tümü ile üretim maliyeti içine dahil edilerek, ürün fiyatı yolu ile tüketicilere yansıtılmaktadır. Dolayısıyla, fiyatın bu bölümü de, bir tür dolaylı vergi yükü gibi sisteme girmektedir.

Vergi adaleti açısından dikkate alınması gereken diğer bir nokta da özellikle gelir ve kurumlar vergileri alanında yükümlülere sağlanmış olan olağanüstü ayrıcalıklardır. Bu ayrıcalık hükümleri, hem yatay ve dikey vergi adaletini bozmakta, hem de vergi kaçaklarına müsait bir zemin hazırlayarak idari etkinliği zayıflatmaktadır.

Gelir ve kurumlar vergilerinin bir arada uygulanması, kurumlaşmış işletmeler ile diğerleri arasında birinciler aleyhine bir ayırım yapmaktır. Bunu önlemek için çoğu ülkelerde de uygulanan yöntemle göre gelir ve kurumlar vergileri mükerrer olarak uygulanmamakta, mahsup sistemi ile hissedarların nihai vergi yükü, Gelir Vergisi yüküne eşitlenmektedir.⁵ Türkiye’de de gelir ve kurumlar vergilerinin mükerrer yükünü hafifletebilmek için, 1986 yılında kurumlar vergisi yükü %46’ya yükseltildi ve dağıtılan temettüler menkul sermaye iradı olarak vergi kapsamına alınmaktan çıkartıldı. Bu değişiklik esnasında kurumlar vergisindeki istisna hükümleri de olağanüstü biçimde genişletildi. Böylece, ticari sermayenin çok düşük oranda bir vergi ile şahsi malvarlığına çevrilebilme olasılığı ortaya çıkmış oldu. Kâr dağıtımında cömert davranan şirketler, sermaye gereksinimi içine girdiğinde, faiz karşılığında sermaye temini cihetine gitti. Ödenen faiz, bir yandan Kurumlar Vergisi matrahını eritirken, diğer yandan da bir maliyet elemanı olarak fiyatlar yolu ile tüketicilere yansıtıldı. Bu süreç, Kurumlar Vergisinin “örtülü sermaye” hükmüne, usullere uydurulmuş, aykırı bir uygulamadır. Kurumların özsermaye/borç dengesi bozulmakta ve hissedarlar kâr yerine, faiz yolu ile örtülü kâr sağlamaktadır.

Vergi sisteminde yapılması gereken düzeltme ve düzenleme, vergi yasalarının içeriğini yüzeysel görüntüleri ile uyumlu hale getirmekten ibarettir. Vergi sistemi kamu harcamalarının daha büyük bir bölümünü karşılar hale getirilmelidir. Zira, açıkla finanse edilen harcamaların yükü, enflasyon yolu ile dar ve sabit gelirli kişiler üzerine yıkılmaktadır. Vergi gelirlerini yükseltmeye yönelik önlemler arasına, vergi sistemindeki ayrıcalık hükümlerinin tedricen kaldırılması ya da daraltılması da alınmalıdır. Gelir Vergisi, üniter niteliğine gerçekten kavuşturulmalıdır. Böylece hem adalet sağlanmış hem de vergi geliri artırılmış olur.

Vergi gelirlerinin artırılması ve adaletin sağlanması her koşulda birbiriyle çelişmez. Tersine, çoğu halde vergi adaletinin sağlanması ile vergi kaçağı önenebilir ve vergi geliri yükseltilebilir.

Gelir Vergisinin yükü düşük gelir gruplarından yüksek gelir grupları üzerine kaydırılmalıdır. Ücretler üzerindeki vergi yükü hafifletilmelidir, asgari ücret üzerindeki vergi yükü kaldırılmalıdır.

Götürü vergileme, tedricen hafifletilmeli ve özellikle büyük merkezlerde kaldırılmalıdır. Götürü usul hem uygulandığı alanlarda gelir kaybına neden olmakta, hem de belge düzenini yıpratarak çevre alanlarda gelir kaybı yaratmaktadır.

5 Gelir ve kurumlar vergilerinin birleştirilmesi sorunu ve bununla ilgili teorik ve pratik çözümler için bkz.: Musgrave-Musgrave (1989:375-77).

Gelişen ekonomilerde yeni alanlar ortaya çıktıkça, vergi sisteminin bu alanları kapsaması gerekmektedir. Özellikle kentlerde oluşan rantlar, sermaye piyasasında, borsada gerçekleştirilen spekülâtif kazançlar yeni vergileme alanları açmaktadır. Bu alanları kapsamak üzere kapital kazançları vergisi gündeme gelmelidir.

Bir yanda mevcut sistemin uygulama alanı genişletilerek, diğer yandan da yeni gelişme alanları vergi kapsamına alınarak, vergi oranlarında indirim yapmak ve aynı anda vergi gelirini artırmak da olasıdır. Vergi oranlarının hafifletilmesi, aşırı vergi yükünü azaltır ve ekonomik kararlarda fazla bozucu etki yaratmaz.

B. Fonlar

Fon sistemi, öngörülemeyen ve ani gelişebilecek bazı harcamaların karşılanabilmesi için kurulmuş bir mekanizma olduğu halde, son yıllarda bu genel amacı aşmış ve bir tür gelir sağlama, böylece sağlanmış olan gelirleri belirli harcamalara tahsis etme ve bu kanaldan bütçe usul ve denetimi dışında harcamaya düzenine dönüştürülmüştür. Bu suretle, sanki genel bütçenin yanında ikinci bir fon hesabı meydana gelmektedir (Oyan-Aydın, 1991, IV. Bölüm).

1980 öncesinde oluşturulan, zaruri hallerde acil başvuru kaynağı niteliğindeki fonları bir tarafa bırakacak olursak, son on beş yılda oluşturulan yüzün üzerindeki fonun ekonomik niteliklerini açıklayacak güçlü bir teori yoktur elimizde. Bu konudaki çalışmayı, iki değişik yönde, James M. Buchanan yapmıştır (Buchanan, 1963, 457-69). Buchanan’ın bütçelemede tahsis ilkesi ile ilgili görüşleri iki noktada özetlenebilir.

Buchanan’ın 1963 yılında yayınladığı makalesinde (Buchanan, 1963, 457-69). ve sonraki çalışmasında (Buchanan, 1967, 6. Bölüm). bütçelemede tahsis ilkesi ile bazı kamu harcamaları artışının genel bütçe esnekliği dışına çıkartılması üzerinde durulmaktadır. Wicksell’in kamu harcamaları teorisini açmaya yönelik bu yaklaşıma göre, bütçe içine alınan harcamalar, gelirlerin giderlere tahsis edilmemesi koşulunda, kendi içinde öncelik sırasına dizileceği halde, hemen hepsi, bütçe artış hızı esnekliğine bağlı olarak gelişecektir. Böylece, kamusal tercihler, spesifik harcama bazında gerçekleşmeyecektir. Oysa, belirli gelirler belirli harcamalara tahsis edildiğinde, gelirin esnekliğine bağlı olarak harcama artışı gerçekleşecektir. Örneğin, genel bütçe gelirlerinden daha yüksek bir katsayı ile artan bir gelir kalemine bağlanmış olan harcama kalemi, genel bütçe esnekliğinden daha hızlı artmış olacaktır. Bunun tersi de geçerli olacaktır. Şöyle ki, artış esnekliği bütçe esnekliğinin altında olan bir gelir kalemine bağlanmış olan bir harcama kalemi de, bütçe içinde gerçekleştirebileceği artış hızına kavuşmayacaktır.

Buchanan, 1960'larda ortaya attığı bu görüşlerini, daha sonraları, kamu hizmetlerine olan toplumsal taleplerin belirli hizmetlere yönlendirilmesi tezini savunurken biraz daha geliştirmiştir (Buchanan-Brennan, 1980, 150-52). Buna göre, kamu harcamalarına yönelik toplumsal seçimler, global olmaktan çıkıp, spesifik harcamalara yöneldikçe, seçimlerin etkinliği yükselir. Hizmet bazında kamusal seçimlerin belirlenebilmesi için en geçerli kriter, vergi olmaktadır. Vergiler, global olarak kamu harcamalarının finansmanına yönelik olmayıp, belirli vergi belirli harcamaya tahsis edildiğinde, vatandaşlar, bu vergiler yolu ile tercihlerini çok daha doğru yansıtabilirler. Böylece bireysel tercihlerin her birinin hizmet kademesinde saptanması olası hale gelmekte ve toplum, bir paket programa değil, istediği hizmetin istediği derecede üretilmesi için sinyal vermiş olmaktadır.

Kamusal tercihlerin kamu hizmetlerine hassaslıkla yansıtılması ve böylece hizmetlerin tür ve miktarlarının oluşmasında bireysel kararların hâkim kılınmasına yönelik olan Buchanan'ın bu görüşleri çok ciddi varsayımlara dayanmaktadır. Maliye teorisinde yararlanma ilkesi esasına oturtulan bütçe lemede tahsis yapılmaması görüşü, ödenen vergilerle yapılan harcamaların topluma net olarak açıklanması, dönem boyunca fonlar arası aktarım yapılmaması ve fonlardan yapılan harcamaların da genel denetim sürecine tabi olması koşullarına dayandırılmaktadır.

Fon yaklaşımının diğer bir açıklaması da, kamu hizmetlerinin kurulması ve finansmanında kabul edilen ilkelerin, özel kesim bütçelemesinden farkını ortadan kaldırmasında görülmektedir. Özel kesim bütçelemesinde, ana ilke, önce gelirleri tahmin etmek ve ikinci aşamada giderleri buna göre ayarlamaktır. Buna karşılık, kamu bütçeleme sisteminde ana ilke, önce harcamaları saptamak, böylece bulunan harcama tutarını karşılayabilecek vergi gelirini sağlamaktır. Bu yaklaşım, hiç kuşkusuz, devletin vergi salma yetkisinden kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, devlet, gelir elde etme açısından özel üniteler gibi pasif değil, vergi salma gücüne bağlı olarak, aktiftir. Devlet vergi salar ve gelir elde eder. Vergi salma ve gelir sağlama gücü, hem devlete önceden harcamaları saptama olanağı sağlar, hem de önceden saptanmış olan bu harcama tutarı ne kadar vergi sağlanması gerektiği konusunda devlete bilgi kaynağı oluşturur.

Klasik maliye anlayışı içinde bu görüş, bütçe denkliliği kavramını esas almaktadır. Kamu harcamalarının miktarı hangi düzeyde olursa olsun, devlet, hâkimiyet hakkına dayanarak vergi toplar ve denk bütçe oluşturur. Oysa, Batı ekonomilerinde, özellikle kalkınmakta olan ekonomilerde devletler vergi hakkını bu şekilde kullanamamaktadır. Bir yandan kamu harcamalarına olan talep sınırlanamazken, diğer taraftan da istenen miktarda vergi toplanamamaktadır. Böylece, kronik bir bütçe açığı ve enflas-

yonist baskı oluşmaktadır. Hiç kuşkusuz, teorik düzeyde tamamıyla kâğıt üzerinde olan bu açığı önlemek olasıdır, ancak uygulamada açık önlenememektedir. İşte fon sistemi, hem politik gösteri yapmaya, hem de açığı önlemeye yönelik kullanılabilmektedir. Bir kere fon oluşturularak, belirli bir harcama kaleminin benimsendiği ve bunun üzerine özenle eğilindiği imajı yaratılabilmektedir. Diğer taraftan ise, bu fona belirli bir vergi bağlanmış olduğundan, bu verginin elverdiği ölçüde harcama yapılmaktadır.

Buchanan’ın yaklaşımına da uygun olan bu uygulama, iki önemli sakınca taşımaktadır. Bunlardan birincisi, vergi yükümlülerinin kamu hizmetlerine olan taleplerinin belirli vergilerle karar sürecine yansıtılma güçlüğüdür. Bu güçlüğü aşabilmek için, belirli amaca tahsis edilmiş olan verginin bu işlevinin, kamuoyuna gerekli biçimde açıklanması sağlanmalıdır. Örneğin, halkın şu ya da bu biçimde ödemekten kaçınamayacağı bir verginin, kamuoyu fazlaca bilgilendirilmeden ilgisiz bir harcama kalemine tahsis edilmesi amaca hizmet edemez. Ancak bu sorun, bir dereceye kadar da olsa, halkın iyi bilgilendirilmesi ile aşılabılır.

Bu konuda, çözümü olmayan ikinci sorun, vergilemede yararlanma ilkesine analogik olarak, toplumdaki gelir dağılımı ile ilgilidir. Zira, vergilerin bir tür fiyat benzeri rol yüklenmeleri, ancak gelir dağılımının düzgün olduğu toplumlarda kısmen geçerli olabilir. Eğer gelir dağılımı düzgün değilse, vergileri bir sipariş sinyali olarak algılamak, devleti bu bağlamda gelir dağılımı içine sokmamak ve geliri olmayanlara söz hakkı tanımamak anlamına gelmektedir.

Fon uygulamasının çok özel bir koşulu da dönem içinde fonlar arası aktarım yapılmaması gereğidir. Tüketici tercihlerinin, yukarıda verilen varsayım ve sakıncalar altında uygulamaya yansıtılması, dönem içinde bir fondan diğer bir fona aktarım yapmama koşuluna bağlıdır. Fonlar arasında yapılan aktarım, bir tür harcamaya yapılan kamusal tercihin düşük düzeyde tahmin edilmesi, buna karşılık başka bir kamu harcama kaleminin toplumsal tercihin üzerinde şişirilmesi anlamına gelmektedir.

Nihayet, fon uygulaması da kamu kaynaklarının kullanılması anlamına geldiğinden, harcamalar üzerinde etkili bir kamu denetiminin gerçekleştirilmesinden kaçınılamaz. Kamu denetiminin en etkili ve yetkili yeri ise, hiç kuşkusuz, parlamentolardır. Bu nedenle fonlarla ilgili tüm uygulamalar da parlamento denetimine tabi olmalıdır.

1990 sonu itibariyle 104 olan toplam fonların 2/3’ü 1980 yılından sonra kurulmuştur. Tablo-11’de, fonların kuruluş yıllarına göre adetleri verilmiştir (Oyan-Aydın, 1991, s.115).

1984 yılından itibaren fazla artan fon adedi ve kaynakların, fonların milli gelir ve konsolide bütçe içindeki payını yükseltmiştir. Tablo-3.4’te bu

durum izlenmektedir. Tablonun incelenmesinde de açıkça görüldüğü gibi, 1980 ortalarından itibaren hızla artan fon sayısı ve gelirleri, dönem sonu itibarıyla GSYİH içinde %11,3 dolayında bir büyüklüğe ulaşmıştır. Bir tür merkezi devlet gelir kaynağı niteliğinde olan fonlar, merkezi devlet fon ve vergi gelirleri yükünü %18 dolayından %28'ler dolayına çekmektedir.

Tablo-11: Kuruluş Yıllarına Göre Fon Adedi

Dönemler	Fon Sayısı	Dönemler	Fon Sayısı
1941-1979	33	1987	7
1980-1983	24	1988	5
1984	14	1989	3
1985	9	1990	3
1986	6	Toplam	104

Kaynak: Oyan, Oğuz -Aydın, Ali Rıza: *Türkiye'de Maliye ve Fon Politikaları*, Adım Yayıncılık, Ankara, 1991, s.115.

Türkiye'de fonların bu denli rağbet görmesi, kamu harcamalarında esneklik yaratılması ve ekonomide yeni kaynaklar oluşturulması görüşlerine dayandırılmaktadır. Bu görüşlerden birincisi, asıl amacın biraz çarpıtılmış görüntüsü niteliğindedir. Zira, asıl amaç kamu harcama sisteminin uygulamadaki boğucu kalıplarından kurtulmak değil, uygulamayı Meclis denetimi dışında tutmak gibi görülmektedir. Fonlarla ilave kaynak yaratıldığı görüşüne gelince, tüm kaynaklar milli gelirden sağlandığına göre, fonlar ilave kaynak yaratmamakta, ancak kaynakların kamu sektörüne aktarım mekanizmasını değiştirerek, kullanım alan ve prosedürlerini etkilemektedir.

Tablo-12: Fonların Gsmh Ve Konsolide Bütçe İçindeki Payları (%)

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
GSYİH içinde	1.3	3.4	5.8	7.3	9.8	11.3
Kons. Bütçe İçinde (Fonlar Dâhil)		22.1	34.8	41.1	53.5	56.9

Kaynak: Oyan, Oğuz -Aydın, Ali Rıza: *Türkiye'de Maliye ve Fon Politikaları*, Adım Yayıncılık, Ankara, 1991, s. 121, 125.

Türkiye'de fon uygulaması ile kamu borçları da büyümektedir. Zira, teo-ride denk olması gereken fonlar, önemli miktarda borçlanmaya gitmektedir.

Tasarrufu Teşvik Fonu uygulamasında olduğu gibi, bazı fonlar ise, konsolide bütçeye piyasa faiz oranının altında borç sağlayan kaynak olarak kullanılmakta ve böylece potansiyel kullanıcıların reel olarak vergilendirilmesinde birer araç olmaktadır.

Görülüyor ki, Türkiye’de fon uygulaması, Buchanan tezlerine uymamakta, yürütme organına yönetim serbestisi sağlayan, bazı vergi ve borçlanma süreçlerini perdeleyen bir araç niteliğini sergilemektedir.

C. Kamu Borçlanması

Kamu harcamalarının olağan kamu gelirleri ile karşılanamayan bölümü için iç ve dış tasarruf kaynaklarına ya da monetizasyona başvurulmaktadır. Böylece ortaya kamuya ait iç ve dış borçlar ve/veya Merkez Bankası kredileri çıkmaktadır. Kamu sektörü açığının finansman yöntemine bağlı olarak ekonomide, farklı sonuçların oluşacağı açıktır.

Kamu açıklarının dış tasarruflarla karşılanması, yani dış borçlanmaya başvurulması, borçlanmanın yapıldığı dönemde ülkeye döviz girdisi sağlayacağı gibi, faiz hadlerinin frenlenmesine de yol açabilir. Dış tasarruflar, uzun dönemde dünya faiz haddinden sağlanır. Dünya faiz haddinin ülke içi faiz haddinden düşük olması halinde dahi, borç alan ülkenin -kısa dönemli sıkışıklıklarını çözmesi hariç- uzun dönemde kârlı çıkmaması olasıdır. Dış kaynakların rasyonel kullanım koşulu, ödenecek faiz oranının, ekonominin büyüme haddine eşit ya da ondan düşük olmasıdır. Diğer bir deyişle, ülke içine çekilen dış tasarruf kaynakları yatırıma yönlendirilip vade sonunda itfa fonu oluşturabilecek gelir sağlanmadıkça, uzun dönemde ekonomik açıdan zarar ediliyor demektir. Zira, dış borç, alındığı ve geri ödendiği dönemlerde transfer niteliğinde bir işlem olmayıp, gerçek kaynak aktarımı oluşturan bir işlemdir. Borcun yapıldığı dönemde ülkeye gerçek anlamda kaynak aktarımı yapılmaktadır. Borcun, faizi ile birlikte geri ödendiği dönemde ise, dış ekonomik ajanlara, ülke kaynakları üzerinde kullanım hakkı sağlayan satın alma gücü aktarılmış olmaktadır. Bunlar salt transfer işlemi değil, gerçekten kaynak artırıcı işlemlerdir.

İç borçlanmaya gelince, Merkez Bankası’ndan yapılan bölümü, para arzının genişlemesine neden olacağından, ülkede fiyat artışına yol açarken, faiz oranlarının nominal olanak yükselirken reel olarak sabit kalması sonucunu doğuracaktır.

Merkez Bankası kaynaklarından monetize edilen kamu açıkları dışında kalan borçların önemli bir bölümü, iç finans sektöründen özellikle de bankalardan gerçekleştirilmektedir. İç borçların çok önemli bir bölümünü oluşturan, iç tasarruflara yönelik uygulamanın ekonomi üzerindeki etkisi iki ayrı teori tarafından farklı yorumlanmaktadır. Keynes taraftarlarının görüşüne göre, hazine bonolarının sermaye piyasasında işlem görmesi, özel yatırımlara gidecek olan fonların kamu sektörüne çekilmesi anlamına gelmektedir. Sermaye piyasasına yoğun talepçi olarak çıkan devlet, faiz haddini yükselterek, piyasadan fon çekmeye çalışır. Böylece yükselen faiz

haddi karşısında, uyarılmış yatırımlar gerileyerek, milli gelir düzeyinin gereği kadar yükselmesi önünde engel oluşturur. Kovma etkisi (crowding-out effect) olarak bilinen bu etki, kamu sektörü lehine özel yatırımların geriletilmesi anlamına geldiğinden, fazla sempatiyle karşılanmamaktadır.

Sermaye piyasasından karşılanması amaçlanmış açık finansmanın, özel tasarrufları yükseltmediği varsayımına dayandırılmış olan Keynesçi açıklamalara karşıt ikinci açıklama, bu finansman yönteminin tasarrufları artırdığı ve kovma etkisi yaratmadığı sonucuna gitmektedir. Ricardo Denkliği olarak bilinen ve Robert Barro tarafından yeniden ortaya atılmış olan bu görüşe göre (Barro, 1974, s.1095-1118), açık finansman karşısında bireyler, zamanlar arası dengeyi sağlayabilecek biçimde tasarruflarını artırmaktadır. Zira, bireyler ileride bu borcun faizi ile birlikte geri ödeneceğini bildiklerinden, ödeme anında zor durumda kalmamak için şimdiki tasarruflarını yükseltirler. Zamanlar arası bu ayarlama işlevini de hazine bonosu yürütür.

Temel görüşü Ricardo'ya dayanan bu yaklaşım, çok çeşitli teorisyenlerce çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Örneğin, yapılan borcun yatırıma gitmesi halinde, itfa döneminde artan vergi geliri ile borçların geri ödemesinin de sağlanabileceği ve böylece nesiller arası bir yük aktarımının söz konusu olmayacağı ileri sürülmüştür (Bowen-Davis-Kopf, 1960, s.701-6). Buna karşılık, eğer kamu borçlanması toplam tasarrufları ve yatırımı arttırmamışsa, bu durumda ilerideki nesiller aleyhine zamanlar arası bir kaynak dağılımı gerçekleşmiş olmaktadır.

Kamu borçları monetizasyonunun enflasyonist basınç yaratacağı açık olmakla beraber, sermaye piyasasından yapılan borçlanmaların enflasyonist etkileri, monetizasyon sonuçları kadar açık ve kesin değildir. Ancak kronik borçlanmaların sermaye piyasasından yapılması halinde de enflasyonist basıncın oluşacağına kesin gözüyle bakmak yanlış sayılmaz⁶. Kaldı ki, günümüzdeki uygulamaların sonuçları da bu savı desteklemektedir. Özel kesimdeki harcamalar kısa dönemli ya da hayat boyu gelire bağlı olduğu sürece ve hazine bonoları gelirleri değiştirmeyip aktif kalemlerin likidite derecesini değiştirdiği sürece, bu kesim harcamalarının yeterince değiştirmeyeceği ortadadır. Hatta, hazine bonolarının piyasa faiz haddi üzerinden bir getiri sağladığı ve bu getiriyi olağan kazanç kaynağına dönüştüren grupların bulunduğu düşünüldüğünde, fonların bir bölümünün sistematik olarak tüketime gideceği ileri sürülebilir. Zira bazı kişiler hazine bonosuna yatırım yapıp, buradan faiz kazancı sağlayarak, harcama güçlerini yükseltmek isterler. Böylece, borç verilebilir fonlar piyasasına

6 Monetizasyon karşısında borçlanmanın enflasyona ve nihai aşamada monetizasyona yol açacağı ileri sürülmüştür. Bkz. (Wallace-Sargent, 1981).

giren tasarruflar, sadece kamu ve özel sermaye taleplerini değil, özel tüketimi de besler. Sonuçta, tasarruf arzı artış hızı bu kaynaklara olan talebin gerisinde kalabilir. Borç verilebilir fonların tasarruf talepleri dışında tüketim taleplerini de karşılama durumunda olması, ekonomide tüketim eğilimini artırır ve faiz haddi üzerinde yükseltici bir etki oluşturur. Bu süreç tüketim talebini de yüksek düzeyde tutacağından, ekonomide fiyat baskısı hafifletilemez.

Ricardo Denkliği ya da Barro tezinden ayrıldıkça, hazine bonolarının fiyatları yükseltme etkisi güç kazanır. Bu durumu, bir ünite kamu harcamasını sermaye piyasasından borçlanma karşısında vergi ile karşılama yöntemlerinin karşılaştırılması ile gösterebiliriz. Bir ünite kamu harcaması vergilerle karşılandığında, marjinal tüketim ve tasarruf eğilimlerine bağlı olarak hem özel tüketim hem de özel tasarruflar kısılmış olacaktır. Buna karşılık, aynı miktarın borçlanma ile sağlanması halinde, Barro hipotezinin tam tersi koşulda, tüm kaynaklar özel tasarruflardan gelmiş olacaktır. Neticede, karşılaştırmalı duruma bakıldığında, bir ünite vergi, özel kesimden hem tasarruf hem de tüketimden aktarım yapacağı halde, borçlanma sadece tasarruftan aktarım yapacağından, vergileme ile ortaya çıkabilecek zorunlu kısıntı, toplam talebi, diğer hale göre daha düşük düzeyde tutmuş ve böylece enflasyonist baskıyı hafifletmiş olacaktır. Hatta, vergi ile finansman halinde, özel kesim tüketimi, borçlanma ile finansman haline göre daha fazla kısılmış olacağından, kamuya aktarılan fonlarında tasarrufa gideceği varsayımı altında toplam tasarrufun artacağı ve faiz haddinin, diğer koşulda oluşacağı düzeyden daha düşük olarak gerçekleşeceği de ileri sürülebilir.

Hiç kuşkusuz, borçlanma her koşulda kesinlikle olumsuz bir araç olarak görülemez. Batı ekonomilerinde GSYİH’nin %3,5 dolayındaki kamu sektörü borçlanma gereksinimi olağan karşılanmakta ve bu finansman aracının optimum kullanımı için borç yönetim politikaları dahi geliştirilmiş bulunmaktadır (Musgrave-Musgrave, 1989, s. 555-61). Enflasyon beklentisine göre borçların vade yapısı ve faiz yükü bütçeyi farklı şekilde etkiler. Enflasyonist etkiyi hafifletebilecek vade yapısı, yüksek faiz yolu ile bütçe üzerine ağır yük yıkmaktadır. Buna karşılık, bütçe üzerindeki faiz yükünün hafifletilme çabaları ise, vade yapısını kısa döneme çekeceğinden, ekonomide likiditeyi yükseltir ve enflasyonist baskılara katkıda bulunur. Enflasyonist beklentiler ve vade yapılarındaki bu etkileşim, doğal olarak, akılcı bir vade yapısı ve faiz profili politika bileşimi ile optimal sonucun elde edilmesine yönelik olarak kullanılabilir.

Enflasyonun borçların reel değerini hafiflettiği açıktır. Ancak bu mantıkla, kamu borçlarının, zaman içinde eridiği, dolayısıyla enflasyonist dö-

nemlerde kamu borçlarının yükseltilmesinin olumlu bir politika olduğu sonucuna gidilemez. Statik borç stoku üzerinde reel değeri eritme etkisi olan enflasyonist süreç, çok daha farklı ve başka nedenlerden dolayı, kronik nitelik kazanmış olan kamu borçları bağlamında aynı şekilde değerlendirilemez. Bir defa, enflasyonist süreç, kronik bir hal aldıktan sonra, bir yandan olağan kamu gelirlerini törpülerken, diğer yandan da kamu harcamalarının dizginlenmesini engeller. Bu koşullar altında, durmadan yükselen piyasa faiz haddinden borçlanan kamu sektörü, enflasyon nedeni ile zannedildiği kadar kârlı çıkamaz, tam tersine “*faiz-bütçe açığı-borçlanma ve faiz yükü*” spirali içine girer. Bu gidişe, ya kamu harcamalarını olağanüstü daraltarak veya vergileri ani yükselterek ya da moratoryum ilan ederek hâkim olunabilir ki, her üç durumda da siyasal otorite çok ciddi yara alır.

Türkiye’de iç borçlar, bir yandan giderek yükselen konsolide bütçe açıkları, diğer yandan da kısa vadeli borçların konsolide edilmesine bağlı olarak, yıldan yıla kümülatif olarak artmış ve 1991 sonu itibariyle toplam 86.192 milyar liraya yükselmiş bulunmaktadır. Aşağıdaki tabloda iç borçların yıllara göre dağılımı verilmektedir.

Tablo-13: İç Borçların Yıllara Göre Dağılımı*

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
Milyar TL	1101	3197	6445	16484	40573	86192
GSYİH’ye oranı (%)	16	27	23	29	24	19

* Hazine’den ödenecekler ve Hazine kefaletleri

Kaynak: *Bütçe Gerekçeleri* (1990 ve 1993), T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı.

İç borçlar, özellikle dönemin ortasından itibaren, çok hızlı bir tempo ile artma eğilimine girmiştir. Ancak, GSYİH’nin içinde %29’a kadar yükselmiş olan iç borçlar, 1987 sonrasında nominal GSYİH yükselişi karşısında, oran olarak gerilemiştir.

Dış borçlara gelince, 30 Haziran 1991 itibariyle dövizle ödenecek toplam dış borç tutarı 43,752 milyar dolardır (Bütçe Gerekçesi, 1993, s. 91). Toplam dış borçlanmalarının %85 dolayındaki bölümü kamu sektörünce gerçekleştirilmektedir. Bu kaydı dikkate alarak, tüm dış borçlarımızın genel seyri ile ilgili aşağıdaki tablo ilginç olabilir:

Tablo-14: Dış Borçlarla İlgili Oranlar

	1985	1987	1989	1991
Toplam Dış Borç/GSYİH	48.1	59.1	52.0	38.2
Dış Borç Servisi/İhr.	52.0	53.2	58.4	41.3
Dış Borç Servisi/Döviz Geliri	32.5	33.2	31.2	19.1
Dış Borç Servisi/ Dış Borçlar	16.8	13.6	16.5	8.6

Kaynak: 1991 Yıllık Ekonomik Rapor, T.C. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara, 1992, s. 148.

Milli gelirdeki artış ve son yıllarda ülkeye giren sıcak döviz, mutlak değer olarak büyümesine rağmen, dış borçların milli gelir ve döviz gelirleri içindeki payını hafifletmiştir. Ancak bu iki gösterge dışında ve onlardan daha sağlıklı gösterge, dış borç servisinin ihracat gelirleri içindeki payıdır. Bu pay, dönem süresinde, %52’den %42 dolaylarına düşmüş olmakla beraber, yüksektir, ihracat gelirlerimizin %40 dolayındaki bölümü dış borç servisi için kullanılmaktadır.

YEREL İDARELER

Türkiye, henüz kentleşme sürecini tamamlamamış, kentlerde yüksek rantların oluştuğu bir ekonomi görünümündedir. Nüfus artış hızı Türkiye ortalaması %2,3 dolayında iken, kentlerde %6 dolayındadır. 1950 yılında kentsel nüfus oranı %18,5 iken, 1980’lerin sonlarına doğru bu oran, %50 dolaylarına çıkmıştır (Falay, 1990, s. 141).

Hızlı kentleşme, kentsel alanların denetimsiz ve ekonomik optimallik koşullarının geçerli olmadığı biçimde iskân edilmesine neden olmuştur.⁷ Kent çevresinde, hemen hiçbir hizmetin sunulmadığı gecekondü alanları oluşurken, çöken kent merkezlerinin de kurtarılması, mali güçlükler nedeni ile gerçekleştirilememiştir.

Sanayi merkezlerinin Batıdaki kent merkezlerinde kurulması ve kırsal alanlardaki iş olanaklarının yetersizliği, kentleşme yanında hızlı bir bölgesel dengesizlik olgusunun da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Genelde kırsal alanlar, bölgesel olarak da doğu yöreleri, batı kentlerine emek, sermaye ve pazar sağlayarak, Türkiye’nin batı yöresinde hızlı rant artışı yaratmıştır. Doğü bölgelerinden batı bölgelerine doğru gelişen bu akım, zaman içinde kendini besleyen bir sürece dönüşerek, akımı desteklemektedir. Zira, giderek fakirleşen yöreler göç verirken, zenginleşen yöreler göç almak durumunda kalmaktadır. Göç alan yörelerde aşırı kalabalıklaşma sonucunda yönetimin güçlenmesi ve hizmet kalitesinin eroz-

7 Optimal kent boyutu için: Keleş, 1984, s. 30).

yonu uğraması bu göçü durdurmamaktadır. Zira, göç eden insanlar, kendi yörelerindeki daha kötü koşullarla, kentlerdeki görece iyi koşulları karşılaştırmaktadır.

Doğudan batıya göç sürerken, kentsel yönetimlerin, özellikle göç alan yörelerde, hizmetin kalitesini korumaya çalışmaları, bu olguyu daha da hızlandırmaktadır.

Göç alan bölgelerin hizmetin kalitesini koruma ya da iyileştirme çabaları çok ciddi mali sorunlar dışında iki temel açmazı da gündeme getirmektedir. Bunlardan birincisi, yerel idarelerin gelir dağılımına müdahalede yetersiz kalması açmazıdır (Tiebout,1956). Yerel idareler, kendi yörelerinde gelir iyileştirici faaliyetlerini, mal ve hizmet sunarak veya parasal olarak gerçekleştirdikleri zaman, o bölgeye fakir göçü artar, o bölgeden dışarı zengin göçü başlar. Böylece kaynaklar daralmaya başlar. Hiç kuşkusuz, gerçek nüfus hareketleri böyle bir modelin varsayımları kadar ani ve hızlı değildir. Ancak bu model bize, olası göç eğilimleri ışığı altında, gelir iyileştirici atılımların mali çıkmazlara sürüklenmesinin kaçınılmaz olduğunu gösterir.

Bölgesel dengesizliklerin aşırı boyutlarda olduğu toplumlarda yerel idarelerin kendi yörelerinde oluşan rantlara el koyarak, hizmet vermeleri ve bu konuda otonom olmaları, bölgeler arası gelir dağılımı dengeleri açısından demokratik değildir (Önder, 1983). Özellikle batı bölgelerindeki büyük kent rantları, büyük bir bölümünün oluşumu itibariyle kent dışı kaynaklara ve doğu bölgelerine dayanmaktadır. Zira, emek ve kısmen sermaye ile birlikte bazı girdiler de diğer yörelerden ve oldukça ucuza sağlanmaktadır. Kentsel ürün ise, tarımsal ürünler karşısında, avantajlı bir ticaret haddinden satılmaktadır. Böylece kent dışı yöreler pazar işlevi de görmektedir. Hem girdi hem de çıktı olarak kent dışı bölgelerin kullanılması, kaynağı ve oluşumu itibariyle, kentsel rantları kentlere yabancılaştırmaktadır. Böyle bir durumda yerel idarelerin bu rantların bir kısmını yöre dışına aktarma gücü, politik olarak söz konusu olamaz. Kentsel alan içinde kalan rant, bölgesel dengesizliği giderme kaynağı olmaktan çıkar. Rantları geri döndürerek bölgesel dengeleme projelerinin geliştirilmesi, ancak merkezi idarenin işlevleri arasına girmektedir.

Günümüzde gelişen teknoloji, hizmetlerin kurulması ve kullanılmasında yöreler arası dışsallık faktörünü de yükseltmiştir. Hizmet kapasiteleri çoğu hallerde bir yöre hacmini aşmaktadır. Etki alanı bir bölgeyi aşan hizmetlerin kurulmasında, ilgili bölge yönetimlerinin müşterek karar sürecine girmeleri etkinlik sağlayarak maliyetleri kısabilir. Açık ki, dışsallık oluşturan bu tür hizmetlerde, tasarruf sağlayıcı birlikte davranış modelinin en uç halini merkezi devlet kararları oluşturur.

Nihayet, yine teknolojiye bağlı olarak ya da coğrafi vb. nedenlerden kaynaklanan bölgeler arası dışsallıkların bulunduğu durumda, bölgeler arası işbirliği veya merkezi idarenin müdahalesi söz konusu olmaktadır.

Demokrasi içinde halk tercihlerinin kamusal hizmetlere daha doğru ve etkin yansıtılabileceği yerel idareler hiç kuşkusuz önemlidir; hatta zaman içinde bu önem artmakla beraber, yukarıda zikredilen nedenlerle giderek merkezi idarenin etki alanına girmektedir. Kamu harcamalarının giderek merkezileşmesi görüşü, günümüzde yoğun olarak tartışılmaktadır (Peacock-Wiseman, 1961). Bu eğilimi, yerel idarelerin kendi yönetimlerinde otonom olması gereğiyle de karıştırmamak gerekir. Oluşum yeri ve kaynağı neresi olursa olsun, tüm kamu gelirlerinin kamusal tercih ve önceliklere göre yerel idareler arasındaki dağılımında bu idarelerin yetkileri kısıtlı olabilir. Ancak, böylece dağıtılmış kaynakların kullanımında yerel idarelerin mutlak anlamda otonom olması savunulabilir.

Türkiye’de yerel idareler, il özel idareleri, belediyeler ve köylerden ibarettir. İl özel idareleri ve köyler, zaman içinde önemini yitirmekte, belediyeler ise önem kazanmaktadır. Toplam yerel idare harcamalarının %90 dolayındaki bölümü belediyelerde gerçekleşmekte, geriye kalan %10’unu ise il özel idareleri ile köyler, yaklaşık eşit paylarda bölüşmektedir. Aşağıdaki tabloda, yerel yönetimlerin harcama ve vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payı verilmektedir.

Tablo-15: Yerel Yönetimlerin Gider Ve Gelirlerinin GSYİH İçindeki Oranı

	1981	1983	1985	1987	1989	1991
Giderler/GSYİH	1.8	1.9	2.3	3.8	2.7	-
Vergi Geliri/GSYİH	1.4	1.6	2.2	2.9	2.2	2.4

Kaynak: Türkiye İstatistik Yıllığı, 1983, 1987 ve 1991 yılları, DİE, Ankara.

Yerel idarelere, kendi gelirleri dışında, merkezi idare vergilerinden (gelir ve kurumlar vergileri, Gümrük Vergisi ve 1984 yılı sonuna kadar Emlak Vergisi) belirli oranlarda pay verilmektedir. Bu pay, 1981-1984 yıllarında, genel bütçe vergi gelirlerinin %6’sını oluşturuyordu (belediyelere %5, il özel idarelerine %1). 1984 yılının ortalarında, yerel idarelere yapılan aktarım, genel bütçenin %8,3 oranına yükseltildi (belediyelere %7,15, il özel idarelerine %1,15). Belediyelere ve il özel idarelerine genel bütçeden yapılan aktarım, 1985 yılında, sırası ile %8,18 ve %1,15’e; 1986 yılında %8,55 ve %1,2’ye; 1987 yılında ise %9,25 ve %1,7’ye yükseltildi. Son oranlar uygulanmamaktadır. Ayrıca 1984 yılından itibaren de büyükşehir belediyelerine genel bütçeden

%5 oranında pay aktarımı yapılmaktadır (Vergi İstatistiği Yıllığı, 1982-1991, s. 12). Bu oranlara göre, yıllar itibariyle yerel idarelere yapılan aktarımın genel bütçeye oranları aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo-16: Genel Bütçeden Yerel İdarelere Yapılan Aktarımın Payı (%)

1981	1983	1985	1987	1989	1991
6,0	6.0	11.9	10.8	10.4	11.0

Kaynak: *Vergi İstatistikleri Yıllığı*; 1982-1991, TC. Maliye ve Gümrük Bakanlığı, Ankara 1982, s.13.

Merkezi idare sistemi ile yönetilen Türkiye’de, yerel idarelerin yasa yapma, dolayısıyla da vergi salma yetkileri yoktur. Yerel idare vergilerinin salınması da yasa gerektirdiğinden, merkezi idare tarafından yasalaştırılmaktadır. Ayrıca, merkezi devletin personel maaşları ile ilgili kararları da yerel idarelerce uygulanmak durumundadır. Bu durumda, yerel idareler, merkezi idare tarafından zorunlu kılınan hizmetleri görmek ve yine merkezi idare tarafından oluşturulan yerel vergiler ve merkezi vergilerden aldıkları paylarla yetinmek zorundadırlar.

AMAÇLAR VE POLİTİKA ARAÇLARI

Buraya kadar, kamu iktisadi teşebbüsleri dışında kalan kamu sektörünün yapısı ve işleyişi, kamu harcamaları ve kamu gelirleri açılarından genel hatlarıyla incelendi. Bu bölümde ise, harcamalar ve gelirler ayırımına bağlı kalınarak, belirli amaçlar doğrultusunda bazı politika araçları tartışılacak. Öngörülen amaçlar, sosyal demokrasi ilkesi çerçevesinde oluşturulacaktır.

A. Amaçlar

Sosyal demokrasi ilkesinin pratik hedeflerini saptayabilmek için, önce ilkenin kendisini tanımlamak ve belki de yeniden yorumlamak gerekiyor. Sosyal demokrasi modeli, hangi alt model olursa olsun, bugün dünyadaki ilk halinden farklı noktalara gelmiştir. Çok genel çizgileri ile bakıldığında, refah devleti tanımlamasıyla uygulamaya koyulmuş olan sosyal demokrasinin, özünde tüketime yönelik bir politika görüntüsü sergilediği görülmektedir. 1930’ların sonunda formüle edilen Keynes yaklaşımında da, milli gelir artışının çekici gücünün talep olması, sosyal demokrasi politikaları ilkesinin ana çizgisini netleştirmektedir. Kapitalist dünyanın bir yandan bol kaynaklara ulaşma olasılığının yüksek olduğu, diğer yandan da endüstri demokrasisi politikaları ve gelişen teknoloji uygulaması yolları ile üretimin arttığı sürelerde, sosyal demokrasi uygulamaları hem an-

lamalı hem de gerekli olmuştur. Böylece, bir yandan gelişen sosyalist akım ya da sol nitelikli muhalefetin tabanı eritilirken (örneğin geçen yüzyılın Bismarck politikalarında olduğu gibi), diğer yandan da tüm kapitalist dünya komünist tehdide karşı korunmuş oluyordu. Ancak, 1970’lerin sonlarına doğru kaynaklar sıkıştıkça, sosyal demokrasi politika uygulamaları da pahalı olmaya başladı. Batı’da komünist partilerin zayıflaması ve Sovyetler’in çözülmesi “komünizm korkusu”nu gerilettili. İşte bu ortamda, genel çerçevesi “yeni sağ” politikalarla oluşan “küçük devlet” modeli çağın yükselen değerleri arasında kutsal yerini aldı. Batı’da da sosyal demokrasi felsefeleri ve onların uygulama araçları olan siyasal örgütlerin geçirdiği sarsıntıyı net olarak anlayabilmek için sosyal demokrasi ve refah devleti görüşlerinin gelişimine bir göz atmak yararlı olur.

Batı’da “sosyal hak” kavramının gelişimi, ekonomik haklar ve siyasal hakların elde edilişinden çok sonra gerçekleşmeye başlamıştır. Ekonomik sürece girebilen bir insan ekonomik haklar elde edip üretimde bulunurken, üretimden de kendi ihtiyacını sağlama hakkını elde ediyordu. Başka bir deyişle, toplumda gerçekleştirilmiş olan üretimden yararlanma hakkı, ancak üretime katkıda bulunmakla olasıdır. Bu ekonomik hakkın yanı sıra yasalar karşısında bireylerin, ekonomik durumlarından bağımsız olarak eşit olmaları ilkesi geliştirildi. Ancak üçüncü aşamada, bireylerin ekonomik güçlerinden bağımsız olarak temel hizmetlere ulaşabilme hakkı da geliştirildi. Görülüyor ki, “sosyal hak” kavramının gelişimi ile, bireylerin bazı mal ve hizmetlere ulaşmaları, salt ihtiyaçlarından kaynaklanan bir hak olarak algılanmaya ve kabul edilmeye başlandı. Bireyin, toplumla piyasa kanalıyla ekonomik entegrasyonunun bulunmaması ya da çok zayıf olması durumunda dahi, ihtiyaçları temeline dayalı olarak sosyal koruma içine alınması, hiç kuşkusuz, bir yandan toplumun ekonomik düzeyi, diğer yandan da siyasi rejimle ilgili bulunmaktadır. İşte ekonomik kaynak sorunu nedeniyle ki, bugün Batı ekonomilerinde de sosyal demokrasi ilkeleri sorgulanmakta, uygulama kurum ve araçları ise derin bir bunalım içinde bulunmaktadır.

Batı ülkelerinde, ekonomilerin gelişmişlik düzeylerinde uygulama alanına girmiş olan, fakat kaynak tıkanmaları nedenine bağlı olarak bu ülkelerde dahi derin bir kriz içindeki sosyal demokrasi politikalarının, kalkınmakta olan ülkelerdeki yorumlanışı da sorunun diğer cephesini oluşturmaktadır. Kalkınma süreci içinde bulunan Türkiye, şimdilik tek ekonomik sistemin belirleyici olduğu kapitalist bir dünyada, sosyal demokrasi ilkelerine yeni ve farklı bir yorumla yaklaşmak durumundadır.⁸ Gerekli kalkınma hızının sağlanabilmesi yüksek düzeyde birikimi zorunlu kılmaktadır.

8 Türkiye’de sosyal demokrasi tartışmaları için: Emrealp (1991 VI. Bölüm); Financı (1990: 1-30).

Dünyada teknolojinin değişme hızı giderek artan bir tempoda sürmektedir. Yirmi-otuz yıl öncelerinin sanayileşmiş ülke-tarım ülkesi çatışması, günümüzde yerini ileri teknoloji üreten ülkeler-klasik sanayi ülkesi çatışmasına bırakmış bulunmaktadır. Bu koşullar altında, hızlı birikim ve teknoloji yoğun aşamalara geçmek kaçınılmaz olmaktadır.

Kalkınmışlar dünyasında kalkınmakta olan bir ülkede sosyal demokrasi politikaları kaçınılmaz görülmektedir. Ancak böyle bir uygulamada sosyal demokrasi politikalarının Batı'daki uygulamalarından daha farklı bir yorumla ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda söz konusu olması gereken sosyal demokrasi politikaları tüketime yönelik değil, üretime yönelik olmalıdır. Yani, böyle bir yorumla ele alınan sosyal demokrasi politikaları, ülkeyi hızlı bir kalkınma modeline sokarken, kalkınmanın külfetini topluma adil biçimde yayan mekanizmalar geliştirmelidir. Yatırımlardaki coğrafi bölge, sektör ve teknoloji seçimine bireysel yatırımcılar değil, tüm toplum hâkim olmalıdır. Zira ancak bu şekilde özel getirisi değil, sosyal getirisi en yüksek olan alanlara yönelme söz konusu olabilir. Yine ancak bu şekilde, çevre sorunları en rasyonel şekilde ele alınabilir.

Bir başka nokta da, kaynakların nesiller arasında optimal dağılımının sağlanmasıdır. Ekonomik göstergelerin fevkalade çarpık olmasından dolayı, yatırımların uzun dönemden kısa döneme kaydırılması, kaynakların zaman içindeki bölünümünü gelecek dönemin aleyhine saptırmaktır.

Kalkınmakta olan ülkede uygulamaya koyulan sosyal demokrasi politikaları, bugün kalkınmanın külfetini toplumda adil biçimde paylaştırırken ileriye yönelik kaynaklar üzerindeki hâkimiyet hakkının da adil paylaştırılmasını gerçekleştirmeye çalışır. Kaynaklara hâkimiyet, maddi sermaye yanında beşerî sermaye mülkiyeti ile de gerçekleşmektedir. Beşeri sermaye oluşturma kaynaklarına sadece maddi sermaye sahiplerinin ulaşabilmesi, maddi sermaye ile beşerî sermaye sahipliğinin çakışması sonucunu doğurur ki, bu durum, ileriki nesilde hem üretici hem de yönetici güçlerin aynı grupta toplanması anlamına gelir. Böylece ekonomik güç, siyasal ve yönetsel güçle pekiştirilmiş olur.

Kapitalist sistemin işleyiş sürecinde hem faktör piyasasında hem de mal piyasasındaki işleyişler sonucu, belirli kesimlere kaynak kaydırması yapılır. Faktör piyasasındaki monopolist yapılanmalar rant oluştururken, bu rantı ilaveten kredi mekanizmasıyla da haksız kaynak aktarımı yapılmaktadır. Kredi sistemi kamu sektörü aracılığı ile gerçekleştirildiğinde, vergi yükümlülerinden sermaye sahiplerine reel kaynak transferi yapılmış olmaktadır. İster vergi ayrıcalığı, ister nakit kredisi biçiminde olsun, sonuçları farklı olmakla beraber, temelde kaynak aktarımı yapılmış olmaktadır.

Toplumsal kaynakların coğrafi dağılımında özel kesim, bölgesel dengesizliği ağırlaştırıcı bir sonuç yaratır. Kâr ve özel getiri dürtüleri ile çalışan özel kesim, gelişen yörelerde faaliyetini yoğunlaştırdığı için, bölgesel dengesizliği artırır, işte bu bağlamda bireysel kararların sosyal kararlar ile ikame edilmesi bölgesel dengesizliği hafifletici rol oynar

Özetlemek gerekirse, dengesiz kaynak dağılımı ortamında bireysel kararların sosyal kararlarla ikame edilmesiyle eş zamanlı ve zamanlar arası kaynak dağılımında adil çözümlere gidebilir. Yine aynı süreç içinde, bölgeler arası kaynak dağılımı daha düzgün olabilir. Yatırım ve tüketim ayrımı da sosyal karar süreci ile optimal düzeye çekilmiş olur. Bir yandan hızlı ve çağdaş düzeyde ekonomik kalkınma sağlanırken, diğer yandan da bunun külfeti toplumda adil dağıtılarak hem adalet sağlanmış, hem de yüksek pay alanların aşırı tüketimi frenlenmiş olur.

B. Politika Araçları

1. Kamu Harcamaları

Konsolide bütçe verileri, kamu sektörünün hem statik hem de dinamik olarak, ekonomi üzerindeki güç ve etkisi hakkında ciddi bir fikir verir. Bulgularımızı kaynak dağılımı (etkinlik) ve gelir dağılımı (adalet) açılarından değerlendirerek, konsolide bütçenin etkilerini görebiliriz:

- Bir kere, konsolide bütçe harcamaları, Türkiye ve benzer diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, oldukça küçük değerler vermektedir. Konsolide bütçe tüm kamu harcamalarını kapsamamakla beraber, tüm harcamaların oldukça büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla, karşılaştırma yapılan ülkelerle görülen fark, yöntem açısından fazla eleştirilemez. Kaldı ki, zaman boyutu içinde hep aynı yöntem izlendiği için, zaman içinde trendin gelişimi karşılaştırmada kullanılabilir. Bu hacim siyasal kararlar üzerinde, vergi ödeyicilerinin hizmet talepçilerinden daha etkili ve baskılı olduğunu göstermektedir.
- Siyasal kararlarda gözlenen çarpık hâkimiyetin, sosyal devlet ilkesine de yansıtacağını tahmin etmek zor olmasa gerekir. Nitekim, sosyal nitelikli harcamalar hem çok cılızdır hem de zaman içinde (son bir-iki yıl hariç) erimiştir. Bunlardan eğitim harcamaları çok ciddi olarak olumsuz yönde etkilenmiştir. Teknolojinin çok zor uygulandığı, bu nedenle de Baumol etkisinin ciddi tehdidi altında bulunan eğitim hizmeti, bu politikalar sonucunda sadece kantitatif açıdan görece küçülmeye uğramamış, aynı zamanda, daha da vahim olarak, kalitatif açıdan gerilemiştir. Bu hazine olgu, beşerî sermaye oluşumunu tahrip etmekle kalmamış, aynı zamanda bu alandaki kıt kaynakların güçlü ekonomik çevrelerce

kullanılmasına da neden olmuştur. Böylece maddi sermaye, beşerî sermaye olanakları ile örtüşerek, bir üstünlük elde etmiştir.

- Eğitim harcamalarının görece azaltılması iki sonuca birden yol açmaktadır. Bunlardan birincisi, geniş kitlelere yönelik eğitim kalitesinin giderek gerilemesidir. Bunun anlamı, bir tür sosyal altyapı niteliğinde olan beşerî sermaye oluşumunun zayıflamasıdır. Eğitim hizmetlerinin kamu sektörünce yeterince sağlanmaması sonucunda güçlü ekonomik çevreler, bu hizmetin özel sunumu yolunu zorlar. Eğitim hizmetlerinin paralı yapılması, hizmetin özel sunum ilkeleri çerçevesinde üretilip, topluma yayıldığı anlamını ifade etmektedir. Böylece, ekonomik açıdan güçlü çevreler, söz konusu beşerî sermaye kaynaklarına da el koymuş olur.
- Eğitim hizmetlerinin bedel karşılığı sunulması, toplumda gelir dağılımının da bozulmasına neden olur. Zira eğitim, fırsat eşitliği sağlamada temel faktördür. Bu nedenle, gelir dağılımının bozulduğu durumlarda, eğitim harcamalarının devletçe karşılanması zorunluluğu, sosyal demokrasi ilkesinin vazgeçilmez bir uygulamasıdır.
- Eğitim hizmetleri üretiminin özel finansmana bırakılmasının, sosyal demokrasi ilkeleri açısından bir olumsuz yönü de, eğitimin içeriği ile ilgilidir. Eğitim hizmetlerinde özel finansman katkısıyla, eğitimde sosyal içerikli ve eleştirel konuların ağırlığı arasında ters bir ilişki bulunur. Özel finansman halinde, eğitim daha çok teknik yöne kayarak, sosyal olaylar ve gelişmeler bağlamında dar boyutlu ve tarihsel perspektiften yoksun bir toplum üretilmesine neden olur. Bir başka deyişle, yoğun teknik içerikle perdelenmiş eğitim, eleştirel beyinlerden çok, sistem için “girdi” oluşturacak uyumlu beyinler yetiştirmek işlevini yüklenmiş olur.
- Sosyal nitelikli diğer bir hizmet ise, sağlıktır. Sağlık hizmetleri, kolektif tüketime dahil tam kamu hizmeti niteliğinde değildir. Bu nedenle, özel finansman yönteminin bu hizmetin sunuluşunda belirli bir ağırlık kazanması çok kolay gündeme gelebilir. Zaten, sağlık hizmetlerinin devletçe sunulması, kapitalist yapılanmalarda, sosyal demokrasi ilkelerinin bir sonucu olmaktan çok, emeğin yeniden üretiminde bu hizmetin önemli bir katkısı olmasındandır. Böylece, emek maliyetlerinin bir bölümü topluma yayılmış olmaktadır. Bununla beraber, temel bir gereksinim olan sağlık hizmetine ulaşmada eşit hak sahibi olmak, devletin bu hizmetin finansmanında payının büyük olmasını gerektirmektedir. Eğitim hizmetlerinde olduğu gibi, sağlık hizmetlerinde de devlet katkısı gereksinimi, toplumda gelir dağılımı bozuldukça artar. Bu gereksinim,

hem koruyucu hem de tedavi edici sağlık hizmetlerinde söz konusudur. Optimum düzeyinden çok geride olan sağlık hizmetleri ile ilgili kamu harcamalarının yükseltilmesi kaçınılmazdır.

- Toplumsal kaynakları, asgari ihtiyaçlar düzeyinde tüm bireylerin ulaşabilecekleri düzeyde ve koşullarda sunmak, sosyal adalet ilkesinin temelini oluşturur. Söz konusu hizmetler, sadece refah dağıtım araçları da değildir. Bu hizmetler emeğin yeniden üretilmesini sağlayarak, sermayenin getirişine de katkıda bulunur. Ancak, böyle bir süreç, artan kârlarla güçlenen çevrelerin, yükselen finansman gereksinimlerine karşı koyma gücünü ellerine geçirmesine de neden olmaktadır. Bu nedenle, ekonomide gelir dağılımına özen göstermek de ciddi bir kamusal işlev olarak görülmelidir. İşte bu nedenle, sağlık ve eğitim harcamaları, toplumda beşerî sermaye dağılımında fırsat eşitliği sağlayıcı kalemlerdir.
- Kamu harcamalarının ekonomik tasnifinde önemli bir yeri ve ağırlığı olması gereken kamu yatırım harcamaları, ciddi sorunlar yaratacak derecede kısılmıştır. Kalkınma aşamasını henüz tamamlamamış olan ve bölgesel dengesizlik sorunları bulunan Türkiye’de yatırımlar alanında devlete çok büyük görevler düşmektedir. Kaldı ki, yatırımların çok büyük bir kısmı özel kesim yatırımlarının verimliliğini de yükseltici niteliktedir. Ancak, ekonomik kaynaklar üzerinde giderek yoğunlaşan mücadele, uzun vadeli kaynak kullanımını kısa vadeli kullanıma çekme eğilimi taşımaktadır. Bunun da ötesinde, bütçe sıkışıklıkları esnasında, derhal kısıntıya uğrayan kalem de yatırımlar olmaktadır.
- Kamu yatırım harcamalarının mutlak düzeyi kadar, bölgesel dağılımı da sosyal demokrasi ilkeleri açısından önemlidir. Özellikle bölgesel dengesizliğin yoğun olduğu ekonomilerde, dengesizliği giderebilecek ya da hafifletebilecek en önemli araç, kamu yatırımlarıdır. Geri kalmış bölgelere yapılan kamu yatırımlarının kısa dönemde, yani yatırımın yapıldığı süre içinde o bölgelerde ekonomiyi canlandırma işlevi de bulunmaktadır. Bu bölgelere yapılan yatırımların uzun dönemde sağlayacağı yarar, altyapıyı oluşturarak, özel yatırımları da bu bölgeye çekerek, ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmaktadır.
- Bölgesel dengesizliğin ağır olduğu koşullarda, devletin giriştiği altyapı yatırımları, özel kesim yatırımlarının bu bölgelere çekilebilmesi için yeterli olmayabilir. Bu durumlarda, sadece altyapı yatırımları değil, diğer yatırımları da, hiç değilse bir süre için, devletin yapması gerekebilir. Söz konusu yatırımlar, doğrudan ve eş anlı getiri sağlamıyor olabilir. Ancak bunlar, yapıldıkları yöre ve çevrelerinde ekonomik hayatı canlandırıp,

gelişmiş bölgelere olan göçleri hafifleterek, uzun dönemde sosyal yarar sağlar. Bu nedenle, ülkenin gelişmiş yöreleri için altyapı yatırımları ile yetinen devlet, gelişmekte olan yörelerde bunun ötesinde bir işlevi de yüklenmek durumundadır. Bu bağlamda kamu iktisadi teşebbüsleri ciddi görev almalıdır.

- Kamu harcamaları içinde önemli yer tutan cari harcamalar, bir tüketim harcaması olarak görülemez. Devlet denen aygıtın işlemesi için gerekli olan bu harcamalar, bir bakıma kaynak kullanıcı harcamalardır. Ancak bu harcamalarla üretilen hizmet, çok geniş anlamda tüm ekonomiye bir girdi niteliğindedir. Genel idare, adalet, güvenlik, ulaşım, bayındırlık vb. tüm hizmetler, ekonomi ve toplumun gereksinim duyduğu temel hizmetlerdir. Bu hizmetlerin yürütülmesi için de cari harcamalar kaçınılmazdır. Bu nedenle kamu cari harcamalarının, özel kesim tüketim harcamaları gibi tüketim nitelikli algılanması yanlıştır. Tersine, bu harcamalar üretime katkıda bulunan harcamalardır. Bunun belirgin örneğini ise, eğitim harcamaları oluşturmaktadır. Toplumda beşerî sermaye üretimine yönelik olan eğitim harcamalarına, bu nedenle, “*sosyal cariler*” adı verilmektedir.

Cari harcamalar, bir yandan özel kesim faaliyetlerine girdi oluşturan hizmetleri üretirken, diğer yandan da yapılmış olan kamu yatırım harcamalarının optimum düzeyde kullanımı için gereklidir. Böyle bir optimallik koşulu, cari harcamaların belirli düzeyde yapılmasını gerekli kılmaktadır. Harcamaların böyle bir teknik düzeyden sapması halinde israf ortaya çıkar. Gerekli miktarın üzerinde yapılan harcama, doğal olarak, israf niteliğine dönüşür. Ancak, burada kritik olan nokta şudur: optimal düzeyin altında yapılan cari harcamalar da israf niteliği taşımaktadır. Zira, optimal düzeyde yapılmamış olan cari harcamalar, bir yandan kamu yatırımlarının tam kapasitede ve etkin olarak kullanımını engellerken, diğer yandan da öngörülen hizmetin arzulan düzeyde üretilmemesine de neden olur.

- Sosyal demokrasi ilkeleri açısından yaklaşıldığında, cari harcamaların optimal düzeyin altında saptanması üç önemli sapmaya neden olduğundan, olumsuz görülmektedir. Bunlardan birincisi, yukarıda da bahsedildiği gibi, optimal altı cari harcamaların kaynak israfına neden olmasıdır. Özellikle kalkınmakta olan ülkelerde, sadece kamu sektöründe değil, bu kanalla diğer kesimlerde de oluşan israflardan kaçınmak temel ilke olmalıdır.

İsraf, özel kesim ve karar üniteleri için de olumsuz bir nitelik taşıdığından, genelde arzulanmaz. Ancak, sosyal israf, bazı kesimlere avantaj sağlayabilir. Kamu örgütleri, kamusal tercih ve kararlar doğrultusunda

faaliyet göstermek durumundadır. Bu koşulda hizmet sağlanabilmesi, kamusal faaliyetlerin finansmanının hukuksal yollardan ve genel gelirlerden karşılanmasını gerekli kılar. Oysa, optimum düzeyin altında yapılan kamu harcamaları, bazı koşullarda, özel ve hukuk dışı finansman olanakları ile birleştirilerek, bir hizmetin üretimi gerçekleştirilebilmektedir. Yan finansman araçlarının devreye girmesi, özel tercihler lehine sosyal tercihleri bozabilmektedir. Bu nedenle böyle bir yolun kapanması kaçınılmaz görülmektedir. Bu konu, düşük düzeyde yapılan cari harcamaların ikinci olumsuz yanıdır.

Yine sosyal demokrasi ilkeleri açısından, kamu cari harcamaları bağlamında ortaya çıkan üçüncü sakınca ise şöyledir: bunlar içinde en büyük kalemi oluşturan personel carilerinin eritilmesi eğilimidir. Örgütlenme ve toplu pazarlık hakkından yoksun olan kamu personelinin çok büyük bir bölümü, tek taraflı belirlenen ücret koşullarında çalışmak zorundadır. Yüksek enflasyonist bir ortamda, eriyen gelirler, gelir dağılımını bozmaktadır. Bozulan gelir dağılımı ve eriyen ücreti karşısında, kamu çalışanının tek tepki aracı, hizmet kalitesini düşürmek olmaktadır. Böylece, gelir dağılımı bozukluğu, yanlış kaynak dağılımını da beraberinde getirmektedir. Ülkede beşerî sermaye dağılımı kamu sektörü aleyhine gerçekleşmektedir.

Kamu personelinin gelirini oluşturan personel carilerinin zaman içinde görelî olarak gerilemesi, kamu sektöründeki beşerî sermaye erimesini, telafisi çok zor bir gidişe zorlamaktadır. Uzun süre devam eden bu süreç, bir anda geri döndürülemez bir hal alabilir. Beşerî sermaye erimesi belirli bir yoğunluk kazanmış olduktan sonra, harcamaların artırılması, beşerî sermaye iyileştirilmesini aynı şiddette gerçekleştiremez. Diğer bir ifadeyle, beşerî sermaye kalite değişikliği simetrik olmamaktadır. Bu nedenle, enflasyonist dönemlerde, ücret erimelerine müsaade edilmemelidir. Türkiye’de devam eden yüksek enflasyon baskısı altında, ücretlerin sağlıklı gelişimini sağlamak için, optimal personel politikası ve optimal personel cari harcamaları politikası izlemek zorunludur.

- Kamu harcamalarının ekonomik kritere göre tasnifinde yer alan diğer bir kalem de, transfer harcamalarıdır. Transfer harcamalarında son on yıl içinde en hızlı gelişen kalem, 1990’lara doğru GSYİH’nin %5 dolaylarında bir büyüklüğe ulaşan, borç ve faiz ödemeleridir. Bütçe finansman tekniği sonucu ortaya çıkmış olan bu patoloji hem gelir dağılımını hem de kaynak dağılımını bozarak, sosyal demokrasi ilkesine, hatta ekonomik rasyonellik ilkesine ters düşmektedir.

Bütçe üzerindeki ağır faiz yükü, piyasa faiz haddini ve enflasyonist baskıları yüksek düzeyde tutmaktadır. Böylece tasarruf olanağı olmayan kitleler, artan fiyatlar kanalıyla, kamu finansman yükünü göğüslemiş olmaktadır. Ödenen faizler ise, devlete borç verebilecek birikime sahip kesime, gelir olarak aktarılmaktadır.

Para manipülasyonunun böyle yüksek ve risksiz gelir sağlaması, tasarrufların bir bölümünün faiz gelirin tahsis edilmesine neden olmaktadır. Böylece, yükselen faiz karşısında uzun vadeli yatırımlar kısa vadeli yatırımlarla, genelde bir bölümü ile yatırımlar da para manipülasyonları ile deplase edilmektedir.

2. Kamu Gelirleri

Sosyal demokrasi ilkeleri doğrultusunda kamu gelirlerinin özellikle vergilerin işlevi, liberal ekonomi bağlamındakinden çok daha büyüktür. Liberal ekonomi bağlamında, özel kesimce üretilmeyen hizmetleri üreten, genelde küçük bir devlet söz konusudur. Vatandaşların ekonomiden talep hakları piyasaya girip gerçekleştirdikleri üretim karşılığında elde ettikleri gelirle sınırlı olduğundan, devletin ayrıca telafi edici koruma ağı kurması gerekli değildir. Oysa vergilere sosyal işlev de yüklendiğinde, sadece temel kamu hizmetlerinin finansmanında gerekli miktarda gelir sağlamak için kullanılan vergiler, etkileri itibariyle dikkate alınarak optimal bir bileşimin gerçekleştirilmesi ile yetinilmez, sosyal koruma ağı için gerekli ilave gelir de yaratılmaya çalışılır. Diğer bir ifadeyle, sosyal demokraside bir uygulama aracı olarak yaklaşıldığında, ekonomide vergi bileşimi bu amaca yönelik olarak değişmekle kalmaz, vergi yükü de artar. İşte bu nedenle, sosyal hakların geliştiği toplumlarda, vergi yükümlülükleri karşısında toplumun da vergi hakkı söz konusudur. Bu olguyu, sosyal demokrasiyi yoğun olarak uygulayan ülkelerde görülen yüksek vergi yükleri ile kanıtlayabiliriz.

Kalkınmakta olan ülkelerde vergilerin diğer bir işlevi de birikimi sağlamaktır. Bunun için de vergiler bir yandan tüketimi kısırkken, diğer yandan yatırımları kısıcı etkileri en aza indirgenmelidir (Gandhi, 1887, s. 28-30; Tanzi, 1991, s.157-175; Musgrave-Musgrave, 1989, s.593-601). Tüketimi kısıcı vergi politikası, öncelikle lüks tüketime yönelik olmalıdır. Hem kalkınma hem de sosyal demokrasi açılarından bu, kaçınılmaz bir amaştır.

Kalkınmakta olan ülkemizde, ekonomik faaliyetler her gün yeni alanlara kaymakta ve genişlemektedir. Ekonomi, boyutları nedeniyle dış şoklardan ciddi biçimde etkilenmektedir. Vergi sistemine verilmesi gereken önemli bir işlev de, yeni alanları kapsamak, ekonomiyi iç ve dış şoklara karşı korumak ve kendi içinde esnek bir yapı oluşturarak, yüksek düzeyde gelir sağlamaktır. Türk vergi sistemi, ana çatısı itibariyle, Gelir Vergisi,

Kurumlar Vergisi, Katma Değer Vergisi ve vergi usul yasaları ile çağdaş bir görüntü sergilemektedir (Nadaroğlu ve diğerleri, 1992, s.14-5; Önder, 1992, s. 30-40). Ancak 1950 yılında yapılmış olan dolaysız vergiler düzenlemesi, zaman içinde çok büyük değişikliklere uğramıştır ve sistemin içi hemen hemen boşalmış durumdadır. O kadar ki, uygulanan sistemin ihtiyaca cevap vermekten uzak olduğu ve bu nedenle bir “reform” ihtiyacının gündemde olduğu bizzat ilgili çevrelerce de açıklanmaktadır (TOBB, 1992, s. 9-14).

Vergi sistemimizde hem kalkınmaya katkıda bulunabilecek hem de sosyal adalet ilkelerine uygun olabilecek temel vergi önlemleri şu şekilde özetlenebilir:

- Bütçe açıkları, harcamaların kısılması yolu ile kapatılamayacağına göre, vergi gelirlerinin artırılması kaçınılmaz görülmektedir. Bazı temel kamu harcamalarının bugünkü düşük düzeyinden daha yüksek seviyelere çıkartılabilmesi için de vergi kaynağının çok daha etkin ve verimli kullanılması kaçınılmazdır.
- Gelir ve kaynak dağılımının bozuk olduğu ülkemizde, vergilerin ağırlık noktasını dolaysız vergilerin oluşturması adalet açısından gerekli görülmektedir.
- Dolaylı vergi gelirlerinin hem mutlak olarak artırılması, hem de bu vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payının yükseltilmesi, vergi gelirlerinin yükseltilmesi anlamında algılanmamalıdır. Bir taraftan tüm ekonomiyi kapsayacak biçimde yaygın, diğer taraftan olağanüstü vergi ayrıcalıklarından arındırılmış bir uygulama ile, görece daha hafif oranlarla, bugünkünden daha yüksek bir gelir elde etmek olasıdır.
- Gelir Vergisinin üst oranı sabit tutularak, ilk gelir dilimine uygulanan oran (bugünkü %25 oranı) hafifletilmeli, asgari ücret düzeyi ise, vergi dışına çıkartılmalıdır.
- Gelir Vergisinin üniter yapısına yeniden işlerlik kazandırılmalıdır. Bunun için istisna ve muafiyetler, çok gerekli olanlar dışında, kaldırılmalı ve menkul sermaye iratları da vergi kapsamına alınmalıdır.
- Gelir ve kurumlar vergileri, vergilerin ayrılması ya da birleştirilmesi (entegrasyon) ilkelerine göre, hissedarlar üzerinde farklı vergi yükünün oluşmasına neden olur. Avrupa Topluluğu uygulaması, hem ileriye yönelik siyasal projeler, hem de kurum sahipleri ile diğer yükümlüler arasında birinciler aleyhine bir ayırım yapmaması hedefleri açısından uygun görülmektedir. Bu nedenle, teknik olarak uygun bir model geliştirilerek, gelir ve kurumlar vergileri birleştirilmeli ve hissedarların nihai yükümlülüğü Gelir Vergisi ile belirlenmelidir. Böyle bir uygulamada, kurumlar

vergisi oldukça düşük düzeylere çekilebilir ve gelir ve kurumlar vergi oranları arasındaki fark açıldıkça, kurumlaşma teşvik edilmiş, ancak böylece elde edilen kârların özel malvarlığına geçirilmesi önüne vergi engeli çekilmiş olur.

- Kurumlar Vergisinin hafifletilmesi, borçlanma nedeniyle kurumların faiz yükünü görelî olarak ağırlaştıracağından, Kurumlar Vergisinin yüksek olduğu duruma göre, firmaların özsermaye yerine dış kaynaklara yönelme eğilimi azalmış olacaktır.
- Firmaların özkaynak yanında dış kaynaklara da başvurusu ekonomik açıdan eleştiri gerektiren bir uygulama olamaz. Ancak özsermaye yerine dış kaynak ikame etmesi tasvip edilemez. Zira bu durumda, firma “örtülü sermaye” kullanıyor ve kâr payını da “örtülü kazanç” haline dönüştürüyor demektir. Özsermayenin, finans kesimindeki manipölasyonlar neticesinde dış kaynağa dönüştürülerek kullanılması, bunu bir tür örtülü sermayeye dönüştürür ve şu sonuçların oluşumuna neden olur: (a) müteşebbis riski ortadan kaldırılarak düşük vergili sabit gelir elde edilir, (b) gider olarak yazılan faiz tutarı, Kurumlar Vergisi matrahını eritir, (c) faiz gideri, ürünün maliyetine girerek, ürün fiyatını yükseltir, (d) faiz gelirinin, bugünkü sistemde olduğu gibi, düşük vergilendirilmesi halinde, büyük kazançlar, risksiz ve vergisiz elde edilmiş olur.
- Kurumlarda hissedarlarla borç verenler eşit vergi yüküne tabi tutularak, örtülü kazanç teşvik edilmemelidir. Bunun teknik çözümü, tüm kıymetli kâğıtların isme yazılı ya da başka biçimde izlenir olması ve Gelir Vergisinde menkul sermaye iratlarının da, üniter sistem içinde toplama-yı tabi olması koşullarını gerekli kılar.
- Gelir ve kurumlar vergileri akım halindeki gelirleri vergilemektedir. Oysa bir yandan hızlı kentleşme, nüfus artışı ve enflasyon gibi sosyal ve ekonomik koşullar, diğer yandan da son zamanlarda gelişen borsa işlemleri, toplumun belirli kesiminde önemli miktarda “rant” oluşumuna neden olmaktadır. Bu kazançların, akım halindeki geliri yakalayan gelir ve kurumlar vergileri dışında kalan vergilerle kapsanması gerekmektedir. Bu tür kazançların kapsanmasının güç olduğu savı ise, günümüzün bilgisayar teknolojisi koşullarında fazla geçerli görülmemektedir.
- Vergi sorunu sadece bir yasa işi değildir. Uygulama, yasaların hâkim kılınması için birinci derecede önemli bir koşuldur. Bu açıdan vergi idaresi ve denetimi etkinleştirilmelidir. Verginin yaygınlığı ve adalete uygun salınması, vergi kaçığının önlenimin ilk koşuludur; ancak etkin ve şeffaf idare de, istenen sonucun sağlanması açısından kaçınılmaz bir gerekliliktir.

C. Siyasal Karar Çerçevesi

Kamu sektörü işleyişi ve sonuçlarıyla toplumun sosyo-ekonomik örgütlenmesi ve güç dengelerinin bir görüntüsüdür (Webber-Wildavsky, 1986, s 590-94). Bu görüntü, kamu harcamaları miktar ve bileşimi ile kamu gelirleri bileşiminde ortaya çıkar. Hiçbir istisna kabul etmeyen bu kural, Türkiye için de geçerlidir.

Çağdaş ülkeler, maliye uygulamalarında, ödeme gücü ilkesine geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda yoğunlaşan “*Refah Devleti*” kavramı çerçevesinde, ülkeler harcamalarında sosyal amaçlı hizmetlere de geniş yer vermişlerdir. Yine aynı düşünceler doğrultusunda, gelir sistemlerine de adaleti sağlayıcı nitelik kazandırmaya özen göstermişlerdir.

Sistemlerin yapısından kaynaklanan biçimde, özel kesimde birikime yönelik kamu faaliyetleri her zaman ağırlıklı olmakla beraber, kaynakların bol olduğu dönemlerde bunun etkisi fazla hissedilmemiştir. Gerçekten 1970’lerin ortalarına kadar, “*Fordizm’den*”, “*endüstri demokrasisi*” uygulamalarına varan bir açılım içinde üretim artırılabilirken, kamu harcama ve gelir sistemleri sosyal adalete uygun gelişmiştir.

1970’lerin ikinci yarısından itibaren başlayan sıkışıklık, krize dönüş-tükçe, kamu maliyesinin bu yumuşak görüntüsü değişmeye yüz tutmuştur. Batı’da yeni sağ görüşler çerçevesinde savunulan küçük devlet, sosyal niteliği zayıflamış bir sisteme indirgenmiş bulunmaktadır.

Kamu maliyesine radikal yaklaşımı yeğleyenlerin savunduğu “*kamunun özel birikime katkıda bulunma görevi*” (O’Connor, 1973, s. 5-10). kapitalist sistemin sıkıştığı dönemlerde ve kalkınmakta olan ülkelerde fevkalade belirgin hal almaktadır. Bu yaklaşımda, kamu maliyesi yararlanma ilkesine göre işletilmektedir. Bir kere kamu hazinesine katkısı bulunmayanlara devlet bir şey sunmak durumunda değildir. Sosyal hak kavramı, ancak sistemi koruyabilecek en düşük boyuta çekilmektedir, ikincisi, kamu harcamaları doğrudan ya da dolaylı olarak çok yoğun biçimde özel birikime yönelik olmaktadır. Üçüncüsü, kamu harcamalarının finansmanı özel sermaye üzerindeki yükü en hafif kılarak, asıl yükü diğer kesimlere yıkmaya eğiliminde olmaktadır.

Özetlemek gerekirse, kamu harcamaları özel sermayeye katkıda bulunmaya, kamu gelir sistemi de yükü olabildiğince sermaye gelirleri dışına aktarmaya yönelik olmaktadır. Görülüyor ki, radikal çevrelerin yorumunda kamu maliyesi işleyişi, yararlanma ilkesinin de ötesine geçmekte, sömürme ilişkisi ile açıklanabilir bir niteliğe bürünmektedir. Yoğun harcama talebiyle karşı karşıya kalan devlet, sermaye kesiminden (ki, kaynak burasıdır!) gelir sağlayamayınca, bütçe açıklarına, yani enflasyona baş-

vurmaktadır. Bu görüşe göre, devletin mali krizi geçici ve konjonktürel değil, kroniktir.

Sosyal demokraside odak devlet ve kamu bütçesindedir. Devletin böyle bir işlev görebilmesi açısından, önceki bölümlerde ve yukarıda açıklanmaya çalışılan sosyal demokrasi ilkeleriyle uyumlu olabilecek kamu harcama ve gelir kalıpları birer normdur. Bu dileklerin uygulamaya sokulması, siyasal karar sürecinde etkili olmayı gerektirmektedir. Bunun da ötesinde, siyasal karar gücünün de bu doğrultuda ekonomik güce dayanması gerekmektedir. Zira, ekonomik güce dayanmayan siyasal karar gücü, teorik olarak bu normatif hedefleri amaçlasa ve bu yönde karar alsada da ekonomik olarak uygulayabilme derecesi oldukça şüphe götürür (Bartlett,1973, V. Bölüm).

Ekonomik ve siyasal güçler arasındaki ilişki ve böylece ortaya çıkan kısır döngü, iki nedene bağlı olarak kısmi rahatlamalara olanak sağlayabilir. Bunlardan birincisi, sistemin yumuşatılması ve toplumsal muhalefetlerin kırılarak, kabul edilmesini sağlamak; ikincisi ise, sermayenin önündeki tıkanıklıkları çözmek amacıyla piyasa yaratmaktır. Bu çözümler, toplumsal bilinçlenmeyi zayıflattığı derecede, sosyal demokrasi ilkelerinden de uzaklaşmış olunur.

Kamu politikalarının oluşturulup uygulanmasında siyasal örgüt ve karar organlarından öncü davranışlar beklenemez. Zira her kamu harcama projesi bütçeye yük getirirken, vergi yükümlülerinin siyasal otorite aleyhine dönmesine neden olur. Bu nedenle siyasal örgütlerin oy maksimizasyonu stratejileri açısından toplumda henüz açığa çıkmamış potansiyel bir talebi uyarması rasyonel olmaz. Siyasal otorite, açığa çıkmış taleplerle, vergi yükümlülerinin dirençleri arasında bir denge kurmaya çalışır. Bir hizmetten yararlanacakların oy potansiyeli, hizmetin maliyetini yüklenecilerden daha yüksek bile olsa, bir yandan bu yeni hizmete halkın gözünde “*kamu hizmeti*” niteliği kazandırmak, diğer yandan da vergi yükümlülerinin dirençlerini kırmak ilave zaman ve çabayı gerektirir. Sonuçta amaçlanan hizmet gereği biçimde görülemeyeceğinden, siyasal karar organı, oylarını artıracığına, kendine yapılan itirazları yoğunlaştırmış olur. Bunun en tipik örneğini Türkiye’de sağlık hizmetleri oluşturmaktadır. Bu süreç nedeni ile bütçelerin zaman içindeki gelişim ve devinimleri oldukça ağır gerçekleşir. Bu süreci hızlandırabilecek tek olgu, hizmet talep etme durumunda olan toplumsal kesimlerin bilinç düzeyinin yükselmesi ve toplum düzeyinde bir sosyal güç denge ve çözümünün oluşmasıdır. Ancak bu aşamada varılmış olan yeni dengelerin siyasal karar organlarınca algılanması ile bütçe harcama ve gelir kalemleri etkili biçimde değişebilir.

Kaynakça

- Akınhay, O. (drl.): *Piyasa Sosyalizmi Tartışması*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Barro, R. J.: “Are Government Bonds Net Wealth”, *Journal of Political Economy*, 82, 1095-1118, 1974.
- Bartlett, R.: *Economic Foundations of Political Power*, The Free Press, New York, 1973.
- Baumol, W.: “Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis”, *American Economic Review*, Haziran, 415-26, 1967.
- Bowen, W. G., Davis, R. ve Kopf, D.: “The Public Debt: A Burden on Future Generations?”, *American Economic Review*, 701-6, 1960.
- Brennan, G. ve Buchanan, J. M.: *The Power to Tax*, Cambridge University Press, Londra, 1980.
- Buchanan, J. M.: “Politics, Policy and the Pigovian Margins”, *Economica*, n.s. 29, s.17-28, 1962.
- “The Economics of Earmarked Taxes”, *Journal of Political Economy*, 71, 457-69, 1963.
- *Public Finance in Democratic Process*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, N.C., 1967.
- Coase, R.H.: “The Problem of Social Cost”, *Journal of Law and Economics*, 3, 1-44, 1960.
- Devlet İstatistik Enstitüsü: *Türkiye İstatistik Yıllığı* (muhtelif yıllar), Ankara.
- Emi, K.: *Government Fiscal Activity and Economics Growth in Japan 1868-1960*, Kinokuniya, Tokyo, 1963.
- Emrealp, S.: *Sosyal Demokrasi’den Sosyal Demokrasi’ye*, Afa, İstanbul, 1991.
- Falay, N.: “Yerel Yönetimlerin Sorunları ve Çözümleri”, Önder vd., *Türkiye’de Kamu Kesimi ile İlgili Genel Öneriler* içinde, TÜSES, İstanbul, 127-60, 1990.
- Financı Y.: *Sosyal Demokrasinin Tarihsel Temelleri ve Türkiye Çerçevesi*, TÜSES, İstanbul, 1-30, 1990.
- Galbraith, J. K.: *The Affluent Society*, Houghton Mifflin Co., 1958.
- Gandhi, V. P.: “Relevance of Supply-Side Tax Policy to Developing Countries”, Gandhi (drl.), *Supply-Side Tax Policy* içinde, IMF, Washington, D.C., 3-44, 1987.
- Gemmell, N.: “Wagner’s Law and Musgrave’s Hypotheses”, N. Gemmell (drl.), *The Growth of the Public Sector* içinde, Edward Elgar, Hants, 1993.
- Gupta, S.P.: “Public Expenditure and Economic Development. A Cross-Section Analysis”, *Finanzarchiv*, 28, 26-41, 1968.
- Hirsch, W. Z.: *The Economics of State and Local Government*, McGraw-Hill, New York, 1970.
- Keleş, R.: *Kentleşme ve Konut Politikası*, Ankara Üniversitesi, SBF, Ankara, 1984.
- Meade, J.E.: “External Economies and Diseconomies in a Competitive Situation”, *Economic Journal*, 62, 54-62, 1952.
- Musgrave, R. A.: *The Theory of Public Finance*, McGraw-Hill, New York, 1959.
- Musgrave, P. B.: *Public Finance in Theory and Practice*, McGraw-Hill, New York, 1989.
- Nadaroğlu, H. vd.: *Vergi Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, TOBB-Ankara, 1992.
- O’connor, J.: *The Fiscal Crisis of the State*, St Martin’s Press, New York, 1973.
- OECD: *National Accounts*, Paris.
- Olsan, M.: “The Rise and Decline of Nations: Economic Growth”, *Stagflation and Social Rigidities*, Yale University Press, New Haven, 1982.
- Oyan, O. ve Aydın, A.R.: *Türkiye’de Maliye ve Fon Politikaları*, Adım Yayıncılık, Ankara, 1991.
- Önder, İ., *Türkiye’de Kamu Harcamalarının Seyri 1927-1967*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1974.
- “Bölgesel Dengesizlik Ortamında Yerel İdarelerin Mali Muhtariyeti Problemi”, *Prof. Dr. Fadıl Hakkı Sur’un Anısına Armağan*, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1983.
- “The Turkish Tax System”, W. Gumpel (drl.), *Turkey and the European Community* içinde, München, 30-49, 1992.
- Peacock, A. ve Wiseman, J.: *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, Princeton University Press, 1961.
- Peltzman, S.: “The Growth of Government”, *Journal of Law and Economics*, 23, 1980.
- Samuelson, P.A.: “The Pure Theory of Public Expenditure”, *The Review of Economics and Statistics*, 36, 387-89, 1954.

- Sargent, T. ve N. Wallace: "Some Unpleasant Monetarist Arithmetic", *Federal Reserve Bank of Minnesota Quarterly Review*, 1981.
- T. C. Maliye Ve Gümrük Bakanlığı: *Bütçe Gerekçeleri* (muhtelif yıllar), Ankara.
 - *Vergi İstatistikleri Yıllığı* (1982-1991), Ankara, 1992.
 - *Yatırım Hizmetleri* (1980-1993), Ankara, 1993.
- Tanzi, V.: *Public Finance in Developing Countries*, Edward Elgar, Worcester, 1991.
- Tiebout, C.M.: "A Pure Theory of Local Government Expenditures", *Journal of Political Economy*, Ekim 1956. TOBB, Vergi Uzlaşma Taslağı, Ankara, 1992.
- Webber, C. ve Wildavsky, A.: *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, Simon and Schuster, New York, 1986.
- Wilensky, H.L.: *The Welfare State and Equality*, University of California Press, Los Angeles, 1975.

JAPONYA'DA VE TÜRKİYE'DE VERGİ SİSTEMLERİNİN GELİŞİMİ¹

1. GİRİŞ

Bu makalenin amacı, Japonya'da ve Türkiye'de vergi sistemlerinin gelişimini genel hatları ile incelemektir. Vergi sistemlerinin her iki ülkedeki gelişimi yanında, ülkelerdeki gelişme yolları farklılıkları da açıklanmaya çalışılacaktır.

Söz konusu iki ülkedeki vergi sistemlerinin incelenmesi fikrinde, çeşitli yönlerden benzerlikler bulunan iki ülke arasında bu açıdan bir karşılaştırma yapmak amacı da bulunmaktadır. Şekil ve zaman farklılıkları olmakla beraber, her iki ülke de ekonomik kalkınma dönemlerinin çeşitli aşamalarında Batı medeniyetinin etkisi altında kalmıştır. Japonya, takriben iki yüz yıllık mutlak kapanma dönemi sonunda, başta Amerikalılar olmak üzere, Batılılar tarafından Batılı tüccarlara ülkelerini açmaya zorlanmıştır. Uzun kapanma süresinin olumlu ve/veya olumsuz etkileri burada ele alınmayacaktır.

Buna mukabil, Türkiye ise, Avrupa ülkeleri ile daima yakın ilişkiler içinde bulunmuş olmasına rağmen, Osmanlıların son dönemleri dışında başlangıçta Batı kültüründen fazla yararlanmamıştır. Ancak, imparatorluğun son dönemlerine doğru batı tekniklerini alma çabaları göze çarpmakla birlikte, nihayet bulmayan savaşlar bu konuda ciddi adımlar atılmasını önlemiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı, yöneticilerin Batılılaşma ve sanayileşme problemlerine eğilmesini sağlamıştır. Yaşamın değiştirilmesi, kıyafet ve harf değişiklikleri gibi bazı Batılılaşma hareketlerine girildi. Bu reformlar topluma, bir anlamda, kabul ettirildi. Ancak, hem ekonomik hem de toplumsal altyapılarda önemli eksiklikler vardı. Toplumun üçte ikisine yakın bölümü okuma-yazma bilmiyordu. O dönemdeki sermaye stoku ise, çoğunlukla askerî ihtiyaçları karşılamak üzere Osmanlı döneminde kurul-

1 Maliye Enstitüsü Konferansları, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1979-1980.

muş birkaç fabrikadan ibaretti. Batı standartlarında iş adamı ise hemen hiç yoktu. Böylece 1920'lerin başlarında Türkiye, Osmanlı dönemindeki kısıtlı çabaların sonuçlarında ortaya çıkan bu altyapı üstüne Batılı reformları oturtmaya çalıştı.

Sosyal ve ekonomik gelişmesinde daha değişik bir yol izleyen Japonya'daki tablo ise bundan çok farklı görülmektedir. Japon kalkınmasının temel dönüm noktası olarak kabul edilebilecek olan Meiji döneminin başlarında, okuryazar oranı %40 civarında idi. Zira, Tokugawa döneminde eğitime büyük önem verilmiştir (Dore, 1972, s.99-131; Kazushi-Rosovsky, 1970, s.59).

Japon ekonomik ve iş hayatı tarihine baktığımızda, Meiji döneminin başlarındaki durumun, Türkiye'nin 1920'lerdeki durumundan çok daha iyi olduğunu görürüz. Tokugawa dönemindeki tüccar sınıftan gelen bazı aileler, bu dönemde sanayi aileleri olarak ortaya çıkmışlardı. Özel sektör sermaye birikimi, 1882 yılında devletin bazı kamu iktisadi teşebbüslerini bu sektöre devredebileceği bir düzeye ulaşmıştı (Ailen, 1951, s.59). Kamu iktisadi teşebbüslerinin o tarihteki gerçek değerlerinin çok altında bir bedelle özel sektöre devrinin, hiç kuşkusuz, bazı sonuçları vardır. Ancak bu olay bu sektördeki sermaye birikimi açısından önemli bir göstergedir.

Meiji döneminin daha başlarında dahi Japon ekonomisi önemli derecede para ekonomisine geçiş yapmış durumda idi. Pazara sürülen tarım ürünlerinin oranı ve arazi vergisinde aynı ödeme yerine parasal ödemenin uygulamaya koyulması ekonominin paralı sektöre geçiş derecesini yansıtmaktadır (Crawcour, 1970, s.36-42).

Japonya'da ve Türkiye'de çeşitli dönemlerde uygulanan çeşitli politikaların bu ülkelerin kalkınmaları üzerinde farklı etkisi olduğu kuşkusuzdur. Sosyal ilişkiler, örf ve âdetler, dinsel faktörler gibi sosyal faktörler ülkelerin gelişmesini farklı biçimde etkilemiştir.

Buradaki amacımız, bütün bu faktörlerin ülkelerin kalkınmaları üzerindeki etkilerini incelemek değildir. Burada amaçlanan sadece, her iki ülkedeki vergi sistemlerinin gelişme seyri verilerek, vergi sistemleri ile ülkelerdeki ekonomik yapı değişiklikleri arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Bundan dolayı, iktisadi koşulları etkileyen tüm koşulları ele almayıp, sadece söz konusu ülkelerdeki vergi sistemlerinin gelişmesi ve bu gelişmelerle temel ekonomik değişiklikler arasındaki ilişki üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Üzerinde durulacak zaman boyutu sorununa gelince, ülkelerin farklı ekonomik kalkınma aşamalarına farklı dönemlerde ulaşmaları nedeni ile, her iki ülke için aynı zaman kesitini almak mümkün değildir. Her bir ülke için ayrı zaman kesiti almak gerekmektedir. Japonya için zaman kesiti, Tokugawa döneminin sonunu, Meiji dönemini ve İkinci Dünya Savaşı'ndan

önceki ve sonraki dönemleri kapsayarak 1950’lere kadar uzanmaktadır. Shoup Komisyonu’na kadar Japonya’da vergileme sisteminde uygulanan vergi türleri açısından da, usuller açısından da birçok değişiklikler olmuştur. 1950’lerden sonra da sistemde bazı değişiklikler olmuştur. Ancak bunlar nitelik açısından önemli sayılmaz.

Türkiye açısından ise durum biraz farklıdır. 1920’lerde Osmanlı İmparatorluğu tamamıyla yıkılmış ve imparatorluğun çöküş dönemleri boyunca süregelen sosyal ve politik huzursuzlukların sebep olduğu tahribat kalıntılarından yeni Türkiye Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır. Her ne kadar modern Türkiye’nin önderleri yeni sistemleri uygulamaya çalışmışlarsa da, Cumhuriyet döneminde de eski kalıntılar uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu nedenle, Osmanlı vergi sisteminin kısa bir tekrarı gerekmektedir. Ancak bundan sonra, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen değişikliklere yönelebiliriz. Japonya gibi, Türkiye’de de 1950’lere gelinceye kadar önemli değişiklikler olmuştur. Bu tarihten sonraki değişiklikler ise nitelik olarak fazla önem taşımamaktadır. Böylece, sadece 1950’lere kadarki gelişmelere ağırlık vereceğiz. Bundan sonraki değişikliklere ise kısaca değinmekle yetineceğiz.

Aşağıdaki bölümlerde, Japon ve Türk vergi sistemleri yukarıdaki genel açıklamalara uygun olarak incelenecektir.

2. JAPONYA’DA VERGİ SİSTEMİNİN GELİŞİMİ

Bu bölümde, Japon vergi sisteminin gelişmesi üç ayrı alt bölümde ele alınacaktır. İlk alt bölümde, kısaca Tokugawa dönemi vergi sistemi incelenecektir. İkinci alt bölümde, Meiji dönemi vergi sistemi, özellikle arazi vergisi, incelenecektir. Üçüncü bölümde ise, Meiji dönemi sonrası ve savaş sonrası dönemleri vergi sistemi incelenecektir.

a. Tokugawa Dönemi:

Tokugawa döneminde ekonomi geniş çapta piyasa ekonomisine dönüşmemiştir ve tek servet ölçüsü olarak pirinç kullanılmaktaydı. Hemen her şeyin değeri pirinç miktarı olarak belirlenirdi. Bundan dolayı, Tokugawa dönemi “*Pirinç Ekonomisi Çağı*” olarak bilinmektedir (Honjo, 1965, s.195). Vergiler ise aynı olarak ödenirdi.

Toplumda belirgin dört sınıf göze çarpmaktadır. Bunlar, genellikle idareci sınıfı oluşturan “*daimyo*” veya İmparatorlar, “*Samurai*” adı verilen savaşçılar, tüccarlar ve çiftçilerdir. Ekonomik değer yalnız tarımda üretildiği fikri hâkimdi. Tüccarlar ise toplumda yaşayan parazitler olarak görülürdü. Bundan dolayı, vergiler tarım sektörüne oturtulmuştu, zira ekonomik değer yaratan tek sektör bu idi.

Tokugawa döneminde başlıca üç tip vergi uygulanmakta idi. Bunlar “denso”, “komononari” ve “Kayaku”dur (Honjo, 1965, s.196). Bunların arasında en önemlisi “denso” idi. Bu, tarım ürünleri üzerine salınan bir vergidir, yıllık üretimin yarıdan fazlası idareci sınıfa devredilirdi. Vergi tarhiyatında iki yöntem kullanılırdı. Birinci metotta sabit tarhiyat sistemi, ikinci metotta ise, yıllık tarhiyat sistemi uygulanırdı.

İkinci tür vergi olan “komononari” ormanlar, boş arazi ve nehirlerin kullanımı ya da zilyetliği üzerine salınan bir vergi idi. Burada da farklı tarhiyat sistemleri uygulanmıştır.

Üçüncü vergi ise, bir çeşit baş vergisi niteliğinde idi. Mükellefler ücretsiz bazı işlerde çalışmak zorunluluğundaydı. Bu tür işlerde çalışmak isteyenler, emekleri yerine belirli bir para ödemek zorunluluğundaydı. Böylece, bu vergi nakdi bir vergi sayılmaktaydı.

Bu temel vergiler dışında, ufak bazı vergiler de uygulanmıştır. Bunlardan en önemlisi, tüccarlar üzerine salınan ve “goyokin” adı ile bilinen vergidir. Bazı zamanlarda “goyokin” çiftçiler üzerine de salınmıştır.

Yukarıda ana hatları çizilen sistemin bir tarım ekonomisi karakteristiği taşıdığı açıktır. Vergi yükü genellikle tarım sektörü üzerindedir. Honjo’ya göre, muhtelif sınıflar vergi yükünü şu şekilde paylaşıyorlardı: Tarım sektörü %84, Askerler %12 ve Tüccar sınıf %4 (Honjo, 1965, s.197).

Tarım sektörü ile askerler üzerindeki görece ağır vergi yükü, bu iki sınıfın tüccarlar aleyhine tepki duymalarına yol açmıştır. Ayrıca bu arada tüccar sınıfının ekonomik durumunun iyileşmesi de, bu tepkiyi büsbütün arttırmıştır. Böylece, Tokugawa döneminin sonlarına gelindiğinde, tüccar sınıfının ağır bir biçimde vergilendirilmesi önerileri ortaya atılmaya başlandı. Bazı teklifler, tüccarlar üzerine %50 oranına varan vergiler salınması şeklindeydi. Ancak, ne söz konusu yeni vergiler ne de modernleşme gayretleri uygulanmaya koyulmadan bu dönem sona eriyordu.

b. Meiji Dönemi:

1868 ile 1912 yılları arasındaki dönem, Japon tarihinde Meiji dönemi olarak anılır. Sosyal ve ekonomik kalkınma faaliyetleri açısından bu dönemin önemi çok büyüktür.

Meiji döneminde yapılan birçok önemli sosyal ve ekonomik reformlar yanında sadece vergileme alanında vergileri ülkenin ekonomik ihtiyaçlarına uydurmak üzere girişilen ileri adımları ele alacağız. Meiji dönemi liderlerini vergiler alanında reform yapmaya zorlayan sebepler sadece ekonomik kökenli olmayıp ülkedeki politik huzursuzlukları bastırmak için hükümetin giriştiği faaliyetlerin sebep olduğu kamu harcamalarından da kaynaklanıyordu. Gerçekten de Meiji restorasyonu hareketsiz bir at-

mosferde meydana gelmedi. Ülkede yer yer isyanlar oldu, politik sorunlar ortaya çıktı. Ayrıca, Meiji idaresi, Tokugawa dönemindeki idareci sınıfın borçları ile samurailerin, aylıklarının da üstlenmişti. Bundan dolayı Meiji liderlerinin karşılaştıkları en önemli sorun mali idi. Böylece dikkatler, özellikle arazi vergisi olmak üzere, vergileme problemlerine çevrilmişti.

1873 yılında arazi vergilemesi alanında cesur bir reforma girildi. Bu reform hareketinin üç önemli özelliği vardı:

- 1 Tokugawa döneminde vergi matrahı, elde edilen hasıla olduğu halde, bu dönemde matrah arazinin değeri olarak kabul edildi;
- 2 Başlangıçta vergi oranı %3 olarak saptandı, fakat sonradan %2,5’e indirildi;
- 3 Tokugawa döneminde aynı bir vergi niteliğinde olan vergi, bu dönemde nakdî ödeme şekline dönüştürüldü (Dower, 1975, s.248). Karşılaşılan ilk zorluk, arazi değeri tespiti konusunda oldu. İlk metinlere göre, arazinin “*hukuki değeri*” ortalama pirinç fiyatı üzerinden, beş yıllık ortalama mahsulün değerine göre saptanacaktı. Böylece elde edilen tutarın kapitalize değeri bulunarak arazinin hukuki değeri elde edilecekti. Bu metoda uyularak her altı yılda bir yeni değerlendirme yapılacaktı. Ancak, bu plan uygulama alanına koyulmadı (Dower, 1975, s.248; Ono, 1980, s.32). Böyle karışık bir plan yerine daha basit bir plan geliştirildi. Buna göre hasılanın 8,5 katı arazi değeri olarak kabul edildi (Tsuru, 1958, s.127). Böylece vergi matrahı saptanıp, %2.5 oranı da belirlendikten sonra, parasal olarak devlete istikrarlı bir gelir yolu bulunmuş oldu. Pirinç fiyatlarının artmasının kamu gelirleri üzerinde ve vergi mükelleflerinin vergiden sonraki gelirleri üzerinde olmak üzere iki yanlı etkisi görüldü. Fiyat artışları paranın satın alma gücünü etkilerken, kamu gelirleri, gerçek anlamda görece olarak azalıyordu. Aynı mekanizma ise, arazi sahiplerinin büyük ekonomik artıklar elde etmesine yol açıyordu.

Bu hızlı fiyat artışları karşısında hükümet sessiz kalmadı ve meşhur Matsukata tarafından ciddi anti enflasyonist önlemler uygulamaya koyuldu. Matsukata’nın işbaşında bulunduğu süre içinde para hacmi daraltıldı ve 1884 yılında genel fiyat düzeyi 1881 yılındaki düzeyin takriben %75’ine indirildi (Ohkawa-Rosovsky, 1970, s.66).

1873 arazi vergi reformunun etkilerinin Matsukata deflasyonunun etkileriyle birlikte incelenişi oldukça enteresan sonuçları ortaya koymaktadır. Nakdî esasa çevrilen verginin ilk etkisi, piyasa ekonomisinin yayılması ve ekonomide paralı sektörün nispi öneminin artması şeklinde olmuştur (Oshima, 1975, s.353-91). Yeni vergileme şeklinin ikinci önemli sonucu ise, arazi mülkiyetinin belirli ellerde toplanmasına yol açması-

dır. Bu mekanizma şu şekilde işledi: Yasal mükellefiyetin arazi mülkiyetine bağlanması, özellikle reformun ilk yıllarda deflasyonist politikanın uygulanmasından önce vergi borçlarını ödeyebilmek için küçük arazi sahiplerinin büyük arazi sahiplerinden borçlanma yoluna gitmelerine sebep olmuştur. Bu borçlanmalar sonucunda, birçok ufak arazi sahipleri, arazilerini kaybetti. Rakamsal bir örnek vermek gerekirse, şu söylenebilir, 1870 yılında %30 civarında olan arazi kiracılığı. 1892 yılında %40'a çıkmıştı (Hayami, 1957, s.48).

Küçük çiftçilerin gerçek gelirini azaltan bir diğer politika da, ortak mal sayılan arazilerin özel mülkiyete devredilmesi oldu. Bu politika ile, kralın ve yüksek dereceli idarecilerin mülkiyetindeki gayrimenkuller artarken, küçük çiftçilerin buralardan odun sağlamak vs. gibi yararlanmaları engellenmiş oldu (Halliday, 1957, s.43-4).

Arazi vergisinin «kırsal ve kentsel nüfus dağılımı üzerindeki etkisine gelince, etkinin kentleşme şeklinde görüldüğü rahatlıkla ileri sürülebilir. Arazi vergisinin ağır yükü birçok çiftçinin arazisini satarak, yeni sanayilerin geliştiği şehirlere göç etmelerine yol açmıştır. Aşağıda verilen tablolar şehirleşme oranını ve tarımsal emek gücündeki nispi değişikliğini göstermektedir (Kelley-Williamson, 1974, s.133,191).

Tablo-1: Şehirleşme ve Tarımsal Emek Gücü Göstergeleri		
Yıllar	Şehirleşme	Tarımsal Emek Gücü
1887	100,0	100,0
1891	111,3	99,2
1895	122,1	98,4
1899	132,7	97,5
1903	142,8	96,8
1907	152,8	96,1
1911	162,6	95,4
1915	171,9	94,7

Meiji döneminde uygulanan diğer vergilere dönmeden önce, aşağıdaki tabloda bu dönemdeki arazi vergisinin nispi önemini görmek yararlı olacaktır (Beasley, 1972, s.381; Yamaguchi, 1967, s.6).

Tablo-2 : Toplam Kamu Gelirlerinde Arazi Vergisinin Önemi	
Yıllar	Oran
1870	%39,2
1871	51,1
1872	39,6
1873	70,8
1874	80,9
1877	82,5
1897	42,4

Kuşkusuz, Meiji dönemi gelirleri sadece arazi vergi gelirlerinden ibaret değildi. Arazi vergisi dışında, 1887’de çıkartılan gelir vergisi, 1896’da çıkartılan ve işletmelerin ciroları ve sermayeleri üzerine salınan vergi ve 1905’te çıkartılan hafif bir veraset vergisi vardı. Diğer iki vergiyi şimdilik bir yana bırakarak, ilkin sadece gelir vergisini ele alacağız, zira, ekonomi sanayi ve ticaret alanlarında yol aldıkça gelir vergisinin önemi artmaktadır. Bu anlamda, aslında bir tür gelir vergisi olan arazi vergisi de yavaş yavaş yerini gelir vergisine bırakmaktadır. Bu değişiklik, Tablo-2’de arazi vergisinin nispi öneminin giderek azalması, dolayısıyla başta gelir vergisi olmak üzere, diğer vergilerin nispi öneminin artması şeklinde açıkça görülmektedir. Bundan dolayı, aşağıda gelir vergisinin gelişmesi üzerinde duracağız.

Japonya’da ilk gelir vergisi 1887 yılında uygulanmaya başlandı. Bu yıla kadar arazi vergisi ve içki üzerine salınan vergiler gibi geleneksel vergiler uygulanıyordu. Bütün diğer vergilerde olduğu gibi gelir vergisinin ortaya çıkışında da hızlı artan kamu harcamaları, bu arada deniz gücünün genişletilmesi için gerekli harcamalar önemli rol oynadı (Shiomi, 1957, s.114).

İlk gelir vergisi, bazı önemli hükümlerle zamana göre çok ileri bir vergileme tekniği getiriyordu. Örneğin, o dönemin muhasebe tekniği ve idarenin kapasitesi açısından cesur bir adım sayılabilecek gelirlerin üç yıl esasına göre ortalamasının alınması ilkesi kabul edilmişti. Ancak 1926’da bir önceki yılın gerçek gelirinin kabul edilmesi esasına dönmüştür.

1894-95 Çin-Japon savaşından sonra, savaş masraflarını karşılayabilmek için, başta gelir vergisi olmak üzere, vergileri gözden geçirme çabaları ortaya çıktı. İlk adım olarak kurum kazançları ile temettü gelirlerini birbirinden ayırıp, bu iki kaleme gelire farklı vergilerle ulaşma yoluna gidildi. O yıla kadar, kurum gelirleri vergilendiriliyordu, ancak temettü kazançları gelir vergisine tabi tutulmuyordu. Ancak amaca, gelir vergisinde radikal bir değişiklik yaparak ulaşmak gerekli idi; Şöyle ki gelir vergisinin yanında ayrıca bir de kurumlar vergisi ihdas etmek gerekli idi. Fakat, özellikle sınai ve ticari merkezlerden gelen baskılar karşısında, hükümet fazla cesur adımlar

atmadı. Bundan başka, ekonomideki sermaye birikimini de engellemek endişesi vardı. Bütün bu etkiler sonucunda, 1899 vergi reformu, başlangıçta arzulanan sonucu veremedi gerçekleştirildi. Yeni düzenlemede gelirler üç gruba ayrıldı. Birinci grupta, kurum gelirleri kapsandı. İkinci grupta, tahvil ve alacak senedi faiz gelirleri kapsandı. Sonuncu grupta ise, diğer muhtelif gelirler kapsandı (Shiomi, 1957, s.118). Böylece temettü gelirleri vergi dışı kalmış oldu.

Yirminci yüzyılın hemen ilk yılındaki “*Boxer İhtilali*” ve bundan dört yıl sonra patlak veren 1904-1905 Rus-Japon savaşı kamu harcamalarını o kadar şiddetli arttırdı ki bunları karşılamak üzere özel bir savaş hesabı ihdas edildi (Emi, 1972, s.25). Böylece, 1904 yılında acil özel vergi arttırmaları uygulamaya koyuldu. Bu reformda kurumlar mülkiyet ve cesamet durumlarına göre ikiye ayrıldı ve vergi tarifesi artan oranlı bir hale getirildi. Ancak, tahvil ve diğer alacak senetlerinden elde edilen faiz gelirlerine (ikinci grup gelir) dokunulmadı. Gerçekten, kamu gelir ihtiyacının çok arttığı ve her an tahvil ihracına başvurulabilecek bir ortamda tahvil faizi gelirleri üzerindeki vergi yükünü görelî olarak hafifletmek akıllıca bir işti. 1905 yılının Şubat ayında, devlet tahvili faizleri tamamıyla vergi dışı tutuldu (Shiomi, 1957, s.119).

c. Meiji Dönemi Sonrası Gelişmeler:

Meiji dönemi sonrasının en önemli olayı Birinci Dünya Savaşı’dır. Bu savaşın da, önceki savaşlarda olduğu gibi, maliye politikaları üzerinde önemli etkisi olmuştur. Neticede, başta gelir vergisi sisteminde olmak üzere, vergi sisteminde 1913 ve 1918 yıllarında, başlıca iki önemli değişiklik yapılmıştır. Gelir dilimleri yeniden ayarlandı, vergi oranları yükseltildi ve özel şahıslar ve şirketler için ilave dilimler getirildi. 1913 ve 1918 revizyonları sadece vergi oranlarını yükseltme şeklinde gerçekleşmedi, fakat fiyat artışlarının, özellikle düşük gelir grupları üzerindeki olumsuz etkilerini hafifletici muafiyet hadlerinin yükseltilmesi gibi önlemlere de yer verildi.

Bazen artan kamu ihtiyaçlarını karşılamak bazen de değişen ekonomik koşullara sistemi uydurabilmek gayeleri ile 1920 ile 1940 yılları arasında gelir vergisinde çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Örneğin, 1935 yılında bir aşırı kazançlar vergisi çıkartılmıştır. Bu vergi, ortalama işletme gelirini aşan gelirler üzerine salınırdı.

1940 yılında yapılan büyük reform hareketine gelinceye kadar, vergi gelirini arttırmak amacına yönelik muhtelif çabalar göze çarpmaktadır. Bu çabaların arasında, yüksek savaş harcamaları özel hesabı giderlerini karşılayabilmek için geçici vergi arttırımı kanunu zikredilebilir. Ancak, bu çabalar hiçbir hükümete güvenilir bir gelir kaynağı sağlayamamıştır. Bundan dolayı 1940 yılında geniş bir reform hareketine girişildi. Bu reform çabala-

rının amaçları şöylece sayılabilir: 1) Adil bir vergi yükü dağılımının sağlanması; 2) Vergi sisteminin ekonomik amaçlara göre ayarlanması; 3) Elastik ve yüksek gelir sağlayan bir vergi sisteminin sağlanması; 4) Basit bir vergi sisteminin oluşturulması (Shiomi, 1957, s.34).

1940’lardaki vasıtalı vergilerin %60 ağırlığı yöneticileri vasıtasız vergiler sahasına itmiştir. Bu gelişmelerin ışığı altında Japonya’da 1940 yılında gelir vergisi sahasında ciddi bir revizyon gerçekleştirildi. İlk olarak, o döneme kadar kurum gelirleri tek bir gelir vergisi içinde ele alınırken, 1940 yılında gelir vergisi ile kurumlar vergisi birbirinden ayrıldı. 1940 reformuna göre özel şahıslar gelir vergisine tabi olurken, şirketler kurumlar vergisine tabi tutulacaktı. Gelir vergisi çift kademeli bir vergi idi. Birinci kademe, farklı gelir sınıflarına farklı oran uygulanmakla beraber, her gelir kendi içinde düz oranda vergilendiriliyordu. Gelirler şöyle sınıflandırılıyordu: Gayrimenkul sermaye iradı, temettü ve faiz gelirleri, işletme gelirleri, emek gelirleri, orman işletmesi gelirleri ve emeklilik ödeme gelirleri (Shiomi, 1957, s.127). Uygulanan düz oranlar, %5 ile %40 arasında değişmekte idi. Bu birinci kademe uygulamanın üzerinde, yıllık geliri 5.000 yen veya daha fazla olan mükelleflere uygulanan %10 dan %15’e kadar ulaşan artan oranlı ikinci kademe vergi vardı.

Vergi sistemindeki bazı indirimler sisteme gizli bir artan oranlılık kazandırıyordu.

Sedüler gelir vergisi üzerine global bir verginin uygulanması, mahalli idarelerin o döneme kadar uygulayageldikleri, mahalli bir “surtax” uygulamasını engellemiştir. Bu yeni durum mali merkezileşmeye doğru atılan bir adım, niteliğindedir. Arazi vergisinin, ev vergisinin ve işletme vergisinin, milli vergiler şekline dönüştürülmesinin de aynı etkisi olmuştur (Shiomi, 1957, s.40-5).

Kurumlar vergisi düz oranlı bir vergi olup, kurum kazançları üzerine %18 oranında uygulanırdı. 1940 reformu, kurumlar vergisinin kurum maliyetleri içinde bir eleman olmaktan çıkarmıştır. O zamana kadar kurumlar vergisi, kurumların gayrisafi gelirlerinden indiriliyordu. Çok doğru olarak 1940 reformu ile bu uygulamaya son verildi. Ancak, hiç kuşkusuz, bu yeni metot bir yandan mükelleflerin net vergi yükünü arttırırken, diğer yandan da genel vergi gelirleri içindeki vasıtasız vergilerin nispi ağırlığını yükseltti. 1940 reformundan sonra, genel vergi gelirleri içindeki vasıtasız vergilerin nispi ağırlığı %34,3’ten %64,1’e yükseldi (Shiomi, 1957, s.40-5).

Kuşkusuz, aşırı kâr vergisi ve gayrimenkul vergileri gibi diğer vasıtasız vergiler de bu payın artmasında rol oynamıştır.

1950 yılına gelinceye kadar çeşitli reform hareketleri görülmektedir. Bunlardan en önemlileri şu şekilde sıralanabilir: 1945 yılında, enflasyonu

kontrol etmek gayesi ile, bir defa olarak uygulanan bir emlak vergisi ihdas edildi. Ancak, bu vergi de enflasyonu önleyemedi. 1947 yılında sedüler gelir vergisi yerine artan oranlı üniter gelir vergisi ihdas edildi. Aynı yılda cari yılın geliri, gelir vergisi matrahı olarak kabul edildi. Nihayet, 1948 yılında, üretimin her aşamasında %1 oranında uygulanan bir muamele vergisi ihdas edildi. Ancak bu vergi de 1950 yılında yürürlükten kaldırıldı.

Savaş döneminde, savaş masraflarını karşılayabilmek için çoğunlukla vasıtalı vergilerde ayarlamalara gidilmiştir. Bundan dolayı, vasıtalı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki görelî payı 1940'lardaki düşük düzeyinden yükselmeye başladı. Vasıtalı vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki nispi payı, 1940'taki %35,9'dan 1949'da %45,9'a yükseldi (Shiomi, 1957, s.40-5).

1950 yılında, Shoup Komisyonu önerilerine uyularak, Japonya'da ikinci büyük reform hareketi gerçekleştirildi. Ancak ondan önce "*Dodge Planı*"na uygun olarak bazı idari önlemler alındı. Shoup Komisyonunun Japon vergi sisteminde çok büyük etkisi oldu. Shoup Komisyonunun genel felsefesi şu üç noktada toplanmaktaydı: 1) Basitlik; 2) Ferdiyetçilik; 3) Mahalli vergilemeye daha fazla ağırlık verilmesi. Bu felsefe, genellikle milliyetçi ve merkezîyetçi Japon geleneklerine ters düşüyordu. Buna rağmen, vergi otoriteleri vergi sistemlerinde önemli değişiklikler gerçekleştirdi.

Gelir vergisinde, kapital kazançları da dahil olmak üzere tüm gelirler %20 ile %55 arasında değişen oranlarda vergiye tabi tutuldu. Böylece, yatırımları ve emek gücünü arttırmak gayesi ile gelir vergisinin en yüksek oranı %85'ten %55'e indirilmiş oldu (Shoup Mission, 1949, s.77-9). Ancak, tıkama etkisi nedeni ile, kapital kazançlarının gelir vergisi kapsamına alınması menkul varlıklar piyasasının gelişmesi açısından sakıncalı olmuştur. Bundan dolayı, 1953 yılında kapital kazançları gelir vergisi kapsamından çıkartıldı ve bu boşluğu doldurmak için bir menkul muameleler vergisi ihdas edildi. Hiç kuşkusuz, bu verginin de aynı tür tıkama etkisi olabilirdi, ancak tarife yapısına bağlı olarak, bu etki çok daha düşük düzeyde tutulabilirdi.

Gelir vergisine ilaveten, %0,5 - %3 oranlarında bir genel servet vergisi uygulanmakta idi.

Kurumlar vergisinin oranı %35 olarak belirlendi, dağıtılmamış kârlar ise %2 oranında vergilendirildi.

Vasıtalı vergilerde de bazı değişiklikler yapıldı, bu değişiklikler daha çok vergilerin adetlerini azaltma yönünde oldu.

Böylece 1950 reformu, vasıtalı vergilerde ufak değişiklik yaparak, genellikle vasıtasız vergilere ağırlık vermiş oldu.

Shoup Komisyonu'nu takip eden dönemde milli vergi sisteminde yapılmış olan değişikliği görebilmek için aşağıdaki tablo verilmiştir (Shiomi, 1957, s.89).

Tablo-3: Shoup Komisyonu’ndan önceki ve Sonraki Milli Vergi Sistemleri Gelir Vergileri

1948	1951
Gelir Vergisi	Gelir Vergisi
Kurumlar Vergisi	Kurumlar Vergisi
Özel Kurumlar Vergisi	Servet Artışı Vergisi
Gayrimenkul Vergisi	Net Servet Vergisi
Sermaye Vergisi	Yeniden Değerleme Vergisi
Savaş Tazminatı Vergisi	Savaş dışı zarar tazmin Vergisi
Dolanım Vergileri	
Menkul Muameleler Vergisi	Menkul Kıymetler Muamele Vergisi
Muamele Vergisi	
Menkul Kıymetler Muamele Vergisi	Emtia Vergisi
Emtia Vergisi	Ağırlık Vergisi
Ağırlık Vergisi	Seyahat Vergisi
At Yarışları Vergisi	Kayıt Resmi
Kayıt Resmi	Damga Resmi
Damga Resmi	
Tüketim Vergileri	
Likör Vergisi	Likör Vergisi
Sert İçki Vergisi	Sert İçki Vergisi
Monopol Kârları	Monopol Kârları
Şeker Vergisi	Şeker Vergisi
Mensucat Vergisi	Oyun Kâğıtları Vergisi
Oyun Kâğıtları Vergisi	Benzin Vergisi
Gümrük Vergileri	Gümrük Vergileri

1950 reformunun önemli bir özelliği, varlıklar için yeniden değerlendirme esasının getirilmiş olmasıdır. Özellikle yüksek fiyat artışlarının söz konusu olduğu durumlarda, bu çok önemli bir önlemdir. Aksi takdirde, amortismanlar yenileme maliyetlerini karşılayamaz olur. Yeniden değerlendirme firmaların ihtiyarına bırakılmıştı. Ancak varlıkların el değiştirmesi halinde, özel şahısları yeniden değerlendirme yapması zorunluydu.

Yeniden değerlendirme sonucunda ortaya çıkan değer artışı %5 oranında vergiye tabi tutulmuştur (Shiomi, 1957, s.123).

Shoup Komisyonunun diğer çarpıcı bir önerisi de, eyaletler düzeyinde katma değer vergisi uygulaması talebi idi. Ancak bu öneri uygulamaya dönüştürülmedi.

Shoup Komisyonu'nun milli ve mahallî vergilerin nispi ağırlıkları üzerindeki etkisi aşağıdaki tabloda görülebilir (Tokoyama, 1955, s.65):

Tablo-4: Millî ve Mahallî Vergilerin Nispi Ağırlığı		
Yıllar	Millî V. (%)	Mahallî V. (%)
1948	45,9	54,1
1949	45,0	55,0
1950	42,9	57,1
1951	42,0	58,0
1952	42,4	57,6

Shoup Komisyonu'nun önerilerine uyularak girişilen reform hareketinden sonra, genel vergi sistemini Japon geleneklerine uydurabilmek için uzun tartışmalar açıldı. Böylece, 1953 yılında yeni bir reform cereyanı başlamış oldu. Bu yılda vergi adaleti üzerinde olumsuz etkileri olduğu gerekçesi ile net servet vergisi kaldırıldı. Gelir vergisi tarifeleri yükseltildi, en yüksek oran %64'e çıkartıldı. Sermaye kazançları gelir vergisi kapsamından çıkartıldı ve özel bir vergi olan Menkul Muamele Vergisi kapsamına alındı. Veraset vergisi, veraset vergisi ve intikal vergisi olarak ikiye ayrıldı. Vergi kanunlarında çok sayıda değişiklik yapılmakla birlikte, ana sisteme fazla dokunulmadı.

1953 reformunu takip eden yıllarda vergi sisteminde yapılan değişiklikler önemli komplikasyonlar ortaya çıkarttı. Buna bir örnek olarak bugün çok sayıda gelir vergisi olduğunu belirtebiliriz; gelir vergisi, kurumlar vergisi, eyalet ikamet vergisi, teşebbüs vergisi ve belediye ikamet vergisi gibi (Hayashi, 1975, s.10).

Japon vergi sisteminin gelişmesi bölümünü bitirmeden önce, ana vergilerin işleyişlerini görmek yararlı olur. Bu gaye ile aşağıdaki tablo verilmiştir.

Tablo-5: Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Nispi Ağırlıkları		
Yıllar	Dolaysız Vergiler	Dolaylı Vergiler
1935	%34,3	%65,7
1941	%64,1	%34,9
1950	%54,9	%45,1
1955	%51,4	%48,6
1960	%54,3	%45,7
1965	%59,2	%40,8
1969	%62,7	%37,3

Tablo-6: Muhtelif Vergilerin Millî Gelir Elastiklikleri				
Yıllar	Toplam Vergi Hasılatı	Gelir Vergisi	Durumlar Vergisi	Dolaylı Vergiler
1957	1.70	2.38	2.43	0.65
1960	1.70	2.22	2.35	0.97
1962	1.74	3.44	1.37	0.96
1964	1.16	2.06	0.89	0.74
1966	1.36	2.19	1.24	0.90

Tablo-5’te dolaysız vergilerin nispi ağırlıkları daima %50’nin üzerindedir. Bu ise, ciddi bir vergi adaleti aracı olarak görülmektedir.

Vergilerin gelir elastikliğine gelince, Tablo-6’da elastiklik katsayısının daima birden büyük olduğu görülmektedir. Gelir vergisi, en yüksek elastiklik katsayısı ile birinci sırayı almaktadır. Gelir vergisinin artan oranlı tarife yapısı ve esnekliği sebepleri ile ilk sırayı alması doğal görülmektedir. Kurumlar vergisinin özellikleri de olumludur. Ancak dolaylı vergilerin elastiklik katsayısı birden küçüktür.

3. TÜRKİYE’DE VERGİ SİSTEMİNİN GELİŞİMİ

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğunun bir devamı olduğundan ve imparatorluk mevzuatının bir kısmı Cumhuriyetin ilk dönemlerinde uygulanmış bulunduğundan, Osmanlı İmparatorluğu vergi sistemini genel olarak göz önünde bulundurmak yararlı olacaktır. Bu amaca yönelik olarak, aşağıdaki bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda, Osmanlı İmparatorluğu döneminde uygulanmış olan vergi sisteminin genel bir değerlemesi yapılacaktır. Bunu takip eden ikinci kısımda ise Cumhuriyet Türkiye’sindeki vergi sisteminin gelişimi izah edilecektir.

a. Osmanlı İmparatorluğu Dönemi:

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, devlet idaresi gibi vergi sistemi de daha çok dinî bir karakter taşımakta idi. Bu sistemde vatandaşlar dinî inançlarına göre Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar diye kabaca ikiye ayrılmıştı.

Vergi sisteminin ikinci bir karakteristiği ise, ekonominin, o dönemde GSYİH’nin takriben üçte ikisini oluşturan tarım sektörüne dayanmış olmasıydı.

Vergi tarh ve tahsil metotları ise oldukça iptidai idi. Bundan dolayı, sistem hem vergi mükellefleri hem de vergi idaresi açılarından ayırım ve bazı idari sorunlar yaratmaktaydı. Devlet iltizam usulü olarak bilinen ihale metodu ile vergi topluyordu. Vergi toplayıcıları (mültezimler) genellikle dev-

lete belirli bir miktar sağlamakla yükümlü idiler. Vergi mükelleflerinden toplanan gerçek miktarla, devletle mültezimler arasındaki anlaşmaya göre devlete ödenecek miktar arasındaki fark, mültezimin kârı veya zararı olmakta idi. Bundan dolayı, söz konusu metot, mültezimlerin çoğu zaman kanunsuz bir şekilde, vergi mükellefleri üzerindeki baskı yapmaları sonucunu doğurmaktaydı.

Vergi tarımsal ürünün miktarına göre aynı olarak ödenmekte idi. Vergi tarhı hasat zamanında yapıldığı için kaçakçılık yapılamıyordu. Ancak, çoğu zaman mültezimlerin lehine neticelenen, hukuk dışı pazarlıklar söz konusu olabiliyordu.

Bu sistemin, hem vergi mükellefleri hem de devlet açısından önemli dezavantajları olmakla beraber, her yıl müstakar bir devlet varidatı sağlamak gibi bir üstünlüğü de vardı. Ancak, o dönemin ulaşım ve haberleşme araçlarının yetersizliği, devleti böyle eskimiş bir sistemi kullanmaya mecbur bırakıyordu.

Vergi oranları, Müslüman olmayanlara daha yüksek olmak üzere, çeşitliydi. Bu farklı oran uygulamasının iki önemli politik sonucu olmuştur. Bunlardan birincisi, devletin eski tip bir emperyalist politika gütmesini teşvik etmesidir. Fetihlerde gayri müslimler devlete varidat sağladığından, askerî açıdan kendisini güçlü hissettiğinde devlet, sınırlarını genişletmeyi ihmal etmemiştir. Gayrimüslimler üzerine salınan verginin ikinci önemli politik sonucu ise bu insanların dinî inançlarına devletçe müdahale edilmemesi olmuştur. Diğer bir deyişle, bu insanlara Müslüman olmaları için hiçbir baskı yapılmamıştır. Hiç kuşkusuz, bu politikaların tek sebebi vergi değildir. Ancak vergi, o dönemde uygulanan politikalara cesaret sağlamıştır.

Bu iki politik sonuç, diğer sebepler yanında, imparatorluğun yıkılmasının sebeplerini de hazırlamıştır. Birinci etki, o dönemde imkân dahilindeki optimum idari boyutları aşacak kadar imparatorluğun genişlemesine yol açmıştır. İkinci etki ise, heterojen bir toplum, yapısı ortaya çıkarmıştır.

Aşağıdaki tablo, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarındaki genel vergi sistemini özetlemektedir. Tabloda aynı zamanda vergilerin nispi ağırlıkları da görülmektedir (Mears, 1924, s.399).

Tablo-7: Osmanlı İmparatorluğu Gelirleri (1911-12 Yılları)

Gelirler	Yüzdeler
Dolaysız vergiler	50,5
Arazi vergileri	9,2
Askerlik bedeli	5,8
Ayni ödemeler	2,0
Ağnam vergisi	6,7
Aşar	25,2
Diğerleri	1,6
Dolaylı vergiler	17,7
Gümrükler	14,7
Diğerleri	3,0
Damga Resimleri, harçlar, v.s.	4,6
Tekeller	18,8
Tuz	4,2
Tütün	3,3
Posta, telgraf, telefon	3,0
Diğerleri	1,3
Devlet İşletmeleri	0,8
Devlet mülk giderleri (farklı kaynaklardan)	2,0
Haraç	2,8
Emeklilik kesenekleri	3,5
Muhtelif	5,5
	100,0

Osmanlı vergi sisteminin en belirgin özelliği, yıllık mahsul üzerine salınan aşar vergisine dayanmış olmasıdır. İkinci önemli gelir kalemi ise, arazi değeri üzerinden tarh edilen arazi vergisi idi. Gümrük vergileri de toplam gelirler içinde önemli bir yer tutmakta idi. İmparatorluk Müslüman olmayanlarla meskûn olan bölgeleri kaybettikçe, o dönemlere kadar gelir sisteminde önemli bir yeri olan “haraç”ın önemi azalmıştır.

b. Cumhuriyet Türkiye’si Dönemi:

Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalanması ve 1920’lerde Türkiye Cumhuriyeti’nin ortaya çıkması ile, yeni idare ekonomik ve politik çeşitli sorunlarla karşı karşıya gelmiştir. Hiç kuşkusuz, bu dönemin en önemli sorunu, Osmanlılardan devralınan vergi sisteminin gözden geçirilmesi değildi. Nasıl olsa, uygulanagelen bir vergi sistemi vardı ve yeni idare de çok radikal değişiklikler yapabilecek kadar güçlü değildi. Bundan dolayı, Cumhuriyetin ilk yıllarında vergi sisteminde önemli değişiklikler yapılmadı. Bu dönemin yegâne çabası, eski vergilere mecliste yeni hukuki ni-

telik sağlamak olmuştur. Bu cümleden olarak, tarım vergisi olan aşarın devamı sağlandı ve tarım dışı kazancı, özellikle ticari kazancı hedef alan iptidai bir tip gelir vergisinin uygulanmasını sağlayacak bazı vergi kanunları çıkarıldı.

Özetle belirtmek gerekirse diyebiliriz ki, iki türlü gelir vergisi vardı. Bunlardan biri tarımsal gelire, diğeri ise ticari gelire oturuyordu. Vergiler dinî nitelik taşıyordu. Cumhuriyet idaresi ilk yıllarında, önemli bir değişiklik yapmadan, Osmanlı sistemine bağlı kalmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında aşırı kazançlar üzerine bir vergi salınmıştır. Bunun amacı harp dönemlerinde meydana gelmiş olan servetlerin bir kısmını kamulaştırmaktır. Olağanüstü vergi çok kısa süreli yaşamıştır.

Dönemin vergileme felsefesi hakkında bir fikir verebilmek için zikredilmesi gerekli diğeri bir vergi de nakdi veya ayni ödenebilir olan baş vergisidir. Bu vergiye göre, herkes ya yılda dört gün çalışacaktı veya dört işçi günlüğü kadar yıllık vergi ödeyecekti.

İlk önemli değişiklik 1925 yılında ortaya çıktı. Osmanlılardan beri uygulanagelmekte olan temel tarım vergisi, onu ikame edecek yeni bir vergi getirilmeden kaldırıldı (Bulutoğlu, 1973, s.343). Aşarın uygulandığı son yıl olan 1924'te vergi varidatı 12 milyon lira olup, bu miktar o yıl bütçesinin %20'sini oluşturmaktaydı (Demirkan, 1973, s.34). Bütçe gelirlerinin geri kalan bölümü esas itibariyle gümrükler ve tekellerden karşılanıyordu. Tarım sektörünün o dönemde ekonomide %70'lik bir ağırlığı oluşturduğu göz önünde bulundurulursa, tarım üzerindeki bu verginin önemi daha da belirginleşir (Plan, 1963, s.9).

1925 ve 1926 yılları Türkiye'de ilk genel ve özel satış vergilerinin koyuldukları yıllardır. İlk muamele vergisi ticaret ve hizmetler sektörleri üzerine salındı. Vergi oranı %2,5 civarında idi. Vergi tahsil metodu ise pul ve bandrol sistemi idi. Bu ilk muamele vergisini tamamlamak üzere, 1927 yılında eğlence hizmetleri ve bir kısım sair hizmetler üzerine, oran yapısı %10 ile %30 arasında değişen bir özel hizmet vergisi ihdas edildi.

Cumhuriyet idaresi tarafından getirilen ilk gelir vergisi, 1926 yılında kabul edilen Kazanç Vergisidir. Bu vergi, hem özel mükelleflerin hem de kurumların kazançları üzerine oturtulmuştur. Böylece bu vergi, hem gelir hem de kurumlar vergisi rolü oynamıştır. Vergiye modern hava veren, beyanname usulü olmuştur. Vergi, mükelleflerinin kendi beyanları üzerine tarh ettirilecekti. Mükellefler beyannamelerinde sadece gelirlerini değil, ödedikleri ücret vs. gibi giderlerini de beyanla yükümlü idi. Bu uygulama ile tüm vergi sisteminin modernize edilmesi amaçlanmış gibiydi. Buna rağmen, asgari geçim indirimi gibi bazı modern teknikler getirilmemişti. Tarife yapısı, %6 ile %14 arasında değişen hafif artan oranlı idi.

Bu dönemde veraset ve intikal vergisi gibi bazı vergiler de uygulanmıştı. Ancak bunların genel bütçe içindeki yeri çok azdı.

Kazanç vergisi dışında bütçe gelirlerinin büyük bir bölümünü oluşturan iki temel gelir kaynağı vardı, bunlardan biri devlet tekeli gelirleri, diğeri ise gümrüklerdi. 1925 yılında, gümrükler bütçe gelirlerinin %42’sini devlet tekeli kârları ise %11’ini oluşturuyordu (Demirkan, 1973, s.34).

Vergilerin dolaylı - dolaysız bölümüne gelince, şu durum hâkim idi. 1925 yılında dolaysız vergiler tüm vergi varidatının %32’sini, dolaylı vergiler ise %68’ini oluşturuyordu (T.C. Maliye Bakanlığı, 1974, s.3).

Vergi sisteminin bir bütün olarak etkinliği hakkında bir değerlendirme yapabilmek için sistemin gelir elastikliğini bulmak gereklidir. 1925 yılı civarında sistemin gelir elastikliği 0,7 idi. Elastiklik katsayısı birden küçük olduğundan, vergi sistemi bir bütün olarak etkin sayılamaz. Etkinlik ile kastedilen verginin, piyasa dalgalanmalarına karşı düzeltici bir rol oynayabilmesi ve devlete istikrarlı gelir sağlayabilmesidir. Gelir elastikliği birden küçük olan bir vergi sistemi, depresyon dönemlerinde elastiklik katsayısı birden büyük olan bir sistemin sağlayacağından daha yüksek gelir sağlar. Ancak, bu faktör lehte değerlendirilmemelidir. Zira bu özellikte bir sistem istikrar sağlayıcı olma niteliğinden yoksundur.

1930’larda uygulanan gümrük vergilerinin önemli bir özelliği vardı. O dönemde, ithalat gibi ihracat da vergileniyordu. O dönemin ekonomik ve sosyal yapısı göz önünde bulundurulduğunda bu uygulamanın sebebi açıkça anlaşılır. Büyük-çap işletmelerin bulunmayışı nedeniyle ticari sektöre tam olarak ulaşılamıyordu. Bundan dolayı devlet, mükellefin gerçek kazancına inebilmek için her yolu deniyordu. İthalât gibi ihracat da devlet kontrolünden kaçamazdı. Bu gerekçe ile ihracat da vergiye tabi tutulmuştu. İhracat vergilemesi sistemi ile dünya fiyatlarının etkilenmemesi bu sistemin ihracatçıların gelirlerine ulaşmak için bir araç gibi kullanılabilmesini sağlamıştır. 1927 de ithalat GSYİH’nin takriben %14’ünü, ihracat ise takriben %10’unu teşkil ediyordu (Bulutay, 1975, s.196; Önder, 1972, s.194). Bundan dolayı, dış ticaret sektörü vergi idaresi açısından cazip geliyordu.

Cumhuriyetin hemen ilk döneminde uygulanan sistem hakkında verilen kısa açıklamadan sonra, şimdi de 1930 ile 1950 yılları arasındaki dönemi incelemeye başlayabiliriz. Bu dönemde gelir vergilemesi açısından bir vergi çok büyük bir önem taşımaktadır. Bu vergi İktisadi Buhran Vergisi olup, 1926 da çıkarılan kazanç vergisine yaptığı en önemli katkı, ilk defa olarak ücretlerin vergi kapsamına alınmasıdır. Bu sahada başka önemli bir değişiklik görülmemektedir.

Buna mukabil iki ayrı vergileme sahasında çok önemli değişiklikler müşahade edilmektedir. Bunlardan birincisi, o döneme kadar kararnamelerle yönetilen bir çeşit arazi vergilemesi için modern bir arazi vergisi ihdasıdır.

Bu kanun 1931 yılında çıkartıldı. Daha sonra binaları kapsayan bina vergisi çıkartıldı ve 1935 yılında bu iki kanun birleştirildi ve vergileme yetkisi de yerel idarelere bırakıldı. Böylece Türkiye’de mali ademimerkeziyetçilik yönünde ilk adım, atılmış oldu. Bu verginin en önemli dezanvatajı, vergi bazı ilk tarhiyat esnasındaki yazıma dayanmış olduğundan, zamanla meydana gelen fiyat artışları karşısında matrahın erimesi olmuştur. Enflasyonist dönemlerde, gayrimenkullerin yazım değerleri etkilenmeden gerçek değerleri yükselmektedir. Bu mekanizma, yerel idarelerin içine düştükleri mali krizin sebeplerinden birini oluşturmaktadır.

Bu dönemde en aktif vergileme sahası olarak dolaylı vergiler alanı görülmektedir: bunlar genel ve özel muamele vergileridir. 1930 yılında yerli ve ithal şeker ve petrol üzerine vergi konu.

Dolaylı vergiler alanındaki en önemli değişiklik 1934 yılında çıkartılan ve Türkiye’deki ilk muamele vergisini oluşturan vergidir. Vergi, mükelleflerinin beyanları üzerine tarh edilecekti. Tarife yapısı %2,5 ile %10 arasında değişmekteydi. Bankacılık hizmetleri de kapsamıştı.

Bu dönemde iç sanayi ve ithalat giderek önem kazandığından, vasıtalı vergiler sahasında vergileme açısından görülen bu canlılığı doğal kabul etmek gerekir. Ancak, ufak cesametteki firmaları vergi dışı bırakmak, firmaların parçalanmasına yol açmaktaydı. Yani, vergi birleşme ve optimum işletme cesametine ulaşma yönünde beklenmedik sonuçlar doğurdu,

1935 yılında bir başka özel muamele vergisi ile o zamana kadar kapsamamış olan mallar vergi kapsamına alınıyordu.

İkinci Dünya Savaşı’nın Türk vergi sistemi üzerindeki etkisi, Varlık Vergisi diye bilinen, gerçek bir servet vergisinin 1942 yılında ortaya çıkması şeklinde olmuştur. Bu vergi, mükelleflerin servetlerinin değeri üzerinden salınacaktı. Servetin değeri ise yerel otoriteler tarafından belirlenecekti. Mükelleflerin takdir edilen bu değere itiraz hakkı yoktu. Vergi, kısa bir uygulama süresinden sonra 1944 Martında yürürlükten kaldırıldı.

Dönemin vergi sistemi hakkında genel teknik bilgi sunulması gayesi ile aşağıdaki tablo verilmiştir (T.C. Maliye Bakanlığı, 1974, s.3-4).

Tablo-8: 1930 ile 1949 Yılları Arasında Uygulanmış Olan Vergi Sisteminin Bazı Teknik Özellikleri				
Yıllar	Yatay Dağılım		Vergi/GSYİH	Vergi
	Dolaysız	Dolaylı	Elastikliği	Yükü
1930	%26	%74	0,3	10,4
1935	44	56	1,0	11,8
1940	47	53	1,1	9,6
1945	49	51	2,7	9,5
1949	38	62	4,6	14,6

Yukarıdaki tablodan 1930 ile 1949 yılları arasında uygulanmış olan vergi sisteminin genel özellikleri hakkında bir fikir elde edilebilir. Ekonomik gelişme gayretleri içinde devletin gelire şiddetle ihtiyaç duyduğu bir dönemde vergi yükü %10'un biraz üstünde idi, ki bu oldukça düşük bir değer ifade etmektedir. Bu sonucu sürpriz olarak karşılamamak gerekir, zira, ekonomik olarak en zengin ve politik olarak da en güçlü bir baskı grubu olan tarım sektörü vergi dışı bırakılmıştı. Bu sektörü vergi kapsamına almamayı bir parça haklı gösterebilecek, yüksek okuma-yazma bilmeme oranı ve yüksek uygulama maliyetleri gibi bazı inandırıcı sebepler vardı. Ancak, GSYİH'nin yarısına yakın bir kısmını oluşturan bir sektör, hiç olmasa ekonomideki sermaye birikimi açısından vergilendirilmeliydi.

Bu dönem uygulanan sistemin ikinci bir özelliği ise, vergi adaleti ile ters düşen dolaylı vergilerin tüm vergi gelirleri içinde dolaysız vergilerden daha yüksek olması idi. Ancak, görelî olarak vergi idaresi kolaylığı açısından devlet, dolaylı vergilere daha fazla başvurmak zorunluluğu içindeydi. Ayrıca dolaysız vergiler, yüksek gelir sağlayabilecek derecede yeterli şiddetle artan oranlı bir tarife yapısına da sahip değildi.

O dönem, vergi sisteminin diğer bir özelliği de, oldukça yüksek sayılabilecek bir gelir elastiklik katsayısına sahip olmasıydı. Ancak, bu yüksek elastikliği biraz dikkatle göz önünde bulundurmak gereklidir. Zira, bu elastiklik, gerçekten teknik anlamda bir elastiklik ölçüğü değildir, çünkü bulunan bu yüksek katsayı, vergi sisteminde hiçbir değişiklik yapılmadan bulunan bir değer olmayıp, aksine sistemde zaman zaman yapılmış olan değişikliklerini de içermektedir. Bu yüksek katsayı nedeni ile, genel olarak vergi sistemi devlete yüksek gelir sağlamıştır. Tabiatıyla, bu sonuç tek tek vergiler için değil, tüm olarak sistem için geçerlidir.

1950 yılı, Gelir Vergisi ve Kurumlar Vergisi kanunlarının kabulü ile, Türkiye'de modern gelir vergisi sisteminin başlangıç yılı olmuştur. Fritz Neumark'ın başkanlık ettiği bir komisyon bu tasarıları hazırladı. Kabul edildikleri tarihten beri bir kısım değişiklikler yapılmış olmakla beraber, ana hatları ile düzenleme muhafaza edilmiştir. Gelir vergisi kanunundaki en ciddi değişiklik, ilk şekli ile gelir vergisi kapsamı dışında bırakılmış olan tarımsal kazançların 1960 yılında vergi kapsamına alınmış olmasıdır.

Türk gelir vergilemesi sisteminde, özel şahıslar ve kurumlar ayrı iktisadi üniteler olarak ele alınmaktadır.

Türk gelir vergisi sisteminde gelirler yedi başlık altında sayılmaktadır. Bunlar ticari kazanç, zirai kazanç, ücretler, serbest meslek kazançları, gayrimenkul sermaye iradı, menkul sermaye iradı ve sair kazanç ve iratlardır. Böylece, sermaye kazançları dışında bütün gelirler kapsanmış olmaktadır. Kapital kazançlarının vergi dışı bırakılmaları için oldukça önemli nedenler bulunmakla beraber, bu yol önemli derecede vergiden kaçınma yolu olabil-

mektedir. Kapital kazançları uzun yıllarda oluşan fiktif kazançlar olduğundan, diğer gelir kalemleri ile aynı işleme tabi tutulamaz. Fakat, fiyat artış hızının ve şehirleşme oranının yüksek olduğu ekonomilerde oluşan kapital kazançlarının bir kısmı kamu sektörüne aktarılmalıdır. 1970'lere kadar bu boşluk doldurulmamıştı.

Gelir vergisinin tarife yapısı artan oranlıdır, en yüksek marjinal oran ise %66'dır. Artan oranlılık 1.000.000 lirada durmaktadır. Bu miktar ve bunun üstündeki gelirler düz oranlı olarak %60 vergiye tabi tutulur.

Artan oranlı vergileme bir yandan artan gelirin azalan marjinal faydası ilkesine, diğer yandan ise vergi mükellefleri arasında eşit marjinal fedakârlık ilkesinin sağlanmasına dayanmaktadır. Bu iki ilkenin yerine getirilebilmesi açısından, artan oranlı tarife yapısını uygulamak gereklidir. Türk gelir vergisi sisteminde gelir dilimleri parasal olduğundan, yüksek enflasyon sonucunda, vergi yükü nispi olarak düşük gelir grupları üzerine kaymaktadır. Yüksek gelir grubu içindeki çoğu mükellef 1.000.000 TL limiti üzerinde gelir sağladıkları halde, %60 oranında vergiye tabi olur. Bundan dolayı, artan oranlılık gerçek anlamda uygulanamaz. Vergileme sisteminde etkin bir artan oranlılığın sağlanabilmesi için, ya gelir dilimleri veya tarife yapısı enflasyona göre ayarlanmalıdır. Konumuz bu olmadığından, burada detaya inmeyeceğiz.

Uygulanmakta olan gelir vergilemesi sisteminde, asgari geçim indirim, stopaj usulü gibi modern teknikler yer almaktadır.

Kurumlar vergisi, maliyet yapılarını bozmamak için hem kamu hem özel sektör kurumlarını vergilemektedir. Ancak, her iki sektördeki kurumlara uygulanan oranlar aynı değildir, özel sektördekilere %25 uygulandığı halde, kamu sektöründekilere %35 uygulanmaktadır.

Gelir vergisi de kurumlar vergisi de ana merkezî vergilerdir.

1957 yılında, eski muamele vergisini ikame eden yeni muamele vergisi kabul edilmiştir. Bu vergide yerli mamuller ve ithal edilen mamuller vergi kapsamına alınıyordu.

Dolaylı vergiler alanındaki diğer önemli gelişme ise, ihracatta vergi iadesi sisteminin getirilmesidir. Teorik olarak, ihracatta vergi iadesi, dolaylı vergilerde varış ülkesi ilkesinin bir uygulamasıdır. Buna göre bir emtia, tüketildiği ülkenin dolaylı vergisini taşımalıdır. Bu durumda çift vergilemeyi önlemek için ihraç malı üzerinde ihracatçı ülkeye ait dolaylı bir vergi bulunmamalıdır. Türkiye'de vergi iadesi sistemi böyle bir teorik amaca yönelik olarak uygulanmamıştır. İhraç edilecek emtia üzerinde iadeye tabi vergi miktarı, gerçek vergi miktarını aşacak ve reel maliyetlerden bir kısmını da karşılayacak şekilde yüksek bir düzeyde saptanmaktadır. Böylece, vergi iadesi sistemi, gerçek maliyetlerin bir kısmını gizleyerek, ihracatı teşvik araçlarından biri haline dönüştürülmüştür.

Yerel mali yönetimle ilgili olarak görülen önemli bir değişiklik de, kısmî merkezileşme olayıdır; emlak vergisi, yerel idarelere belirli kriterlere göre pay verme koşulu ile, yerel idare vergisi olmaktan çıkartılıp, merkezî idare vergisine dönüştürülmüştür. Bu yeni sistemde, her beş yılda bir beyan esası getirilerek, gayrimenkullerde görülecek değer artışlarının vergi matrahına yansımaları sağlanmak istenmiştir.

Şimdi de 1950 yılından sonra Türkiye’de uygulanan vergilerin bazı teknik özelliklerine bir göz atalım (T.C. Maliye Bakanlığı, 1974, s.3-4).

Tablo-9: Vergi Sisteminin Bazı Teknik Özellikleri				
	Yatay Dağılım			
Yıllar	Dolaysız	Dolaylı	Vergi/GSYİH Elastliği	Vergi Yüğü
1950	%39	%61	-2,1	%11,9
1955	36	64	0,8	11,7
1960	42	58	0,3	11,0
1965	35	65	1,9	12,7
1970	38	62	1,3	15,6
1973	42	58	1,1	16,8

Vergilerin dolaylı ve dolaysız vergiler ayrımı dağılımı, genellikle adaletsiz nitelikte olan dolaylı vergiler lehinedir. Diğer birçok sebep yanında, nispi olarak dolaysız vergilerin yetersiz uygulanışı ve dolaylı vergilerin idari kolaylıkları bu sonucun ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Vergi adaleti sağlanacaksa, görece olarak dolaysız vergilerin vergi gelirleri içindeki payı yükseltilmelidir.

Ekonomideki vergi yükü oldukça hafif görülmektedir. Devletin rutin idari harcamaları yanında ağır altyapı yatırımları ihtiyacı için gerekli fonların sağlanabilmesi için vergi yükü arttırılmalıdır. Ancak, bir ekonomide vergi yükü ile ekonomik kalkınma düzeyi arasında sıkı bir ilişkinin bulunduğu da dikkate alınmalıdır.

4. BİR KARŞILAŞTIRMA

Japonya’da ve Türkiye’de vergi sistemlerinin gelişmeleri kısaca görüldükten sonra, sistemlerin ekonomilerin çalışmaları üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini görebilmek için basit bir karşılaştırma yapmak gerekmektedir.

Önce modelimizi teorik bir sistem, içine oturtmalıyız. Hem Japonya’da hem de Türkiye’de, kapitalist üretim tarzı hâkimdir. Türkiye için karma

ekonomi modeli de denebilir. Uzun dönem göz önünde bulundurulduğunda, iki ülke arasındaki bu ufak farklılığın kapandığı ileri sürülebilir. Bu ülkelerin uyguladıkları sistemin alternatifinin ne olabileceği meselesi burada konu dışıdır. Diğer bir deyişle sistem sorunu veri olarak alınmaktadır.

İki ülke arasındaki temel benzerlik, tarımın ülkelerin belkemiğini oluşturduğu dönemde her iki ülkede de zirai verginin uygulanmış olmasıdır. Ancak bu benzerlik, Japonya’da arazi vergisinin ilk dönemleri ile, Osmanlılarda aşarın uygulandığı ve bu verginin yürürlükte kaldığı Cumhuriyetin ilk dönemlerine inhisar etmektedir. Tokugawa döneminde arazi vergisi uygulanmış böylece tarım sektörü vergi yükünün önemli kısmını omuzlanmıştı. Meiji döneminde ise, bu vergi yeniden gözden geçirilerek, parasal vergiye dönüştürülmüştür. Böylece, vergiye iki görev birden verilmişti; birincisi, tarım alanında üretilen artık değerlerin sanayi yatırımlarına yöneltmek üzere kamu sektörüne aktarılması; ikincisi ise, verginin etkin olduğu çapta ekonomiyi paralı ekonomi şekline dönüştürmesidir. Bu doğrudan etkiler dışında da çok önemli dolaylı etkiler ortaya çıkmıştır. Vergi ufak arazilerin satışını zorunlu hale getirerek, arazi mülkiyetinde merkezileşmenin ortaya çıkmasına yol açtı. Ekonomide servet dağılımı problemini bir tarafa bırakacak olursak, böyle bir temerküz olayının, aksi halde mümkün olabilecek düzeyden daha yüksek bir tasarruf miktarını yaratmış olduğu ileri sürülebilir. Verginin diğer bir yan etkisi de sanayiye ucuz ve bol emek sağlamış olmasıdır. Bu ikinci etkinin gelir dağılımı üzerinde olumsuz bir etki yapmış olduğu kuşkusuzdur. Ancak bütün bu direkt ve dolaylı etkiler, gelir ve servet dağılımı üzerindeki olumsuz sonuçlarına rağmen, kapitalist sermaye birikimi için gerekli idi.

Türkiye’de arazi vergisinin gelişimi ise oldukça olumsuz olmuştur. Temel tarım vergisi olan aşar, İmparatorluk döneminde çok kötü bir biçimde yönetilmiştir. Cumhuriyet idaresi ise 1925 yılında, yerine hiçbir yeni vergi koymadan, aşarı kaldırdı. Tarım üzerindeki ikinci vergi olan arazi vergisi uygulaması ise başarısız oldu. Vergi tarh metodu, devlete yüksek varidat sağlamak imkânını vermiyordu. Ancak, 1929’larda fiyatların düştüğü dönemler tabiatıyla istisnadır. Tarım sektörünün gelir vergisi kapsamına alınması için 1960’lara kadar beklemek gerekiyordu. Ancak ondan sonra da bu sektöre etkin vergileme getirilememiştir. Böylece, iktisadi faaliyetlerde en yüksek yer tutan bir sektör etkin vergileme alanı dışında tutulmuş oldu.

Aşarın kaldırılma sebepleri arasında, verginin tarh ve tahsilinde uygulanan kötü idare en önemlilerindendi. Ancak, bir ekonomide düzeltilmesi her an mümkün olabilecek kötü tarh ve tahsil idaresi gerekçesine dayanılarak, en büyük sektör üzerindeki bir vergi kaldırılamaz. Dolayısıyla, böylesine ciddi bir politik kararın arkasında daha inandırıcı bir sebep aranmalıdır. Böyle bir sebep, iç ve dış muhalefetlere karşı belirli bir sosyal sınıfa da-

yanmak zorunda olan iktidar üzerindeki tarım sektörünün ekonomik güç ve etkisinde bulunabilir. Böylece, tarım sektörünün vergi dışı bırakılması, 1929 ekonomik krizi ve İkinci Dünya Savaşı ile birlikte sermaye teşkili önünde önemli bir engel oluşturmuştur.

Modern anlamda bir gelir vergilemesi sistemi Japonya’da 1887’de başlatılmış olmasına karşın, Türkiye’de 1950 yılına kadar beklenilmesi gerekmiştir. Dolayısıyla, Japonya vergi idaresi tekniklerini geliştirmede bir üstünlüğe sahip olmuştur. İdari etkinlik, büyük tip işletmelerin kurulması ve Türkiye’de olduğundan önce Batı tekniklerinin alınması ile de arttırılmıştır.

Türkiye’de 1950 yılında Gelir Vergisi Kanunu kabulüne kadar çeşitli dolaysız vergiler uygulanmıştır, ancak bunlar devlete yeterli gelir sağlayamamıştır.

Sistemlerin genel başarıları başka bir açıdan da değerlendirilebilir. Bu açı, GSYİH içinde vergilerin yüzde oranıdır. Bu oran çok önemlidir, zira devletin diğer açık finansman metotlarına başvurmadan elde edebileceği imkânları ortaya koyar. Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye’de genel vergi yükü %20 civarında idi. Japonya’da ise bu oran Meiji dönemlerinin başlarındaki orana eşittir. Ekonomik kalkınma sürecinin başlangıç aşamalarında GSYİH içindeki yüksek vergi payı, altyapı yatırımları için gerekli tasarrufları sağlar. Türkiye’de bu oran 1923 ile 1960 yılları arasında %10 civarında kalmıştır. Oysa bu pay, kamu sektörü içinde sermaye teşkiline yeterli değildir.

Son olarak, iki ülkede uygulanan vergi sistemlerini vergi adaleti açısından karşılaştırmak gerekir. Bu amaca yönelik olarak, dolaylı ve dolaysız vergilerin nispi ağırlıklarını dikkate almalıyız.

Türkiye’deki durum şöyledir. Cumhuriyetin ilk yıllarından son yıllara kadar, görece olarak daha âdil olduğu ileri sürülen dolaysız vergilerin vergi sistemi içindeki ağırlığı, bazen %30’a kadar azalarak, genellikle %50’nin altında kalmıştır. Dolaysız vergilerin kötü idaresi dikkate alınırsa, Türkiye’deki vergileme sisteminin genel durumu daha da olumsuz olarak belirginleşir.

Japonya’ya gelince dolaylı vergilerin nispi ağırlığı çoğu zaman ‘%50’nin üzerine çıkmıştır. Bu oran, Shoup Komisyonu paralelinde 1950 yılında gerçekleştirilen düzeltmeden sonra %60’a ulaşmıştır.

Hiç kuşkusuz bir vergileme sisteminde, dolaysız vergiler kadar dolaylı vergilerin de bazı fonksiyonları vardır. Ancak, bazı istisnalar dışında, adalet açısından dolaysız vergiler üstünlük kazanır. Mükellefin gerçek vergi ödeme kapasitesine en iyi uydurulan vergi dolaysız vergilerdir. Mükelleflerin vergi ödeme güçlerine oturtulabilmeleri için dolaylı vergiler de bazı düzeltmeler yapılabilir, ancak bu alanda tam başarı elde etmek fazla mümkün değildir.

Bundan dolayı, salt gelir amacına yönelik olarak dolaysız, vergiler sahasında kalınması, buna mukabil bazı mal ve hizmetlere olan talebin kısılması veya dışsallıkların kontrolü gibi ekonomik amaçlar dışında dolaylı vergilere başvurulmaması uygun bir politika olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

- Ailen, G.C.: *A Short Economic History of Modern Japan: 1867-1937*, Allen and Unwin, London, 1951.
- Beasley, W. G.: *The Meiji Restoration*, Stanford University Press, Stanford, 1972.
- Bulutay, Tuncer: "Türkiye'nin 1923-1927 Döneminde İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler", *Maliye Enstitüsü Konferansları*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1975.
- Bulutoğlu, Kenan: "Government Revenue Structure and Economic Development", *Lectures on Public Finance*, International Institute of Public Finance, 1973.
- Craecour, E.S.: "Tokugawa Heritage", *The State and Economic Enterprise in Japan*, Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Demirkan, Uçar: *Cumhuriyet'in İlk Elli Yılında Vergi Yapımız*, T.C. Maliye Bakanlığı, Ankara, 1973.
- Dore, R.P.: "The Legacy of Tokugawa Education", *Changing Japanese Attitudes Towards Modernization*, (Marius, B.J., drl.), Princeton University Press, Princeton, 1972.
- Dower, John W (drl.): *Origins of Modern Japanese State*, Pantheon Books, New York. 1975.
- Emi, Koichi: *Government Fiscal Activity and Economic Growth in Japan: 1868-1960*, Kinokuniya, Tokyo, 1972.
- Halliday, John: *A Political History of Japanese Capitalism*, Panthein Books, New York, 1957.
- Hayami, Yujiro: *A Century of Agricultural Growth in Japan*, University of Tokyo Press, 1957.
- Hayashi, Taizō: *Guido to Japanese Taxes*, Zeikei Shoho Sha, Tokyo, 1975.
- Honjo, Eijiro: *Economic Theory and History of Japan in the Tokugawa Period*, Russell and Russell Inc., New York, 1965.
- Kelly, A.C. ve J.G. Williamson: *Lessons from Japanese Development: An Analytical Economic History*, The University of Chicago Press, Chicago, 1974.
- Mears, Eliot C.: *Modern Turkey*, The MacMillan Company C., New York, 1924.
- Ohkawa, K. ve Henry A.R.: "A Century of Japanese Economic Growth", *The State and Economic Enterprise in Japan* (William W.L., drl.) Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Ono, Yejiro: "The Industrial Transition in Japan", *Publication of the American Economic Association*, Baltimore, Ocak, 1990, Cilt 2, No. 1.
- Oshima, H.T.: "Meiji Fiscal Policy and Economic Progress", *The State and Economic Enterprise in Japan* (William W.L., drl.) , Princeton University Press, Princeton, 1970.
- Önder, İ.: *Türkiye'de Kamu Harcamalarının Gelişme Seyri: 1927-1967*, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1972.
- Shiomi, Sabura: *Japan's Finance and Taxation: 1940-1956*, Columbia University Press, New York, 1957.
- Sholip Mission: *Report on Japanese Taxation*, Tokyo, 1949.
- Tokoyama, T.: *Present Day Public Finance and Trends in Historical Development*, The Science Counsel of Japan, Tokyo, 1955.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı: *Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1963-1967*, Ankara, 1963.
- T.C. Maliye Bakanlığı: *Bütçe Gelirleri*, Ankara, 1974.

KAMU KESİMİ GÖSTERGELERİ VE YATIRIMLAR¹

GEREKÇE

Ben asistan olduğumda Kenan Bulutoğlu yeni doçent olmuştu. O dönemdeki maliye öğretisinin dar kalıplarını zorlayan Bulutoğlu, biz yeni elemanlara da “*kamu ekonomisi*” ufkunu açıyordu. Bu bakış açısı Türkiye’ye ve bize çok şey kazandırmıştır.

Kamu ekonomisi yaklaşımı içinde kamu kesimi, çevreden soyutlanmış bir yapı içinde değil, fakat çevresel bir doku içinde çalışan bir sistem olarak ele alınmaktadır. Kamu ve özel kesimlerin karşılıklı etkileşimleri, ekonominin nihai dengesini belirler. Bu kısa çalışma çerçevesindeki deneme işte böyle bir düşüncenin ürünüdür.

GİRİŞ

Kamu ve özel kesimlerin yan yana işlev gördüğü günümüz kapitalist ekonomilerinde temel ekonomik işleyiş ve şekillenmeyi, değişik ekonomik kalkınmışlık düzeylerinde, değişik derecede olmak üzere, özel kesimdeki sermaye belirler. Bu güç asıl olmakla beraber, özel sermaye ile kamusal karar organları arasındaki güç dengesini, sermayenin temerküz oranı, piyasa yapısı ve toplumsal tarihsel koşullar gibi çok çeşitli ve karmaşık yapılar şekillendirir.

Türkiye için de geçerlilik derecesi yüksek olan bu görüşe göre, sermaye birikimi ve burjuvazinin gelişimi devlet eli ile gerçekleştirilmektedir. Bu görüşün dayandığı gizli varsayıma göre ise, böyle bir ikili ilişkide devlet, sermaye karşısında görece hâkim ve güçlü bir konumda bulunmaktadır.

1 Maliye Enstitüsü Konferansları, Prof. Dr. Kenan Bulutoğlu’na Anı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1997.

Sermaye birikiminin henüz başlangıç aşamalarında geçerli olabilen bu görüş, ileri aşamalarda geçerliliğini yitirmeye mahkûmdur. Zira güçlenen sermaye, bir yandan toplumu ideoloji bombardımanına tutarken, diğer yandan da kamusal karar organlarını kendi istediği yönde etkileyebilmektedir. Bu yazıda, bir makale çerçevesinde kalınarak, özel kesimin davranış kalıbı ve kamu göstergelerindeki değişimler ana hatları ile ele alınacaktır. Böyle bir makale çerçevesinde, gerek özel kesim davranış kalıplarının, gerek kamu göstergelerindeki değişimlerin arka plan tartışmalarına girilemeyeceği açıktır.

KAMU KESİMİ DEĞİŞKENLERİ

Temel kamu kesimi değişkenleri kamu gelirleri, kamu harcamaları ve bunların sonucu niteliğindeki kamu kesim borçlanma gereksinimidir. Önce kamu gelirlerini ele alıp, incelenen dönem içindeki değişimlere bakalım. Toplam kamu gelirlerinin gelişimi, değer olarak Tablo-9'da, GSYİH'ye oran olarak da Tablo-10'da görülmektedir. 1980 yılında %18,9 oranı ile başlayan GSYİH içinde toplam kamu harcamaları payı, dalgalı bir seyir izledikten sonra, 1990 yılında %20.2 oranına ulaşmış bulunmaktadır.

Tablo-9 ve Tablo-10'da kamu harcamalarının da, sırası ile, mutlak değer ve GSYİH oranı olarak izlenmesi olasıdır. Tablo-10 verilerine göre, kamu harcamalarının GSYİH'ye oranı 1980 yılında %27.7 iken, zamanla gerileyerek, dönemin ikinci yarısında tekrar yükselmeye başlamış ve 1990 yılında %27.6'ya ulaşmıştır. Kamu harcamaları, bu dönem içinde U-şeklinde bir görünüm vermektedir.

Toplam kamu gelirleri oldukça istikrarlı ve hafif yükselen bir seyir izlerken, kamu harcamalarının 1982 yılı taban olarak, kısa süreli U-şekli çizmesi, ilk anda kamu kesimi borçlanma gereksinimini ortadan kaldıracak bir izlenim vermekle beraber, kamu harcamalarının GSYİH oranının kamu gelirlerinin GSYİH oranından yüksek olması, kamu açığının oluşumuna neden olmuştur. Ne var ki, kamu harcamalarının U-şekline uygun olarak, kamu kesimi borçlanma gereksinimi de benzer bir trend izlemiştir.

Kamu harcamaları / GSYİH oranının kamu gelirleri / GSYİH oranından yüksek olması, kamu kesimi borçlanma gereksinimini ağırlıklı olarak kamu harcamalarının etkisinde tutmuştur, nitekim, kamu gelirlerindeki değişimin kamu açığı üzerindeki etkisi, daima kamu harcamaları değişimi etkisinden daha zayıf olmuştur. Kamu gelir ve harcamalarındaki değişim hızları ile kamu kesimi borçlanma gereğinin değişim hızı Tablo-11'de görülmektedir.

Kamu kesimi borçlanma gereğinin denetlenememesi, bir yandan bütçede faiz yükünü yükseltirken, diğer yandan da reel harcamaların ve bu arada yatırımların görece olarak geriletilmesine neden olmuştur. Konumuzun sınırları çerçevesinde kalarak, yatırım harcamalarına baktığımızda, Tablo-6'da çeşitli bütçelerden ve bu arada genel bütçeden yapılan kamu yatırım harcamalarının GSYİH'ye oranının düştüğü izlenmektedir. Kamu yatırımlarının sektörel dağılımı da Tablo-7 ve Tablo-8'de görülmektedir.

Toplam kamu yatırımları içinde en büyük payı konsolide bütçe ve KİT yatırımları almaktadır. KİT yatırımları da, büyük bölümü itibariyle, konsolide bütçeden yapılan transferlerle finanse edildiğinden, konsolide bütçe vergi yükü ile toplam kamu ve özel yatırımları karşılaştırmak anlamlı olur. Böyle bir karşılaştırmanın başlangıç yılını 1980 oluşturmaktadır. 1980 yılındaki konsolide bütçe vergi yükü ve özel yatırımların GSYİH oranları veri alınarak, sonraki yıllarda görülen dalgalanmalar, 1980 yılına göre değerlendirilecektir. Böyle bir hesaplama için Tablo-3 ve Tablo-10'dan yararlanılabilir. Şöyle ki, Tablo-3 verilerine göre, dönem başı olarak alınan 1980 yılında, GSYİH içinde toplam yatırımlar %16.3, özel yatırımlar %7.1, kamu yatırımları ise %9.2 oranında bir paya sahiptir. Tablo-10 verilerine göre ise, aynı yılda GSYİH içinde toplam kamu gelirleri %18.9, konsolide bütçe gelirleri ise %14.4 oranında bir paya sahip bulunmaktadır. Bu oranları denge durumu olarak kabul edip, dönem boyunca izlenen politikaların bu dengeleri ve ekonomik davranışları nasıl değiştirdiğini incelemeye çalışalım. Araştırmamız, dönem boyunca izlenen vergi politikasının yatırım davranışları üzerindeki etkilerinin saptanmasına yönelik olacaktır.

Tablo-12'deki verilere göre, toplam kamu gelirlerinin GSYİH'ye oranı, ufak oynamalarla, artış seyri gösterirken, konsolide bütçe vergi yükü devamlı ve oldukça önemli bir miktarda geriletilmiştir. Kamu yatırımlarının, bütçe türlerine göre, toplam kamu gelirlerinden etkilendiği, özel yatırımların ise, ağırlıklı olarak, konsolide bütçe vergi yükünden etkilendiği varsayılmıştır. Zira, gelir ve kurumlar vergilerinin bu konuda önemli bir rol oynadığı düşünülmüştür.

Kamu yatırımları toplamı ve bütçe türleri itibariyle dağılımı, kamu gelirlerinin gelişimi ve dağılımına oldukça uyumlu bir gelişme göstermiştir. Toplam kamu yatırımları oldukça istikrarlı bir seyir izlerken, yatırımlar bütçe türlerine göre ciddi değişimler göstermiştir. Toplam kamu yatırımları içinde konsolide bütçe yatırımları gerilemiş, buna karşın, yerel idareler ve fonların yatırımları alan kazanmıştır. Bu arada, KİT yatırımlarının da giderek geriletildiği gözlenmektedir.

Özel yatırımlara gelince, 1980'li yıllar boyunca bu kalemde ufak dalgalanmalar dışında, ciddi bir değişiklik izlenmemektedir. Özel yatırımların

GSYİH'ye oranı, 1980 yılında %9.1'dir. Tüm 1980'li yıllar ortalaması olarak, özel yatırımların GSYİH oranı %7.4'tür. Eğer konsolide bütçe vergi gelirlerinde ciddi bir değişim olmasaydı, özel yatırımlardaki bu durağanlık anlaşılabilirdi. Ancak, 1980 politikalarına hâkim felsefe çerçevesinde, konsolide bütçe vergilerinde yapılan indirimler göz önünde alındığında, yatırımlarda artış olması beklenirdi. Zira, Tablo-12'de açıkça görüldüğü gibi, 1980'li yıllarda konsolide bütçe vergilerinde çok ciddi indirimler gerçekleştirilmiştir. Özel yatırımlar ile konsolide bütçe vergi gelirlerinin, 1980 taban yılına göre değişimleri yıllar itibariyle izlendiğinde, özel yatırımlarla konsolide bütçe vergi gelirlerinin ciddi bir etkileşim içinde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile, konsolide bütçe vergilerinde yapılan indirimler özel yatırımlar üzerinde etkili olmamıştır.

BULGULAR

Radikal mali önlem ve uygulamaların devreye sokulduğu 1980'ler uygulamasının yatırımlar ve bütçe üzerindeki etkisinin incelenmesi şu sonuçları ortaya koymuş bulunmaktadır.

- Yatırımlarda 1980'ler boyunca hemen hiçbir ciddi değişim görülmemiştir. GSYİH içindeki payı itibariyle yatırımların 1980'ler başındaki %16.3'lük ağırlığı, hafif dalgalanmalarla dönem boyunca sürmüştür ve dönem sonunda %16.6 oranına ulaşmıştır, yatırımların GSYİH içindeki payının dönem ortalaması, %16.5 oranını vermektedir.
- Toplam yatırımların bu genel trendi özel ve kamu yatırım ayrımında da görülmektedir. 1980'ler boyunca önce gerileyen özel yatırımlar, 1980'lerin ikinci yarısında hafif yükselişe geçmiş bulunmaktadır.
- Kamu yatırımları ise önceleri sabit düzeyde kalmış, fakat dönemin sonuna doğru azalma eğilimine girmiştir.
- Tablo-3 ve diğer tablolarda verilen değerlere bakıldığında, yatırımların ancak 1990'ların başında itibaren belirgin bir dönüşüm gösterdiği anlaşılmaktadır.
- Yatırımların bu davranışı, vergi önlemleri ile yatırımların çok yakın bir ilişki içinde olmadığını ortaya koymaktadır. Vergi, yatırım davranışlarının belirlenmesinde oldukça ufak bir role sahiptir. Yatırımlarda kaynak sorunu, faiz haddi, istikrar vb. gibi vergi dışı faktörler etkili olmaktadır.
- Yatırım ve tasarruf kaynakları ile ülkenin borçluluk durumu arasında önemli bir ilişki görülmektedir. Tablo-13 farklı kriterlere göre

tasnif edilmiş ekonomilerin yatırım ve tasarruf davranış kalıplarını göstermektedir. Bu tablo verileri Türkiye'deki yatırım-tasarruf eğilimleri ile incelendiğinde iki nokta ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, ödeme gücü içinde bulunan ekonomilerin yatırım ve tasarruf eğilimlerinin diğer ülkelere göre hem geri, hem de zaman içinde geriliyor olduğudur. İkinci nokta ise, Türkiye'nin yatırım oranının, ödeme gücü içinde olmayan ülkelere göre geri olduğudur. Türkiye'de yatırımların arttırılması kaçınılmaz bir gerekliliktir.

- Hem ulusal hem de uluslararası verileri dikkate aldığımızda, özel sermayenin davranışı ve bunun ekonomi üzerindeki olumsuz etkileri açıkça görülmektedir. Konsolide bütçe vergi gelirlerinin hafifletilmesi, özel sektöre kaynak aktarırken, bütçe açığını büyüttüştür. Böylece gerçekleştirilen kaynak transferi verimli yatırımlarda kullanılmış olsaydı, ileriki dönemlerde sağlanacak vergi artışı yolu ile bütçe açığı sorununa çözüm getiriliyor olabilirdi. Böyle bir netice oluşmadı. Bunun anlamı; vergi indirimi yolu ile özel sektöre aktarılan kaynaklar kısmen ekonomik işleyişin verimsizliğini, kısmen de lüks tüketim harcamalarını karşılamada kullanılmıştır. Bu savın doğruluğu derecesinde, konsolide bütçe açığının, kamu kesiminin verimsizliğinden değil, fakat özel kesim açıklarının (verimsiz üretim ve lüks tüketim) bütçeye yansıtılmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir.

Konsolide Bütçe vergi gelirlerinin U-şekli göstermesine rağmen, toplam vergi gelirlerinin yükseliyor olması karşısında, kamu kesimi borçlanma gereğinin müsebbibi olarak kamu harcamalarını göstermek haklı ve doğru değildir. Zira, toplam kamu gelirleri yükseliyor olmakla beraber, GSYİH içindeki oranı itibariyle düşük düzeydedir. Bu düzey, kaynakların kamu ve özel kesimler arasındaki dağılımında optimumu gerçekleştirememektedir.

Özel sermayenin davranış kalıbı ve bunun kamu kesimi performansı üzerindeki etkilerin netleştirilmesi, açıktır ki, daha ileri düzeyde ve detaylı araştırmaları gerektirmektedir.

Tablo-1: GSYİH (Milyar TL)		
Yıllar	Cari Fiyatla	Sabit Fiyatta (1987)
1980	5.303	50.870
1981	8.203	53.317
1982	10.612	54.963
1983	13.933	57.279
1984	22.168	61.350
1985	35.350	63.989
1986	51.158	68.320
1987	75.019	75.019
1988	129.175	76.108
1989	230.370	77.347
1990	397.178	84.597
1991	634.393	84.887
1992	1.103.605	90.323
1993	1.997.323	97.677
1994	3.887.903	91.733
1995	7.854.887	99.023
1996	14.777.000	106.455
Not: (1) 1996 değerleri %7.5 büyüme hızı varsayımı ile hesaplanmıştır.		
Kaynak: <i>Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)</i> , DPT, 1996, s. 3; <i>Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar</i> , DİE, 1996, s. 6-7.		

Tablo-2: Sabit Sermaye Yatırımları (Milyar TL)			
Yıllar	Toplam	Özel	Kamu
1980	864	379	485
1981	1.254	472	782
1982	1.664	641	1.023
1983	2.182	956	1.226
1984	3.287	1.510	1.777
1985	5.562	2.326	3.236
1986	9.089	3.856	5.233
1987	14.028	6.548	7.480
1988	24.140	12.688	11.451
1989	38.159	20.803	17.356
1990	89.892	61.387	28.505
1991	149.272	99.826	49.446
1992	251.435	169.659	81.776
1993	505.886	364.896	140.971
1994	946.186	738.526	207.659
1995	1.786.276	1.496.104	290.172
1996	3.543.800	2.866.340	677.460
Kaynak: <i>Yatırım Hizmetleri</i> , Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1993, s. 7; <i>Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar</i> , DİE, 1996, s. 18; <i>1997 Yılı Programı</i> , DPT, 1996, s. 131.			

Tablo-3: Sabit Sermaye Yatırımlarının GSYİH'ye Oranı (%)

Yıllar	Toplam	Özel	Kamu
1980	16.3	7.1	9.2
1981	15.3	5.7	9.6
1982	15.7	6.0	9.7
1983	15.6	7.0	8.6
1984	14.8	6.8	8.0
1985	15.7	6.5	9.2
1986	17.7	7.5	10.2
1987	18.6	8.7	9.9
1988	18.6	9.8	8.8
1989	16.6	9.0	7.6
1990	22.6	15.5	7.1
1991	23.5	15.7	7.8
1992	22.8	15.3	7.4
1993	25.3	18.3	7.0
1994	24.3	19.0	5.3
1995	22.7	19.0	3.7
1996	23.9	19.4	4.5

Kaynak: Tablo-1 ve Tablo-2.

Tablo-4: Sabit Sermaye Yatırımlarının Yatay Bölünümü (%)

Yıllar	Özel	Kamu
1980	43.8	56.2
1981	37.6	62.4
1982	38.5	61.5
1983	43.8	56.2
1984	45.9	54.1
1985	41.8	58.2
1986	42.4	57.6
1987	46.6	53.4
1988	52.5	47.5
1989	54.5	45.5
1990	68.2	21.8
1991	66.8	33.2
1992	67.4	32.6
1993	72.1	27.9
1994	78.0	22.0
1995	66.9	33.1
1996	80.8	19.2

Kaynak: Tablo-2

Tablo-5 : Kamu Yatırımlarının Bütçe Türlerine Göre Yüzde Bölünümü (%)

Yıllar	Konsolide Bütçe	Kit	İller İdareleri	Yerel İdareler	Döner Sermaye	Fonlar
1980	-	-	-	-	-	-
1981	-	-	-	-	-	-
1982	-	-	-	-	-	-
1983	38.8	51.2	3.2	5.5	1.3	-
1984	38.9	51.9	2.5	4.7	1.8	0.2
1985	31.8	53.2	3.0	6.4	1.3	4.3
1986	31.0	46.3	3.5	10.0	1.8	7.4
1987	30.7	44.7	3.1	12.8	2.2	6.5
1988	27.4	45.2	2.7	12.8	2.7	9.2
1989	29.2	40.3	2.5	7.2	2.9	17.9
1990	30.2	37.7	2.7	9.8	2.7	16.9
1991	34.0	29.5	2.7	9.3	2.6	21.7
1992	38.3	28.0	2.9	8.6	1.8	20.4
1993	41.2	20.1	3.1	9.6	2.3	23.7
1994	44.0	18.0	3.8	11.8	2.0	20.4
1995	37.8	24.0	1.8	22.4	1.5	12.5
1996	36.1	27.7	2.7	19.3	1.9	12.2

Kaynak: Yatırım Hizmetleri, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1993, s. 21; 1997 Yılı Programı, DPT, s. 159-161.

Tablo-6 : Farklı Bütçelerde Kamu Yatırımlarının GSYİH'ye Oranı (%)

Yıllar	Konsolide Bütçe	Kit	İller Bankası	Yerel İdareler	Döner Sermaye	Fonlar
1980						
1981						
1982						
1983	3.6	4.7	0.2	0.5	0.1	-
1984	3.1	4.1	0.2	0.3	0.1	-
1985	2.9	4.9	0.2	0.5	0.1	0.3
1986	3.1	4.7	0.3	1.0	0.1	0.7
1987	3.0	4.4	0.3	1.2	0.2	0.6
1989	2.2	3.0	0.1	0.5	0.2	1.3
1990	2.1	2.6	0.2	0.6	0.2	1.1
1991	2.6	2.3	0.2	0.7	0.2	1.6
1992	2.8	2.0	0.2	0.6	0.1	1.5
1993	2.8	1.4	0.2	0.6	0.1	1.6
1994	2.3	0.9	0.2	0.6	0.1	0.6
1995	1.4	0.8	0.1	0.8	0.1	0.4
1996	1.6	1.2	0.1	0.8	0.1	0.5

Kaynak: Tablo-3 ve Tablo-5

Tablo-7: Kamu Sabit Sermaye Yatırımlarının Yüzde Dağılımı

Yıllar	Ulaştırma Haberleşme	Enerji	Tarım	Eğitim	Sağlık	Diğerleri
1980						
1981						
1982						
1983	23.5	23.8	9.8	4.4	1.6	36.9
1984	24.9	24.0	9.6	3.8	1.5	36.2
1985	28.0	22.0	7.0	4.2	1.2	37.6
1986	29.3	24.2	6.9	3.8	1.2	34.6
1987	33.9	22.9	8.7	4.8	1.6	28.1
1988	29.7	26.9	9.1	5.6	1.8	26.9
1989	30.1	29.8	10.3	6.2	2.1	21.5
1990	34.1	21.5	9.5	7.0	2.8	25.1
1991	37.0	17.0	11.3	6.5	2.5	27.7
1992	34.5	18.9	9.6	7.4	3.2	26.4
1993	34.4	15.9	10.7	8.6	3.7	26.7
1994	33.0	12.7	9.5	9.3	4.4	31.1
1995	33.3	12.9	11.8	8.4	4.0	29.6
1996	32.4	12.3	10.3	10.7	4.6	29.7

Kaynak: Yatırım Hizmetleri, Maliye ve Gümrük Bakanlığı, 1993, s.19.

1996 Yıllık Ekonomik Rapor, Maliye Bakanlığı, 1996, s. 27.

Tablo-8 : Sektörel Kamu Yatırımlarının GSYİH'ye Oranı (%)

Yıllar	Ulaştırma Haberleşme	Enerji	Tarım	Eğitim	Sağlık	Diğer
1980						
1981						
1982						
1983	2.0	2.0	0.8	0.4	0.1	3.1
1984	1.9	2.9	0.7	0.3	0.1	2.8
1985	2.5	2.0	0.6	0.3	0.1	3.4
1986	2.9	2.4	0.7	0.3	0.1	3.5
1987	3.3	2.2	0.8	0.4	0.1	2.8
1988	2.6	2.4	0.8	0.5	0.1	2.4
1989	2.3	2.2	0.8	0.5	0.1	1.6
1990	2.4	1.5	0.6	0.5	0.1	1.8
1991	2.8	1.3	0.8	0.5	0.1	2.2
1992	2.5	1.4	0.7	0.6	0.1	1.9
1993	2.4	1.1	0.7	0.6	0.2	1.8
1994	1.7	0.6	0.5	0.5	0.2	1.6
1995	1.2	0.4	0.4	0.3	0.1	1.1
1996	1.5	0.5	0.4	0.4	0.2	1.3

Kaynak: Tablo-3 ve Tablo-6

Tablo-9: Kamu Borçlanma Gereği Kalemleri (Milyar TL.)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Kamu Gelirleri	1005	1594	1753	2673	4131	6886	11616	16855	28650	48370	80305	115386	202053	359985	817675	1598869	3003925
Kamu Harcamaları	1469	1913	2127	3361	5325	8152	13285	21418	34885	60652	109628	181002	318544	575933	1142419	2049660	4452694
Borçlanma Gereği	465	319	374	688	1195	1266	1869	4563	6235	12283	29323	65617	116492	215947	305666	425576	1420269
Konsolide Bütçe	166	123	157	313	979	798	1411	2607	3990	7673	11955	33516	47434	122000	152180	316623	1300000
K.İ.T.	257	192	206	304	421	869	1320	2470	2805	4420	15116	19943	36313	47360	54870	-16928	40455
Yerel İdareler	16	-	-3	4	-20	-39	136	344	467	475	55	2879	8488	11825	14597	33956	36336
Döner Sermayeli K.	25	3	13	68	-76	-149	-147	-427	-331	-873	-1154	951	2680	16425	22829	52696	23796
Fonlar	-	-	-	-	-108	-213	-850	-431	-696	589	3351	8328	21577	18337	35049	49542	20144

Kaynak: *Kamu Kesimi Geliştirme ve Borçlanma Gereği*, Erdoğan Öner, Ankara, 1994, s.22. 1997 Yılı Programı, DPT, Ankara, 1996. S. 158.

Tablo-10: Seçilmiş Kamu Büyüklüklerinin GSYİH'ye Oranları

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Kamu Gelirleri	18.9	19.4	16.5	19.2	18.6	19.5	22.7	22.5	22.1	20.9	20.2	18.2	18.3	18.0	21.0	20.3	20.3
Kamu Harcamaları	27.7	23.3	20.0	24.1	24.0	23.0	26.3	28.5	27.0	26.3	27.6	28.5	28.8	28.8	29.4	26.1	30.1
Borçlanma Gereği	8.7	3.8	3.5	4.9	5.4	3.6	3.6	6.1	4.8	5.3	7.4	10.3	10.5	10.8	7.8	5.4	9.6
Konsolide Bütçe	3.1	1.5	1.5	2.2	4.4	2.2	2.7	3.4	3.1	3.3	3.0	5.3	4.3	6.1	3.9	4.0	8.7
K.İ.T.	4.8	2.3	1.9	2.2	1.9	2.4	2.5	3.3	2.1	1.9	3.8	3.1	3.3	2.4	1.4	-0.2	0.2
Yerel İdareler	0.3	-	0	0	0	-0.1	0.2	0.4	0.3	0.2	0	0.4	0.7	0.6	0.3	0.4	0.2
Döner Sermayeli K.	0.4	0	0.1	0.5	-0.3	-0.4	-0.2	-0.5	-0.2	-0.3	-0.2	0.1	0.2	0.8	0.6	0.6	0.2
Fonlar	-	-	-	-	-0.5	-0.6	-1.6	-0.5	-0.5	0.2	0.8	1.3	1.9	0.9	0.9	0.6	0.1

Kaynak: Tablolar 1 ve 6.

Tablo-11: Değişim Hızları

Yıllar	Kamu Giderleri	Kamu Harcamaları	K.K.B.G
1980	-	-	-
1981	58.6	30.2	-31.4
1982	9.9	11.1	17.2
1983	52.5	58.0	83.9
1984	54.5	58.4	73.7
1985	66.7	53.1	5.9
1986	68.6	65.4	47.6
1987	45.3	58.8	144.1
1988	69.9	62.8	36.6
1989	68.8	73.8	97.0
1990	66.0	80.7	138.1
1991	43.6	65.1	123.8
1992	75.1	75.9	77.5
1993	78.1	80.8	85.3
1994	127.1	98.3	41.5
1995	95.5	79.4	39.2
1996	87.8	117.2	233.7

Kaynak : Tablo-9

Tablo-12: Bazı Verilerin Değişim Değerleri

	Vergi Yük Değişimi		Sabit Sermaye Yatırımları		Toplam
	Toplam Vergi	Kon. Büt. Verg.	Özel	Kamu	
1980	-	-	-	-	-
1981	0.5	0.71	-1.4	0.4	-
1982	-2.4	-1.83	-1.1	0.5	-0.6
1983	0.3	-0.23	-0.1	-0.6	-0.7
1984	-0.3	-3.43	-0.3	-1.2	-1.5
1985	0.6	-3.27	-0.6	0.0	-0.6
1986	3.8	-2.44	0.4	1.0	1.4
1987	3.6	-2.05	1.6	0.7	2.3
1988	3.2	-3.11	2.7	-0.4	2.3
1989	2.0	-3.04	1.9	-1.6	0.3
1990	1.3	-2.70	8.4	-2.1	6.3
1991	-0.7	-1.73	8.6	-1.4	6.8
1992	-0.6	-1.29	8.2	-1.8	6.5
1993	-0.9	-0.91	11.2	-2.2	9.0
1994	2.1	0.96	11.9	-3.9	18.0
1995	1.4	-0.34	11.9	-5.5	6.4
1996	1.4	0.80	12.3	-4.7	7.6

Kaynak: Tablo-3 ve Tablo-10'dan hesaplanmıştır.

Tablo-13: Farklı Kriterlere Göre Bazı Ekonomilerin Yatırım-Tasarruf Trendi (Ulusal Gelire Oran)

	1973-80	1981-87	1988	1990	1992	1994
Ödeme güçlüğü içinde olan ülkeler						
Tasarruf	23.0	17.8	18.6	18.5	17.2	17.3
Yatırım	25.6	21.2	21.0	19.9	20.3	20.9
Ödeme Güçlüğü içinde olmayan ülkeler						
Tasarruf	24.9	25.8	29.5	29.6	29.6	33.1
Yatırım	25.8	27.6	30.7	30.3	30.0	33.9
Geçiş aşamasındaki ülkeler						
Tasarruf	29.8	29.8	31.4	27.3	20.8	16.6
Yatırım	34.2	31.3	31.5	30.0	20.4	20.4
Yatırım: <i>World Economic Outlook</i> , IMF, Mayıs 1995, s. 191.						

Kaynakça

- Devlet İstatistik Enstitüsü: *Türkiye Ekonomisi, İstatistik ve Yorumlar*, Ankara, 1996.
- Devlet Planlama Teşkilatı: *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)*, Ankara, 1996.
- Devlet Planlama Teşkilatı: *1997 Yılı Programı*, Ankara, 1996.
- Maliye Bakanlığı: *1996 Yıllık Ekonomik Rapor*, Ankara, 1996.
- Maliye ve Gümrük Bakanlığı: *Yatırım Hizmetleri*, Ankara, 1993.
- Öner, Erdoğan: *Kamu Kesimi Gelir-Harcama, Borçlanma Gereği*, Ankara, 1994.

EMPERYALİZM-KÜRESELLEŞME DÖNEMİNDE “DÖNÜŞÜM” BETİMLEMESİ VE ÜSTYAPI KURUMLARINDA YAŞANAN MÜCADELELER: TÜRKİYE ÖRNEĞİ¹

GİRİŞ: NİÇİN BU KONU; NASIL BİR YÖNTEM?

İki nedenden dolayı bu konuya yönelmiş bulunuyorum. Bunlardan birincisi, tarihin bu dönemecinde yönetsel veya sosyal kurumların betimlenmesinde, hatırlayabildiğimiz geçmişe oranla, hemen hiçbir dönemde olmadığı kadar sıkça “dönüşüm” ya da “değişim” kavramları kullanılmakta ve hemen her olguyu veya kurumu “dönüşüm” ya da “değişim” vurgusu ile irdelemeye çalışıyor olmamızdır. Tarihsel süreç, doğası gereği, devamlı değişim ve dönüşüm içerir. İnsanlık tarihinin her aşamasında çok ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Bazı dönemlerde keşif ve icatlara, başka zamanlarda büyük ekonomik ya da siyasal dönüşümlere bağlı olarak medeniyetin akışı değişmiş ve yeni aşamalara geçilmiştir. İkinci Paylaşım Savaşı sonrası dönemi ele aldığımızda, izlenen ekonomi politikalarında olduğu kadar reel yaşamda da görülen devinimlerin hiçbirinin değişim sözcüğü betimlenmemiş, bizzat politikaların isimleri ile anılmış ve tarihe de öyle geçmiş olduklarını görürüz. Üniversitelerin kütüphanelerinde doktora tezlerinin konularına baktığımızda da, “sosyal devlet politikaları”, “ithal ikameci politikalar”, “finansal genişleme”, “küreselleşme” ve “finansal balonlar ve krizler” gibi, zamanlarının politikalarını yansıtan konu başlıklarına rastlarız. Günümüzdekinden farklı olarak, geçmişte yaşananları betimleyen başlıkların hemen hiçbirinde “dönüşüm” ya da “değişim” ek nitelemesinin olmaması, buna karşın, son yirmi otuz yılın başat ekonomi politikası olan “neoliberalizm” politika uygulamaları anlatılırken, tüm dünyada görülmekle beraber, özellikle de Türkiye’de “değişim” ya da “dönüşüm” kavramlarının hemen tüm toplumsal

1 Almanak: 2010 Analizleri, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2011, s.71-86.

ya da yönetsel kurumların vazgeçilmez tanımlayıcı niteliği olarak devreye sokulması üzerinde düşünölmeye değör bir konu olarak görölmelidir. Her toplumsal ve ekonomik evrenin bir önceki evrenin organik sonucu olduğu nedensellik kurgusu içinde seyrettiği göröşü çerçevesinde, altyapı üretim ilişkilerinde gözlemlenen farklılığın, üretim ilişkilerinde radikal değışimi ifade edercesine “dönüşüm”den çok, zaman içinde yaşananlara “sistemik uyum” olarak algılanmasının daha uygun olduğu kanaatini taşımaktayım. Ancak, üstyapı kurumlarındaki sürecin, olması gereken biçimde altyapıya uyumlu olarak gelişmeyip, altyapı sürecini perdeleyici ve kolaylaştırıcı işlevle iradi olarak şekillendirildiği dikkate alındığında söz konusu kurumlar için “değışim” kavramının kullanılması anlaşılır olmaktadır. Zira üstyapı kurumlarında yaşanan sürecin “muhafazakârlık” göröşü çerçevesinde kendi organik devinimini yaşamadığına, bu nedenle de bu kademedede ciddi sosyal sürtüşmelere ve çatışmalara tanık olmaktadır. 1980’lerde belirginleşen toplumsal ve siyasal yapıdaki farklılaşmanın irdelenmesi, söz konusu değışim ya da dönüşüm edebiyatının ortaya çıkışının nedenlerini açığa çıkarmaya hizmet edebilir, diye düşünmekteyim. Tartışmada izlenecek hat, üstyapı kurumlarındaki “dönüşüm” algılamalarının altyapıdaki değışimlerle ne denli ilişkilendirilmesi doğrultusunda gelişecektir.

Kafamı kurcalayan ikinci konuyu ise, toplumsal ve yönetsel üstyapı kurumlarında doğal sistemik uyum sürecinin yaşanması gerekirken, tam aksine bu süreçte tanık olduğumuz sancıların nedenleri oluşturmaktadır. Doğal süreçlerin sancısız ya da en düşük düzeyde sancılarla yaşanması gerekirken üstyapı kurumlarında yaşanan sıkıntı ve çatışmaların nedeninin araştırılması, toplumsal sınıf mücadelelerinin niteliğini yansıtmaları açısından olduğu kadar, altyapıdaki perdelemelerin açığa çıkarılması açısından da önemli görölmelidir. Zira hemen her alandaki toplumsal çatışmaların ve sınıf mücadelelerinin ilk adımda yansıdığı alan üstyapı kurumlarıdır. Üstyapı kurumları, bir yandan altyapıdaki değışimlerin yansıması, diğör yandan da altyapıdaki zorlu devinimleri kolaylaştırıcı ideolojik işlevle yükümlü olması dolayısıyla çok önemli ve verimli toplumsal analiz materyali oluşturma özelliği taşırlar. Ancak, böylesi çözümlemeli yaklaşım altyapı üstyapı ilişkisinin birlikte ele alınmasını ve üstyapıdaki uyum sürecinin nedensellikle irdelenmesini gerektirdiği halde, çoğu açıklamalarda ekonomik analizlerden çok, tüm görüntünün salt sosyolojik yaklaşımlarla fotoğraflanmasına yer verilmesi yetersiz ve ideolojik saptırma olarak görölmelidir. Diğör bir deyişle, kapitalizmin azgınlaştığı küreselleşme döneminde üstyapı kurumlarında gözlemlenen uyum sürecinin “dönüşüm” olarak ele alınmasının nedenleri etrafında kapsamlı bir tartışma ortamının açılması gerektiği kanaatini taşımaktayım. Bu bağlamda, son zamanların özgür-

lük, demokrasi ya da sair ilgili alanlardaki tartışmaların hemen tamamıyla iktisadi taban ve dokudan uzak olarak salt siyaset ya da sosyolojik alanda sürdürülmesine tepki olarak, bu yazının ekseninin iktisat ağırlıklı oluşturulmasına özel özen göstereceğim. Bunun nedeni ise, bireysel davranışlar kadar, bireylerin oluşturduğu toplulukların sosyal davranışlarının da temelinde iktisadi etkileşimlerin olduğu düşüncesidir. Aynı şekilde, hemen tüm politik olaylar ve/veya dayatmaların kökeninde de iktisadi etkileşimlerin başat olduğu açıktır. Hal böyle olunca, hemen her alandaki toplumsal olayların açıklanmasında salt sosyolojik yaklaşımın yetersizliğini kabul ederek, tüm devinimlerin iktisadi çözümleme ile desteklenmesi yoluna gidilmesi gereklidir. Bu açıdan Türkiye’de üstyapı kurumlarında gözlemlenen çetin mücadelelere salt sosyolojik yaklaşımın ne denli analitik olmaktan uzak ve kifayetsiz olduğu açıktır.

Bu yazının başlığında da ima edildiği üzere, Türkiye’de özellikle son dönemlerde üstyapıdaki değişimin suhuletle gerçekleşmediğini, üstyapı oluşumunda çok ciddi ve sert mücadelelerin yaşandığına tanık olmaktadır. Üstyapı kurumlarında yaşanan sert mücadelelerin, Althusser yaklaşımı çerçevesinde, üstyapıdaki oluşumunun altyapı üretim ilişkisi ideolojisini üreten ve topluma yayan organ olması hasebiyle görece edilgin ve altyapıyı koruyucu nitelikte olduğu görüşü ile fazlaca bağdaşmadığı ortadadır. Görüntüde ortaya çıkan bu durumun, küreselleşme, ideoloji, üstyapı oluşumlar ve işlevleri gibi olguların çevre konumlu bir ekonomi özelliği taşıyan Türkiye açısından fevkalade önemli olduğu açıktır. Böylesi dolambaçlı bir yol üzerinde ilerlerken, kaçınılmaz olarak, demokrasi, özgürlük ve özerklik kavramlarına da yer verilerek, bu kavramlar hem gerçek boyutları ile gündeme getirilecek hem de kapitalizm içindeki ideolojik boyut ve işlevleri bağlamında irdelenecektir. Genelde bu çerçevede sürdürülecek yazıda önce üstyapı kurumlarının niteliği ve bu bağlamda ideoloji kavramları üzerinde durulacak, daha sonra konu Türkiye özelinde irdelenecek ve son kısımda da sonuç yer alacaktır.

ÜSTYAPI KURUMLARI VE ÖZELLİKLERİ: İDEOLOJİ OLGUSU

Bilindiği üzere, toplumsal üstyapı kurumlarının sosyopolitik niteliklerinin iktisadi nedenlerle üretim ilişkilerine tabi olduğu görüşünde, ekonomik üretim ilişkilerinin toplumsal altyapıyı oluşturduğu, üstyapının ise oluşan altyapı üzerinde yükselen ve ideolojik amaçlarla yüklü kurumlar olduğu anlayışı gizlidir. Başka bir deyişle, bu yaklaşımın en katı görünümünde, altyapı niteliğindeki üretim ilişkileri aktif öge, üstyapı dokusu ise pasif öge olarak ele alınmaktadır. Her ne kadar alt ve üst yapılar arasındaki etkileşimin her durumda ve katı biçimde tek yanlı olarak ve salt alttan

üste doğru olduğu anlayışı geçerli değilse de, başat etkileme gücün altyapıda olduğu teoride olduğu kadar tarihsel kanıtlarla da desteklenmiş bir gerçekliktir. Altyapı ve üstyapı ilişkilerini geçişli toplumlarda ve durağan toplumlarda farklı yönde akımlar içinde birlikte çalışan sistemler bütünü olarak ele almak anlayışı kolaylaştırır. Oturmuş durağan toplumlarda altyapı başat doku olarak, üstyapı dokusunu etkileyerek, sistemin korunması ve idamesi yanında, etkin işleyişi sağlar. Diğer bir deyişle, oturmuş durağan toplumlarda üstyapı dokusu altyapı ideolojisinin üreticisi, taşıyıcısı ve toplumda yaygınlaştırıcısı işlevini yüklenir. Buna karşın, gelişmekte ve hızlı devinim yaşayan geçişli toplumlarda ise üstyapı kurumları toplumun dönüştürülmesinde özel bir role sahip olur ve toplumsal güdümleyici işlev yüklenir. Devrim vb. gibi büyük siyasi dönüşümlerde toplumun güdülenmesinde üstyapı kurumları başat role sahip olur. Böylesi dönüşüm aşamalarında üstyapı kurumları üretilen düşünce ve davranış kalıplarının topluma yukarıdan dayatılması işlevini yüklenir. Doğal olmayan bu süreçte üstyapı kurumlarında yaşanan toplumsal dayatma ve buna karşı geliştirilen direnç ciddi çatışma ve bunalımlara yol açabilir.

Üstyapı kurumlarının şekillenmesi ve işleyişi ideoloji olgusu ile açıklanır. Zira ekonomik altyapı işleyişinde çok farklılaşan toplumsal yapının nasıl oluyor da az sayıda birkaç fikir etrafında toplanıyor olması, hatta farklı ve karşıt sınıfların düşünce kalıbının benimsenebilmesi konusunun yegâne açıklaması “*ideoloji*” kavramında saklıdır. İdeoloji kavramı Plehanov, Labriola, Gramsci, Bernstein ve Althusser gibi çok çeşitli düşünürlerce ele alınmış ve işlenmiş olmakla beraber, bu konuda zirveyi Lenin oluşturur. Lenin’de “*ideoloji, çeşitli sınıfların çıkarlarıyla bağlantılı olan politik bilinç*” olarak ele alınarak, burjuva ideolojisi ile sosyalist ideolojinin karşıtlığı ortaya koyulur. Bu görüşte, proletaryanın ideolojik olarak tahakküm altına alınması “*burjuvazinin daha eski bir ideolojiye sahip olması ve bunu yayabilmek için daha güçlü araçlar kullanabilmesi*” şeklindeki Marx’ın *Alman İdeolojisi* eserindeki görüşüne yakın açıklamasına dayandırılmaktadır (Larrain, 1993, 283). Ne ilginçtir ki, Lenin’den yaklaşık 200 yıl önce “*Milletlerin Serveti*” adlı eserinde Adam Smith de benzer bir açıklama yapmıştır: “*İşçi çalıştıranların (patronların) tüm plan ve projeleri emek üzerindeki emelleriyle ilgilidir. Tüm bu operasyonların sonucu kâra yöneliktir. Ancak kâr, ücret ve rant gibi toplumun refahı ile yükselip, çöküşü ile düşüşe geçmez. Kâr, genellikle, zengin ülkelerde düşük, fakir ülkelerde yüksek düzeyde gerçekleşir. Kârın en yüksek düzeyde gerçekleştiği ülkeler ise, hızla çöküşe sürüklenen ülkelerdir. Görüldüğü üzere, bu grubun çıkarının toplumsal çıkarla ilişkisi, diğer gruplarınkinden farklı ve terstir. Tüccarlar ve büyük üreticiler büyük miktarlarda sermaye kullanırlar ve sahip oldukları servetler nedeniyle toplumun dikkatini ve itibarını üzerlerine çekerler.*

Bu insanlar tüm yaşamları boyunca plan ve projeler yapmakla uğraştıklarından, toplumun büyük kesiminden daha geniş algılama kapasitesine sahiptirler. Ancak, tüm zekâlarını toplumsal çıkar yerine, iş çıkarları üzerine yoğunlaştırdıklarından, ne kadar ahlaksal olmaya çalışsalar da, tüm fikir ve davranışları toplumsal çıkara değil, iş çıkarlarına yönelik olur. Bu kişilerin (iş adamlarının) diğer bireylere göre kamusal çıkarı düşünme açısından bir üstünlüğü yoktur ve bunların kendi çıkarlarını gütmeye halkın kendi çıkarını gütmeye göre daha şiddetlidir. Kendi çıkarları ile ilgili güçlü bilinçle (tetiklenen) iş adamları vasat halkın hoşgörüsü üzerine baskı yapıp, onlara, halkın çıkarlarının değil fakat iş çevrelerinin çıkarlarının toplumsal çıkar olduğu yönünde telkinde bulunarak, tüm toplumu halkın bireysel çıkarlarından ve genel toplumsal çıkarlardan vazgeçmeye ikna etmişlerdir. Ne var ki, ticaret ya da üretim sektörünün herhangi bir alanında faaliyet gösteren iş adamlarının çıkarları toplumsal çıkardan farklı olduğu gibi, çoğu durumda toplumsal çıkara terstir. İş adamlarının çıkarları piyasaları genişletmek ve rekabeti ortadan kaldırmaya yöneliktir. Piyasaların genişletilmesi, çoğu halde toplumsal çıkara uygun görülebilir; ancak, rekabetin ortadan kaldırılması, toplum üzerine haksız ve anlamsız bir yük yıkarak, kârları olması gereken düzeyinin üzerine çıkaran ve böylece iş adamlarının lehine çalışan bir süreç olarak görülmelidir. Bu çevrelerden (iş adamlarından) gelen herhangi bir yeni yasa veya düzenleme önerisi çok büyük bir dikkatle incelenmeli, kuşkulu ve derin incelemelerden sonra toplumsal yarar doğrultusunda olduğu hakkında kesin yargıya varılmadan kabul edilmemelidir. Zira böylesi öneriler, çıkarı hiçbir zaman toplumsal çıkarla örtüşmeyen, toplumu kendi çıkarı yönünde baskılayan ve yalan söyleyen, daima da böyle davranmış olan bir kesimden gelmektedir” (Smith, 1960, 231–232).

Smith’in açıklaması ile ondan çok sonraları ideoloji kavramı üzerinde duranların benzer açıklama türünde buluşmaları hoş bir rastlantı olsa gerek! Engels’in ideoloji görüşü, zamanlar arasındaki farklı görüşlerin benzerliğine güzel bir örnek oluşturmaktadır: “İdeoloji, düşünen birey tarafından, bilinçli de olsa ‘yanlış’ bir bilinçle oluşturulup geliştirilen bir süreçtir. Bu süreçte kendisini harekete geçiren asıl itici güçler bireyce tanınmaz, algılanmaz. Eğer sözü edilen güçler tanınabilseydi, zaten bir ideolojik süreç söz konusu olmazdı. Birey, yanlış veya sahte güdülerin varlığını hayal eder durur. Bu bir düşünme süreci olduğu için, özü ve biçimi de, salt akıldan, bireyin ya kendi düşüncelerinden ya da kendisinden öncekilerin düşüncelerinden devşirilir. Birey salt aklın gereçleriyle çalışır. Bu gereçlerin de akıl tarafından yaratılmış olduğunu düşünür; onları akıldan bağımsız daha uzak kaynaklarda aramaz. Bu, aslında onun için son kertede doğal bir şeydir. Değil mi ki, o bütün eylemleri akıl kanalı ile gerçekleştirmektedir, o halde, bu eylemler son kertede akıldan kaynaklanmış görünecektir. İşte, devlet yapılarının, hukuk sistemlerinin

ve her bir özel alana ilişkin ideolojik tasavvurların tarihinin bağımsızlığına ilişkin bu hayaldir ki, çoğu kişilerin gözlerini kamaştırır” (Engels, aktaran ÇHD, 2010, 2).

Kapitalist üretim ilişkisinde çok farklı çıkarlara sahip insan topluluklarının siyasi kararlarda birbirine yakınlaştırılması Althusser’e göre, üretim ilişkisi altyapısının üzerinde yükselen “ideolojik aygıtlar” ve “baskı aygıtları” tarafından sağlanan toplumsal bir sonuçtur (Althusser, 1978, 38–44). Althusser’e göre ideoloji olgusu, “...bir insanın ya da bir toplumsal grubun zihninde egemen olan fikirler ve tasarımlar sistemidir” (Althusser, 1978, 55). Althusser’e göre, ideoloji konusunda “devlet” kavramı ile “devlet aygıtı” dokularının birbirinden ayrıştırılması gerekir. Devlet, siyasal kararların alındığı dokudur, devlet aygıtı ise devlet dokusunun aldığı kararları uygulayan organdır. Toplumsal ve sınıf mücadeleleri açısından karar alıcı niteliği ile devlet aygıtı birinci derecede önemi haiz olduğundan, toplumsal katmanlar arasındaki çetin siyasal mücadele devlet kademesinin ele geçirilmesine yöneliktir.

Toplumsal altyapı ideolojisinin tüm toplumda yaygınlaştırılmasında devreye ilkin devletin ideolojik aygıtları girer. Devletin temel ideolojik aygıtları siyasete bulandırılmış dinsel kurumlar ve uygulamalar, eğitim kurumları ve faaliyetleri, aile dokusu ve anlayışı, hukuki doku ve felsefi, siyasal yapılanma ve bu yapılanmadaki örgütler, sendikal yapılanma ve örgütler, iletişim kanalları ve iletişim ortamı, kültürel doku ve kültür yayma araçlarıdır. Söz konusu ideolojik aygıtların ve baskı aygıtlarının Türkiye’de hangi gerekçelerle ve ne şekilde kullanıldıklarına geçmeden, bunlar hakkında kısa açıklamalar, ilerideki anlatımı kolaylaştırabilir. Dini kurumlar ve dinsel pratikler toplumsal işleyişi yumuşatarak, farklı toplumsal sınıflara mensup grupların müşterek görüntülü bir yapıda birleştirilmesini sağlayarak, toplumsal veya grupsal karşıtlıkları törpülemeye ve izale etmeye yönelik işlev görür. Bu yönü ile siyasallaşmış dinsel doku sınıf çatışmalarını perdeleyerek sistemin işleyişini bireysel ve toplumsal vicdanda meşrulaştırarak düzeni aklar. Kalvinist ve püriten mezheplerin İngiliz sanayileşmesinde emek sömürsünü meşrulaştırma işlevi, günümüzde tarikatlar tarafından yerine getirilmektedir. Dinsel yönelişler toplulukları bilinç dışı harekete geçirerek, savaş ve kıyımlara da yol açabilir (Deleuze & Guattari, 1987; 382-383).

Eğitim kurumları, ilk kademelerden en son aşamaya kadar, gerek kavramsal yaklaşımları gerek içerik ve örgütsel ilişkileri bağlamında, eleştiri ve reddetme yaklaşımlarının tersine, itaatkâr ve teslimiyetçi bir doku oluşturmada çok büyük bir işleve sahip bulunmaktadır. Özellikle de küreselleşen günümüz koşullarında eğitimin gerek metot gerekse içerik olarak gelişmiş merkezlere bağlanıyor olması, Türkiye gibi çevre konumlu ekonomiler aç-

sından ülkeye ve ekonomiye yarardan uzak bir yönetimin oluşturulması anlamına gelmektedir. Gelişmiş merkezlerin kendi doku ve sorunlarının kavramsallaştırıldığı bilimsel görüntülü kalıpların olduğu gibi çevresel ekonomilere aktarılması, çevre toplumları insanların kendi meselelerine yabancılaşmasına ve çözüm üretmekten uzaklaşmasına neden olabilmektedir. Özellikle sosyal bilimler alanında aktarma yöntem ve içeriklerin kullanılması toplumsal özelliklerin kavranmasını engellemekte ve bilimsel konuların işlenmesinde devralınan kavram ve retorikler de zihinsel oluşumları denetleyerek, düşünce kalıplarını etkileyebilmektedir.

Hukuk alanı, bir yönü ile hukuk felsefesi, diğer yönü ile de hukuk kurumları olarak ele alınır. Hukuk felsefesi devletin ideolojik aygıtı olarak, altyapıdaki üretim ilişkisi dokusunun kavramsallaştırıldığı alandır. Bunun tamamlayıcı uzantısında hukuk kurumları ise, devletin baskı araçları olarak sistemin maddi olarak korunması işlevini görür. Böylece hukuk, gözü kapalı meleğin elindeki terazi ile hak tartısını gerçekleştirir görüntüsü altında, aslında toplumun diğer katmanlarına karşı başat grupların çıkarlarını ilke düzeyinde kavramsallaştırırken, birer baskı organı olan hukuk kurumları da bu kavramlar çerçevesinde toplumda hak dağıtan ve adalet sağlayan organlar olarak algılanır.

Toplumsal mücadelenin en şiddetli gerçekleştiği devleti ele geçirme aşamasında temel doku olan siyasal yapılar konusunda da gerek örgütler gerekse seçim sistemleri ve parlamentonun teşekkülü açılarından gerçek anlamda demokrasinin söz konusu olmadığı açıktır. Gelir dağılımının görece olumlu ve siyasal bilincin görece yüksek olduğu ileri ülkelerde siyasal yapıların işleyişi demokratik nitelikli bir görüntü verirken, çevre konumlu ekonomilerde çok çeşitli sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı işleyişin çok farklı olduğu gözlenmektedir. Kapitalist sistemlerde, kamu kesiminin mülksüzleştirilmiş olması nedeniyle, başat sermaye dokusu siyasal kadroları, dolayısıyla devlet örgütünü de etki ve denetim altında tutabilmektedir. Neoliberal politikaların en önemli ayağı olan özelleştirmelerin bu denli şiddetle dayatılması ve yapay gerekçelerle halkların kandırılmasıyla gerçekleştirilmesi, sadece toplumsal birikime el koyma mantığı ile değil, aynı zamanda siyasi nitelikli kararlarda sermaye hâkimiyetinin güçlendirilmesi gerekçesi ile de açıklanabilir.

İletişim ağı ve aygıtları da, sistemlerin ideolojik aygıtları olarak, çok etkili toplumsal beyin yıkama araçlarıdır. Günümüzde bireyi mutlak olarak teslim alan iletişim araçları, bireyleri çevreden izole ederek, yönetim merkezine yönlendirmekte ve bu yolla güçlü bir toplumsal denetim ortamı oluşturabilmektedir. Öte yandan, günümüzün çok pahalı hale gelmiş olan iletişim araçları, doğal olarak, sermayenin eline geçmekte ve sermayeleşmektedir.

Kültür dokusu, bir toplumun tarihsel ve dönemsel üretim ilişkisi ve birikiminin bir tür tortusu olup, tüm ideolojik aygıtların içine girerek onların şekillenmesinde başat rol oynar. Kültür dokusu tüm diğer dokular gibi, ağırlıklı olarak başat düşünce ve eylem ortamından etkilenmiş ve öylece şekillenmiştir. Kültür dokusu, aile dokusu gibi bireyin yakın çevresini olduğu kadar, sendikal yapılar veya iş ilişkileri gibi dışsal çevreyi de etkileyen çok önemli bir sosyal tabanı oluşturur. Kültür dokusu, toplum içinde yaşayan bireyin hem sorun ve iç çatışmalarının hem de onların yüceltilmesiyle çözüldüğü yaygın ve etkili bir alandır (Weisskopf, 1957; 6-7).

Sermayenin çıkarları doğrultusunda ideolojik aygıtlarla yönlendirilen ve şekillendirilen toplumun yönetilmesi aşamasında ise devletin baskı araçları devreye girer. Devletin baskı araçları, ideolojik aygıtlardan farklı olarak, görünüşleri ve işleyişleri ile maddi niteliktedir ve belirgindir ve baskıcıdır. Baskı araçları parlamento, bakanlar kurulu, bürokrasi, yargı organları, hapishaneler, polis ve asker gibi birey ve toplum üzerinde güç kullanan organlardan oluşur. Yasaların yapılmasında ve uygulanmasında, diğer bir deyişle devletin baskı aygıtlarının işleyiş arka planında başat ideoloji devrededir.

Devletin ideolojik aygıtlarında da baskı aygıtlarında da topluma hâkim olan sermaye ideolojisi başattır. İdeolojik aygıtlarla baskı aygıtları arasındaki fark şuradadır ki, ideolojik aygıtlarda sermaye çıkarı doğrultusunda şekillendirilen toplumsal düşünce sistemleri bireylere ve topluma enjekte edilirken baskı ve güç ikinci aşamada devreye girerken, baskı aygıtlarında baskı ve güç ilk aşamada devrededir.

Sermayenin topluma hâkim olma sürecinde, öncelikle ideolojik aygıtlarla toplumun şekillendirilmesine çalışılmasının nedeni, bu sürecin algılanmasının görece güç olmasına bağlı olarak tepki oluşturma olasılığının da oldukça zayıf olmasıdır. Toplumsal muhalefet odakları da var olan yönetime ya da dokuya karşı muhalefetini, aynı gerekçe ile öncelikle ideolojik aygıtlar kanalından yapmaya yönelir. Toplumsal muhalefetler de aile, din, siyasal, eğitimsel, sendikal ya da iletişim ve kültürel dokular gibi ideolojik aygıtlar ortamında faaliyet göstererek, alanlarının daraltılmasını engelleme ve genişletme yoluyla direniş gösterirler. Diğer bir deyişle, gerek toplumun başat kesimleri ve sermayenin toplumu baskılaması, gerek sermaye karşıtı kalkışa yönelen kesimlerin karşı direnişi en kolay ve etkili bir biçimde ideolojik aygıtlar ortamında gerçekleştirilir. Zira ideolojik aygıtlar ortamında gerek doğrudan güç ve baskı unsurunun devrede olmaması, gerek alana girişin görece kolaylığı ve alanda etkili olma maliyetinin düşük olması, toplumsal yönlendirme ve onun karşısında oluşan çatışmaların ideolojik aygıtlar ortamında sürdürülmesini olanaklı kılmaktadır.

TÜRKİYE’DEKİ GÖRÜNÜM

1923’ten günümüze dek siyaset ve ekonomi alanında oldukça çalkantılı bir dönem geçirmiş olan Türkiye’deki ekonomi-politik sürecin oluşumunu tahlil etmek bu yazının sınırlarını olduğu kadar, bizzat benim de kapasitemi aşan bir uğraştır. Bu kısıtlar altında burada irdelemeye çalışacağım konu, birinci boyutu ile yazının baş tarafında da belirttiğim gibi, Türkiye’de somut olarak yönetsel kurumlarda ve soyut olarak da ideolojik aygıtlarda yaşanan süreçlerin niçin “*değişim*” ya da “*dönüşüm*” nitelemesi ile betimlendiği; ikinci boyutu ile de bu süreçlerin ekonomik altyapılarla ne tür bir etkileşim içinde olduğu etrafında şekillenecektir. Açıklamalarımı kompartımanlara ayırmadan, iç içe geçmiş olarak, üstyapıdaki çatışmaları ve bunların altyapı bağlamlarını sorgulayarak yapmaya çalışacağım. Açıklamalarda anahtar konuları şu alanlarla sınırlayacağım: “*liberalizm/muhafazakârlık*”, “*İslam/liberalizm*”, “*Kemalist-laikler/liberal-muhafazakârlar*” (BSB, 2008; Yalman, 2009). Çoğaltılabilecek bu tür karşıtlıklar etrafında şekillendirilecek güçlü tartışmaların 80 yıllık serüvenimizi açıklamada çok yararlı olacağı açık olmakla beraber, açıklamalarımı resmin çok net algılanabildiği, 1980’lerden günümüze dek uzanan dönem ile sınırlı tutacağım.

Ana açıklama konularındaki dönüşümlerin tartışmasına yönelmeden önce, söz konusu değişimlerin hem nedenini hem de temelini oluşturan altyapı devinimlerinin irdelenmesi kaçınılmazdır. Neoliberal politikaların sosyal devlet politikaları ya da finanslaşma vb. gibi geçmişteki ana politikalarından iki temel farklılığı belirgindir. Bunlardan birincisi, içinde özelleştirme, küreselleşme ve devletin küçültülmesi gibi yeni sağ politikalar demeti olarak bilinen ekonomik politika uygulamaları yanında, liberalizm, muhafazakârlık ve özgürlük olarak nitelenen sosyal kurumları da sıkça gündeme getirmesi; ikincisi ise söz konusu tüm alt ve üst yapı dokularının küresel düzlemde homojen bir şekilde uygulanmasını dayatmasıdır (Barry, 1988; Harvey, 2009). Neoliberal politikaların ekonomik altyapısı “*küreselleşme*” dayatması ile tüm ekonomilerin kendilerine özgü heterojen yapıdan homojen yapıya evrilmesi ile yerküreye yaygınlaştırıldı. “*Piyasa*” söylemine dayanarak çevreye dayatılan dışa açık liberal ekonomi modeli, gelişmiş ekonomileri olduğu kadar, hatta ondan da öte gelişmekte olan çevre konumlu ekonomileri derinden sarsma niteliğinde olmakla beraber, böylesi bir sosyal muhalefetin oluşmaması gerek altyapıdaki zorlamaların, gerekse üstyapıdaki ideolojik saldırı ve şartlandırmaların sonucudur. Böyle bir bütünsellik içinde önce altyapı ilişkilerine baktığımızda, ekonomilerin denetimsiz dışa açılması yanında, devletin küçültülmesi ve çoğu kamu hizmetlerinin ticarileştirilmesi sürecin bir ayağını oluşturuyordu. Sürecin ikinci ayağını ise, kamu hizmetlerinin sunumunda hizmet satın alımı veya ihale sisteminin

ağırlıklı olarak devreye sokulması oluşturunuyordu. Nihayet sürecin üçüncü ayağında da, özelleştirmeler yer alıyordu. Böylesi yalın ifadelerle fazla bir şey ifade etmeyen, hatta ekonomik anlamda etkinleşme, sosyal anlamda ise liberalleşme olarak algılanan yeniden yapılanma, aslında merkez ekonomilerde yaşanan derin olgunlaşma krizinin aşılabilmesi amacıyla çevreye dayatılan bir uyum sürecidir. Ancak, üretim ilişkilerinde hiçbir değişiklik gerçekleşmeden yaşanan bu sürecin “uyum” olarak değil de “değişim” veya “dönüşüm” olarak algılanması ve betimlenmesi, sürecin geçmiştekilerden hem işleyiş yönü, hem kapsamı, hem de etkileri itibarıyla çok farklı cereyan etmesinden kaynaklandığı kanaatini taşımaaktayım. Şöyle ki: (1) geçmiş dönemlerde yaşanan kronik krizlere bağlı olarak büyütülen kamu kesimi, bu kez neoliberal politikalar çerçevesinde özel sermayeye yer açabilmek için giderek küçültülüyor; (2) söz konusu süreç, yoksullaşmayı yaygınlaştırıp derinleştiriyor; (3) ekonomiler birbirine bağlı hareket etme aşamasına getirilmiş olduğundan, güç ilişkisi ve etkileşim geçmişe göre daha yoğun olarak yaşanmaya başlıyor. Açıktır ki, ülke bazında dönemsel olarak süreçte yaşananlar çarpıcıdır. Zira küçültülen kamu kesimi ve bazı kamu hizmetlerinin özel alana aktarılması kamu hizmetlerinden yararlanma durumunda olan orta ve dar gelirli bireylerin refahında önemli daralmalar yaratırken, özel kesime yeni faaliyet ve kâr alanı açılması işlevini görmüştür. Zira ekonomilerin dışa açılması ve koşulsuz özelleştirmeler merkez kapitalist ekonomilerde kriz yaşayan sermayenin hem üretim hem de tüketim alanı olarak çevre ekonomilere yayılmasına neden olmuştur. Hal böyle olunca, küreselleşen dünya ortamında yapılan kesit analizi çerçevesinde çevre konumlu ekonomilerin kendi süreçleri dışında zıplarcasına ekonomik devinime girmeleri bir tür zorunlu uyum olarak görülür. Bu aşamada, temel üretim ilişkilerinde ve mülkiyet biçiminde köklü değişim yaşanmadan, küresel sistemde merkez ekonomilerin sorunlarının çevreye yaptığı dayatmalar doğrultusunda gerçekleşen devinim, merkez ekonomilere ve küresel ortama hizmet sağlayıcı uyumdan öte bir anlam taşıyamaz. Üstelik de böyle bir uyum mekanizması ile, çevre konumlu bir ekonomide yaratılan katma değer o ekonomide oluşturacağı refah artışı katma değere eşdeğer düzeyde mutlak olmayıp, ancak katma değer o ekonomide kalan miktarı kadar göreceli düzeyde olur.

Meseleye bütünsel ve dinamik açıdan bakarak, bireysel ekonomilerde yaşanan devinimin ne denli güçlü, güçlü olduğu kadar da bireysel ve toplumsal refah üzerinde adacıklar halinde olumsuz etki yaptığı ortada iken, bu durumu telafi etmeyip, tam tersine hızlandıracak şekilde devletin mülksüzleştirilmesi ve piyasaya açılmasının sonuçlarının topluma kabul ettirilmesinde ideolojik alandaki atılımlarının rolünün büyük olduğu açıktır. Neoliberal devinimler neticesinde refahı kısılan toplumlara bu politikala-

rın kabul ettirilmesi çabaları ideolojik aygıtlar alanında derin çatışmalar yaratmaktadır. İdeolojik aygıtlar üzerinde bir tarafta ekonomik altyapıdaki dönüşümleri topluma kabul ettirmeye yönelik güçler, diğer yanda da hem bu tür baskıları püskürtmek hem de toplumsal sıkıntıları ideolojik alanda topluma yayma amacıyla yoğun toplumsal mücadele yaşanmaktadır. Başka bir deyişle, ideolojik alanda tanık olduğumuz mücadeleler, altyapıda yaşanan uyum sürecine karşı gelişen ve/veya gelişebilecek toplumsal dirence karşı bu direncin kırılma çabalarının yansımasından başka bir şey değildir. İdeolojik alanda yer alan aile, eğitim, hukuk vb. gibi kurumların ayrı ayrı incelenmesine girmeyip, hemen tüm kurumlar üzerinde şemsiye işlevi yüklenmiş kültür dokusunu, bunun içinde de liberalizm, laiklik, muhafazakârlık ve İslam anlayışlarını irdeleyeceğim. Toplumsal kültürde yoğun olarak yerleşik “*liberalizm*” ifadesinin sermaye bağlamı dışında “*özgürlük*” olarak algılanışı son politikalarda çok ciddi alan açıcı bir işlev görmüştür. Oysa kapitalist sistemde ve piyasa bağlamında liberalizm “*parasal özgürlük*” anlamı ifade eder. Başka bir deyişle, kapitalist liberal ortamda ancak para gücü ile istediği alana girebilir ve istediği tercihi yansıtabilir. Batı toplumlarında da toplumsal liberalizm sadece ifade özgürlüğüne tanınmış olup, ekonomik kaynaklara ulaşmada ulusal gelirden alınan pay temel belirleyicidir. Bu anlamda Batı liberalizmi ancak piyasa liberalizmi ve özgürlüğünü ifade eder. Piyasa ilişkisi ise başlangıçta güç ilişkisi, sonucu itibarıyla de güç kazanma ilişkisidir. Hal böyle olunca, liberalizm ile bireysel özgürlük kavramlarının bir arada kullanılması dil ve ifade yoluyla toplumu baskı altına alma yöntemi olarak görülür (Deleuze & Guattari, 1977; 119).

Laiklik konusu toplum üzerinde oldukça rahat işlenebilen tam bir ideoloji alanı olarak karşımızda durmaktadır. Şöyle ki, Cumhuriyet devrimi ile yukarıdan topluma giydirilmeye çalışılan laiklik olgusu, kapitalist kalkınmanın henüz gerçekleştirilmemiş ve burjuva/emekçi sınıfların tam olarak ayrışmamış olduğu toplumsal yapıda Batı kültüründe olduğu gibi içselleştirilmiş laiklik olarak gelişip toplum tarafından emilmemiş olduğundan, şekilsel uygulamaya döndüğü derecede toplum tarafından baskı ve zorlama olarak algılanmıştır. Kırsal kökeni ağır basan, sanayileşmemiş ve gelenekçi yapıda olup, ana damarını İslam’ın oluşturduğu topluma Cumhuriyet devriminin Batılılaşma ve laiklik politikası benimsetilemediği gibi, tam tersine algılama karmaşasına ve toplumsal direncin ortaya çıkmasına yol açtı (Berkes, 2008; 17–18). Bu noktada karşımıza “*muhafazakârlık*” kavramı çıkmaktadır. “*Muhafazakârlık gelenekçiliğin temeli, toplumun organik büyüme kavramı ile ilgili olarak anlaşılmalıdır. [bu görüşe göre] Bir toplum, yapısal özelliklerinin arzuya göre belirlenebildiği, değiştirilebildiği bir sanat eseri değildir; fakat değişebilme özelliklerini kendi bünyesinde taşıyan, doğal olarak gelişen bir varlıktır. Bu görüşün liberal ferdiyetçilikle bazı müşterek tarafları*

vardır Liberaller politik otoritenin taleplerinin akılcı bir eleştiriyile değerlendirilmesini istedikleri halde, muhafazakârlar doğal olarak gelişen kurumların değerlerini sorgulamanın bunların otoritelerini ve sonuçta toplumun istikrarını tahrip etmek olacağını iddia ederler (Barry, 1988; 101). Son on yılın politikalarında muhafazakârlık ideolojisinin yoğun olarak kullanılmasının çok önemli bir nedeni de muhafazakârlık görüşünün kökeninde “..modernitenin ortaya çıkardığı toplumsal, kültürel ve siyasal değişime karşı bir tepki hareketi” olması ve toplumun en temel biriminin birey değil aile olduğunun kabulüdür (Güler, 2009; 127). Hal böyle olunca, burjuvazinin gelişip proleter sınıfın yerleşip Cumhuriyet yasalarını sürdürmesinin olanaksızlaşması karşısında, bir yandan baskıya karşı geliştirilen muhafazakârlık formatında oluşturulan kültürel üstyapı ideolojik aygıtı himayesinde, diğer yandan da liberalizm ve piyasa söylemi çerçevesinde emperyalizmin doğal süreç görüntüsü ile içeri alınması güç olmadı. Bu süreçte muhafazakârlık peçesi altında halkın doğal süreç olarak algıladığı “piyasa” aslında güçlü bir emperyal vantuz odağı olarak görülmedi. Böylece, laiklik geri plana itilirken muhafazakârlığın ön plana çıkması nasıl bir doğal süreç olarak olumlu algılanmışsa, aynı şekilde liberalizm ve piyasa söylemi ile emperyalizmin içeri alınması ve halkın genel refah düzeyinin geriletilmesi de aynı şekilde doğal süreç olarak algılandı ve tepki oluşturmadı. Oysa piyasa, sadece malların değil, tüketim hırsı oluşturan bireylerin de metalaştırıldığı ve tüm “liberal” görüntüsüne karşın aslında baskıcı bir ortamdır (Jameson, 1991; 206–207). Böylece, üstyapının perdelemesi altında Türkiye ekonomisi dünya emperyalizmine açılıyordu. Cumhuriyet yasalarını, hatta devletçiliği özgürleşme ve gelişme koşulları olarak algılayamayan halkın, tarikat-cemaat ilişkilerini kölelik, piyasa sürecini de emperyalizmin ekonomiye duhul süreci olarak algılaması olanaksızlaşmıştır. Çizdiğim çerçeve dışında kalmakla beraber, bir parantez açarak, hukuk felsefesi ve kurumları üzerinde gerçekleştirilen zecrî operasyonu ve tüm oluşumları perdeleme işlevi ile yükümlendirilerek dönüştürülen medyayı da bu bağlamda değerlendirmenin gerekli olduğu kanaatindeyim!

Dönüşüm olarak nitelenen bu süreçte kültürel ideolojik alanda yaşananlar uzun dönem sonra anlaşılacağı üzere, İslam dininin zaman içinde laikleşme görüntüsü altında felsefe değişikliğine uğramasına yol açacaktır. Batı kültürünün gelişimine koşut olarak, ekonomik altyapıda yaşananlar sadece toplumsal sınıfları netleştirmeyecek, aynı zamanda toplumsal ideolojileri de farklılaştıracaktır. Şöyle ki; kapitalist sistemin haksız mülk edinme, böylece edinilmiş mülklerin korunması, emek üzerinde sömürü oluşturarak servet edinme ve devletin vatandaşları karşısında sosyal görevlerden bigâne kalması gibi işleyiş kuralları zaman içinde toplumlarda yerleşecektir. Bu

süreçte ilk sıkıntıların çevre konumlu ekonomilerde yükselmesi beklenirken “*medeniyetler çatışması*” gündeme gelebilir. Zira bu kurallar çevre ekonomi konumundaki çoğunluğu İslam dinine sahip ekonomilerde giderek artan sıkıntılara yol açtıkça, işin içyüzü anlaşılabilir tepkiler oluşabilir. Emperyalizm altında İslam’ın kapitalist sistemi algılama niteliği ve gücü zamanla zayıflayıp kayboldukça, emperyalizme karşı olası tepkiler de hem insani hem de inanç açısından önenebilir hale gelecektir. Emperyalistler açısından dindeki öz dönüşümleri önemli olmayıp, toplumun dinsel duygular açısından özgürleştiği görüntüsü altında dinsel pratiklerin yaygınlaştırılması ve din üzerine emperyalizme uyarlayıcı tartışmaların yapılması hem toplumu oyalama hem de siyasal erk ile toplum arasında uyum sağlama açısından önemli ve yararlı görülmektedir. Böylesi gelişmeler komünizm engelinin ortadan kalkmış olduğu günümüz koşullarında emperyalizmi bir kez daha rahatlatacak ve mutlu kılacaktır.

Dönüşüm yerine süreç betimlemesinin altyapı bağlamında ifade ettiği anlama geldiğimizde; küreselleşme, özelleştirme vb. gibi tüm politikaların doğal bir sürecin sonucu olarak ele almamız gerektiği kanaatindeyim. Bir sistem olarak kapitalizmin olgunlaşma hastalığının en ileri düzeydeki ekonomide çıkması ve bu hastalığın tedavisi gibi görülen politikaların da merkezden çevreye dayatılması bütünsellik mantığı içinde yadsınamaz bir gerçekliktir. Sistem bütünselliği içinde her dönemde uyum hareketi yapıldığı gibi, küreselleşmenin bu denli dayatıldığı günümüz koşullarında da uyum hareketi zorunludur. Ne var ki, günümüzün uyum politikaları geçmiştekilere göre, hatta onların aksine toplumları zorlayıcı ve insanlara acı verici niteliktedir. Bu durum kronik krizin derinliği ile ilgili olarak geçmişteki politikalarından çok farklı algılanıyor olmakla birlikte, geçmişte yaşanan sosyal devlet politikaları ya da finanslaşma süreçlerindeki uyumdan nitelik olarak farklı değildir.

Kapitalizmin her döneminde merkez ekonomilerden çevre ekonomilere doğru olmak üzere farklı ekonomiler arasında uyum söz konusu olmuştur. Günümüzün küreselleşme koşullarında merkez ekonomilerde yaşanan kriz karşısında çevre ekonomilerde görülen uyum sistemik bütünselliğin zorunlu koşuludur. Günümüzün uyum sürecinin diğerlerine göre farklı algılanması, kronik krizlerin safhaları ve şiddet farklılığından kaynaklanmaktadır. Kapitalizmi, niteliği gereği, kriz üreten bir sistem olarak tanımladıktan sonra, krizin oluşumu, görece sakin geçen ve bazı politikalarla ertelenen dönemleri “*kronik kriz dönemleri*”, önlenemeyen kriz anlarını ise “*akut kriz anı*” olarak niteleyebiliriz. Tarihsel süreçte kronik kriz dönemlerini kısmen baskılayan ve süreyi uzatan sosyal devlet politikaları ya da finanslaşma veya küreselleşme gibi politika ve uygulamalar da aslın-

da krizle ilgilidir ve hemen tüm ekonomilerde uyum süreçlerini beraberrinde getirmiştir. Piyasaların olağanüstü boyutlarda genişletilmesine rağmen önlenemeden yaşanan krizde oluşturulan neoliberal politikalar da, aynen geçmişte olduğu üzere, tüm ekonomilerde uyum sürecini zorlamıştır. Kısacası, bu süreç ile geçmişteki süreçler arasında nitelik değil, sadece derece farkı bulunmaktadır. Şu farkla ki, geçmişin kronik kriz dönemleri politikaları genişletici önlemleri devreye koyduğu için kronik krizden haberdar olmadığımız gibi, ekonomik refahın daha yaygın kullanımı refah yükselmesi ve bir tür iyileşme belirtisi olarak algılandı. Hatta bu döneme kapitalizmin altın çağı vb. gibi isimler dahi takıldı. Oysa aynı dönemde de kapitalizm kriz yaşıyordu ve halkın altın çağ olarak algıladığı dönemde çevre ekonomileri merkez kapitalizme yeni piyasa olanakları sunuyordu. Giderek daha da sıkışık konuma gelmiş olan merkez kapitalizm merkezde ve çevrede kamu kesimini alan ve işleyiş olarak devre dışına alarak hemen tüm alanlara girmeye çalışmaktadır. İşte, halklara piyasa özgürlüğü olarak yutturulan liberalizm ve uyum süreci, oluşturduğu olumsuzluklar ve özellikle sosyal alanda olmak üzere ekonominin çoğu alanında gerilemelere neden olduğundan “*dönüşüm*” olarak betimlendi. Oysa ekonomik sistem olarak bu bir uyum sürecidir.

Buna karşın üstyapılardaki devinim ise, altyapı devininin tepkisz sürdürülebilmesi için yukarıdan beslenen ve halka dayatılan ideolojilerle donatıldığı için içsel bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu dönüşümde bir yandan emperyalizmin dayattığı ideoloji, diğer yandan da bu ideoloji ve onun gölgesinde altyapılarda gerçekleştirilen uyum sürecine direnenlerin ideolojisi olmak üzere ciddi bir çatışma yaşanmaktadır. Cumhuriyet yasaları ile kesintiye uğratıldığı düşünülen ve bu nedenle doğal gelişme trendini sürdüremeyen ailesel, dinsel ya da hukuksal yapılara hâkim toplumsal kültür dokusunun emperyalizmin altyapı dokusunda dayattığı devinimi perdelemeye yönelik dönüştürülmesi muhafazakârlık görüntüsü altında gerçekleştirilirken, aynı zamanda ekonomi emperyalizme sonuna kadar açılmış olmaktadır. Kemalist laiklikten tiksinerak kurtulduğunu, liberal muhafazakârlıkla İslam’ı kurtardığını, liberal ekonomi ve piyasa sistemi ile özgürleştirdiğini sanan halklar, İslam’ı kapitalistleştirdiğini, emperyalizme ve sermayeye teslim olarak özgürlüğünü yitirdiğini ve küresel emperyalist boyunduruğa girdiğini anlayamamaktadır. Bu muazzam görevi yüklenen ve başarı ile sürdürdüğü görülen üstyapı ve ideoloji kurumlarındaki devinim, bu nedenle “*değişim*” ya da “*dönüşüm*” olarak tanımlanmalıdır. Ancak böylesi radikal tanımlama ile üstyapı kurumlarındaki derin mücadelenin tarafları ve altyapılarda sağladığı büyük “*uyum*” süreci algılanabilir.

SONUÇ

Yazının iki temel hedefi var. Bunlardan birincisi ekonomik altyapıdaki ani ve sarsıcı devinim sürecinin bir değişim ya da dönüşüm olarak algılanıp betimlenmesinin isabetli olmadığının saptanmasıdır. Zira değişim ya da dönüşüm sözcükleri üretim ilişkilerinde radikal dönüşüm anlamında sistem değişikliğini vurgular. Bir ülke ekonomisi bağlamında, örneğin salt Türkiye’de altyapıdaki devinim süreci fevkalade radikal görülüyor olmakla beraber, günümüzün küreselleşme koşulunda meseleye salt Türkiye özelinde değil de, gelişmiş ekonomilerin de kapsandığı kesit analiz yöntemi ile bakıldığında sürecin bir tür uyum olduğu görülür. Şöyle ki, merkez ekonomilerle aynı ortamda birbirine bağlanmış çevre ekonomileri merkezden yayılan kriz yayma politikaları ile ekonomilerinde ciddi devinim yaşamaktalar. Ekonominin dışa açılması, kamu kesiminin küçültülmeye çalışılması, bazı kamu hizmetlerinin özel kesime devredilmesi, kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesi, kamu hizmetlerinin görülmesinde özel kesimden hizmet satın alımı yoluna gidilmesi gibi alışılmıştan farklı uygulamalar özel kesime yeni hizmet ve kâr alanı açtığı derecede merkez kapitalist ekonomilerdeki krizi massedecek davranışa yönelmiş olmakta ve böylece küreselleşen krize karşı üretilen politikalar bağlamında küreselleşmiş olmaktadır. Özellikle kamu kesiminde yaşanan farklılık özel kesime yeni faaliyet ve kâr alanları açarken, toplumsal refahı olumsuz etkileme yönü ile olumsuz algılanmaktadır. Ancak, kapitalist işleyiş felsefesinin merkezinde baskılanmış ve yabancılaşmış insan değil, insanı baskılayan ve yabancılaştıran sermaye olduğundan bu süreci yadsımak sistem mantığına aykırıdır (Weisskopf, 1971). Hal böyle olunca, öncelikle kamu kesiminde olmak üzere tüm altyapı dokusunda yaşanan devinimleri küreselleşmiş bütünsel ekonomik yapılar çerçevesinde uyum süreci olarak görmek gerekir. Küreselleşmeye intibak edebildiği ve merkez kapitalist ekonomilerin çıkarına uygun olduğu her çevre konumlu ekonomide Türkiye benzeri uyum süreçlerinin yaşanması olağandır ve günümüzün olayları da bu durumu kanıtlamaktadır.

Değişim ya da dönüşüm ifadeleri üstyapı kurumları için iki nedenden dolayı çok daha uygun kavram olarak görülmelidir. Bir defa, üstyapı kurumları altyapının etkisi ile kendi doğallığı içinde devinmemekte, üstten gelen zorlamalarla ve iradî müdahalelerle köklü değişim geçirmektedir. İkinci olarak da, üstyapı kurumlarında yaşananlar altyapı üstyapı dokuları arasındaki etkileşim yönünü ağırlıklı olarak üstyapıdan altyapıya doğru çevirmiştir. Bunun nedeni de altyapıdaki değişimlerin toplumsal olumsuzluklar karşısında sosyal huzurun bozulmaması için ideolojik etkileşim ile politikaların uygulanmasında suhulet sağlanmasıdır. Bu konuda “*muhafazakârlık*” ustalıklı devreye sokulmuştur. Şöyle ki, tüm yapıların

topluma dayatılması tepki yaratırken üstyapı kurumlarındaki değişikliklerin de topluma dayatılmasının tepki yaratma olasılığının büyük olduğu düşünülür. Ancak böyle bir tepkiden korkulmadığı gibi, böyle bir tepki de ortaya çıkmadı. Üstyapı kurumlarında önemli fakat dar çerçevede iç çatışmalar yaşanırken, toplumsal alanda bir tepkinin oluşmaması, tam tersine yumuşak bir uyum gözlenmesi söz konusu kurumlardaki dönüştürmenin “*muhafazakârlık*” kavramına uygun olarak gerçekleştiriliyor olmasındandır. Cumhuriyet devrimlerinin kesintiye uğrattığı bazı kurumların canlandırılması, devrim yasaları ile çatışmalı olduğu için “*dönüşüm*” olarak tanımlanıyor olduğu halde, toplumun büyük kesimleri tarafından devrim öncesi durumunun bir tür devamı olarak algılanarak muhafazakârlık çerçevesinde devamlılık şeklinde yorumlanmakta ve kabul edilmektedir.

Kaynakça

- Althusser, Louis: *Devletin İdeolojik Aygıtları*, Birikim, İstanbul, 1978.
- Bağımsız Sosyal Bilimciler (BSB): *2008 Kavşağında Türkiye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- Barry, Norman P.: *Yeni Sağ* (çev. C. Akyan), Tisamat, Ankara, 1988.
- ÇHD (Çağdaş Hukukçular Derneği): *Devlet ve Hukuk Üzerine*, İstanbul, 2010.
- Deleuze, Gilles, Félix Guattari ve *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, (çev. B. Massumi), University of Minnesota Press, Minneapolis, 1987.
- Deleuze, Gilles ve Félix Guattari: *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*, (çev. R. Hurley-M. Seem-H.R. Lane), Penguin Books, 1977.
- Güler, E. Zeynep: “Muhafazakârlık”, *Modern Siyasal İdeolojiler* (drl. H. Birsan Örs), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Harvey, David: *Neoliberalism*, Oxford University Press, Oxford-New York, 2009.
- Jameson, Fredric: *Postmodernism or Cultural Logic of Late Capitalism*, Duke University Press, Durham, 1991.
- Larraín, Jorge: “İdeoloji”, *Marksist Düşünce Sözlüğü*, İletişim, İstanbul, 1993.
- Smith, Adam: *The Wealth of Nations*, J.M. Dent & Sons Ltd., Londra, 1960.
- Weisskopf, Walter A., *The Psychology of Economics*, The University of Chicago Press, Chicago, 1957.
- Weisskopf, Walter A.: *Alienation and Economics*, A Delta Book, New York, 1971.
- Yalman, Galip: *Transition to Neoliberalism*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Press, İstanbul, 2009.

III. KISIM

MUHTELİF KONULAR

Kitabın üçüncü kısmını oluşturan “Muhtelif Konular” ana başlığı altında iktisadi olayların bireysel ve toplumsal etkileri ve izdüşümleri üzerinde ufak bir gezinti yapılmaktadır. Bu kısımda yer alan ana yazı olan “Ekonomik Davranış Kalıplarımızda Sosyal Etkiler” başlıklı makaleye iktisadi olaylar ile insan davranışları arasındaki ilişki hakkında bir fikir verebileceği düşüncesi ile yer verilmiştir. Ana akım iktisat öğretisinin geliştiği ve yeryüzüne yayıldığı başta ABD olmak üzere çoğu gelişmiş merkez kapitalist ekonomilerde iktisat ve insan psikolojisi üzerinde yeterince durulmadan, neoklasik iktisat öğretisinin temel kabulü olan “rasyonel birey” görüşü hâkim konumdadır. Halbuki yazıda da anlatıldığı üzere, bir sosyal varlık olan insan çok farklı çevresel koşullardan etkilenmekte, hatta savrulmaktadır. İlk bakışta bireysel psikoloji alanında olması gerektiği yargısına varılabilen böyle bir konunun iktisat alanı ile de ilgili görülerek ele alınmasının nedeni, piyasa ihtiyacı içinde seyreden kapitalizmin bu alanda psikolojiyi de bir silah olarak etkili bir şekilde devreye sokuyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bölümde yer alan “Biyoekonomi” başlıklı yazıda ise iktisat ile biyoloji arasındaki etkileşim hakkında fikir verilmeye gayret edilmiştir. İktisat bilimini salt aletsel düzeyde statik bilgi hamulesi olmaktan çıkarıp bireysel ve toplumsal çeşitli etkileşim ve davranışlar üzerindeki etkilerini de irdeleyen bir alana dönüştürmenin algılamamızı güçlendireceği gibi, bilim alanındaki değişimleri izleme açısından da önemli olduğu açıktır.

İSMAİL BEŞİKÇİ ARMAĞANI¹

Akademik çalışmalarının mükâfatı(!) olarak meslek yaşamının büyük bir bölümünü parmaklıklar arasında geçirmiş olan değerli meslektaşım İsmail Beşikçi ile ilişkim sadece akademik alanda bulunmaktan değil, aynı zamanda kendisi cezaevinde iken yaptığımız görüşme esnasında ifade ettiği acı bir gerçeğin bende yarattığı infialden kaynaklanmaktadır. Bu itibarla, Beşikçi için bir armağan hazırlayan arkadaşların bana başvurması üzerine bu kısa değerlendirmelerimi hem meslektaşım Beşikçi hem de değerli okuyucularla paylaşmak istedim.

* * *

Önce hapishanede Beşikçi'yi ziyaret ile ilgili anılarımı anlatayım. Beşikçi Hoca'nın hapis döneminde Öğretim Elemanları Sendikası üyeleri olarak kendisini hapishanede ziyaret etmek, böylece yaşadığı sorunları öğrenmek ve sıkıntılarını kendisiyle paylaşmak istedik. Hapishaneye tutukluların akrabaları dışında kimsenin alınmadığını öğrendiğimizde, Beşikçi'nin çeşitli kanallardan yakını olduğumuzu söyleyerek ziyaretçi olarak içeri girme iznini aldık. Girişte kurulmuş olan arama kulübesinden geçerken, görevli er ayakkabılarım dahil bazı giyeceklerimi çıkartmamı söyledi. Bu işleri yaparken, görevli er gözlüğümü de çıkartmamı istedi. Ben o dönemde 9,5 derece miyop ve astigmatla görme bozukluğu olan bir kişiydim. Görevli ere gözlük çıkartma talebinin anlamsız olduğunu söylemek içimden geçti ise de, işi zorlaştırmamak için bir şey söylemedim ve denileni yaptım. Zira o ortamda bir şey savunmak olası olmadığı gibi, asıl amacımız da Beşikçi Hoca'yı görmek idi. Sıkı denetim (!) işi bittikten sonra, üstümü başımı düzeltip giyindim ve gözlüğümü de takarken, gözlükle ilgili görevli erin niçin böyle bir talepte bulunduğunu bir kez daha kafamdan geçirdim. Bu garip talebi o zaman anlayamadığım gibi, hâlâ da anlamış değilim. O zaman bu davranışı, görevli erin aldığı emri ne denli hassas ve mantıktan uzak olarak, hiçbir inisiyatif kullanmadan en ince noktasına dek uyguladığı şeklinde yorumla-

1 Barış Ünlü-Ozan Değer, *İsmail Beşikçi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

dım. Göz bozukluğum nedeniyle 1971 yılında askerlikten muaf olduğumdan, askerî emir-kumanda zinciri bağlamında bu davranışı yorumlayamadım. Mamafih, bu durum yaşamım boyunca çevreye anlattığım bir komedi olarak kaldı.

Kontrol işlemi bittikten sonra içeri girdik ve Beşikçi Hoca bizimle görüşmeye geldi. Beşikçi'nin yaşamında kaç kişiyi kestiği, kaç kişiyi tehdit ederek para sızdırdığı, nasıl bir mafya çetesi ile işbirliği içinde olduğunu bilmediğimden, kendisi ile aramızda bir cam perdenin bulunmasını ve birbirimize sesimizi duyurabilmek için eğilerek, ufacık bir aralıktan iletişim kurmamızın fazla abartılı bir uygulama olmadığını düşündüm!!! Beşikçi Hoca her ne kadar hapishane arkadaşları yanında fevkalade itibarlı bir kişi olsa da, devlet katında ziyaretçileri ile yüz yüze dahi görüştürülemeyecek kadar şedit bir tutuklu idi! Arkadaş grubu olarak gittiğimizden herkes ayrı ayrı Beşikçi ile eğilip “romantik” delikten ilişki kurduktan sonra, tam ayrılırken, arkadaşlar Beşikçi Hoca'nın beni çağırdığını ve bir şey söylemek istediğini belirtince ben de sihirli deliğe eğildim ve Beşikçi'nin söyleyeceğine kulak verdim. Veda faslından önceki bu son kısa görüşmede Beşikçi Hoca, yargının nasıl böyle bir karar aldığını ve niçin o hapishanede bulunduğunu, sanırım içi yanarak, bana anlattı. Beşikçi'nin kalbi salt hapishanede olduğu için yanmıyordu, sürecin işleyiş biçimi ve o süreçte yer alanların tavrından dolayı yanıyordu. Doğru, Beşikçi'den süreci dinlediğimde, bir akademisyen olarak, benim de içim yandı ve bu ezikliği hâlâ bugün de içimde hissediyorum ve maalesef, Türkiye'nin niçin buralarda olduğunu anlayabiliyorum. Olayı anlatmadan önce şunu belirtmek istiyorum ki, bu konu bende güçlü bir bilinç oluşturduğu için İsmail Beşikçi'ye yaşam boyu minnettar kalacağım!

Beşikçi Hoca bana yaptığı kısa anlatımında şunları söyledi: Yazdıkları ile ilgili savcılığa bir şikâyetin olduğunu ve savcılığın bu şikâyeti yargıya havale ettiğini söylerken Beşikçi Hoca bu aşamalardan fazla rahatsız değildi. Zira Hoca bu süreci olağan kabul ediyordu ve söylemek istediği konu da bu değildi. Ama, Beşikçi'yi rahatsız eden ve derinden sarsan sonraki süreç gerçekten içler acısı idi. Bu acı sadece Beşikçi Hoca'ya da has olmayıp, tüm akademisyen ve aydınların yüreğinde hissedebileceği bir duygu idi. Şöyle ki, Beşikçi Hoca'nın ifadesiyle, yargıç bu dosyayı bir bilirkişiye havale etmiş ve bilirkişi eserlerde suç unsuru olduğu görüşünü bildirince yargıç da Beşikçi Hoca'yı parmaklıklar arasına göndermiş. İşte, hem Beşikçi Hoca'yı hem de beni ve arkadaşlarımızı sarsan olay burası. Bir bilirkişi, ki hem bir öğretim üyesi, hem de yarı kamusal bir kuruluşun da başı, bir akademisyenin eserinde suç unsuru olduğu görüşünü beyan edebiliyor! Bilindiği üzere, yargı organları önlerindeki dosyaya göre karar verirler. Bu, çok önemli bir hukuk kuralıdır. Belki de yargıç, kendisi de bir hukukçu olmasına ve bilir-

kişiden görüş almadan da karar verebilme durumunda olmasına rağmen, elini kolaylaştıracak bir görüşü dosyaya koyabilmek amacıyla dosyayı bir bilirkişiye havale etmiş idi! Ama olmamış, tam tersine, bilirkişinin verdiği mütalaa yargıcın elini kolunu bağlayarak, Beşikçi Hoca'yı parmaklıklar arkasına göndermiş.

Bir akademik eserde suç unsurunun bulunduğu ileri sürülmesi ortaçağ zihniyetinden öteye geçemez. Hele de bu tavır bir akademisyen tarafından sergilenirse, üzerinde uzun uzun düşünülecek vahim bir durumla karşı karşıyayız demektir. Bir akademik eser ya yanıltır, ki bu durumda meslektaşlar karşıt yazılarla bu görüşü değersizleştirebilirler ya da görmek istemediğimiz doğrulardır, ki böyle bir durumla yüzleşmek herkesten önce bir akademisyenin görevidir. Bir eserde saldırı ve/veya husumet vb. gibi toplumları birbirine düşürecek, kin ve intikam tohumları ekecek bir ifade yoksa, eser sadece bir tespitten ibaretse, bilirkişi kanaatinin akademik bir eserde suç oluşmuş şeklinde tecelli etmesi gerçekten vahimdir. Akademik nitelikli bilirkişi de çok iyi bilir ki, hukukun en temel kaynağı teamüller ve içtihatlardır. Yazılı yasalar dahi mutlak olmayıp, doğru yönde verilmiş mütalaa ve içtihat kararlarıyla zamanla değişime uğrar. Akademik nitelikli bir bilirkişiyi pozitif hukuktan ayıran temel özellik de böylesi durumlarda pozitif hukuka yapılan destekleyici katkılardır. Bu süreç, yazılı hukukun tekâmülü için de kaçınılmaz bir kaynak oluşturur. Ne yazık ki, Beşikçi Hoca'nın durumunda sistem böyle çalışmadı, akademik nitelikli olması gereken bilirkişilik sıfatı pozitif hukukçuluğun önüne geçerek, hukuku da sabit ve bağınaz bir giyotin makinesi konumuna indirdi. İşte bu konu beni bugüne dek meşgul ve rahatsız etti. Bu esere bilirkişi sıfatıyla görüş bildiren nitelikli meslektaşımız, görüşlerini bildirirken acaba hiç düşünmedimi ki, tarihsel gerçekleri bilimsel söylemlerle açıklamak değil, çarpıtarak gizlemek toplumları birbirine düşürür ve topluluklar arasında tarih boyunca izleri silinemeyecek kin ve nefret tohumları eker.

* * *

İsmail Beşikçi Hoca için hazırlanan bu armağana benden yazı talep eden arkadaşlarımın ve bizzat İsmail Beşikçi Hoca'nın müsamahalarına sığınarak, bir sosyolog olarak değil, bir iktisatçı olarak meslektaşım Beşikçi Hoca'nın başına dert açan konu üzerine bazı fikir kırıntılarımı paylaşmak istiyorum. Meseleye doğrudan girerek, en son söyleyebileceğimi ilkin söylemek durumundayım. Kürt sorunu bir sosyolojik mesele olduğu kadar, belki ondan da öte, bir yönü ile iktisadi, diğer yönü ile de siyasi nitelikli çetrefil bir meseledir. Daha başka bir ifade ile, Kürt sorunu, ekonomik ve siyasi olgular üzerinde yükselen sosyolojik görüntülü bir meseledir. Bu meselenin

içte sınıf çatışmaları, dışta ise emperyalist güç denge ve çatışmaları ile çok yakından ilgisi bulunmaktadır. Hal böyle olunca bu denli karmaşık mesele- nin çözümü ise, salt sosyolojik yaklaşımla değil, iktisat ve siyaset alanları- nın kesiştiği noktada gerçekleştirilebilir gibi gözükmektedir.

Ne demek istediğimi ileriki satırlarda açıklamaya çalışmadan önce, iki konuya dikkat çekmek istiyorum. Birincisi, farklı etnik ve dinî grupların çok fazla ihtilafa düşmeden oldukça rahat yaşayabilecekleri ülkeler genel-likle ekonomik olarak varıl konumda olan ekonomilerdir. Özellikle de sosyal devlet politikalarının sarsıldığı günümüz toplumlarında, bazı varıl toplumlarda da kıpırdanmalar görölüyor olmakla beraber, bu durum genel manzarayı değil, istisnayı oluşturmaktadır. Buna karşın gelişmekte olan ve görece yoksul toplumlarda ise, genellikle sınıf çatışmaları değil, çeşitli sos- yal gruplar arasındaki etnik ya da dinsel çatışmalar su yüzüne çıkmaktadır. Bazı rezervasyonlarla, kaynakların kıtlığı nedeniyle kaynak ve gelir payla-şımı üzerinde kavganın yoğunlaştığı geri ekonomilerde toplumsal kümeleri birbirinden ayırmak için her kriterin kullanıldığı, bu arada etnisitenin ya da din kriterinin de bir tür ayırıştırma kriteri olarak sıkça devreye girdiğini söylemek fazla yanlış olmasa gerek.

Bu görüşü desteklediğini düşündüğüm ve küreselleşme politikalarının tüm yerküreyi sardığı dönemde ortaya saçılan ikinci olgu da, ulusal ya da uluslararası tartışmalarda ekonomik konuların ve sınıf bilinci kavramının geri plana çekilerek, bunun yerine sosyolojik konuların ve etnisite veya din- sel görüşler gibi alt kimliklerin öne çıkarılması ve bunların insan hakkı olarak toplumlara enjekte edilmesidir. Eğer dünyasal politikalar, kendi çı- kar politikaları doğrultusunda gelişmiş varıl merkezlerden çevreye saçı- lıyor ve dayatılıyor ise, sınıf bilincinin geri plana çekilerek alt kimliklerin öne sürölmesinde çok önemli ve ciddi bir amaç olmalıdır. Yukarıda kısaca açıklamış olduğum üzere, sınıf bilincinin görece geri, buna karşın kaynak- ların kıtlığı nedeniyle ekonomik mücadelelerin sert olduğu toplumlarda alt-kimlik sorunu ciddi bir ayırıştırma işlevi görerek, toplumsal çatışmaları, hatta parçalanmaları tetikleyebilir. Buna karşın, gelişmiş merkez ekonomi- leri toplumsal çatışmaya sürükleyebilecek kriter alt kimlikler olmayıp, sınıf bilinci olabilir. Hal böyle olunca, merkez ülkelerde sorun oluşturmada, çevresel konumlu ülkelerde sorun yaratan mesele, açıktır ki, alt-kimliklerin kışkırtılması olmaktadır. Özetlemek gerekirse, toplumsal sorunların irde- lenmesinde ekonomik analizlerin geri plana çekilerek, sosyolojik görüşlerin öne sürölmesinde emperyalistlerin çok büyük bir çıkarı ve dahli vardır.

Gerek gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerdeki durum, gerekse sınıf bilinci ve alt kimlikler etrafında şekillendirilen ve başat ideoloji olarak ele alınan konuların kapitalist sisteme özgü dokusal olgular ya da patolojiler olduğü ortadadır. Zira, kaynaklar üzerinde paylaşım kavgalarının en yoğun

cereyan ettiği toplumsal örgütlenme biçimleri kapitalist üretim tarzlarıdır. Ulus devlet formu içinde gelişmiş olan kapitalist üretim tarzında üretim ve paylaşım süreçlerinin bir arada yürütülüyor ve sosyal politikaların kaynaklara sahip grupların rızası ile gerçekleştiriliyor olması, kaynakların kıt ve üretim olanaklarının kıtlaşması durumunda toplulukların çeşitli sosyal normlarla birbirinden ayrışmasına, hatta birbirlerini itmelerine ve/veya dışlamalarına, bunun sonucunda da taraflar arasında çatışmalara neden olabilmektedir.

Kapitalist sistemin bir özelliği de halklardan oluşan ulusun benimsediği vatan kavramı ve bu kavramı mülkiyet algılaması ile sahiplenmesi gerçeğidir. Mülkiyet duygusu ile sahiplenilmiş olan vatan, yani sınırlar içinde kalan toprak parçası, sermaye için rahat bir üretim alanı, emekçiler ve sermaye dışı toplum kesimi için ise savunulması gereken kutsal bir mekândır. Kapitalist toplumların vatan müdafaası kutsallık derecesinde bir mülkiyet müdafaası olduğu halde, sosyalist bir toplum için sınır müdafaası kapitalizmin genişlemesini durdurmaya yöneliktir. Kapitalizmin küreselleşmesi ve sermayenin yeryüzünü istila hareketinin hızlanması sonucunda ulus-devlet kavramı tarihsel süreçte gücünü yitirdikçe bu tür algılamalar ve habasetler de, muhtemeldir ki zayıflamaya yüz tutabilir. Ancak, henüz maalesef kapitalizm içinde seyrettiğimize göre, halkların çözüm talepleri de bu bağlamda ele alınmak durumundadır. Ne var ki, çözümsüzlük de tam bu noktadan kaynaklanmaktadır.

Bu görüşler tabiatıyla tartışılabilir. Ancak, Türkiye’de Kürt sorununu salt sosyolojik bir mesele olarak görmenin doğru olmadığını düşündüğüm gibi, bu meselenin salt Türkiye’nin iç meselesi olduğunu sanmanın da fazla geçerli olmadığı kanaatindeyim. Türkiye’deki mesele uluslararası sorunlarla içteki ekonomik ve siyasal sorunların karşılaşması ve çakışması neticesinde çetrefil bir hal almış olan ve iki tarafın da samimi dileklerini tam olarak dillendirmedeği ya da açıkça dillendiremediği bir mesele görüntüsü vermektedir. Türkiye’de yaşanan politik yanlışlar ve bunun ürettiği sıkıntılar, doğu ve güneydoğu bölgelerinin ekonomik geri kalmışlığı, daha doğrusu bıraktırılmışlığı yanında, Soğuk Savaş döneminde Doğu-Batı çatışmasının, Soğuk Savaş sonrasında ise ABD yayılımcı politikasının ayağının bu bölgeye rastlaması sonucunda oluşmuş ve maalesef, kasıtlı olarak oluşturulmuştur. Ulus-devletin kuruluş aşamalarında ve sonrasında uygulanan yanlış politikalara ve yapılmış çok ciddi hatalara ilaveten, bölgede sanayinin fazla gelişmemiş ve halkın kırsal ve geleneksel yapıda olması sorunun derinleşmesinde ciddi etken olmuştur. Hepsinin ötesinde, sol görüş ve ideoloji ile, etnisiteyi reddetmeden, ama onu alt kimlik düzeyinde algılayarak, tüm halklar arasında sınıf birliği ve bilinci tabanında birleşme ve işbirliği yapılamamış olması, sol adına irdelenecek tarihsel bir çarpıklık olarak kar-

şımızda durmaktadır. Böylesi eksikliğin oluşmasında sanayileşmenin ve işçileşmenin henüz olgunlaşmış olmaması ve sınıf bilincinden çok, kırsal bilincin toplumsal ideolojilere hâkim olmasının birinci derecede rol oynadığı açıktır.

Meselenin tarihsel ve kültürel birçok başka veçheleri de vardır ve bunlar da gündeme getirilebilir ve tartışılabilir. Ancak, reel politikalar açısından yinelemem gerekiyor ki, dünya emperyalizmi bu bölgeden elini çekmedikçe ve Türkiye ciddi bir ekonomik hamle yapmadıkça, kapitalist sistem içinde önceleri devlet-halk çatışması gibi beliren huzursuzluğun, zamanla halklar arası çatışmaya dönüştürülmesi emperyalizmin vazgeçemeyeceği amaçları arasındadır. Sözü edilen iki sorun da kısa sürede çözülemeyeceğine, kapitalist sistem de halen sürgit devam ettiğine göre, samimi olsun ya da olmasın, Türkiye'nin bu mesele üzerinde kısa süreli geliştirebileceği hemen hiçbir çözüm anlamlı ve kalıcı olmaya aday görülemez.

Bu durumda meseleyi çok açık olarak ortaya koymak durumundayız. Meselenin ortaya koyuluşunda iki konu çok net olarak birbirinden ayırt edilmelidir. Birincisi *“temel ve tabii hak”* olgusu, ikincisi ise *“insan hakkı”* olgusudur. Bir sosyal grubun etnik özelliği ve dinsel inancı insan hakkı değil, ondan da çok önde ve özde tabii haktır. Tabii hak kavramı üzerinde ise hiçbir tartışma yapılamayacağı gibi, toplumun bir kesimi diğer kesime tabii hakkı veremez de, çünkü önce bunu alamaz! Bu konu tartışmasıdır! İnsan hakkı dendiğinde ise, kuşaklara bağlı olarak, çalışmak, örgüt kurmak, eğitim almak, sağlık hakkına sahip olmaktan temiz çevre ve sulh içinde yaşamak gibi çok geniş bir açılım karşımıza çıkmaktadır. Meseleyi çok genişletmeden, en derli toplu haliyle tartışacak olursak, Türkiye bölgesel dengesizlik meselesini aşmaya yönelik çok ciddi bir kalkınma planı yapmalı ve bu işe kaynak tahsis etmelidir. Bunun anlamı, doğu ve güneydoğu bölgelerine yol, okul, hastane, fabrika vb. gibi hizmetler götürülmesidir. Samimi kanaatim odur ki, böylesi ekonomi-politik dönüşümü ne Türkiye'deki Batı burjuvazisi, ne o yörenin siyasi temsilcileri, ne de dünya emperyalizmi ve bölgeye ait ayrılıkçı güçler istemektedir. Tüm tarafların üzerinde ittifak ettiği husus doğu ve özellikle de güneydoğu bölgelerinin bugünkü sosyo-ekonomik konumlarının devam ettirilmesidir. Çünkü, sözü edilen ve bölge üzerinde çıkarı olan tüm grupların menfaati bölgenin geri bırakılmasında birleşmektedir. Türkiye'de Batı burjuvazisi doğu ve güneydoğu bölgelerine kaynak tahsis etmek istememektedir; yörenin siyasi temsilcileri ise, feodal yapı bozulursa rahatlarının kaçacağını ve otoritelerinin sarsılacağını düşünmektedir; dünya emperyalizmi ve bölgesel ayrılıkçı güçler de bölgesel çatışmalardan ve ayrılıkçılıktan medet ummaktadır. Tüm kesimler için bölgenin geri bırakılmışlığı hem mücadele kaynağı hem de mücadele gerekçesi oluşturmaktadır. Bu nedenledir ki, siyasiler de, hiç hak ve yetkile-

ri olmadığı halde (zira, yukarıda ifade ettiğim gibi, temel haklar alınamaz da, verilmez de!), temel hakları insan hakkı diye yöre halkına yutturmaya çalışırken, farkında olmadan, yöre halkına hizmet etmemekte, tam tersine emperyalizmin kışkırttığı etnisiteye dikkatleri çekmektedir. Ekonomik anlamda insan hakları alanında mesafe almadan salt kimlik alanında çözüm sağlanmaya çalışılması, çözüm değil, çözümsüzlük üretir. Bu nedenledir ki, emperyalistler ekonomik alanları tartışma dışı tutarak, salt kimlik konusunu öne çıkartmaktadırlar. Oysa, çözüm iki alanın birden yürütülmesi ile sağlanabilir.

Kapitalist üniter devlet yapıları kolaylıkla parçalanmadıkları gibi, federal yapıya da dönüşemezler. Zira, kapitalist üniter devlet yapısının, hele de ekonomik gelişmişlik düzeyi zayıf ise, federalizme dönüşmesi, onun zayıflaması ve anında parçalanması anlamına gelir. Böylesi dönüşümü dünya emperyalizmi ve ona uyumlu politika izleme durumunda olan bölge ileri gelenleri veya örtülü siyaset yapıcıları arzuluyor olabilir. Ancak, böylesi bir manzara ne yöre halkına ne de Türkiye'nin geri kalan bölge halkına bir yarar sağlar. Zira, böyle bir durumda Türk ve Kürt emekçi gruplar bölünmüş ve her iki yörede de sermaye grupları karşısında bugünkünden çok daha güçsüz konuma gelmiş olurlar. İkincisi, Ortadoğu ülkelerinin bölünmeleri, bu yöre ülkelerini ABD ve diğer Batılı emperyalistler karşısında bugünkü konumlarından daha güçsüz ve dayanıksız bir konuma çeker. Böylesi bölünmede Türkiye'nin Batı bölgeleri ağırlıklı olarak AB hegemonyası altına bugünkünden daha fazla girerek güçsüzleşirken, yeni oluşan bölgeler de ABD hegemonyası ve ajanlığı altında eziliyor olabilir.

Her iki tarafın da anlaması gereken, emperyalist emellerin özündeki tercihin meseleyi salt etnisite boyutunda tutmayıp, özellikle bölgesel ayrışmayı destekliyor olduğudur. Böylece, bölgesel ayrışma talebi ezilen alt-kimliklerin arkasına gizlenerek, haklı ve meşru olarak gösterilen sosyal mücadele sonucunda bölgesel ayrışma ve kopmayı sağlamayı amaçlamaktadır. Hal böyle olunca, bu mücadelede başarının, salt temel haklar sorununun çözülmesi gibi, tarih içinde yapılmış olan hataların düzeltilmesi şeklindeki sosyolojik açılımla olası olmadığı ortadadır. Temel hakların elde edilmesi yanında, insan hakkı olarak bölge halkının ekonomik durumun düzeltilmesi ise emperyalistleri olduğu kadar, bölge siyasetçilerini, Türkiye'nin burjuva sınıfını ve ayrılıkçı mücadele gruplarını mutlu etmeyeceği gibi, onları kızdıracaktır da! Başka bir deyişle, temel haklar ve insan hakları alanındaki çözümlerle sözü edilen çevreler tatmin olmaya-cakları gibi, arzuladıkları mücadelede kozları ellerinden alınmış hissedeceklerinden dolayı rahatsız olacaklardır. Bu nedenle, orta ve uzun vadeli çözüm sağlanma stratejisi, önce sorun yaratan tarafların taleplerini net ve açık olarak ortaya koymalarını gerektirmektedir. Bu konuda genel halkın

talepleri, maalesef, çok önemli olmayacaktır. Zira, çözüm zamanı geldiğinde, başat güçler halkın tercihini sormayıp, kendi politik çıkarlarını halklara kabul ettireceklerdir

Bu durumda, çıkış yolu tek gibi gözükyor. O da, tüm halkların birbirlerinin etnik ve dinsel görüş ve inançlarına karşılıklı saygı duyarak ve bu dokuları koruyarak, tüm halkların sınıf ve emekçi bilinci ile birleşip, emperyalistlerin oyununa gelmeden, küresel emperyalizme ve içte burjuvaziye karşı toplu ve güçlü mücadele vermektir. Böyle bir birliktelik ve mücadele, bu yöredeki tüm halkların gelecekteki ekonomik ve sosyal haklarının bugünkünden daha güçlü bir şekilde garanti altına alınması sonucunu da doğurabilir. Su ve petrol yatakları zengini olan bu yörede tüm halklar, emperyalizmin arzuladığı ve zaman zaman yönlendirdiği şekilde birbirleri ile mücadele edeceklerine, el ele vererek emperyalizme ve sömürüye karşı mücadele birliği ile kendi istikballerini kurabilirler. Böyle bir kuruluş, doğal olarak, milliyetçilik esası üzerinden değil, bir devlet içinde ve onun koşullarına sadık kalınarak, farklı grupların birbirine saygılı şekilde yaşamaları ile olası olabilir. Bu devletin temeli, içte burjuvaziye, dışta da emperyalizme hizmet edici nitelikli değil, söz konusu sömürü odaklarına karşı mücadeleciler ve elimine edici olabilir. Böylesi kutsal oluşum ancak halkların, özellikle de emekçi ve sol grupların güçlerini birleştirmeleri ile gerçekleştirilebilir. Mücadele sonucunda kurtuluş salt Kürt halkının değil, Türk halkının da olacaktır. Bu konunun dünya emperyalizmi ve içte burjuvazinin asıl emellerini gizlediği çirkin manevraları ve kışkırtmaları bağlamında ele alınması neticesinde Kürt ve Türk halklarının özgürleşmesine hizmet edebileceği açıktır!

ÜNİVERSİTE ÖZERKLİĞİ, BİLİMSEL ÖZGÜRLÜK VE DEMOKRASİ¹

BAŞLARKEN

Eğitim-Sen Ankara 5 No'lu Şube'nin tertiplemiş olduğu, “*Türkiye’de Üniversite Sistemi ve Dönüşümü*” başlıklı Üniversite ve Üniversite Eğitimi Kongresi’ne katılmaktan büyük mutluluk duyduğumu belirtmek isterim. Kongreye sunulan bildirilerin konu ile ilgili çok geniş bir alanı kapsaması, kongrenin önemi ve olası etkileme gücü açısından önemli bir göstergedir. Böylesi geniş ve zengin kapsamlı kongrede açılış bildirisini sunma görevinin bana tevdi edilmiş olması da benim için büyük bir onur kaynağı oluşturmuştur. Bu bağlamda yapacağım sunum, detaylara girmeden, konuya genel bir bakış açısı niteliğinde olacaktır.

GENEL YAKLAŞIM

Üniversite; eğitim ve araştırma faaliyet alanının en üst düzeyli kurumudur. Eğitim faaliyeti; biyolojik varlıktan yaratıcı ve beceri sahibi varlık oluşturma alanını oluşturmaktadır. Bu yönü ile eğitim, beşerî sermaye yaratma alanı olarak görülmelidir. Beşerî sermaye yaratma alanı olarak nitelenen eğitim ve onun en üst kurumu olan üniversite, bu niteliği ile, aynı zamanda yoğun bir mücadele alanıdır da! Çünkü eğitim, salt beşerî sermaye üretim alanı olarak değil, aynı zamanda, sistem ideolojisini üreten ve yayan bir alandır. Bu yönü ile eğitim alanı, ekonomik çıkarlarla da çatışma alanıdır. Diğer bir deyişle, eğitim faaliyeti, kapitalist doku içinde, insan aklı ve yaratıcılığının çıkarlarla mücadele alanıdır. Böylesi karmaşık alanın ve bu alanda faaliyette bulunan kurumların anlaşılması için, önce pozitif yaklaşımla fiilî durumun, yani tarihsel gelişimin irdelenmesi gerekir. Diğer bir deyişle, insan aklı ve yaratıcılığını geliştirdiği düşünülen bu faaliyet alanı,

1 Ercan, F.-Serap K.K. (drl.): *Metalaşma ve İktidarın Baskısındaki Üniversite*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2011, s.177-195.

niçin aynı anda bir mücadele alanı olabiliyor konusunun irdelenmesi, tarihsel sürecin incelenmesini gerektirmektedir. Böylece, alanın ve bu alanda faaliyette bulunan kurumların ne olduğu tarihsel süreç içinde görüldükten sonra, bu durumu, ne olması gerektiği ile karşılaştırabilmek için, normatif yaklaşımla eğitimin ve üniversitenin ideal işlevlerinin ortaya koyulması gerekir. Aşağıdaki açıklama, böyle bir bakış açısıyla, önce pozitif yaklaşımla “*ne olduğu*”, daha sonra da, normatif yaklaşımla “*ne olması gerektiği*” yöntemi dahilinde ikili açılımla verilmektedir.

* * *

Çok eski çağları konu dışında bırakırsak, tarihsel süreçte eğitim faaliyetinin birinci dönemini dinsel baskıların yoğun ve başat olduğu tutucu ve baskıcı aşama oluşturur. Bilindiği üzere, bilimsel faaliyetler önceleri kilisenin hâkimiyeti altında, tam bir tabu halinde ve yoğun baskılarla topluma dayatılan bir faaliyet türü olarak görülmüyordu. O kadar ki, kutsal kitabın yazdıklarına karşı herhangi bir görüşün ileri sürülmesi söz konusu dahi olamazdı. Aksi halde, bilim insanlarının tepesindeki engizisyon kafaları götürebiliyordu. Dünyanın döndüğü bilimsel olarak kanıtlanırsa bile, bunun söylenmesi yasaktı. Kilise, bilimsel faaliyetlerin, kendi hâkimiyetini ve toplumlar üzerindeki baskısını sarsacak derecede gelişmesine izin veremezdi. O dönemlerin bilimsel faaliyetleri fikrî köklerini kutsal kitaptan almak zorunda idi. Doğa ve sosyal olay ve olguların açıklanmasında “*aklî yaklaşım*” yerine “*naklî bilgiler*” yeğlenirdi.

Avrupa’da yaşanan ekonomik süreçlerle sermayenin güçlenip kilise hâkimiyetine son vermesi, bilimsel faaliyetler açısından da serbest döneme geçiş olarak bilinmektedir. Bu dönem, eğitim faaliyetinin tarihsel sürecinde ikinci aşamayı oluşturur. Aydınlanma çağının başlangıcı olarak nitelenen bu dönüşümün, bilimsel faaliyetler üzerinde kilise yerine sermayenin etkili olduğunu gözden kaçırmadan, bilimsel açıdan gerçek anlamda aydınlanma olarak nitelemenin, bilimsel özerklik ve bilim-sermaye ilişkisi açısından sermayenin henüz gelişmemiş olmasına bağlamak gerekmektedir. Zira, o dönemlerde, henüz olgunlaşmamış sermaye kesimleri arasında yıkıcı rekabetin başlamamış olması, bilimsel gelişmelerden tüm sermaye kesimlerinin eşit düzeyde yararlanmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, bu dönemlerinde bilimsel buluşlar ve keşifler tüm sermayenin yararlanmasına eşit düzeyde sunulmuş bir tür kamu hizmeti niteliğinde görülmektedir.

Sermaye birikimi belirli aşamada yoğun emekle birleşme koşuluyla karşı karşıya geldiğinde, emeğin üretiminin kamu kesimi içinde yapılması, maliyetlerin sosyalizasyonu nedeniyle sermayeye tasarruf olanağı sağlıyordu. Yoğun emek kullanılarak yürütülen seri üretim teknolojisi koşulunda kit-

lelere standart bilgi ve beceri aktarılması gerekiyordu. Ulus-devlet döneminin ulusal kalkınma ve büyüme stratejileri de, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin kamusal görev olarak yürütülmesini gerekli kılıyordu. Bu dönemde, her ulus içinde vatandaş yetiştirmeye yönelik ulusal eğitim sistemleri ile birlikte, ulusal kalkınmayı ve büyümeyi sağlayacak güçlü eğitim ve araştırma kurumlarının oluşturulması da gündemde idi.

İlk dönemlerde, henüz yeteri kadar gelişmemiş ve karşıtları ile keskin rekabete girmemiş olan sermaye kesimleri, hızlı bilimsel gelişmelerden, keşif ve icatlardan eşit şekilde yararlanıyorlar ve bu şekilde gelişmelerini hızlandırabiliyorlardı. Hatta, söz konusu bilimsel buluşlar ve keşifler, bir yandan emek üzerinde sermayenin baskısını yoğunlaştırarak, diğer yandan da deniz-aşırı sömürgeciliğe olanak sağlayarak, kapitalist birikime katkı yapıyordu. Sermayenin bilimsel faaliyetleri tam olarak baskı altına almadığı bu dönemdeki bilimsel faaliyetler oldukça serbest bir ortamda gelişmiş ve serpilmiştir. Sermayenin dönemsel özelliğinden kaynaklanarak, eğitim-sermaye ilişkisinin oldukça gevşek olması, döneme aydınlıkçı bir görüntü kazandırmıştır. Sosyal alanda, dinsel tabuların hafifletilmesi, hatta silinmesi, laikliğin yerleşmesi anlamında aydınlıkçı gelişme olarak görülebilen bu dönemi, sermaye-eğitim ilişkisi bağlamında, sermayenin henüz tam olarak olgunlaşmamış olmasından kaynaklanarak, aynı nitelikte görmek bir aldanıştan öteye geçmez.

Sermaye-eğitim ilişkisinin netleştiği son dönemde, sermaye olgunlaşıp derin krizine sürüklenirken, karşıt sermaye grupları ile mücadeleye girmiş bulunmaktadır. Sermaye-eğitim ilişkisinde dönüşümün ileri safhasını oluşturan küreselleşme aşamasında sermayeler arasındaki çatışma yoğunlaştıkça, sermaye ile bilim arasındaki denge koşulu da sermayenin lehine derinleşmeye ve bilimsel faaliyetler sermayenin baskısı altına girmeye başlamıştır. Artık günümüzde bilimsel faaliyetler sermayenin kâr hırsı ile tetiklenmekte, bilimsel araştırmaları ve gelişmeleri, sermayeler arasındaki rekabet ve/veya sermayenin gelişme hızı belirlemektedir. Bu süreçte, bilimin şekillenmesi toplumsal yarar ilkesinden uzaklaşmış ve bilimin gelişme hızı kesilmiş ve sermayenin gelişme çizgisine girmiştir. Marx'ın deyişi ile, ilk aşamalarda gelişmeyi tetikleyen mülkiyet ilişkisi, ileriki aşamalarda geriletici faktöre dönüşür!

Küreselleşme olgusuna koşut sermaye-hâkim bir biçimde şekillenen eğitim ve araştırma faaliyetleri incelenirken, hem merkez kapitalist dokudaki oluşumların hem de çevresel dokulardaki oluşumların dikkate alınması kaçınılmazdır. Merkez kapitalist dokuda eğitim ve araştırma-geliştirme faaliyetlerinin tümü ile birbirinden ayrılması gerekmektedir. Eğitim faaliyetleri var olan sermaye ve yeni dünya düzeni ideolojisini yayma aracı olma yanında, sermayenin gereksinme duyduğu kadar emek üretimi gerçekleş-

tirme işlevi ile de yükümlü kılınmıştır. Özellikle merkez kapitalist doku, teknoloji üretim ve oluşumunu merkezde tutup, bu teknolojiye dayalı üretimi çevreye yaymaya çalıştığından, merkezde yüksek nitelikli elemanlara gereksinim duyulmaktadır. Sermaye yüksek ihtisas sahibi kaliteli emeği çevresel konumlu ekonomilerden de sağlama yoluna gittiğinden, eğitimin kamu hizmeti niteliğini zayıflatmakta ve hizmeti özel mal kategorisine indirgemektedir.

Merkez sermaye açısından, karşıt sermaye kesimi ile mücadelede amaç, araştırma-geliştirme faaliyetlerini kendi denetimi altına almaktır. Araştırma-geliştirme faaliyeti, niteliği itibarıyla, sonu kestirilemeyen ve fevkalade pahalı bir alandır. Bu niteliği ile araştırma-geliştirme alanının tümü ile özel kesim içine alınması, maliyetlerin sosyalizasyonunun önünü kapatacağından, sermaye açısından tercihli değildir. Ancak, bu alanın denetimsiz bırakılması da sermaye açısından arzulanmaz. Bunun nedeni, sermayeler arasında yaşanan ölümcül mücadelenin teknolojik öncülüğe dayanıyor olmasıdır. Bu mücadelede ileri teknolojiyi ele geçiren sermaye kesimi karşıt kesimi değersizleştirerek, onun piyasa gücünü kırmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle, sermayenin araştırma-geliştirme ünitelerine olan yaklaşımı, maliyetlerin büyük bölümünü sosyalize ettirerek, sonuca mutlak olarak hâkim olmaktadır. Bunun yolu da, büyük bölümü itibarıyla kamusal finansman içindeki araştırma-geliştirme kurumlarını başat sermaye kesimine bağımlı kılmaktır. Başka bir ifade ile, başat sermayenin temel hedefi, araştırma-geliştirme ünitelerini üniversitelere bağlı tutup, oralarda proje-destekli faaliyetler gerçekleştirerek, finansmanın tümüne katılmadan sonuca ulaşmaktır. Bu yöntem, hukuksal değilse de, fiilî olarak AR-GE üniteleri ile dikey entegrasyona gitme anlamını ifade etmektedir.

Üniversite-firma ilişkisi bağlamında, firmaların AR-GE üniteleri kurmalarının serbest rekabetçi piyasa yapısına aykırı olduğunun vurgulanması gerektiği kanaatindeyim. Zira, asıl görevleri itibarıyla, üretim faaliyetlerinden sorumlu olan ve bu alanda rekabetçi ortamda çalışarak en verimli üretimi gerçekleştirmekle yükümlü olması gereken firmalar, AR-GE üniteleri kurup gerçekleştirdikleri buluşlarını patent hukuku ile koruyarak, rekabetçi ortamı engellemekte ve potansiyel rakipleri ile haksız yoldan mücadeleye girmektedirler. Rakibinin ulaşmadığı bir buluşu yakalayan bir firma, üretim aşamasında tekel konumu elde ederek verimsiz dahi olsa, piyasada büyük bir avantaj elde edebilmektedir. Serbest piyasa ve rekabetçi ortamın oluşturulması açısından, AR-GE faaliyetlerinin firmalar dışında yürütülüp, bulguların tüm üreticilere eşit koşullarda iletilmesi ve bu bulguları kullanarak en verimli üretimi gerçekleştiren üretim ünitesinin başarılı olarak görülmesi gerekir.

Üniversitelere bağlı araştırma ünitelerinin proje-destekli sisteme göre çalışarak, üretici ünitelerle dikey bütünleşmeye yönelmeleri, söz konusu üretici ünitelerin bir tür girdisi olarak işlev görmeleri ve sadece bağlandıkları kuruma hizmet vermeleri anlamına gelmektedir. Kısmî maliyetlerine katlanarak üniversitelere bağlı araştırma-geliştirme ünitelerini denetimleri altına alan firmalar, böylece hâkimiyetleri ve denetimleri altına aldıkları hizmetlerin piyasa değerine bağlı olarak, hizmeti ve kamusal fonları sömürmüş olurlar. Emek sömürüsüne analogik olarak, AR-GE hizmetlerini de, firmaya yansıtılan düşük değişim değeri ile yüksek kullanım değeri arasındaki farka bağlı olarak sömüren firmalar, aynı zamanda rekabetçi yapıları da yıkmış olmaktadır.

AR-GE faaliyetlerinin firmaya maliyeti ile firmaya sağladığı kazanç arasında oluşan sömürünün bu tür hizmetlere olan firma taleplerini arttıracak kanaatini uyandırabilir. Ancak, AR-GE hizmetlerini denetimlerine alan başat firmalar bu yolu ve hatta kullandıkları teknolojiyi amorti edinceye dek aynı alanda yeni araştırma koşulları kanallarını da tıkarlar. Sonuçta, rakipleri ile çatışan sermaye kesimi bireysel avantaj sağlarken, toplum ise tekeli çalışma koşullarının oluşturduğu tüm verimsizlik maliyetlerini yüklenmiş olur. Açıktır ki, bu koşullar altında, AR-GE faaliyetlerinin yürütülmesinde etkenlik kuralı (toplumsal amaca yönelik olma) ihlal edilmiş ve toplumsal açıdan optimum düzeye ulaşılmamış olur.

AR-GE'nin bu denli önemli ve küreselleşmenin hâkim olduğu günümüz koşullarında çevresel konumlu ekonomilerin akademik hayatın denetlenmesi de merkez kapitalizmin vazgeçemeyeceği bir ideolojik manipülasyon ve saldırı alanıdır. Bir yandan emeğin yeniden üretilmesi alanında maliyetlerin çevresel konumlu ekonomilere atılması, diğer yandan da küreselleşmenin çevresel ekonomiler tarafından itirazsız benimsenebilmesi açılarından, bu ülkelerdeki akademik hayatın merkezin yörüngesinde olması gerekmektedir. Çevresel konumlu ekonomilerde akademik hayatın denetim altında tutulması küreselleşmenin yaygınlaşmasının ideolojik ön koşuludur.

Diğer taraftan merkez kapitalizmle uyumlu eğitim düzeni, ilk maliyetlerin çevreye atılmasında da önemli bir rol oynar. Bir tür ayıklayıcı süzgeç rolü de gören eğitim faaliyetinin, çevresel konumlu ekonomilerde merkeze uyumlu hale getirilmesi ile bir yandan çevresel konumlu ekonomilerde merkeze uyumlu nüfus kitlesi oluşturulurken, diğer yandan da, kısıtlı sayıda da olsa, yüksek kapasiteli ve merkeze doğrudan hizmet sunabilecek emek üretilebilir. Böylece, çevresel konumlu ekonomilerde yürütülen denetimli eğitim faaliyetleri yoluyla, küreselleşme amaçları doğrultusunda, emeğin yeniden üretim maliyetlerinin bir kısmı çevreye yıkılmış ve bu operasyon da böylece perdelenmiş olur. Örneğin, 2000 yılı başından beri istikrarı sağlamak ve borç yönetimini olumlu bir raya oturtabilmek söy-

lemi ile Türkiye’de uygulanan IMF destekli program, aslında merkez kapitalizmin sorunlarına çare sağlamaya yönelik olarak geliştirilmiş olduğu halde, çoğu akademik çevrelerce Türkiye’ye yararlı olarak tanıtılmaktadır. Böyle bir aldatmacanın gerçekleştirilebilmesi, ancak o ülkenin eğitim kurumlarının ülke sorunlarına yabancılaştırılması ile olasıdır. Merkez denetimli çevresel eğitim kurumları, ülke sorunlarına yabancılaştıkları durumda, merkez kapitalizmin sorunlarını kendi sorunları gibi algılarlar ve merkezin kendi sorununa çare olarak geliştirdiği ve çevreye dayattığı çözüm önerilerini de kendilerine uygun çözüm önerileri olarak görürler.

Merkez ülkeler çevresel konumlu ülkelerin ikinci sınıf teknolojiye kalmasını hedeflediklerinden bu ülkelerin temel bilimler, tıp ve mühendislik gibi alanlarda gereği kadar gelişmelerini engellerler. Bunun en etkili yolu da, çevresel konumlu üniversiteleri ve onlara bağlı ufak araştırma kurumlarını merkez sermayenin taşeronu ya da montaj takipçisi konumundaki yerli sermayenin proje-destekli denetimine sokmaktır. Nitekim, Türkiye’de gerçekleştirilmeye çalışılanlar da tam bunun örneğini oluşturmaktadır.

Yukarıdaki kısa açıklamayı çerçevelemek üzere, eğitim hizmetine ve üniversiteye yönelik alternatif yaklaşımları şöylece özetleyebiliriz.

- Neoklasik teori çerçevesinde eğitim, dışsallık yaratan bölünebilir ve tüketimde rekabetin olduğu bir hizmettir. Bu yaklaşımda eğitim hizmeti ikili yarar sağlayan bir hizmettir. Hizmetin birinci ve asıl yararı hizmeti elde eden bireye sağladığı gelir olanağıdır. Eğitimin bireyde oluşturduğu meslek kapasitesi, bireye yaşam boyu gelir sağlar. Bu yönü ile eğitim bir tür meslek kazandırma alanıdır. Eğitim hizmetlerinin ikinci grup yararları da topluma yöneliktir. Eğitilmiş bireylerden oluşan toplumlar, eğitilmemiş bireylerden oluşan toplumlara göre daha avantajlıdır. Eğitilmiş bireylerden oluşan toplumlarda siyasal davranışlardan, bireylerin birbirine karşı davranışlarına varana dek tüm alanlarda toplumsal yarar ortaya çıkar. Piyasa kuralı çerçevesinde, hizmetin toplumsal yarar bölümünün toplum tarafından karşılanması gerekir. Toplanan vergilerden bir bölümü bütçe yardımı şeklinde eğitim kurumlarına aktararak, hizmetlerin toplumsal yarar bölümü karşılanmış olur.

- Radikal açıdan eğitim, sermayenin verimliliğini yükselten sosyal yatırımdır. Bu yaklaşımda eğitim hizmetleri, üçlü bir yarar oluşturur. Eğitim hizmeti, topluma yarar sağladığı bölümü itibarıyla genel bütçeden, sermayenin verimliliğini yükselten bölümü itibarıyla sermaye üzerine salınacak vergiyle, bireye sağlanan yarar bölümü itibarıyla ise birey katkılarıyla finanse edilmelidir.

- İnsancıl ve fırsat eşitliği açısından eğitim, temel insan hakkıdır. Üçüncü yaklaşımda eğitim, bireylerin gelir düzeyinden bağımsız olarak elde etmesi

gereken, bu niteliği ile genel bütçeden finanse edilerek bireylere bedelsiz sunulması gereken bir kamu hizmeti olarak görülmektedir.

Açıktır ki, kapitalist sistem üçüncü ve ikinci alternatifi değil, birinci alternatifi desteklemekte ve işletmektedir. Bu seçenekte, eğitim hizmeti emeğin değişim değerini baskılayıp, kullanım değerini yükselttikçe, sermayeye getiri artıyor olduğu halde, sermaye eğitim finansmanına sadece eğitimin dışsal yararı boyutunca katılmaya razı olmaktadır.

* * *

Genellikle eğitim alanının, özellikle de üniversitenin kısaca tarihsel gelişim çizgisini pozitif yaklaşım çerçevesinde gözden geçirdikten sonra, şimdi de, normatif bir yaklaşımla, eğitim alanının ve üniversitenin nasıl bir alan ve kurumlar olması gerektiğini ele alalım.

Üniversite, en üst düzey araştırma ve bilgi oluşturma merkezi olarak, aynı zamanda, *“bilginin masumiyeti ve yansızlığı”* ilkesini de korumak görevi ile yükümlüdür. Biyolojik varlıkların düşünme ve karar verme dokusu olan beyin ne kadar korunmalı ve steril ise, üniversite de, teorik olarak, dış etmenlere karşı o kadar korunmalı ve steril olmak durumundadır. Zira, ancak böyle bir ortamda üniversite, toplumsal güç odaklarından etkilenmeden, toplum çıkarı doğrultusunda bilgi üretebilir ve böylece demokrasinin vazgeçilmez unsuru olan doğru karar zeminini oluşturarak toplumun hizmetine sunabilir. Bilgi masumiyeti; bilginin, özü ve oluşum hızı itibarıyla toplumsal güç odaklarından etkilenmemesini, tam tersine, güç odaklarına eleştirel ve yönlendirici bakışı ifade eder. Diğer bir deyişle, bilgi oluşturma sürecinde etkinlik ve etkenlik amaçlarının gerçekleştirilmesi, oluşum sürecinde toplumsal güç odaklarına yansızlığı, yani bilginin steril bir ortamda üretilmesi koşulunu gerektirir.

Bilgi masumiyeti için gerekli olan üniversite özerkliği toplumsal dinamiklerde *“kuvvetler ayrımı ilkesi”* için gereklidir. Bu ilke, elindeki ve emrindeki siyaset ve medya araçlarıyla toplumsal ideoloji oluşumunda başat rol oynayan sermayeye ve diğer güç odaklarına karşı, üniversitenin alternatif toplumsal yaklaşımlara taban oluşturma işlevini ifade eder. Bu anlamda üniversite özerkliği, vazgeçilemez bir toplumsal sorumluluktur!

Üniversite özerkliği, özde, kuruma yönelik olmayıp, akademik personel tabanında dokusal bir niteliktir. Kurumsal özerklik, üniversiteyi diğer kamu kurumlarından farklı kılmakla beraber, akademik özerklik ve bilimsel özgürlük açılarından yeterli değildir. Kurumsal özerklik, yukarıdan aşağıya, akademik özerkliğin ve bilimsel özgürlüğün oluşması için gerekli ortamı her koşulda hazırlayamaz, tam tersine, akademik özerklik ve bilimsel özgürlük aşağıdan yukarıya kurumsal özerkliği yaratır. Aşağıdan yuka-

rıya oluşturulacak doku, güçlü akademik kadro ve kararların alt örgütlerde alınması ile olasıdır. YÖK düzeni bir yandan üniversite sayısını artırıp akademik düzeyi düşürerek, diğer yandan da kurum içi karar mekanizmalarını üst katmanlara çekerek, kurum özerkliğini görüntüsel olarak koruduğu halde (Anayasa mad. 130), akademik özerkliği ve bilimsel özgürlüğü ciddi olarak tahrip etmiştir. Kurumsal özerklik akademik özerkliğin ve bilimsel özgürlüğün teminatı olamayacağı halde, kurumsal özerkliğin bulunmadığı bir doku içinde, akademik özerkliğin ve bilimsel özgürlüğün yeşerme olasılığı da söz konusu olamaz.

Akademik özerklik ve bilimsel özgürlük üniversite örgütlenme şemasının dikey değil, yatay olmasını gerekli kılar. Böyle bir şematik yapılanma içinde yönetsel kararlar alt organlar tarafından alınır, alınan kararlar rektör, dekan vb. gibi idari görevle yükümlü olanlarca icra edilir.

Kurumsal düzeyde üniversite özerkliği, şekilsel olması ve yasal düzenleme ile görüntüsel olarak şekillendirilebilmesi nedeniyle kolayca sağlanabildiği halde, akademik özerklik, daha çok insan dokusuna ve niteliğine bağlı olduğundan, kurum özerkliğine göre sağlanması çok daha zor organik bir olgudur. Geleneklerin baskılı olduğu ve üst düzey idari mevkilerde bulunanların güç kaybı korkusu, kurulları, yeniliklere açık değiştirici kararların alındığı ortamlar olmaktan çok, var olan düzeni sürdürmeye ve güç ilişkilerini koruyarak, pekiştirmeye yönelik göstermelik kurumlar konumuna indirgemektedir.

Akademik özerklik ve bilimsel özgürlük, bilimsel gücün yüksek ve özlük haklarının yeterli düzeyde olmasını gerektirir. Bilimsel yetersizlik alt katman dokularının güçsüz oluşumuna neden olurken, özlük haklarının yetersizliği de “*akademi-iş çevreleri ilişkisi*”ni güçlendirerek, üniversiter dokuyu tahrip eder. Böyle bir yapılanma içinde, üniversite içindeki katı-hiyerarşik yapılar, yarı zamanlı akademik personelin işine geldiği gibi, bilimsel alandaki güçsüzlük de bu yapıların kırılmasına yetmemekte, hatta böylesi yapılar güçsüz akademik dokular için uygun liman oluşturmaktadır. Böylece, kurum içi feodal yapılar devamlı yaşam alanı bulurken, görüntüsel kurumsal özerkliğe rağmen akademik özerklik ve bilimsel özgürlük koşullarının oluşumu ve gelişmesi engellenmiş olur.

Üniversite özerkliği kavramsal ve şekilsel bir nitelik olduğu halde, akademik özerklik ve bilimsel özgürlük özde bir oluşumdur. Akademik özerklik, hiyerarşiye uymayan, baskıcı olmayan, kendine güveni olduğu kadar karşındakine de saygılı olan, farklı fikirleri de dinlemeyi bilen ve anlamaya çalışan bireysel doku üzerinde yükselir.

Kuşkusuz, yüksek bilim ve araştırma kurumları da diğerleri gibi bireylerin ve toplumların emrindedir ve onların mutluluğuna hizmetle yükümlüdür. Ancak, bu yükümlülük günümüzün üniversite-sanayi ilişkisinde

olduğu gibi birebir bağımlılık biçiminde değil, tam tersine tüm çevrelere aynı uzaklıkta kalarak, objektif ilişki içinde yerine getirilmelidir. Bu bağlamda, yüksek eğitim ve araştırma kurumları “toplumsal çözümleyici ve deşifre edici” işlevini yüklenmek durumundadır. Toplumsal çözümleyicilik ve deşifre edici işlev, toplumsal karar sürecinden önce, kararlarda kullanılacak verilerin ve değerlerin toplumun hizmetine sunulmasını içerir. Bu anlamda söz konusu yüksek eğitim ve araştırma merkezleri kendi başarılarına karar vermeyip, olası almasıları çözümleyerek, muhtemel sonuçları karar verme durumunda olan topluma sunmakla görevlidir. Böyle bir hizmet, söz konusu kurumları resmî ideolojiden olduğu kadar güçlü sermaye ideolojisinden ve ilgili diğer tüm merkezlerden de uzak kalmalarını gerektirir. Doğal olarak, mutlak anlamda böyle bir izolasyon söz konusu olamamakla beraber, yüksek eğitim ve araştırma kurumları için en az bağımlılık yaratacak finansman ve örgütlenme biçimine gitmek kaçınılmazdır ve demokrasi gereğidir. Bunun için de kamusal bütçe ile finanse edilen ve şekilsel açıdan değil, gerçekten ve içerik olarak idari özgürlüğe sahip yönetim biçimine sahip kurumlar oluşturmak gerekmektedir. İdari özerklik, söz konusu kurumların salt devlete ya da diğer kurumlara karşı bir bütün olarak özerk olması ile değil, kendi içinde de tüm alt kademelerinin özerk olması ile sağlanabilir. Ancak, karar ve mali güç merkezlerinin parçalandığı ve tüm alt kademelerin kapsandığı durumlarda idari akademik özgürlükten ve bilimsel özerklikten söz edilebilir.

Aydınlıktan, bilimden, ilerlemeden ve toplumdan yana “gerçek bir üniversite” modelini düşünürken, böyle bir oluşumun şu ilkeler etrafında şekillenmesi gerektiği savunulabilir:

- *Üniversiteler ticari kuruluşlar değil, bilim üreten kurumlar olmalıdır*

Üniversitelerde eğitim ve bilimsel üretim ticaret konusu değil kamusal bir hizmet olmalıdır. Bu anlayışla, kamu tarafından finanse edilen üniversitelerin eğitim ve bilim politikaları açısından da yine kamu yararı gözetilerek yapılandırılması kaçınılmazdır. Eğitimin tüm topluma eşitlikçi ilkelerle sunulması, bilimsel üretimin gündelik kâr peşinde koşan sermaye gruplarına endeksli değil, insanlığın tarihsel birikimlerinin ürünü olarak kamusal çıkarlar doğrultusunda planlanması ancak kamucu bir anlayışla mümkün olabilecektir. Bilimsel yaratıcılığın ve bilim insanının düşünce ufğunun sınırları insanlığın yararı dışında hiçbir sermaye grubunun çıkarlarıyla belirlenmemelidir.

- *Üniversite eğitimi kamusal bir hizmettir, eşit ve parasız olmalıdır*

Dünyada yetmişli ve seksenli yıllarda kendini gösteren, doksanlarda tepe noktasına çıkan neoliberal politikalara göre her şey alınır satılır bir

metadır. Bu kapsamda, geçmişte gerek çalışanların mücadeleleri sonucu kazanımları, gerekse de sermayenin kalifiye işgücü gereksiniminin gereği olarak eğitim parasız bir hizmet olarak sunulmuşken, günümüzde, oldukça kârlı bir alan olduğu saptanan bu alana özel sermaye gözünü dikmiştir. Eğitimin bir hak olduğu, verilen parayla orantılı bir hizmet olmadığı ve herkese eşit olarak sunulduğu bir üniversite yeni bir üniversitenin temel özelliklerinden olmalıdır.

– *Emperyalist kuruluşlardan bağımsız, kendisinin ve ülkesinin birikimine güvenen bir üniversite*

Günümüzde, emperyalist ülkeler ve uluslararası sermayenin çıkarları için kurulmuş bulunan örgütlerin üniversiteler üzerinde büyük bir hâkimiyeti söz konusudur. Müfredatlardan, eğitimin finansmanına, yapılacak projelerden, istihdam politikalarına kadar uluslararası emperyalist kuruluşlar üniversiteleri yönlendirmekte, denetim altına almaktadır. Bu denetim mekanizması, bir ülkenin düşünce üreten, kalifiye işgücünü eğiten, siyasal ve ideolojik olarak toplumda belli bir ağırlığı olan kuruluşlar olan üniversiteler üzerinden, ülkeleri ve halkları bağımlı hale getirme politikasıdır. Emperyalizm üniversitelerin önemini bilmekte, bir ülkeyi bağımlı kılacak mekanizmaların üst satırlarına üniversiteleri koymaktadır. Eğitim ve bilimsel üretim emperyalist çıkar örgütlerine bağımlılıktan kurtarılmalıdır. Bu bağlamda bilimsel projeler yalnızca kamu çıkarları doğrultusunda kamusal olarak ve kamusal fonlarla planlanmalı, AB, NATO gibi emperyalist kurumlar tarafından yönlendirilen “bilimsel proje” üretmeye mahkûm olunmamalıdır. Avrupa Birliği’nin Türkiye halklarının ortak birikimini ve geleceğini ortadan kaldırmak için kasıtlı olarak yürüttüğü azınlık politikalarının hazırlanmasında kullanılan sosyo-ekonomik verilerden, Türkiye tarımının bağımlı kılınması için kullanılan teknik verilere kadar pek çok çalışma, AB tarafından finanse edilen projeler kapsamında, bu ülkenin üniversitelerinde gerçekleştirilmektedir. Aynı şekilde silah sanayiine ilişkin yapılan çalışmalardan, acil durum, deprem ve tabii ki iç karışıklıklar gibi olağanüstü hallerde yapılacak müdahalelere kadar pek çok çalışma da NATO tarafından finanse edilmektedir.

– *Uluslararası bilimsel ve akademik paylaşım ve dayanışmadan yana bir üniversite*

Bilimsel gelişme tüm insanlığın evrensel düzeyde tarihsel birikiminin ürünüdür. Bu anlamda değişik uluslardan bilim insanları ve üniversiteler arasında evrensel dayanışma ve paylaşım ortamlarının yeniden yaratılması için çaba sarf edilmelidir. Uluslararası bilim çevreleriyle ortak çalışma ve

öğrenci değişimleri, kamu çıkarları merkeze konarak yeniden düzenlenmeli, gelişmekte olan ekonomilerden gelişmiş ekonomilere beyin göçünün önüne geçilmelidir. Üniversiteler halkların kaynaşması açısından da bir köprü işlevi görecektir eğitim kurumları olup, uluslararası ortak projelerin yaşama geçirilmesi, emperyalist örgütlerden bağımsız bilim politikalarının oluşturulmasıyla mümkündür.

– *Sermaye için değil, toplum için bilim üreten bir üniversite*

Devletlerin üniversitelere ayırdığı payı giderek azaltması, üniversiteleri özerklik söylemini kullanarak, piyasa mekanizmalarına mahkûm etmesi sonucu, sermaye çevrelerinin üniversitelere dönük müdahaleleri doğrudan olabilmektedir. Bu müdahale müfredatı dönüştürdüğü gibi, yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerine de yansımakta, gerçekleştirilen projeler üniversiteye gelir getirdiği oranda değerli sayılmaktadır. Bilimsel-teknolojik araştırma konularının belirlenmesinde ülke ve toplum ihtiyaçları merkeze konmalıdır. Sanayi ile işbirliğinde üniversitenin muhatabı yapısı gereği gündelik kâr hesabına göre planlama yapan sermaye kuruluşları değil, uzun vadeli kalkınma planını merkeze alan, toplumsal çıkarlara göre planlama yapan kamu kuruluşları olmalıdır. Sermayenin müdahaleleri, günümüzde çoğu fakülte, bölüm ve anabilim dallarını gereksiz hale getirmekte, çoğu üniversiteyi işsizler ordusuna katılımı birkaç sene geciktirecek eğitim kurumuna dönüştürmektedir. Özellikle kalkınmakta olan ülkelerde temel bilimler dışlanarak, işletme ve iktisat fakülteleri, bankacılık sektörüne krizlerle binlercesi işsiz kalacak işgücü yetiştirmekte, bu fakültelerde şirketlerin verimliliği, çalışanların etkin organizasyonu, pazarlama vb. konularda tezler hazırlanmaktadır. Mühendislik fakülteleri döner sermaye üzerinden veya doğrudan şirketlere raporlar hazırlamakta, eczacılık fakülteleri ilaç tekelcilerinin finansörlüğünde araştırmalar yapmakta, bilgisayar bölümleri belli yazılım şirketlerinin temsilcisi haline gelmektedir. Temel bilimlere gerek sermayenin gerekse devletin ilgisi azalırken, bilimsel çalışmaların temelini oluşturacak matematik bölümleri mezunları ve akademisyenler programcılığa yönelmek zorunda kalmaktadır. Sermaye için üretilen bilim kalitesizleşmekte, toplumun çıkarından uzaklaşmakta ve kaynakların irrasyonel kullanımı sonucu üniversiteler, bölümler ve anabilim dalları arasında eşitsizlikleri körüklenmektedir.

– *Gericici düşüncenin değil, aydınlanmanın merkezi olan bir üniversite*

Üniversitelerde eğitim ve bilimsel üretim her tür gericici düşüncenin kuşatmasından arındırılmalıdır. Gericilik, statükosunu koruma peşinde olan, ve rant kavgası veren tarafların kapitalizmin krizini yok sayma, üstünü

örtme, veya krizden yeni rant alanları yaratma kaygılarından kaynaklanmaktadır. Bu kaygılar onları bilime, ilerlemeye düşman hale getirmektedir. Bu kaygılar onların bilim ve bilgiyi, kendi statükolarını ve rant alanlarını korumak adına gericiliğe teslim etmelerini getirmiştir. Bilim gerçeğin üzerindeki örtüyü kaldırmaktır. Bugünse gerici ideoloji, bilimi kendi özüne yabancılaştırarak, gerçeğin üzerini örtmenin bir aracı olarak kullanmaktadır. İnsanlığın ürettiği değerlerin üzerine çöreklenenlerin egemenliklerini sürdürme aracı haline getirilen bilim tıkanmıştır. Bu tıkanma ancak bilimin ilerlemeye, gerçeği aydınlatmaya hizmet etmesi sağlandığında aşılabilir. Üniversitelerde gericiliğe karşı mücadele bilimi özgürleştirmekle, bilimi toplumla yeniden buluşturan aydınlanma geleneğinin yaratılmasıyla mümkün olacaktır.

– *Ulusal dilde eğitim ve bilimsel üretim yapan bir üniversite*

Özellikle gelişmekte olan ülkeler üniversitelerinde eğitim ve bilimsel üretimde yabancı dil kullanımı, üretime yabancılaşmayı ve emperyalizme bağımlılığı getirmekte ve yaratıcı üretkenliğin önünde engel oluşturmaktadır. Eğitim ve bilimsel üretim ulusal dilde yapılmalıdır. Dünyada bilimsel üretimde hâkim dil haline gelmiş İngilizce tüm yeryüzünde bir eğitim dili haline getirilemez. Yabancı dilde eğitime karşı çıkmak, yabancı dil öğrenimine karşı çıkmak anlamına gelmez.

– *Susan değil konuşan, düşüncelerini özgürce açıklayan bir üniversite*

Üniversiteler toplumu ileriye çeken aydınlanma merkezleridir. Düşünce özgürlüğünün önünde engel oluşturan baskıcı uygulamalara yer verilmemelidir. Tüm üniversite bileşenleri düşüncelerini açıklama, siyaset yapma, örgütlenme özgürlüğüne sahip olmalıdırlar. Üniversiteler toplumu ilgilendiren güncel politik sorunlar konusunda da düşünce üreten, toplumu duyarlılığa davet eden, aydınlatan kurumlardır.

– *Akademik yükseltme kriterleri tamamen değiştirilmelidir*

Bugün akademik yükseltme kriterleri, tamamen uluslararası hakemli dergilerde yayın yapmaya indirgenmiş durumdadır. Uluslararası hakemli dergiler bugün bir anlamda pazar haline gelmiştir ve kimi dergiler yüklü meblağlar karşılığında bilimsel düzeyi kuşkulu makaleleri yayınlamaktadır. Yayın yapmak akademisyenler açısından son derece önemli olsa da, bu kriterlerden yalnızca biri olarak görülmelidir. Akademisyenlerin yaptırdıkları yayınlarının hakemli dergilerde yayınlanması koşulu, yayınların görünmez el tarafından gizlice ve sakince denetlenmesidir. Akademik bir görüntü içinde, hakem engelinin aşılabilmesi için akademisyenler kendilerine

sansür koyabilir ve özgür düşüncelerini dile getirmiyor olabilir. Hakemli dergide yayınlama koşulu gizli bir sansür aracıdır. Hakemin akademik denetçi olma işlevi saygın olabilir, ancak eğer hakem, ex-post olarak kimliğinin yazara açıklanması ilkesini kabul ederse. Aksi halde, gizli hakemlik, özellikle sosyal alanda, yazıların ideolojik açıdan dışlanması sonucunu doğuruyor olabilir.

– *Rekabetçi değil, paylaşımcı ve dayanışmacı bir üretim*

Üniversitelerde eğitim ve bilimsel üretim rekabetçi anlayışla değil paylaşma ve dayanışma kültürü üzerinden gerçekleştirilmelidir. Rekabetçi bir anlayış içinde, puan toplama kaygısıyla yapılan üretim daha çok verimsiz bir tüketim halini alır. Bu akıl dışı durumu ortadan kaldırmanın yolu bireyci anlayışın yerine kolektif üretimi, rekabetin yerine paylaşımı, tekil çıkarların güdümünün yerine planlı kalkınma anlayışını koymaktan geçer

TÜRKİYE'DE ÜNİVERSİTELER ÜZERİNE

Cumhuriyetin ilk yıllarını dar-ül fününün üniversiteye dönüştürülmesini, Hitler Almanyası'ndan kaçan akademisyenlerin Türkiye'ye gelişini konu dışı yaparak, son dönüşüme yoğunlaştığımızda, 1980 darbesi ve sonrası dönemini odağa koyarız.

1980'li yıllarda, Batı'da sermayenin uluslararası alanda pekişen hâkimiyetinin göstergesi olarak neoliberal politikalar devreye sokuluyor ve sıkışan merkez kapitalizm, sorunlarını aşabilmek için, rafine ekonomik yöntemlerle çevreyi daha sıkı metalaştırma ve sömürgeleştirme yöntemleri geliştiriyor. Aynı dönemde Türkiye'de de devlet destekli yükselen patron-burjuvazi sınıfı ülkeyi ve ekonomiyi kapitalist merkeze daha bağımlı hale getiriyor. Üniversitelerimiz ise, henüz sermaye-burjuvazi disiplinine girmemiş olmanın ve 1960'lar ve 70'lerin görece serbest ve mücadeleci geleneğinin rahatlığı içinde farklı ekoller halinde keskin eleştirel ve sol tavırlar sergiliyor.

Böyle bir ortamda Türkiye merkez kapitalizminin gereksinimlerine daha uyumlu bir hale getirilmeye çalışılırken, burjuva ideolojisi doğrultusunda üniversitelerin de sisteme monte edilmesinin gerekliliği kaçınılmaz oldu. Ancak, ekonomik zorluklar nedeniyle, ileri Batı toplumlarında olduğu gibi üniversitelere gelirden doyurucu pay vererek, onların dahi algılayamayacağı bir bilinç bulanıklığı yaratıp üniversiteleri sisteme uyumlu hale sokmaya (sermaye-yoğun teknik) koşullar uygun değildi. Bu durum karşısında daha kaba ve mekanik önlemlerin devreye sokulması kaçınılmazdı. Bunlar arasında, üniversiteleri meslek yüksek okulu düzeyine geriletip sulandırarak toplumdaki yerini aşındırmak; sisteme uymayanları yasa ile (1402) sis-

tem dışına atmak; böylece törpülenmiş ve temizlenmiş olan üniversiteleri bir merkezden ve her birini de kendi içinde merkezi olarak yönetmek gibi bir dizi çözümler geliştirilir. YÖK sisteminin birinci perdesi kısaca budur.

İzlenen politikalarla güdülen amaç açıktır; üniversitelerin sermayeye karşı sivri eleştiriler geliştirmesinin engellenmesi ve sadakatle sistem ideolojisi üretme ve yayma aracı olmalarının sağlanmasıdır. Bu temel amaca sadece hiyerarşi ve disiplinin sağlanması ile değil, aynı zamanda, müfredat ve kitap seçimine varacak biçimde müdahalelerle de ulaşılmaya çalışılmıştır. Böylece üniversitelerimiz merkez kapitalizm kaynaklarına ve bu yolla yayılacak kültür emperyalizmine açık hale getirilerek, eleştirel analiz yöntemi ile toplumsal oluşumları deşifre eden bir kurum olmaları yerine, tam tersine, ülke sorunlarına yabancılaştırılmış ve merkez denetimli çözümleri yayma ajanı konumuna itilmiştir. Çünkü, ülke merkez kapitalizmle hegemonik bağımlılık ilişkisi içinde sürükleniyordu.

Ancak, ilk dalga atlatıldıktan sonra, daha rafine uygulamalarla ikinci perde aralanmaya başladı. Üniversitelere genel bütçeden yeteri kadar kaynak ayırmayarak, onları kaynak sıkışıklığına ve kaynak aramaya itmenin yanında, öğretim üyelerinin yarı-zamanlı çalışmaya itilmesi de amaca hizmet eden araçlar olarak devreye sokuldu. Üniversite-sanayi işbirliği, yaygın part-time uygulamaları, vakıf üniversiteleri ve üniversite bünyesinde vakıflar oluşturmak gibi üniversiteleri “işyeri-müşteri” ilişkisine sokan uygulamalar yeni dönemin araçlarıdır. Tüm bileşenleri ile üniversiteyi sistemin hizmetine sokmanın en ince ve etkili yöntemi, var olan uygulamalarda ve tasarlanan “işletme hesabı” projesinde de öngörüldüğü gibi, onu ticarileştirmektir. İşte YÖK sisteminin ikinci perdesi de budur!

Üniversiteden her siyasal güç korkar, çünkü kapitalist sistemlerde, gerçek anlamda üniversiteler yaygın olarak toplumun ve insanlığın çıkarı doğrultusunda eleştiri yükselterek güçlü kesimleri ve onların siyasal temsilcilerini rahatsız eder. Bugün üniversitelerimizin toplumun yararına güçlü kesimleri rahatsız edici bir davranışı söz konusu değildir. Demek ki, sistemin amacı gerçekleşmiştir. Gelişmiş merkezlerde de durum pek farklı değildir. Hangi ABD üniversitesi Afganistan’ı bombalayarak terörle mücadele edilemeyeceğini ve yürütülen askerî operasyonun başka şeye hizmet ettiğini, ya da Irak’a askerî yöntemlerle demokrasi getirilemeyeceğini, tüm bu söylemlerin birer aldatmacadan ibaret olduğunu söylüyor ki! Ne var ki, onlar yeterli biçimde sistemden beslendiklerinden, bilim denen şeyin sadece “akıllı füze”nin isabet olasılığının ve işleyişinin matematik formülasyonu gibi, topluma-yarar sağlayıcı yaygın kültürden yoksun salt teknik derinliklerden ibaret olduğunu sanıyorlar. Ama aynı çevreler, maalesef, bunların kimlerin direktifleri ile ve kimlerin üzerinde hangi amaçla kullanıldıklarını irdelemekten uzak tutulduklarını dahi fark edemiyorlar!

Birinci perdesi ile YÖK sistemi, ekonomik güç ilişkilerine uygun olarak, Türkiye içinde bilimsel mukavemetin kırılmasında ve Türkiye'nin merkez kapitalizme monte edilmesinde, sistemin emrinde fevkalade tutarlı ve işlevsel bir görev görmüştür. Ama, zaman içinde bir yandan YÖK dokusunun tüm birimlerce fevkalade etkin bir biçimde özümsemiş olması, diğer yandan da vakıf üniversitelerinin ve var olan üniversitelerin ticarileştirilmesine yönelik yeni dokuların oluşumuyla bugün artık YÖK sisteminde ikinci perde devrededir. Bu aşamada bizzat kapitalist sistemi ve bu sistemin işleyişi bağlamında vakıf üniversiteleri ve üniversitelerin ticarileştirilmesi gündemdedir. Böylece, üniversiteler sistemin organik işleyişine uyumlu hale getirilmiş ve işleyişin özü toplumdan gizlenmiş olacaktır. Bu üçüncü aşama, yani üniversitelerin ticarileştirilmesi aşaması, artık YÖK'ün ve üniversiter işleyişin toplumsal reddi yollarını kapatacak ve sistemik muhalefetleri ortadan kaldıracaktır.

KÜRESELLEŞME VE SOSYAL YABANCILAŞMA

Toplumsal devinimde başat konumda olan ekonomik altyapı statik olmayıp, zaman içinde değişim gösteren iç içe geçmiş dinamik süreçlerden oluşur. Ekonomik altyapıdaki devinimler, tarihsel süreç içinde farklı toplumsal yapıları oluşturmuş ve böylece “ileri” aşamalara geçilmiştir. Sermayenin devinim sürecinde “ileri” aşama olarak nitelenen olgu, teknik anlamda, sermayenin organik bileşimindeki değişimdir (Mandel, 1977, s. 166-170). Doğal üretim öğeleri olan tabiat ve emeğin birleşmesi ile ortaya çıkan sermaye, doğanın emek katkısı ile nitelik değiştirilmiş halinden ibarettir. Sermayenin kategorik bir üretim aracı niteliğinde tarih sahnesine çıkması, sahibine gelir sağlayan bağımsız bir üretim faktörü olarak nitelik kazanmasıyla gerçekleşmiştir. Tarihi sürükleyen sermaye devinim süreci, sermaye dokusunun nitelik değiştirmesi ile ilgilidir.

Bir üretim faktörü olarak tarih sahnesine çıkmış olan sermaye, emek ve tabiat gibi doğal olmayıp, tabiat faktörü içinde birikimli ölü emek faktöründen başka bir şey değildir. Doğal kaynaklara kullanım değeri katan emeğin birikmiş ve sermaye sahibinin mülkiyetine geçmiş hali olan sermaye, kapitalist sistemde, sermaye kesiminin emeğin yarattığı değer üzerinden sağladığı sömürü payı ile gerçekleşir. Sermayedar, elde ettiği getiri ile birikim yaparak, sermayeyi nicel olarak büyütür, nitel olarak da niteliğini değiştirir. Başka bir ifade ile, sermaye stokunun artması, nicel olarak hacminin büyümesini, nitelik olarak da bileşiminin değişimini ifade eder. Kapitalist sistemin işleyiş dinamiğinin ana çizgileri böylece açıklanabilir.

Sermayedarın yaptığı birikimlerle nicel olarak büyüyen, nitel olarak da bileşimi değişen sermaye faktörü zaman içinde tüm diğer üretim faktörleri üzerinde hegemonik ilişki kurabilecek güce ulaşarak, toplumsal kurum ve kuralların belirlenmesinde başat rol oynar. Örneğin, bizzat emek tarafından oluşturulmuş olan sermaye, oluşturduğu güç ilişkisi bağlamında emeğin “işvereni” konumuna geçer. Toplumsal üretim sürecini denetimi altına alan sermaye, devlete vergi verme işlevini de yüklenerek, tüm toplumsal kurum

ve kararların oluşumunda hâkim rol oynar. Böylece sermayenin hâkimiyeti altında oluşan üretim ilişkileri, tüm toplum üzerinde hâkimiyet kurarak, toplumsal ideolojiyi oluşturur ve bu ideolojinin korunmasına yönelik olarak da maddi ve maddi olmayan ideolojik aygıtları oluşturur (Therborn, 1989).

Devamlı birikim yaparak nicel olarak büyüyen sermaye, nitel olarak da teknoloji boyutunu geliştirirken, tarihsel diyalektik sürece katkı yapıcı nitelikte toplumsal çelişkiler ortaya koyar. Gelişen ve organik bileşimini emek aleyhine değiştiren sermaye, giderek daha az emek kullanmaya başlar. Daha az emek kullanılması, emek arzının görece artması anlamına geldiğinden, Fordist üretim sürecinin hâkim olduğu dönemlerde oluşan sendikal yapıları yıpratarak, emek maliyetini baskılama yönünde etkili olur. Emek maliyetinin baskılanması, ilk bakışta, sermaye birikimini arttıran bir faktördür. Ancak, emek maliyetinin baskılanma derecesinin sermayenin organik bileşim değişim hızının altında kalması sonucunda emek kullanımı daralmış olduğundan, istihdam edilen emek üzerindeki sömürünün yoğunlaştırılmış olmasına rağmen, sermaye birikimi istenen düzeyde arttırılamamaktadır.

Sermaye oluşumu ve birikimi emek üzerinden yapılan aktarımlarla olası olduğundan, emek istihdamının daralması, emek değeri üzerinden birikim yapan sermayedarın birikim kanallarının tıkanmasına neden olur. Böylece, büyüyen ve teknolojik boyutu gelişerek yoğunlaşan sermayenin birikim gereksinmesi artarken, aynı anda emek kullanımının daralması nedeniyle birikim kanalları daralmış olur. Kapalı ekonomi modelinde emek istihdamının daralması, ürün piyasalarını da daraltarak, emek üzerindeki sömürü kanallarının tıkanmasına ilaveten, satış hasılatı kanallarının da tıkanmasına neden olur. Diğer bir deyişle, sermaye birikimi süreci içinde sermayenin olgunlaşması, yani sermayenin emeği dışlayacak biçimde teknolojik açıdan gelişmesi, bir yandan ürün piyasasının daralmasına, diğer yandan da emek üzerindeki birikim kanallarının tıkanmasına bağlı olarak, kâr hadlerinin sıkışması biçiminde ortaya çıkan sermaye krizine yol açar. Görülüyor ki, her ne kadar kriz sözcüğü beklenmedik ya da öngörülmedik bir şok ifadesi olarak kullanılıyor olsa da, kapitalist krizler sistem içi dinamiklerden kaynaklanmaktadır.

Kapitalizmin iç dinamiklerinin oluşturduğu her kriz ortamı tahripkâr bir şok olarak görülebildiği gibi, aynı zamanda krizi aşmaya çalışan sermaye için yeni olanaklar ve yöntemler de oluşturmaktadır. Kâr hadlerinin daralması biçiminde ortaya çıkan sermaye krizinin aşılmasında temel hedef kâr hadlerinin genişletilmesi olduğu için, bir yandan satış hasılatının yükseltilmesine diğer yandan da girdi maliyetlerinin baskılanmasına çalışılır. Söz konusu hedeflere ulaşmada, ulusal sınırlar aşarak, ürün ve girdi piyasalarının genişletilmesiyle, hem satış hasılatının yükseltilmesine, hem de girdi maliyetlerinin baskılanmasına gayret edilir. Şu hale göre,

sosyopolitik yönüyle küreselleşme olarak nitelenen akımı tetikleyen başat olgu, ekonomik kökenlidir ve kâr hadlerinin sıkışması ile oluşan sermaye krizinin aşılması amacıyla uluslararası alanda yeni ürün ve faktör piyasalarının açılması çabalarından başka bir şey değildir. Küreselleşme süreci çerçevesinde, 1648 Westphalia Anlaşması'ndan beri ulus-devlet içinde gelişen, ancak bizzat koruma altında sağlanmış olan bu gelişme sürecinin bir sonucu olarak krize sürüklenen olgunlaşmış sermaye, ürünlerini satmada ve girdi sağlamada daha avantajlı olabilmek için ulus devlet sınırlarını zorlamakta ve yeni alanlara açılmaktadır. Sömürge ilişkisinin çağdaş ekonomik araçlarla sürdürülmesinin bir görüntüsü olan küreselleşme, ekonomik bağlamda tanımlanmış haliyle ve en genel ifadesiyle, gelişmiş merkez ülkelerdeki olgunlaşmış sermayenin, yatırım sermayesi ya da spekülatif sermaye halinde, hem üretim merkezi hem de ürün piyasası arayışları içinde çevre ekonomilere yayılmasıdır. Küreselleşme akımının ortaya çıkmasından çok önceleri de görülen sermayenin çevre ülkelere yayılma eğilimi ile günümüzde küreselleşme olarak nitelenen yayılma hareketi arasındaki temel fark, yabancı sermayenin geçmiş dönemlerde gittiği ülkelerdeki ulus-devlet kurallarına tabi olmasına karşın, küreselleşme akımı ile oluşan yeni sermaye yayılma hareketinde, uluslararası nitelik kazanmış olan sermayenin, uygun gördüğü alanlara, kendi kuralları ile yayılıyor olmasıdır. Çok uluslu Yatırım Anlaşması (MAI) içinde yer alan “*en fazla tercihli ülke ilkesi*” ve “*ulusal işlem ilkesi*” ile, uluslararası alanda yatırım yapan sermayeler hem birbirlerine karşı hem de ulusal sermayelere karşı şeffaf ve eşit koşullarda rekabet edebilir konuma gelmiş olmaktadır. Başka bir ifade ile, çok uluslu Yatırım Anlaşması ile gelişmiş merkez sermayeler kendi aralarındaki olası rekabet koşullarını ortadan kaldırarak, gittikleri ülkelere sağlayacakları getiriye arttırmaya çalışmaktalar. Şu hale göre, çok uluslu Yatırım Anlaşması (MAI), olgunlaşmış merkez sermayeler arasında şeffaflığı ve eşit rekabet koşullarını sağlaması yanında, merkez kapitalist ekonomilerin çevresel konumlu ekonomiler üzerinde oluşturmaya yeltendikleri sömürü mekanizmasının da hukuksal çerçevesini oluşturmaktadır (Türk Harb-İş Sendikası, 1998).

Gelişmiş merkez kapitalist ekonomiler uluslararası alanda ürün ve faktör piyasalarını genişletmeye yeltenirken, bir durumda çıkarlarının çakıştığı diğer durumda ise çıkarlarının çatıştığı, iki temel sorunla karşı karşıya gelmekte. Gelişmiş merkez ekonomilerin çıkarlarının çakıştığı birinci durum, henüz kapitalizme açılmamış olan ekonomilerin kapitalizme açılması, böylece krize girmiş olan olgunlaşmış sermayeler için yeni ürün ve faktör piyasalarının devreye sokulmasıdır. Reel sosyalizmden uzaklaşan ve henüz kapitalizme açılmamış olan ekonomilerle gelişmesini tamamlamamış geri ekonomilerin kapitalizme açılması ile, o ülkeler hem ürün hem de üretim

faktörü piyasaları açılardan dışa açık konumuna getirilmiş olmaktadır. Başka bir ifade ile tüm yerkürenin kapitalistleştirilerek tektipleştirilmesi, olgunlaşmış merkez sermaye için yeni alanlara giriş yolu döşenmesi anlamına gelmektedir. Böylece, tüm yerkürenin uygun görülen alanları ulus-devlete benzer biçimde tek tip ekonomik kurallara tabi tutularak, bu yörelerdeki yerel otoriteler işlevsizleştirilip, güçlü merkez sermayenin kendi kuralları ile çevreye yayılması sağlanmaya çalışılmaktadır. Günümüzde pek sık duyduğumuz “*ekonomilerde yapısal reform*” ve “*ekonomilerin serbestleştirilmesi*” politikaları, yerkürenin kapitalist model içinde tektipleştirilmesinin uygulamalarından başka bir şey değildir. Gerek sosyalizmden çıkmış gerekse gelişmemiş ekonomiler, bu yeni açılım süreci içinde bir yandan bulundukları konumda reel gelir artışı yaratarak mutlak iyileşme sağlarken, diğer yandan da yarattıkları değerlerin büyük bölümünü merkez ekonomilere aktararak görece gerileme yaşarlar (Chossudovsky, 1999). Böylece, yeni kapitalizmin emperyalizm ağına takılan ekonomiler önce mutlak gelir artışı sağladıklarından gerçek durumu net olarak algılayamamakta, ancak zaman içinde görece fakirleşmelerini görebilmekteler.

Ancak, bu durumda olgunlaşmış merkez sermayelerin çıkarlarının çakışması yanında, çıkar çatışmaları da ortaya çıkar. Çevresel konumlu ekonomilerin kapitalizme geçirilmeleri ve tektipleştirilmeleri, piyasa peşinde koşan merkez ekonomileri, çıkar çatışmaları nedeniyle, birbirleri ile kışma haline getiriyor olabilir. Özellikle kapitalist krizin derinleştiği ve dünya piyasalarının daraldığı durumlarda yeni piyasalar üzerinde merkez kapitalist ekonomilerin çıkar çatışması şiddetlenebilir. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri’nin son Afganistan ve özellikle de olası Irak operasyonları bu kategoriye dahil edilebilecek örnekler arasındadır.

Olgunlaşmış kapitalizmin, yeni ürün ve faktör piyasaları yaratma çabalarıyla tüm yerküreyi kapsama faaliyeti olarak tanımlanabilecek olan küreselleşme olgusu içinde gelişmiş merkez ekonomilerin çıkar çatışması yaşamaları kaçınılmazdır. Zira, ürün piyasalarını genişletmek için çevreye yayılan olgunlaşmış merkez ekonomi sermayeleri, diğer merkez ekonomi sermayelerinin benzer faaliyeti sonucunda piyasa payının daraldığını görür. Başka bir deyişle, yeni piyasa olarak ulaşılan yörelerin potansiyel kapasitesi, çok sayıda sermayenin hücumu karşısında her bir sermaye için daralmaya başlar. Merkez ekonomi sermayelerinin küreselleşme olgusu çerçevesinde çevresel yörelerde birbirleri ile rekabeti, olgunlaşan sermayeler arasında çatışmayı gündeme getirir. Söz konusu gelişmiş sermayeler arasındaki çatışmalar borsalarda olduğu kadar, şirket birleşme ve/veya evlilikleri gibi yönetsel yöntemlerle de sürdürülebilir. Gelişmiş sermayeler arasındaki temel mücadele yöntemi, doğal zenginlikler ve enerji kaynaklarına hâkim bölgeleri ele geçirmek ve teknolojik ilerlemeler yaparak karşıt sermayeleri

değersizleştirmektir. Olası Irak savaşı ile kapısı aralanmaya çalışılan enerji alanlarının denetimi politikası merkez sermayeler arasında sürdürülen çatışmaların önemli bir ayağını oluşturmaktadır.

Kapitalist sistemde savaş sanayiinin çok önemli bir işlevi, kamu harcamaları yoluyla ekonomik canlılığı yükseltmek ve krizi hafifletmek, diğer bir işlevi de bir yandan savaş sanayiinde denetimli teknoloji üreterek, karşıt sermaye gruplarını piyasadan silmenin yanında, yeryüzünde doğal kaynak ve potansiyel piyasalar açısından stratejik bölgeleri tutmaktır. Herhangi bir gereksinimi karşılayan bir ürün türü, yeni bir teknoloji yardımıyla değiştirilebildiği durumda, toplum eski ürünü kullanmayacağından, bu ürünün üretiminde kullanılan sermaye değersizleşir ve piyasadan silinir. Araştırma-geliştirme faaliyetleri çok pahalı olduğundan ve sanayi hırsızlığına karşı korunması gerektiğinden dolayı, yeni teknoloji üretimine yönelik çalışmaların, harcamaların da bolca yapılabileceği savaş sanayii alanında gerçekleştirilmesi yoluna gidilir. Savaş araçları sanayiinin canlandırılması bu dala olan talep ile olası olduğundan, yer altı zenginlikleri bol yörelerde halklar arasında çatışma çıkartılır ya da bizzat Irak olayında gözlemlendiği gibi, o yörelerin ele geçirilmesi amacıyla savaş açılır.

Savaşların kapitalizmin krizine çare olmasının diğer bir nedeni de, savaşlarla yaşanan yıkım ve tahribat sonrasında girişilecek olan onarım ve inşaa faaliyetlerinin ekonomilerde yaratacağı harcama akımı ve canlılıktır.

Küreselleşme, sermayenin olgunlaşması ve böylece kâr hadlerinin sıkışması biçiminde yaşanan krizin aşılma sürecinin siyasal-ekonomik aracı olarak gelişmiş merkezlerin çevresel dokuları istila politikası biçiminde gelişirken, hem asıl dokuyu perdelemek, hem de işleyişi kolaylaştırmak amacıyla gelişmiş merkezler toplumsal bilinci çarpıtıcı sosyal ve kültürel dokuları da işlemektedir (Hall, 1991). Söz konusu sosyal ve kültürel çarpıtıcı dokular toplumların sermayenin çevreyi istila hareketini algılamasını engellemek ve bu süreci kolaylaştırmak açısından büyük önem taşımaktadır.

Merkezden çevreye yayılan çarpıtıcı sosyal ve kültürel dokuların ilki tarihin sonunun geldiği tezidir. Francis Fukuyama'nın ortaya attığı bu tez, özellikle reel sosyalizmin krizinden sonra, kapitalizmin tek ve rakipsiz nihai sistem olduğu fikrini yaymaya çalışmaktadır (Fukuyama, 1999). O kadar ki, bu propaganda çerçevesinde, artık "izm"lerin tarih sahnesinden silindiği, dolayısıyla var olan iktisat uygulamasına bir sıfat eklemenin de söz konusu olmadığı ileri sürülmektedir. Böylece, hem kafalarda alternatif arayışlarının önü kesilmek, hem de mevcut uygulama içindeki tüm politikalar meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Tarih bilincinin köreltilmesiyle toplumların ve ekonomik süreçlerin devinim mekanizmalarının anlaşılmasının ve yorumlanmasının engellenmesine çalışılmaktadır. Böyle bir

engelleme, toplumsal devinim süreçlerinin gözlerden uzak tutulmasına yol açarken, aynı zamanda küreselleşme olgusunun kapitalizmin ve yoğun emperyalizmin bir aşaması olduğu de perdelenmiş olmaktadır. Tarih bilincinin karartılması, feodalizmden kapitalizme geçişin nedenlerinin algılanmasını engellemiş olacağı gibi, küreselleşmenin de kapitalizmin bir aşaması olduğu gerçeğini engelleyecektir. Küreselleşmenin kapitalizmin işleyişi ile ilişkilendirilmek istenmemesinin nedeni, kapitalizmin emperyalizme ve sömürüye dayalı işleyiş modelini geri plana çekerek, toplumların küreselleşme karşısındaki olası tepkilerini kırmaktır.

Tarihin sonu geldiği ve kapitalizmin tartışmasız ve tek sistem olduğu tezi göstermelik demokratik tavırlarla da desteklenmeye çalışılmaktadır. Bu tavırlar çerçevesinde sosyalizm, açıkça reddedilmemekle beraber, genetik yapısı değiştirilerek, mutasyona uğramış bir doku halinde değersizleştirilmeye çalışılmaktadır. Türkiye’de de çeşitli çevrelerin hararetle işlediği bu yaklaşımda, kimilerince “*piyasacı sosyalizm*”, kimilerince de “*liberal sosyalizm*” gibi sulandırılmış kavramlarla sosyalizm açıkça ve cepheden reddedilmeden, çevrelenerek yapısı bozulup, güçsüzleştirilmeye çalışılmaktadır. Böylece kapitalizm, hele de çevreyi hızla yoksullaştırdığı bir dönemde yığınların ilgisini çekebileceği en tehlikeli rakibinden kurtulmuş olmaktadır.

Tarihin sonunun geldiği tezini tamamlayan diğer bir tez de, Samuel P. Huntington tarafından ortaya atılan “*medeniyetler çatışması*” görüşüdür (Huntington, 2006). Son Afganistan ve olası Irak çatışmalarında da açıkça görülebilen yüzeysel olgu, farklı medeniyetlerin çatıştığı olgusudur. Hatta, gelişmiş ülkelerin geri kalmış ülkelere yönelik saldırıları, geri ülkelerin başlattığı terörün önlenebilmesi için yapıldığı ileri sürülerek, merkez sermaye dokusunun çevreye yayılma politikaları gerekçelendirilmeye çalışılmaktadır. İlk bakışta fazla karşı çıkılamayacak kadar güçlü gözükse de bu tez, kapitalizmin olgunlaşması ile küresel servet dağılımının hızla bozuluyor ve böylece oluşan yoksullaşmanın (Şenses, 2001), kaçınılmaz olarak, terör bataklığını besliyor olması gerçekleri karşısında zayıflamaktadır.

Küreselleşmeye karşı çevresel konumlu ekonomilerin direncinin kırılmasının en etkin yollarından biri de, merkez ekonomilerde etkili olmayan ancak geri kalmış çevresel ekonomilerde sorun yaratabilecek sosyal virüsler oluşturmaktır. Sistem ve sınıf bilinci kapitalizmin baş düşmanı olduğundan, ilk hedefi söz konusu dokusal bilincin kırılması oluşturmaktadır. Sistem ve sınıf bilincinin kırılması alt kimliklerin öne çıkarılması ile olasıdır. Böylece, “*birey*” dokusu öne çıkarılıp, bu doku etnik ya da dinsel gibi alt dokularla teçhiz edilmeye çalışılmaktadır. Sosyal alanda yaşanan bu değişim, bir yandan sisteme olan husumeti güçsüzleştirirken, aynı anda çok sayıda alt kümeler arasında da çatışmayı hızlandırmaya adaydır. Geri kalmış

çevresel konumlu ekonomilerde söz konusu çatışmalar, bu grupların sosyal enerjilerini birbirleri üzerinde boşaltmalarına ve böylece merkeze karşı zayıflamalarına da yol açmış olacaktır.

Toplumsallığın karşıtı olarak bireyciliğin öne çıkarılması yanında, alt kimliklerin öne çıkarılmasıyla ufalanan toplumsal yapıların merkez denetimine alınmasının en etkili yolu da çevresel konumlu ekonomileri kültürel baskı altına almaktır. Çevresel ekonomiler üzerinde yoğunlaştırılan kültürel ve davranışsal kalıplama yoluyla, söz konusu ekonomiler maddi ve ekonomik anlamda davranışsal açıdan olduğu kadar, ideolojik ve kültürel anlamda da merkeze uyumlaştırılmaya çalışılmaktadır. Küreselleşmenin bu boyutu, bir anlamda tüm yerkürenin kapitalist ortama uyumlaştırılması ve tektipleştirilmesi sürecini yansıtmaktadır.

Krizini aşmak için merkez ülkelerdeki olgunlaşmış sermayenin tüm yerkürede uygun gördüğü alanlara yayılabilmesi için, yerkürenin kapitalleştirilerek tektipleştirilmesi kaçınılmaz görülmektedir. Zira sermaye, krizini aşabilmek için gerek ürün piyasalarını gerekse faktör piyasalarını ve üretim alanlarını genişletmek zorundadır. Söz konusu alanların genişletilmesi ekonomik kanalların açılması ile olasıdır. Bu kanalların açılması ise ekonomilerin ve piyasaların tektipleştirilmesini gerektirmektedir. Piyasa; gücünün kuralları belirlediği ve gücünü pekiştirdiği bir ekonomik ortamdır. Böyle bir ortamın oluşturulması gücünün lehinedir. Bu nedenle, 1648 Westphalia Anlaşması'ndan sonra oluşan ulus devletler gelişmelerini yapabilmek için diğer devletlerden gelebilecek rekabetten korunmuşlardır, yine aynı nedenle gelişmekte olan ülkeler de ekonomilerini bir süre için dış rekabete karşı koruma gereksinimini duymuşlardır. Yeni Dünya Düzeni politikalarında ekonomilerin yeniden yapılandırılmaları ve serbestleştirilmeleri, dış rekabete açılmaları anlamına gelmektedir. Böylece, gelişmiş ekonomiler çevresel ekonomilere ürün satabilmek ve faktör piyasalarından yararlanabilmek için girebilmektedir. Zira serbestleştirilen pazarlar ortamında güçlü merkez sermayeleri hâkim olabilmektedir.

Ekonomilerin kapitalist işleyişe açılarak tektipleştirilmelerinin istenen sonucu verebilmesi için, toplumların iktisadi davranış kalıplarının da değiştirilmesi ve tektipleştirilmesi kaçınılmazdır. Başka bir deyişle, kapitalleştirilen ekonomilerin halklarının tüketim ve tasarruf-yatırım kalıplarının değiştirilmesi gerekmektedir. Örneğin, toplumların tüketim eğilimlerinin yükseltilmesi, tüketimlerinde yerli üretim kullanan geleneksel tercihlerden uzaklaştırılmalarının ve ithal ürünlere yönelmelerinin sağlanması gerekmektedir. Böylece, yeni açılan ekonomilerin pazar genişletme işlevi sağlanmış olur. Kapitalleştirilen ekonomilerin tasarruf tercihlerinin de uluslararası finans çevrelerinin kullandığı araçlara yönlendirilmesi yoluyla,

bu ülkelerde tasarruf yapılırken de merkez ekonominin yarar sağlanması yoluna gidilmektedir. Aynı şekilde yatırım kararlarında da dış kaynaklara yönelmede teşvik sağlanarak, yatırımlarla yaratılan değerlerin önemli bölümünün merkez ekonomilere gitmesi yolu da açılmış olmaktadır. Kısacası, küreselleşme politikalarının yaygın olarak uygulanabilmesi için, tüm ekonomilerin tektip kapitalist dokuya dönüştürülmesi gerekmektedir. Buna direnen siyasal yapılar merkez güçler tarafından fiziksel güçle tehditle dahi karşı karşıya kalabilirler. Irak olayı böyle bir politikanın ilginç bir örneğini oluşturmaktadır.

Yeni Dünya Düzeni'ne uydurularak kapitalist biçimde tektipleştirilen ekonomilerde hayata geçirilmesi planlanan sosyal ve ekonomik davranış kalıpları kadar, uygulanan ekonomi politikaları da olgunlaşmış sermaye krizini yaşayan merkez ekonomilerin çıkarı doğrultusunda olması gerekmektedir. Aksi halde, çevresel konumlu ekonomilerin tektipleştirilmeleri merkez ekonomilere yarar sağlamaktan uzak olurlar. Piyasaların serbestleştirilmesi ve ekonomilerin dışa açılması gibi maddi altyapıların oluşturulması yanında, çevresel konumlu ekonomiler yoğun bir biçimde sosyal ve kültürel bombardımana tabi tutulurlar. Söz konusu bombardıman, uluslararası ilişkiler ağı içinde serbestçe oluşabildiği gibi, kültürel etkileme konusunda iradi yönlendirmeler de söz konusu olmaktadır. Ekonomik güç ve olanakların desteği ile merkez ülkelerde üretilen kültürel etkinliklerin çevreye yayılması, merkezin yaşam kalıplarının çevre halkları tarafından psikolojik olarak algılanmasına ve taklit yolu ile hayata geçirilmesine sahne olmaktadır (Waerneryd, 1988, 209). Böylece, kültürel etkileşim yolu ile, aile ilişkilerinden çok çeşitli toplumsal kurumlara dek birçok sosyal yapılar merkez ülkelerdeki yapılara benzeşmeye başlar. Kapitalist gelişmiş merkezlerin aşırı tüketim eğilimleri yoksul çevresel konumlu ekonomiler halklarının amaçları arasına girer. Gelişmiş merkez ekonomiler halklarının yaşam ve davranış kalıplarına özenen ve zamanla bu kalıplara bürünen çevresel konumlu kalkınmakta olan ekonomiler halkları kimliklerini, sosyal dayanışma ve güçlerini kaybederek, merkezin çıkarları doğrultusunda davranış sergilerler. Gelişmekte olan ekonomilerde bir yandan kaynak kıtlığı diğer yandan yerleşmiş sosyal güvenlik kurumlarının bulunmaması, kapitalistleştirilirken yaşadıkları davranış kalıpları değişikliği ve yabancılaşma süreci içinde derin gelir dağılımı bozukluğu ile karşı karşıya gelirler. Böylesi ekonomilerde yaşanan gelir dağılımı bozukluğu ufak bir azınlığın lüks ve yabancı ürün kullanmasına karşın büyük çoğunluğun sefalet içinde yaşaması sonucunu doğurmakla beraber, merkez gelişmiş ekonomilerin yaşam kalıplarının kopya edilmesi, bu gruplar arasında derin kıskançlıkların oluşmasını engellediği gibi, düşük gelirli gruplarda gıpta duygusu uyandırabi-

lir. Zira, yoksulluk içinde yaşayanlar, lüks içinde yaşayanları gıpta etmekle beraber, medya aracılığı ile zengin ülke yaşam tarzı bombardımanına tabi tutulmuş olduklarından, komşusunda gördüğü yaşam tarzını fazla yadırgamaz.

Gelişmiş merkez kapitalist ekonomilerle gelişmekte olan ve merkez tarafından tektipleştirilen ekonomiler arasındaki en yoğun kültür bombardımanı ve yozlaştırma ilişkisi bilim ve teknoloji alanında yaşanmaktadır. Günümüzde bilimsel faaliyetler ve bilimsel üretim, ağır maliyetlere binaen, ağırlıklı olarak merkezde gelişmiş ülkeler tarafından yürütülmekte ve geliştirilmektedir. Bir yandan sermayeler arasındaki çatışmaya varan rekabetin temel dokusunu oluşturması, diğer yandan da bilimsel faaliyetlerin ve AR-GE faaliyetlerinin maliyetli olması nedenlerine bağlı olarak, bilimin sanayi alanına aktarılması biçimi olan teknoloji de gelişmiş merkez ülkelerden çevreye, uygun görüldüğü derecede, yayılmaktadır.

Bilgisayar teknolojisinin ve internet sisteminin yaygınlaşmasının bilginin yaygınlaşmasına yol açtığı iddiası, ilk görüldüğü kadar geçerli değildir. Bilgisayar teknolojisinin ve internet sisteminin yaygınlaşması serbest bilgiye ulaşım yollarını açmaktadır. Ancak, stratejik ve yeni bilgiler ve teknolojilere bu sistemle ulaşmak kesinlikle söz konusu değildir. Yeni teknolojilerin gelişmesinin sağladığı yenilik ve kolaylık, açık olan bilgilere daha ucuza, çok büyük bir hızla ve külfetsiz ulaşmanın yollarını aşmış oldu.

Üniversiteler ve araştırma merkezlerinin de küresel mantıkla birbirine bağlanması, bilgilerin de standartlaştırılmasına yol açmaktadır. Sağlık bilimleri ve fen bilimlerinde tercih edilebilecek olan yükseköğretim ve araştırma kurumları arasındaki bu yakınlaşma bazı koşullarla olumlu karşılanabilir olmakla beraber, aynı durum sosyal bilimlerde, örneğin ekonomi alanında, ülkeler ve ekonomiler arasındaki farklılıklardan dolayı, söz konusu olamaz. Bununla beraber, gelişmekte olan çevresel konumlu ekonomilerde sosyal alanlarda da bilgi üretimi gerçekleştirilmeyip, merkezde üretilen bilgilerin aktarılması, gelişmekte olan ekonomilerde bu alanda faaliyet gösteren akademik personelin kendi ülkelerindeki konulara ve sorunlarına yabancılaşmasına yol açmaktadır. Başka bir ifade ile, merkezde üretilen bilgilerle donatılmış olan çevresel konumlu ülkelerin akademik personeli kendi ülke konularını ve sorunlarını merkez ülkeler konuları ve sorunları ile özdeş görmekte ve öylece yorumlamaktalar. Oysa, ekonomik yapıların farklılığı, farklı dokuların aynı analiz araçları ile çözümlenmesine olanak sağlayamaz. Çevresel konumlu ekonomiler akademisyenlerinin ülkelerinin sorunlarına ve çözümlerine yabancılaşmaları, yorumları ve gerekli çözüm formüllerini merkez ekonomilerden ithal etmeleri yolunu açmaktadır. Böylece, söz konusu ekonomilerin kendi konularına ve sorunlarına yaban-

cılaşmış olan akademisyenlerinin ülke sorunlarını çözümlemelerinde ve çözüm üretmelerinde merkezden aktarma bilgiler kullanmaları, kendi ülkelerine yararlı olmamakta, gelişmiş merkez ekonomilere yarar sağlamaktadır.

Ülke konularına ve sorunlarına yabancılaşan akademik kadronun en önemli tahribatı, formel eğitim yolu ile kendi bilgilerini ve yöntemlerini genç kuşaklara “*bilim*” görüntüsü altında aktararak, ülke konularına ve sorunlarına yabancılaşmış genç kuşaklar yetiştiriyor olmalarıdır.

Gelişmiş merkez ekonomilerden kalkınmakta olan çevresel konumlu ekonomilere yayılan kültür ve bilim hegemonyası, küreselleşmenin doğal bir sonucu olduğu kadar, toplumların bilincini bulandırarak küreselleşme olgusunun gerçekleşmesini de kolaylaştırma işlevi görmektedir (Smith, 2001, s. 239-249).

Kaynakça

- Mandel, Ernest: *Marxist Economic Theory*, Merlin Press, Londra, 1977.
- Chossudovsky, Michel: *Yoksulluğun Küreselleşmesi*, (çev. N. Domaniç), Çiviyazıları, İstanbul, 1999.
- Fukuyama, Francis: *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Hall, Stuart: “Yerel ve Küresel” ve “Eski ve Yeni Kimlikler”, *Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi*, (drl. A. D. King/çev. G. Seçkin, A.H. Yolsal), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1991.
- Huntington, Samuel P.: *Değişen Topumlarda Siyaset* (M. Turhan-C.Soydemir, çev.) Okyanus Yayınları, İstanbul, 2006.
- Smith, Anthony D.: “Towards a Global Culture?”, *The Global Transformation* (drl. D. Held-A. McGrew), Blackwell Publishers, Malden, 2001.
- Şenses, Fikret: *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Therborn, Göran: *İktidarın İdeolojisi ve İdeolojinin İktidarı*, (çev. İrfan Cüre), İletişim Yayınları, 1989.
- Türk Harb-İş Sendikası: *Çok Taraflı Yatırım Anlaşması Üzerine Kısa Bir Değerlendirme*, Ankara, 1998.
- Waerneryd, Karl-Erik: “Social Influence on Economic Behavior”, *Handbook of Economic Psychology* (drl. W. F. van Raaij. G. M. van Veldhoven, K.E. Waerneryd), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 1988, s. 209.

EKONOMİK DAVRANIŞ KALİPLARIMIZDA SOSYAL ETKİLER¹

GİRİŞ

İktisat teorisinde bireysel davranış kalıplarının, bireylerin çıkarları doğrultusunda ve rasyonel kararlarla belirlendiği varsayımsal olarak, hatta genel kural olarak kabul edilmektedir. İktisat disiplininin bir bilim halinde oluşturulmasının öncüsü olan Adam Smith, *Milletlerin Serveti* adlı eserinde, bireyi kendi çıkarları doğrultusunda davranan bir ajan olarak ele almıştır. Ancak, bireyi dürtüleyen bu çıkarların salt parasal olmayıp, tatmin ya da parasal olmayan başka faktörleri de içerdiğini Smith vurgulamıştır (Smith, 1960, fasıl X.). Daha sonra, “*iktisadi birey*” kavramı üzerinde durmuş olan Mill de parasal olmayan faktörlere yer vermiş olmakla beraber, analizinin ağırlık noktasını parasal faktörlere koymuştur (Blaug, 1980, s. 60-63).

İnsan davranışlarını iktisat disiplini incelemeyiz. İnsan davranışları, bireysel olarak bireysel psikoloji, toplumsal olarak da sosyal psikoloji alanlarında incelenir. Bir sosyal psikolog olan Tarde, iktisat biliminin salt bireysel dürtü ve davranışlar üzerine oturtulduğunu ve bu nedenle iktisadi davranış ve olayların açıklanmasında sosyal çevrenin ihmal edildiğini iddia etmiştir (Nakleden, Wärneryd. 1988, s. 207). Hemen tüm psikolog ve sosyal psikologlar, bireyin toplumun bir parçası olduğu ve davranışlarının sadece ekonomik dürtülerle değil, fakat çok çeşitli sosyal faktörlerin de dikkate alınarak belirlendiği noktasında birleşmektedirler. Bu makalede, özellikle bazı iktisadi davranış kalıpları göz önünde bulundurularak, iktisadi davranış ve kararlarda sosyal çevrenin rolü incelenecektir.

1 Maliye Enstitüsü Konferansları (1994), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

İKTİSADİ SOSYALİZASYON

Bireyi, içinde yaşadığı sosyal sistemin bir üyesi olarak ele alan psikoloji, bireysel davranışların “sosyalizasyon” süreci içinde ve sonucunda oluştuğunu ileri sürer. Sosyalizasyon ya da beşerileşme olarak tanımlanan bu sürecin dört aşamada oluştuğu belirtilmiştir (DiRenzo, 1977). Bu aşamalar şu şekilde oluşmaktadır:

- Olgunlaşma süreci; biyolojik varlığın kendi iç ve otomatik süreçleri ile büyümesi ve belirli bir olgunluk düzeyine erişmesi aşamasını içerir.
- Kültürleşme süreci; antropolojik bir kavram ve aşamayı göstermektedir. Sosyal algılama ve öğrenme bu aşamada oluşmaktadır. Birey kendisine gelen bilgileri öğrenir. İki tür kültürleşmeyi birbirinden ayırmak gerekmektedir. Birincisinde, kültürsüz bir birey, kendisine gelen bilgilerle kültür oluşturur. İkincisinde ise, bir kültüre sahip olan birey, ikinci kültürden gelen bilgi ile, ikinci kültür aşamasına geçer.
- Sosyalizasyon süreci; sosyal öğrenme sürecinin ve sonuçlarının bireyde oluşarak, bireyin beşerî dokusunun oluşumunu ifade eder.
- Şahsiyet kazanma süreci; bireysel dokuların psikolojik oluşumunu ifade eder.

Bu aşamalar, belirli bir taban biyolojik yaşın üzerinde, bireyin iktisadi olayları kavraması ve yorumlamasında çevrenin çok büyük faktör olduğunu göstermektedir. Taban biyolojik yaş sırası ise, yaklaşık 13 yaş civarında oluşmaktadır. Bu yönde yapılan deney ve araştırmalar, çocukların 4 yaşından itibaren parayı tanıdıkları ve alışverişteki rolünü kavramaya başladığını göstermiştir. Çocuklar üzerinde yapılan araştırmalar, bunların daha ileriki yaşlarda rakamları kavradığını ve nihayet, 13-15 yaş dolaylarında ekonomik olayları algılayabildiklerini, zengin-fakir ayrımı yapabildiklerini göstermiştir.²

Taban biyolojik yaş sınırı içinde organik ilerleme yapılırken, bireyin içinde bulunduğu ortam ve yaşadığı koşullar, bireyin sosyalleşme ve şahsiyetini oluşturma yönünü ciddi olarak belirlemektedir. Örneğin, yaptıkları iş karşılığında neden bazılarının diğerlerine göre daha fazla ücret aldığı sorusunu, küçük çocuklar, bunların daha fazla çalıştığı, biraz daha büyük çocuklar, bunların yaptığı işin daha yararlı olduğu, en büyük çocuklar ise, bu tür işlerin daha fazla bilgi ve beceri gerektirdiği şeklinde cevaplandırmıştır (Furnham-Lewis. 1986. s. 28). Buna karşılık, aynı ya da benzer yaş grubunda olduğu halde, farklı çevreden gelen çocukların, iktisadi olayları algılama ve yorumlama düzeylerinin de farklı olduğu gözlenmiştir. Örneği

2 Stacey. 1982. Benzer aşamalar kuramı Piaget tarafından da ileri sürülmüş ve iktisadi psikoloji alanındaki deneylerde kullanılmıştır. Bkz. Furnham-Lewis. 1986. s. 27.

kâr dürtüsü ile ilgili bir soruyu, Afrikalı çocuklar İngiliz çocuklarından daha anlamlı cevaplarla karşılamışlardır. Bunun açıklaması da Afrikalı çocukların yaşadıkları ekonomik koşullarla yapılmıştır.³

Sosyalizasyon, uzun ve karmaşık bir aşamalar süreci sonunda oluşmaktadır. Sosyalizasyon sürecinin tüm aşamalarında çok güçlü işlevi olan süreç “sosyal öğrenme”dir. Sosyal öğrenme, başlıca, üç şekilde gerçekleşmektedir (Bandura, 1977). Sosyal öğrenme süreçleri, doğrudan öğrenme, dolaylı öğrenme ve taklit olarak üç ana grupta toplanmaktadır.

Doğrudan öğrenmede, toplumun uyguladığı ceza ve ödüllendirme süreçleri sonucunda bireyin geliştirdiği davranış kalıpları oluşmaktadır. Ceza ve ödüllendirme maddi olabileceği gibi, toplumsal baskı ya da sosyal kabul veya izolasyon biçiminde de olabilir. Böylece birey, sonucuna katlanamayacağı bir davranışını engelleyerek, buna karşılık cezalandırıcı sonuç doğurmayan davranışlarını geliştirerek, kendi davranış kalıplarını oluşturur.

Dolaylı öğrenme sürecinde, birey, bazı davranış biçimleri ile ilgili sonuçların başka bir birey üzerindeki etkilerini gözler ve kendi davranışlarını da buna göre ayarlar. Burada birey, doğrudan ceza ya da ödüle muhatap olmadan, kendi davranış kalıplarını belirler.

Üçüncü sosyal öğrenme yöntemi ise taklittir. Birey, kendine model seçtiği başka bir bireyin davranışlarını benimseyerek, onları taklit eder ve bir müddet sonra bu davranışları içselleştirerek, kendi davranış kalıbı haline dönüştürür.

Sosyal öğrenme süreci çevre ile oluşmaktadır. Çevredeki bireylerin davranışları ciddi birer dürtü rolü oynamaktadır. Bu olguya “sosyal güçlendirme” ya da “sosyal kolaylaştırma” (social facilitation) adı verilmektedir (Wärneryd, 1988, s. 210). Hayvan psikolojisi alanında yapılmış olan ilginç bir deney bu konunun anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Katz’ın yapmış olduğu deney şöyledir: Bir tavuğa yem verilince, tavuk bunları yerince yedikten sonra durmuş. İkinci bir tavuk getirilip, buna yem verilince, birinci tavuk da ikinci tavukla birlikte tekrar yem yemeye başlamış. Bir müddet sonra ikisi de durmuş. Üçüncü tavuk getirilip, ona yem verilince, bununla birlikte ilk iki tavuk da tekrar yemeye başlamış (Wärneryd, 1988, s. 210).

Bu deney tüm sosyal ve iktisadi davranışlar açısından fevkalade önemlidir. Psikolojik nedeni tam olarak açıklanamamakla birlikte, sonuç olarak davranışların sonuçlarının salt bireyle ilgili olmadığı, bir tür toplumsal etkileşim yarattığı, bu deneyde açıkça görülmektedir. Örneğin, kırmızı trafik lambasında duran bir araç, diğerlerine durma yönünde sinyal verirken, bu kurala uymadan geçen bir araç, muhtemel diğer ihlalcilere de bir tür sosyal

3 Jahoda’nın yaptığı araştırmalardan nakleden. Furnham-Lewis. 1986. s. 30.

güçlendirici sağlamış olmaktadır. Yine aynı deneyin sonuçları vergi kaçırma açısından da değerlendirilebilir. Bir ekonomide vergi kaçırma derecesi arttıkça, vergi vermeyenlere bir tür sosyal güçlendirici sağlanmış olmaktadır.

Sosyal ortam, bireysel davranışları sadece sonuçları itibariyle değil, fakat bireyin davranış dürtülerini etkileyerek de şekillendirir. Birey her hal ve koşulda kendi ekonomik çıkarlarını dürtü merkezi kabul ederek, bu anlamda rasyonel davranmaz. Sen, ekonomik dürtülerde dar anlamda iktisadi çıkar açıklamasını kabul etmemektedir. Ona göre, bireysel davranışlar dar anlamlı iktisadi çıkar yanında, sempati kazanmak ve bazı taahhütlerle de ilintilidir (Sen. 1977). Sen, bu düşüncesine dayanarak, İngiliz iktisatçıları'nın ekonomiyi açıklamada nasıl yetersiz kaldığını ortaya koymaya çalışmıştır (Sen. 1977. s. 334).

Günümüz iktisat teorilerinde gelir dağılımı ve yeniden gelir dağılımının dışsalılık kavramı içinde ve pareto yaklaşımı ile açıklanmaya çalışılması, Sen vari yaklaşımların gücü ve geçerliliğini ortaya koymaktadır. Yeniden gelir dağıtımını politikalarının fakiri daha iyi duruma getirdiği açıktır. Ne var ki, bu politikaların uygulanması için gerekli kaynaklar zengin gruplardan alındığı için, pareto optimallik kuramı yerine Hicks-Kaldor kuramı kullanılagelmıştır. Ancak, fakir grupların belirli refah düzeyine kavuşturulmaları, zengin grupların da refahına katkıda bulunduğu sürece, her iki taraf da daha iyi bir konuma gelmiş olacaktır.

İktisadi sosyalizasyon, ister Piaget yaklaşımına göre çeşitli yaşlarda yaşanan ekonomik olaylarla öğrenme süreci ile, ister davranışsal teori çerçevesinde açıklanan öğrenme süreci ile gerçekleşsin, bireysel davranış-kalıplarının oluşumunda bilgi kaynaklarının rolü çok büyüktür. İktisadi düşüncenin gelişmesi için bireyin iktisadi bilgi ve olaylar akışına muhatap olması gerekir. İktisadi düşünce ise, bu bilgilerin düzenlenip, bir tür tasnif edilmesi ile ikinci aşamada oluşmaktadır. Diğer bir deyişle, iktisadi bilgi, iktisadi düşünce sistemi üzerine oturtulmuş bir aşamadır (Lassare-Ronald Levy, 1993. s. 42-43). Çevreden aldığı iktisadi bilgilerle beslenen birey, bu bilgileri işleyerek ve özümseyerek, kendi iktisadi bilgi hazinesini ve davranış kalıplarını oluşturur.

Sosyal öğrenme teorisi içinde, çevre ve kültür bireyin davranışlarını etkileyen temel öğelerdir. İktisadi bilgi ağı da bu çevre ve kültür ortamında, oluşmaktadır. Beşerî çevrenin maddi öğeleri fiziksel kültürü, çevreye karşı geliştirilen sübjektif tepkiler ise sübjektif kültürü oluşturmaktadır (Wärneryd. 1988. s. 217-218).

Her iki çevrenin de oluşumu kolektif bir etki ve tepki biçiminde gerçekleşir. Böylece oluşan sosyal ortam içinde bireysel davranış kalıpları da belirli bir sosyal ahengi yansıtır.

Açıktır ki, özellikle iletişim araçlarının hızla arttığı fakat maliyetlerinin de hızla yükseldiği bir ortamda, öncelikle ekonomik açıdan güçlü gruplar, yaratılacak olan sosyal ortamı şekillendirme olanağını ellerinde tutma şansına sahip olacaklardır. Ancak, iktisat psikolojisi alanında, sosyal ortamın yaratılmasında etkili güç ve medya konularında çok çeşitli araştırmalar, konu ile ilgili bazı ipuçları vermekle beraber, kesin bulgu ve yargılar ortaya koyamamışlardır.

BİR ÖRNEK

Bireysel iktisadi davranışlar ve bu davranışların kolektifleşmesi konusunda yapılan araştırmalara en iyi örneği, Weber'in "Protestan Çalışma Etiği" görüşünü psikoloji alanına taşıyan McClelland'ın çalışması oluşturur (McClelland. 1961).

Psikolojide, bireysel davranışların incelenişinde iki temel yaklaşım kullanılmaktadır. Bunlardan birincisi, genel davranış kurallarının saptandığı deneysel yöntem, ikincisi ise, davranış farklılıklarını açıklamada yararlanılan ve bireysel farklılıkları dikkate alan yöntem. Bireysel farklılıklarda üzerinde durulan üç öge ise şu şekilde belirlenmektedir: (1) Demografik ögeler (yaş, cinsiyet vb.), (2) Şahsiyet farklılıkları (çeşitli şahsiyet biçimleri), (3) Düşünce ve inançlar, (sosyal, politik vb. alanlardaki inançlar) (Furnham-Lewis, 1986, s. 154).

McClelland Protestanlık ile kapitalizm arasında ilginç bir sosyopsikolojik bağ kurmaya çalışmıştır. Açıklandığı biçimi ile, Protestan çalışma etiği, bireylerin çocukluk döneminde bireysellik ve haz duygusunu bastırarak erteleme gibi dürtülerin oluşumuna neden olmakta ve böyle bir etki altında oluşan çocukluk döneminin sonucunda, güçlü bir mükemmeliyetçilik ve kazanma dürtüsü oluşumuna yol açılmaktadır. Böylece McClelland, Protestan çalışma etiğinin, güçlü bir elde etme dürtüsü şeklindeki bireysel davranış normuna dönüştüğünü açıklama ve kanıtlama yoluna gitmiştir.

Protestan çalışma etiği göstergesinin saptama ve ölçüm yöntemleri geliştirilmiş ve bu yolla Protestan çalışma etiği ile toplumsal nitelikler arasında kantitatif ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Gerek ölçüm yöntemleri, gerek varılan sonuçlarla ilgili bazı eleştiriler de getirilmiştir (Furnham-Lewis, 1986, s. 156-157). Ancak burada bu konulara girmeden, yapılan bazı saptamaları aktarmakla yetineceğiz.

Protestan çalışma etiği ile bireysel çalışma dürtüsü arasındaki ilişkiyi araştıran bir dizi çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda çeşitli kriterlere göre saptanmış olan Protestan çalışma etiği katsayıları ile çeşitli çalışma dürtüleri arasındaki ilişki araştırılmıştır.

Araştırmacılar daha çok işe yönelme ve iş tatmini gibi konulara eğilmiştir. Genel olarak bulgular, yüksek Protestan çalışma etiği duygusu taşıyanların iş tatminlerinin de yüksek olduğu yönündedir. Yüksek Protestan çalışma etiğine sahip olanların, işe bağlı, işinden yüksek derecede tatmin sağlayan ve disiplinli ortamda tam uyum içinde çalışan kişisel özellikler gösterdiği belirtilmiştir.

Protestan çalışma etiği ile ilgili araştırmalar, ağır ve biteviye işlerde çalışmak istememenin bir tür suç ve günah olarak algılandığını göstermiştir. Yüksek Protestan çalışma etiğine sahip olanların yorucu ve biteviye işlerde büyük bir istekle çalıştıkları görülmüştür.

Protestan çalışma etiği, çalışanlar arasında yapılan ayrıma karşı geliştirilen tepkide de farklılık yapmaktadır. Yüksek Protestan çalışma etiğine sahip olanlar, işle ilgili aldıkları ihtar ya da ikaz karşısında, işe karşı olumsuz bir tavır geliştirmeden, çalışma güçlerini yükseltmektedir. Buna karşılık, düşük Protestan çalışma etiğine sahip olanlar böyle bir ikaz karşısında işe karşı soğukluk duymakta ve performansını düşürmektedir.

Protestan çalışma etiğinin işverenler üzerinde de önemli etkisi olduğu araştırmalarda görülmüştür. Çalışanların değerlemesinde, yüksek Protestan çalışma etiğine sahip olan işverenler, hem çalışılan süreyi hem de iş kalitesini değerlediği, buna karşılık düşük Protestan çalışma etiğine sahip olanların ise sadece çalışılan süreyi değerlediği görülmüştür.

Protestan çalışma etiği ile ilgili araştırmaların bir bölümü de işsizlik üzerine yapılmıştır. Bir yandan işsizler arasında yapılan araştırmalarla işsizlerin bakış açısı, diğer yandan da çalışanlar arasında yapılan araştırmalarla çalışanların işsizlere bakış açısı incelenmiştir.

Yüksek Protestan çalışma etiği eğilimli olanlar işsizliği, tembellik, uyumsuzluk vb. gibi olumsuz bireysel davranış motifleri ile açıklamaktadırlar. Onlara göre, işsizliğin arkasındaki neden sistemden değil, bireysel sorun ve niteliklerden kaynaklanmaktadır. Bir insanda yüksek çalışma dürtü ve isteği olduğunda, işsizlik genel bir sorun olarak karşımıza çıkmaz. Görülüyor ki, Protestan çalışma etiği çerçevesinde girilen tahlil ve açıklamalar, işsizliği sistemle bağlantılı bir sorun olarak değil de, bireyden kaynaklanan bir kötülük olarak görmektedir. Bu bakış açısının doğal sonucu olarak da, işsizliğe karşı geliştirilen sosyal güvenlik önlemlerini de, Protestan çalışma etiği taraftarları anlamlı ve doğru bulmamaktadır. Sosyal güvenlik önlemleri ile işsizlik gibi, bireysel tembellik ve kötülüklerden kaynaklanan bir davranışın maliyetinin tüm topluma yayılmaya çalışılmasına karşılık, Protestan çalışma etiği anlayışına göre, bireysel kötülük ve maliyetler hiçbir şekilde topluma ödettirilmemelidir. Böyle bir kötü oluşumdan kim sorumlu ise, maliyete de o katlanmalıdır.

Protestan çalışma etiği bağlamında geliştirilen fikirler, makro düzeyde para ve maliye politikalarının, ülkelerin kalkınmışlık düzeylerinin, tasarruf ve tüketim eğilimlerinin açıklanmasında da kullanılagelmıştır. Bu görüşe göre, çalışkan insanlardan oluşan toplumlarda tasarruf oranı yüksek olur, böyle toplumlar yüksek tasarruf oranına ulaşır ve yine bu tür toplumlar kalkınabilir.

Protestan çalışma etiği ile bireysel düşünce ve inanç sistemleri arasında da ilginç ilişki ve iletişimler saptayan çalışmalar yapılmıştır. Bu yöndeki çalışmalar, konforlu hayat, eşitlik, heyecanlı yaşam ve lüks tutkuları ile Protestan çalışma etiği arasında negatif ilişki saptarken, çalışma arzusu, özdenetim ve bu yollarla huzuru aramak ile Protestan çalışma etiği arasında pozitif ilişki saptanmıştır (MacDonalds. 1872).

Yüksek Protestan çalışma etiği eğilimine sahip olanların muhafazakâr politik inanca yatkın olduğu, güçlü iç-denetim ve yönlendirme mekanizmaları sergilediği araştırmalarda gösterilmiştir. Özellikle tutucu-muhafazakâr görüşlerin şu alt ayrımlarına dikkat çekilmektedir: Bu tür eğilim taşıyan insanlar, kökten dinci, militarist eğilimli, kurallar ve cezalar sistemini benimseyen, geleneksel kurumlara bağlı, zevk duygusundan uzak, azınlıklara karşı toleransı olmayan ve bilime karşı şüpheci ve tutucu kişilik nitelikleri taşımaktadır (Furnham-Lewis, 1986, s. 162. Wilson, 1973).

SONUÇ

İktisat psikolojisi alanında önemli bir yer tutan Protestan çalışma etiği ve bu akımın bireysel düşünce ve davranış kalıpları üzerindeki etkisi konuları, bazı yönleri ile derin araştırmalarla aydınlatılmış olmakla beraber, bazı yönleri ile günümüzde de tartışmaya ve yeni araştırmalara açıktır. Kaldı ki, yapılmış araştırmalara da ciddi eleştiriler geliştirilmektedir.

Ancak, hem henüz konunun tam olarak oturmamış olması hem de mevcut araştırmalara karşı geliştirilen eleştiriler, bu yazının amacını ve sonucunu gölgelemektedir. Zira bu yazının iki temel amacı ve hedefi vardır. Bunlardan birincisi, neoklasik iktisat kuramının, “*rasyonel-insan*” saplantısı, ikincisi ise Cumhuriyetin 70’inci yıldönümünde yaşanan akımları anlama çabası.

Neoklasik iktisat kuramının, hiç tereddüt etmeden, varsayımdan da öte, sanki reddedilemez bir kural olarak aldığı “*rasyonel-insan*”, görüldüğü gibi fazla geçerli değildir. Zira bireyler, etkisiz bir fanus içinde atomize iç dürtüleri ile davranış kalıplarını belirlememekte, fakat bir yandan çocukluk döneminin kazanımları, diğer yandan da toplumsal etkileşimler sonucunda, bir sosyal varlık olarak davranmaktalar. Bireyin davranışı, bazen öğrenilmiş, bazen taklit edilen, bazen de toplumsal rol olarak beliren bir kalıp

olarak belirlemektedir. Birey, hiç kuşkusuz, rasyoneldir. Ancak bu rasyonel olma durumu, onun salt ekonomik çıkarlarını en üst düzeye yükselten bir davranışı öngörmemektedir. Birey, toplumsal rolünü oynamak ve toplumsal izolasyondan kurtulmak için kendi ekonomik çıkarını ikinci plana atabilir. Hatta bunu yaparken, kendi psikolojisini de tarafsız olarak algılayamaz. Birey, böyle huzurludur ve bu açıdan rasyoneldir. Böyle bir rasyonellik psiko-sosyal analizlerde kullanılabilir, fakat iktisadi analizlerde yetersiz kalır.

Bu makalenin ikinci amacı ise, Protestan çalışma etiği ve muhafazakâr eğilimler ile, bu cereyanların bireyleri ve bireysel ve sosyal olaylara bakış açılarını nasıl etkileyip şekillendirdiğini ortaya koymaktır. Muhafazakâr görüşün işsizlik, sosyal güvenlik sistemleri gibi ekonomik konulardan, bilimsel düşünce ve yöntemlerine bakış açlarına kadar ne tür düşünceler ve kalıplar oluşturduğu, radikal akımların güç kazanma eğilimi içinde olan ekonomimiz ve toplumumuz açısından fevkalade önemlidir.

Kaynakça

- Bandura, A.: *Social Learning Theory*, Prentice-Hall, Londra, 1977.
- Blaug, M.: *The Methodology of Economics*, Cambridge University Press, Londra, 1980.
- Drenzo, G.J., "Socialization, Personality, and Social Systems", *Annual Review of Sociology*, 1977, 3, 261-295.
- Furnham, A. ve Lewis, A.: *The Economic Mind*, Wheatsheaf Books, Londra, 1986.
- Lassarre, D. ve Ronald-Lévy, C.: "Understanding Children's Economic Socialization", *Economics and Psychology*, S. Maital-S.L. Maital (drl.), Edward Elgar, Londra, 1993, s. 39-80.
- MacDonald, A.: "More on the Protestant Ethic", *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 39, 1972, s. 116-122.
- McClelland, D.: *The Achieving Society*, Van Nostrand, Princeton, N.J., 1961.
- Sen, A.: "Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundation of Economic Theory", *Philosophy and Public Affairs*, 1977, 6, s. 317-345.
- Stacey, B.G.: "Economic Socialization in the Pre-Adult Years", *British Journal of Social Psychology*, 1982, 21, s. 159-173.
- Smith, A. *The Wealth of Nations*, J. M. Dent and Sons, Ltd., Londra, 1960.
- Wärneryd, Karl-Erik: "Social Influence on Economic Behavior", *Handbook of Economic Psychology*, Van Raaij, W.F.-Van Veldhoven, G.M.-Wärneryd, K.E. (drl.), Kluwer, Londra, 1988, s. 206-250.
- Wilson, G.: *The Psychology of Conservatism*, Academic Press, Londra, 1973.

BİYOEKONOMİ¹

GEREKÇE

Hocam, Profesör Dr. Sevim Görgün için hazırlanan armağana bir yazı verme aşamasında, elime, Texas Üniversitesi profesörlerinden Stephen P. Magee'nin "Bioeconomics and the Survival Model: The Economic Lessons of Evolutionary Biology" (Magee, 1993). başlıklı makalesi geçti. Böyle bir konu benim için yeni olduğu gibi, sanırım, birçok Türk okuru için de yeni-dir. Bunun üzerine bu makaleyi Türkçe'ye aktarmaya -doğrudan tercüme değil- karar verdim.

Bu kararımda iki faktör önemli oldu. Bir defa, biyoekonomi konusunda orijinal bir makale yazmayı bir tarafa bırakalım, bir derleme yapabilecek düzeyde dahi bilgi sahibi değilim. Doğrudan tercümenin sıkıcılığını da bertaraf edebilmek amacı ile, makaleyi Türkçe anlatmayı denedim.

Beni böyle bir denemeye iten ikinci faktör ise, bu konunun fevkalade yeni olması ve bu yönü ile okurlara ve meraklılara farklı bir ufuk açabileceği düşüncesidir.

Türkiye'de maliye öğretisi, Kıta Avrupası'ndan esinlenerek vergi konusuna hapsedilip, kurumsal açıdan işlenirken, o zaman Dr. asistan olan Sevim Görgün, az sayıda oluşan bir ekip içinde bu dar kalıpları zorluyor ve biz yeni asistanlara geniş ufuklar açıyordu. Türkçe okurlar için yeni olduğunu düşündüğüm böyle bir konunun mealen de olsa aktarılmasını, Profesör Görgün'ün bizlere telkin etmiş olduğu değişim ve yenileşme fikrinin bir uzantısı olarak görüyorum.

GİRİŞ

Bireyler kadar bireysel toplulukların da uzun süre hayatietini sürdürübilme başarılarının temel koşulu nedir? Böyle bir soruya verilecek

1 Maliye Enst. Konferansları (1997), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

yanıt, biyolojideki canlıların varlığını sürdürme modelinin sosyolojiye ve ekonomiye uyarlamasını içerir. Bu nedenle, sosyal grupların yaşam ve başarı koşullarının araştırılması da, genetik yapı, doku, hormonlar, çevresel koşullar ve bunların tetiklediği davranış kalıpları ile örgütleniş biçimleri gibi biyolojik ve sosyolojik tüm alanları kapsar. İşte bu alan içinde yürütülen araştırmalar biyoekonomi biliminin konusunu oluşturur. Kısaca tanımlamak gerekirse biyoekonomi; evrimsel biyolojiden sosyal ve ekonomik sonuç ve yorumlar oluşturmaya çalışan bir araştırma dalı olarak belirlenebilir.

Sosyal biyoloji, hayvan sosyolojisini inceleyerek, canlı varlıkların zaman içinde hayatiyetini koruyabilme niteliklerini araştırır. Bilindiği gibi, Darwin'in görüşleri (1859) bu alanın gelişmesine ciddi katkıda bulunmuştur.

Biyoekonomi, insanın içgüdüsel, hayvanların ise rasyonel davranışlarını esas alarak, insanda hayvansal dürtüleri, hayvanlarda ise insansal davranış kalıplarını araştırır. Psikoloji bu tür araştırmalara önemli bir destek sağlar. Zira, insanın heyecan ve duyguları, hayvanlarda görülen içgüdüye koşut olarak incelenir.

Biyoekonomi alanındaki araştırmacıların karşılaştıkları önemli bir sorun, doğada ve politika alanında mülkiyet hakkının net olarak belirlenmemiş olmasıdır. Bu belirsizlik rasyonel seçimlerin açıklanmasında güçlük oluşturmaktadır.

Sosyal grupların hayatiyetini sürdürmede önemli olan iki faktörün, yerleşiklik ve hâkimiyet hiyerarşisi olduğu ileri sürülmektedir. Yerleşik sosyal gruplar yerleşik olmayanlara göre, hâkimiyet hiyerarşisine sahip olanlar da olmayanlara göre yaşam mücadelesinde daha başarılı olurlar. Bunun nedeni, yerleşik toplumların çevresel ekonomik kaynaklar üzerinde güçlü bir hâkimiyet kurabilme olasılığına sahip olmasıdır.

Sosyal grupların yaşamlarını sürdürebilmelerinin açıklanmasında güç modeli de kullanılır. Darwin teoremi bağlamında ele alınan güç modelinde genetik, hormonal ve çevresel faktörler kadar, sosyal seçim ve davranış kalıpları da incelenir.

Biyoekonomi araştırmalarında birey ve sosyal grupların riske kaşı geliştirdikleri biyokimyasal reaksiyonlar ele alınarak, hayvan davranışlarında insan kalıpları, insan davranışlarında ise hayvan kalıpları incelenir. Böylece, insan davranış kalıpları içinde insiyaki ve akılcı dürtüler saptanmaya çalışılır.

GENETİK YAPI VE DAVRANIŞ KALIPLARI

Genetik yapının davranış kalıpları üzerinde büyük bir etkiye sahip olduğu hem teorik çalışmalarla hem de ampirik bulgularla ortaya koyulmuştur. İnsan davranışlarının çoğunun öğrenme-dışı süreçlerle yönlendirildiği de yine benzer çalışmalarla saptanmıştır. Tüm bu çalışmalar, insan düşünüş ve davranışında DNA yapısının rolünün toplumsal etkileşimlerden daha güçlü olduğunu göstermiştir. Özet olarak söylemek gerekirse, davranışsal kalıpların yaklaşık %60'ının kültüre değil, kalıtıma dayandığı savlanmaktadır.

Genlerin bilgi depoladıkları da çalışmalarla ortaya koyulmuştur. Biyoekonominin özünü ve önemini, DNA yapısının depoladıkları bilgileri uzun yıllar boyunca saklayıp, aktarmaları oluşturmaktadır.

Genetik yapının davranışları etkilediği varsayımı altında, bireysel başarı farklılıklarının nasıl açıklanacağı sorusuna Harlow'un 1988 yılında yapmış olduğu çalışmalar ışık tutmaktadır. Harlow'un bu çalışması, nöroşirüjik faaliyet ile psikolojik değişkenler arasında bir ilişki olduğunu göstermiştir. Kobay farelere androjen verildiğinde bunların saldırganlıklarının arttığı görülmüştür. Benzer test, maymunlara ve kümes hayvanlarına testosteron verilerek yapılmış ve testosteronun bu hayvanları aşırı derecede aktive ettiği saptanmıştır. Bu çalışmalar, nöroşirüjik alana yapılan müdahalelerin bireysel davranış kalıpları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

GENEL BİR TEORİ OLARAK BİYOEKONOMİ

Biyoekonominin temelinde ekonomik, sosyolojik ve politik olarak güçlünün güçsüzü yönettiği görüşü hâkimdir. Tavuklar üzerinde yapılmış olan deneyler, bir araya koyulan tavukların önceleri hiyerarşi belirlemeye yönelik olarak mücadele ettiklerini ve ancak hiyerarşik düzen belirlendikten sonra sükûnete ulaştıklarını göstermiştir.

Kümeşte kaynak kıtlığı belirlediğinde önce en güçsüz tavuk ölmektedir. Kaynak kıtlığı sürdüğü sürece, ölüm sırası güçsüzden güçlüye doğru yükselmektedir. Bu görüşe göre, biyoekonomi, eşanlı olarak, güç hiyerarşisi ve buna bağlı olarak kaynak tahsisini gerçekleştirir.

Hayvanlar arasındaki hiyerarşi oluşum sürecinin politik davranışlar bağlamındaki öğretisi, politik rant kollama faaliyetinin karşılıklı etkileşimin işlem maliyeti olarak yorumlanabileceği şeklindedir. Hiyerarşi düzeni kurulduğunda, kaynak dağılımı da belirlenmiş olacağından, yeniden dağılım için mücadele ve ilave maliyete gerek kalmayacağından, grubun ve grup bireylerinin hayat şansı ve süresi artar.

BİYOLOJİ VE SOSYOBİYOLOJİ

Charles Darwin, Güney Amerika ve çevresinde yapmış olduğu beş yıllık geziden 1836 yılında İngiltere'ye döndükten iki yıl sonra, 1838 yılında, Robert Malthus'un *An Essay on the Principle of Population* adlı ünlü yapıtını okudu. Darwin, Malthus'u okuduktan sonra doğal seleksiyon teorisini oluşturmuştur. "Uyum sağlayanlar üstünlüğünü ve canlılığını korur" şeklinde formüle edilen Darwin teorisi ve onu izleyen biyolojik araştırmaların iktisadi davranışlara önemli bir ışık tuttuğu açıktır.

Biyoloji ve sosyal biyoloji alanları, insan davranışının genetik esaslarının açıklanmasında önemli bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, hayvan sosyolojisi ve hayvanların sosyal davranışının incelenmesi de fevkalade önemli bilgi kaynaklarıdır.

Birey ve hayvan davranışları arasındaki basit ve temel benzerlikler şunlardır: Ufak böceklerden gelişmiş hayvan türlerine kadar tüm canlılar davranışsal, çevresel ve doğurganlıkla ilgili özellikler gösterir. Bazı cins kazlar ırza geçme eyleminde bulunurlar, şempanzeler savaşır ve jenosit suçu işlerler, karıncalar köle kullanırlar, yunus balıkları kendi cinslerini ve hatta insanları boğulmaktan kurtarırlar, timsahlar, köpekler ve martılar eşcinsel hayat yaşarlar.

Hayvansal davranışlar başka açılardan da ilkel ekonomi kurallarını yansıtır. Hayvanların yerleşik düzende olup, mekânsal bağımlılık göstermesi, özel mülkiyetin ilkel biçimi olarak görülür. Hâkimiyet hiyerarşisi, hayvanların sorun çözmede güç kullandığının kanıtıdır. Bu tür hayvan davranışı politikanın ilkel yönünü oluşturur. Siyasal lobi faaliyetini andıran hayvan gruplaşmaları görülür ve bu gruplar yağma, soygun ya da ganimet elde etme gibi faaliyetlerde bulunurlar. Kuşlar vb. gibi bazı hayvan gruplarında görülen gruplaşmalar insanların şehir hayatına paralel davranışlar olarak gösterilmektedir.

BİYOEKONOMİ VE EKONOMİ

İnsan ve hayvan davranışlarının incelenmesinin ileri aşamasını insan ve hayvan davranışlarının ayrıştırılması oluşturur. Diğer bir deyişle, acaba karşılıklı etkileşim içinde bulunan bu iki davranış tipi hangi açılardan farklılık gösterirler?

Bu konudaki ilk bulgu, insanların hayvanlara göre daha toplumsalcı olduğudur. İnsan ve hayvan davranışı dört temel kategoriye ayrılmıştır. Bunlar; işbirlikçi, çıkarıcı, diğergam ve hasmane davranış modelleridir. Bu dört temel davranış kalıbı, bireysel davranışın, bireyin kendisine ve karşısındaki bireye etkileri açısından aşağıdaki biçimde şematize edebilir.

		Karşıdaki Bireye Yönelik	
		+	-
Bireyin	+	İşbirlikçi	Çıkarıcı
Kendisine	-	Diğergam	Hasmane

Bireysel Davranışların Etkileri

İşbirlikçi bir birey hem kendisine hem de karşıındaki bireye olumlu davranışta bulunur. Çıkarıcı birey kendisine olumlu, fakat karşıındaki bireye karşı olumsuz ya da düşmanca davranır. Diğergam birey kendisine olumsuz, fakat karşıdaki bireye olumlu davranır. Hasmane davranış kalıbında, birey, hem kendisine hem de karşıındaki bireye olumsuz davranır.

Hayvanlar arasındaki hâkim davranış çıkarıcı davranış modelidir. İktisat öğretisinde ilişki içinde bulunan bireylerin karşılıklı talep ve çıkarlarının tatmin edildiği varsayıldığı için, bu alanda en yaygın incelenen davranış kalıbı işbirlikçi modelidir. Hayvanlardaki temel davranış modeli ise, beslenmede geçerli olan çıkarıcı davranış kalıbıdır. Etoburlar ve parazitler, diğer canlılar aleyhine beslenirler. Bu tür içindeki varlıklar arasında güçlü olanlar zayıflar üzerinden beslenir.

İktisat teorisinde her iki tarafın da çıkar sağladığı kabul edilmiş olduğundan, her iki tarafın da aynı düzlemde bulunduğu ve ilişkinin yata-y ilişki olduğu düşünülebilir. Buna karşın, güç ilişkisini yansıttığından ve kaynak dağılımı sonuçları olduğundan, politik ilişkiler dikey ilişki olarak görülür. Bu yönü ile, kamusal seçimler açısından biyoekonomi fevkalade önemli görülmektedir.

İnsan ve hayvan davranışı arasındaki temel farklılık, birincisinin işbirlikçi eğilimli olduğu halde, ikincinin çıkarıcı eğilimli olmasıdır. Böyle bir farklılık, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında da görülmektedir. Gelişmiş ülke bireyleri çıkarıcı ve parazit ilişkilere karşı, gelişmekte olan ülke bireylerine göre daha iyi korunmuşlardır.

İnsan ve hayvan arasındaki ilişkiler zaman içinde evrim geçirmiştir. İlk dönemlerde insan etoburdu ve hayvanı av kaynağı olarak görüyordu. Sonraları insan hayvan arasında parazit tipi ilişki başladı; insan hayvanı kendi emrinde kullanmaya başladı. Üçüncü aşamada insan-hayvan ilişkisi işbirlikçi bir yapıya dönüştü. Zira bu dönemde insan ile hayvan yan yana yaşamaya başladı. Günümüzde ise insan-hayvan ilişkisi ikinci sıraya indi, zira hayvanın yerini uçak, araba ya da robotlar gibi mekanik araçlar aldı.

Hayvan davranışı, esas itibariyle davranış sahibinin çıkarı ile dürtülendiğinden, diğergam ve hasmane davranış kalıplarına fazla rastlanmaz. Buna karşın, işbirlikçi ve özellikle çıkarcı davranış kalıpları temel hayvan davranışları arasında yer alır. Örneğin, sokan arı sadece karşısındakine değil, kendisine de zarar verir. Bazı hallerde sokan arı ölür. Bu davranış kalıbı tüm arı ailesi için diğergam bir davranış kalıbı olarak yorumlanabilir.

Liderlik diğergam davranış kalıbı içinde yer alır. Liderler sürüyü ya da grubu korurken, birçok tehlike ile de karşı karşıya gelir. Ancak, liderin niçin diğergam bir davranış sergilediği konusu ise, liderin grup içinde prestij ve avantaj sağlaması ile açıklanmaktadır.

YAŞAM STRATEJİLERİ

Biyolojide canlı varlıkların nitelik ve yaşam stratejileri temelde iki ana gruba ayrılmaktadır. Balıklar, böcekler vb. türü canlıların dahil olduğu birinci kategorinin ana özelliği, bu canlıların vücut yapılarının ufak olması, çok doğurgan olmaları, çocukları üzerinde koruyucu davranışa sahip olmaları ve genelde gezgin olup, parazit yaşam tarzı sürdürmeleridir. Buna karşılık, ikinci kategorideki canlıların vücut yapıları genelde iridir, fazla doğurgan değildir, çocukları üzerinde koruyucu davranış uygularlar ve hayat süreleri daha uzun olup, genelde yerleşiktirler. Bu kategoriye kuşlar, memeli hayvanlar ve insanlar dahil olur.

Canlı varlıklarda görülen bu iki kategori yaşam ve davranış biçimi ekonomi ve işletme alanlarında sıkça kullanılmaktadır. İşletme alanında satış ve pazarlama gibi bölüm elemanlarının genelde daha yaratıcı, atılğan, risk alıcı, sorumsuz ve müsrif nitelikli oldukları görülmektedir. Buna karşın, daha muhafazakâr olan finansman ve muhasebe bölümü elemanlarının ise genelde pasif, dikkatli, riskten kaçıcı ve sorumlu tip davranışlar sergilediği ileri sürülmektedir.

Bu farklı yaşam ve davranış modelleri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler toplumları davranış kalıplarını açıklamada da kullanılmaktadır. Gelişmiş ülkelerin, daha az doğurgan, az sayıda çocuk sahibi olan, fakat çocukları üzerine yoğun yatırım yapan ailelerden oluştuğu ileri sürülürken, gelişmekte olan ülkelerde ise daha dinamik, genelde çok çocuk sahibi olup, çocuklar üzerine fazla yatırım yapmayan, daha fazla risk alan aile oranının yüksek olduğu ifade edilmektedir.

REFAH EKONOMİSİ AÇISINDAN BİYOEKONOMİ

Biyoekonomi kurallarına göre güçlü canlılar güçsüzleri yönetir ve hatta tüketir. Biyoekonominin bu kuralı, ilk bakışta refah ekonomisi kurallarına terstir. Zira, bir tarafın diğer taraf üzerinde hâkimiyeti söz konusu olduğundan, bu bağlamda geçerli olan Hicks-Kaldor kriterine göre, bu ilişkiden kârlı çıkan tarafın kazancı, diğer tarafın zararına eşit ya da tercihen yüksek olmalıdır. Ancak biyoekonomik görüşe göre, üstün olan tarafın güçsüzü ortadan kaldırması, güçsüze ilk anda bir zarar oluşturmakla beraber, uzun dönemde doğaya ve hatta güçsüze bir katkı yapmaktadır. Böylece, hem geçerli koşullara uymayanlar elimine edilmiş olmakta, hem de bizzat güçsüzler evrim yolu ile güçlenerek geçerli koşullara uyum sağlar hale gelmiş olurlar.

Böyle bir açıklama çerçevesinde, kısa-dönem için geçerli olmayan Pareto iyileştirme kuralı, uzun dönem için geçerlilik kazanmış olmaktadır.

POLİTİKA VE HÂKİMİYET HİYERARŞİSİ

Politika; hükmetme ve/veya yönetme anlamında alındığında, hayvan sosyolojisinde ilginç bulgulara tanık olunmaktadır. Hayvanlar arası politikanın esasını güç ilişkisi oluşturmaktadır. Böyle bir ilişki ilk anda kurulur ve sonra tüm grup buna uyar. Hayvan sosyolojisinde politik güç ilişkisi bol yiyecek kaynaklarına ulaşmaya yöneliktir. İnsanlar dünyasında kaynakların görece daha bol olması, politik mücadeleyi daha yumuşak ve zamana yayılı bir hale indirmektedir.

İnsan topluluklarında hiyerarşi, fizik kaynaklar dışı tatmin duygularına da yönelik olabilir. Bazı durumlarda hiyerarşinin üst kademelerinde bulunanların, alt kademelerdekinden daha az fiziksel kaynaklara ulaştıkları, buna karşılık, psikolojik tatmin sağladıkları görülmektedir.

Toplumsal hiyerarşi sadece iç kaynak kıtlığına değil, fakat dıştan gelebilecek tehlikelere de bağlı olabilir. Bir dış tehlike karşısında kalan grup içinde daha güçlü bir hiyerarşi ve hiyerarşinin tepesinde bulunan kişide daha fazla kaynak ve yetki bulunur.

Toplumsal hiyerarşi sadece mevcut kaynakları hiyerarşinin üst katmanlarına yöneltmez. Fakat aynı zamanda toplumsal krizler dönemi de krizin maliyetini alt katmanlara iterek, üst dokuları korur. Bir ekonomik kriz esnasında ilk işsiz kalanlar alt gruplar olur; en fazla gelir kaybına bu gruplar uğrar. Oysa bu durum refah ekonomisi kuralına aykırıdır. Zira, zengin gruplar açısından gelirin marjinal yararı çok düşük olduğundan, ekonomik krizin bu gruplar üzerine yük yıkması, toplumsal açıdan daha az maliyetli görülebilir. Fakat gerçek hayatta bu durum yaşanmaz.

Hayvan sosyolojisi göstermiştir ki, hiyerarşik kademede altta kalanların testosteron salgılaması zayıflamaktadır. Bu gruptakiler atalet kazanmakta ve iç dürtülerinde zayıflama görülmektedir. Bu durum, grubun genel gücünü zayıflatmakta ve refahını kısımlamaktadır.

Bu deney şunu göstermektedir ki, bireyler, hiyerarşi kademelerinin üst katmanlarına doğru çıktıkça testosteron salgıları artmakta, güç, enerji ve iç dürtülerinde artış kazanmaktadır. Meritokratik esasa göre kurulmuş çok sayıdaki örgütlenmelerin toplumsal verimi arttırdığı görülmektedir.

Az sayıda güçlü hiyerarşik gruplaşmalar üst kademelerde bulunanlara yarar sağladığı halde, toplumsal yararlar terstir. Buna karşılık çok sayıda ve meritokratik gruplaşmalar, grup başkanlarının değil, fakat toplumun çıkarıdır.

EKONOMİK VARLIĞI SÜRDÜREBİLME KURALI

Biyolojik varlığı sürdürme kuralları üzerinde çalışan araştırmacılar üç tür ayıklama (seleksiyon) sürecinden söz ederler. Bunlar; yönelimsel ayıklama, sistemi istikrara yönelten ayıklama ve grup ayıklama süreçleridir.

Zaman içinde değişen koşullara uyum sağlamayı şart koşan yönelimsel ayıklama süreci, canlılarda değişen koşullara göre uyum mekanizmalarını harekete geçirir. Zaman içinde değişen koşullar bölgelere göre farklı olabileceği için, çok sayıda bölgesel türlerin oluşabilmesi olasıdır.

Bölgesel farklılıklar görüşünün ekonomiye kazandırdığı açılım, ürün ve faaliyet çeşitlenmesidir. Bölgesel niteliklere dayalı ürün ve faaliyet çeşitlenmesi rekabetçi dünya piyasalarının ortaya çıkardığı homojen yapılanmaları törpülemektedir.

İkinci ayıklama süreci istikrar sağlayıcı bir amaca yöneliktir. Bu süreç içinde, zamanla daha az üretici olan canlılar elimine edilir ve grup daha homojen bir yapıya kavuşur. Hayvan sosyolojisi çalışmaları, grup istikrarı ayıklama süreci sonucunda, doğal afetlere veya olağanüstü zor koşullara dayanıklı grupların ortaya çıktığını göstermektedir.

Devamlı oluşan rekabet koşulları, bu ortama uyum sağlayamayan maliyet veya örgüt yapısı olan firmaları elimine etmektedir. İstikrar sağlayıcı ayıklama süreci, firma devralınması ya da iflas yolu ile gerçekleştirilir.

Üçüncü ayıklama süreci grup ayıklama sürecidir. Grup ayıklama sürecinin işleyişi sonucunda, içinde farklı yapıdaki gruplardan oluşan bir kütlede, grup yapısını bozucu ve çıkarıcı eleman sayısının arttığı grup elimine olup, grup yapısını güçlendiren elemanlardan oluşan gruplar büyüyeceğinden, ana kütle yapısı güçlenmiş olur. Bu süreç sonucunda, bazı alt gruplar içindeki özçıkarcı oranı yükselirken, ana kütledeki özçıkarcı oranı geriler.

Grup ayıklama süreci iktisatta da fevkalade önemlidir. Gelir dağıtıcı politikaların ağırlıkta olduğu grupların, diğer gruplara göre dezavantajlı olacağı kabulü yapılarak, bu tür politikaları uygulayan ülkelerin tüm topluluk içindeki ağırlığının zaman içinde azalacağı savunulmaktadır. Bu görüşe göre, bir ülkenin dünya topluluğu içinde öneminin arttırılabilmesi için, o ülkenin anayasasının, hukuk sisteminin, politik sisteminin ve tüm kamusal seçiş kural ve uygulamalarının ülke ekonomisine ve ülkenin varlığını sürdürmesine katkıda bulunur nitelikte olması gerekmektedir.

SONSÖZ

Makaleyi, anahtarları ile, aktardıktan sonra, kendi düşüncelerimi de birkaç cümle içinde özetlemek istiyorum.

Korunma refleksi olarak kapitalist sistem, tarihi boyunca çeşitli tepkiler vermiştir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen yıllarda yaygın olarak uygulanmış olan refah dağıtıcı politikalar, bir yandan güçlenen kolektivist düzene, diğer yandan da kitlevi çalışma hayatına ve koşullarına yönelik tepki geliştiren emekçilerin mücadelelerine karşı geliştirilmiş bir tür denetim ve korunma politikası olarak görülebilir.

Kapitalist sistemin kendini korumada geliştirdiği en etkili mekanizma, sistemi fiktisel ve ideolojik alanda savunmak olmuştur. Bu yöntem, kaçınılmaz olarak, insan davranışına yönelecekti. İnsan davranışının bu bağlamda ele alınması ise, çevresel ve sosyal öğrenme süreçlerini ikinci plana atarak, doğal oluşum ve nörotik yapılanma görüşlerine dayandırılacaktı. Böylece kapitalist sistemin doğal ve kaçınılmaz olduğu kanıtlanmış olacaktı (Rothschild, 1992).

Biyoekonomi, kapitalist sistemin nöro-davranışsal temellerini araştırmaya ve oluşturmaya yönelik bir araştırma alanı olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşımda temel öğe, davranışlarımıza hâkim olan nörolojik süreç ve etkilerin çevresel ve sosyolojik öğrenme yolu ile değil, fakat DNA dokusunda depolanmış bilgiler yolu ile oluşturulduğu yönündeki görüştür. Davranışlarımızın ancak çok ufak bir bölümünün sosyal ve çevresel öğrenme süreci sonucunda oluştuğunu ileri sürmek, doğal oluşum ve yapısal faktörlere yönelmek anlamına gelmektedir. Diğer bir ifade ile, DNA yapısı ile belirlenen davranış kodumuz doğal ve bu niteliği ile, değişmez olarak algılanmaktadır.

DNA yapısının uzun-dönemli bilgi depolama kapasitesine sahip olduğunu ileri sürmek, sosyal öğrenme süreçlerini dışlamakla beraber, başlangıç dönemlerindeki öğrenme ve kodlama mekanizmalarının işleyişini de açıklayamamaktadır.

Biyoekonomi görüşü, DNA yapısının ve onun tetiklediği davranışların doğal bir süreç izlediği kabulünü, insan-hayvan davranışları arasında benzerlik kurarak pekiştirmeye çalışmaktadır. Birey davranışları hayvan sosyolojisi içinde açıklanmaya çalışılarak, nöro-davranışsal kalıplara doğallık ve değişmezlik niteliği kazandırılmaya çalışılmaktadır.

Biyoekonomi yaklaşımı, toplumsal hiyerarşiyi de doğal ve hatta toplumların hayatietini sürdürebilmeleri açısından gerekli olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Böylece sınıflı toplum yapıları ve gelir farklılıkları meşru bir görüntü kazanmış olmaktadır.

Hiyerarşi görüşü, toplumsal mücadele ve kriz esnasında güçlünün güçsüze hâkimiyetini de meşrulaştırmaktadır. Hatta böyle bir mücadele ve güçlünün güçsüze karşı üstünlük sağlaması, toplumun devamlılığı açısından kaçınılmaz ve olumlu olarak gösterilmektedir.

Biyoekonomi, sistemsel etik kuralını da oluşturmuştur. Böyle bir etik kuralın temeli, sistem hiyerarşisini değiştirebilecek davranışların sistemi bozacağı ve söz konusu olumsuz davranışları uygulayan grupların ana kümede kaybolacağı görüşüne dayanmaktadır. Böylece, sadece kapitalist işleyiş meşrulaştırılmış olmakla kalmamakta, fakat işleyişin sonuçları da etik kural çerçevesinde meşrulaştırılarak, toplumsal direnç kırılmaya çalışılmaktadır.

Sosyo-ekonomik sistemlerin doğal dürtü ve süreçlerle açıklanmaya çalışılması, kaderci ve kabulcü bir görüşü yansıtarak, insanın bilgi birikimi ve çevreyi değiştirme irade ve gücünün reddi anlamına gelmektedir. İnsan, bir dürtü biyolojik ve doğal esaslı dahi olsa, sonuçlarına göre onu denetleyebilir. Cinsellik ve doğurganlık bunun en tipik örneğidir. Bunun gibi, mülkiyet ilişkisi, toplumsal örgütlenmeler vb. gibi sosyo-ekonomik konularda da insan bilgi gücü ve iradesi, hedeflediği sonuçlara göre politika belirleme ve uygulama yöntemleri geliştirmeye yeltenmelidir. Biyolojide genetik düzeltme, değiştirme ve kopyalama çalışmaları yapılırken, sosyo-ekonomik alanda geliştirilmeye çalışılan teslimiyetçi davranış modeli fazla açıklayıcı görülemez.

Kaynakça

- Magee, Stephen P.: "Bioeconomics and the Survival Model: The Economic Lessons of Evolutionary Biology", *The Next 25 Years of Public Choice*, (C.K. Rowley, F. Schneider, R.D. Tollison, drl.) Kluwer, Londra, 1993.
- Rothschild, M.L.: *Bioeconomics: The Inability of Capitalism*, Futura Books, Londra, 1992.

HAKEM VE JÜRİ SİSTEMLERİNDE ALENİYET¹

Akademik camiaı, toplumsal ideolojiyi yeniden üreten ve topluma yayan, böylece sistemin bir üstyapı kurumu olarak gören yaklaşım çerçevesinde, bilimsel araştırmalar kadar bilim insanları da ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak çok çeşitli yöntemlerle sistemin çıkarları doğrultusunda olabildiğince denetim altına alınır. Sistemin çıkarları doğrultusunda akademik camianın denetlenmesi, “*bilimsel yansızlık*” veya “*bilimsel titizlik*” görüntüsü altında, aldatıcı bir şekilde topluma yansıtılır. Ancak, söz konusu bilimsel yansızlık veya bilimsel titizlik, hem akademik insanların atama ve yükseltme işlemlerinde, hem de bilimsel ürünlerin değerlendirilmesinde mutlak bir gizlilik içinde yürütölmektedir. Bilimsel makalelerin değeri lenmesini yapan hakemler de, akademik personelin yükseltilmesinde esas alınan raporlar da adaylardan gizli tutulmaktadır. Böylece, gerek camia içinde yer alan elemanlar, gerekse camia içinde yeşeren görüş ve fikirler, görüntüsel bir titizlik, ama derin bir gizlilik içinde denetlenmektedir. Toplumun demokratik açılım ve sosyal diyalektik kanallarını tıkayan gizli denetim, sadece doğrudan ilgili bireylere zarar vermekle kalmamakta, aynı zamanda, akademik camianın çok sesli açılımının olduğu kadar, toplumsal gelişmenin önünde de güçlü bir ideolojik engel oluşturmaktadır.

Akademik yazılarda hakem kurumu hemen her ülkede yerleşmiş bir uygulamadır. Hakemli olmayan dergilerde yayınlanan makaleler akademik değeri lenmelerde dikkate alınmadığı gibi, atama ve yükseltmelerde de geçerli olmamaktadır. *Hakemli dergilere verilen yazılar, ilke olarak, üç hakeme gönderilmekte ve hakemlerden gelen “yargıya”(!) göre, yazının basılıp basılamayacağı ya da yazıda değeri şiklik yapılarak basılabileceğı sonucuna*

1 Bu konu, ilk olarak, “*Toplum ve Bilim*” dergisinin 100. sayısında, aynı başlıkla yayınlanmıştır. *Toplum ve Bilim*, 1-100, Bahar, 2004, s. 50-54. Bu yazı, çok büyük bölümü itibariyle, sözü edilen makaleden italik harfli alıntılardan oluştuğundan, alıntılarda tırnak işareti kullanılmamıştır.

ulaşılmaktadır. Bazı ülkelerde hakem kurumu sadece bir danışma makamı olarak görülmekte, hakem kararlarından bağımsız olarak, dergi yayın kurulu son kararı verme hakkını elinde tutmaktadır. Ancak, her iki sistemde de hakemler nihai kararlarda etkili olmakta ve kimlikleri sonsuza dek gizli kalmaktadır. Yazının yayınlanması halinde ise, hakemlik yaptıkları yazıyı izleyen hakemler yazarı tanıyabilir hale gelmektedir. Bazı dergilerde hakemler kurulu toplu olarak bir liste halinde verilmekle beraber, hangi hakemin hangi makaleyi incelediği bu durumda da gizli kalmaktadır.

Hakemin yazara, yazarın da hakeme gizli olması, gerçekten kararlarda belirli bir yansızlık ve bağımsızlık sağlayabilir. Önceden hakemi bilmeyen ve eğilimleri hakkında bir yargısı olmayan yazar, yazısında oldukça bağımsız davranabilir. Önceden hakemin bilinmemesi ilkesi, yazarın basım kuruluna baskı yaparak, yazısının belirli bir hakeme gönderilmesi talebinde bulunabilme olasılığını ortadan kaldırması yanında, hakemin inceleme esnasında yazarı bilmemesi de incelemesinin sağlıklı sürdürülmesi açısından mutlak bir gerekliliktir. Ancak, ekonomik sistemin oturması ve akademik kurumları tam olarak sistemin bir üstyapı ideolojik aygıtı konumuna getirmesi sonucunda gizli hakem sistemi bir tür iradî ayıklama sistemine dönüşebilir. Bu itibarla, hakem sisteminin tartışılmasında sadece akademik dergilerdeki yayınlar değil, atama ve yükseltmeler de söz konusu edilmelidir. Zira, gizli sistemle yapılan yükseltmelerle oluşturulan akademik havuz elemanları arasından seçilen hakemler oldukça homojen nitelikli olacağından, aleniyet ya da gizlilik fazla önem taşımayacaktır. Hakemlik kurumunda gizlilik ilkesinin asıl olması ve korunması gerekli olduğu gibi, işlem sonrasında, aleniyetin sağlanması da aynı derecede asıl ve korunması gerekli bir ilke olmalıdır.

Hakemin kimliğinin, süreç sonunda, mutlak olarak yazara saklı kalmasının çok önemli sakıncaları olabileceği açıktır. Bir defa, kimliğinin mutlak olarak gizli kalacağını bilen hakem, en hafifinden, yazıyı incelemede gerekli ihtimamı göstermiyor olabileceği gibi, en ağır ve haksız olarak da, yazının stili, üslubu veya, hepsinden önemli olarak, ideolojisini beğenmediği durumda da bir yargıç gibi davranarak, sorumsuzca yazının yayınlanamayacağı hükmüne kolayca ulaşıyor olabilir. Diğer taraftan, hakemin kimliğinin mutlak olarak saklı tutulması, hakemin değerlemesinin ilgili çevrelerin değerlendirme testinden de varestesiz tutulması anlamına gelir ki, bu durum hakemi davranış ve kanaatlerinde kısmen sorumsuzluğa itiyor olabilir. Yargı kararlarının dahi denetime tabi tutulduğu gerçek demokratik sistemlerde hakem kararlarının denetimsiz kalması görüşü benimsenemez. Tabiatıyla, hakem kararının denetimi yargısal usulle değil, ilgili alandaki akademik okuyucu ve izleyicinin takdiri usulüyle olur.

Hakem kurumu, yazar açısından, sadece teknik hata dışında hiçbir gerekçe ile sınırlayıcı olmamalıdır. Hakemin ikazı sonucunda düzeltilebilecek teknik hatalar dışında, yazıda kullanılan üslup, kapsanan alan, taranan kaynaklar ve en önemlisi ideolojik açımlar açılarından yazara hiçbir sınırlama getirilmemelidir. Sistem içinde oluşturulan genel ideoloji ve üsluba ters düşen yazıların hakem sisteminden dönmesi, akademik özgürlüğe ve fikir hürriyetine aykırı olduğu kadar, toplumsal düşünce sisteminin gelişmesi ve etkili sosyal diyalogun çalışması önünde de büyük bir engel oluşturur. Fikirsel oluşumlar ve ürünler üzerinde böyle bir baskının oluşmasını engelleyebilecek tek etkili yöntem, inceleme sonunda hakem kimliğinin yazara ve genel okuyucu kesimine açık edilmesidir.

Hakem kurumunda mutlak gizlilik ilkesinin uygulanması durumunda unutulmaması gereken önemli bir nokta da yazarın da, hakemin de söz konusu iki tarafın da ortasında yer alan dergi yayın kurulunca biliniyor olmasıdır. Yazarın da, hakemin de dergi yayın kurulunca biliniyor ve dergi yayın kurulunun eseri hakeme yönlendirmede mutlak karar sahibi olması yanında, bu koşulun hakemin gizliliği ile birleşmesi durumunda, dergi yayın kurulunun ve hakemin birbirini destekleyici olumsuzlukları tetikleme tehlikesi gündeme gelebilir. Şöyle ki, dergide yer almasının istenmediği bir yazı, hakem organizasyonu ile rahatlıkla yayın dışına atılabilir. Böyle bir mekanizmanın çalıştırılması halinde, dergi yayın kurulu tüm sorumluluğu hakeme yıkarken, hakem hangi oyunda rol aldığının farkında dahi olmayabilir. Dergi yayın kurulunun böylesi bir komplo içinde olmaması halinde de, hakem kararı ile yazının kaderi oldukça sübjektif olarak mahkûm edilmiş olabilir. Görülüyor ki, hakem uygulamasında mutlak gizlilik sürdürüldüğü sürece, akademik yaşamda ve özgür ifade ortamında yarardan çok zarar ortaya çıkabilir.

Hakem sisteminin sakıncalarının olabildiğince ortadan kaldırılarak, sistemin yararlı bir hale getirilebilmesi için, çok temel bir önlem almanın gerekli olduğu açıktır. Bu konuda iki yol izlenebilir. Birinci yöntemde, hakemler ilk incelemede gizli tutulur, ancak işlem sonunda yazara hakemin kimliği açıklanır. Başka bir deyişle, günümüzde uygulanan sistemde hakemler denetlenmemekte, önerilen sistemde ise, bir anlamda hakemler de denetime tabi tutulmuş olmaktadır. Sistemin işleyişi, ana hatlarıyla, şöyle olabilir. İlk inceleme aşamasında, hakem de yazara, yazar da hakeme gizli olur ve hakem, yazar hakkında bilgi sahibi olmadan, kendisine gönderilen yazıyı inceler. Hakem, gerekli gördüğü eleştirileri yaparak yazıyı geri gönderdiğinde, hakemin kimliği yazı sahibine açık edilir. Ya da, yazı basılırken, yazının sonuna, hangi hakemin yazı hakkında ne tür eleştiri yönelttiği kısaca belirtilir. Böylece, yazıya yönelik eleştiri gizlilik içinde değil, açık or-

tamda yapılmış, bizzat hakem de ilgili kamuoyu tarafından denetlenmiş olur. Hakemin alenileştirilmesi, hem hakeme ciddi bir sorumluluk yükler, hem de dergi yayın kurulunun, yukarıda kısaca ifade edilen, bir komplo içinde olmasını engeller. Sonuçta, gizlilik içinde sadece kurban edilebilecek yazı sahibinin değil, aynı zamanda hiç farkında olmadan bir komploya alet edilebilecek olan hakemin de hakları korunmuş olur. Hakemin açıklanması konusunda izlenecek ikinci yolda ise, aleniyet konusundaki karar hakemin ihtiyarına bırakılarak, bizzat hakem, kimliğinin yazara açık edilmesini talep edebilir. Birinci yöntemin aksine burada, aleniyet ilkesi otomatik olarak işlememekte, tercih hakeme bırakılmaktadır. Doğal olarak, birinciden daha az etkili olacağı düşünülen bu sistemin yerleşmesi halinde, hakemlerin kimliklerinin açıklanmasını istemeleri bir prestij ve gurur meselesi olabileceğinden, sonuçta bu sistem de birinci yönteme dönüşebilir ve aynı etkinlik düzeyinde işlem görebilir.

Bu konuda izlenebilecek bir başka yöntemde ise, yazarın, hakemin yaptığı itirazlara, aynı yayın organının bir sonraki sayısında cevabi yazı yazma hakkını kullanmasıdır. Hatta böyle bir yazının teamülen hakem denetiminden geçmesi de gerekmez. Ancak, yazının reddedilmesi halinde bu yol kapalıdır.

Akademik yazıların hakem denetiminden geçirilmesi konusunda hassasiyetle durulmasının çok önemli bir nedeni de, yayınlara ciddiyet getirdiği gerçeği ve görüntüsü altında, hakem kurumunun, yukarıda da kısaca ifade edildiği gibi, çok etkili bir ideolojik ayıklama mekanizması olarak da kullanıma açık olmasıdır. Hakem kurumu, yazarı ex-post olarak denetleyebileceği gibi, psikolojik olarak, ex-ante denetime de tabi tutabilir. Şöyle ki, herhangi bir nedenle yazısının hakem denetimine takılmamasını garanti altına almak isteyen bir kişi, hakemin olası ret tavrına göre düşünce ve kalemini yönlendirerek, kendisini radikal alandan çekebilir. Başka bir ifade ile, kasıtlı çalıştırılması halinde, gizlilik içinde yürütülen hakem sistemi yazarlar üzerinde tam bir “terbiyevî tehdit unsuru” olarak işlev görebilir.

Diğer taraftan hakemler birer yargıç olarak da görev yapmamalıdır. Hakem, kendisine gönderilen yazılar üzerinde “basılamaz” hükmünü, çok önemli maddi hata dışında, hiçbir gerekçe ile kullanma durumunda olmamalıdır. Kaldı ki, ciddi maddi hata durumunda da, yazara eserinde düzeltme yapma şansı verilebilir. Hakem, ciddi maddi hata dahil, gerekli gördüğü tüm noktalarda ikazını yaparak, sadece “olumlu” ya da “olumsuz” yargısı ile yetinmelidir. Tüm bu hükümler, hakemlerin kimlikleri ile birlikte, yazının sonunda not olarak verilerek, hem yazı hem de hakem okuyucuların ve daha sonra kurulacak olan doçentlik ya da profesörlük jürileri gibi heyetlerin de denetiminden geçmiş olur. Yazarın, yukarıda sözü edilen “terbiyevî tehdit

unsuru” kuşkusundan masun olabilmesi için, hakemin bir yargıç edası içinde yazıyı reddetme yetkisinin olmaması gereklidir.

Hakem sistemi ilk fakat kesin olmayan kaba bir eleme niteliğinde uygulanmalıdır. Bunun aksi ve özellikle de gizlilik içinde yapılan uygulamada, hiçbir sorumluluk duymayan hakem ya da dergi yayın kurulu, herhangi bir yazıyı çok sudan gerekçelerle yayın dışında tutabilir. Böylesine işleme-ye açık olabilen bir sistemin yazar ve okuyucu haklarını ihlal edeceği gün gibi ortadadır. Zira, herhangi bir alanda yerleşmiş bir hakem kurulu sadece belirli nitelik ve içerikteki yazıların yayınlanmasına izin verir biçiminde faaliyet gösterirse, böyle bir uygulamadan hem potansiyel yazarların, hem de potansiyel okuyucuların zarar görmesi yanında, toplumsal düşünce ve iletişim alanı da daraltılmış olur.

Doçentlik ve profesörlük jürilerindeki değerlemelerde hakemli dergilerde yayınlanmış olan yazılar ilk maddi değerlemede sadece yeterli puan hesabında önemli olmakta, ikinci aşamada ise jüri üyelerinin söz konusu yayınları içerik olarak inceleyip, kendi kanaatini oluşturma zorunluluğu bulunmaktadır. Şu halde, hakem denetiminden geçmiş olan bir yazının, başka bir kurulda yeniden incelemeye alınabilmesi söz konusu olduğuna göre, hakem kararının yargıç kararı niteliğinde olmaması ve böylece uygulanmaması, ancak yazı hakkında aleniyet ortamında verilmiş ilk karar niteliğinde olması gerekmektedir. Bu bağlamda, bir eser, doçentlik veya profesörlük gibi ileri aşamalarda kurulacak jürilerde, ilk hakem kararından çok farklı puanlamaya da tabi tutuluyor olabilir.

Hakemlerin kimliklerinin ilk inceleme bittikten sonra açık olması, işleyişin objektiflikten uzaklaşmasına yol açamaz. Hakemlerin aleni olması, “*ben sana, sen bana*” türünde uygunsuz işleyişin ortaya çıkmasına da neden olmaz. Tüm bu veya benzeri olumsuzlukların önlenebilmesi, hakem kurumunun, işlemiden sonra, alenileştirilmesi ile sağlanmalıdır.

Doçentlik ve profesörlük jürilerinin de ilk aşamalarda gizli tutulması, raporlarının açıklanmaması, adayları rahatsız ve tedirgin edici olduğu kadar, bizzat jüri üyeleri açısından da aşağılayıcı bir uygulama olarak görülmelidir. Kararının arkasında duran her jüri üyesi kimliğinin ve verdiği kararın açıklanmasından gocunmayacaktır. Böyle bir uygulama, hem tüm işlemlerin yargı denetimine açık olduğu yönündeki genel hukuk kuralına uygun olur, hem de açıklığı sağlayarak, tarafların karşılıklı haklarının korunmasına ve demokrasinin yerleşmesine hizmet eder.

Ekonomi Uyumlu Zaman¹

Dünyanın dönmediğini düşündüğümüzde, zaman kavramını da yitiririz. Dünyanın döndüğünü, ancak üzerinde hiçbir değişikliğin yaşanmadığını, her şeyin hareketsiz ve değişimsiz olduğunu varsaydığımızda, zaman kavramı ortaya çıkar ancak, iki zaman dilimi arasında dünyanın dönüyor olması dışında hiçbir hareketlilik ve/veya değişim gözlenmediği için, zaman kavramının içeriği anlam kazanmaz. Şu halde, zaman kavramının oluşması ve tanımlanabilmesi için hareket ve değişim gerekli koşuldur.

Zaman kavramının belirlenmesini ve değişimini hareket yasasına bağlarsak, kafamızda oluşan “süre” anlamında, farklı hareket alanlarında farklı zamanlarla karşılaşabiliriz. Örneğin, uzayda zaman farklıdır, jeofizik alanda zaman farklıdır, bir ağacın büyümesinde zaman farklıdır, bir kedinin yaşam süresi farklıdır, bir insanın yaşam süresi açısından zaman farklıdır, ilh... Uzayda bir yıldızın oluşumu, dünyamızın yaşlanması ya da bir gezegenin varlık süresi, uzay zamanı olarak makul ya da kısa bir süreyi ifade ettiği halde, bizim algıladığımız zaman kavramı içinde belki de milyarlarca yıl olarak görülebilir. Aynı şekilde, jeofizik dünyasında bir bölgedeki iki deprem arasındaki süre oldukça kısa olduğu halde, bizim algıladığımız zaman kavramı içinde yüzlerce yılı kapsıyor olabilir. Bir kedinin yaşam süresi de kediler dünyası için oldukça uzun olabileceği halde, bir insanın yaşam süresi ile karşılaştırıldığında oldukça kısa gelebilir.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, zaman kavramının esasını oluşturan uzunluğu veya kısalığı olgusu göreceli bir kavram olup, zaman kavramının bütünselliği içinde yapılmış bölümlenmelerle ilgilidir. Zamanı belirleyen ve tanımlayan hareketliliğin her bir bölümlenme içindeki durumu uzun zaman boyutunun anlamlı bölünmesine olanak verir. Hem zamanlar arasında karşılaştırma yapabilmek hem de oldukça uzun bir zaman boyutunun arzulanan biçimde dilimler halinde algılanarak çözümlenmesi amacıyla, zamanın nötr bir biçimde mekanik olarak bölünmesi yanında, her bir bölünmenin tanımlanmasında yararlanılan hareketliliğin farklı konumlarına

1 *Zaman'ın Kitabı*, ygs yayınları, İstanbul, 2003.

bağlı olarak da bölümlenme yapılabilir. Örneğin, tarihsel olgulardan oluşan zamanın çağlara ya da önemli olaylarla belirlenmiş tarihsel dönemlere bölünmesi, pedagojik açıdan olayların derinlemesine çözümlenmesine olanak sağladığı gibi, her bir dönemdeki olayların veya hareketliliğin karşılaştırılmalı olarak algılanmasına da neden olur.

* * *

Toplumları sosyolojik açıdan ele aldığımızda, derin farklılıklarla karşılaşırız. Farklı coğrafi alanlarda yaşayan toplumlar birbirinden çok farklı olduğu gibi, aynı coğrafyada farklı zaman boyutunda yaşamış olan toplumlar arasında da büyük farkların olduğu görülür. Toplumların örgütlenme, yaşamlarını sürdürme ve sair alanlarda görülen farklılıkların kökeninde temel belirleyici olarak ekonomik faaliyetler yer alır. Ekonomik faaliyetlere ve üretim ilişkilerinin biçimine göre oluşan farklı toplumsal yapıların incelenmesi bizi “*ekonomi uyumlu zaman*” kavramına götürür. Ekonomi uyumlu zaman kavramı ve ölçütü, tabandaki temel belirleyicinin oluşturduğu ve şekillendirdiği başlıca iki olgu boyutunda ele alınabilir. Bunlardan biri toplumsal örgütlenme ve işleyiş biçimi; ikincisi ise ekonomi biliminin geçirdiği evrelerdir. İlginç olan şu ki, ekonomi uyumlu toplumsal örgütlenmeler ve işleyiş biçimleri, iyi algılandığı ve doğru okunduğu koşullarda, ekonomik altyapının durumu ve işleyişi ile ilgili önemli ve doğru ipuçları verdiği halde, ana-akım ekonomi bilimi, bir tür toplumsal üstyapı kurumu olarak, altyapı hakkında çözümleyici ipuçları sağlamaz.. Diğer bir deyişle, toplumsal örgütlenme ve işleyiş biçimi gerçek bir olgu olarak ekonomik işleyişin gerçek durumunu yansıttığı halde, başat ekonomi bilimi, başat kesiti itibarıyla, gerçek durumu perdeleme işlevi ile yükümlü kılındığından, aynı derecede gerçek durumu yansıtmaz.

Ekonomi uyumlu zamanın irdelenmesinin söz konusu iki hat üzerinden yapılması, hem gerçeğin görüntülenmesi, hem de perdelenmesi dokularının açığa çıkarılması açısından önemlidir. Toplumsal olaylarda çok çeşitli faktörler toplum üzerinde aynı ve/veya farklı yönlerde değişik etkiler oluştururlar. Etkilerin tümünün irdelenmesi anlamlı ve bilimsel nitelikli bir çaba olarak görülebilirse de, bir dizi faktör arasında başat olanın açığa çıkarılması ve vurgulanması sadece politik olarak değil, ekonomik anlamda da özenle üzerinde durulması gereken bir noktadır. Aksi halde, “*yapı bozucu*” bir yöntem içinde bireylerde tam bir akıl karışıklığı yaratılarak, toplumsal oluşumların gerçek nedeni perdelenmiş ve toplumsal açıdan hedef saptırması gerçekleştirilmiş olur.

* * *

Açıktır ki, ekonominin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Henüz medeniyetin ortaya çıkmadığı toplayıcılık ve avcılık gibi çok eski dönemler için de ekonomiden söz etmek olasıdır. Ancak, böylesi eski dönemlerin iki önemli özelliği çok nettir. Bir defa, söz konusu dönemlerde bugün anladığımız anlamda bir toplumsal örgütlenme ve işleyiş biçimi söz konusu değildi. Başka bir deyişle, avcılık ve toplayıcılık gibi eski devirlerde bireyler örgütlü bir toplum içinde yaşamıyor olduklarından, ekonomik faaliyetler sadece günlük biyolojik gereksinimlerin karşılanmasına yönelikti. Bu dönem insanları zaman, tasarruf, etkinlik vb. gibi günümüzün hâkim karar güdü ve mekanizmalarından yoksundu. Diğer bir deyişle, ilk dönem bireylerinin yaşamsal davranışları ile günümüz bireylerinin ekonomik davranışları arasında çok önemli nitel farklar bulunmaktadır.

Bununla beraber, toplum ve devlet gibi kurumların henüz bulunmadığı ilkel komünizm dönemi insanları da, bugünkü insanın davranış kalıplarından çok farklı da olsa, “emek tasarrufu” olgusunu kavrayarak, avlanmada kullanabileceği iptidai araçları geliştirmiştir. Zaman içinde yolculuğumuzu sürdürürsek, avlanan hayvanın israf edilmeden saklanabilmesi için “şölen”ler tertiplendiğini görürüz. Böylece hem et israfı önlenmiş hem de ekonomik anlamda üretim faaliyetinde işbölümü sağlanmış oluyordu. Üretimde işbölümü ancak tüketimde birliktelikle sağlanıyordu.

İnsanlık tarihinden beri var olan insan-doğa ilişkisinin yoğunlaşması tarım dönemi ile başlar. Tarımsal üretim aşamasına geçmek ekonomi uyumlu zaman takviminde bir yaprağın kopması demektir. Tarımla ortaya çıkan yerleşik düzen, sahiplilik dokusunun gelişmesi yanında, aynı zamanda toplumsal örgütlenmeleri tetiklemiştir. Böylece ilk mülkiyet biçimi olan toprak mülkiyeti doğmaya başladı. Toprak, özel mülkiyet altında bir üretim aracı olarak belirlenince, buna koşut olarak kölelik düzeni de tarih sahnesine çıkmaya ve toprağı işleyen köleler, emekleri sömürülerek, boğaz tokluğuna çalıştırılmaya başlandı.

Kölelik karşısında toprak ağalığı, henüz merkezileşmemiş de olsa, bir yönetim biçimini zarurî kılıyordu. Toprak ağalığını ve köleliği meşrulaştırabilmek için ortaya koyulan yönetim biçimi zamanla feodalizm olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğal olarak, farklı toplumsal köklere ve gelişimlere bağlı olarak farklı şekilde oluşan feodal yapılarda tek önemli benzerlik fiziksel baskı ve sömürüdür. Gerek Avrupa tipi feodalizmde gerekse Asya tipinde emeğin sömürüsü ve onun üzerinden servet yığan toprak ağaları ya da beyler arasında bir ayrışma yaşanmaya ve toplumsal katmanlar oluşmaya başladı. İlkel komünal yapılardan feodal yapılara geçildikçe, mülkiyet dokusunun gelişmesi yanında, bireylerin, özellikle de toprak sahiplerinin,

mülk ve servet bilinçleri de netleşmeye ve keskinleşmeye başladı. Buna karşın, kölelerin bilinç düzeyi daha geriden geliyordu. Başat üretim araçlarını mülkiyeti altında tutan kesime karşı boğaz tokluğu karşılığında ham emeğini veren kütlelerin henüz hiçbir mücadele bilinci ve gücü oluşmadığından, bu dönemde Batı tipi demokrasi de gelişmemiştir. Bu dönemde kölelik hâkimdir.

Yerleşik toplum düzeni beraberinde iki ekonomik sonucun oluşumuna yol açtı. Kölelik düzeni bir yandan tarımsal ağa ailelerin zenginleşmesine yol açarken, diğer yandan da yerleşik olarak üretilen ürünlerin yer değişim mekanizmasını oluşturdu. Böylece ekonomi uyumlu zaman boyutunda ticaretin ortaya çıktığı zamana ulaşmış olduk. Açıktır ki, yerleşik toplum düzenine geçiş ile ticaretin ortaya çıkması gibi iki ekonomi uyumlu zaman kesiti arasında uzun bir kronolojik zaman boyutu geçmiştir.

Ticaretin ortaya çıkması, ekonomi uyumlu zaman boyutunda, pratik servet taşıma ve değişim aracı olarak “*para*” denen aracı ortaya çıkardı. Ticaret farklı bölgeler, hatta insan toplulukları arasında gerçekleştiğine göre, para olarak ancak genel kabul gören bir değer saklama ve değişim aracının bulunması gerekiyordu. Yerel mübadelelerde genel kabul gören kıymetli bir meta para olarak kullanılabilirdi. Örneğin bir dönem Japonya’da pirinç bu işlevi görmüştür. Ancak, daha geniş alanda ticari faaliyetin sürdürülmesinde tüm toplumlar açısından genel kabul gören maddeye gereksinim vardı. Bu madde, dünyada çok bol bulunmayan altın olarak tarih sahnesine çıktı. Bu madde, kıt olduğundan dolayı her toplum tarafından genel kabul görüyordu.

Ticaretin ve ilkel haliyle de olsa paranın ekonomi dünyasına girmesi, var olan toprak ağalığı yanında servet birikim kaynağı olarak ticareti de yeni bir faaliyet alanı olarak gündeme getirmiş oldu. Servet birikim alanları arasında zaman zaman çıkar ihtilafları olsa da, köleleştirdikleri geniş yığınlara karşı bu iki kesim arasında daima ittifaklar oluşturulabilmiştir. Servet yığılması ve kesimler arası ittifaklar, toprak ağalığının kökenindeki silahlı koruma gücünün geliştirilmesine yol açtı. Böylece silah ve kaba güç, insanlığın bir kesimini köleleştirirken, buna sahip olanlara da yaratılan servetlere el koyma işlevi gördü. Doğal olarak, el koyulan servetlerden silah gücü de nasibini alacaktı ve aldı da. Zaman zaman farklı güç odaklarının silah gücünü yanına alarak, diğer kesim ya da kesimler üzerinde hâkimiyet kurma ve pekiştirme yoluna gittiği görüldü. Bunun en tipik örneğini 17. yüzyılın ortalarına doğru, Japonya’da tüccarlarla samurailer arasındaki ittifakla, Tokugawa hanedanının yıkıldığı ve feodal yapının bozulduğu Meiji restorasyon hareketi oluşturmaktadır.

Tarımsal faaliyetlerin toprağı değerli kılması yanında, nüfusun artması da yerleşik feodal yapılar arasında sonu gelmez çatışmalara yol açmıştır.

Arazi işgalleri, yeryüzünün paylaşılması mücadelesine dönüşmüştür. Uzun ve kanlı savaşlar yerleşik toplumların sınırlarını belirlemesi ve aralarında bir uzlaşmaya yönelmesi sonucunu doğurmuştur. Zira, yeni topraklar ve doğal zenginlikler için girilmiş olan mücadeleler, bir aşamadan sonra, amacına ters sonuçlar vermeye başlamıştı. Böylece ekonomi uyumlu zaman çok önemli bir oluşuma sahne oluyordu: Ulus devletlerin tarih sahnesine çıkması!

Ekonomik faaliyetlerin ve dönemin zenginliğinin merkezi olan Avrupa'nın otuz yıl savaşlarına maruz kalıp, büyük kayıp ve yıkıntılara uğradıktan sonra, 1648 tarihinde yapılmış olan Westphalia Anlaşması ile yeniden şekillendirilmesi, ekonomi uyumlu zamanda yeni ve çok önemli bir tarih sahnesini açıyordu. Zira böylece ulus devletler tarih sahnesine çıkıyor ve artık modern ekonomik ve siyasal sınırlar çiziliyordu. Ulus devlet kavramı, siyasal anlamda belirli kara parçasının siyasal sınırlarını, ekonomik anlamda ise, sermayenin korunduğu ve birikim faaliyetlerini güvenle sürdürdüğü ekonomik sınırlarını ifade ediyordu. Sermayenin dış güvenliği sınırların korunmasını, rekabetten korunması ise gümrüklerin oluşturulmasını gerektiriyordu. İç piyasada ise, sermayenin gelişip faaliyetlerini sürdürebilmesi için müşterek dil ve tek hukuk sistemi yanında, etkili iletişim ve ulaşım ağının oluşumu gerekti. Böylece, sermaye çıkarları doğrultusunda ulus devletin görevleri de belirlenmiş oluyordu. Ulus devletin oluşumu, ulus içinde her alanda yeknesaklığı oluşturduğu halde, uluslararası farklılık esasına dayanmak durumunda idi. Söz konusu farklılık hukuk, vergi vs alanlarda görüldüğü gibi, esas olarak, para konusunda ortaya çıktı. Ulus devletin hâkimiyet simgesi olan para her ulus içinde farklı birimler olarak uygulandı. Ancak, uluslararası ticaretteki mübadelede aynı dil ifadesi olarak genellikle ulus paraları, ayrı adlar ve birimler halinde basıldığı halde, hemen hepsi, altın stoklarına dayandırılarak, uluslar arasında güven sağlandı. Bankalara tevdi edilen altın karşılığında kâğıt para çıkarıldığı için paranın ilk dönemlerdeki adı da *“banknot”* olarak tarih sahnesine çıktı. Böylece ekonomi uyumlu zaman kesitinde sermayenin gelişmesine elverişli ekonomik, sosyal ve siyasal sınırlar oluşmuş ve modern döneme girilmiş oldu. Para sağlam bir esasa bağlanmış ve paranın güvenle saklanacağı kurumlar, bankalar, ortaya çıkmış oldu.

Ulus devlet içinde üretim araçları mülkiyet biçimi, feodal dönemin kalıntısı olarak kapitalist sürece evrildi. Ekonomi uyumlu yeni takvim yaprağında emek toprağa bağlı köleler olarak değil, piyasada emeğini satabilen bir üretim faktörü olarak görülüyordu. Feodalizmden kapitalizme geçiş, *“kapitalist devrim”* ya da *“burjuva devrimi”* olarak anılırsa da, bu geçiş sadece üretim tekniğinde bir değişimi ifade eder. Oysa devrim sözcüğü üretim biçimi ve üretimin örgütlenmesinde köklü değişime verilen ad ol-

malıdır. Böylesi bir köklü değişim ise, ancak emek dışı üretim araçlarının kolektif mülkiyete geçmesi ve emeğin de piyasa kölesi olmaktan kurtulması ile söz konusu olur.

Ulus devletlerin oluşumu ile önceleri nihai bir sulh ve sükûn dönemine girildiği düşünüldü. Ulus devletlerin oluşumu ile oturmaya ve yerleşmeye başlayan kapitalist sistem, eskiden olduğu gibi, emek üzerinden birikim modeline dayanıyordu. Feodalizmden kapitalizme geçişle emek üzerindeki sömürü şekil değiştirmiş, fakat kalkmamıştı. Avrupa ülkelerinde sermaye birikimi arttıkça emek talebi de artıyor ve bu durum ücretler üzerinde baskı oluşturunuyordu. Sermaye birikimi amacıyla girdi fiyatları üzerinde baskı yapabilmek için, sömürgecilik politikası geliştirildi. Böylece Afrika ve Asya'da yoksul ülkeler Avrupa sermayesi için emek ve hammadde kaynağı haline gelmiş oldu. Bugün Avrupa ülkelerinde gördüğümüz Hintli, Cezayirli, Tunuslu veya sair yoksul ülke halkları sömürgecilik döneminin kalıntılarıdır. Ekonomi uyumlu zaman içinde kapitalizmin gündeme getirdiği birinci sömürgecilik aşaması görece yoksul ülkelerin hammadde ve insan kaynakları üzerinde yapılan yağma ve sömürü dönemini ifade eder.

Ticaretin gelişmesi ve kıymetli metallerin para olarak kullanılmasının yanında, ekonomi uyumlu takvimde, icat ve keşifler de önemli bir yer tutmakta ve takvimin ilerlemesinde güçlü bir ivme sağlamaktadır. Servet birikimi, yeni alanlara ve maceralara açılma dürtüsüne olduğu kadar, icat ve keşiflere de hız verdiği gibi, icat ve keşiflerin yapılması da sermayenin gelişmesine neden oldu. Sermaye birikimi ile icat ve keşifler arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. İcat ve keşiflerin sermayenin önüne serdiği olanaklar, o dönem sermaye yapıları nedeniyle ortaktı. Ortaya çıkan yeni olanaklardan tüm sermaye kesimleri eşit düzeyde yararlanabiliyordu. Zira, sermaye birikimi olgunluk aşamasında olmadığından, sermayeler arasında henüz kıran kırana rekabet başlamamıştı.

Kapitalizm içinde gelişen sermaye, can damarı birikim olduğundan ve devamlı birikime yöneldiğinden, geliştikçe aynı anda da “*birikim krizi*”ne girmeye başladı. Ulus devletle yerleşen ve gelişen kapitalist sistem emek üzerinden birikim yaparken, emeğin yarattığı değer bir bölümüne el koyar. Emeğin yarattığı değer ancak bir bölümünü geçimlik olarak emeğe verilerek, geriye kalan bölüm “*artık değer*” olarak sermayeye gider. Böyle bir birikim modeli kapalı ekonomik sistemlerde çelişkiler ortaya koyar. Şöyle ki, birikimi yükseltmek için ücretler baskılandığında ürün piyasaları daralır ve ürünün satış değeri geriler. Kapitalizmin birikim krizinin aşılmasının bir yolu emek sömürü piyasası ile ürün satış piyasalarını birbirinden ayırmak olmuştur. Böylece ekonomi uyumlu zaman takviminde ikinci sömürgecilik dönemi olan “*ticari emperyalizm*” ortaya çıkmış oldu. Ticari emperyalizm dönemine girildiğinde, kapitalist sistem tüm dünya yüzünde

ağlarını örmeye ve, ilk dönemlerin vahşi emperyalist görüntüsünden farklı olarak, ekonomik ilişkiler görüntüsü altında emperyalist amaçlarını genişletmeye başlamış oldu.

Ticari emperyalizm yerel kapitalist krizleri hafifletmede etkili oldu ise de genel gidişatı tam olarak önleyemedi. 1914 yılında basit bir siyasal olay yüzünden bir paylaşım savaşı, Birinci Paylaşım Savaşı, başladı. Bu savaş kapitalistlerin yeniden yapılanmasına olanak sağladığı gibi, yeni ve karşıt bir rejimin dünya yüzünde kurulmasına da neden oldu: *1917 Sovyet Devrimi!* Sovyet Devrimi, Lisenko olayı ve tarımda yaşanan güçlükler yanında, ekonomi uyumlu zaman takviminde iki önemli iz bıraktı. Bunlardan birincisi, tarih sahnesine çıkan yeni sistemin, daha sonraları kapitalist dünyada yaşanacak olan 1929 Krizi'nden etkilenmeyen bir sistem olduğunun kanıtlanması, diğeri ise Batı blokunda geliştirilen “*sosyal politikalar*” da önemli bir etken olmasıdır.

Birinci Paylaşım Savaşı sonrasında yeni bir sakin döneme girildiği düşünülürken, ekonomi uyumlu zaman takviminde bir yaprak daha düştü ve 1929'da, yeni kara parçası üzerinde, ABD'de, çok büyük bir kriz patlak verdi. Emek, sermaye, bilgi ve know-how açılarından hiçbir eksiği olmayan bu yörede bir yandan ürünler dağlar gibi birikiyor, diğeri yandan da çok kaliteli emek cephesinde işsizlik giderek artıyordu. Kapitalist birikim krizi çok net olarak ortaya çıkmıştı. Ne var ki, bu durumu birikim krizi olarak saptamak sermaye yanlı başat iktisat öğretisine ve ideolojisine aykırı olacaktı. Gerçeği yadsımadan, bu duruma farklı bir açıklama getirmek gerekiyordu. Bu açıklamanın teorik yapısını Lord Keynes 1936 da yazdığı ünlü *İstihdam, Para ve Faizin Genel Teorisi* adlı eserinde ortaya koydu. Buna göre, kamusal destek ve girişimleri ile piyasalar genişletilecek, yatırım ve istihdam için olumlu beklentiler yaratılacak, hatta kamu işletmeciliği teşvik edilecekti.

Ancak, bu teori tam olarak politik uygulama alanına sokulamadan, kapitalist kriz 1939-1945 İkinci Paylaşım Savaşı'na yol açtı. Bu savaşta dünya kapitalistler ile komünistler arasında yeniden bölünmeye sahne oldu. Sovyetler Birliği'nin yanında bir de Kızıl Çin ortaya çıktı. ABD hariç kapitalist dünyanın yıkıldığı, nükleer bombanın kullanıldığı, buna karşın komünist dünyanın büyüdüğü bir ortamda ABD, kapitalistlerin ağabeyi olarak, kolları sıvadı. Bir yandan kapitalist dünyanın kalkındırılması ve komünizm etrafında duvar inşası, diğeri yandan da koruyucu “*kapitalizmin kaleleri*”nin örülmesi projesinin gerçekleştirilmesi kaçınılmazdı. Böylece karşımıza, yeniden yapılanma alanında işlevsel kılınan ve Avrupa'nın kalkındırılmasında büyük rol oynayan *Marshall Planı*; kapitalistler arasında sükunu sağlayacak olan ve eski Cemiyet-i Akvam'ın bir devamı rolündeki *Birleşmiş Milletler Örgütü*; gelişmekte olan ülkelere kredi sağlamakla görevli *Dünya Bankası*; ve uluslararası para akımlarını denetlemekle görevli

Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uygulamalar ve örgütler oluşturulmaya başladı.

Kapitalizm, bir sistem olarak, birikime devam ederken, kendi işleyiş kuralları çerçevesinde kendi dinamiklerini de oluşturmaktadır. Bu dinamiklerin başında, paranın da yoğun olarak devreye girmesiyle, sermaye sahiplerinin işe yatırdıkları paradan en yüksek geri dönüşüm alma dürtüsünün kışkırtılmış olmasıdır. Başka bir ifade ile, kapitalizmin temel amacı üretim olmayıp, yatırılan paradan en yüksek dönüşümü sağlamaktır. En yüksek dönüşümün sağlanması ise, girdi maliyetlerinin baskılanması ve/veya ürün satış fiyatlarının yükseltilmesi ile olasıdır. Bu amaca yönelik olarak, sermayenin hareket yönü, girdiler açısından daima ucuz girdi merkezlerine doğru olurken, ürün piyasaları açısından da olabildiğince geniş alanlara yayılmaktadır. Uluslararası sermaye yatırımlarının giderek artması yanında, ürün piyasalarının genişletilme çabaları da kapitalizmin yaşam mücadelesinin belirgin davranış kalıpları olarak ekonomi uyumlu zaman takviminde daima yerini korumuştur.

Kökleri daha eskiye giden ve Keynes teorisinde açıklamasını bulan paranın da bir meta gibi işleme sokularak değer sağlama işlemi, daha önceleri başlatılmış olmakla beraber, özellikle İkinci Paylaşım Savaşı sonrasında yoğun olarak ortaya çıkan finansal piyasaların esasını oluşturmuştur. Reel ekonomik faaliyetler yanında parasal kazanç kanalı oluşturan finansal piyasalar, aynı zamanda, gelişmekte olan ekonomilerde oluşan yüksek faiz haddinden yararlanarak, onlardan kaynak aktarma işlevini de görerek, kapitalist dünyada finansal sömürü ağı da örülmeye başladı. Finansal işlemlerin gelişmesi ve uluslararası borç kurumunun geliştirilmesi, bir tür uluslararası Keynescilik uygulamasını tarih sahnesine çıkararak, gelişmiş merkezlerin piyasa sıkışıklıklarını çözme yöntemi olarak uygulanmaya başlandı. Günümüzde çoğu gelişmekte olan ekonomilerin borç batağında yüzüyor olması, bu ekonomilerin hata veya noksanlarından çok, gelişmiş merkezlerin kendi ürünlerine piyasa yaratma çabalarının bir sonucudur. Doğal olarak, uluslararası borçlanma yolu ile piyasa yaratma sürecinden gelişmiş merkezler iki kez avantajlı çıkmaktadır; gelişmiş ekonomiler bu yolla hem ürün piyasalarını genişletmiş, hem de verdikleri borç karşılığında faiz geliri elde etmiş olmaktadır. Bunun karşılığında, borçlu gelişmekte olan ekonomiler ise iki kez yoksullaşmaktadır.

* * *

Sermaye olgusu da ekonomi uyumlu zamanın belirli aşamasında ortaya çıkmıştır. Zira, tarihin çok eski dönemlerine gidecek olursak, üretim faktörleri olarak, emek ve doğa diye iki doğal faktörle karşılaşırız. Günümüzdeki

makineler ya da binalar gibi tüm birikimler doğa kaynaklarının insan emeği ile belirli amaçlarla kullanılabilir bir kalıba sokulmuş şeklidir. Başka bir ifade ile, günümüzde sermaye olarak karşımıza çıkan maddi varlıklar, uzun zaman boyutu içinde emeğin şekil değişikliğine uğrattığı doğa kaynaklarıdır. Emek, doğa kaynaklarını belirli amaçlara yönelik kullanım aracı haline dönüştürmüştür. Yani, sermaye olarak tanımladığımız varlıklar, aslında doğal haliyle kullanım değeri olmayan doğa kaynaklarının emekle kullanım değeri kazandırılmış halinden başka bir şey değildir. Bu tanımlama ile, sermaye adı verilen maddi varlıklar ölmüş emek birikimidir. Sermaye malının mülkiyeti ise, zaman içinde emeğin yarattığı değer bir bölümü üzerine sömürü uygulayarak sermayedarın yaptığı birikimlerle sermayedara geçmiştir. Sermayedar, sermaye malları üzerindeki mülkiyet ilişkisi ile diri emeğe iş alanı yaratarak, kendisine yeni sömürü alanları açmaktadır. Şu hale göre, sermaye görüntüsü altında ölü emek birikimini ele geçiren sermaye, sistem içinde kazandığı işveren sıfatı ile emek gücüne iş olanağı yaratmaktadır. Sermaye ile emeğin yan yana gelmesi, birikmiş ölü emekle diri emeğin yan yana gelmesini ifade etmektedir. Böylece oluşan sermaye bileşim oranı, diri emeğin başat olduğu dönemlerde sermayedara önemli birikim olanağı sağlamış oldu.

Birinci sanayi aşamasında, yürüyen şerit üzerinde kitle üretiminin yapıldığı dönemlerde sermayedarın birikim oranı yüksek olduğu gibi, emekçiler açısından siyasal kazanımlar da gerçekleşmiştir. Üretim süreci üzerinde yasal hâkimiyet hakkı olan sermayedarlarla, üretim sürecine fiilen hâkim olanlar arasında yapılan siyasal pakt “*Batı tipi demokrasi*” olarak ekonomi uyumlu zaman takvimine yansımıştır. Kökleri Platon’un görüşlerine dayanan ve Fransız İhtilali’yle değişime uğrayarak uygulamaya sokulan Batı tipi demokraside, vatandaşlar arasında eşitlik, kardeşlik ve özgürlük ilkeleri esas alınmış olmakla beraber, bu ilkelerin uygulanması önündeki ekonomik engeller yadsınmıştır. Avrupa İnsan Hakları Bildirgesi’nde de aynı temel mantık sezilmektedir. Şöyle ki, bazı hizmetlerden yararlanmanın bireyin kişisel veya ekonomik konumu ile ilgili olmadan temel hakkı olduğu kabul edilmiş, ancak böyle bir hakkın kullanımını engelleyen mülkiyet hakkı da temel insan hakkı olarak benimsenmiştir.

Ekonomi uyumlu zaman boyutu içinde olayların böyle bir oluşum yumağı içinde evrilmesi ve bazı sonuçları oluşturmaları, sermayenin bileşimi, üretim süreci üzerindeki hâkimiyeti ve dünya konjonktürü ile ilgilidir. Sermayenin bileşimi sermaye karşısında diri emek gücüne siyasal manevra alanı sağlıyordu. Bunun yanında Sovyet Devrimi ise, kapitalistler üzerinde bir korku bulutu oluştuyordu. Böylece sermayedarlar, bir yandan emekçilerin bilincini çelmek, diğer yandan da daralan piyasaları genişletmek amacıyla emekçilere bazı hakların verilmesine ya da emekçilerin bazı hakları

almasına ses çıkarmamışlardır. Ancak, bu sessiz duruş sermayenin ileriye dönük avantajlarından vazgeçtiği anlamına gelmiyordu ve gelmedi de. Zira sermaye kesimi, emekçilere bazı sosyal hakları tanımış olmakla beraber, onları üretim araçları mülkiyetine ortak etmemiş, sadece parlamentoya girerek, yasal yollardan bazı haklar alabilecekleri görüntüsü vermişlerdir. Bununla da kalmayan burjuvazi, büyük emekçi kitleleri karşısında görece küçük fiziksel yapıları içinde büyük varlıklarını koruyabilmek için, demokrasinin çoğunluk baskısı olmayıp, “*azınlık hakkı*”nın da korunduğu bir sistem olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu dönemlerde emekçiler “*üretimden gelen güç*” sloganı ile sarhoşlaşırken, sermayedar emek üzerinden yaptığı birikimlerle sermayenin bileşimini emek aleyhine bozma yönünde mesafe alıyordu. Sosyal haklar alanında oldukça mesafe alan emekçiler, aynı anda kapitalistlerin sermayenin teknolojik boyutunu büyüterek ileride kendilerini işsiz ve aşsız bırakacağını öngöremedi.

Sermaye teknolojik boyutunu büyüttükçe, birikim gereksinimi artarken, aynı anda birikim olanakları da daralmış oluyordu. Sermayenin kendi değeri yanında teknolojinin de maliyetli olması, gerekli birikim miktarını yükseltiyordu. Buna karşın, emek kullanımının gerilemesi ise, birikim havzalarının daralması anlamına geliyordu. 20. yüzyıl kapanırken sermayenin girdiği bu büyük krize karşı sermayenin refleksi olan küreselleşme olgusu ekonomi uyumlu zaman takviminin son yapırlarındaki not olarak yansımaya başladı. Küreselleşme; altyapıda kapitalizmin işleyiş süreci bulunan ve üstyapılarda da çok önemli değişimler yaratan bir gelişmedir. Küreselleşmenin ikili boyutu bulunmaktadır. Küreselleşmenin birinci ve önemli boyutu reel üretim sektöründe yaşanan derin kriz ve bu krize karşı geliştirilen reflekslerdir. Küreselleşmenin ikinci boyutu ise uluslararası ticaretin boyutunu fersah fersah aşan uluslararası finansal hareketlerdir. Zira üretim alanı sıkışmış, buna karşın büyük boyutlarda parasal varlık stokları ortaya çıkmıştı.

Ekonomi uyumlu zaman boyutu içindeki önemi açısından önce reel üretim sektörünü ele aldığımızda, ekonomi fay tabakasında çok büyük bir hareketlilik görmekteyiz. 1648 Vestphalia Anlaşması ile tarih sahnesine çıkmış olan kapitalist ulus devletlerde gelişen sermaye yapıları, zaman içinde girdikleri görece hafif kriz dönemlerini sosyal devlet politikaları uygulamaları ile, daha derin krizleri ise iki paylaşım savaşları ile kısmen atlattıktan sonra, 21. yüzyılın başında hem daha derin bir krizle karşı karşıya kaldılar hem de Sovyetler’in çözülmesi ile hareket alanını da oldukça serbest buldular. 21. yüzyılın başında kapitalist dünyada sermaye yapıları da çok net bir biçimde ayrılmaya başladı. Kaba bir genelleme ile, gelişmiş yörelerde çok az emek kullanan teknoloji-yoğun sermaye unsuru yer alırken, çevresel ko-

numlu ekonomilerde ise görece fazla emek kullanan geri teknolojiye sahip sermaye unsuru yer almaktadır. Gelişmiş merkezlerdeki sermaye unsurları, teknolojik avantajları ile çevresel konumlu ekonomilere üstünlük sağlarken, aynı zamanda bu avantajın birikim açısından oluşturduğu dezavantajı da yaşamaya başladı. Bir yandan piyasaların doymuş olması, diğer yandan da az sayıda emek kullanımı yanında birim başına emek maliyetinin de yükselmiş olması, merkez ekonomilerdeki sermaye unsurlarının gerileyen kâr artış hızını yükseltme çabasına itmeye başladı. Bunun anlamı, gelişmiş ekonomilerdeki sermaye unsurları artık ulus sınırlarını aşarak, gerek girdi piyasalarını gerek ürün piyasalarını yeryüzünde tüm uygun alanlara yaymaya yönelmeleri idi. İşte ekonomi uyumlu zaman takvimi yapraklarında çarpıcı bir biçimde yer alan, çağımızın çok önemli ekonomi-politik dönüşümü olarak nitelenen küreselleşme olgusunu geliştiren fay hattı, merkez ülkelerdeki sermaye unsurlarının aşırı teknolojik gelişme ve zenginlik sonucunda girdiği derin krizin yol açtığı bu reflekstir.

Gelişmiş ekonomilerdeki sermaye unsurlarının girmiş olduğu krize karşı kâr haddini korumak veya olası koşullarda yükseltmek amacıyla geliştirdikleri refleks, merkezde konuşlanmış sermaye unsurlarının faaliyet alanlarının yaygınlaştırılması yanında, faktör ve ürün piyasalarının genişletilmesi şeklinde de ortaya çıktı. Böylece ulusal sınırların aşılması, kamu faaliyet alanlarının ticarileştirilmesi, özelleştirmeler gündeme geldi. Sermaye krizinin aşılması yönündeki bu çabalar, açıktır ki, İkinci Paylaşım Savaşı sonrası uygulanmış olan Keynesgil yöntemlerden farklı idi. Artık gelişmiş ekonomilerdeki teknoloji-yoğun sermayenin ulus sınırları içinde korunmaya ve iç pazarın genişletilmesine gereksinimi olmadığı gibi, yerküreye yayılan gelişmiş sermayenin önünde gelişmemiş ulus sınırlarının korunması da olanaksızlaşmaya başladı. Kamu kesimi içinde yürütülen hizmetlerin özelleştirilmesi ile sermayeye yeni faaliyet ve kâr alanlarının açılması hedeflendi.

Tüm yerkürede uygun gördüğü alanlara yayılan sermayenin, bu açılım-daki amacı, üretim piyasalarında tek alıcı, ürün piyasalarında ise tek satıcı pozisyonu oluşturarak, kâr haddini yükseltmektir. Ne var ki, bu strateji, aynı amaçla yeryüzüne yayılan gelişmiş sermaye arasında mücadeleyi de gündeme getirmektedir. Böylece, ekonomi uyumlu zaman takviminde net olarak gözükmeyen Üçüncü Paylaşım Savaşı, gelişmiş ülkelerde konuşlanmış sermaye unsurları arasında yaşanan paylaşım savaşıdır. Üçüncü Paylaşım Savaşı'nın çelişkisi de, piyasalarda geniş alan kaparak hâkimiyetlerini pekiştirmeye çalışan sermaye unsurları, bu çabaları ile, aynı anda sermaye alanlarının da daraltılmasına neden olmaktadır. Bu çelişkinin kapitalizmin manevraları açısından nasıl bir yol haritasını ortaya çıkartacağı ileri-

de görülecektir. Olası açılımlardan biri, uluslararası Keynesçi politikaların devreye sokulması olabilir. Bir diğeri ise, başat sermaye yönetimi altında, ekonomiler arasında teknoloji ve üretim alanlarında zımni işbirliği anlaşması yapmak olabilir. Bu konuda en son çözüm muhtemel bir büyük savaş da olabilir.

Küreselleşmenin temel tetikleyicisinin merkezde gelişmiş ekonomilerdeki gelişmiş sermaye unsurları olması ve çevresel konumlu gelişmekte olan ekonomilerin bunu izleme durumunda bulunması, kavramın “küreleştirme” olarak yeniden adlandırılmasının daha doğru olacağı kanaatini uyandırmaktadır. Küreselleşme kavramından küreleştirme kavramına geçişin çok önemli nedeni, çatışmanın sadece gelişmiş sermayeler arasında olmayıp, aynı zamanda gelişmiş sermaye çevrelerinin gelişmekte olan ekonomilere, IMF ve sair kanallarla, ekonomilerini açma, özelleştirme ve kamu kesiminin küçültülmesi gibi dayatmaları da yapıyor olmasıdır. ABD’nin Afganistan veya Irak işgalleri de bunun tipik örnekleridir. Tüm ekonomilerin tek tip pazar ekonomisine sokulması çabaları sadece ekonomik araçlarla değil, politik ve askerî yollardan da sağlanmaya çalışılmaktadır.

Bu strateji gelişmiş ekonomileri saldırganlığa itmektedir. Savaş harcamalarının derin durgunluk yaşanan ekonomileri ayağa kaldırmak gibi bir işlevi yanında ve ondan da önemli olarak, böylece gelişen savaş sanayi teknoloji gelişimi için en elverişli ortamı oluşturmaktadır. Gelişmiş ekonomiler sermaye unsurları arasındaki mücadele, bir açıdan, teknoloji savaşıdır. Şöyle ki, bir alanda ileri teknolojiye geçebilen sermaye unsuru, aynı alanda geri teknoloji ile üretim yapan sermayeyi değersizleştirerek, onu piyasadan siler. Teknoloji mücadelesi yanında, dünya enerji kaynaklarına hâkim olmak endişesi de gelişmiş ekonomilerin silah ve savaş sanayiinin geliştirilmesine yol açmaktadır.

* * *

Toplumların hemen tüm üstyapı kurumlarını etkileyen, aralarındaki ilişkileri değiştiren üretim ilişkileri başat iktisat öğretisine oldukça dene-timli ve farklı bir biçimde yansımıştır. Bu nedenle, başat iktisat öğretisi ile ekonomik altyapının niteliği, işleyişi ve sorunları hakkında bilgi sahibi olunamayacağı gibi, toplumsal süreçlerin geleceği hakkında da net görüntü alınamaz. Başat iktisat öğretisi iktisadi işleyiş dinamiğini, tarihsel süreçten soyutlanmış ve birbirinden ayrı ve kompartmanlara bölünmüş hücreler halinde verdiği için, toplumsal gelişmelerde zamanlar arasında ve eş-zamanlı olarak kurumlar arasında birbirini tamamlayıcı bütünsel bir görüş elde edilememektedir. Bu nedenle ekonomi uyumlu zaman tünelini başat

iktisat öğretisi kulvarında izlediğimizde, sistemin işleyişinin doğrusal iz-düşümlerini ve bu konudaki açıklamaları değil, sistemin yönlendirilmesi istenen hedeflere göre belirlenmiş açıklamalarla karşılaşırız. Aşağıda, böyle bir tablonun anahatları üzerinde yürürken, bir öğretinin “*bilim*” görüntüsü altında nasıl bir yönlendirici üstyapı kurumu haline dönüştürüldüğüne de tanık olacağız.

Çok gerilere gitmeden, iktisat öğretisini, geleneğe de uyararak, 18. yüzyılın sonlarında Adam Smith’le başlatalım. Feodalizmden kapitalizme geçiş emeğin kölelikten kurtarıldığı müjdesi ile tanımlayan Smith, toplumsal işleyiş açıklamaya çalışmış, fakat feodalizmin ve dönemin kapitalizminin nasıl bir sömürü ve birikim sürecine dayadığı konusunda en ufak bir sezgi dahi yansıtmamaktadır. Klasikler ve neoklasikler döneme hâkim doğa bilimlerinden de ilham alarak, yansız bir görüntü altında, toplumsal düzenin de doğa düzeni gibi kuralları olduğu ve dinamiklerle işlediği sonucuna ulaşmışlardır. Ancak, klasikler ve, kısmen Ricardo dışında, neoklasikler bu makinenin işleyiş kurallarını tam olarak belirleyememiş, hatta sisteme ismini dahi vermemiş olmakla beraber, işleyişin önünde ciddi bir engel olarak gördükleri devlet aygıtını sınırlamaya çalışmışlardır.

Sanayileşme döneminin başlangıcında emek ve doğal zenginlikler için denizaşırı sömürgecilik hareketine girişmiş olan kapitalistlerin bu davranışları da hemen hiçbir teorik açıklamada yer almamıştır. Sistem çalıştığı halde bilimsel düzeyde bunu yakalayamayan iktisat öğretisi sermaye birikimi ile sömürgecilik arasında da doğru bir ilişki kuramamıştır. Böyle bir ilişkinin kurulamaması bir yana, tam da bu dönemlerde liberalizm gibi çok iddialı bir kavram ortaya atılmıştır.

Kapitalist işleyişin en hoyrat dönemlerinde, kadın ve çocuk emeğinin haince sömürüldüğü günlerde, British Museum’un bodrumunda çalışmalarını sürdüren Marx, sistemin işleyişini açıklayan ve sonucunu gösteren felsefik-ekonomik bir açıklama getirdi. Marx’ın geliştirdiği teorik esaslar, devlet kuramını, emperyalizm görüşünü ve Marksizmin uygulama kurallarını geliştiren Engels’in de görüşleriyle birleşerek, Marx-Engels bileşimi olarak Marksizm adı altında tarih sahnesine çıktı. Toplumsal oluşumlarda her olgunun karşıtını da içinde taşıdığı ve böylece bir sonraki aşamaya evrildiği tezi olan tarihsel maddecilik ile emeğin değişim değeri ile kullanım değeri arasındaki farkın artık değer olarak sermayedar tarafından sömürüldüğü buluşu Marksizmin ekonomik ve toplumsal analizlere kazandırdığı önemli bulgu ve saptamalardır. Marksizm, döneminin ekonomik işleyişini açıklarken onun adını da “*kapitalizm*” olarak belirledi. Teoriye göre, kapital tüm üstyapı kurumlarını belirlemekte ve ancak daimi birikimle hayatiyetini sürdürebilmektedir. Daimi birikim ve yatırım hırsının bir engelle karşılaştığı

aşamada sistemin aşırı birikim ve yatırım krizine sürükleneceği Marksist tezdır. Marksizm, döneminin işleyişini açıklamakla beraber, asıl olarak, tarihsel süreç içinde işleyişin yürüyüş patikasını göstermiştir; krizlerle büyüyen sermayenin tekelleşerek güçleneceği, dünya sermayesi haline geleceği, bireyleri proleterleştirerek, yoksullaştıracakğı gösterilmiştir. Günümüzün küreselleşme olgusu!

1929 Krizi banka ve finans kesiminde başlayan ve giderek reel kesime yansıyan bir krizdi. O dönemde böyle bir krizi tanımlayan teori yoktu. Keynes, 1936'da yayınladığı kitabıyla hem kapitalist dünyanın yeni aracı konumuna gelen finansal piyasaları açıkladı hem de Marksizm'i haklı çıkaran gidişatı başka tür bir tanımlaması ile kapitalizmin derin yara almasını engellemiş oldu. Keynes bu misyonunu "ihtilalci" görüşleriyle gerçekleştirdi. Şöyle ki, neoklasiklerin küçük devlet, denk bütçe, devletin ekonomiye karışmaması ve piyasa hâkimiyeti kural ve kurumlarını temelden yıkan Keynes, bunların yerine, açık bütçe, büyük devlet, kamu iktisadi kurumları ve piyasalara müdahale ilkelerini yerleştirdi. Ekonomi uyumlu zaman takviminin kapitalist yaprakları bu ilkeleri gösterirken, maalesef, bunların bir tür nefes alma politikaları olduğu esasını yansıtmıyordu. Sosyal devlet politikalarına teorik temel oluşturan bu görüşler, komünist dünya karşısında kapitalizmi koruduğu gibi, içte piyasaları geliştirerek ve emekçilerin bilincini çelerek, sistemin önündeki engellerin kaldırılmasına hizmet etmiştir.

Oysa, sermaye birikimi sürdürüldüğü sürece sistemin krize girmesi kaçınılmazdır. Sermayenin olgunlaşması anlamına gelen teknoloji boyutu büyüdüğü de bunalım dalgaları hem sıklaşmakta hem de büyümektedir. Keynes çözümü bu derin soruna çare olmaktan uzak kalmaya mahkûm idi. Zamanla siyasal bütçeler büyüdü, enflasyon oluştu, ama aynı zamanda işsizlik de önlenemez hale geldi. İktisat öğretisinde stagflasyon olarak nitelenen bu olguya da kapitalist dünyada çare bulundu. İşsizliğin önüne sendikaları devreden çıkarıp, ücretleri geriye doğru da esnek hale getirerek geçilebileceği, enflasyonun önlenmesi için de bütçe açığına son verilmesi, yani kamu harcamalarının küçültülmesi gerektiği ileri sürüldü. Böylece, Keynesgil "talep yanlı ekonomi" politikası yerine, sermaye sorununa kısmen çare olabilecek "arz yanlı ekonomi" gündeme girmiş oldu.

Başat iktisat öğretisi daima başat sermayenin emrinde olmuş, onun sorunlarını gündeme getirmiş ve onu sorunlarının çözümüne yönelik önlemleri de ekonominin genel önlemleri olarak topluma yansıtmıştır. Arz-yanlı iktisat ve Yeni Dünya Düzeni de gelişmiş merkezlerdeki başat sermayenin sorunlarını çözmeye yönelik tüm dünya ülkelerine yapılan dayatmalardır. Bu dayatmaların temel çatısını "piyasa" kavramı oluşturmaktadır. Ulusal ve uluslararası düzeyde toplumsal güçler arasında bir tür denge ortamı gibi

gösterilen piyasa, aslında ekonomik kaynak, teknoloji ya da başka ekonomik araçlarla üstün durumda olanın hâkim olduğu ve zayıfı ezdiği bir ortamdır. Piyasa kavramı ile liberalizmi ve özgürlükleri yan yana getirerek toplumu aldatan sözcüler, aslında Üçüncü Paylaşım Savaşı'nın muharebe alanlarında güçsüzlerin ezilmesini amaçlamaktadır. Bu ezilme, emek piyasasında olduğu kadar, ürün ve finans piyasalarında da söz konusudur.

* * *

Farklı tarihsel dönemlerde farklı toplumlar görülmektedir. Farklılığı yaratan temel belirleyici ekonomidir, onun temelini oluşturan ise, üretim ilişkileri, sermayenin teknoloji düzeyi ve bunun sonucu olan emek-sermaye oranıdır. Kapitalist dünyada ekonomi uyumlu zaman takviminin yaprakları farklı toplumsal yapıları yansıtırken, aslında aynı anda sermayenin değişim ve dönüşümünün sonuçlarını yansıtmaktadır. Ana-akım iktisat öğretisi ise, başat sermayenin emrinde olarak, sermayenin sorunlarını ve çözümlerini ise insanların ve toplumların bilincini çecek biçimde ekonomilerin genel sorunları ve çözümleri olarak yansıtmaktadır. Ana-akım iktisat öğretisi uyumlu zaman takvimi bilim-sistem ilişkisini farklı, toplum-sistem ilişkisini farklı yansıtmaktadır. Mesele, bunların nasıl okunacağı ile ilgilidir. Ne var ki, orada da karşımıza sistemin ideolojik aygıtları çıkmaktadır.

İKTİSAT VE DOSTLUK¹

İktisat; genel anlamıyla, bir toplumda mal ve hizmetlerin üretilmesi ve üretimin paylaşılması konularını araştıran ve söz konusu faaliyetleri çerçeveleyen ekonomik sistemin kurallarını ortaya koyan bir bilim dalıdır. Tek bir ekonomik sistem değil, üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçimine ve üretim ilişkilerinin örgütlenmesine bağlı olarak farklı ekonomik sistemler bulunduğundan, her zaman ve her yerde geçerli olan enternasyonal bir iktisat kuramı yerine, farklı sistemler için geçerli farklı iktisat kuramları söz konusudur.

Farklı ekonomik sistemlerin işleyiş kurallarına göre oluşan farklı bireysel davranış dürtüleri ve bu dürtüler üzerinde yükselen bireysel ve toplumsal davranış kalıpları ise, iktisat psikolojisinin ilgi alanına girer. İktisat psikolojisi iktisattan farklı bir alan olarak, iktisadi olay ve ilişkilerin bireysel davranışlar üzerindeki etkilerini araştıran bir daldır. Günümüzdeki gelişme düzeyine göre, iktisat kuramsal bir bilim alanı olduğu halde, iktisat psikolojisi ampirik tabanlı bir alandır.

Dostluk ise; iki veya daha çok sayıdaki bireyler arasında oluşan sübjektif ilişki ve davranış kalıplarının özel niteliği ile ilgili bir kavram olup, bireysel psikoloji alanında ele alınır. İktisat, farklı ekonomik sistemlerde maddi yaşamın toplumsal temel davranış kurallarının belirlendiği genel sosyal ilişkiler alanında yer aldığı halde, dostluk, bireyler arasındaki özel ilişkiler alanında ortaya çıkar ve bu alanda yer alır. Farklı sistemlerde yürütülen iktisadi faaliyetlerde şekillenen dürtüler, üretim ilişkisinin ideolojik yansıması şeklinde sosyal altyapı olarak toplumda yaygın genel davranışları belirlerken, böylece oluşan genel davranış kalıpları, iktisat dışı özel bireysel ilişkilerde ortaya çıkan kültürel davranış ve eğilimlerde de, bazı ufak bireysel farklılıklara rağmen, büyük oranda etkili ve başat olur. Diğer bir deyişle, iktisadi faaliyetler esnasında şekillenen genel davranış kalıpları, bireyler arasındaki özel ilişkilerin şekillenmesinde de geniş çapta etkili olur.

1 *İktisat ve Dostluk*, ygs Yayınları, İstanbul, 1999.

İktisadi davranış kalıbı olarak niteleyebileceğimiz bireysel dürtü ve davranışlar, iktisadi yaşamı oluşturan üretim ilişkilerinin örgütleniş ve işleyiş mekanizması tarafından belirlendiğinden, bu alanda evrensel davranış kalıplarından söz etmek olası değildir. Zira, farklı ekonomik sistemlerde veya aynı ekonomik sistemde farklı gelişmişlik düzeyindeki toplumlarda hem toplumsal hem de bireysel davranışlar arasında çok büyük farklılıklar vardır. Örneğin, kapitalist sistemin hâkim olduğu alanlarda başat davranış kalıbı sosyalist sistemin hâkim olduğu alanlardakinden çok farklıdır. Aynı şekilde, gelişmiş ileri kapitalist ekonomilerde görülen davranış biçimleri de, geri kalmış ve tarımsal kökenli ekonomilerde görülenlerden oldukça farklıdır. Tarımsal üretimin hâkim olduğu kırsal alandaki bireyler arasındaki ilişkiler, sanayi üretiminin hâkim olduğu kentsel alanlardaki bireyler arasındaki ilişkilerden çok farklıdır.

* * *

Çağımızın şimdilik başat ekonomik sistemi kapitalizm olduğundan, hâkim bireysel davranışlar bu sistemin dürtüleri altında şekillenir. Bu nedenle, dostluk ilişkisini ağırlıklı olarak kapitalist doku içinde ele alacağız. Kapitalizm; en saf haliyle, sermaye mallarının özel mülkiyet biçimi çerçevesinde, bireyselci, hatta bireyselciden de öte, bireyci felsefeye dayalı olarak işleyen bir sistemdir. Emek de dahil olarak, tüm üretim faktörlerinin piyasada birer meta olarak değişim fiyatlarıyla değiştirilir olduğu bu sistemde temel dürtü, başlangıç sermayesini olabildiğince büyüterek, nihai sermaye stokunu artırmaktır. Diğer bir ifadeyle, kapitalizmde başat dürtü, birikim yaparak, sermaye stokunu artırmaktır. Bu sistemde sermaye hâkim rol oynadığından, Marx tarafından sisteme “*kapitalizm*” adı verilmiştir.

Kapitalizm, devamlı ve yüksek birikim modeline dayanıyor olduğundan, iktisadi ajanlar, talepçi konumunda oldukları alıcı piyasasında fiyat kırıncı, arzıcı olduğu satıcı piyasasında ise fiyat yükseltici davranış sergiler. Bu tip davranışın en tipik görüntüsü, hemen tüm piyasalarda başat olan sermayede açıkça görülür. Alıcı rolde bulunduğu faktör piyasalarında fiyatları baskılayıcı yönde davranış sergileyen sermaye, satıcı rolde bulunduğu ürün piyasalarında ise fiyatları yükseltici dürtülerle davranmayı yeğler. Bu davranış kalıbı, ilke olarak, ekonomik faaliyette bulunan tüm ajanlar için söz konusu olduğu halde, piyasanın bir güç ilişkisi olduğu ve başat faktör olan sermayenin diğer faktörler üzerindeki hâkimiyeti nedeniyle, tüm faktörler için aynı derecede geçerli değildir. Kapitalist sistemin başat dokusu olan sermaye emek piyasasında emeğe karşı, tüketim malları piyasasında ise tüketicilere karşı hâkim konumdadır. Böyle davranışın net anlatımı; ka-

pitalist üretim ilişkileri çerçevesinde şekillenen toplumlarda bireysel davranış kalıbının, toplumdan en yüksek değer almaya, topluma en küçük değer aktarma biçiminde şekillendiğidir.

Feodalizmin evrilmesi sonucunda tarih sahnesine çıkmış olan kapitalizm, isminden de anlaşıldığı üzere, üretim faktörleri arasında sermayenin başat olduğu bir sistemdir. Üretim faaliyeti sonucunda yaratılan değer emeğe ait olmakla beraber, feodalizmde emeğin yarattığı değer üzerine zorbalıkla el koyulmuş ve böylece birikim sağlanmıştır. Kapitalizme geçişle, ulus devlet içinde oluşturulan burjuva hukuk sisteminin sermayeye tanıdığı “*mülkiyet hakkı*” tanımlaması ve kabulü ile, emeğin yarattığı değerın bir bölümüne “*kâr payı*” olarak sermaye sahibi tarafından yasal yoldan el koyulmaktadır. Oysa, yaratılan değer içinde, “*hukukun sefaleti*”nden yararlanarak “*kâr payı*” olarak sermayenin el koyduğu bölüm, doğal kaynaklardan sermayeyi üretmiş olan ölmüş emeğin hissesidir ve doğal hukuk gereği toplumun payıdır. Toplumun olması gereken bu bölüme, kendi oluşturduğu hukuk sistemine dayanarak el koyan sermaye, diğer üretim faktörlerine karşı piyasalarda bir adım önde yarışa başlayarak, giderek hızlı birikim yapar ve ileriki aşamalarda da emek ve tüketici karşısında gücünü artırır.

Sistemin işleyişinde sermayenin başat rol oynaması, emeğin kendi ürettiklerine yabancılaştırılması sonucunu doğurur. Şöyle ki, emeğini piyasada değişim değeri ile ücret karşılığı satarak üretime giren emek, yarattığı kullanım değeri ile emeği karşılığında almış olduğu ücret (yani, değişim değeri) arasındaki farkı, yani “*sömürü*” tutarını, burjuva hukuku gereği, “*kâr*” olarak sermaye sahibine bırakır. Emek üzerindeki sömürü, emeğin yarattığı ürünün mülkiyetinin sermaye sınıfına devredilmesi ile olası olmaktadır. Böylece emek, ürettiği ürüne yabancılaşmakta, ona sahip olamamakta, sadece piyasada belirlenen değişim değerini ücret olarak almakta, bunun üzerinde yarattığı değeri ise sermaye sahibine devretmiş olmaktadır.

Emeğin, üzerindeki sömürüyü algılamadan kendi rızası ile üretime katkı yaparak, yarattığı artığı sermayeye bırakması, tüm topluma hâkim olan sermaye ideolojisi ile sağlanmaktadır. Örneğin, emeği piyasada değişim fiyatı ile kiralayan ve bu değerın üzerinde yarattığı artığa el koyan sermaye sahibine “*patron*” yerine “*işveren*” adı verilerek, söz konusu ajanların emeğe ve diğer üretim faktörlerine iş verme güç ve otoriteleri sistem içinde meşrulaştırılmakta, hatta tüm diğer üretim faktörlerine iş verdiği için, patronlar manevi olarak ödüllendirilmektedir de!

Yüksek kâr sağlamanın bir ayağı, başta ücretler olmak üzere, tüm girdi maliyetlerini baskılamak, diğer ayağı ise, yaratılan ürünü piyasaların el verdiği ölçüde en yüksek fiyattan satmaktır. Emeği piyasadın temin edene

“patron” yerine “işveren” adı verilen bu sistemde, sermayenin üretim araçları üzerindeki mülkiyet hakkı, aynı anda sermaye sahibine toplumsal-siyasal kararlarda da geniş yetki ve söz hakkı sağlamaktadır. Bir anlamda, tüm sistem kapitalin etrafında, onun gereksinimlerine, tercihlerine ve/veya sorunlarına göre şekillenmektedir. Böylece sermaye, ekonomik alanda, faktör piyasalarında emek başta olmak üzere tüm üretim faktörlerine, nihai ürün piyasalarında ise tüketicilere ve tüm topluma hâkim olurken, siyaset alanında da kamusal kararlar üzerindeki güç ve etkisiyle, toplumdaki gücünü pekiştirir.

Böylesi dayatmacı ve sömürücü ilişkiler ağı içinde sosyal alanda bireylerin ve/veya grupların birbirine karşı düşmanca tavır geliştiriyor olması olağan bir beklenti olarak karşımıza çıkar. Bir yandan sermaye sahipleri birikimlerini korumaya ve artırmaya çalışırken, diğer yandan emekçiler ve diğer faktör sahipleri ise, zorunlu piyasa ilişkisi içinde tabi oldukları baskıcı ilişkiler düzenine karşı çıkarak ürettiklerinin karşılığını almaya çalışır. Öte yandan tüketiciler ve tüm toplum ise, böylesi bir baskıcı düzene karşı gelmek için yoğun bir psikolojik dürtü hisseder. Sermaye çevrelerinin “rekabet” olarak nitelemeyi yeğledikleri bu ilişkiler ortamında, tüm üretim faktörlerinin otistik davranış kalıbı benimsemeleri beklenemeyeceğinden, genel toplumsal davranış ve ilişkilerde şizofrenik bir doku içine girilir. Zira, iktisadi ajanlar olarak üretim ilişkisine giren bireyler tüm olup-bitenleri algılayıcılar ile net olarak algırlar. Algılamaları sonucunda topluma ve kendilerine yabancılaşan bireyler, psikolojik açıdan sosyalizasyon süreci yaşarken, piyasa ilişkilerinin istenmeyen haşin bölümlerini bilinçaltına gömüp, oluşumu ve sistemin işleyişini normalleştirmeye çalışırlar.

Kapitalist sistem, yukarıda anlatıldığı üzere, kolektivist sistemin aksine, bireyi, toplumdan alabileceğinin en fazlasını almaya, verebileceğinin ise en azını vermeye iter. Bu davranış kalıbı tüm ekonomik ajanlarda belirgin şekilde ortaya çıktığı halde, sermayedarın (patronun) davranışı toplumca benimsenirken, emekçinin davranışı hor karşılanır. Patron girdi maliyetlerini baskılayıp, ürününü en yüksek fiyata satarak kârını yükseltirken, bu davranış toplum tarafından bir başarı olarak algılanır. Oysa, patron bu davranışı ile kazançları ve yüklendiği maliyetlerin arasını olabildiğince açmaya çalışır. Aynı davranışı sergileyen emekçi ise, ücretini veya maaşını yükseltmeyeceğinden emeğini kısmaya, yani külfetini hafifletmeye yeltenirken, bu davranışı nedeniyle toplum tarafından tembellik, miskinlik vb. gibi aşağılayıcı sıfatlarla karşılanır.

Üretim ilişkisi çerçevesinde farklı ekonomik ajanların sergiledikleri benzer davranış kalıplarının sermaye ideolojisi baskısı altında toplum tarafından farklı yorumlanması, söz konusu ajanlarda farklı bilinç oluşumu-

na yol açar. Davranışından gurur duyan patron karşısında, kamu veya özel kesimde çalışan emekçi, davranışı dolayısıyla suçluluk duygusuna kapılır. Ekonomik ajanların bilinç düzeyinde oluşan bu algılama, bilinçaltına itilen gerçek algılamayı gömer. Bilinçaltı gerçek algılamada, patron, emekçileri ve halkı sömürdüğünü, emekçi ise patron tarafından sömürüldüğünü idrak eder. Bu durum, patronu çevreye karşı yarı-paranoyaya, emekçiyi ise saldırganlığa iter. Zenginlerin korumalarla gezmeleri, şehir içinde günlük yolculuklarda jip gibi korumalı arabalar kullanmaları, etrafı duvarlarla çevrili ve korumalı meskenlerde ikamet etmeleri, sermaye sahiplerinin taşıdığı gizli korkunun yarattığı paranoyanın tezahürleridir. Bilinçaltına sömürüldüğü ve horlandığı duygusu yerleşen emekçi ise, iş, aile ve arkadaşlık ilişkilerinde giderek sertleşir ve saldırganlaşabilir.

Bilinçaltı algılaması ile psikolojik yalnızlığa itilen patronda ve emekçide birincil tepkiler şu şekilde oluşur: Birincil tepkiler patronda paranoya, emekçide ise kısmi saldırganlık şeklinde ortaya çıkar. İkincil tepkiler ise, patronda *“sürdürülebilir paranoya”*, emekçide ise, bazen kısmi dostluk, bazen de kısmi uyanıklık olarak belirebilir. Patron, ayağı kaydığı zaman rakipleri tarafından uçuruma itileceği korkusu ile, durmadan büyümeye ve her şeye el atmaya yeltenir. Zenginliğinden ve zenginliği ile etrafında tutabildiği aile fertlerinden ve sahte arkadaş veya dost(!) grubundan tam tatmin sağlayamayan zengin kişi, yarattığı sahte dünya içinde mutlu kişi rolü oynar. Hırsları ve aşırı emellerinin yaşamın başka alanlarından zevk alma duygusunu da dumura uğrattığı zengin kişinin dostluğu da sahtedir. Zenginlerin sergilediği dostluk gösterisi ya olası bir potansiyel düşmanı yanına alarak onu pasifize etmeye ya da sosyal suçluluk duygusunu baskılamaya yöneliktir. Böylesi kişiler, yaptıkları bazı sosyal faaliyetlerde o derecede topluma yaranmak veya günahlarından arınmak isterler ki, en ufak toplumsal faaliyetlere dahi adlarını vermekten asla çekinmezler. Oysa, topluma yönelik hayır işlerinin kimsenin bilmemesi çok temel bir ahlaksal ilkedir. Tüm patronlarda olduğu gibi, hayır işlerine yönelenlerde de görülen daimi sertlik ve taviz vermez tavır, içsel korkularının denetlenemez oluşunun bir yansımasıdır.

Emekçilerin tepkileri ise, bu kişilerin topluma karşı otistik tavır almaları ya da toplumsal kuralları beğenip, bu kurallara gıpta ile sarılmaları durumuna bağlı olarak değişir. Topluma ve sisteme karşı otistik tavır takınan emekçiler daha dost canlısı ve iyiliksever davranış içine girerek, psikolojik hazza ulaşabilirler. Buna karşın, Hitler’in kamplarında da görüldüğü gibi, sistemi benimseyen ve onu özümseyen emekçiler ise, patronun davranışlarını gıpta ile algılayarak, patrona yönelik baskılanmış sempati duymanın yanında, kendi altları üzerinde baskı ve sömürü uygulamaktan da çekin-

mezler. Bu gruba giren emekçilerin sisteme karşı tavırları, çoğu durumda Marksist anlamda sistemi değiştirerek, herkesin eşit ve kardeş olduğu bir sisteme yönelmeye değil, sistemden daha fazla pay koparmaya yönelik olur. Tarihsel süreçte bu mesajı çok net bir biçimde algılayan patron da emekçiyi sermaye mülkiyeti ve yönetiminden uzak tutmayı, böylece tüm birikime el koymayı başarabilmiştir. Diğer bir deyişle, her iki taraf da sistemin ideolojisi doğrultusunda ve oyunun kuralları çerçevesinde oynamıştır. Ne var ki, oyunun galibi, kuralları koyan sermaye olmuştur. Günümüzde bu acı sonuç yaşanırken, ne yazık ki, çok büyük fırsatlar tarihin derinliklerine gömülmüş oldu. Sistemle bütünleşen emekçinin dostluk anlayışı da patronun dostluk ve sevgi anlayışından fazla farklı olamaz.

Sistemik hegemonik ilişki yoluyla tüm topluma karşı başat rol oynayan sermayenin baskıcı tavrı, toplumun üstyapı kurumları tarafından meşrulaştırılır ve toplumun tüm katmanlarına iletilir ve kabul ettirilir. Başta medya olmak üzere, eğitim kurumları, dinler, örf, âdet ve gelenekler sermaye etrafında şekillenen davranış kalıplarının olağan olduğunu topluma yayar. Böylece, sermaye-yanlı davranış modeli tüm ajanlar ve bireyler tarafından kabul edilerek, ekonomik ilişkilere meşruiyet kazandırılmış ve topluma kabul ettirilmiş olur. Sistemle bütünleşen emekçilerin davranışları da büyük çapta böyleleri ideolojik işinlamadan etkilenir.

* * *

Sosyolojik açıdan devletin oluşumu ve bireylerin devlete katılımı, başta güvenlik olmak üzere, toplumsal işbölümünün ve dayanışmanın sağladığı avantajlardan yararlanma dürtüsüne dayandırılır. Bireyin topluma ya da devlete katılması bazı haklarından vazgeçmesine karşın, toplumdan ya da devletten bazı kolaylıklar sağlaması neticesinde gerçekleşir ve ancak bireyin rızası ile toplum ayakta durur. Toplumun ve sistemin devamına bireyin onay vermesi, toplumdan sağlanan çıkarlarla topluma ve sisteme karşı girişilecek mücadelenin maliyeti arasındaki mukayesede birincisinin ağır basması neticesinde gerçekleşir. Tersinden bakarsak, topluma ve sisteme karşı gelen bireyin ya da karşıt toplulukların mücadeleye girişmesi, rahat bir ortamdan mücadele ortamına geçmesi anlamına gelir ki, böyle bir dürtü ancak, mücadelenin sonunun net olarak görülebilmesine ve mücadele ile katlanılacak maliyetin, var olan toplumda yüklenilen maliyetin altında olması koşuluna bağlıdır.

Sistemler, tüm gerekli elemanları bünyesinde barındıran, yabancı unsurları dışarı atan ve onlarla sert bir mücadeleye giren bir bütünselliktir. İktisadi sistemler de aynı kurala tabidir. Sistem dokusu, kırılma nokta-

sında, gerekli esnekliği göstererek, yaşamını sürdürmeye çalışır. Bunun en çarpıcı örneğini, İkinci Paylaşım Savaşı ertesinde kapitalist dünyada yaşama geçirilen sosyal devlet politikası oluşturmaktadır. Sosyal devlet politikası, komünistlerle mücadele içine giren kapitalist dünyanın, sermaye dışı kesime toplumsal hasıladan piyasa dışı kaynak aktarması olarak bilinir. Sermaye sınıfının sermaye üzerindeki mülkiyet hakkına karşın, emek sınıfının üretimdeki vazgeçilemez hâkimiyeti, tarihsel sürecin bir aşamasında sermaye kesiminde oluşan birikimden kamusal politikalarla sermaye dışı kesimlere, çeşitli projelerle aktarım yapılmasına olanak sağlamıştır. Başta sağlık ve eğitim alanlarında olmak üzere, emeklilik, ücret gibi parasal alanlar yanında, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi iş alanlarında da yapılan iyileştirmelerle toplumsal ve çalışma barışının sağlanmasında önemli adımlar atılmıştır. Sosyal devlet politikaları, sermaye-dışı kesimlere sermaye sahipleri gibi güç sağlamamış olmakla beraber, yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle sermaye-dışı kesimlerin de sisteme uyum sağlamalarında önemli işlev görmüştür. Kaldı ki, bu politikalara, piyasaların genişletilmesi açısından sermayenin de ihtiyacı vardı.

Sosyal politikaların geliştirilip genişletilmesi, emekçilerin ve sermaye-dışı kesimlerin büyük bölümünün sistemle bütünleşmesine yol açmış olduğu gibi, toplumsal ve bireysel ilişkilerde de yumuşak bir ortam yaratmıştır. Günümüzün gelişmiş kapitalist toplumlarında görülen görece yumuşak burjuva demokratik ortam, bu toplumların izledikleri yaygın emperyalist politikalar ve bu yolla aktardıkları kaynaklar üzerinde gerçekleştirdikleri varsıl ekonomilerin sonucudur. Dış âlemde girişilen yıkıcı eylemler pahasına, iç dünyada yaratılan sahte ve kaynak tükenince sonlanmaya mahkûm, görece düzgün, fakat soğuk ilişkiler dünyası ve böyle bir dünyada şekillenen insanlar arasında dostluk ilişkileri!

Gelişmiş ekonomilerde, özellikle de sosyal politikaların etkin olarak uygulandığı dönemlerde sermayenin diğer ekonomik ajanlara ve tüm topluma karşı haşın tavrı oldukça başarılı bir şekilde perdelenebilir, tarih boyunca da perdelenmiştir! Buna karşın, sosyal politikaların ciddi olarak aksadığı geri ekonomik koşullarda toplumsal sınıflar arasındaki husumet ve çatışmalar daha keskin olmaktadır. Çeşitli yöntemlerle toplumu etkisi ve baskısı altına alan ideolojik baskı araçları, farklı toplumlarda farklı şekilde etkili olmaktadır.

Sermayenin baskısı altında ezilen her kesim, algıladığı baskıyı toplumsal ilişkiler ağı içinde kendisinden daha güçsüz ve zayıf kesim üzerine aktarmaya çalışır. Böylece, sermaye kesiminden diğer kesimlere uygulanan ekonomik şiddet, farklı şiddet şekilleri görüntüsünde toplumun alt kademelerine doğru akar. Aile içinde görülen şiddet ya da iş âleminde hiyerar-

şik ilişki içinde görülen şiddet dikey şiddet örnekleridir. Fabrikada patronun ya da ustabaşının şiddeti ile ezilen emekçi de, evde eşine ve çocuklarına şiddet uygulayarak, şiddet olgusunu normalleştirerek, özümsemeye çalışır. Böyle bir ortamda, şiddet normalleştirilerek tüm toplumun hemen her ilişki alanına yayılır. Birbiri ile hiyerarşik ilişki içinde bulunmayan amorf gruplarda da psikolojik olarak baskın karakterler görece güçsüz ve itaate hazır karakterler üzerinde baskı ve şiddet uygulayabilir. Böylece tüm toplum sathında, hem dikey hem de yatay ilişki ağı içinde yaygın bir şiddet uygulaması gerçekleşir. Sportif aktivitelerde, trafikte ve hemen her türlü gevşek toplumsal ilişki ortamında görülen şiddetin ve saldırganlığın kökeninde, ekonomik ilişkiler ağında yaşanan ve böylece öğrenilen normal-dışı davranışlar yatmaktadır.

Kapitalizmin özünde ve işleyiş mekanizmasında geçerli olan rekabet, aslında bir tür saldırganlıktır. Kendi başına bir tür saldırganlık olan rekabet sonucunda oluşan yalnızlık ve içsel korkular, ikinci aşamada çevreye karşı husumet ve saldırganlık duyguları yaratır. Söz konusu dürtüler kapitalizmin temel dürtüleridir. Freudcu psikolojiye göre bireyler, doğal olarak, hırslı, rekabetçi ve saldırgandır. Marksist diyalektik felsefeye göre ise, birey toplumun doğal sonucudur. İlişkilerin hırs, rekabet ve saldırganlık üzerine kurulu olduğu toplumlarda bireyler de yaşam mücadelesinde başarılı olabilmek için, kendilerini hırslı ve saldırgan olmaya zorunlu hissederler. Hırslı, rekabetçi ve saldırgan yapılar bireyi topluma karşı yabancılaştırır ve kısmi paranoyak kişilik yapılarının oluşumuna yol açar. Topluma karşı yabancılaşmanın saldırganlaştırdığı tipik birey örneğine, genellikle kırsal alandan kente göç edip, varoşlarda yaşayan ve derin bir terk edilmişlik ve yalnızlık duygusu taşıyanların kente ve kentliye karşı davranışlarında görülür.

Kapitalizmin özünün ve işleyişinin keskin rekabete dayalı olması, bireyler arasındaki ilişkilerde yumuşak davranışların yerini sert davranışlara bırakmaya yol açmaktadır. Rekabetin kutsandığı, âdeta yüceltildiği yerlerde toplumsallık felsefesi yerini bireyselliğe, hatta bireyciliğe bırakır. Böyle bir dünyada herkes kendisinden sorumludur ve kendisini kurtarmaya zorunludur. Böylesi patolojik sorumluluk ve zorunluluk duygusu içinde gelişen ilişkiler düzeninde samimi ve gerçek dostluk yerini sahte ve çıkara dayalı arkadaşlığa bırakır. Kant'ın ahlak felsefesinin temelini oluşturan karşılıksız ilişkiler düzenine, çıkarıcılığa dayanan kapitalizmde yer yoktur. Bu sistemde çıkarıcılık ilişkisi dinsel alana da taşınarak, bireysel davranışların öbür dünyada cezalandırılacağı ya da mükâfatlandırılacağı görüşü yaygınlaşır. O zaman tüm dostluk ve arkadaşlıklar da ya bir çıkar uğruna ya da vicdanı rahatlatmak ve ancak bu yoldan huzura kavuş-

mak amacı ile sürdürülür. Hatta, böylesi toplumlarda yakın arkadaşlıklar seyrek olduğu gibi, uzun süreli sıkı dostluklar da oldukça seyrek görülür. Zira, ilk anda kendilerini gizleyebilen dostlar, bir süre sonra karşısındaki tarafından anlaşılır hale gelirler ya da anlaşıldıklarına dair kanaat oluştururlar. Bu durumda dostlar arasındaki sahte samimiyet son bulur ya da dostluk veya arkadaşlık tamamıyla bitebilir. Zira, bireyin kendisini gizlemesi ve koruması, dostluk gereksiniminden daha baskındır.

Kapitalist sistemin işleyişi çerçevesinde bir genellemeye gidecek olursak, her ekonomik ajanda şu veya bu derecede oluştuğunu söylenebilecek en başat duygu korku ve kuşku. Eğitim olanaklarından başlayarak, her aşamada toplumsal kaynaklar üzerinde yürütülen mücadele ve her mücadelede elde edilen kazanımın bir sonraki aşamadaki mücadeleyi görece kolaylaştırması, bireyleri gizli veya açık olarak birbirleriyle keskin mücadeleye sokar ve bireysel psikolojide büyük stres yaratır. Açıktır ki, bu stres ve korku, içe yansısıyla birey tarafından içselleştirilerek normalleştirilmeye çalışılırken, dışa yansısıyla da sahte dostlukların oluşumuna ve/veya saldırganlıklara dönüşür.

Kapitalizmin rekabete dayanan bir sistem olması genel kural olmakla beraber, sanayi öncesi toplumlarda kaynaklar üzerindeki rekabet aşırı derecede yoğun değildi. Böylesi toplumlarda bireysel davranışlar ileri kapitalist toplumlarda görülenlerdekinden çok daha dostça ve paylaşımcı olabiliyordu. İptidai toplumlarda karşılıklı yardımlaşma ve dostlukların temelinde de ekonomi yatıyor olabilir. Örneğin avcılıkla geçinen göçebe toplumlarda görülen avlanma nöbetleri ve şölenler ya da başka alanlarda görülen işbölümü de bir tür dostluk ve yardımlaşma olarak ortaya çıkmış olmakla beraber, tüm bu davranışların kökeninde de ekonomik dürtüler yatmaktadır. Görülüyor ki, dostluk ilişkisi bazı koşullarda zorunlu olarak da oluşmaktadır.

Kapitalizmin ileri aşamalarında kaynaklar sıkıştıkça ve kaynaklar üzerinde mücadele keskinleştikçe sadece bireyler arasındaki ilişkiler değil, insan-doğa ilişkisi de bozulmakta ve sertleşmektedir. Doğanın tahribi, çevrenin kirletilmesi veya doğal kaynakların hoyratça tüketilmesi sonucunda küresel ısınma ya da sel gibi yaşanan doğal felaketler kapitalist davranış içindeki bireyin ve tüm toplumun doğaya olduğu kadar gelecek nesillere de dost olmadığını ortaya koymaktadır. Doğal kaynakların nesiller arasındaki dengeli dağılımı, nesiller arasında kurulması gerekli devamlılığı, yani nesiller arasında soyut dostluğun olmasını gerektirir. Sömürünün had safhaya ulaştığı ileri kapitalist toplumlar sadece çevresel konumlu geri ülkeleri soymakla yetinmezler, aynı zamanda doğayı da hor ve haince sömürerek, gelecek nesillerin haklarını da ihlal ederler. Ekolojik

dengeyi bozan kapitalist ilişkiler düzeni, insanın doğaya karşı olduğu kadar, gelecek nesillere karşı da hoyrat ve düşmanca davrandığının açık bir kanıtıdır.

Merkezi aklı ve vicdanı olmayan kapitalist sistem, piyasa mekanizması ile ekonomik ajanları güç ilişkisi içinde birbiri ile rekabet ortamına sokarken, hem aynı nesil içinde güçlünün güçsüzü, hem de var olan kuşağın gelecek kuşağı sömürmesine olanak sağlar. Farklı gelişmişlik düzeyindeki ekonomik ajanlar arasındaki çıkar ilişkileri ve rekabet farklı olmakla beraber, bu farklılık nitelik değil, nicelik ve derece farklılığıdır. Ekonomik ajanların davranışlarında nitelik farklılığı ancak ekonomik sistemin örgütlenişi ve işleyişinde yapılacak temel farklılıkla yaratılabilir. Başka bir deyişle, bireysel ve toplumsal davranış kalıpları ancak sistem değişiklikleri ile gerçekleştirilebilir.

* * *

Kapitalist sistemin karşıtı olarak sosyalist sistemlerde emek sömürüsü olmadığından, bireyler arasında kapitalist sistemde görülen farklılık oluşmaz. Bunun sonucunda da toplumda ezen ve ezilen ya da sömüren ve sömürülen olmadığı için bireyler arasında hırs ve şiddet kapitalist sistemde görüldüğü düzeyde gelişmez. Diğer taraftan, planlama ile toplumsal kaynaklar hem bir nesil içinde hem de nesiller arasında akılcı ve hakça kullanılıyor olduğundan, bireyler arasında keskin rekabet ve husumet ortaya çıkmaz. Örneğin, sermayenin teknolojik boyutu büyüdükçe kapitalist toplumlarda işsizlik ortaya çıktığı halde, sosyalist toplumlarda çalışma saatleri kısaltılarak ya da vardiyalı çalışma sistemi uygulamaya koyularak, hem herkese çalışma olanağı sağlanmış, hem de artan üretimden herkes hakça pay almış olur.

* * *

Günümüzde birkaç istisna dışında ekonomilerin hemen hepsi kapitalist üretim ilişkileri içindedir. Bunun sonucunda da, farklı yerlerde farklı durumlar ortaya çıkıyor olmakla beraber, genel bireysel ve toplumsal davranış kalıplarında temel benzerlikler görülmektedir. Kapitalist yaşam tarzının oluşturduğu bireysel ve toplumsal davranış kalıplarının temel tetikleyici dürtüleri rekabet, güvensizlik ve bunun beslediği saldırganlıktır. Çocukluk çağından başlayarak, eğitim ve çalışma döneminin tüm aşamalarını kapsayan bu dürtüler bireysel psikolojide anksiyete, hatta ileri derecede basılanmış korku oluşturabilir. Bu dürtülerle hareket eden birey, diğerlerini

geride bırakarak daima üst kademelere çıkmaya çalışır. Böyle bir yarış ortamı bireyi dayanışmacı ve kolektif davranış kalıbından, bireyci ve çıkarıcı davranış kalıbına savurur. Bireyci ve çıkarıcı birey toplumun alt kademelerinde dahi olsa, kendisinin de diğerlerini geride bırakarak üst kademelere çıkabileceği düşüncesiyle, yarışmacı düzeni paylaşımcı düzene yeğler. Bu sistemin insan davranış modeline uygun olduğu savının yaygınlık kazanmasının ve kapitalist sistemin korunmasının nedeni, çıkar gruplarının sistemden yarar sağlıyor olmaları ve sistem içinde tutunabilmenin mücadele gerektiriyor olmasıdır.

Okulda başarının anlamı diğerlerini, yani arkadaşları geçmektir; sporda kazanmanın anlamı, rakipleri çökertmektir; iş yaşamında başarının anlamı ve ölçütü, topluma hizmet sunmaktan çok, toplumsal kaynaklardan diğerlerine göre daha yüksek pay almaktır. Bundan da ilginç olanı, okulda geçilen arkadaşların başarı sağlayanı, sporda yenilenin yeneni, toplumsal kaynaklardan daha düşük pay alanın yüksek pay alanı alkışlaması ve takdir ediyor olmasıdır. Diğer bir deyişle, her durumda ezilenlerin ezenleri alkışlaması ve yüceltmesi! Böylesi süreçlerle bireysel mücadele veya saldırganlıklar toplumsal meşruiyet sınırı içine alınıp, kabul edilebilir bir konuma çekilmektedir. Zaten söz konusu mücadeleyi kabul etmeyen az sayıda birey topluma karşı otistik tavır takınarak psikolojisini korumaya çalışır ya da böyle bir kişi toplumdan dışlanır.

Kapitalist dürtülerle tetiklenen bireyin, yukarıda belirlenen dürtülerle davranması olağan olmakla beraber, ekonomik koşulların bu dürtülerin baskılanmasında ve durağan konuma çekilmesinde ya da denetlenemez saldırganlık biçiminde ortaya çıkmasında önemli bir etki oluşturduğu da ortadadır. Gelişmiş ileri ekonomilerde toplumsal kaynaklar oldukça bol ve en düşük gelir düzeyindeki bireyler dahi oldukça makul bir gelire sahip olduğundan, bireyler arasındaki çatışma oldukça yumuşak olabilir ve bu görece yumuşak durum bireysel davranışlara yansıyabilir. Buna karşın, görece yoksul ülkelerde fert başına gelir düzeyi düşük ve gelir dağılımı da bozuk olduğundan, bireyler arasındaki çatışma oldukça gergin olabilir. Bu iki farklı durum, nitelik olarak özde birbirinin aynı olmakla beraber, gelir farklılığından dolayı, derece farkı ile birbirinden ayrılmaktadır.

İnsan hakları açısından yaklaşım yapıldığında, varsıl ülkelerde daha ılımlı ve olumlu politikaların geçerli olması, buna karşın görece fakir ülkelerde daha olumsuz ve sert politikaların geçerli olması, tarihsel koşullara da bağlı olmakla beraber, özde, yukarıda açıklandığı üzere, ekonomik koşullardan kaynaklanmaktadır. Günümüzün küreselleşme koşullarında insan haklarının ekonomik haklar boyutunun ihmal edilerek,

kültürel haklar boyutunun öne çıkarılması, giderek yoksullaşan çevresel konumlu ekonomilerde gelişmesi olası saldırganlıkları olabildiğince pasifize etmeye yöneliktir. Zira, ekonomik haklarda görülen erimler bireyler arası ilişkileri sertleştirebilecek iken, kültürel hakların öne çıkarılması ve bireylere yeni hak olarak sunulması, hatta bireylerin bu haklarını almak için mücadeleye itilmeleri, toplumsal ilişkilerdeki sertleşmelerin önünü almadan da öte, sertleşmenin yönünü değiştirmeye yöneliktir.

En yakın ve içtenlikle samimi dostluk ilişkisi olması gereken ailevi ilişkiler ve/veya kardeşler arasındaki ilişkilerde dahi miras kavgasına dönüşülebiliyor ise, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu ekonomik sistemlerde dostluk yoktur, olduğu kadarıyla da sahtedir!